

Наукове Товариство ім. Шевченка

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Словникова частина

2

Головний редактор

проф. д-р Володимир Кубійович

Заступник головного редактора проф. Микола Глобенко

diasporiana.org.ua

Видавництво „Молоде Життя“

Shevchenko Scientific Society, Inc.
ENCYCLOPEDIA OF UKRAINE
in 2 Volumes

Responsible Editor Prof. Volodymyr K u b i j o v y č, Ph. D.
Volume II/2

Paris — New York
1955 — 57

**Проект зі збереження
інтелектуальної спадщини
української еміграції**

All Rights Reserved
Copyright 1955 by Shevchenko Scientific Society, Inc.
and the Molode Zytia Press
Printed by „LOGOS“ G. m. b. H., Munich

Г

Голинський Петро (* 1892), церк. і пед. діяч у Перемишлі, укр.-кат. свящ., прелат, ініціатор утворення укр. вітки чину Селезіян; 1948 викладач у духовній семінарії в Гіршбергу, з 1949 — ген. вікарій Ап. Віз. у Німеччині.

О. П. Голинський

Гологірсько - Крем'янецький східець, півн. берег Подільської височини, висотою 350—470 м, що спадає різким уступом (150—200 м) на півн. до котловини над Бугом, Стиром, Іквою й Горинню, довж. до 250 км. Г.-К. с. частково тектонічного походження; під впливом ерозійної діяльності в наслідок великої різниці денудаційних рівнів і малої відпорності гірських порід, з яких збудований (м'які крейдові шари, що на них залягають твердіші міоценові пісковики), перетворився на ерозійне нагір'я, вкрите лісами, на що впливає також досить велика кількість опадів (до 700 мм). Г.-К. с. ділиться на зах. частину (від Львова до Золочева) — **Гологори**, сер. (по р. Ікву) — **Вороняки** і сх. (по Горинь) — **Крем'янецькі гори**.

Гологори, зах. частина півн. берега Подільської височини, т. зв. **Гологірсько-Крем'янецького східця** між м. Львовом і Золочевом (60 км), розчленована допливами р. Буг; найвищі горби — **Чортівська скала** б. Львова (414 м), **Камула** (473 м).

Гологори (IV—5), с. Золочівського р-ну Тернопільської обл., розташоване б. джерела р. Золота Липа; колись м-ко, руїни замку 15 в.

Голод, соц.-госп. лихо, яке виявляється в позбавленні населення харч. мінімуму; виникає здебільша в наслідок неврожаю, зумовленого стихійними причинами (морози, посуха, повінь, знищення шкідниками), та недостатньої госп. орг-ції і системи постачання. На ринку явище Г. виявляється в обмеженій подачі харч. продуктів, гол. хліба, і в дуже низькій покупній спроможності на-

селення. Г., як недоїдання та повний брак харчування, пов'язується з виснаженням організму, різними пошесними хворобами й підвищеною смертністю. У висліді Г., що за старих часів траплявся часто, змінювалася демографічна й соц. структура країни.

На укр. землях, завдяки їх відносно сприятливому госп. становищу, Г. до сов. часів не був таким частим, як, напр., в сусідній Росії. Однак, літ. пам'ятки княжої доби (повчання, «Киево-Печерський Патерик», літописи) згадують про це суспільне лихо. Є також згадки про Г. у пізніші часи, але він мав здебільша місц. характер; областями, які часто терпіли від Г., перев. з 18 в., були степова Україна, Полісся й гірські околиці.

У 19 в. було кілька важких голодних рр. на Україні (1833—34, 1844—46, 1855 й ін.); в рос. губерніях було їх далеко більше (40). Недороди поч. 20 в. також викликали голодування в окремих областях; це загострило характер соц. заворушень селянства 1901—07, а також стимулювало еміграцію за Урал і в Америку.

Допомогу голодуючим у Рос. Імперії організовували уряд, земства і філантропічні т-ва; однак царський уряд обмежував ініціативу останніх, бо їх діяльність сприяла ширенню опозиційних настроїв. Уряд давав певним категоріям населення позички збіжжя на рахунок майбутнього врожаю.

На зах.-укр. землях, гол. на Закарпатті, в гірських р-нах існувало в 30-их рр. майже хронічне недоїдання, яке в 1930—31 рр. набрало характеру голодної катастрофи. Поль. і чехо-словацький уряди не дбали в достатній мірі за допомогу голодуючим. 1935 р. голодувало укр. населення півд. Басарабії в наслідок посухи; буковинські українці організували йому допомогу.

Укр. землі в УССР пережили два великі Г., що коштували мільйонів людських жертв.

Голод 1921—22 рр. був спричинений неврожаем і соц.-політ. повоевними обставинами в УССР. 1921 р. в наслідок посухи на Україні зібрали тільки 35% звич. врожаю; найбільше потерпіли півд.-укр. губернії: Запорізька, Донецька, Катеринославська, Одеська й

Миколаївська, в яких збір хліба був менший на 76% проти 1916 р. В рос. губерніях, гол. на Надволжі, катастрофа була ще більша. Реквізиція зерна в 1920 у формі т. зв. «разверстки» проходила жорстоко і виконувалася спец. військ. експедиціями й комнезамми. В 1921 р. на Україну накладений був непомірно важкий «продподаток»; при чому з 5 півд.-укр. губ. стягнуто 18 000 000 пудів (на 54 000 000 збору).

В наслідок цього стану, на Україні восени 1921 почався Г. На 1. 3. 1922 в 5 укр. губерніях, офіційно визнаних голодуючими, голодувало 36% населення, себто 3 500 000 (найбільше в Запор. губ. — 78% і Миколаївській — 50%); в ін. губ. голодувало 500 000. В травні 1922 ця цифра майже подвоїлася. Смертність сильно підвищилася: в Катеринославській губ. на 1 000 меш. 1921—22 рр. померло 67 осіб (у Криму 79); можна припускати, що на Україні в наслідок цього Г. померло бл. 500 000 людей. При цьому ширилися пошесні хвороби, гол. поворотний, висипний і черевний тиф, а подекуди холера.

Сов. уряд організовував допомогу, але гол. увага була звернена на Г. у надволзьких р-нах. Допомогова діяльність на Україні провадилася перев. гром. і кооп. орг-ціями з притягненням до участі в ній позбавленого гром. прав духівництва. Під претекстом допомоги голодуючим сов. уряд конфіскував церк. цінності. Митр. В. Липківський висунув окреме звернення від УАПЦ в справі допомоги. У Львові діяв Крайовий Комітет Допомоги голодній Україні, подібні комітети постали на еміграції (Відень, Прага, Берлін) і Америці. З чужинецьких філантропічних установ допомагали: АРА, комісаріят Нансена, жид. «Джойнт» і чехо-словацький червоний хрест. З уповноваження Нансена капітан Квіслінг на поч. 1922 об'їхав Україну і пізніше опублікував звіт про Г.

Голод в 1932—33 рр. був викликаний не природними, а політ. причинами. 1932 р. збір хліба на Україні був середній (146 600 000 центнерів, себто на 15 500 000 більше як 1928 р.), і загрози Г. не було. Він виник як запланована сов. владою репресія проти селянства, що ставило опір колективізації (див. ЕУ I, стор. 152 і 551 та Колективізація). У зв'язку з посиленнями реквізиціями («заготівлями») хліба 1930—32 рр. населення сіл голодувало вже на весні 1932. Але до нечуваної катастрофи дійшло в 1933, поки не був зібраний новий урожай. В пляні «хлібозаготовель» (м. ін. і для експорту за кордон та закупу машин для індустріалізації) засобами сов. терору в укр. селян-колгоспників і одноосібників — забрали увесь

хліб. Сіль. населення лишилося без жадних засобів прожитку, а влада не організувала ніякого харчування для села. Г. захопив майже всю Україну, але до небувалих розмірів дійшов у півд. і сх. областях. Тільки незначний відсоток упривілейованих сіль. комуністів і службовців, для яких зорганізоване було харчове постачання, не зазнали жахів Г. Міста і пром. р-ни менш потерпіли, бо для них була запроваджена карткова система.

Голодували гол. селяни; жилились різними сурогатами; ширились недуги. Зареєстровані були випадки канібальства. Хто ще міг, тікали до міст, у Донбас, і на північ за харчами, але це було заборонене. Смертність від Г. була дуже висока; в деяких р-нах вона доходила до 18—20% усього населення. Число жертв Г. на Україні 1932—33 рр. визначають по-різному: максимальну цифру подають — 15% населення України, себто 4—5 000 000 (Д. Соловій, М. Приходько, В. Г. Чемберлен), 10% сіль. населення (К. Меннінг). Остання оцінка — бл. 2 500 000 (В. Кубійович). Укр. населення голодувало і поза межами УССР, бо Г. у меншій, ніж на Україні, мірі був також на Передкавказзі, Курщині, в Криму, на дол. Волзі і в Казахстані, себто скрізь, де селянство чинило особливий опір колективізації.

Сов. влада цілком замовчувала організований нею Г. 1932—33 і не подавала населенню ніякої допомоги. Відомості про Г. дійшли на Захід, де zareагували українці зах. земель і еміграція. Створені були допомогові комітети в Європі й за океаном, були надіслані меморіяли до Ліги Націй, справу піднесли в бріт. парламенті; допомогову діяльність очолив кард. Т. Інніцер у Відні. Але сов. уряд відкинув пропозиції допомоги з-за кордону, твердячи, що інформації про Г. навмисне поширюють вороги Сов. Союзу, й інсценізував поїздку по ССРСР франц. радикала Е. Ерію, який писав пізніше про неправдивість звісток про Г. на Україні.

Під час другої світової війни важко голодувало населення укр. міст, особливо 1941—42 в окупованих містах сх. України, бо сов. армія при відступі знищила всі харчові запаси, а німці свідомо перешкоджали довозові продуктів. По війні 1946—47 також терпіли від Г. окремі обл. сх. України у зв'язку з повосним розкладом сіль. госп-ва і неурожаєм.

Поза тим, недоїдання або півголод є майже хронічним нещастям значної частини укр. населення по колгоспах.

Література: Тарасевич Л. О голодании. К. 1907; О голоде, сборник. Ж. 1922; Арнаут В. Голод и дети на Украине. Ж. 1922; Quisling V. La famine en Ukraine. Же-

нева 1922; Герасимович І. Голод на Україні. Берлін 1922; Сова Г. Голод в Україні 1933 р. Мюнхен 1948; Soloviy D. The Golgotha of Ukraine. Нью-Йорк 1953; Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: The black deeds of the Kremlin, a white book. Токіо 1953.

В. Маркусь

Голодна кутя, другий Свят-Вечір перед Водохрищами (18. 1 н. ст. — 5. 1 ст.), належить до зимового календарного циклу; пов'язується з рядом христ. (піст, пиття освяченої води та ін.) і дохрист. (прогання куті тощо) обрядів (див. ЕУ I, стор. 231—32).

«Голос», гром.-політ. тижневик, націоналістичного напрямку, виходив у Львові 1938—39, як продовження **«Голосу Нації»**, ред. Б. Кравців.

«Голос», тижневик у Берліні в 1940—45 рр.; ред. В. Кравців

«Голос Дяків», див. **«Дяковський Глас»**.

«Голос Дяків», двотижневик, становга газ., виходила в Коломиї 1923—25.

«Голос Життя», гром.-політ. і літ. місячник, орган Союзу Працюючого Селянства (СПС), лівого напрямку, виходив в Ужгороді 1929—38; ред. І. Белега.

«Голос Молоді», місячник, вид. Крайового Комітету Спілки Укр. Молоді (СУМ) у Великобританії, націоналістичного напрямку, виходив у Лондоні 1949—51, редагували М. Шкавритко, Я. Дерименда і Я. Крушельницький.

«Голос Молоді», орган Молодих Укр. Націоналістів Канади (МУНК), виходив у Вінніпегу 1947—51 як місячник, 1951 — 54 як кварталник, укр. і англ. мовами; ред. Б. Воцюрків і Л. Коссар.

«Голосъ Народный», перша гал. газета на провінції, виходила в Коломиї 1865—68; вид. М. Білоус.

«Голос Нації», тижневик націоналістичного напрямку, виходив у Львові як продовження **«Вістей»** 1936—38; ред. О. Бойдуник.

«Голос Спасителя», рел. місячник укр. і англ. мовами в-ва «Г. С.» оо. Редemptористів, виходить у Йорктоні (Канада) 1923—28 п. н. **«Голос Избавителя»**, з 1933 «Г. С.»; ред. оо. Й. і І. Бала, о. Й. Корба (1940—47), з 1947 о. М. Щудло. В-во «Г. С.» видає також кварталник **«Логос»**, книжки наук. і рел. змісту, календарі.

«Голос Христа Чоловіколюбця», кат. місячник, виходить у Лювені (Бельгія) з 1946, редактори о. Б. Курилас, С. Вожик.

Голосієво, передмістя Києва, осідок київських високих шкіл: С.-Г. Академії й Лісогосп. Ін-ту. Голосіївський ліс є дослідно-експериментальною базою Н.-Д. Ін-ту Лісу.

Голосіння, обов'язкове оплакування померлих, тісно зв'язане з похоронним обрядом або доминальними святами

глибокої давнини, існувало як окремий жанр усної словесности з своїми поетичними засобами. В основі Г. лежало уявлення про смерть як відхід покійника до раніше померлих членів роду. Мрець у нар. віруваннях є небезпечний демон і одночасно добродієць, що не перериває зв'язків із своїм родом. Його звеличують і оплакують, щоб він покинув громаду живих примиренням із нею. Цим зумовлені діалогічні елементи Г. — обрядова розмова з померлим. Небіжчика запитують, чому він іде, запевняють у доброму до нього ставленні, звеличують і оплакують; прощання супроводиться закликком до померлих раніше прийняти небіжчика до себе і запрошенням до нього прийти в гості й узяти участь у спільній трапезі та запитом, в якому образі він прийде. Не зв'язані з первісними віруваннями мотиви суму, розпуки, любови до померлого теж виливалися в традиційні формули. Християнство змінило найстаріші анімістичні уявлення, надавши їм церк. забарвлення. Г. будувалися у вільній речитативній формі, з виробленим ритмом співаної деклямації, що не вкладається в рівномірні такти. Для стилю Г. характеристичні синтаксичні повтори, запитання, звертання, тавтологічне висловлення думки, синтаксичний паралелізм, що пов'язує нерівномірні вірші, асонанси й здебільша дієслівна рима. Тексти Г. подали І. Свенціцький і В. Гнатюк в «Етн. Зб.» (XXXI—XXXII). Досліджували В. Данилов, І. Свенціцький, З. Кузеля, В. Петров та ін. (Див. ЕУ I, стор. 254—55, 272).

Р. М.

Голоскевич Григорій (1884—1937?), мовознавець, учень Шахматова, співр. ВУАН, співред. акад. словника 1924—32 рр., автор праць із діалектології Поділля і опису Євсевієвого євангелія 1283. Уклав перший, найкращий і найповніший «Правописний словник» укр. мови, бл. 40 000 слів (1 вид. 1914, 7 — 1930, пристосоване до правопису 1928, перевидане в Нью-Йорку 1952). На процесі СВУ засуджений на 5 рр. ув'язнення, потім засланий до Тобольську, де вчинив самогубство.

Голосні, звуки, що творяться при розмірно відкритому проході повітря з легенів через ротову порожнину, завжди при участі голосу. Г. становлять основу і мінімум складу. Укр. мова тепер має Г.: заднього ряду низького піднесення нелябіалізований а; переднього ряду сер. піднесення нелябіалізований е; передньо-сер. ряду сер.-високого піднесення нелябіалізований и; переднього ряду високого піднесення нелябіалізований і; заднього ряду сер. піднесення лябіалізований о; і заднього ряду високого піднесення сильно лябіалізований

у. Усі голосні після *й* і пом'якшених приголосних вимовляються дещо вище й передніше, але цей відтінок має суто комбінаторний характер. У старій укр. мові були ще носові голосні *о, е*, (до 10 в.), редуковані *ъ, ь* (до 12 в.) і *ѣ*, правдоподібно первісно дифтонгічного характеру. У зах.-укр. говірках зберігається як окрема фонема *ы*, давніше znana всій укр. мові. Див. ще *Вокалізм*.

Ю. Ш.

Голота Ілля, коз. полк., загинув у бою під Річицею 1649.

Голота (Мельник) Петро (* 1902), письменник, родом з Одещини; почав друкуватися з 1919, 1926—27 належав до орг-ції «Молодняк», 1928—29 — до групи «Авангард»; у 30-их рр. засланий; збірники віршів «Тернистий шлях до волі й освіти» (1921), «Степи — заводові» (1925), «Пісні під гармонію» (1928); проза — «В дорозі змагань» (1925), «Бруд» (1929, повісті й оповідання) та ін.

Голоцван Іван (* 1898), фізик, доц., викладав у високих техн. школах Харкова; автор ряду праць із атомової фізики; нині на еміграції в Аргентині.

Голоцен, див. *Геологія України*.

Голояд Павло (1906—1932), селянин із Скалатщини (Галичина), чл. ОУН; повішений поляками за рев. діяльність.

Голтва, ліва притока дол. Псла, притоки Дніпра.

Голтва (IV—14), с. Козельщинського р-ну Полтавської обл., положене при впадінні р. Голтви до Псла, кол. м-ко; засноване в 12 в., за коз. часів фортеця і місце частих боїв.

Голуб, ряд птахів, відомих по всій землі. На Україні живуть: Г. припутень (грибак, горлач — *Columba palumbus* L.), до 40 см довж., поширений зокрема в лісостепу; Г. синяк (*C. oenas* L.), до 30 см довж., дуже розповсюджений, в степах буває лише при перельотах; Г. дикий (*C. livia* L.), зрідка з'являється в центр. і сх. частинах степової смуги та на Передкавказзі; ради смачного м'яса голуби мають деяке пром. значення. Від дикого Г. походить Г. свійський (*C. livia rustica* Bogd.), з якого виплекано бл. 100 порід (між свійськими голубами розрізняють декоративних, поштових, м'ясних).

Голуб Олифер, коз. гетьман 1622—23, наступник Сагайдачного; вибраний козаками, а не призначений королем, Г. однак провадив льоляну щодо Польщі політику; не змігши погодити козаків із урядом, склав булаву. Пізніше брав участь у війні з поляками як полк. коз. війська (1625).

Голубенко Павло (* 1888), математик-методист, викладач Харківського ІНО в

1920-их рр.; праці з методики математики.

Голубенко Петро (* 1907), літературознавець, педагог і журналіст, родом із Харківщини; нині на еміграції. Праці, присвячені найновішій укр. літературі: «Вапліте» (1948), «М. Хвильовий і сучасність» (1947), «Покоління 20-их рр.» (1955) та ін.

Голубець, лохина, глухія (Vaccinium uliginosum), ягідний кущик (30—60 см), з родини вересуватих; росте на мочарах і торфових болотах півн. України; ягоди круглі, синьочорні, м'якуш зелений; багаті на вітаміну С — вживаються свіжими й сушеними.

Голубець Микола (1892—1942), мистецтвознавець, письменник,

М. Голубець

ред. багатьох вид., журналіст («Діло», «Неділя», «Час», «Новий Час» та ряд ін.), автор численних праць і публіцистичних ст., в яких, зокрема, відображене мист. життя Галичини; гол. праці «Укр. малярство під покровом Ставропігії» (1920), «На черк історії укр. мистецтва» (1922), «Львів» (провідник, 1925), «Гал. малярство» (1926), монографії про Архипенка, Холодного-старшого, розділ про мистецтво в «Історії укр. культури»; співавтор (разом із І. Крип'якевичем) «Історії України» вид. Тиктора; зб. поезій «Фрагменти», повість «Люди й блазні», «Гей видно село», «Жовті води» (1937) та ін.

Голуби, коз. рід на Чернігівщині; визначні представники: Захар, військ. товариш 1667—90; Кость, ген. бунчужний 1678—87; Григорій, вихованець Київ. Академії, бунчуковий товариш з 1727, пізніше чернець на Афоні.

Голубівка (V—19), с. м. т. б. м. Кадіївки в Донбасі; вугільна пром-сть.

Голубович Всеволод (* 1890), політ. діяч, за фахом інженер; чл. УПСР; за Центр. Ради, влітку 1917, ген. секретар шляхів, пізніше — торгу й пром-сти; в січні 1918 перший гол. укр. делегації при мирових переговорах у Бересті, після проголошення IV Універсалу — гол. Ради Нар. Міністрів до перевороту 29. 4. 1918. 1921 больш. Рев. Трибунал засудив Г., як і ін. чл. ЦК УПСР, але незабаром Г. був амnestований; працював у пром-сті; в 1930-их рр. засланий.

Голубович Сидір (1873—1938), гал. діяч,

адвокат; до першої світової війни гром. діяч і організатор Тернопільщини. 1911 посол до австр. парламенту. 1913 — до гал. сойму (від нац.-дем. партії), 1915 чл. Заг. Укр. Ради, 1918 секретар судових справ ЗУНР, пізніше гол. секретаріату і секретар фінансів, торгівлі та пром-сти; у 1924 очолював Укр. Трудову Партію і брав участь у заснуванні УНДО.

С. Голубович

Голубовська-Гогульська Ірина (*1917), хореограф і солістка, студіювала модерний сценічний танець у Кракові, Варшаві й Відні. Вела власні школи ритмопластики і мист. танцю в Кракові, Відні, а з 1952 у Філадельфії, Нью-Йорку та ін.

Голубовський Захар (18 в.), вчитель малярської школи при Київ. Лаврі, розмальовував соборну церкву Лаври (1763).

Голубовський Петро (1857—1907), історик, учень В. Антоновича, проф. Київського Ун-ту, автор праць з іст. давньої України й Білоруси: «История Северской земли до половины 14 столетия» (1882), «Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей 9—13 веков» (1884), «История Смоленской земли до конца 15 столетия» (1895) й ряд ін.

Голубятников Павло (1891—1930-і рр.), маляр рос. походження, викладав з пол. 1920-их рр. у Київському Художньому Ін-ті, належав до групи мистців, зв'язаних із модерними течіями (див. ЕУ I, стор. 831).

Голувко (Hołowko) Тадеуш (1889—1931), поль. політик і публіцист, співр. Пілсудського, начальник сх. відділу в Мін-ві Закордонних Справ, прихильник укр.-поль. зближення, підтримував укр. політ. еміграцію і прометеїський рух. Убитий у Трускавці ОУН, яка обвинувачувала Г. в духовому обеззброюванні укр. суспільства. Праця „Kwestia narodowościowa“ (1922).

Гольмовський (V—19), с. м. т. в Сталінській обл. б. м. Горлівка; добування доломіту.

Гольпайн Гайнріх (1811—58), маляр-портретист, нім. походження, до 1850 працював у Києві; портрети в акад. манері Княжевичів, Міковських та ін.

Гомельська область, обл. у півн.-сх. частині Білоруської ССР; 41 000 км²; півд.-зах. частина Г. о., положена на півд. від р. Прип'яті, входить до складу укр. етногр. території.

Гомзин Борис (*1887), письмен., з 1921 на еміграції, діяч гетьманського руху; зб.

поезій «Тройзілля», поема «Еклезіяст», зб. новель «Прокляті часи», драма «Кров кличе» (1935), памфлет «Сретичні думки» (1931), статті й нариси в «Розбудові Нації», «ЛНВ», «Сурмі» та ін.

Гомін України, гром.-політ. тижневик Вид. Спільки «Г. У.», орган *Ліги Визволення України*, націоналістичного напрямку, виходить в Торонто (Канада) з 1948; редактори М. Сосновський, В. Солонинка і ін. Вид. Спілька «Г. У.» з 1955 видає книжки і журн. «Спорт».

Гомоляка Вадим (*1914), композитор, родом із Києва; скінчив Київську Консерваторію; концерт для скрипки з оркестром, квінтет для дерев'яних інструментів, урочиста увертюра, симфонії, балети («Запорожці», «Сорочинський ярмарок»); симфонічна сюїта «Закарпатські ескізи» й ін.

Гомоніми, слова однакового звукового складу, але різного значення, напр., *пила* 1) мала пила, 2) гра в м'яча. Укр. Г. поставали в наслідок семантичного розвитку слова, напр., *рада* 1) порада, допомога, 2) збори, конференція, або в наслідок фонетичного розвитку, напр., *мило* 1) приємно (із старого мило), 2) речовина, вживана, щоб митися (із мило), або в наслідок впливу різних говірок, напр., *збіжжя* 1) хліба (зах.-укр.), 2) майно (сх.-укр.). Загалом, порівняно з такими мовами, як чес., франц. або англ., укр. мова має розмірно небагато Г.

Гондіус (Hondius, de Hondt) Вільгельм (* бл. 1602 — † невідомо), голл. гравер, довго працював у Данцігу; виконав багато гравюр, зв'язаних з Україною; мапа України Бопляна; портрети гетьмана Б. Хмельницького та ін.

Гонення слідом, один із засобів слідства в княжому і лит.-руському карному праві. Г. с. вживалося при вбивстві й крадіжці і проводилося покривдженним за співучастю громади. До кого вів слід, той вважався злочинцем, хібащо йому вдавалося «відвести слід». За Гетьманщини «Г. с.» звалося «шлякування».

Гони, див. *Міри*.

Гонорський Розумник (1791—1819), критик і журналіст, співзасновник і співр. харківських часописів поч. 19 в. — «Украинский Вестник», «Харьковский Демокрит»; талановитий дослідник форми літ. творів.

Гонці, с. Лазорківського р-ну Полтавської обл., на березі р. Удаю; відома палеолітична стоянка пізньої мадленської доби, з останками заглиблених у землю куренів, яку досліджували Ф. Камінський (1873), В. Щербаківський (1914), В. Городцов (1914—16) та І. Левицький (1935); виявлена також рання мезолітична стоянка у верхньому культ. шарі.

Гончар Іван (*1911), скульптор, працює в Києві, серед його праць — «Моло-

дий Шевченко», мармуровий портрет Лесі Українки, горельєф «Переяславська рада», «Максим Кривоніс» (тонований гіпс) та ін.

Гончар Олесь (*1918), письм., родом з Полтавщини, друкується з 1938; присвячена воєнним подіям 1944—45 р. трилогія «Прапороносці»: «Альпи» (1946), «Голубий Дунай» (1947), «Злата Прага» (1948); повість «Земля гуде» (1947) про комсомольське підпілля на Полтавщині, зб. «Новелі» (1949), роман «Таврія» (1953) та ін.

О. Гончар

Гончаренко Агапій (1832—1916), свящ.-революціонер, родом з Київщини; бувши на службі в церкві рос. амбасади в Ате-нах, зв'язався з Герценом та ін. революціонерами з Росії й став емігрантом; писав у «Колокол-і» про Шевченка; в Америці видавав газ. „Alaska - Herald“ — «Свобода» (1868—73); надрукував «Споми-ни» в газ. Павлика «Народ» (1894).

А. Гончаренко

Гончаренко Гнат (бл. 1836 — після 1908), кобзар, один із найвидатніших у 19 в.; народився в кріпацькій родині на Харківщині, учився кобзарського мистецтва у Кулибаби, жив перев. під Харковом; виконання небагатьох відомих йому дум відзначалося непідробленою архаїчністю манери; звідси висока оцінка творчості Г. знавцями (Л. Українка, Ф. Колесса, П. Тиховський).

Гончаренко Іван (*1908), поет, родом з Лубенщини, до 1932 належав до орг-ції «Молодняк»; численні поезії й поеми, завжди витримані в офіц. тоні (збірка «На землі оновленій» 1951 та ін.).

Гончаренко Олег (*1931), ковзаль (сов-гар) з Харкова, чемпіон світу 1953—54 і 1956 (5 км — 7:57,5; 10 км — 16:42,3); на зимових олімпійських іграх 1956 в Кортіна д'Ампеццо (Італія) здобув 2 бронзові медалі.

Гончаров Володимир (*1909), археолог, наук. співр. АН УРСР. Розкопи в Вишгороді, Колодязині, Галичі та ін.

Гопак, укр. нар. танець, виконується в колі або парами з розмахом і раптовими оборотами. В чоловічих кроках багато підскоків і присідів, як випадів, плазунець, човганець і т. п. Гопак як чо-

ловічий танець-сольо або груповий виконується в балетах «Тарас Бульба», «Лускоріх» та ін.

Горалевич Лев (1859—1920), гром.-екон. діяч на Стрийщині, гр.-кат. свящ.; спів-організатор Масло-союзу.

Горбаль Кость (1836—1909), гал. педагог і журналіст; ред. на-родовської «Ниви» 1865, у 1867 — ред. офіц. «Руси».

Горбанюк Ники-фор (*1891), військ. діяч, організатор Вільного Козацтва на Поділлі в 1917—18 і Немирівського пол-ку в 1919, в 1921 на-чальник штабу півн. групи Укр. Повстанської Армії на Пра-вобережжі, де діяв як отаман Вогонь; тепер в Німеччині.

К. Горбаль

Горбань Микола (*1899), історик і письм. родом з Полтавщини, наук. співр. Харківської Н.-Д. Катедри Іст. Укр. Культури. Праці з соц.-політ. іст. Укра-їни 18 в. (м. ін. «Гайдамаччина 1750 р.» — 1926), історіографії 18 в.: «Нариси з укр. історіографії» (I, 1923), статті про автора «Історії Русов» (1923), про О. Ша-фонського (1926) й ін.; повість «Козак і воєвода» (1929), зб. документальних опо-відань «Слово і діло государеве» (1930). Після заслання на поч. 30-их рр., пра-цював як архівіст у Казахстані й опу-блікував кілька праць з іст. Казахстану та Зах. Сибіру.

Горбачський Гедеон (1724—85), кат. еп. пинсько-турівський 1769—85, з 1781 по-мічник київського кат. митр. Я. Смого-жевського з правом наслідства.

Горбач Олекса (*1918), мовознавець, доц. слов. філології УВУ, лектор укр. і поль. мов ун-тів у Геттінгені й Марбур-зі; праці з укр. діалектології та арго.

Горбачевський Антін (1856—1944), гал. гром. і політ. діяч на Дрогобиччині, зго-дом на Чортківщині, адвокат; один із ак-тивних діячів наро-довецького руху, пі-зніше співзасновник Укр. Нац.-Дем. Пар-тії; 1883—84 ред. «Діла»; з 1912 чл. австр. держ. трибу-налу, 1913 посол до гал. сойму; за ЗУНР чл. Укр. Нац. Ради, 1919 чл. укр. дипломатичної місії в Вар-шаві, 1927—39 сенатор поль. сенату.

А. Горбачевський

Горбачевський Іван (1800—69), гром. діяч-декабрист; офіцер із збіднілої укр.

цляхти, належав до Т-ва З'єднання Слов'ян, учасник повстання Чернігівського полку, був засуджений на 20 р. каторги; залишив «Записки» (вид. 1925).

Горбачевський Іван (1854—1942), визначний хемік і гром.-політ. діяч, родом з Тернопільщини в Галичині; скінчив

ун-т у Відні. 1883—1917 проф. чеського ун-ту в Празі (катедра лікарської хемії), 1902—03 ректор його. 1906—17 чл. Найвищої Держ. Сан. Ради в Австрії, з 1908 — чл. Палати Панів, 1917—18 перший австр. мін. здоров'я. Один із засновників, проф. хемії і багато разів

І. Горбачевський

ректор УВУ у Відні, згодом у Празі. Д. чл. УАН, д. і почесний чл. НТШ. Автор понад 40 наук. праць, перев. експериментального характеру з ділянки біологічної хемії. Г. досліджував здобутки розкладу альбуміноїдних тіл під впливом соляної кислоти, перший провів синтезу сечової кислоти (1882), створив нову методу синтезу креатиніни та нову воллометричну методу визначення азоту в сечі та ін. тваринних речовинах. Бивчав питання утворення сечовини в тваринному організмі, провадив досліди над живленням сх.-гал. сіль. населення і над пелягрюю. Г. належить 4-томовий курс лікарської хемії чes. мовою (1904—08), курс органічної хемії укр. мовою і ряд ін.

Горбенко Юрій (*1904), педагог, в 1920-их рр. співр. Укр. Н.-Д. Ін-ту Педагогіки в Харкові; праці з педагогіки, соц. виховання та про ролі ігор.

Горбовий Володимир (*1898), адвокат у Галичині, оборонець у політ. процесах; діяч УВО і ОУН, в'язень Берези Картузької, 1945 засланий більшовиками.

Горбовий Михайло (1894—?), політ.-гром. діяч на Гуцульщині, чл. гол. управи Укр. Соц. Радикальної Партії і гол. управи «Каменярів», один з організаторів селопласту; 1939 вивезений більшовиками, помер на засланні.

Горгінія, див. *Анапа*.

Гордий Гаврило (1881—1917), бук. гром. і політ. діяч, журналіст (псевд. Іван Діброва), чл. бук. радикальної партії, гол. Союзу Січей на Буковині під час світової війни, співр. часописів «Громадянин», «Буковина», «Нар. Голос».

Гординський Святослав (*1906), син Ярослава, поет, літ. критик, маляр і графік, д. чл. НТШ. Студював у О. Новаківського у Львові, пізніше в Берліні й Парижі. Працював у Львові, співорганізатор АНУМ, чл. УСОМ; учасник і організатор укр. виставок у Львові й за кордо-

ном. Тепер в ЗДА. Серед праць — красиви, стилізовані композиції з нар. побуту, одягу, плякати, книжкова й пром. графіка, розписи церков в ЗДА. Автор

збірок поезій «Барви і лінії» (1933), «Буруни» (1934), «Слова на каменах» (1937), лірична поема «Сновидів» (1938), «Вітер над полями» (1938), «Вибрані поезії» (1944), «Вогнем і смерчем» (1947) та ін.; Г., лишаючись романтиком, в основі еволюціонував від

С. Гординський

вільних до класичних форм. Переклади з франц., нім., англ., італ., поль. поезії. Мист. монографії: «Шевченко - маляр» (1942), «П. Ковжун» (1943), «Крук, Павлось, Мухин» (1947) та ін., численні статті на літ. й мист. теми.

Гординський Христофор, ритівник, різьбар та медальєр першої пол. 18 в. в Галичині, василіянський чернець.

Гординський Ярослав (1882—1939), літературознавець і педагог, родом з Галичини; проф. Академічної Гімназії у Львові, Укр. Тайного Ун-ту, д. чл. НТШ. Автор праць із історії укр. літератури, м. ін. «Владимір Т. Прокоповича» («ЗНТШ» СХХХ—СХХХІІ), «Милость Вожія» («ЗНТШ» СХХХVІ—СХХХVІІІ, СХLVI), про гал. романтиків, Федьковича, про Шевченка, Франка, Кулішеві переклади драм Шекспіра (1928), Гете

в укр. літературі, про окремих письменників найновішої доби (Хвильовий, Слісаренко, Досвітний та ін.), «Жін. питання в повісті радянської України» (1937), «Літ. критика підсов. України» (1939); ряд розвідок з іст. укр. культури, іст. праця «Україна й Італія», статті в журналах «ЛНВ», «Дзвони», «Ми», «Наша Культура», «Україна»; переклад драми Шекспіра «Сон літньої ночі».

Я. Гординський

Гордієвський Іван (1854—1927), гал. церк. і гром. діяч; гр.-кат. святиц., митрат, філантроп; 1915—17 засланий до Симбірську.

Гордієвський Михайло (*1885), філософ і педагог, родом з Київщини. Доц. (з 1915), пізніше проф. ун-ту та ін. високих шкіл в Одесі. Чл. ТУП, в рр. революції — УПСР; один із керівників українізації Одеси, гол. Одеського Наук. при УАН Т-ва (1926—30), гол. його пед. секції. Автор ряду праць, м. ін. «Лесе-

вич яко філософ» (1915), «Теоретична філософія Сковороди» (1923), «Педагогіка прагматизму» (1924), статті про Пестальоці; кн. «Рабство в стародавньому «Римі» була до виходу в світ конфіскована НКВД. 1938 заарештований. Дальша доля невідома.

Гордієнківський кінний полк, дир. Гайдамацький кінний полк. ім. К. Гордієнка.

Гордієнко Андрій (*1904), патофізіолог, родом з Кубані, проф. патологічної фізіології Хабаровського, Краснодарського, тепер Ростовського мед. ін-тів; має понад 100 наук. праць.

Гордієнко Гаврило (*1902), агроном-ботанік, родом з Полтавщини, з 1920-их рр. на еміграції в Чехо-Словаччині, тепер в ЗДА. Праці з рослинництва, дослідження полонин і сінокосів Закарпаття.

Гордієнко Дмитро (*1901), письмен. і журналіст, родом з Прилуччини; належав 1926—27 до організації «Молодняк», 1930 перейшов до Пролітфронту; зб. поезій «Арки» (1929), зб. оповідань «Поламани люди» (1929), повість «Тинда» (1930). Відбув тривале заслання (з пол. 30-их рр.), 1956 реабілітований.

Гордієнко Єгор (Юрій) (1812—97), лікар і гром. діяч, родом з Охтирки; проф. хемії Харківського Ун-ту. Відкрив лікувальні властивості Слов'янських мінеральних вод і в 40-их рр. дав їх перший опис. Бувши чл. міських орг-цій і гол. Харківської Міської Думи, багато працював над розвитком освіти й госп-ва. Автор журнальних статей про освіту, земства й стан селянства на Харківщині. Відписав усе майно на нар. освіту.

Гордієнко Кость (†1733), кошовий Запор. Січі, як гадають, родом із Полтавщини. Як ворог Москви, був в опозиції до І. Мазепи, поки той провадив льояльну супроти Росії політику. В березні 1709 привів до швед. гол. квартири 8 000 запорожців і, за посередництвом Мазепи, уклав угоду з Карлом XII. Після поразки під Полтавою уможливив переправу через Дніпро б. Переволочної і втечу Карла XII і Мазепи до Бендер. Після смерті Мазепи лишився на стороні П. Орлика, брав участь у невдалому поході Орлика з татарами й військом Й. Потоцького на Правобережну Україну 1711; після переговорів із Туреччиною 1712 відійшов від Орлика, лишаючись на Січі в Олешках під протекцією крим. хана.

М. Гордієвський

Гордієнко Кость (*1899), письмен., родом з Проскурівщини; друкуватися почав з 1923, належав до ВУСПП; автор численних повістей і оповідань, м. ін. «Харчевня Розвага друзів» (1926), «Червоні роси» (1926), повість «Автомат» (1927); цикл творів, присвячений колгоспному життю (цікавий стилізацією розповіді жінок - активісток), «Атака» (1931), «Повість про комуну» (1931), «Сквар і син» (1935), «Діти землі» (1937); романи «Буймир» (1947), «Дівчина під яблунею» (1954).

К. Гордієнко

Не зважаючи на те, що творчість Г. давно цілком підпорядкована офіційним вимогам, зокрема в зображенні колгоспів, у 1947—48 зазнав різкої критики за «націоналізм».

Гордієнко Михайло (1900—43), гідробіолог, альголог; доц. Дніпропетровського С.-Г. Ін-ту. Досліджував фітобентос водоймищ степової України. Розстріляний німцями.

Гордіїв Дмитро (*1889), археолог, історик мистецтва; в 20-их рр. чл. Археологічного Комітету ВУАН, керівник харківської секції н.-д. катедри мистецтвознавства; праці з історії мистецтва Слобожанщини; одночасно в Грузії досліджував мистецтво Кавказу й Візантії.

Гордіїв Петро (1849—1920-і рр.), ветеринар і гром. діяч, проф. Харківського Ветер. Ін-ту на катедрах фармакології, спец. патології й терапії; видавав журн. «Ветеринарний Вестник» (1882—95 і 1900—10), засновник гром. ветеринарії на Слобожанщині.

Гордовина звичайна (*Viburnum Lantana* L.), декоративний кущ до 2½ м висоти з родини козолистіх; росте дико в лісах на півд. зах. і в Криму; вживається на обручі та до плетіння.

Гордон Володимир (1871—1926), правник, дослідник процесового і торг. права; д. чл. ВУАН, проф. Харківського Ун-ту, згодом Харківського Ін-ту Нар. Госп-ва. Автор праць із цивільного права і цивільного процесу, гол. про позов, судову оборону, признання та ін.

Горев Микола, сучасний терапевт, проф., д. чл. АН УРСР, керівник Ін-ту Фізіології ім. Богомольця; ряд наук. праць, зокрема про гіпертонічну хворобу.

Горецький Петро (*1888), мовознавець, співр. Інституту Української Наукової Мови, потім Інституту Мовознавства ВУАН, упорядник «Словника термінів педагогіки, психології та шкільного ад-

міністрування» (1928), один з упорядників 4 т. акад. словника (не дозволеного друком), ред. багатьох термінологічних словників, автор ряду статей з укр. лексикографії, співред. популярного в 20-их рр. курсу укр. граматики поширеного обсягу, спільно з І. Шалею. У 1932 був заарештований і потім довгий час працював як коректор.

Горинець (III—4), с. в Любачівщині, на зах. узбіччях Розточчя (тепер Люблинського воєводства в Польщі); сірчани й сірчано-соляні джерела, курорт.

Горинь, права притока Прип'яті, довж. 660 км, шир. 20—80 м, глибина 1—6 м; сточище — 27 360 км²; сплавна, в дол.

Горинь на Рівненщині

частині судноплавна. В гор. частині перетинає Волинську височину, згодом Поліську низовину.

Горихвістка лисушка (*Phoenicurus phoenicurus* L.), малий співочий птах з родини дроздів, живе по всій Україні в лісах, чагарниках і садах; у лісовій і лісостеповій смугі зрідка трапляється Г. чорногрудка (*Ph. ochrurus* Gm.).

Горицвіт (*Adonis*), багаторічна рослина з родини жовтцюватих до 30 см вис. На Україні найбільше поширені відміни: Г. весняний (*A. vernalis* L.) і Г. волзький (*A. wolgensis* Stev.) — обидві поширені в степу і лісостепу. Г. вживають при серцевих хворобах. В збіжжі як однорічний бур'ян часто росте *A. aestivialis* L., т. зв. вогник.

Горілий (Горелов) О., композитор і диригент; оперета «Добрі сусіди» (1894), переробка музики «Запорожця за Дунаєм» та ін. В 1918 керівник заснованого тоді Укр. Держ. Симфонічного Ансамблю.

Горіх волоський (*Juglans regia* L.), дерево з родини горіхуватих до 25 м висоти; горіхове насіння, ради дієтичних, смакових та поживних якостей вживається сирим і сушеним — для печив, виробів і на цінну олію (бл. 46%); деревно темnobлискуче, вживається на меблі як фанір. На Україні поширений Г. в. у півд. і півд.-зах. частині, зокрема в Криму, на Закарпатті, Поділлі і на Підкарпатті в р-ні Кут і Косова. Сор-

ти: звичайний, папірки, Поділля, Сочі. Батьківщина — Сер. Азія, Греція. В парках трапляються чужоземні: Г. сірий (*J. cinerea* L.) та Г. чорний (*J. nigra* L.).

Горіх лісковий, див. *Ліщина звичайна*.

Горка Лаврентій (†1737), письм., проф. Київської Академії, ієромонах, з 1709 ігумен Видубецького монастиря, пізніше єп. в Росії. Автор «Піітики» (1707—08) й трагедокомедії «Іосифъ патріарха», виставленої 1708 в Академії.

Горленки, коз.-шляхетський рід, походить від Лазаря (†1687), прилуцького полк.; найвизначніші представники роду: Дмитро, прилуцький полк. (див.), Яким († перед 1758), бунчуковий товариш, ген. хорунжий (з 1729), наказний гетьман у кримському поході 1737, пізніше ген. суддя; єп. білгородський Йоасаф (див.) і критик Василь (див.).

Горленко Василь (1853—1907), літ. критик і мистецтвознавець, родом із Прилуччини. Освіту здобув у Парижі. Активний співр. журн. «Киевская Старина»; підтримував зв'язки з багатьма укр. культ. діячами (М. Костомаров, П. Мирний, П. Мартинович, М. Заньковецька та ін.). Збирав етногр. й архівні матеріали. Автор численних оглядів укр. літератури, рецензій, літ. характеристик (зокрема Шевченка, Котляревського,

В. Горленко

Квітки, Нечуя-Левицького, Мирного, Франка, Щоголева та ін.), в яких естетичну оцінку поєднував із культ.-іст. представленням доби (був під впливом Сент-Вева і Тена). Писав розвідки про укр. мистців періоду класицизму (Д. Левицького, В. Воровиковського), статті на іст.-побутові й етногр. теми, зокрема про думи. Частина праць Г. об'єднана в книгах: «Южнорусские очерки и портреты» (1898), «Украинские были» (1899), «Отблески» (1905); решта спадщини Г. не зібрана.

Горленко Дмитро, прилуцький полк. 1692—1708, близький співр. Мазепи. 1708 разом із ним перейшов на бік Карла XII, 1709 після полтавської поразки втік до Бендер. Брав участь у походах П. Орлика на Правобережжя 1711 і 1713; зайшовши в конфлікт із Орликом, повернувся 1715 до Росії, оселений був у Москві; 1731 дістав дозвіл повернутися на Україну.

Горленко Йоасаф (світське ім'я Яким), правос. св. (1705—54), перк. діяч і письм., походив із старшинського роду (внук прилуцького полк., по матері внук

Д. Апостола). По закінченні Київської Академії, прийняв чернецтво, викладав в Академії, з 1737 ігумен Лубенського Мгарського Преображенського монастиря. З 1748 єп. білгородський і обоянський, відомий відбудовою церков, піднесенням церк. життя, піклуванням за Харківський Коледієм. Написав автобіографію і драму «Врань честнихъ седми добродѣтелей зъ седми грѣхами смертними» (1737).

И. Горленко

Горленко Ніна (* 1898), драматична акторка, скінчила Муз. - Драматичну Школу ім. Лисенка в Києві; почала працю в театрі М. Садовського. В 20-их рр.

грала в Червонозаводському Театрі в Харкові та ін., в 30-их рр. у Театрі ім. Шевченка (кол. «Березиль»); на еміграції в Німеччині 1946—48 в Ансамблі Укр. Акторів, тепер в ЗДА. Визначилася в п'єсах Зудермана, Гавітмана, Л. Українки (Бояриня, Долорес), Винниченка, Н. Горленко (Агапія М. Куліша (зокрема в «Нар. Малахії»)

Агапія в «Нар. Малахії») і численних ін. **Горлиці** (IV—2), пов. м. в Польщі над р. Ропою, в Низькому Бескиді, 5 500 меш. (1931); до 1946 півд. частина Горлицького пов. належала до укр. нац. території (зах. частина Лемківщини), де на 29 000 меш. жило 27 000 українців (1939).

Горлиця звичайна (*Streptopelia turtur* L.), птах з ряду голубів, довж. до 30 см, поширений по всій Україні, зокрема по лісах (крім хвойних); на зиму перелітає в сер. Африку; має деяке пром. значення.

Горлівка (V—19), м. в Сталінській обл., один із найважливіших осередків вугільної пром.-сти Донбасу; 204 000 меш. (1955, в 1939 — 109 000, в 1926 — 23 000); зал. вузол. Машинобудівництво, зокрема устаткування для вугільних шахт (Горлівський машинобудів. зав., заснований 1895), хемічна пром.-сть (азотно-добризна, коксо-хем.); гірничий технікум (з 1876). Г. існує з 1867 р., від поч. експлуатації місц. вугілля.

Горлівський машинобудівельний завод ім. С. Кірова в Горлівці, в Донбасі, один із найбільших в Європі заводів виробництва врубових машин (марки МВ-60, ГТК-35) і вугільних комбайнів («Донбас 1», «Донбас 2», «ВОМ 2»), який об-

слуговує своєю продукцією всі вугільні басейни СРСР; заснований в 1895, реконструйований 1928 і вдруге в 1944—48 рр.

Горліс-Горський Юрій (* 1900?), псевд. Лісовського, письм.-мемуарист; друкувався в журналах «Літопис Червоної Калини», «Наш Клич», «Вісник», «Дажбог» і ін.; окремо вийшли «Отаман Хмара» (1934), «Червоний чортополох» (1935), «Спогади» (1935), «Холодний Яр» (1937), «Ave Dictator» (1941).

Горнікевич Мирон (* 1886), церк. і гром. діяч, укр.-кат. свящ. прелат, довголітній парох церкви св. Варвари у Відні, з 1945 ген. вікарій віденського архиеп. для українців в Австрії; автор статей на церк.-іст. теми.

О. М. Горнікевич

Горницький Костянтин (1828—1901), ботанік, колектор рослин, досліджував флору Слобожанщини й Київщини, збирав нар. назви лікарських рослин; «Матеріали для флоры Харьковской губ.» (1872—73), «Заметки об употреблении в народном быту некоторых дикорастущих и разводимых растений» (1887).

«Горно», група комунізуючих зах.-укр. письменників у Львові, створена при журн. «Вікна»; оголосила свою платформу 1929; до неї належали В. Вобинський, С. Тудор, Я. Галан, П. Козланюк, Я. Кондра, К. Яран, М. Сопілка й ін. Існувала до 1932.

Горновий Осип (1921—50), рев. і літ. псевд. підпільного письм. й публіциста Осипа Дякова (ін. псевд. А. Осипенко й О. Гончарук), 1943—44 ред. підпільних журналів «Юнак» і «Вісті», 1945—48 чл.

Горлівка

гол. осередка пропаганди при Проводі ОУН, 1948 — крайовий провідник Львівського краю, з 1949 чл. Проводу ОУН, в 1950 чл. УГВР і заступник гол. її Ген. Секретаріату. Загинув у бою.

Горностаївка (VII—14), с. над дол. Дніпром, р. ц. Херсонської обл.

Горностаїпіль (II—11), с. над. дол. Тетеревом Чорнобильського р-ну, Київської обл., кол. м-ко.

Горняткевич Дам'ян (*1892), мистецтвознавець і маляр, родом з Галичини, закінчив Академію Мистецтв у Кракові, студіював у Дрездені й Мюнхені; працював як портретист і пейзажист, згодом перев. в церк. малярстві, виконав поліхромії в Угневі, Настасові, Немирові; з 1950 в ЗДА; праці про укр. нар. мистецтво (зокрема писанки — в ЕУ I), укр. малярство в Д. Горняткевич

Польщі 14—15 вв., статті про укр. малярів 19 в., про сучасне мистецтво та ін.

Горобець (Passer), малий птах із родини ткачикуватих, поширений тепер по всьому світі; на Україні є два види: Г. хатній (P. domesticus L.), що живе б. людських осель, і Г. польовий (P. montanus L.).

Горобець (Воробійов) Гаврило (1892?—1925), гром. діяч на Катеринославщині, чл. УСДРП, організатор відділів Вільного Козацтва, які 1918 відіграли чималу роль в боях із більшовиками; чл. оперативного штабу, що керував повстанням проти гетьмана восени 1918.

Горобець Микола (1895?—1920), брат Гаврила, діяч на Катеринославщині, чл. УСДРП, один із організаторів Вільного Козацтва, а восени 1918 — Катеринославського Респ. Коша, держ. інспектор корпусу Січових Стрільців; убитий більшовиками.

Горобина звичайна або рябина (Sorbus aucuparia L.), дерево або кущ з родини розоцвітих, до 15 м висоти; червоні, круглі, гіркуваті ягоди часом ідуть на наливки, оцет і т. зв. «сухі цукорки». Росте дико в півн. частині України по лісах. У садовій культурі на півдні й на Закарпатті більше поширена Г. садова (S. domestica L.), 4—10 (винятково 20) м висоти, грушоподібні, великі овочі якої, з великою кількістю каротини (провітамін А і вітамін С) йдуть на виріб сидру, мармеляди, конфітури; плоди мають дієтичні властивості.

Горовий Петро (б. 1890—1939), політ. і гром. діяч на Далекому Сході родом із Полтавщини; засуджений на поч. 20-их рр. разом з ін. укр. діячами в Чіті, після втечі продовжував гром. роботу в Харбіні.

Город, укріплене місто за княжих часів, обведене валом із частоколом та ровом

абс. тином та ровом. Звідси розповсюджені по Україні назви старих міст, як Вишгород, Райгород, Ужгород, або Гусятин, Козятин, Пирятин. На Україні було так багато городів, що нормани звали її «землею городів»; багато городів будували Володимир В., Ярослав Мудрий, Данило гал. Город складався звичайно з двох частин: внутр. (днішний город, дітинець) та зовн. (окольний город, пригороддя). Найдавніші слов. городища на Україні — антські 6 в. (див. ще Міста).

Гороценка (V—6), м. на гал. Покутті; р. ц. Станіславівської обл.; 12 000 меш. (1931 р.); цукроварня, спиртовий зав. Г. відома з 1440 р.

Городецький Владислав (1863—1930), архітект, родом з Поділля, працював у Києві, Криму, на Кавказі, у Варшаві й Персії (помер у Теграні); будував численні школи, церкви, пром. споруди на Київщині й у Києві, королівський палац та ін. у Теграні.

Городецький Йосиф (кін. 17—18 в.), ієромонах, засновник і управитель друкарні при львівській катедрі, 1700 видрукував «Ірмологій».

Городецький Олекса, біофізик, проф., чл.-кор. АН УРСР, керівник лабораторії біофізики Ін-ту Фізіології АН УРСР.

Городецький Сергій-Володимир (1885—1956), учений агроном, 1921—41 проф. с.-г. ін-тів у Кам'янці Подільському, Києві та Житомирі, Агрономічного Ін-ту Вілор. Академії Наук, чл. Н.-Д. Катедри С.-Г. Ботаніки при ВУАН; з 1946 проф. УТГІ, д. чл. НТШ; помер в ЗДА. Вл. 60 наук. і наук.-популярних праць, найважливіша: «Культура цукрових буряків на Україні» (1925).

Городецький Степан (1853—1928), гал. гром. і церк. діяч, гр.-кат. свящ., папський шамбелян, під час облоги Львова 1918—19 — ген. вікарій і гал. протопресвітер; організатор і меценат політ., екон. й культ. праці на Рогатинщині, 1925 почесний чл. т-ва «Просвіта».

Городиський апостол, інакше Христинопільський, рукописний текст другої пол. 12 в., 299 стор., ц.-слов. мовою з укр. (півд.-волинськими) рисами фонетики й морфології, важливий для історії укр. мови. Перші 8 стор. видав Маслов, решту — Калужняцький у Відні 1896. Мову досліджували Калужняцький, Маслов, Кульбакін, О. Колесса.

Городище, місце, де в давні часи стояв укріплений город, після якого залишилися тільки укріплення (вали й рови).

Городище (IV—12), с. над р. Вільшанкою, правою притокою Дніпра, р. ц. Черкаської обл.; велика цукроварня, овочеконсервний зав., с.-г. технікум.

Городло (III—5), м-ко над Бугом на

півд. Холмщині, тепер у Люблинському воєводстві в Польщі, 4 200 меш. Вперше згадується в заповіті кн. Володимира Васильовича (13 в.); в 14 в. торг. м., 1413 в Г. була укладена лит.-поль. унія.

Городненська губернія, кол. губернія Рос. Імперії, 38 700 км², обіймала частини білор., укр. і поль. етногр. території. До укр. етногр. території належали повіти Берестейський і Кобринський в цілому, півд.-сх. частина Вільського (див. Вільськ) і окраїна Пружанського, разом бл. 14 000 км² і 700 000 меш., в тому ч. бл. 500 000 українців (числа на 1914 р.). Тепер ця укр. етногр. територія майже повністю входить до складу Білоруської ССР.

Городництво, інтенсивна галузь сіль. госп-ва, яка плекає різні роди городини. Продукти Г. відіграють чимраз більшу роль в харчуванні населення: городина не лише збагачує асортимент страв, але й підвищує їх дієтичну й поживну вартість (наявністю вітамінів, кислот та різних ферментів) і їх смакову й ароматичну якість (запахними етеровими оліями та смаковими алькальйоїдами). Г. вимагає інтенсивної праці й тому дає заняття великому числу людей; в зв'язку з потребою консервувати городину воно є підставою для розвитку консервної пром-сти.

Городина, поширена на Україні, належить до різних ботанічних родин, батьківщиною яких є різні країни світу; вони прийшли на Україну в різні часи й різними шляхами. З численних родів городини найпоширеніші на Україні: капуста, огірки, томати, столовий буряк, морква, цибуля, які разом становлять понад 80% площі, зайнятої всіма городніми культурами (УСРСР в 1955 — 466 000 га); менше поширені ріпа, редька, бруква, мак; з корінних — кріп, кмін, острогін, салера, перець, часник, хрін, майоран, ганус, чорнушка, тим'ян; з делікатесних, більше при містах — салата (індивія та ін.), шпінат, цвітна капуста, капуста брюссельська, баклажан синій, каляріпа, місячна редька, кабачки, шпарагі, ревені й ін. До городини залічують також часом і стручкові, як біб, фасолу, сочевицю і горох, кукурудзу та баштанні культури — кавуни й дині.

Початки Г. на Україні сягають ранньої доби. За княжих часів плекали із стручкових біб, горох, сочевицю; з ін. цибулю, часник, салеру, моркву, капусту, згодом гарбузи. Взагалі Г. в той час було розвинене слабо; перші кращі городи постали при монастирях, напр., при Печерському в Києві. Нові роди городини поширилися в 15 в. — огірки, дині, кавуни; в 16 в. прийшли (перев. з Італії) — петрушка, пастернак, салата,

каляріпа; в 17 в. — цвітна капуста, місячна редька, шпінат, фасолія; у 18 в. — картопля, тільки в 19 в. — баклажани, перець, помідори.

До першої світової війни і згодом до часів колективізації Г. було в руках селян. Загалом воно не мало пром. значення, а обслуговувало перев. власні потреби. Пром. городи й баштани виникли гол. навколо великих міст, курортів, шпиталів, санаторій (б. Києва, Харкова, Одеси, Миколаєва, Херсону, в Донбасі, б. Кривого Рогу, Дніпропетровського та ін.) і в деяких місцевостях, які спеціалізувалися на Г. Пром. Г. перев. провадили німці, росіяни-старовіри, а особливо болгари. Після колективізації Г. є і далі здебільша в руках колгоспників і приватних осіб: в 1940 р. — 56%, в 1955 — бл. 45%. Площа городніх куль-

Капусна плянтація в Чернівецькій обл.

тур в УСРСР в сучасних кордонах 1913 р. становила 267 000 га, вона зросла в 1920-их рр. (для УСРСР в межах 1938 разом із баштанами з 196 000 га в 1913. до 402 000 га в 1928 р.), зменшилася в добу колективізації, в 1940 р. піднеслася до 488 000 (в тому ч. на Зах. Україні — бл. 70 000 га), в 1955 р. сягає 466 000 га (ці числа не зовсім певні!), себто 1,4% всієї посівної площі УСРСР і 31% всієї площі городів в ССРСР. На зрошувані городи припадає бл. 100 000 га; під час 6 п'ятирічки площа городів в УСРСР має збільшитися удвоє. Баштанні культури займають до 200 000 га — майже виключно в степовій смузі й на лівобережному лісостепу; за межами УСРСР — на Кубані. Найбільше городніх культур є в р-нах, що прилягають до великих міст, Києва, Одеси, Харкова, Дніпропетровського, Кривого Рогу, Миколаєва, Жданова, Львова, міст Донбасу, півд. узбережжя Криму, а також навколо великих підприємств консервної пром-сти — Черкаси, Херсон тощо. Крім того, на Україні існують спеціалізовані р-ни пром. городини: Ніженський р-н — огірки, цибуля, Воронізький — ганус, Олександрівський — кавуни, дині, Стрийський

— капуста, Заліщицький — ранні помідори, Кутський — цибуля та ін. Крім польового та присадибного Г. на відкритому ґрунті, на Україні дуже поширилася культура городини на закритому ґрунті — під склом у теплярних і менш дорогих парниках, зокрема б. Києва, Харкова й у Донбасі. В 1955 площа їх складала 1% усієї площі городини. Частину укр. городини й баштанних продуктів вивозять до Росії (ще перед революцією — до Москви й Петербургу), особливо на весні й раннім літом, бо вони дозрівають на Україні на 1—2 місяці раніше.

До революції Г. України, будучи лише частково забезпечене місц. насінням, користувалося перев. закордонним насінням, гол. нім. Згодом насінництво України покривало свої потреби й забезпечувало навіть потреби Росії. Агротехн., н.-д. й навчальна обслуга культури Г. провадиться за допомогою с.-г. орг-цій і установ, н.-д. станцій, з підготованим апаратом спеціалістів та різних ін-тів, технікумів і шкіл. До війни й революції цю ділянку обслуговували на Центр. і Сх. Україні земства через свій інструкторський персонал, курси, школи (Умань, Київ, Полтава і т. д.), а в Галичині (також до 1939 р.) — хліборобське т-во «Сіль. Господар» у Львові через городничо-садівничі секції, хліборобський вишкіл молоді, курси, вистави, конкурси; навчальна ділянка була заступлена в госп. городничих і садівничих школах: Замарстинівській (Львів), Милованській (Станиславів), Заліщицькій (Поділля) та ін. Нині городницьку працю провадять такі фітоселекційні й насінневі заклади н.-д. установ: укр. степовий генетико-селекційний центр в Одесі, дослідна городницька станція в Полтаві, сорто-насіннева контрольна станція і городня дослідна селекційна станція в Харкові, Носівська селекційна дослідна станція Г. б. Ніжена, Озово-чорноморська Дослідна Станція Г., зональна дослідна станція садівництва з відділом Г. у Млієві, зональна селекційна дослідна станція в Мелітополі, станції в Ворошиловграді, Симферополі, Херсоні, Києві, Сумах, Вознесенському, поліська і грибівська станції й ін.

Література: Кушніренко. Городне насінництво. 1930; Білецький Ф. Спеціальне городництво. 1934; Гнатовський А. Городництво, I—II. 1938—39. Л.; Гнатовський А. Загальне городництво. 1947; Гарбер В. Городництво закритого ґрунту, I—II. 1947—48; Гібнер Ю. Спеціальне городництво. 1948.

М. Боровський

Городниця, с. Городенського р-ну, Станиславівської обл., на правому березі Дністра; на горі над потоком Ямгоровом велике укріплене городище з останками майже всіх пра- і ранньоіст. культур,

починаючи від палеоліту; селище з тих часів на ниві «Пріске».

Городниця, с. Копичинецького р-ну Тернопільської обл.; тут у 1848 р. здобуто із р. Збруча б. гори Соколиха кам'яну статую Світовида з 4 лицями (Археологічний Музей у Кракові, копія в іст. Музеї у Львові). На горі Богод є городище, перебудоване пізніше на укріплений замок, в ін. місці могильник княжої доби.

Городниця (III—8), с. м. т. над р. Случ в сх. Волині, р. ц. Житомирської обл.; 2700 меш. (1926), фабрика порцеляни, тартаки; перша згадка про Г. як м. 1685 р.

Городницький Осип, маляр другої пол. 18 в., працював у Кам'янці на Поділлі, де був радним і секретарем поль. короля Станислава Августа; зберігся його образ Ісуса Христа, виконаний у візант.-укр. стилі (1783).

Городничий, за княжих часів урядовець, що наглядав за будівництвом міста, зокрема за укріпленнями. За лит.-руської доби городничими звалися коменданти великих фортець (15 у Великому Князівстві); вони були в безпосередній залежності від великих князів і Панів-Ради. В Росії й на Україні кін. 18 і поч. 19 вв. Г. — управитель пов. міста з поліційними функціями.

Городно (II—7), с. на Поліссі серед боліт Морочно, Столинського р-ну Берестейської обл. Білор. ССР, центр оригінального керамічного кустарного виробництва.

Городня (II—12), с. м. т., р. ц. в півн. частині Чернігівської обл., 5000 меш. (1932); від 1782 до революції пов. місто.

Городовенко Нестор (*1885), видатний хоровий диригент і педагог, родом з Полтавщини. 1907—17 викладав у гімназіях у Лохвиці, Переяславі, Ольгополі, керуючи хорами. З 1917 Г. працював у Києві, спершу викладаючи в 2 Укр. Гімназії й диригуючи хором Київського Ун-ту, згодом як диригент капелі Дніпросоюзу, перетвореної на капелю Київського Відділу Нар. Освіти, а незабаром на Державну Українську Мандрівну Капелю — ДУМКА. 1919—38 Г. лишився на чолі ДУМКА як мист. керівник і гол. диригент, об'їздив з нею Україну, виступав за кордоном, здобувши великий успіх. З 1930 — проф. Київського Муз. Ін-ту (пізніше Консерваторії), керівник диригентського відділу.

Н. Городовенко

1938 Г. був тимчасово усунутий владою від керування, а капеля з політ. при-

чин реорганізована. 1942 керував у Києві хором з кол. співаків ДУМКА. На еміграції продовжує диригентську працю — в Німеччині хор «Україна», в Канаді — хор в Монтреалі.

Городок, с., 20 км на зах. від м. Луцьке на Волині; в Г. знайдено неолітичні землянки з волотовою та шнуровою керамікою, скелетні поховання старішої залізної доби (7—6 вв. до Хр.) й скелетні поховання княжої доби із срібними прикрасами.

Городок, с. б. м. Рівне на Волині, над р. Устя; тут була знайдена велика робітня неолітичного крем'яного знаряддя й палеолітичні стоянки ранньої оріньяцької доби, енеолітичні скринькові гроби, селище й погребіще із шнуровою керамікою шлезького типу, городище, селище й могильник княжої доби (Л. Чикаленко й Л. Савіцький у 1920-их рр., Древко 1927—28). До першої світової війни в приміщенні кол. гр.-кат. монастиря існував музей барона Ф. Р. Штейнгеля (з 1897).

Городок, с. при впадінні р. Серет до Дністра, Заліщицького р-ну Тернопільської обл.; тут було досліджене селище трипільського типу, тілопальні могили скитів-орачів та погребіще княжої доби під кам'яними плитами (А. Кіркор 1878, Г. Осовський 1890, Т. Сулімирський 1934).

Городок (в 1903—39 рр. назва Г. Ягайлонський) (IV—4), м. на зах. від Львова, над р. Верещицею, що утворює тут великий став; р. ц. Львівської обл., 13 000 меш. (1931 р.), 2 цегельно-черепичні зав.; під австр. і поль. владою — пов. м. Заснований бл. 1213, у 13—14 вв. Г. був важливим укріпленням м. Галичини; в 16—17 вв. братство і школа, 1655 — перемога козаків над поляками. В поль.-укр. війні взимку 1919 — бої за залізницю Львів-Перемишль.

Городок (IV—7), с. м. т. над р. Смот-

Цукроварня в Городку

рич на сх. Поділлі, р. ц. Хмельницької обл.; цукроварня; в липні 1919 бої Во-

линської групи Дійової Армії УНР з большевиками.

Городське, с. на правому березі р. Тетерева, Житомирської обл.; тут знайдено трипільське селище бронзової доби, де є шнурова кераміка зах. типу (М. Макаревич 1936—40); поверх нього слов. селище 11—12 вв. (Е. Кричевський. «О процессе исчезновения трипольской культуры», 1941).

Горожанський Комітет, постав у Львові в грудні 1918 після відходу укр. влади як єдина укр. гром. орг-ція з завданням репрезентувати укр. населення перед окупаційною поль. владою і подавати допомогу потерпілим від воєнних дій, зокрема полоненим і в'язням. Г. К. мав секції «самаританську» і правної допомоги (існувала ще нелегальна секція зв'язку з укр. армією). На чолі Г. К. був С. Федак, при співпраці Л. Ганкевича, о. Л. Куницького, М. Панчишина, О. Федак-Шепарович і ін., зокрема багатьох жінок. Закритий у вересні 1921.

Горожанські школи, нижчі 3-, згодом 4-класні сер. школи на Закарпатті. Після закінчення Г. ш. учні мали право вступу до учительських семінарій та фахових шкіл і, за вступним іспитом, до гімназій. В 1938—39 було на Закарпатті 23 укр. Г. ш. із 6 485 учнями, на Пряшівщині — 2 Г. ш.

Горох (Pisum), однорічна рослина з родини бобових (стручкових), дає дуже поживне зерно, солома є доброю пасією; відміни: Г. сійний (P. sativum L.) — їстівний і польовий (P. arvense L.) — кормовий. На Україні Г. є основною зернобобовою культурою, поширеною переважно в лісостеповій смузі. Уладівська станція на Україні виплекала сорти «уладівський 208, 303» і «М-111».

Горохів (III—5), м. на Волині, закладене 1240 р., розташоване на вододілі між Бугом і Стиром на Волинській височині, в багатій рілльничій місцевості; р. ц. Волинської обл., 6 000 меш. (1931), виробництво с.-г. машин.

Горохов Микола (*1904), оперовий співак — драматичний баритон (голос широкого діапазону й великої сили). В 30-их рр. один із провідних співаків Харківського Держ. Театру Опері і Балету. Найгол. партії — Ріголетто, Жермон («Травіята»), Остап («Тарас Бульба») та ін.

Гороховська Марія (*1921), чемпіон України і СРСР з гімнастики (руханки); 2 золоті медалі у гімнастичних вправах на олімпій-

М. Гороховська

ських іграх у Гельсінкі; 2 місце на студентських іграх 1951 в Берліні.

Горошки, кол. назва с. м. т. Володарське Волинське.

Горошок (*Lathyrus L.*), рослина з родини стручкових, з численними видами, з них деякі — кормові. Введений в культуру Г. сійний (*L. sativus*), кормова рослина, поширена в середземноморських країнах; на Україні гол. на півд. сх. становив в 1935 р. 5 000 га. Г. пахучий (*L. odoratus*) — декоративна рослина.

Горська Ольга, драматична акторка Театру ім. Франка в 1920-их рр.; в кін. 30-их рр. працювала в Київському Обл. Театрі.

Горське (V—19), м. в Попаснянському р-ні Ворошиловградської обл.; вугільна пром-сть.

Горчинський Андрій, іконописець першої пол. 18 в.; іконостас у Журавці (Галичина).

Горючі лупаки, див. *Бітумічні лупаки*.

Горючі природні гази (земні гази), складаються перев. з метану, що його знаходять разом із нафтою або самостійно в осадових породах; використовуються для газифікації автотранспорту, пром-сти, як паливо для домашнього вжитку, як сировина у фарбовій і хем. пром-сті тощо. З деяких горючих газів добувають гелій. Теплотворна здатність 1 м³ — 9 000 калорій. В ряді укр. родовищ Г. п. г. виходять на поверхню з тиском понад 70 атмосфер; це дає можливість передавати їх на великі відстані без компресорних установ. Найбагатшим і найкраще досі пром. за-своєним р-ом Г. п. г. на Україні є Прикарпатський газонасний р-н., площею бл. 15 000 км², з найбільшим Бориславським нафтогазовим родовищем. Родовища цього р-ну дають жирні гази, які складаються з метану й важких вуглеводів, і чисто газові, що містять лише металінові сухі гази; з останніх найбільше Дашавське, пов'язане газопроводом із Львовом, Києвом і Москвою; менші в Опарах б. Калуща, в Биткові, Ходновицьке б. Перемишля й ін. На прикарпатському природному газі працюють електровні Львова, Борислава, Дрогобича й ін. міст. Запаси Г. п. г. Прикарпаття докладно не встановлені, але їх обраховують на сотні мільярдів м³. Багаті родовища Г. п. г. знайдено в р-ні Шебелинки, за 70 км на півд. сх. від Харкова; почато їх експлуатацію в 1955. Давно відкритим газонасним р-ном (запаси на десятки мільярдів м³) є Приозівський, із площею 1 000 — 1 500 км², в півд. частині Запор. обл. (Мелітопольщина). В Криму Г. п. г. є на Керчинському півострові; на Кубані — на Таманському півострові, б. Єйську та Армавіру, на сх. Передкавказзі експлуа-

туються Г. п. г. на Ставропольщині (газопровід Ставрополь — сх. Донбас — Москва). Крім того, газонасність виявлено в півн. частині Донбасу — р-ни Лисичансько-Кременецький, Ворошиловградський та ін. В 1955 р. в УССР видобуто бл. 5 000 000 000 м³ Г. п. г. Див. також Газова промисловість.

Б. Винар

Горяни, с. на Закарпатті на сх. від Ужгорода; каплиця-ротонда 12—13 вв., цінний зразок давньої архітектури, прибудова розмальована фресками 15 в.

Господар, титул князя, володаря; в княжій Україні цей титул вживався рідко; великі князі Лит.-Руської держави називалися часто господарями, а княжі добра «господарством»; від кін. 14 в. титул Г. носили володарі Волоцини і Молдавії.

«Господар», перший укр. практично-наук. двотижневик, присвячений госп-ву і пром-сті, виходив у Львові 1869—72; ред. С. Шехович; від пол. 1871 друкувався латинкою.

«Господар», газ., присвячена екон. справам, виходила в Перемишлі 1898—1913; від 1902 з додатком «Економіст»; видавав о. І. Негребецький.

«Господарь и Промышленник», госп. газ., виходила 1879—82 в Станиславові і 1883—87 у Львові; редагували А. Ничай, А. Глодзінський, В. Нагірний.

Господарська Рада (Пани-Рада), центр. установа держ. влади у Великому Князівстві Лит., постала в 14 в. Г. Р. спочатку мала характер феодалної княжої ради, що обмежувала владу в. кн. обов'язком шукати згоди і поради феодалних достойників держави та місц. васалів в. кн. литовського. Поступово княжата втратили вплив в Г. Р. і збільшилося значення високих держ. урядовців. Після виникнення вального сойму як станової представничої установи Г. Р. набрала характеру верхньої палати. Її згоду в окремих справах держ. правління мав здобути в. кн. поряд з ухвалою сойму. Правне становище Г. Р. і обов'язковість для монарха ділити з нею владу були зафіксовані в привілеях 1492 і 1506 рр. До компетенції Г. Р. належала участь у законодавстві, в центр. управлінні (закордонна політика, ведення війни й ін.) та вище судівництво. Спеціальною функцією Г. Р. було управління країною під час відсутності в. кн. Склад Г. Р. спочатку не був замкнений, лише за Казіміра Ягайловича він стабілізувався; в цей час ч. паніврадних доходило до 80. Після Люблинської унії Г. Р. стала занепадати, і її компетенції перебрав вальний сойм. Л. О.

«Господарська Часопись», двотижневик т-ва «Сіль. Господар», виходив у

Львові 1910—18 і 1920; 1921 змінив назву на «Господарсько-Кооперативний Часопис»; редактори К. Кахникевич (1910—18), Ю. Павликовський.

«Господарсько-Кооперативний Часопис», ілюстрований тижневик, виходив у Львові 1921—44, з перервою 1940—41; спочатку місячник Комітету Орг-ції Кооператив, вид. т-ва «Сіль. Господар», з 1922 офіц. орган Ревізійного Союзу Укр. Кооператив; гол. ред. Ю. Павликовський (1921), А. Гаврилко (1922—27), З. Пеленський (1927—30), С. Храпливий (1930—33); В. Софронів-Левицький (1933 до кін.); містив статті теоретичного характеру, інформації та інструктивний матеріал з різних ділянок нар. госп-ва, зокрема кооперації.

Гостомель (III—11), с. м. т., 25 км на півн. зах. від Києва, над р. Ірпінь, Києво-Святошинського р-ну, скляний завод.

Гостроніс (*Mugil saliens* Risso), цінна пром. риба, з родини кефалевих; довж. до 35 см, вага до 0,9 кг, поширена в Чорному й Озівському морях, не дуже численна. Див. також *Кефалля*.

«Готовий до праці й оборони» (ГПО), фізкультурний комплекс в СРСР, запроваджений ухвалою Совета Фізкультури 11. 3. 1931. Комплекс побудований на засаді включення фіз. виховання в систему ком. виховання з метою готувати до виробничої праці та військ. оборони. Складається із ступенів: «Вудь готовий до праці й оборони» (БГПО) — для молоді 14—15 рр.; 1 ступінь ГПО, що обіймає норми з бігу, стрибків, плавання, веслування, велосипеда, лещет, гімнастики, стрільня і т. п., теоретичний та сан. мінімум, а також елементарні військ. знання і «ударництво»; 2 ступінь ГПО, який вимагає вищого рівня заг. фіз. підготовки й опанування спортивного вміння. Комплекс ГПО розрахований на вік від 14 до 40 рр. Особи, що склали норми, дістають відповідний значок. З 1955 р. запроваджено новий всесоюзний комплекс ГПО.

«Готові», спорт. тижневик, орган Укр. Спорт. Союзу у Львові (1934—35); ред. Є. Врецьона, С. Мойсеович.

«Готуйсь», ілюстрований місячник пластового новацтва, виходить з 1953 в Нью-Йорку; ред. Л. Храплива.

Гофицьке (VIII—24), кол. Медведське, с. над р. Мокра Буйвола, притокою Куми, на Сх. Передкавказзі, р. ц. Ставро-

польської обл. РСФСР; за переписом 1926 р. українці становили в р-ні 40%.

Гофман (Hoffmann) Макс (1869—1927), нім. ген., представник Німеччини при берестейських переговорах із Центр. Радою.

Гофман (Hofmann) Петер (1865—1938), австр. ген., командувач армійської групи, до складу якої входили УСС в 1914—15; 1918 начальник австр. військ на Україні.

Гофман (Hoffman) Якуб (* 1896), поль. політ. і культ. діяч на Волині, педагог, ред. 8 тт. «Волинського Річника» („Rocznik Wołyński“, 1929—39), статті з етнографії, історії, археології й музеології Волині.

Гоцій Михайло (* 1902), маляр, теоретик і історик мистецтва, родом з Галичини; тепер у Німеччині; графіка, натюрморт, перев. пейзаж; статті про укр. мистецтво.

Гочемський Адам, гравер другої пол. 18 в.; 1762—90 працював у Почаєві, бл. 60 гравюр, перев. мідерити на рел. теми та ін.

Гочемський Йосип, гравер другої пол. 18 в., працював у Почаєві (1745—78) і в Києві; бл. 130 дереворитів і мідеритів на рел. теми, портрети, «Облога Почаєва 1675», «Собор киево-печерських святих» та ін.; індивідуальна манера, особливо в серії страждань Христових.

Гочів, с. Білівського р-ну, Курської обл., на правому березі р. Псла; старовинне городище 7—13 вв., що в 10—11 вв. було важливою пограничною кріпостю Київської Держави. Спустошене після тат. навали (розкопи Д. Самоквасова 1909 та Б. Рибаківа 1937, 1939).

Гош Іван (* 1915), співак — тенор, родом із Дніпропетровщини; виступав в оперних театрах у Дніпропетровському й Львові; з 1950 продовжує артистичну діяльність в ЗДА.

Гошів (IV—4), с. над р. Свічею на підніжжі Карпат, Волехівського р-ну Ста-

Церква оо. Василіян на Яській Горі в Гошеві ниславівської обл.; василіянський монастир із чудотворною іконою Матері Божої, відпустове місце (6 травня).

Гопкевич Віктор (1860—1928), археолог і музеолог, фундатор і директор Іст.-Археологічного Музею в Херсоні (з 1890).

Гопшовський Богдан (*1907), дитячий письменник і ред. видань для дітей; родом з Галичини. Ред. журналів «Малі друзі» (1937—48) і «Молоді Друзі», журн. для молоді «Дорога» (1937—44), видань «Моя книжечка» (1940—44), «Дорога» (1940—42) та ін. Засновник в-в на еміграції: «Нашим дітям» (1945), «Євшан-зілля» (1950) і гол. Об'єднання Працівників Дитячої Літератури (з 1946); автор дитячих оповідань (псевд. Дідусь, Б. Данилович), зб. «Китиця квіток», ст. про укр. дитячу літературу, «Рожне поле» і ін.

В. Гопшовський

Гоца (III—7), кол. м-ко, тепер с. над р. Горинь на Зах. Волині; р. ц. Рівенської обл. Цукроварня. Г. відома з 15 в.; в 17 в. в Г. існувала соцініянська школа; 1638 р. кн. Регіна Саломірецька заснувала правос. чоловічий монастир із вищою школою (в 18 в. уніятський василіянський теж із школою); з Г. походить переданий до Почаївського монастиря чудотворний образ Божої Матері.

Граб звичайний (*Carpinus betulus* L.), листяне дерево з родини березуватих, до 20 м висоти; поширений на Зах. і Центр. Україні за винятком степу й Карпат, приблизно по лінії Кременчук-Полтава-Конотоп-Гомель — на сх.; а також у Криму й на Кавказі (див. ЕУ I, мал. 69) і в формі островів на Харківщині й Донеччині; звичайно росте в суміші з ін. листяними породами, рідше чистими деревостанами. Ради спроможності швидко відростати садять часто в корчевій формі у живоплотах. Деревина біла, тверда й цупка, вживається в токарстві, на с.-г. та техн. знаряддя й інструменти (поділкові лінійки тощо); дуже добра на опал. У Криму й на Кавказі поширений також Г. карликовий (*C. orientalis* Mill.) 2—6 м висоти.

Грабар Андрій (*1896), франц. візантиніст укр. походження, родом з Києва; проф. іст. мистецтва в Страсбурзі, пізніше в Парижі; автор численних праць.

Грабар Володимир (*1865), рос. учений правник укр. походження, проф. міжнар. права в Москві; понад 120 праць рос., укр., нім., франц., англ. мовами.

Грабар Ігор (*1871), маляр (в минулому імпресіоніст, тепер офіц. представник «соц. реалізму»), історик мистецтва, з родини закарп. українців (син Ольги Г.), живе в Росії, д. чл. АН СРСР; численні

праці, 5-томово «История русского искусства» (1909—16) за ред. Г. має багато укр. матеріалу, зокрема розділ «Укр. барокко» (1912).

Грабар Костянтин (1877—1938), свящ., гром. діяч на Закарпатті, чл. губ. ради Руської Країни 1918 р.; з 1921 дир. Підкарп. Банку в Ужгороді, посадник Ужгороду (1928—35), віцепрез. Торг. Палати в Кошицях. 1935—38 губернатор Підкарп. Руси за призначенням през. ЧСР.

К. Грабар

Грабар Олександр (*1883), закарп. педагог, орнітолог і музейник; досліджував орнітофауну Закарпаття й упорядковував зб. птахів-хижаків Закарпаття; «Хижептаство Закарпаття» (1943).

Грабар Ольга (*1846—?), родом із Закарпаття, дружина Емануїла Грабаря, адвоката й посла утор. парламенту; гол. обвинувачена в москвофільському процесі за держ. зраду у Львові 1881 (ін. обвинувачені: її батько А. Добрянський, І. Наумович, В. Плоцанський й ін.). Оскаржена в підтримуванні зв'язків між москвофілами в Австро-Угорщині і петербурзькими неприхильними до Австрії колами, Г. була виправдана судом.

Грабенко Андрій (1857 — після 1918), псевд. А. Конощенко, письменник, етнограф і земський діяч на Херсонщині, чл. ТУП; збирач нар. пісень («Укр. пісні з нотами»).

Грабец (Grabec) Стефан (*1908), поль. мовознавець, учень Ташицького, проф. ун-ту в Торуні, автор праць із топоніміки Гуцульщини, а також про укр. елементи в мові поль. письменників 16—17 в.

Грабина Леонід (*1885), геодет, проф. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах; автор підручника «Геодезія», праці з теоретичної геодезії.

Грабовець, с. над р. Бистрицею Надвірнянського р-ну Станіславівської обл.; ранньослов. тілопальні могили 3—6 вв. та оборонне замчище 16—17 вв. (досліджував Я. Пастернак 1935); два городища княжої доби; був знайдений скарб срібних арабських монет-диргемів (Нац. Музей у Львові).

Грабович Іларіон (1856—1903), письменник, за фахом учитель гімназії, співр. «Діла», «Зорі», «Світу» й ін. часописів; оповідання «Найкращий великдень», «Заклята темниця» й ін., вірші (посмертна зб. «Вибір поезій»).

Грабовський Павло (1864—1902), псевд. Павло Граб, поет, журналіст і критик,

родом із Слобожанщини. За участь у рев. народницькій орг-ції Г. спершу був виключений із Харківської Духовної Семінарії (1882), згодом заарештований (1886) і засланий до Іркутської губ.; за дальшу рев. діяльність 1889 знову ув'язнений, після 3½ рр. тюрми оселений в Якутській обл.; з 1899 жив на засланні в Тобольську, де й помер. Підтримуючи зв'язок із Галичиною, друкувався в журналах «Зоря», «Народ», «Життя і Слово», «ЛНВ».

Поезія Г., принципового противника «чистого мистецтва» (ст. «Дещо про творчість поетичну», 1897 та ін.), присвячена перев. гром. і патріотичним темам; співзвучні мотиви шукав він і в поетів, яких перекладав (Вернс, Петефі, Гайне, Некрасов, Михайлов, Рилєєв, Курочкін, Чавчавадзе й ін.). Окремо у Львові вийшли збірки «Пролісок» (1894), «Твори Івана Сурика» (переклади з Сурикова, 1894), «З чужого поля» (переклади, 1895), «З півночі» (1896), «Доля» (переклади, 1897), в Чернігові 1898 — «Кобза» і поема «Хома Баглай» (переспів із Р. Бернса). Ряд недрукованих раніше віршів виданий в 1941 в зб. поезій (серія «Вібіліотека поета»). М. Г.

П. Грабовський

Граб'янка Григорій (†1737 або 1738), коз. історик, гадяцький полковий суддя (1717—28), підписав Коломацькі чолобитні, за що був ув'язнений у Петербурзі (1723—25). Гадяцький полковий обозний (1728—30) і полк. (1730—38). Загинув у поході на татар 1738 (за ін. відомостями, 1737). Автор «Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ кравашои небывалой брани Вогдана Хмельницкого, гетмана Запорожского зъ поляки... 1710». Твір Г. обіймає іст. України від давніх часів до 1709, але гол. увагу присвячує Хмельниччині. Г. використав офіц. акти, записки свідків подій, укр. літописи, «Синопис», твори Кромера, Бельського, Стрийковського, Іваньні, Коховського, Пуфендорфа та ін. Оpubлікований Ф. Туманським в «Российском Магази-не» 1793 (скорочена ред.) і Київською Археографічною Комісією 1854 (первісна ред.). В науці були висловлені сумніви щодо авторства Граб'янки (С. Наріжний).

Граб'янки і Гребінки, шляхетський рід, походженням від Івана Граб'янки (друга пол. 17 в.). Найвидатніші представники — син Івана Григорій Г. (див.), автор відомої хроніки, і письм. Євген Гребінка.

Градизьке (IV—14), с. б. Дніпра, р. ц. Полтавської обл., кол. м-ко.

Градюк Віталій Володимир (*1872), церк. діяч, протоігумен гал. провінції Василіян (з 1935), настоятель кількох монастирів у Галичині, 1945 засланий.

о. В. Градюк

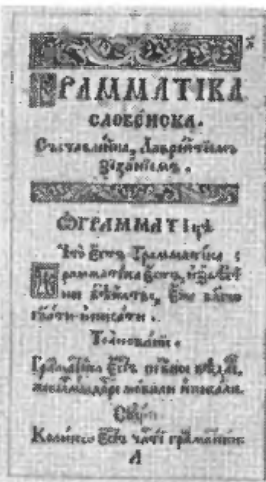
Гражданка, пер-вісно письмо, при-значене для книжок не-церк. характеру. Це кирилицькі лі-тери, дещо набли-жені зовн. вигля-дом до латинського письма. Хоч запро-ваджена 1709 р. на-казом рос. царя Пе-тра I, Г. до певної міри спиралася на тенденції розвитку кирилицького шриф-ту на Україні.

Грайворон (III—16), м. над гор. Вор-склою, на Слобожанщині, р. ц. Білго-родської обл.; 9 000 меш. (1926 р.), кол. пов. м. Курської губ. В пов. за переписом 1926 р. українці становили 55,5%.

Граков Борис (*1899), рос. археолог, учень В. Городцова, досліджує пам'ятки енеолітичної, бронзової та скитської доби на Україні з 1940-их рр.

Гракова-Кривцова Ольга (дружина Бориса) (*1895), рос. археолог, досліджувала ямну й катакомбову (кіммерій-ську) культуру на Україні в 1940-их рр.

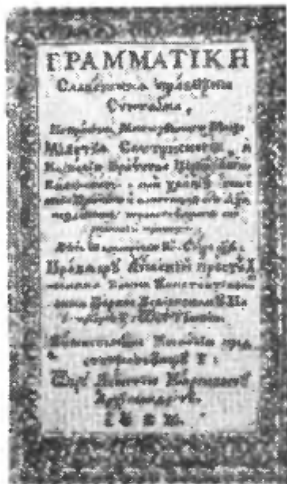
Граматика, розділ мовознавства, що вивчає будову слова й використання слова в реченні і відповідно складається з двох частин — морфології й синтакси. Перша граматика, відома на Україні з рукописів, становила собою переклад і пристосування грец. грамати-чних трактатів — незакінчений трактат «О осмих частіх слова, елика пишем і глаголем», безпідставно приписува-ний у середні віки Іоанові Дамаскінові, а потім приписува-ний Іоанові, екзар-хові болгарському. Найдавніші відомі рукописи її похо-дять із 16 в. і охо-плюють не 8, а 4 ча-Титульна стор. Грама-стини мови (іменник, тики л. Зизанія 1596 дієслово, дієприкметник і артикль). Менш поширеним був трактат серб. ученого Костянтина про письмена (рукопис 15 в.). «О осмих частіх слова» вирішально вплинув на перші друковані Г. — бук-вар Івана Федоровича (Львів 1574), ост-

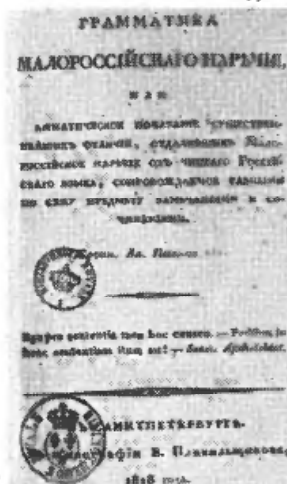
розьку «Кграматику словенська язи-ка» (Вільна 1586) і позначився також на самостійніших і більших граматиках, написаних на Україні в кін. 16 — на поч. 17 в. в зв'язку з рухом, спрямованим на відродження і очищення ц.-слов. мови. Найважливіші з них — Г. грец. мови «Адельфотес» (Л. 1591), Г. Лаврентія Зізанія (1596) і особливо Г. Мелетія Смотрицького (1619), що вирішально вплинула на оформлення ц.-слов. мови на Україні, в Росії, Сербії й Хорватії. Всі ці граматики розглядаються упорядниками як допоміжні для теології, мають виразно церк. характер і орієнтовані не на живу розмовну мову, а на церк.-ритуальну.

Філософ. - раціоналістична Г., що розвинулася в Зах. Європі в 17—18 в., майже зовсім не репрезентована в укр. мовознавстві через панування церк. культури в 17 в. і занепад культ. життя у 18 в. Навіть граматики першої пол. 19 в., видані на Зах. Україні й Закарпатті (Лущай 1830, Й. Левицький 1834, І. Вагилевич 1845), не вільні від традиції теологічної Г., хоч помалу ширяться романтичний підхід. Вперше несміливо він проявляється в Г. А. Павловського (написана до 1805, видана 1818), далі в І. Могильницького (написана до 1824), а надто у Й. Лозинського (написана до 1833, видана 1846). Романтична настанова виявляється в піднесенні нар. мови з підкресленням її особливостей, у намаганні виявити в мові «дух народу», незмінний протягом усього життя нар., в бажанні відсіяти справді нар. від тепер зневажаного книжного, «природне» від «штучного», своєрідно-нац. від позиченого й міжнародного.

Романтизм і собі стає традицією укр. Г. на довгий час, переплітаючися з позитивістично-порівняльним підходом, що його започаткував Ф. Міклошіч для всіх слов. мов, у тому ч. й для укр.,

Титульна стор. Граматики М. Смотрицького 1619

Титульна стор. Граматики О. Павловського 1818

своєю „Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen“ (1 вид. I т. — 1852), в працях О. Огоновського „Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache“ (1880), шкільних іст. Г. укр. мови П. Житецького (1876), в перших шкільних Г. укр. мови, виданих у Галичині (Осадца 1862, 1864; В. Шашкевич 1862; Дячан 1865, Партицький 1883) і навіть у перших шкільних граматиках на підрос. Україні, вид. яких стало можливе після 1905 р. (Залозний 1906, Шерстюк 1907, Тимченко 1907, Курило 1917 та ін.). Еклектичному поєднанню романтичного і позитивістичного (молодограматичного) підходу в цих працях протистоїть глибоко продумане синтезування їх у працях Потебні з іст. синтакси (від 1873), що переборюють однобічну аналітичність молодогограматизму і суб'єктивізм романтичної Г. Більш механічний характер мала спроба С. Смоль-Стоцького й Гартнера оборонити романтичну концепцію молодогограматичною методою („Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache“, 1913).

Енергійна й захоплена розбудова норм укр. літ. мови в період 1917—33 позначена переростанням романтичного підходу в пуристичний у працях Курило («Уваги до сучасної укр. літ. мови», 1920), Сімовича («Українська грамика», 1918), Огієнка («Чистота і правильність укр. мови», 1925), а надто Смерчинського («Нариси з укр. синтакси», 1932) і Тимченка. Ця настанова характеризує й більшість підручників Г. цього часу (Іваниця, М. Гладкий, Горецький і Шала, Осипів та ін.). Стриманіша настанова до романтично-пуристичних засад проявляється в граматичних працях О. Синявського («Норми укр. літературної мови», 1931) і учнів Л. Булаховського («Підвищений курс укр. мови», 1930), як також у підручних граматиках цього кола авторів (Синявський, Сулима, Йогансен, Наконечний та ін.).

У працях останніх на поч. 30-их рр. з'являється зацікавлення структуралізмом у мовознавстві, течією, що виникла під впливом праць Ф. де Соссюра і Бодуена де Куртене і спиралася на феноменологічну філософію Гуссерля, розглядаючи мову передусім як систему відносин (Курило, Синявський тощо). Однак розгром укр. науки 1931—38 рр. не дав змоги розвиватися цьому напря-

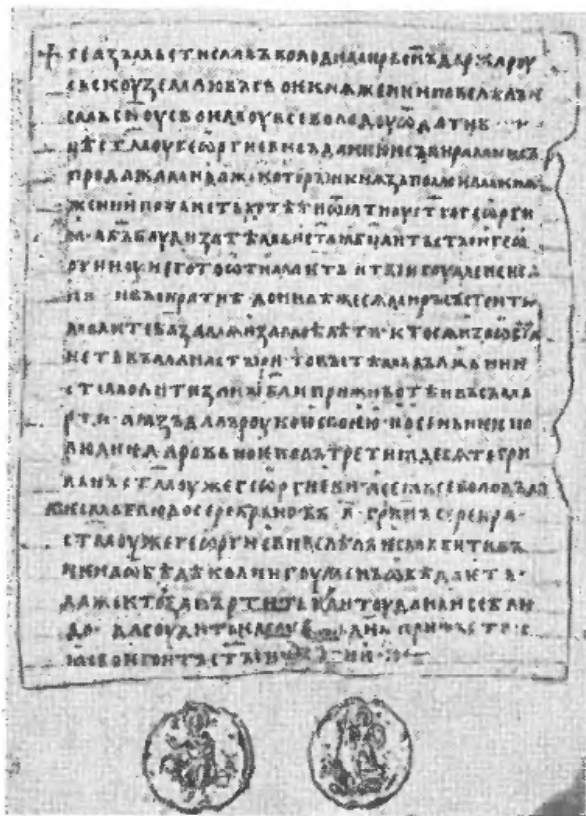

Титульна стор. Граматичних праць В. Сімовича 1918

мові, і він проявився тільки поза межами України (статті Сімовича на граматичні теми, «Нарис сучасної укр. літ. мови» Ю. Шереха, 1951). На Україні силоміць запроваджено засади сов. рос. Г., що полягають у відновленні логістично-раціоналістичної Г., перемішаної з елементами політ. пропаганди і поставленої на службу русифікації укр. літ. мови («Курс сучасної укр. літ. мови» під ред. Л. Вулаховського 1951, підручники для шкіл Загородського, Ващенко та ін.).

Ю. Шевельов

Грамоти, рід правового акту, що походив від держ. влади або приватних осіб; зокрема поширений у княжу і лит.-руську добу. Зміст Г. різний, найчастіше — ствердження правового стану, уділення привілеїв, забезпечення старих прав (Г. договірні, дарування, судові); деякі мали тільки приватно-правний характер (Г. духовні або заповіти, т. зв. вкладні Г., купчі, приватних дарувань і т. д.). Найдавніші відомі на Україні Г.

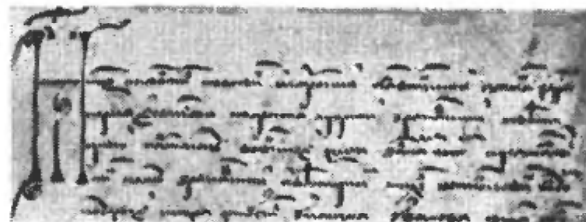
Грамота Мстислава Володимировича, бл. 1130 р.

походять з 12 в. (кн. Мстислава Володимировича з 1130 р.). У формі княжих Г. надавалися привілеї чужоземним купцям (Г. Андрія Галицького з 1320 р.), а містам — маґдебурзьке право (Сянік 1339 р.).

У Великому Князівстві Лит. Г. надавали певних прав цілим групам шляхти, жид. населенню й ін. Охоронними Г. за-

безпечувалося старе звичаєве право — окремих осіб чи цілих груп.

Г. зв. грамоти уставні земські потверджували старі права цілим областям, гол. укр. і білор. Ними великі князі гарантували давній правовий лад окремих територіяльно-адміністративних одиниць держави. З 15—16 вв. походить понад десяток Г. уставних земських, які стосуються до Волині, Київщини,

Грамота старости брацлавського кн. Костянтина Острозького 1520-их рр.

Галичини й Підляшшя. Деякі з них покликуються на старіші устами. Волинські грамоти уставні земські носять становий характер. Чинність земських грамот була припинена запровадженням загальнодерж. кодексів — Литовських Статутів. Г. уставні земські є важливим джерелом до іст. укр. права.

В коз. добу рос. царі й царські прикази (центр. урядові установи) видавали різні Г., гол. на землі, прихильній їм укр. старшини та укр. полкам на Слобожанщині. Ці Г. часто конкурували з універсалами гетьманів і полковників. 1785 р. царський уряд поширив на Україну «Жалованную грамоту дворянству», якою зрівняно укр. шляхту з рос. дворянством.

Окремі документи в церк. адміністрації, гол. надавання привілеїв братствам (ставропігії), набирали форми Г.

В період гетьманату в 1918 р. найважливіші держ.-правні акти називалися так само Г. (переїняття влади і октройована тимчасова конституція Укр. Держави, оголошення аграрної реформи, проголошення федерації з Росією, зречення).

Р. М.

Г. становлять важливе джерело для іст. мови. Вага їх полягає в тому, що вони далеко ближчі до живої мови, ніж тексти церк. або орієнтованого на церк. мову характеру, хоч мова Г. має звичайно свою традицію, плекану в даній місцевості, особливо щодо фразеології (низка традиційних формул-штампів) і правопису.

Від Київської Русі не лишилося приватно-правних Г., за винятком Мстиславової грамоти 1130, яка одначе не виявляє укр. рис у своїй мові і про яку невідомо, чи вона була написана на Україні. Систематичніше збереглися Г. з Волині від 1350 р., Київщини від 1427. Коло 100 найраніших Г. сер. 14 — сер.

15 в. зібрані в вид. Розова (Київ 1928) і були об'єктом лінгвістичної аналізи Дем'янчука (1928) і Курашкевича (1934). Пізніші Г. з цих теренів частково видані, але здебільша не так точно в серіях «Акты, относящиеся к Южной и Западной России», «Акты, относящиеся к истории Западной России», «Акты Виленской Археографической Комиссии», «Жерела до історії України-Руси», вид. губ. архівних комісій (насамперед чернігівської й полтавської) тощо. Чимале значення для іст. укр. мови мають також т. зв. молдавські грамоти, писані укр. і рум. писарями, але в укр. традиції канцелярської мови на терені Буковини, Басарабії й Молдавії. Вони починаються з 1388 і охоплюють усе 15 ст., були публіковані (але не завжди надійно) Уляницьким (1887), Калужняцьким (1890), епізодично Яцимирським і Огієнком. Мову їх досліджували Богдан (1908), Яцимирський (1910), Ярошенко (1931) і Огієнко (1935) та ін. Г. з Закарпаття починаються від 1404 (публікації й студії А. Петрова, Г. Геровського).

Ю. Шевельов

Грамотність, див. Неписьменність.

Гранів (V—10), с. Гайсинського р-ну Вінницької обл. на півд. сх. Поділля, кол. м-ко.

Грановський (Неприцький - Грановський) Олександр (*1887), зоолог і гром. діяч в ЗДА, куди приїхав 1913 р. із Центр. України (родом з Волині). Проф. ентомології й екон. зоології в ун-тах в Мінеаполісі (з 1920) й Ст.-Пол.; д. чл. НТШ. Гол. Орг-ції Відродження України. Автор наук. і політ. праць, м. ін. «Вільна Україна необхідна для постійного миру» (1945); випустив ряд збірок поезій.

О. Грановський

Графіка, галузь пластичного мистецтва, в якій переважає лінійна передача форми. Для поліграфічного відтворення Г. користуються різними техн. засобами, як граверство, ксилографія, літографія, цинкографія і ін.

В укр. мистецтві Г. займала й займає визначне місце. Вже в княжі часи мініятури з фігурними мотивами, ініціали, заставки, кінцівки в перших рукописних книгах досягли високого мист. рівня. Перші впливи візант. (напр., орнамент плетінки), згодом готики й ренесансу з рослинною орнаментикою (Пересопницьке Євангеліє на Волині 1556 р.).

З розвитком друкарства на Україні (з 1562 р.) засвоїлось граверство — дереворіз, мідє- і сталерит, що були на Україні відомі вже з поч.

16 в. Помітні впливи нюрнберзької, венецької й голл. шкіл. Особливого розвитку досягло граверство в добу укр. барокко, гол. за часів гетьмана І. Мазепи. Укр. гравери вважались найкращими в Сх. Європі. Крім книжкового граверства з пишною орнаментикою і складною символікою та алегорією, поширюються гравюри на окремих аркушах паперу й шовку, присвяті визначним укр. діячникам, акад. «тезиси», портрети, архітектурні мотиви, пляни міст тощо. Найвизначнішим гравером був Олександр Антоній Тарасевич (діяльність 1672—1720 рр.), що був також першим офортистом на цілому Сх. Європі. До школи О. Тарасевича належали видатні гравери Д. Галаховський, Л. Тарасевич, І. Стрельбицький, І. Щирський. Своєрідного стилю праці І. Мигури і Н. Зубрицького (знаменита «Іфіка» 1712 р.). В пол. 18 в. провідне місце зайняли Г. Левицький у Києві, І. Филипович у Львові, Й. та А. Гочемські й Т. Стрельбицький у Почаєві. Граверство 17—18 вв. дорівнювало кращим зах.-евр. зразкам і мало великий вплив у сусідніх країнах, особливо на Московщині. Гол. осередки укр. граверства 17—18 вв. — Львів, Крехів, Київ, Чернігів, Почаїв. Граверства вчили в Київ. Академії та Києво-Печерській Лаврі.

Сторінка з Пересопницького Євангелія з характеристичним орнаментом у стилі «тезиси», портрети, відродження (1550—51). Волинь

Орнамент з Пересопницького рукопису

Кінцівка з Острозької Віблїї 1581 р.

18 вв. — Львів, Крехів, Київ, Чернігів, Почаїв. Граверства вчили в Київ. Академії та Києво-Печерській Лаврі.

Новий тип граверства поширився в добу класицизму кін. 18 і поч. 19 в., коли з'явилися нові види техніки, як офорт, лавіс, акватинта.

Літографія з'явилася на Україні на поч. 19 в. Перші автолітографії В. Боровиковського походять із 1815 р. Як виробництво літографія відома в Одесі в 20-их рр. 19 в., у Львові з 1822 р., в Києві — з 30-их рр.

Новітня укр. Г., зокрема офорт, веде свій початок від Т. Шевченка. Механізоване граверство на дереві, або т. зв. ксилографія, також мало багато укр. мистців, які працювали в усій Рос. імперії. В новітні часи офортом та ін. видами граверської техніки займалися М. Самокиша, І. Рєпін, О. Кульчицька.

З поч. 20 в. настає велике піднесення укр. Г., гол. прикладної, оформлення книжки, ілюстрація, плякат, «К» ініціал із старовинних дереворитів тощо. Особливі за- Лаврської друкарні слуги у відродженні укр. Г. мають В. Кричевський і Ю. Нарбут, останній створив цілу школу і стиль нової укр. книжкової Г., що ґрунтується в гол. на відсвіженні стилю укр. козацького барокко. Вплив Нарбута і досі не втратив своєї сили. Між двома світ. війнами дійшло під його впливом до великого піднесення книжкової Г. на Зах. Укр. Землях, де з впливами Нарбута зливались впливи нового зах.-свр. мистецтва. Визначніші представники: П. Ковжун, М. Бутович, П. Холодний старший; О. Сорохтей, Е. Козак у карикатурі. В книжковій Г. працювали також В. Дядинок і Я. Музика. На Центр. Землях А. Петрицький і ін.

У різних граверських техніках, передусім деревориті, працювали й залишили визначні твори В. Касян, О. Кравченко, О. Сахновська, І. Падалка. На Зах. Землях О. Кульчицька, І. Іванець, Н. Хасевич, М. Осінчук, В. Баляс. На еміграції О. Архипенко, В. Цимбал, В. Масютин, С. Левицька, П. Омельченко, Ю. Вовк, В. Хмелюк.

В книжковій Г. і в різних граверських техніках працювали й працюють: О. Судомора, С. Гординський, П. Холодний, син, М. Михалевич, Г. Мазепа, М. Григорійв, П. Андрусів, Я. Гніздовський, М. Дмитренко, М. Левицький, М. Білинський та ін. (докладніше див. ЕУІ, стор. 833—39).

В. Січинський

Графіт, мінерал, природний вуглець, який виступає в кристалічній або аморфній формі, важкоплавний і добрий провідник електрики й тому вживається для виробництва вогнетривкого посуду, електродів, олівців, мастил, фарб. Родовища Г. є на Україні в кристаліч-

Видавнича марка роботи В. Кричевського

ній смузі серед докембрійських гнайсів перев. в трьох р-нах: Побозькому (Завалля), найважливішому Криворізькому (Петровське, Водянське) і Приозівському (Старокримське); сліди Г. знайдено також у півд.-сх. частині укр. Карпат (Чивчинські гори). Укр. Г. високопродуктивний, змістовність 17—25%, у кращих родовищах 60—70%, запаси обчислених родовищ 30 000 000 т. На Україні є два збагачувальні заводи, що працюють на базі Завалівського (Завалля) і Старокримського (Маріупіль) родовищ. 1940 р. УССР давала 1/3 продукції ССРСР.

Грдина Ярослав (*1871), проф. теоретичної й прикладної механіки в Гірничому Ін-ті та ІНО в Дніпропетровському. Г. утворив зовсім новий відділ теоретичної механіки — механіку живих організмів та збудував нову систему уґрунтовання й викладу теоретичної механіки.

Гребельник В. (Київ), плавець, чемпіон і рекордист України у плаванні клясичним стилем у 1950-их рр. (200 м — 2 : 48,4; 400 м — 5 : 57,3; 500 м — 7 : 38,5).

Гребенецький Олександр (*1878), київ. педагог, чл. СВУ (належав до центр. шістки), 1930 засуджений на 6 р. суворого ув'язнення в Ярославлі, 1936 звільнений, незабаром заарештований знову, пізніша доля невідома.

Гребенів (V—4), с. О. Гребенецький й курорт у долині р. Опору в Високому Бескиді, Славського р-ну Дрогобицької обл.

Гребенко, організатор сел. протинім. повстання влітку 1918 на Таращанщині, розбитий німцями б. м. Ставища в червні, перейшов до сов. Росії; його партизанські відділи дали початок больш. Таращанській дивізії.

Гребеняк Володимир (1892—1915), археолог і мистецтвознавець, співр. Музею НТШ у Львові, склав перший каталог його археологічного відділу (1913); праці в «ЗНТШ» про скитські пам'ятки в Галичині (1914) й про нові археологічні знахідки (1915).

Гребень Леонід (*1888), зоотехнік, д. чл. АН УРСР і Всесоюзної Академії С.-Г. Наук; праці над удосконаленням асканської тонкорунної породи овець і укр. степових білих свиней.

Гребінка (Гребінківський) (ІІІ-13), с. м. т. над Оржицею, притокою Сули, р. ц. Полтавської обл., зал. вузол на лінії Київ-Полтава; Г. відома боями військ УНР з большевиками 1918—19, зокрема пере-

можним боєм Ударної групи СС з больш. відділом Хименка в січні 1919.

Гребінка Євген (1812—48), письмен.-романтик, родом з Полтавщини; з 1834 жив у Петербурзі, викладав літературу у військ. школах, був тісно зв'язаний із літ. колами. 1841 видав альманах «Ластівка» з передмовою «Так собі до земляків». Байки Г. («Малороссийские приказы», 1834) своєю доброю мовою, лаконічністю вислову й нац. кольоритом належать до найкращих в укр. літературі; написав кілька ліричних поезій (з них «Укр. мелодія» стала нар. піснею) і переклад поеми Пушкіна «Полтава» (1836), пройнятий елементами бурлеску. Г. писав також поезії і прозові твори рос. мовою, частково з укр. тематикою:

«Рассказы пирятинца» (1837) в манері Гоголя, іст. поеми «Гетман Свирговский» (1839) і «Богдан» (1843), повість «Нежинский полковник Золотаренко» (1842), роман «Чайковский» (1843) та ін.; цими творами Г. належить до «укр. школи» в рос. літературі. Г. активно допомагав викупові Шевченка з кріпацтва і виданню «Кобзаря» 1840 р.

Гребінки (IV-11), с. на Пороссі, р. ц. Київської обл., цукроварня.

Гребінцева кераміка, прафінська кераміка неолітичної доби, прикрашена відтисками зубців гребінчастого знаряддя, трапляється в півн. районах України (А. Брюсов. «История неолитических племен СССР»; 1952); див. ЕУ I, мал. на стор. 379.

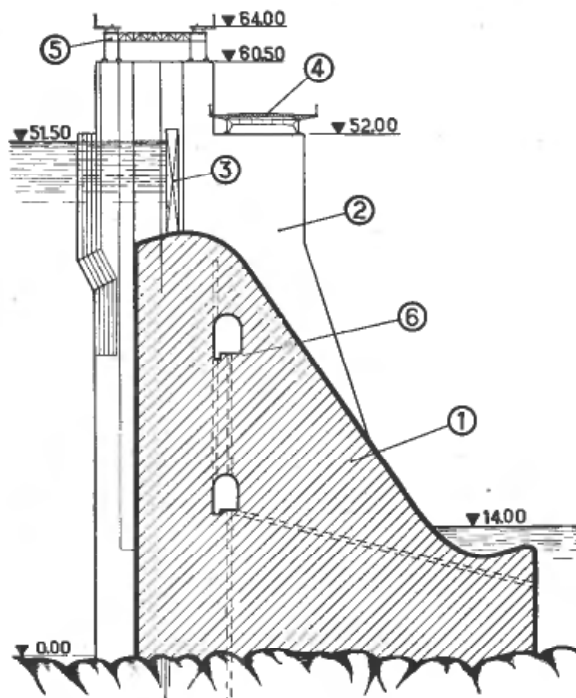
Греблі (загати), гідротехн. споруди, що перегороджують русло чи долину водотечі (ріки, потоку) й тримають воду з одного свого боку на вищому рівні, ніж із другого (частина водотечі з вищим рівнем називається гор. б'єф, з нижчим рівнем — дол. б'єф). Перед Г., в гор. ча-

«Дніпрельстан» — вигляд греблі з електростанцією к. правого берега

стині стікаючої води, створюються водоймища. Різниця рівня води перед і після Г. становить напір. За висотою напору розрізняють низьконапірні — до 15 м, середньонапірні — 15—40 м і висо-

конапірні Г. — понад 40 м. Г. становлять основні частини гідровузлів і належать до найбільших будівельних споруд взагалі. Г. служать для добування водної енергії (гідроелектростанції), поліпшення судноплавства, зрошування, водопостачання, як засіб проти повеней тощо; часто та сама гребля виконує кілька

Поперечний переріз Запорізької греблі:

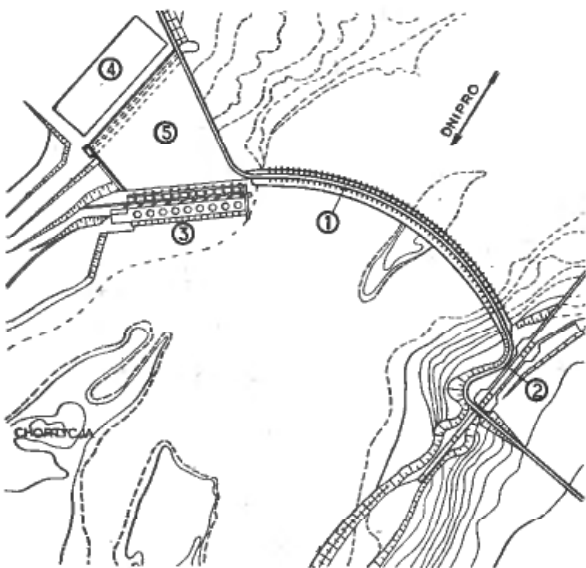
1 — водозливна гребля, 2 — бик, 3 — затвір-щит, 4 — металевий автомобільний міст, 5 — службовий металевий міст, 6 — дренажні труби з галеріями

завдань (Запорізька гребля затоплює пороги й робить Дніпро судноплавним, продукує енергію, регулює ріку під час повеней).

За матеріалом, з якого споруджуються Г., розрізняємо земляні (найстаріші) з однорідного чи різномірного ґрунтів, а за способом будівництва — насипні, або намильні, кам'яні, бетонні й залізобетонні, дерев'яні (наповнені камінням і глиною). Серед великих і сер. найбільше Г. з бетону, які за конструкцією можуть бути гравітаційні, в пляні прямо- або криволінійні (Запорізька Г.), аркові (передають горизонтальний тиск води на береги) й контрфорсні. Щодо пропуску води є глухі й водозливні Г.: перші, звичайно земляні, не допускають, а другі роблять можливим перелив води через гребінь Г.

Г. існують з найдавніших часів. Перші відомості про Г. на Україні походять із 13 в. До 20 в. це були земляні або дерев'яні Г.; їх будували, щоб надавати руху водяним млинам і тартакам, для ставів і для меліорації. Лише з розвитком пром-сти, з заснуванням Г. для гідроелектростанцій, з удосконаленням

виробництва бетону й залізобетону та механізацією будівництва, Г. набрали широкого розвитку. В 1920-их і 30-их рр. на Україні були споруджені малі й сер. Г., використані для електрифікації міст і сіл. Велике значення мало спорудження Запор. греблі на Дніпрі в 1927—32 рр. Ця гребля, тоді найбільша в Європі, архітектурно одна з найкращих у світі, збудована на гранітному підґрунті й положена між скалистими берегами Дніпра; вона має криволінійну форму з радіусом 600 м, довж. її 760,5 м (водозливна частина 611 м), висота 64 м, напір води становить бл. 40 м. Водозливна частина греблі поділена 49 биками на 48 рівних прогонів, прикритих плоскими масивними щитами — затворами 9,7 м висоти і 13,6 м ширини. Бики дають опору затворам і одночасно становлять

Запорізький гідровузол із греблею:

1 — гребля, 2 — трикамерна шлюза, 3 — електростанція, 4 — підстанція, 5 — аванкамера естакади, по якій проходить металевий міст, що пов'язує обидва береги Дніпра. З боку гор. б'єфа на верху биків простягається «службовий» металевий міст із рейками, по яких пересуваються сильні підймальні крани для піднесення й спущення щитів. З лівого боку греблі проходить трикамерна шлюза; на правому березі збудована гідроелектрична станція. Знищена німцями в 1943 р., вона була відбудована 1944—50 рр. Гол. інж. Запор. греблі був П. Непорожній, архітектурну частину Запор. греблі проектували В. Веснін, Н. Коллі, Г. Орлов, С. Андрієвський. Реконструкцію здійснив Г. Орлов (див. також *Дніпрельстан*).

Крім Запор., великі Г. на Україні є в Кахівці, де в 1951—56 рр. споруджено на Дніпрі бетонну водозливну греблю, 450 м довжини, 32,7 м висоти (висота до верху водозливу 21 м), шир. (без водобоя) 46,5 м, і глуху земляну греблю — 1 200 м ру-

слової довж. і 30 м висоти. Обидві Г. становлять одне ціле: бетонна продовжує земляну. Бетонна Г. складається з 28 прогонів і в плані прямолінійна; бетонні споруди Кахівської греблі потребували 650 000 м³ бетону, 30 000 т арматури і 10 000 т металевих конструкцій. Через Кахівські Г. проходять 2 шляхи: зал. і автомобільний 3 класи (див. також *Кахівський гідровузол*).

В стані будівництва є великі Г.: на Дніпрі — Кременчуцька й Дніпродзержинська, на ріках Молочній, Дінці, на Дністрі б. Дубосар і низка менших (див. також *Водоймища*).

До малих і сер. Г., відбудованих після війни або збудованих наново, належать м. ін. збудовані для с.-г. вжитку бетонні: Корсунь-Шевченківська (архітект А. Доліщинський), Житомирська на р. Тетерів 1953 р. (М. Стайничук), в с. Лежава на Збручі, в с. Стеблеве Черкаської обл., в с. Кунцево на р. Ворсклі Полтавської обл. й ін.; серед земляних Г.: Глибоківська (напір 11,2 м) на р. Росі, «Червоне руно» (напір 5,8 м) Ворошилоградської обл., «Комуніст» (напір 5,2 м) в Одеській обл. й ін. На зах. землях більші Г. є в Ужгороді на р. Уж і збудована 1956 р. найбільша на всю Зах. Україну бетонна на р. Тереслі б. Вільшан на Закарпатті.

Дослідження Г. провадить Ін-т Гідрології й Гідротехніки АН УРСР та Укр. Ін-т Гідротехніки й Меліорації.

Література: Днепрострой. Современная архитектура, VI. М. 1929; Верезинский А. Затворы гидротехнических сооружений СССР. М. 1936; Влизняк Е., Гришин М., Верезинский А., Семанов Н., Ахутин А. Гидротехнические сооружения, I. П. 1938; Орлов Г. Днепротэс возрождается. Архитектура и Строительство, XXI-XXII. 1946; Гришин М. Гидротехнические сооружения, I-П. М. 1947—49; Анисимов Н. Плотины. М. 1947.

А. Жуковський

Гребницький Флоріан (? 1762), кат. київський митр. 1748—62 і архієп. полоцький 1720—62. Оборонець прав Укр. Кат. Церкви перед поляками й росіянами, часто скликав з'їзди єпископів у справах адміністративної та церк. дисципліни.

Гребня, див. *Веслування*.

Грегорацук Іван (* 1904), гром. діяч в Аргентині, до 1954 гол. Укр. Центр. Репрезентації.

Грегорацук Михайло (1894—1953), гром. діяч в Аргентині, куди прибув 1925 з Галичини; гол. Орг-ції Держ. Відродження

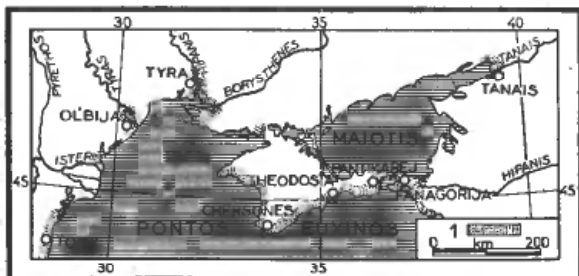

України й ініціатор Укр. Центр. Репрезентації.

Грегорійчук Петро (* 1914), маляр, вчився в Ін-ті Пластичного Мистецтва в Кракові й у Варшавській Академії Мистецтв; працює у Львові, — портрети, жанрові образи.

Грейнер Анатоль, боксер, чемпіон України (Харків) й СССР у півлегкій вазі 1937 р.

Греки на укр. землях з'явилися в дуже давні часи: від поч. 7 в. до Хр. грец. купці стали доїздити до півн. берегів Чорного моря, провадячи торгівлю з місц. населенням. В кін. 7 в. до Хр. була заснована перша грец. колонія на о. Везанія, на поч. 6 в. виникли *Ольвія* на Бозі й *Тира* на Дністрі, в першій пол. 6 в. в Криму — *Теодосія*, *Пантікапей* (нині Керч), *Мірікей*, *Німфей*, на Таманському півострові — *Фанагорія*, *Ки-*

Античні грецькі колонії на півн. чорноморському узбережжі

1 — Простори, заселені греками

пи, *Гермонасса*, в кін. 5 в. — *Херсонес таврійський*. Найдалі на сх. положеною колонією був *Танаїс* на дол. Дону. По ріках Півд. України грец. товари (кераміка, зброя, металеві прикраси, олія, вино й ін.) розходилися вглиб суходолу. З Причорномор'я грец. купці вивозили збіжжя, рабів, рибу, шкіри, хутра. Більші колонії стали греко-варварськими містами — державами. В 6 в. до Хр. грец. і місц. населення створило *Боспорське царство*. Гуни в 4 в. знищили грец. колонії, крім *Херсонесу* та *Пантікапею*.

З 9 в. відомі походи Русі на Візантію; з того ж часу розвинулися й торг. укр.-грец. зв'язки. В 10—11 в., після прийняття Україною християнства, відносини стали дуже жвавими, поширившись на церк., наук., літ., мист. та ін. ділянки (див. *Візантія*). В ділянках церк. і екон. зв'язки продовжували існувати й після падіння візант. держави. Але більшого значення набули вони в кін. 16 й у 17 вв. В цей період грец. купці осіли у Львові, Кам'янці Подільському та ін. містах; вони брали участь у діяльності правос. братств. У зв'язку з загостренням рел. боротьби, в кін. 16 і в 17 в. посилилися зв'язки правос. українців із

царгородськими патріярхами. Зміцніли і зв'язки культурні; *братські школи* мали характер грецько-слов. Чимало ролі у відродженні укр. культ. і церк. життя, зокрема у Львові й Острозі, відіграли грец. вчені, напр., еласонський архиеп. *Арсеній*, *Кирило Лукаріс*, а також укр. вчені, що мали безпосередні зв'язки з Грецією, як *Кипріяні* з Острога, *Йосип* — чернець з Атопу, ігумен *Дерманського монастиря Ісаакій* та ін., або були добрими знавцями грец. мови й письменства — *брати Зизанії*, *К. Т. Ставровецький*, *М. Смотрицький*, *З. Копистенський* та ін. Зразками для перших підручників були грецькі. Щороку десятки ченців з Атопу приїздили за пожертвами до Сх. Європи, зокрема на Україну; вони часто виступали тут як дорадники в церк. справах; дорадниками кн. *К. Острозького* були *Г. — Діонісій Палеолог*, *Мосхопул*, що жили у нього в Острозі. Окремі грец. діячі приїздили на Україну з спец. завданнями зі Сходу й брали участь у церк. подіях (патріярх царгородський *Ієремія*, протосинкел *Никифор*, згаданий *Кирило Лукаріс* і ін.). Діяльність деяких із них набирала політ. характеру: так *Кирило Лукаріс*, ставши патріярхом, у 1620-их рр. провадив переговори з козаками. Були *Г.* й на держ. службі, як *Астаматій*, посол *Дорошенка* в Царгороді, *Данило Грек* та ін. Чимало укр. старшинсько-шляхетських фамілій було грец. походження: *Томари*, *Капністи*, *Тернавіоти*, *Левицькі*, *Янжули*, *Константиновичі*, *Христофоровичі*, *Мануйловичі*, *Урсали*, *Мотоніси*, *Комбурлеї*, *Мазанети*, *Мазараки* та ін.

Одночасно розвивалася діяльність *Г.* — купців і підприємців. Зокрема 1657 група грец. купців дістала торг. привілей від гетьмана *Б. Хмельницького* й оселилася в Ніжені, поклавши там початок річним ярмаркам і цим зумовивши піднесення Ніжена як комерційного осередку аж до поч. 19 в., поки не були відкриті чорноморські порти (з Греції довозили м. ін. вино, дорогі олії, сушені овочі, рибу). Деякий час у Ніженському пов. існувало чимале скупчення грец. купців і ремісників; багато *Г.* було в Переяславі й Києві (тут із 18 в. аж до революції існував *Грец. Катерининський монастир*).

Іст. обставини наступної доби не сприяли дальшому поживленню екон. зв'язків, але зв'язки церк.-культ. тривали далі, зокрема через *Київську Академію* (з поч. 19 в. — *Духовну Академію*), а також колеї, пізніше духовні семінарії, де студіювало ще й у 19 в. багато греків. Між діячами кін. 18 в. визначався грек — архиеп. *Никифор Теотокі*, засновник *Полтавської Семінарії*.

Збільшилося ч. Г. на Україні в кін. 18 в. в зв'язку з тим, що рос. уряд після тривалих воєн із Туреччиною опанував простори Півд. України й почав їх колонізацію, надаючи пільг чужинцям. Після закінчення рос.-тур. війни 1768—74 рр. уряд провів переселення з тур. і тат. володінь Г., скомпромітованих співчуттям до Росії. З Криму (в 1774—83 номінально незалежного) була переселена в 1779—83 велика група Г. — давніх крим. мешканців до Озівської губ., на Озівське узбережжя та по рр. Солоній і Калміюсу. Вони заснували м. Маріюпіль і створили 20 селищ, діставши чимало привілеїв — звільнення від військ. служби, право рибалити, грошові позички. Відрізняючись своєю мовою, вони до 20 ст. зберегли й оригінальні побутові особливості, зумовлені тривалим перебуванням серед крим. татар. Ін. Г. були оселені в глибині Степової України, зокрема б. Дніпрових порогів; вони належали до перших мешканців Катеринослава, Новомосковського й ін. міст. Незабаром з'явилось чимало виходців із Архіпелагу, що оселилися в заснованих Потьомкіним містах чорноморського узбережжя, як Одеса, Херсон, Миколаїв та їх околиці. Деяка частина із цієї групи спершу була організована як військ. селища (почасти б. Одеси, найбільше в Криму), а більшість перейшла на хліборобство й торгівлю. Ін. наслідком рос.-тур. воєн було переселення протегованих рос. урядом Г. — бояр та урядовців із Молдавії й Валахії, як Кантакузени з роду візант. вельмож, що дістали б. Золотоноші 19 000 десятин землі, б. Вознесенського — понад 13 000, на Роменщині до 400, кн. Іпсіланті, що на Чернігівщині мав 14 000 десятин, інж. Караджі, який дістав мастки на Богодухівщині, тощо.

Найбільше значення мали Г. як комерсанти. На поч. 19 в. торгівля в Маріюполі, Миколаєві, Єлисаветі, а також у Таганрозі була фактично в їх руках. Але особливо важлива роль належала Г. від кін. 18 в. в Одесі, яка на поч. 19 в. деякий час була значним осередком для діячів грец. нац.-держ. відродження (1814 в Одесі було засноване грец. таємне т-во «Феліке Гетерія»). Діставши, як і ін. чужоземні комерсанти, привілеїв від рос. уряду, грец. купці й промисловці в Одесі надзвичайно вплинули на розвиток цього торг. центру, й відносно нечисленна грец. колонія зберігала своє значення протягом 19 і на поч. 20 в. до революції 1917 р.

Грец. фльота від пол. 19 в. брала жваву участь в обслуговуванні укр. портів. У закордонній плавбі й великому каботажі і до першої світової війни, і після

деякої перерви, в 20—30-их рр. грец. фльота займала перше місце (перед советською). Натомість торгівля між Україною і Грецією не відігравала поважної ролі.

За часів Директорії УНР у Греції було представництво УНР, очолене Ф. Матушевським, після його смерті — М. Левицьким.

За переписом населення 1926 р. в УССР жило в сучасних кордонах 124 000 греків, з них 97 000 на Маріюпільщині (себто на території кол. Маріюпільського пов.), 16 000 у Криму, 3 500 на Одещині; крім того, на Кубані жило 22 000, на Сх. Передкавказзі 10 000. Разом на 1. 1. 1933 в УССР жило 132 000 Г., на суцільній укр. етногр. території — 156 000, на всіх укр. землях — 167 000 (ч. Г. в усьому ССРСР за переписом 1926 р. — 214 000, за переписом 1939 р. — 286 000).

Із Г., що жили на Маріюпільщині (тепер півд. частина Сталінської обл.), 4 000 мешкало в м. Маріюполі (Жданові, — 10% всього населення, в 1897 р. — 30%), 93 000 в бл. 25 багатолюдних, перев. чисто грец. селах. До більших належали: а) в півд.-зах. надморській частині — Ялта, Мангуш, Урзуф, Старий Крим та ін.; б) в сх. частині над р. Калміюс — Сартана, Карань, Чермалик, Стила, Біщеве й ін.; в) в півн.-зах. частині — Велика Янисоль, Комар, Богатир, Гнатівка, Старий Керменчик, Нова Каракуба й ін. Разом Г. становили на Маріюпільщині 1/5 всього населення. В Криму вони жили перев. (60%) по містах: у Ялті, Севастополі, Симферополі, Керчі, Феодосії та в їх околицях і б. Кара-субазару. На Одещині, крім їх давньої колонії в Одесі (1 400 душ), Г. жили в с. Свердлово (1 400 душ); малі грец. колонії були в Сталіноному (700), в Харкові (500), Києві (300). В ін. містах, де колись жили Г. (Ніжен, Миколаїв, Дніпропетровське), вони злилися з місц. населенням. На Кубані й Чорноморщині Г. жили в містах над Чорним морем — Новоросійському, Анапі, Геленджіку, Туапсе, Сочі та в їх околицях, і в далі від моря положених р-нах — Абинському й Кримському та в м. Краснодарі; разом 31% в містах і 69% по селах.

У 20-их і на поч. 30-их рр. Г. мали 3 нац. р-ни в УССР і 30 нац. сільрад. Натомість грец. меншість не була належно забезпечена школою з рідною мовою (76% — рос. і 2% укр.); цим пояснюється те, що тільки 1% Г. писав рідною мовою (при високому — як на тодішні часи — відсотку письменних — 64 — в 1926 р.). В кін. 20-их рр. Всеукр. Наук. Асоціація Сходознавства провадила вивчення грец. колонії на Маріюпільщині (А. Ковалівський та ін.).

Р. М.

Греків Василь (*1884), історик, архівіст, працював у 1920-их рр. у Дніпропетровському, автор документальних розвідок «Бунт Сіроми на Запоріжжі в 1768 р.» («ЗІФВ ВУАН», IX), «Запорізький кіш і коліївщина» («Україна», IV, 1928) та ін.

Греко-Католицька Богословська Академія у Львові (також Укр. Богословська Академія), заснована була митр. А. Шептицьким в 1928 р., як частина укр. ун-ту, для плекання богословської науки (з особливою увагою на літургічні й ін. особливості Сходу, іст. унії та догматичні відмінності укр. віровизнань) і як висока школа для укр. кат. кандидатів духовного стану. Г.-К.Б.А., за зразком кат. ун-тів Заходу мала 2 фак.: богословський і філос. (правничий фак. мав почати працю восени 1939 р.). Студії тривали 5 рр.; ч. студентів у 1934—39 рр. — 350—400, абсолювентів щороку 50—65, професорів і викладачів (у 1934—39 рр.) — 30. Мова викладання — укр. і латинська. На чолі Г.-К.Б.А. стояв ректор, якого призначав митр. з-поміж звич. професорів. Г.-К.Б.А. видала 21 тт. праць; семінар іст. видавав (неперіодично) «Архів Семінара Історії», семінар слов. філології випускав піврічник «Слово», семінар іст. мистецтва — кварталник «Мистецтво». При Г.-К.Б.А. існувала бібліотека й наук. семінари, із своїми кабінетами та бібліотеками, і музей, відкритий 1932 р. (мав ікони 14, 15 і 16 вв.). Організатором і ректором Г.-К.Б.А. увесь час був о. Йосип Сліпий (пізніше митр.). Серед професорів були: митр. А. Шептицький, о. Й. Сліпий, о. Т. Мишковський, о. І. Лаба, о. Дорожинський, о. Я. Левицький, о. М. Конрад, о. А. Іщак, о. Ю. Дзерович, В. Залозецький, М. Чубатий, І. Крип'якевич, Я. Пастернак, Ю. Полянський, К. Чехович та ін. Г.-К.Б.А. припинила існування з больш. окупацією 1939 р., відновила діяльність у 1941—44 рр. (80 студентів) і була закрита після другого приходу большевиків.

В. Ленчик

Греко-Католицька Духовна Семінарія у Львові, заснована за єп. Білянського цісарем Йосипом II в 1783 для освіти й виховання гр.-кат. духівництва для українців Австрії та Угорщини як Ген. Семінарія; угор.-семигородські укр. вихованці перебували у Львівській Ген. Семінарії в 1785—92 рр. Виховання, вивчення обрядів і церк. співу відбувалось під проводом ректорату в семінарії, теоретичні предмети вивчалися на теологічному фак. Львівського Ун-ту. Студії тривали 4 рр., ч. вихованців у 1880-их роках становило 200 із львівської та перемиської дієцезії. В 1845 р. єп. перемиський Снігурський заснував духовну

семінарію, в якій перемиські вихованці кінчали 4 рік студій. Після першої світової війни Г.-К.Д.С. у Львові стала лише архидієцезальною. В наслідок відмови поль. уряду зберегти кол. права укр. гр.-кат. професорів на теологічному фак. Львівського Ун-ту, при семінарії постав богословський фак., 1928 р. переорганізований на *Греко-Католицьку Богословську Академію*. Єпископи Пере-

Будинок і Церква Гр.-Кат. Духовної Семінарії у Львові

мишля і Станиславова відкрили окремі семінарії. Однак Г.-К.Д.С. у Львові залишалася й далі найбільшою семінарією католиків сх. обряду. В ній виховувалися також поодинокі студенти ін. дієцезій і з-за кордону (з Буковини, Закарпаття, Югославії, Болгарії). В семінарії існувало студентське т-во — Читальня ім. Маркіяна Шашкевича (видавало реферати, ноти, альманахи, а 1904—07 рр. журн. «Кат. Схід»). Семінарія видала «Аскетичну Бібліотеку» під редакцією о. Й. Сліпого, мала цінну бібліотеку з архівом від 1783. Ректорами її були такі визначні церк. діячі, як митр. А. Ангелович, єп. М. Скородинський, А. Бачинський, єп. Г. Хомишин, єп. Й. Боцян, о. Т. Галуцинський, митр. Й. Сліпий. Останнім ректором був о. І. Чорняк. Майно Г.-К.Д.С. становили, м. ін., будинок, споруджений 1888 на вул. Коперника ч. 36, з молитовницею, розмальованою П. Холодним (1929), два давні будинки (кол. сестер домініканок з 1783), церква св. Духа (знищена нім. бомбою в 1939 р.). Семінарія була закрита больш. владою в 1939 р., але відновила діяльність в 1941—44, остаточно Г.-К.Д.С. ліквідували разом з усією Г.-К. Церквою в 1944 р. Майно було націоналізоване, бібліотеку передано Філії Академії Наук у Львові.

Література: Гр.-Кат. Духовна Семінарія у Львові. Праці Гр.-Кат. Богословської Академії у Львові. I—III тт. 1935. В. Ленчик

Греко-Католицька Церква, назва іст. походження, постала із зустрічі сх., грец., із зах., латинським, світом, поді-

леними культурно (давній Рим і Геллада), політично (Візантія і Римська Імперія), а згодом і церковно (1054 р.). До розуміння на церк. полі підходили завжди як партнери Церква Римська, Латинська, і Церква Грецька, в найширшому значенні, як культ. й церк., а не нац. цілості. Слов. церкви, адміністративно чи культ. залежні від Візантії, уважалися за Церкву Грецьку, а їх сх. обряд — за грецький. «Ми люди грецько-восточного закону» — називала себе на Україні 16—17 вв. укр. христ. Церква. Берестейська унія своїм практичним, хоча б і частковим, розв'язанням проблеми церк. єдності й відносин між Сходом і Заходом зробила практичний вилам у цьому розмежуванні, ставлячи певну кількість сх., «грецьких», єпархій у єдність віри й адміністрації з рим., латинським, кат. світом. Для означення цієї специфічної групи та її відмежування від «нез'єдненої» сх. цілості на Заході, а гол. — в Римі стали вживати назви «греки католики» (*graeci catholici*), на відрізнення від «греків некатоліків» (*graeci schismatici*, *graeci*). Але вже бл. 20-их рр. 17 в. для визначення укр. (а також білор.) католицького притягнено елемент національний, уживаючи назви: русини (*rutheni*), звідси: «русини католики» (*rutheni catholici*) та: «русини некатоліки», чи «схизматики», «нез'єднені». Разом із цим і для обряду з'являється щораз частіше назва: «руський» і то «з'єднаний» або «нез'єднаний». Попри це паралельно вживається назви: «русини з'єднені» і «русини нез'єднені» (*rutheni uniti*, *non uniti*) або навіть тільки «з'єднені» і «нез'єднені» (*uniti*, *non uniti*). Цієї останньої назви залюбки вживали в поль. церк. та цивільних колах, щоб підкреслити відмінність укр. католицького, як чогось другорядного (*unici*) від свого, латинського. Православні на Сході Європи уживають цієї назви (уніятський), також у негативному сенсі, аж до найновіших часів. Урядову назву греко-католики запровадила Австрія за часів Марії Терезії, щоб цією однією назвою охопити католиків сх. обряду кількох народів, які жили в Австрії та Угорщині: українців, румунів, сербів, хорватів, словаків, угорців та ін. (*griechisch-katholisch*). Ця назва пережила Австрію і була прийнята за офіц. її політ. спадкоємцями. Що більше, вона поширилася й на еміграції, як відгомін австр. дійсності. На ділі ця назва була нераціональна, бо слово «грецький» ніби вказувало на богослужбову мову, якої ні один із згаданих народів не вживав. Тому офіц. Рим тепер визначає обряд, раніше називаний «грецьким», назвою «візантійський», залічуючи сюди албанців, болгарів, греків, іта-

лійців, сирійських мелхітів, угорців, росіян, румунів, словаків, сербів, українців, незалежно від місця оселення. Тому сьогодні греко-католики — це тільки католики візант. обряду, подібно як румуни католики — це католики візант.-рум. обряду, а українці-католики — це католики візант.-укр. обряду. З усіх цих галузей католиків візант. обряду найчисленнішою є укр. (бл. 5½ мільйона в 1939 р.), далі йдуть рум. (1,7 мільйона), угор. (200 000), словацька (200 000), ін. нечисленні; угор. й словацькі католики візант. обряду мають укр. походження (див. *Гайдудорозка єпархія, Пряшівщина*). Назва греко-католики для всіх католиків візантійського обряду — це нині, коли береться до уваги нац. елементи у Церкві, анахронізм, нікому як слід не зрозумілий.

Література: ЕУ I, Церква, а також ЕУ II, Українська Католицька Церква.

О. Г. Великий

Греко-Католицькі Семінарії, див. *Духовні Семінарії*.

Греко-Православна Церква в Канаді, див. *Українська Греко-Православна Церква в Канаді*.

Греков Борис (1882—1953), рос. історик нар. на Полтавщині, проф. Московського Ун-ту, д. чл. АН СРСР. У своїх багатих на фактичний матеріал працях з іст. княжої доби: «Рабство и феодализм в древней Руси» (1934), «Киевская Русь» (1939), «Культура Киевской Руси» (1944), «Крестьяне на Руси, I—II» (1946) та ін., з позицій офіц. сов. історіографії 40-их рр. провадив боротьбу проти концепцій М. Грушевського і М. Покровського.

Греков Олександр (* 1875), ген. штабу ген.-хорунжий; 1918, за Центр. Ради, командир 2 Сердюцької дивізії; на поч. 1919, як командувач півд. відтинку фронту, провадив переговори з франц. командуванням в Одесі в справі визнання України Антантою, військ. мін. уряду УНР. В червні 1919 начальник вождь УГА, провів вдалу т. зв. чортківську офензиву проти поляків. 1945 р. схоплений більшовиками у Відні, в грудні 1956 повернувся з заслання.

Грекович Антін († 1618), намісник митр. Потія і Рутського в Києві 1609—18, утоплений козаками в Дніпрі.

Грем'яче (I—14), с. над р. Субостю, б. її впадіння в Десну, р. ц. Чернігівської обл.

О. Греков

Грецизми, слова й звороти, позичені з грец. мови. Число їх у праслов. мові дуже мале, — *комора, корабель*, можливо — *баня, терем*. Зате з прийняттям християнства давньоукр. мова вибирає велику кількість Г., що частина їх лишається тільки прикметою книжної мови, але частина входить і в розмовну мову. Г. цього періоду охоплюють передусім церк. життя й рел. сферу: *апостол, євангеліє, еретик, ідол, панатида, янгол* тощо, зокрема більшість особових імен (*Василь, Софія* тощо); наук. термінологію: *апостроф, аромат, астрономія, діалект, граматики, діафрагма, піраміда, планета* тощо; із слів ширшого вжитку можна назвати *кипарис, кит, океан, кутя, возра*, можливо *огірок, субота* тощо. Велике значення мало також калькування, що дало силу слів, скопійованих з грец., як от — *вселенна — οἰκουμένη*, *богородиця — Θεοτόκος*, *благословення — εὐλογία*; чимало фразеологічних зворотів і приказок також ведуть до грец. джерел (*клин клином вибивають, вийти сухим з води* тощо). Чимало Г. цього часу прийшло через болг. мову.

Друга хвиля Г., але далеко слабша, припадає на 15—16 в. Почасти це далі книжні впливи, несені грец. і балканськими взагалі емігрантами, втікачами від тур. навали, а почасти розмовні Г., зв'язані з рум.-болг. колонізаційно-чабанськими рухами вздовж Карпат. Ці останні приносять такі Г., як *колиба, троянда* тощо. Пізніші грец. впливи (18—19 в.) зв'язані гол. з грец. купцями або осельниками на узбережжі Чорного моря і йдуть через арго (*йорий 'старий', кімати 'спати'*), не сягаючи в літ. мову, за винятком, мабуть, старішого *халтура*. Натомість чимало слів, штучно створених у Зах. Європі з грец. елементів, шириться й далі в наук. термінології (*дактилоскоп, телефон* і багато ін.).

Ю. Шевельов

Грецьке мистецтво на Україні відоме гол. на укр. Причорномор'ї й у Криму, починаючи від зразків архаїчного мистецтва 7—6 в. до Хр. до 2—3 в. по Хр. Пам'ятки грец. мистецтва знайдено в кол. грец. колоніях: Тирі, Ольвії, Херсонесі, Теодосії, Пантікапеї, Фанагорії, Тамані, Горгінії та ін. Найбільше помітні йонійські впливи, що приходили разом із йонійцями з Малої Азії, зокрема з Мілету, Прієни і Гераклеї. В 5 в. приходять також атенські зразки; найбільша грец. експансія помітна в 4—3 вв., а в деяких місцевостях в добу елліністичну. Найбільше знайдених пам'яток походить із елліністичної доби. Грец. впливи сягали до сер. України — Київщини, Харківщини, Полтавщини, Запоріжжя, Поділля, Галичини. Г. м. впливало на мистец-

тво й виробництво місц. населення — скитів, сарматів, аланів, роксолан, антів. З другого боку, мистецтво цих автхтонних народів впливало на мистецтво греків укр. Причорномор'я, а саме одяг, головні прикраси жінок, похоронний обряд, ювелірні вироби. Це зумовлювало своєрідність мистецтва грец. коло-

Подвиги Геракла на мармуровій плиті з Херсонесу кінець II в.

ній. Міста грец. колоній на Причорномор'ї були обведені мурами з вежами й брамами. В середині мурів були гарні

Золота ваза з Куль-Оби; Фігури кінних скитів на кінцях золотої гривни

гром. будови, храми й приватні будинки з басейнами, водотягами й ін. Від них залишилися деякі фундаменти. Все було зруйноване, а численні залишки загинули через недбалість рос. адміністрації в кін. 18—19 в. Лише частина мист. скарбів збереглася в петербурзькому музеї «Ермітаж», у музеях Києва, Одеси та ін.

Найбільше матеріалу до будівництва

дають розкопи гробівців різного типу, м. ін. невідомих у корінній Греції гробівців, перекритих склепінням клинுவатого каміння. З фігурної різьби знайдено мало уламків, не старіших 4 в. Кілька краще збережених уламків з Ольвії й Херсонесу з елліністичної доби виконані в дусі Праксітеля. Чимало різьб припадає на теракотові статуетки з культом Деметри, Астарті, Афродіти-Анатурії або з побутовими сюжетами: жінки, музиканти, танцівниці, гумористичні сцени. Керамічні вироби з фігурними рисунками т. зв. чорного і червоного стилю (самоської школи в Ольвії, керчинські вази, кераміка з Сміли на Київщині). Також фігурна кераміка в формі грифа, орла, сфінкса тощо свідчить про сх. та місц. впливи. Відомі металеві вази кульобська, чортотлидська, з плоскорізьбами з життя скитів чи роксолан, вказують на те, що мистець був добре ознайомлений з усіма подробицями життя й побуту місц. населення. Бронзові вироби, перев. з Ольвії, мають артистично виконані плоскорізьби, ймовірно місц. виробу, йонійського стилю і новіші — елліністичної й рим. доби. Велику різноманітність являють тонкі ювелірні вироби: золоті зашпінки з дармовисами, маски, наручники, перстені з дорогим камінням, ковтки та ін. Монети Понтиїської держави, з Пантікапей 4 в. до Хр., вважаються за найкращі досягнення античної гільптики.

В. Січинський

Гречина Михайло (* 1902?), архітект, автор численних проєктів житлових і громад. споруд у Києві, м. ін. великого респ. стадіону (1934—40), учасник відбудови Києва після другої світової війни; праці з теорії й історії укр. архітектури.

Гречка звичайна, сіяна (*Fagopyrum sagittatum* Gilib.), однорічна ярова збіжжева рослина з родини гречкуватих; з зерна Г. виробляють крупи і, менше, муку (не надається до хлібопечення через брак клейковини); медоносна. Невибглива щодо ґрунтів, скороспіла (65—80 днів), але не любить посухи і тому поширена на Україні лише в лісовій (11% всієї збіжжевої площі) і лісостеповій (6%) смугах; найбільше поширена на Чернігівщині й Тернопільщині. Засівна площа Г. займає на Україні 700—800 000 га; вона не збільшується, бо Г. дає нижчі урожаї, ніж ін. збіжжя, хоч потребує багато зерна на засів. На Україну прийшла Г. мабуть у 14 в. Другим видом гречки є Г. татарська (*F. tataricum* L. Gaertn.). Культивована в минулому (на Зах. Україні донедавна), тепер трапляється як бур'ян, гол. в посівах гречки.

Гречулевич Василь (1791—1870), протоієрей, народився й служив на Поділлі, автор відомої кн. «Проповеди на мало-

российском языке» (1849, 2 вид. переробив П. Куліш 1857) і написаних теж по-укр. книжок «Беседы катехизические» (1856 і 1859), «Беседы о семи спасительных таинствах» (1858) і «О должностях родителей и детей» (1859), які належали до дуже небагатьох дозволених рос. цензурою укр. духовних творів.

В. Гречулевич

Гречуха Михайло (* 1902), сов. діяч в УССР, за фахом інженер; з 1922 на комсомольській та партійній роботі; 1938 — секретар Житомирського обл. комітету партії і чл. ЦК КП(б)У, з 1939 — чл. Політбюро ЦК КП(б)У і гол. Президії Верховної Ради УССР; нині заступник гол. Ради Міністрів УССР.

Гриби (*Fungi*, *Mycetes*), нижчі спорові рослини, простої анатомічної будови, що складаються з т. зв. гіф, які утворюють грибницю (міцелій) і плід-гриб; розмножуються спорами. Сюди належать: гриби їстівні, отруйні, сапрофітні й паразитні ржі, головні, парші, плісні, гнилі, лишай, цвілі і т. п., ужиткові — дріжджі, пеніцили, ріжки (спориї), мікоризні, антибіотичні тощо. З їстівних Г. на Україні поширені: гриб білий або боровик (*Boletus edulis* Bull.), козарі: підосичник (*B. versipellis* Fr.), підберезник (*B. scaber* Bull.); ріжик (*Lactarius deliciosus* Fr.), груздь (*L. resimus* Fr.), лисички (*Cantharellus cibarius* Fr.), масляки (*Boletus luteus* L.), ячники (*B. subtomentosus* L.), опеньки (*Armillaria mellea* Quel.), сморжі (*Cyromitra esculenta* Fr. і *Morchella conica* Pers.), трюфлі білі (*Choiromyces meandriformis* Vitt.), трюфлі чорні (*Tuber aestivum* Vitt.), печериці польові (*Psalliota arvensis* Quel.), печериці культурні (*Agaricus campestris* (див.), сирійжки різні (*Russula*), зеленки-пісковики (*Tricholoma equestre* Quel.) і т. п. До отруйних Г. належать: мухомори, гадючки, вовнянки, чортова губа, синюки, порхавки і т. п. Споживання грибів на Україні з найдавніших часів займає поважне місце в харч. ділянці, а їх заготівля й перероблення (сушення, консервування-маринування, соління) може становити чималого значення галузь у торгівлі й харч. пром-сті, особливо в лісових р-нах Волині, Полісся, Карпат та Передкавказзя, багатих на гриби. Поч. цієї пром-сти поклав був у Карпатах (1939) Центросоюз у Львові. Ділянка ботаніки, що досліджує Г., називається мікологія; мікологію вивчають м. ін. в Ін-ті Мікробіології АН УРСР.

М. Б.

Грибінюк Юхим (1852—1912), громад. діяч, лікар-епідеміолог, родом з Поділля, ак-

тивний чл. укр. колонії, зокрема Благодійного Т-ва, в Петербурзі (з 1895); співр. «Ради». Автор мед. розвідок і популярних укр. брошур, зб. «Татові казки»; зібрав чимало етногр. матеріалів на Правобережжі.

Грива (18 в.), запорожець, ватажок гайдамацьких загонів, особливо відомий після придушення повстання 1734; діяв здебільша на півд.-сх. території Правобережжя.

Грива Максим, псевд. Максима Загрізного (1893—1931), поет і сатирик, родом із Чернігівщини; в 20-их рр. учасник збройної боротьби проти большевиків, згодом на еміграції в Празі. Друкував поезії в «Веселці», «Нашій Громаді», «ЛНВ» й ін. журналах; прозовий твір «Казка» в «Укр. Голосі» (Перемішль).

М. Грива

Гривнак Андрій (*1897), селянин-самоук, радикальний діяч і чл. гол. управи УСРП; впливовий промовець, посол до сойму (1930—35); організатор і гол. Крайового Союзу Укр. Поступової Молоді ім. М. Драгоманова «Каменярі» у Львові (1929—39).

Гривня, А. Г. лічильна — основна одиниця т. зв. «кунної» системи грошей у Київській Русі. Особливо часто згадується у «Руській Правді». Поділялася на менші номінали: 1. ногату = 1/20 Г.; 2. куну = 1/25, пізніше 1/50 Г.; 3. резану = 1/50 Г.; 4. векшу або веверицю = орієнтовно 1/100 Г. Реальна сутність кунних номіналів лишається неясною, крім самої Г., що була, видимо, тільки лічильною одиницею, дорівнювала 49,25 Г. срібла (за К. Бауером). Ін. одиниці, на думку одних дослідників, були хутрами або шкітками лісових звірків; дехто вважає їх за диргеми різних гатунків чи частини їх; ще ін. твердять, що ногата і резана — це диргеми або частини їх, а куна і векша — хутра чи шкіри. Беручи до уваги, що з пол. 11 в. до 14 в. ніякої монети в Придніпров'ї взагалі не було, доводиться думати, що всі зазначені частини лічильної Г. були в той час хутрами або шкітками.

Б: Г. — срібний зливочок грошового призначення; відомі такі гатунки гривень Київської Русі: 1. — шестикутні «київські» гривні вагою бл. 160 г — кін. 11 — пол. 13 в.; 2. — шестикутні, трохи відмінної форми, вагою 196 г — бл. пол. 13 в.; 3. — ромбовидні, з варіантами, і довгасті з розплесканими язико-

видними кінцями «чернігівські» гривні вагою бл. 196 г — 12 в.; 4. — паличко-видні, на зразок «новгородських» гривень, але вагою 155 г, — бл. пол. 13 в. На Півд. Україні трапляються ще короткі «човновидні» гривні вагою бл. 196 г, мабуть, тат. походження; час їх, орієнтовно, 14 в.

В: Г. — вагова одиниця (Г. золота, срібла) 9 і наступних вв., запозичена у Придніпров'ї, мабуть, з арабського Сходу. Вага її, ймовірно, 409,5 г.

В. III.

Грига Іван (1889—1939), селянин, гром. і просвітянський діяч на Вереченській Верхівині (Закарпаття); посол до сойму Карп. України 1939; вбитий угорцями.

Григор Григорій (*1884), географ, родом з Ніжена, викладач харківських шкіл, в 1920-их рр. проф. Кубанського Пед. Ін-ту, з 1936 проф. географії Томського Ун-ту в Сибірі; «Физико-географические очерки Таманского полуострова» (1930).

Григоренко Грицько, справжнє ім'я Косач Олександра (1867—1924), уроджена Судовщикова, дружина Михайла Косача, письменниця і гром. діячка (зокрема в Києві, в т-ві захисту працюючих жінок). Авторка гостро натуралістичних оповідань, що малоюють злидні й моральний занепад села: «Батько», «Хто кого», «Ось яка історія», «Хівря язика-та», «Доля» й ін.; зб. «Наші люди на селі», 1898; повне вид. — «Твори», I—II. Рух. Х. 1930.

Г. Григоренко

Григорієв Матвій (1888—1919), спершу отаман укр. військ, кол. офіцер царської армії; під час повстання проти гетьмана 1918 діяв на півдні Правобережжя в р-ні Миколаєва, підтримуючи Директорію. У березні-квітні 1919, перейшовши на бік большевиків, брав участь у їх наступі на Миколаїв, Херсон і Одесу, зайняті білими росіянами й франц. та грец. десантом. Однак і далі Г. іменував себе «отаманом партизанів», і в штабі його були укр. ліві есери й анархісти. На поч. травня 1919, після того як больш. влада дала йому наказ йти до Угорщини на підтримку сов. урядові, виступив проти большевиків, підтриманий партизанами; повстання охопило р-н від Миколаєва й Херсона до Катеринослава, Кременчука й Слісавету, але в кін. травня було ліквідоване червоною армією. Г. перейшов до Махна і був незабаром убитий махнівцями.

Григорій Василь, маляр і гравер 18 в. в Стародубі, старший канцелярист військ. канцелярії М. Ханенка.

Григорій Мирослав (*1911), син Никифора, графік і журналіст, студіював в Укр. Студії Пластичного Мистецтва в Празі; з 1948 в ЗДА; книжкова графіка, ілюстрації; автор кн. «Німці і Україна» (1940) під псевд. Кам'янецький.

Григорій Никифор (1883—1953), громад. діяч, публіцист і педагог, родом із Київщини. Чл. ТУП, співр. «Ради» і тижневика «Маяк» (псевд. Г. Наш). 1917 активний діяч УПСР, чл. Центр. Ради, один із українізаторів війська, гол. Ради Солдатських Депутатів Київської військ. округи; 1918 мін. освіти в уряді Голубовича, за гетьманату чл. Укр. Нац. Союзу; 1919 чл. Трудового Конгресу, керівник пресової служби Армії УНР; чл. ЦК УПСР, виступав проти боротьбистів. З 1921 на еміграції, в Празі один із діячів Укр. Громадського Комітету, заступник його гол., співзасновник, пізніше дир. і проф. Укр. Соціологічного Ін-ту. З 1938 в ЗДА, з 1949 керівник укр. відділу «Голосу Америки».

Н. Григорій

Журналіст, популяризатор, автор ряду праць, зокрема на соціологічні теми, м. ін. «Основи націознання», «Укр. нац. вдача», «Державознавство», «Соціалізм і нац. справа», споминів — «Руїніки...» (1938), «Весна укр. революції» (1938) і ін.

Григорій Олекса (*1765 — † невідомо), медальєр, родом з Чернігівщини, закінчив Академію Мистецтв у Петербурзі (1785).

Григорій Сергій (*1889), київський архітект, автор багатьох проєктів житлових та урядових будинків, зокрема великої будівлі Штабу Укр. Військ. Округи (на Банковій вул., 1938), нині на еміграції, в ЗДА.

Григоріївка (V—17), с. в сх. частині Запорізької гряди, р. ц. Межевського р-ну Дніпропетровської обл.

Григорій (11 в.), мистець-графік, діяч, переписав для новгородського посадника Остромира євангеліє 1056—57 кий, див. *Пересопницьке Євангеліє*.

Григорій Печерський, чернець, маляр 12 в., співр. відомого київ. маляра Олімпія; малював ікони, що розходилися по всій Україні.

Григорій, архимандрит пересопницький, див. *Пересопницьке євангеліє*.

Григорій VII, царгородський патрі-

ярх, визнав томосом з 13. 11. 1924 Автокефальну Правос. Церкву в Польщі.

Григорій Огігчук (*1898), церк. діяч, архиеп. УАПЦ (Соборноправної) й гол. Укр. Правос. Церк. Ради цієї ж Церкви. Свящ. з 1919; брав активну участь у діяльності УАПЦ; 1930 р. настоятель собору в Вердичеві й гол. Окр. Ради, митрофорний протоієрей. З 1942 єп., згодом архиеп. відновленої УАПЦ. 1947, після розламу в УАПЦ, архиеп. Г. очолив Соборноправну групу УАПЦ. Тепер в ЗДА (Чикаго).

архиеп. Григорій
очолив Соборноправну групу УАПЦ. Тепер в ЗДА (Чикаго).

Григорій Богослов (Назіянзин) (бл. 328—90), св., патріарх царгородський, один з отців церкви; його проповіді — «слова» були широко відомі на Україні з 11 в. в перекладі болг. ред., ін. в пізнішій ред. (як гадають, сербській).

Григорій Болгарин (†1473), київський митр., учень митр. Ісидора; після прийняття останнім унії деякий час жив із ним у Римі. 1458 поставлений папою Пієм II і висвячений царгородським патріархом Григорієм Маммою на митр. київського з підпорядкуванням йому 9 укр. і білор. єпархій. Із цим поставленням зв'язане було церк. відокремлення моск. митрополії від митрополії київської. В 1469, під впливом ситуації у київській митрополії, звернувся до царгородського правос. патріарха Діонісія й дістав його визнання.

Григорій Цамвлак (Цамблак) (†1419?), церк. діяч, болгарин, викликаний до Москви своїм дядьком митр. Кипріяном в рік смерті останнього (1406); не доїхавши до Москви, лишився в Литві. На бажання кн. Витовта 1415 був хіротонізований і поставлений київсько-лит. митр. всупереч волі царгородського патріарха Євтимія, який, не бажаючи поділу київської митрополії, підтримував митр. моск. Фотія. 1418 був на соборі в Констанці, але унійна акція реальних наслідків не мала. Автор ряду повчень і панегіриків у реторичній манері «тирновської школи» патріарха Євтимія.

Григорій Чорний (†1630), отаман родом із Черкас; вибраний гетьманом коз. війська 1628—29, провадив лояльну щодо поль. уряду політику; в наслідок конфлікту між реєстровим козацтвом і запорожцями, був засуджений січовим судом і страчений.

Григоріопіль (VI—10), с. м. т. на лівому березі Дністра, р. ц. Молдавської

ССР, 45 км від залізниці. Г. заснований 1792 вірменами. В р-ні за переписом 1926 р. українці становили 15,4%, молдавани 45,7%.

Григорія Богослова 13 слів, рукопис (376 аркушів) другої пол. 11 в., переписаний із ц.-слов. оригіналу на Зах. Україні, можливо на Закарпатті (О. Колесса). Основа тексту — не завжди вдалий і зрозумілий переклад слів Григорія Богослова з грец. мови, писаний, мабуть, глаголицею. Переписувач вніс багато нових помилок, через що текст часто перекручений до незрозумілості і рясніє огріхами. Мову Г. Б. досліджував Буділович (1871), він же видав текст (1875). Рукопис у Ленінградській Публічній Бібліотеці.

Григор'їв Сергій (* 1910), маляр і графік, проф. Київ. Художнього Ін-ту. Родом із Донбасу. Закінчив Київ. Художній Ін-т. Спершу був під впливом імпресіонізму. Пізніше, в жанрових перерах. образах та портретах, виявив себе представником офіц. «соціалістичного реалізму».

Григорович Василь (1786—1865), мистецтвознавець, професор естетики і конференц-секретар Академії Мистецтв у Петербурзі, родом із Пирятина; гуртував і підтримував українців у Петербурзі; допоміг визволити з кріпацтва Т. Шевченка, що присвятив йому «Гайдамаків».

Григорович Віктор (1815—76), рос. славіст укр. походження, проф. Казанського, Московського, з 1865 Одеського ун-тів, оборонець теорії паннонського походження ц.-слов. мови. Зібрав велику колекцію старих слов. рукописів, частина якої лишилася в Одесі, решта в Москві.

Григорович Іван (* 1876), оперовий співак, виступав на укр. і польс. сценах у Львові, співав у Загребі і Београді.

Григорович Іван (* 1911), гром. і політ. бук. діяч, співред. газ. «Самостійність» (1934—37), активний чл. студентського т-ва «Залізник» (1934—37) у Чернівцях, за укр. діяльність засуджений рум. військ. трибуналом на ув'язнення.

Григорович-Барський Василь (1701?—47), мандрівник, дослідник архітектури й рисівник, з київ. міщан; діставши освіту в Київ. Академії, 24 роки мандрував по країнах Півд. Європи й Близького Сходу; залишив опис подорожі (точне вид. 1885—87 — «Странствования Василия Григоровича Барского по святым местам Востока, 1723—47»), із зразковими дослідками мист. пам'яток, і ряд рисунків та шкідів.

Григорович-Барський Іван (1713—85), брат Василя, архітект, скінчивши Київ. Академію, був міським архітектором і збудував багато споруд, перев. в Києві,

зокрема водотят, будинки й дзвіницю Кирилівської церкви (1760), церкву й дзвіницю Петропавлівського монастиря, церкви св. Покрови на Подолі (1766) й Миколи (1775) та магазини; будинки й дзвіницю в Козельці й багато ін. Твори Г.-Б. в перехідному стилі від укр. барокко до класицизму й рококо із своєрідними укр. рисами.

Григорук Євген (1898—1922), поет, родом з Херсонщини; 1918 активний борбист, 1919—22 в КП(б)У займав ряд видатних постів, зокрема у сов. видавництвах у Києві, Харкові, Москві. Вірші, сповнені ліворев. романтики, в 1933—55 були під забороною сов. цензури («Твори», 1928).

Григорчук Микола (* 1888), укр. гром. і церк. діяч у Канаді, в 1920—45 рр. посол до Манітобської легіслації і заступник спікера.

Григорчук Михайло (* 1905), син Миколи, правник, гром. діяч; з 1949 посол до Манітобської легіслації від ліберальної прогресивної партії, з 1955 чл. кабінету міністрів Манітоби.

Гридь, гридьба, гридні, княжі дружинники, що належали до нижчої верстви в протиставі до вищої, «княжих мужів»; гридні несли військ. службу і брали участь в адмініструванні княжими добрами; мешкали в окремих будівлях княжого двору — гридничах.

Грималів (IV—6), м-ко в долині р. Гнилої, притоки Збруча, на гал. Поділлі; р. ц. Тернопільської обл., 4 000 меш. (1931); палац, перероблений із замку 17 в.

Гримайло Ярослав (* 1906), письмен., родом з Вінниччини, в 20-их рр. належав до групи «Молодняк» і до ВУСПП; проза і поезія, перев. з «виробничою тематикою»: збірки віршів «Вітрила піднято», «Мужня юність», «Арматура», «Поезії», «Спектр», кн. нарисів «Дивний криголам» (1935), зб. оповідань для дітей «Подарунок» (1950), «Про мужніх і дружніх» (1956), роман «Кавалер ордена слави» (1950), повість «Подорожчій листом» (1956) та ін.

Гриневецький Іван (1850—89), актор і режисер у Галичині, на укр. сцені з 1875, спершу в театрі Т. Романович, у 1882—89 разом з І. Біберовичем провадив дирекцію театру т-ва «Укр. Бесіда».

Сполучаючи мист. засоби зах.-євр. школи з прийомами нар.-побутового театру Кропивницького, які Г. спеціально студіював, він значно

І. Гриневецький

підніс рівень гал. театру; придбав для гал. репертуару чимало перекладів і переробок п'єс зах. авторів. Талановитий виконавець на характерних ролях.

Гриневецький Іван (1862—1929), гал. москвофільський діяч, за фахом лікар; до світової війни ред. «Прикарпатської Руси»; у 20-их рр. перейшов на укр. позиції.

Гриневецький Модест Михайло (1758—1823), церк. діяч, протоігумен Василіянського Чину, проф. і ректор Львівського Ун-ту.

Гриневецький Степан (1877—1942), гром. діяч в ЗДА, лікар у Чикаго; в червні 1922 був на чолі укр. делегації амер. громадян до уряду ЗДА з протестом проти прилучення Зах. України до Польщі. З 1924 р. очолював січовий гетьманський рух, згодом Орг-цію Гетьманців-Державників.

Гриневич Григорій (*1900), педагог, композитор, родом з Тульчинщини, скінчив Муз. Ін-т ім. Лисенка в Києві (класа Б. Лятошинського); твори: одностинна симфонія, струнний квартет, хорові твори.

Гриневичева Катря (1875—1947), уроджена Банах, письменниця і гром. діячка. Нар. в Галичині, освіту дістала в Кракові, до укр. літератури звернулася під впливом В. Стефаника й І. Франка; містила поезії в «ЛНВ» й «Буковині». 1909—11 редагувала дитячий ж. «Дзвінок». В 1915—17 вчителювала в таборі укр. виселенців у Гмюнді (Австрія). Співр. видань Союзу Визволення України, 1918 — ред. газ. «Укр. Слово»; дописувала до багатьох, зокрема жін., укр. часописів. 1922 була обрана гол. центр. об'єднання укр. жіноцтва Галичини й Волині — Союзу Українок. Померла на еміграції в Берхтесгадені (Баварія). Г. написала цикл «Легенди й оповідання», зб. оповідань та нарисів «По дорозі в Сихем» (1923), повість «Непоборні» (1926) — власне серію новел про гал. виселенців, згодом відомі романи з сюжетами із княжої доби: «Шоломи в сонці» (1929) і «Шестикрилець» (1935). Літ. спадщина Г., що багато друкувалася в пресі, ще не зібрана повністю. Г., майстерність якої виявляється зокрема в стилізації нар. мови й тонкій архаїзації лексики іст. романів, є одним із найвидатніших представників прози укр. модернізму.

М. Г.

К. Гриневичева

Гриненко Іван (1882—1952), агроном, гром. діяч на еміграції (родом із Чернігівщини); з 1906 в Італії, довголітній наук. співр. Міжнар. Ін-ту Хліборобства в Римі, писав в італ. пресі про укр. справи; з 1949 жив в Аргентині.

Гринів Михайло, адвокат, гром., політ. (УНДО) і осв. діяч Бучаччини в 1920—30-их рр.; вивезений большевиками.

Гринь Іванович, маляр і гравер другої пол. 16 в., вчився в майстерні Лаврентія Филиповича, співр. друкаря Івана Федоровича в Заблудові та Львові.

Гриньки, с. кол. Крем'янецького пов. на Волині, тепер Лановецького р-ну Тернопільської обл., відоме з силомісного перетягання місц. правос. українців на римо-католицизм зимою 1937—38 р. поль. корпусом охорони пограниччя (КОП) і поль. адміністрацією. Репресії примусили змінити віровизнання 116 українців; подібні «ревіндикації душ» продовжувалися в сусідніх оселях — Ланівцях, Білозорці, Юськівцях. Ці події поглибили нац. свідомість українців Волині. В оборону правос. інтерпелювали в поль. соймі послы С. Баран і С. Тимошенко.

Гринько Григорій (1890—1938), сов. політ. діяч, родом із Слобожанщини, 1919 боротьбист, чл. сов. Всеукр. Ревкому, провадив переговори з Комінтерном про визнання УПСР-боротьбистів за його єдину укр. секцію. В 1920 чл. КП(б)У, незабаром чл. ЦК КП(б)У; 1920—23 нар. комісар освіти УССР, один з організаторів відмінної від рос. сов. реформи шкіл на Україні з перетворенням ун-тів на ін-ти нар. освіти і створенням системи соціального виховання та проф. освіти з вузькою спеціалізацією проф. шкіл, технікумів та інститутів (див. ЕУ I, стор. 936—38). 1923—25 гол. Держ. Плянної Комісії (Держплану) й заступник гол. РНК УРСР; 1926—29 заступник гол. Держплану СРСР, 1929 заступник наркома зем. справ, 1930—37 нарком фінансів СРСР, чл. Президії Центр. Виконавчого Комітету СРСР. 1937 заарештований і 1938 розстріляний за процесом «право-троцькістського блоку» в Москві.

Гриньох Іван (*1907), кат. свящ., політ. діяч, викладач у Гр.-Кат. Богословській Академії у Львові (1935—39), акад. душпастир (1937—39). Під час другої світової війни капелян дружини Укр. Націоналістів (1941), віцепрез. УГВР і гол. її Закордонного Представництва. Автор ряду статей.

Грицай Василь (1853?—1910), актор побутового театру, співак-баритон (виконував і тенорові партії), з 1883 — в трупі М. Старицького, пізніше перев. в трупі П. Саксаганського (Султан в «Запорож-

ці за Дунаєм», Левко в «Утоплений» та багато ін.).

Грицай Дмитро (1907—45), псевд. Перебийніс, політ. і військ. діяч, військ. референт Крайової Екзекутиви ОУН на Зах.-Укр. Землях (1933—34), а згодом (з 1941) її проводу (у фракції Бандери); ген.-хорунжий УПА, з січня 1944 шеф її Гол. Штабу. Загинув у в'язниці в Празі.

Грицай Лев (*1913), маляр, вчився в Ін-ті Пластичних Мистецтв у Львові й Академії Мистецтв у Варшаві; після другої світової війни на еміграції, з 1948 в Аргентині; портрети, розпис церков, декоративне мистецтво.

Грицай Остап (1881—1954), журналіст, критик, письменник і перекладач, родом із Перемишчини. До 1914 викладав в Акад. Гімназії у Львові; 1914—45 жив у Відні, після 1945 в Баварії. Д. чл. НТШ. Автор новель філос. і рел. характеру (цикли «Обличчя сфінкса» і «Шляхом Месії») й численних літ.-критичних та публіцистичних статей в «Ділі», «ЛНВ», «Свободі», «Воли» й ін. часописах; в „Ukrainische Nachrichten“ вмістив ряд нарисів про укр. літературу й переклади на нім. мову «Слова о полку Ігореві», багатьох поезій Шевченка й творів ін. укр. поетів.

О. Грицай

Грицай Роман (*1887), архітект, з 1922 міськ. архітект у Рогатині; проекти в укр. стилі різних споруд, зокрема церков у Фразі, Тернополі, Кліщівні, Василіянок у Львові, пам'ятники, надгробки; аквареліст і графік.

Грицак Євген (*1890), педагог і мовознавець. Праці з укр. словотвору (новотвори, скорочені слова), назвознавства, літератури («Горацій в укр. літературі»), вид. шкільних підручників із граматики, укр.-поль. і поль.-укр. словників (спільно з К. Кисілевським); статті на пед. теми.

Грицак Михайло (1872—1939?), гал. педагог-математик і гром. діяч; дир. укр. гімназії в Перемишлі й шкільний візитатор (1927—30); автор підручників.

Грицей Теодор (1878—1944), довголітній організатор укр. гром. життя в Філадельфії в ЗДА, уродженець Галичини, в ЗДА з 1910; в 1925—29 гол. Укр. Нар. Союзу.

Грицина Єронім (*1899), митрофорний протоієрей у Канаді, родом з Галичини. 1951 — гол. президії Консисторії, з 1954 — ред. газ. «Вісник»; кн. «Літургіка» (1955).

Гриців (IV—8), м-ко над Хоморою, притокою Случі, р. ц. Хмельницької обл.

Грицуняк Антін (1820—1900), сел. гром. і політ. діяч із Збаражчини (Галичина), радикал, відомий дотепними оповіданнями. Деякі з них («Свинська конституція», «Притча про графа Бадені», «Розбійник і піп») обробив Іван Франко.

Гришине, кол. назва м. Красноармійське в Донбасі.

Гришко Василь (1877—1952), книгар і видавець укр. книжок в ЗДА і журн. «Шершень» у Скрантоні (1910), чл.-організатор Укр. Роб. Союзу.

Гришко Василь (*1897), історик укр. права, проф. УВУ в Мюнхені; д. чл. НТШ; тепер в ЗДА. В 1930—34 рр. наук. співр. Комісії вивчення іст. укр. права при УАН і Київського Архіву Давніх Актів (1931—33); праці з іст. права Гетьманщини, м. ін.: «Давність в монастирському землеволодінні Гетьманщини», «До ін-ту виборних і підпомочних козаків на Україні», «До суспільної структури Хмельниччини». Г. бере активну участь у гетьманському русі на еміграції.

Гришко Микола (*1901), ботанік-селекціонер, д. чл. АН УРСР, дир. Ботанічного Саду АН у Києві; понад 30 наук. праць, м. ін. «Біологічні назви України» (1943), «Ботанічний сад АН УРСР» (1949).

Гришко Михайло (*1901), оперовий співак-баритон, родом з Маріуполя, закінчив Одеську Муз. Школу (кляса Ю. Рейдер). З 1924 — соліст оперового театру в Одесі, в 1927—36 в Харкові, від 1936 — в Києві (1934—35 і 1941—44 співав у Театрі Опер в Тбілісі).

Послуживши велике акторське обдаровання з винятковими голосовими даними, створив ряд муз.-сценічних образів, зокрема в операх укр. композиторів: Микола («Наталка Полтавка»), Остап («Тарас Бульба»), Богдан Хмельницький (в однойменній опері Данькевича) та ін. Відомий також широкую концертною діяльністю.

Грица, на Україні те саме, що вечірниця (досвітки), зокрема Г. називають складову забаву під час різдвяних свят.

Грищенко Олекса (*1883), визначний маляр і мистецтвознавець, родом із Чернігівщини, закінчив Московський Ун-т, студіював у Києві і Петербурзі (виставляв твори з 1909), зробив ряд мист. по-

М. Гришко

дорожжям по країнах Європи. Від поч. 1920-их рр. живе у Франції (з 1931 — чл. «Осіннього Сальону»); здобув великий успіх на виставках у Парижі (13) і в різних містах Європи (разом 32). В 1934—38 постійно брав участь у виставках АНУМ у Львові. Твори Г. є в музеях і збірках Львова, Парижу, Страсбургу, Брюсселю, Гену, Осло, Стокгольму, Москви, Мадриду, Монреалю, Бостону, Філадельфії, Балтімору та ін. міст. Серед численних творів Г., який пройшов складний шлях модерного мистця (зокрема кубізм, експресіонізм), переважають краєвиди експресіоністичного напрямку, що мають однак цілком своєрідну манеру (виявлення в кольорі; шукання цілості мист. вражень, а не самоодічності у частинах). Г. — автор мистецтвознавчих праць: «О свя-зях русской живописи с Византией и Западом» (1913), «Русская икона как искусство живописи» (1917), „Deux ans à Constantinople“ (1930); мемуари «Україна моїх блакитних днів».

О. Грищенко

Література: Грищенко. Текст П. Ковжуна. АНУМ. Л. 1934; А. Critchenko. Sa vie, son oeuvre. Texte inédit de René—Jean, suivi d'une note de Paul Fierens. Париж 1948.

Гриднев Віталій, сучасний металофізик, проф., чл.-кор. АН УРСР, дир. Ін-ту Металофізики АН УРСР.

Грінченко Борис (1863—1910), письмен., громад. і пед. діяч, публіцист, фольклорист і мовознавець (псевд. Вартовий, В. Чайченко, Б. Вільхівський, Л. Яворенко й ін.). Нар. на Харківщині в збіднілій дворянській родині. Вчителював на Слобожанщині й Катеринославщині. В 1892 один із засновників братства *Тарасівців*. З 1894 оселився в Чернігові, де працював у земстві; активний чл. Громади; на кошти І. Череватенка організував найбільше в той час на підрос. Україні в-во книжок для народу. З 1902 жив у Києві, редагував з доручення київської Громади «Словар укр. мови». 1906 співр. газ. «Гром. Думка», ред. журн. «Нова Громада»; гол. київської «Просвіти». 1905 засновник Укр. Радикальної Партії, що 1906 злилася з Укр. Дем. Партією в Укр. Дем.-Радикальну Партію. Діяльність Г., одного з найвизначніших представників укр. народництва, що написав багато публіцистичних, критичних, іст.-літ. і популярно-наук. статей, почалася у 80—90-их рр., коли існувало найменше реальних мож-

ливостей боротися за права укр. громадянства, і була скерована на проповідь культурницької повсякденної праці. Вона була потрібна, за словами Г., щоб «виробилася з укр. нації одна нап.-самосвідома освічена громада», яка могла б користуватися всіма здобутками культури, і щоб була подолана роз'єднаність між народом-селянством і інтелігенцією. Пізніші погляди Г. викладені в написаній ним програмі Укр. Дем.-Радикальної Партії. Серед публіцистичних праць Г. зокрема важливі друковані в «Буковині» 1892—93 «Листи з Наддніпрянської України» (окремо К. 1917). Досвід своєї пед. і культурницької праці Г. виклав у кн. «На беспроектном пути. Об украинской школе» (1906), «Перед широким світом» (1907) і в численних статтях у пресі.

Письменницька діяльність Г. безпосередньо пов'язана з публіцистичною і й у великій мірі підпорядкована. Побутово-реалістичні оповідання й особливо повісті: «Соняшний промінь» (1890), «На розпутьї» (1891), «Серед темної ночі» (1900), «Під тихими вербами» (1901), з одного боку, зображують укр. село, з другого, трактують злободенні питання ставлення інтелігенції до селянства, справи школи, просвіти, денационалізації села, взаємини між націоналізмом і радикалізмом чи соціалізмом. В поезії домінують «смутні картини» сел. життя, мотиви праці для народу, патос громад. обов'язку. Частина п'єс Г. має іст. сюжети — як «Серед бурі», «Степовий гість», ін. п'єси — побутово-проблемні: «Арсен Яворенко», «Нахмарило», «На новий шлях». Громад. тематика й злободенність спричиняли схематичність творів Г., але й зумовлювали їх велику популярність. Г. перекладав чимало творів нових і сучасних йому зах. письменників, м. ін. Гете, Шіллера, Ібсена, Шніцлера, Гавітмана, Мірбо та ін.

В. Грінченко

Г. займає визначне місце як укр. етнограф, зокрема йому належить велика, добре опрацьована зб. «Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях», I—III, 1895—99, зб. «Из уст народа» (1900), а також перший бібліографічний показник «Литература украинского фольклора 1777—1900» (1907). М. Г.

Етногр. зацікавлення привели Г. до праці над збиранням матеріалів до словника. Ці матеріали ввійшли в зре-

дагований ним 1902—09 4-томовий «Словар укр. мови» (68 000 слів), укладений поза тим з матеріалу, збирання якого почав П. Куліш 1861, а продовжувала київська Громада, потім редакція «Киевской Старини». Матеріал словника охоплює етногр. записи й літ. твори 1798—1870 рр., зрідка пізніші, майже весь документований, так що словник Г. є й досі найповнішим словником такого типу для укр. мови і одним із найкращих у слов. лексикології. Як вступ до словника Г. написав цінний огляд укр. лексикології.

З другого боку, Г. брав активну участь у розбудові укр. літ. мови, виступивши за чистоту її надніпрянської основи, проти надміру зах.-укр. елементів (статті «Галицькі вірші», «Кілька слів про нашу літ. мову» в «Зорі» 1891—92 та ін.). Гол. критерієм для Г. як типового народника було розуміння вислову селянином. Спостереження над ставленням селян до укр. літ. мови, а також виступи в оборону волі розвитку укр. мови зібрані в книзі Г. «Тяжким шляхом» (2 вид. 1912). Проте в 900-их рр. ставлення Г. до зах.-укр. елементів у літ. мові було примирливіше.

Ю. Ш.

Література: З численних видань творів Г. найкраще здійснене за ред. М. Грінченкової в-вами Книгоспілка і «Рух», в кін. 1920-их рр.; Дорошенко В. Борис Грінченко. ЛНВ, IX. 1910 (перевидана в зб. статей Життя і Слово. Л.-К. 1918); Плевако М. Життя та праця Б. Грінченка. Х. 1911; Ефремов С. Вступна стаття. Б. Грінченко. Твори. Х. 1928; Смілянський Л. Борис Грінченко. Критично-біографічний нарис за ред. Я. Савченка. Держ. В-во України. 1930.

Грінченко Марія (1863—1928), псевд. М. Загірня, уроджена Гладіліна, дружина й діяльна помічниця Б. Грінченка в його гром., етногр. і лексикографічній праці, автор багатьох популярних брошур і книжок для народу, численних перекладів із чужих мов (Ібсен, Метерлінк, Зудерман, Твейн, Андерсон, Амічіс, Бічер-Стов, Гольдони та ін.). Від 1919 Г. працювала як чл. Комісії Словника укр. живої мови УАН, її т. якого присвячений її пам'яті.

Грінченко Микола (1888—1942), мистецтвознавець, історик укр. музики й фольклорист, ректор Муз.-Драматичного Ін-ту ім. Лисенка в Києві, наук. співр. Н.-Д. Катедри Мистецтвознавства ВУАН, в 30-их рр. Ін-ту Укр. Фольклору АН УРСР, деякий час директор Ін-ту Нар.

Творчості та Мистецтв; автор кн. «Історія укр. музики» (1922) й численних статей з музикознавства та нар. творчості (в журналах «Життя й Революція», «Музика», «Нар. Творчість» та ін.).

Грінченко Настя (1884—1909), дочка Бориса Г., гром. діячка, чл. РУП, 1903—05 працювала серед укр. жін. молоді у Львові, з 1905 — серед робітництва в Києві, Полтаві, Лубках та ін.

М. Грінченко

Гріш (grossus denarius), назва срібної монети, що в Зах. Європі прийшла в 13—14 вв. на зміну середньовічному денарові як більш відповідна своїм збільшеним розміром і якістю до економіки того часу. На Центр. і Сх. Україні першими були чес. «празькі гроші» (grossi pragenses) короля Вацлава IV (1378—1419), що у великій кількості проходили туди після опанування України Литвою на поч. 60-их рр. 14 в. Тут вони були в обігу принаймні до 16 в., відомі під назвою «грошів широких» (grossi lati). Пізніші гроші в укр. грошовому обігу — це лит. і польс. гроші 16—17 вв. Укр. назва їх — «осмаки». «Осмак» становив 1/30 польс. і укр. лічильної одиниці «золотого»; у моск. валюті 17 в. дорівнював 2/3 срібної копійки.

В. Ш.

Гробельський Іван (1858—1926), гал. гром. діяч, укр.-кат. свящ., крилошанин, 1897 посол до австр. парламенту, почесний чл. т-ва «Просвіта».

Гроби скринькові, на Поділлі й Волині, а також по степовій Україні аж до Кавказу, де вони переходять у дольмени, складені з великих кам'яних плит на подоби скринь-домовин, належали пастушо-хліборобському племені півн.-зах. походження енеолітичної доби; кераміка в них яйцюватих форм із орнаментом, що нагадує риб'ячу луску (Я. Пастернак «Коротка археологія зах. укр. земель», 1932). Див. ЕУ I, мал. 290.

Гродзинський Михайло (* 1890), агроботанік, проф. С.-Г. Ін-ту в Білій Церкві; праці про рослинність, зокрема бур'яни Білоцерківщини.

Гродзинський Михайло, соліст київського Театру Опер. Протягом 20—40-их рр. вів характерні басові партії. З його репертуару найкращі: Лях Бутурлак («Дума Чорноморська»), Бартольо («Севільський цирюльник»), Цуніга («Кармен»), Вельможка («Запорожець за Дунаєм») та ін.

Гродівка (V—18), с. м. т. Красноармей-

М. Грінченко

ського р-ну Сталінської обл. в Донбасі; вугільна пром-сть, цегельня.

Грозин Борис, сучасний металознавець, чл.-кор. АН УРСР, керівник відділу металознавства й контактної міцності Ін-ту Будівельної Механіки АН УРСР.

Грозненська область, обл., що обіймає, у межах РСФСР, частини сх. Кавказу й Передкавказзя та Прикаспійської низовини між р. Тереком і Кумою; 33 000 км². Сухі степи заселені перев. ногайцями, міста і воگی простори над Тереком — росіянами. Українці живуть серед росіян в містах, гол. в Грозному (також в Кизлярі, Гудермесі) і в р-нах над Тереком (за переписом 1926 р. — 15 000).

Грозний (Х—26), м. на передгір'ї сх. Кавказу, обл. центр. РСФСР, центр Грозненського нафтового р-ну, 226 000 меш. (1956), з них чимало українців (за переписом 1926 р. — на 97 000 меш. українців було 7 800, або 8%).

Громада, основна територіально-адміністративна одиниця, зв'язана з однією оселею. На протязі історії Г. набувала різного соц. і правового змісту. Існують також ін. громади, напр., церковні або громади спільного користування майном з виключенням не членів Г. У княжу добу Г. як територіально-адміністративній одиниці відповідала *верв*. Кілька громад — *вервей* становили ширшу одиницю — *волость*. Елементи гром. орг-ції виявлялися також в «десятках», «сотнях», в містах — у «тисячах» (див. *Десятковий лад*).

В Галичині за «руського права» (14—15 вв.) та в Лит. князівстві спочатку існували ширші громади, здебільшого волосні, з широкою самоуправою. На зборах Г. брали участь усі голови дворів, т. зв. «мужіе» або «люди»; вони вибирали голову Г. — «старця» або старосту. Громадське віче, т. зв. «копа», мала судово-поліційні функції (див. *Копні суди*). Г. несла кругову поруку за податки та за видачу злочинця. Під тиском шляхетських порядків ширша Г. була в 16 в. розбита на кілька дрібних сіл-громад, які ще зберігали рештки гром. самоврядування. Громади боролися за збереження старих прав («старовини»), однак з приходом поль.-лит. панування в старі громади руського права заводять новий лад нім. права, що позначалося втратою самоуправи на користь влади війта, настановлюваного носієм доміняльної влади (паном, церк. владою чи королем). Звідси громади ділилися на панські, королівські та духовні.

В Галичині, в Карпатах, існували ще громади пастуші, т. зв. *волоського права*, з виборним начальником, з назвою

«кнезь», і з самоуправою, зумовленою геогр. та екон. характером країни.

Г. продовжувала існувати на Лівобережжі в 17 в. Тут були чисто коз. громади, мішані, де разом із козаками були посполиті як рівноправні члени на чолі з коз. отаманом, і сіль. громади — з посполитим війтом. Отаман і війт (староста) були виборними. Вони скликали Г. на збори, де вирішувалися справи місц. управління, судівництва й спільного землекористування.

Г. була власником деякої частини земель; звідси назва зем. Г. Займання гром. землі під обробіток і її розподіл відбувалися за рішенням зборів Г. На Україні з 18 в. гром. землеволодіння зменшується, в протизаг до становища в Росії, де «общинне» землеволодіння було більш вкорінене і залишилося значною мірою до 20 в. Реформа 1861 р. знову надала земельним Г-ам значення, земля була передана у власність не окремих селян, а Г., яка розпоряджалася нею, перерозподіляла для користування, а також несла кругову поруку за викупні платежі та сплату податків. Зем. Г. цього типу була поширена на Лівобережжі й півд. Україні. Лише століпінська реформа сприяла переходові селян з общинного землеволодіння на приватновласницьке. На Україні цей процес відбувся далеко інтенсивніше, ніж у Росії (див. також *Землеволодіння*).

Під Росією Г. як визнана владою адміністративна одиниця існувала у формі «сільського общества»; в 19 в. вона одержала мінімальну гром. орг-цію і самоврядування. До 1861 р. тільки держ. селяни належали до сіль. Г.; пізніше включено до неї і звільнених від кріпацтва селян. Органами сіль. громад були: сход, в якому брали участь сіль. начальство й повнолітні чоловіки — голови родин (2 на 10 дворів) та староста. Сход вибирав старосту й ін. урядовців Г., накладав податки та вирішував деякі госп. справи. Самоуправління сіль. громад було дуже обмежене; нагляд над ним мали волосні органи та адміністрація (ЕУ I, стор. 481).

В Австрії Г. користувалася більш розвиненою самоуправою; крім власних функцій, визнаних за громадами відповідними законами, вона виконувала ще функції, доручені адміністрацією. Гром. органами були рада і війт. Виборчим правом до Г. користувалися лише повнолітні чоловіки, платники податків, особи, зараховані до відповідного наук. чи проф. цензу. Гром. урядування в Галичині провадилося укр. мовою.

За укр. нац. держави гром. самоуправа демократизувалася, але вона не встигла розвинути. В УССР в сіль. і міськ. громадах запроваджена система советів (див. *Сільрада*, *Міськрада*).

На укр. землях під Польщею гром. управління фактично не існувало. Замість гром. рад здебільша призначувало урядових комісарів. Формально скасовано стару систему законом з 1933 р. про зміну територіального самоврядування; Г. стала частиною основної адміністративної одиниці — *гміни*. Компетенцію Г. становили: завідування гром. добрами, утримування сіль. шляхів та співпраця з органами гміни в культ., госп. і сан. справах села. Голову Г. — солтиса і гром. ради вибирали всі мешканці громади, що мали 24 р. Вибір солтиса затверджував пов. староста, а нагляд над Г. мав пов. виділ і війт гміни. Не зважаючи на такий легальний стан, у багатьох укр. громадах війта призначали комісари.

На Закарпатті Г. покривалася з селом, у межах якого користувалася самоуправою з виборним старостою. Тільки для справ держ. адміністрації громади були об'єднані в нотаріати. *В. Маркус*

«Громада», збірники інформаційних, публіцистичних і програмово-теоретичних матеріалів, видавані в Женеві М. Драгомановим при співпраці гол. чиним М. Павлика й С. Подолинського в 1878—82 рр.: I—III тт. і «Листок Громади» ч. I — 1878, IV — 1879; I—II чч. проєктованого як «5 річник» двомісячника — 1881; V — 1882. Розуміння укр. руху як нац.-політ. в протиставленні поширеному тоді культурництву й радикалізму суспільної програми «Г.» не знайшли підтримки серед тодішнього громадянства, і вид. припинилося.

«Громада», гром.-політ. газ., орган лівої групи соц.-демократів, виходила 1921 р. в Чернівцях; ред. С. Канок.

«Громада», тижневик у Луцькому 1924—26, спочатку безпартійний, заг.-нац., з 1925 орган УНДО; заборонений владою, змінив назву на «Українська Громада»; ред. С. Вишневецький.

«Громада», в-во Укр. Радикальної Партії у Львові 1922—39, випускало популярні книжки, в тому ч. календарі «Громада».

«Громада», двотижневик, присвячений проблемам гром. життя, виходив у Парижі 1948—49; вид. С. Созонтов.

Громади, осередки укр. інтелігенції, що провадили нац.-культ. і гром.-політ. працю в другій пол. 19 й на поч. 20 в. в межах Рос. Імперії. Г. стали виникати

з кін. 50-их рр., коли тимчасовий ліберальний курс рос. уряду сприяв пожвавленню суспільного життя. Перша Громада виникла в Петербурзі: М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, В. Білозерський, В. Коховський, О. Кістяковський, Г. Вашкевич, Ф. Черненко, Д. Каменецький, М. Стороженко, С. Глушановський, М., Ф. і О. Лазаревські, Г. Честахівський, В. Меншиц та ін. За підтримкою поміщиків-українофілів В. Тарновського й Г. Галагана було організоване вид. творів укр. письменників і 1861—62 виходив ж. «Основа», що став осередком тодішнього нац. руху. 1861 р. виникла Громада в Києві, де вона складалася з студентів-українців, що працювали в «недільних школах», між ними П. Чубинський, О. Стоянов, В. Торський, В. та Є. Синегуби, П. Житецький, В. Антонович, Т. Рильський, К. Михальчук, Б. Познанський і ін. (1862 понад 200 членів). Київська Громада нав'язала контакт із петербурзькою. Одноразово виникли Г. у Харкові: П. Лобко, О. Потебня, А. Шиманов, В. Гнилоширов, В. Мова, Ф. Павловський, І. Бницький, Д. Оробченко та ін.; в Полтаві — спершу Д. Пильчиків, В. Кулик, О. Кониський, М. Жученко, Є. Милорадович, Трунов; у Чернігові, де 1861—63 виходив «Черніговський Листок» і діяли О. Тишинський, О. Маркович, Л. Глібов, С. Ніс, Д. Лаврінченко, П. Борсук і ін. Увага громадянства була зосереджена на сел. реформі, але праця могла виявлятися лише в культ. діяльності: недільні школи із спробами викладання укр. мовою, вид. підручників і творів красивого письменства, укр. концерти і вистави і т. д. Організована кампанія в рос. пресі, циркуляр Валуєва (1863), адміністративні вислання (П. Чубинського, П. Єфименка, О. Кониського, С. Носа й ін.), закриття недільних шкіл загальмували на деякий час діяльність Г., яка відновилася на поч. 70-их рр.

Осередком нац.-культ. роботи в 70—90-их рр. стала київська — згодом т. зв. Стара Громада, до якої входили визначні наук. й культ. діячі: В. Антонович, що був від поч. провідником Громади, М. Драгоманов, К. Михальчук, М. Зібер, Ф. Вовк, П. Чубинський, Т. Рильський, П. Житецький, Л. Ільницький, О. Кониський, М. Лисенко, М. Старицький, П. Косач, С. Подолинський, О. Русов, В. Вовк-Карачевський, М. Левченко, М. Ковалевський, В. Рубінштейн, Я. Шульгин, В. Беренштам, С. Левицький, І. Левицький (Нечуй), Є. Трегубов, В. Науменко, І. Рудченко (Білик), Ф. Панченко, О. Лоначевський та ін. (в 1872—73 бл. 70 чл., крім молоді, що брала участь у роботі). Громада не мала усталеної програми й орг. форм.

На відміну від чисто культурницького курсу 60-их рр., коли громадяни вважали, що гол. завданням інтелігенції є ширення просвіти, щоб піднести нац. і гром. свідомість народу («Відгук з Києва» 1862 з засудженням рев. пропаганди і сепаратизму), на поч. 70-их рр. члени Громади дебатували актуальні суспільні проблеми в газ. «Киевский Телеграф» (1875 — фактично орган Громади). В Києві видано ряд творів красного письменства й популярних брошур, але діяльність виявлялася перев. в наук. українознавчій праці Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства (1873—75), яке було засноване з ініціативи членів Громади з метою наук. уґрунтування укр. нац. відрубності.

Репресії 1875—76 спричинили втрату газ. «Киевский Телеграф», закриття Півд.-Зах. Відділу, усунення з Київського Ун-ту М. Драгоманова й М. Зібера, виїзд їх (1876), а також Ф. Вовка й С. Подолинського за кордон. Видавання книжок також довелося перенести за кордон; члени Громади доручили Драгоманову вести укр. пропаганду друкованим словом, однак політ. напрям вид. не був усталений. Під тиском репресій праця Громади набуває аполітичного культурницького характеру; це призводить до розходжень, а пізніше і до розриву з Драгомановим (1886) Старої Громади, більшість якої не співчувала його політ. поглядам. Важливим здобутком Старої Громади була наук. українознавча праця, очолена В. Антоновичем і зосереджена перев. навколо ж. «Киевская Старина» (1882—1906), матеріально підтримуваного В. Смиреном, В. Тарновським і Є. Чикаленком.

Стара Громада була доповнена на поч. 1900-их рр. молодшими діячами, як Є. Тимченко, С. Єфремов, М. Левицький, Є. Чикаленко, І. Стещенко, Л. Жебуньов та ін. Вона увесь час перебувала в зв'язку з особливою активною тоді Громадою в Одесі, де в 70—90-их рр. діяли В. Мальований, О. Андрієвський, Є. Борисов, Л. Смоленський, М. Климович, М. Боровський, А. Крижанівський, Ф. Щербина, М. Комаров (Уманець), пізніше — І. Луценко, Ф. Пульга. Далеко слабше і з перервами виявлялася діяльність Громади у Харкові: у 80—90-их рр. Д. Пильчиків, В. Александров, П. і О. Єфименки, М. Лободовський, Ц. Білиловський та ін.; з кін. 1890-их рр. активізувалися Г. в Чернігові: І. Шраг, М. Коцюбинський, І. Коновал, В. Грінченко та ін., і в Полтаві — з М. Дмитрієвим на чолі. Стали виникати Г. й по ін. містах. Дуже жвавою була діяльність укр. Громади в Петербурзі (1896—1917), на чолі якої були П. Стебницький та О. Лотоцький.

У 1870—80-их рр. аполітичність Г. спричинила те, що чимало активної укр. молоді йшло в рос. рев. партії. Однак і тоді існували, хоч і нечисленні й позбавлені сталих орг. форм, нелегальні укр. гуртки й Г. студентів та учнів середніх шкіл, напр., у Київській Духовній Семінарії, що працювала майже 25 рр.

На Зах. Укр. Землях аналогічну роллю виконували легальні студентські т-ва, як віденська «Січ» (з 1868), Академічна Бесіда (1870—71), Акад. Клубок (з 1870), «Дружеский Лихвар» (з 1871) і т. п.; в ряді гал. середніх шкіл існували нелегальні учнівські гуртки й Г., що провадили самоосвітню й суспільну діяльність («Молода Україна» в бережанській гімназії, гурток в Акад. Гімназії у Львові та ін.).

В 90-их і на поч. 1900-их рр. діяльність Г. молоді пожвавилася, зокрема в гімназіях у Києві, Полтаві, Прилуці, Лубнях та ін. Особливо активізуються в цей час студентська Громада в Києві (на чолі В. Доманицький, А. Лівіцький), що в 1904—06 була під впливом УСДРП, однак брала активну участь у легальній роботі «Просвіт» та укр. клубів, в Одесі (керівники І. Бондаренко, В. Паченко, М. Слабченко), а також у Петербурзі (що існувала ще з пол. 1880-их рр., часом занепадаючи), Москві, Томську, Варшаві, Дорпаті (Тарту) й ін. містах, де були укр. студенти (про пізніші студентські Г. див. Студентство).

Студентські групи давали початок чисто політ. орг-ціям. 1891—93 при активній участі студентів у Полтаві діяло Братство Тарасівців із філіями в більших містах України. Заснована 1897 харківська студентська Громада (Д. Антонович, Ю. Коллард, М. Русов, Л. Мацієвич, Б. Мартос, О. Коваленко, В. Камінський, Д. Познанський) створила Революційну Українську Партію (РУП).

В кін. 19 в. почалася координація діяльності розсіяних «старих» і нових Г. 1897 в Києві з ініціативи В. Антоновича й О. Кониського відбувся з'їзд членів Г., що заснував Загальну Українську Безпартійну Демократичну Організацію, яка незабаром об'єднала укр. Г. Г. (бл. 20) продовжували свою діяльність, перев. в гром. клубах і «Просвітах», до революції 1917 р. Донині традиційна назва Г. подекуди вживається на означення скупчення українців на еміграції, зокрема студентських.

Література: Чикаленко Є. Спогади 1861—1907, I—III. Л. 1926, перевид. Нью-Йорк 1955; За сто літ, І. К. 1927 (ст. Житецького І. і Рябініна-Скляревського О.); Житецький І. Київська Громада за 60-их рр. Україна, І. 1928; Лотоцький О. Сторінки минулого, I—III. В. 1932—34; З минулого. 36., II. Праці Укр. Наук. Ін-ту, XLIX. В. 1939; Дорошенко Д. Володимир Антонович. Прага 1942.

М. Глобенко

«Громадська Думка», перший щоденник укр. мовою в Києві, заснований Є. Чикаленком, В. Симиренком і В. Леонтовичем; маючи дем. програму, подавав політ., гром. і культ. інформацію, наук.-популярні статті тощо; виходив з поч. 1906, заборонений владою 18. 8. 1906; гол. ред. Ф. Матушевський, секретар ред. В. Козловський, співробітники С. Єфремов, В. Дурдуківський, Б. і М. Грінченки, М. Левицький, М. Виноградова й ін. «Г. Д.» заступила «Рада».

«Громадська Думка», часопис СВУ для полонених українців у таборі в Вецлярі (Німеччина), виходив як продовження «Просвітнього Листка» 1917—18; ред. В. Пачовський, Б. Лепкий, О. Терлецький.

«Громадська Думка», див. «Діло».

Громадський Олексій, архієп., див. **Олексій Громадський**.

«Громадський Вісник», див. «Діло».

«Громадський Голос», популярний місячник, згодом двотижневик (1906—09) і тижневик (з 1910), орган Укр. Радикальної Партії, з 1926 Укр. Соц.-Радикальної Партії, виходив у Львові 1892—1939 з перервами 1914—16 і 1918—21; редагували: В. Будзиновський (1892—96), І. Франко (1896—97), М. Павлик (1898—1903), Л. Мартович (1904), І. Макух (п. н. «Новий Громадський Голос» 1905), П. Волосенка (1906—08), Д. Катамай (1911—14), О. Назарук (1916—18), О. Павлів (1922—28), М. Стахів (1929—39); визначніші співробітники І. Франко, В. Стефаник, М. Черемшина, М. Шаповал, К. Коберський, Н. Григорій, А. Нивинський, І. Мазепа, О. Бочковський, П. Феденко та ін. 1912—14 при «Г.Г.» виходив місячник «Січові Вісті» (ред. Д. Катамай), а з 1936—37 літ. місячний додаток «Сніп» (ред. О. Павлів та ін.).

«Громадський Голос», советофільський місячник (до 1952 тижневик), виходить у Нью-Йорку з 1941; ред. В. Левицький.

«Громадський Друг», літ. і політ. місячник радикального напрямку (друкований «драгоманівкою»); 1878 вийшло 2 чч. у Львові за ред. І. Франка й М. Павлика, за допомогою М. Драгоманова; обидва чч. були конфісковані, продовженням їх були двомісячні збірники «Дзвін» і «Молот»; на останньому вид. припинилося.

Громадські суди, див. **Копні суди**.

Громадсько-Допомоговий Комітет Укр. Емігрантів в Румунії, орг-ція укр. емігрантів із Центр. і Сх. Земель у 1930-их рр. з центром у Букарешті (секції — Бакев, Брашов, Букарешт, Дорна-Ватра, Кишинів, Пятра-Нямц, Толмаджів); гол. К. Мацієвич, члени Д. Геродот, І. Гаврилюк, В. Трепке, Г. Порохівський і ін.

«Громадянин», орган Радикальної Партії на Буковині, виходив у Чернівцях 1909—11; гол. ред. Ю. Сербинюк, серед співробітників Д. Макогон, О. Попович, І. Герасимович, вид. І. Поповича.

«Громадянка», двотижневик, гром.-політ. орган жін. орг-ції «Дружина кн. Ольги», виходив у Львові 1938 замість закритих поль. владою «Жінка» і «Українка»; ред. М. Рудницька.

«Громадянка», місячник, орган Об'єднання Укр. Жінок на Еміграції (ОУЖ), виходив в Авгсбурзі 1946—50; ред. Л. Івченко, М. Донцова.

Громадянство, сучасне визначення приналежності осіб до певної держави. Термін Г. з'явився після франц. революції, замінюючи старе визначення — підданство. Останнє означало не лише відношення різних категорій населення до монарха, але і відношення залежності від пана — шляхтича. Г. зв'язане із спеціальними обов'язками й правами громадянина супроти своєї держави, яких не мають не громадяни — чужинці. Громадяни користуються окремими громадянськими правами. На укр. землях під Росією і Австро-Угорщиною існувало підданство чи Г. відповідних держав.

В УНР справу держ. Г. вперше регламентував закон Центр. Ради з 2—4. 3. 1918. Громадянином УНР ставала кожна особа, яка народилася на Україні й була зв'язана з нею постійним місцем перебування і яка отримує про це грамоту від уряду УНР. Уряд може надати Г. також особам, не народженим на Україні, після трирічного їх перебування в УНР. Подвійного Г. в УНР не допускалося. За гетьманату Г. регулювалося законом з 2. 7. 1918: громадянами Укр. Держави ставали всі громадяни Рос. Імперії, які перебувають на Україні і бажають прийняти укр. Г. Директорія відновила закон Центр. Ради. В 3О УНР Г. нормував закон з 8. 4. 1919, за яким громадянином ставала кожна особа, яка в час оголошення закону має приналежність до однієї з громад 3О УНР. Особи, які не бажали прийняти Г. 3О УНР, мали про це скласти заяву і вважалися чужинцями.

На укр. землях під Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією українці ставали громадянами відповідних держав у висліді міжнар. договорів (Ризький, Сен-Жерменський і Севрський); українці Сх. Галичини не вважалися з погляду міжнар. права поль. громадянами до 15. 3. 1923. Однак поль. уряд до них застосовував усі вимоги як до власних громадян (військ. служба, вибори). Поль. уряд позбавив права Г. окремих укр. діячів, які залишилися по 1923 за кордоном та не відповіли ін. вимогам закону (втрата зв'язків з поль. державою

на протязі 5 р., протиполь. діяльність й ін.).

В УССР у 1919—23 існувало окреме укр. сов. Г., реґляментоване законодавством УССР. Громадянами УССР вважалися «всі колишні громадяни Укр. Держави» та кол. піддані Рос. Імперії, що перебувають на території УССР, якщо вони не відмовилися від Г. УССР (постанова РНК з 11. 3. 1919). Право відмовитися від укр. сов. Г. мали лише особи неукр. походження і за умовою, що ін. держава згідна надати їм своє Г. Набування укр. сов. Г. відбувалося за принципом „*ius soli*“ (в РСФСР діяв принцип „*ius sanguinis*“). Діти чужинців, народжені в УССР, вважалися укр. сов. громадянами, якщо вони за рік після досягнення повноліття не заявлять, що приймають Г. своїх батьків (постанова з 28. 3. 1922). Г. УССР можна було набутися шляхом *натуралізації* (положення про чужоземців в УССР з 28. 3. 1922) та *оптації* на підставі договорів УССР із балтицькими країнами та з Польщею. Втрачали Г. УССР особи, що перебували за кордоном понад 5 рр. і не взяли сов. паспорт, що добровільно служили в «контррев. арміях», ті, що залишили укр. територію без дозволу сов. влади (еміґрація), і ті, що не скористалися з права оптації.

Із створенням ССРСР запроваджено подвійне Г.: союзне і республіканське. Кожен громадянин УССР є громадянином ССРСР. Порядок набуття і втрату Г. УССР нормував пізніше «Адміністративний кодекс УССР» 1927 (поділ 7, артикули 231—246). Чужоземцем в УССР вважається лише не сов. громадянин. Від 1931 поза ССРСР дійсним є тільки союзне Г. (раніше в паспортах відзначалося і Г. УССР), а республіканське має тільки внутр. значення. Теперішній стан сов. Г. нормує закон з 19. 8. 1938. Чужоземець в ССРСР при натуралізації набуває, крім союзного, також респ. громадянство, при чому це визнає верховна рада республіки. Питання про вихід із сов. Г. розв'язує тільки Верховний Совет ССРСР. До 1938 усі мешканці ССРСР, чуже Г. яких не було доведене, вважалися сов. громадянами. Новий закон запровадив категорії бездержавних; а набуття сов. Г. провадиться не автоматично, а за певним порядком. Мешканцям приєднаних територій надавалося колективно сов. Г., напр. мешканцям Басарабії і Буковини указом Президії Верховного Совета ССРСР з 8. 3. 1941.

Укр. еміґрація користується міжнар. визнаним статутом бездержавних; частина прийняла громадянство нових країн поселення, гол. за океаном (див. *Натуралізація*). Однак сов. уряд і далі

вважає еміґрантів із ССРСР своїми громадянами. В 1946—47 рядом указів Верховного Совета ССРСР спрощено набуття сов. Г. еміґрантам. З цього скористалася частина рос. і вірменської еміґрації.

М. Стахів, В. Маркус

Громадянські права, також громадянські свободи; сукупність основних прав громадянства, що забезпечують особисту свободу й дають можливість участі в керуванні гром. і держ. справами. Г. п. звичайно ґарантуються конституцією. До революції Г. п. на укр. землях були визначені законодавством держав, до яких належали українці; в Росії вони були максимально обмежені, в Австро-Угорщині з 1848, а власне з 1861 рр. гол. особисті і політ. свободи визнавалися, але принцип загальності і рівності не був повністю застосований. Конституція УНР з 29. 4. 1918 забезпечувала такі особисті свободи: незайманість особи і домашнього вогнища (за винятком судового вирішення), таємниця листування, свобода місця перебування, і політичні права — активних і пасивних виборів, свободи слова, друку, сумління, організації, страйку. Більшістю цих прав могли користуватися всі мешканці УНР, а повнота Г. п. належала тільки укр. громадянам обох статей по закінченні 20 рр. життя. Тимчасова конституція гетьманського уряду в основі зберегла особисті свободи, додаючи до них ґарантію приватної власності та політ. свободи друку, зібрань, організації; опозиція проти уряду була дозволена. За Директорії УНР, як і на території ЗО УНР, основні Г. п., не зважаючи на винятковий стан війни, були так само забезпечені. В конституціях УССР формально зафіксовані Г. п.; спочатку вони визнавалися тільки за «трудовим елементом», а з 1936 р. і за всіма громадянами. До основних прав громадян належить право на працю, відпочинок, на освіту, забезпечення на старість, незайманість особи і мешкання, та політ. свободи — слова, друку, зборів і маніфестацій. Усі ці Г. п., записані в конституцію УССР (статті 98—109), мають лише теоретичне і пропаґандивне значення.

Р. М.

Громашевський Лев (* 1887), лікар-епідеміолог родом із Миколаєва, проф. мед. ін-тів в Одесі, Дніпропетровському, Києві, д. чл. АН ССРСР, автор праць із епідеміології та соц. гігієни.

Громика Михайло, білоцерківський полк. 1649—51, убитий під час коз. заворушення, спричиненого зменшенням реєстру.

Громницький Сидір (1850—1937), гал. пед. і осв. діяч; 1879—1906 учитель укр. Акад. Гімназії у Львові, 1907—20 дир. її філії; чл. виділів багатьох орг-цій

у Галичині, зокрема «Рідної Школи» й «Учительської Громади» (почесний чл.), чл. Крайової Шкільної Ради (1914—20), Ради м. Львова (1916—27); 1886—1903 діяльний чл. Виділу НТШ, заступник гол. й довголітній адміністратор, іменований почесним чл. НТШ.

С. Громницький

Громові свята, в укр. нар. календарі припадають на час від 21 липня до 18 серпня н. ст.; найважливіші з них — св. Іллі (2. 8. н. ст.) й Паликопа, себто Пантелеймона (9. 8. н. ст.).

Громокля, права притока Інгула.

Гросулове, кол. назва с. Велика Михайлівка.

Гроші, за госп-ва, заснованого на обміні добрими й послугами, є засобом обміну й мірилом вартости, а так само засобом збереження вартостей і законним платничим засобом. Цю останню властивість Г. надає держава, яка через своє законодавство взагалі керує грошовим обігом країни. Г. можуть мати свою власну цінність (предметні Г. — метали) і цінність, похідну від функцій, що їх вони виконують (паперові Г.). До революції в підрос. частині України мали обіг Г. Рос. Імперії; з 1899 р. (реформа Вітте) — це золота валюта, грошова одиниця рубль (укр. назва карбованець), що містив у собі 17,424 долей чистого золота (0,7742 гр). В австро-угор. частині України валютою за 1892 р. була австр. крона (0,38875 гр чистого золота). За часів самостійности України була запроваджена укр. валюта і випущені укр. Г. (див. нижче). За больш. часів знову стався поворот до рос. рубля, що в наслідок надмірної емісії банкнотів на поч. 20-их рр. був зовсім знецінений (найнижча вартість: 1 золотий рубль — 5 457 000 000 сов. рублів або «совзнаків»). В 1922—24 рр. була проведена грошова реформа встановленням нової валютної одиниці — червінця, заснованого на золоті (1,6767 гр). Червінці являли собою кредитові Г. (банкноти), що їх випускав Держбанк не для покриття бюджетового дефіциту, а лише для потреб госп. обігу порядком короткотермінового кредитування. До 1924 р. існували рівнобіжно дві валюти — червінці і «совзнаки». В 1924 р. «совзнаки» були анульовані, і країна перейшла остаточно на нову валюту, при чому 1 червінець дорівнював 10 новим рублям. В обіг були випущені банкноти від 10 рублів і вище, білети

держ. скарбниці в 1, 3, 5 рублів і дрібна розмінна срібна й мідна монета. Всупереч твердженням больш. екон. літератури, можна вважати, що здійснення перших трьох п'ятирічних плянів призвело до інфляції, яка мала прихований характер через відсутність у сов. госп-ві вільного ціноутворення (декретні ціни) і наявність примусового міжнар. курсу сов. рубля (в наслідок монополії зовн. торгівлі). Війна 1941—45 рр. спричинила відкриту інфляцію. В 1947 р. (грудень) була проведена грошова реформа; готівка в старих Г. була обмінена на нові у відношенні 10:1. Для Г., що лежали в ощадних касах чи в облігаціях держ. позик, обмін був проведений різними пропорціями, починаючи від відношення 1:1 для вкладів до 3 000 рублів ікінчаючи відношенням 5:1 для певних випусків держ. позик. Від цієї реформи найбільше втратило с.-г. населення, що за час війни нагромадило чималі запаси Г. 28. 2. 1950 р. була проведена нова грошова реформа, яка стосувалася виключно міжнар. курсу рубля. До того часу курс рубля визначався на базі амер. долара і був встановлений у розмірі 5,30 рублів за 1 доллар. Відтоді сов. рубль відірвався від цієї бази і переведений на золоту базу. Зміст золота в сов. рублі був підвищений з 0,16767 до 0,222168 гр (що відповідає 25 амер. центам). Ця зміна курсу рубля відбилася перев. на грошових розрахунках із евр. країнами — сателітами, що від неї мусіли дещо втратити.

С. Гловінський

Монета на Україні. Найдавнішими монетами, що трапляються на території Сх. України, є монети грец. міст на узбережжях Чорного моря, гол. чином міст на півн. узбережжі — Тири, Ольвії, Херсонесу Таврійського, Пантікапея й ін., і монети Боспорського царства, — але також і міст на малоазійському і зах. узбережжі. Час цих монет: 6 в. до Хр. — 4 в. по Хр. Проте, знахідки їх, за винятком монет міст малоазійського узбережжя часу понтійського царя Мітрідата Евпатора, трапляються рідко і, крім окремих випадків, лише недалеко від берегів Чорного моря.

Зате в надзвичайно великій кількості були в обігу по всій Україні (гол. на Подніпров'ї і Подністров'ї) рим. срібні монети, денарії імператорського часу 2 пол. 1 в. по Хр. і всього 2 в., особливо денарії цього останнього. Досі в науці зареєстровано понад 1 000 знахідок — скарбів і поодиноких монет — на просторі всієї України із заг. ч. бл. 30 000 примірників монет, але це безумовно тільки невелика частина всіх знахідок. В народі денарії — знахідки відомі під

назвою «Іванові голівки» (через подібність бородатих голів рим. імператорів 2 пол. 2 в. по Хр. — Л. Вера, М. Аврелія та Коммода — до відрубаної голови Івана Христителя). В обігу денарії були тут щонайменше протягом 2—5 вв. Знахідки на Сх. Україні рим. монет пізнього часу — 3—5 вв. — виняткове явище.

У 6—7 вв., мабуть у зв'язку з діяльністю антів, на Україні з'являються в невеликому ч. візант. срібні монети «гексаграми» та мідяні «фолліси» (= 40 нуммій) і менші номінали.

Протягом 9, 10 і поч. 11 вв. (до 1015 р.) великим потоком ідуть у Сх., Півн. і Сер. Європу (до р. Ельби) з мусульманських країн Азії, Півн. Африки й Іспанії срібні монети «диргеми». Чимало їх було в обігу в лісовій і лісостеповій смугах України. Тепер вони трапляються в знахідках скарбами і окремо. В обігу диргеми лишаються до пол. 11 в., вживаючися, видимо, гол. чином на вагу. Одночасно з ними в обігу є невелика кількість срібних візант. «міліарісів» та ще менша кількість зах.-евр. «денарів».

Після прийняття християнства Володимир В. (980—1015) карбував золоті монети — «злато» і срібні — «серебро». Разом із ним карбували свою монету (тільки срібну) його син, Ярослав Новгородський (імовірно в Новгороді) та його небіж, Святослав Турівський, і, мабуть, ще хтось із синів Володимира, зокрема князь з іменем, начебто, Петро. Як показує докладне вивчення складу монетних скарбів, в яких, разом з ін. монетами, були знайдені й найдавніші монети Київської держави, всі ці монети карбовано не пізніше 1020 р. Отже, віднесення деяких із цих монет до внуків і навіть до пізніших нащадків Володимира В., як це робить дехто з укр. учених, відкидається незаперечними нумізматичними фактами. Імовірно, що це карбування мало на меті не цілі грошового обігу, а урочисте виявлення, згідно з стародавніми нормами візант. права, суверенності нової христ. держави й її частин. Цим пояснюється й дуже обмежений масштаб карбування, особливо Володимирового «злата» і деяких гатунків «серебра».

Поруч з імпортованими араб. диргемами в обігу були місц. «кунні» Г. Як доводять назви деяких грошових одиниць, згадувані в різних письмових джерелах Київської Русі — «куна», «веверица», «векша», — це були, видимо, хутра або шкурки хутрових тварин, куниці й білки. Ін. номінали «кунної» системи, «ногата» і «резана», не є прямими назвами тварин і можуть бути тлумачені подвійно: і як хутрові, і як металеві Г. Більш прийнятною є думка,

що «ногата», принаймні для 9, 10 і частини 11 в. — це араб. диргем (може пол. диргема), а «резана» — пол. або ще менша частина диргема. Усі номінали кунної системи об'єднувалися лічильною одиницею «гривнею» в такому співвідношенні: «гривня» (в письмових джерелах «гривна») = 20 ногатам або = 25 кунам, або = 50 резанам (пізніше, з 12 в. = 50 кунам) або = 100 (це здогадно), веверицям-векшам.

Хоч питання про реальну суть кунних Г. остаточно не розв'язане, проте доводиться думати, що принаймні з 2 пол. 11 в. до пол. 14 в. всі кунні номінали були Г. — хутрами або шкурами, бо ніяких металевих Г. (крім важких срібних зливків-гривень) у цей період на Україні взагалі не було, кунні ж номінали постійно згадуються в джерелах того часу. Повідомлення ряду чужоземних письменників підтверджують хутрово-шкіряну суть кунних Г. у той час. Зокрема пер. учений Ахмед Туський (за найновішими даними — Наджіб Хамаданський, тобто з м. Хамадану) у своєму творі «Чудеса творіння» 1160 р. по Хр. каже: «і у руських шкіряні гроші, шкурки білок (сірих), а не диргеми, і шкурки без хутра з передніми і задніми лапками і кігтями».

Протягом 12—13 вв., мабуть, щоб запровадити у грошовий обіг, принаймні для значних фінансових операцій, твердішу й певнішу валюту, ніж кунні Г., виробляються срібні зливки — «гривні», різної форми і ваги. Це т. зв. «київські», «чернігівські» і паличкоподібні, новгородського типу, гривні.

У 14 в. відновлюється карбування монети на території України для певних частин її, але чужими урядами. У Галичині, після опанування її Польщею, Казімір III (1333—70) і його наступники, Людовік Угорський (1370—82) і Володислав Ягайло (1386—1434), також і намісник Людовіка Угорського в Галичині Володислав Опільський (1372—78), карбували у Львові срібні «квартники» з гал. гербом і написом „moneta Ruscie“ (Russie) і мідяні монети «пули». Володислав Ягайло карбував у Львові також срібні півгроші з написом „moneta Lemburgensis“ (повністю чи в скороченні) — «монета Львівська».

Після приєднання до Литви сх.-укр. земель на поч. 1360-их рр. у Київському князівстві, як удільному лит. князівству, карбують срібні «денари» (назва умовна) кн. Володимир Ольгердович (1362—94), містячи на них свій герб і напис «Володимирово» (або «Володимир»), а також нез'ясований кн., що його ім'я на подібних же денарах читають як «Роман» (напис, начебто, «Ромѣнино», «Романово»). Приєднання до Литви від-

крило широкий шлях на Україну чес. «празьким Г.» (Grossi Pragenses), що були в той час гол. засобом грошового обігу в Литві. На укр. територію надходять у великій кількості Г. — за укр. джерелами «гроші широкі» — короля Вацлава IV (1378—1419), карбовані із срібла 600—650 pro mille, вагою пересічно 2,60—2,70 г. Їх знаходять скарбами і окремо на просторі всієї України, частіше на Правобережжі. Інколи разом із ними в скарбах трапляються окремі монети попередників Вацлава IV: Вацлава II (1283—1305), Яна Люксембурзького (1310—46) і Карла I (1346—78); Г. останнього — частіші. Час обігу «празьких Г.» на Україні: 14—15 вв.

Крім цих Г., в обігу були різноманітні ін. срібні монети, як от ранні лит., поль., денари Володимира Ольгердовича, генуезько-тат. «аспри» (з м. Кафи у Криму), золотоординські «диргеми», кримські «акче» тощо. Всі вони трапляються, гол. чином, у скарбах із «празькими Г.», а золотоординські диргеми — також і окремими скарбами.

У 15—16 вв., поруч із деякою кількістю «празьких Г.» та ін. чужоземних монет, в обігу була поль. і лит. монета, з часу Люблинської унії 1569 р. однакова щодо вартості (до унії поль. гріш становив $\frac{4}{5}$ лит. гроша), але зовнішньо подекуди з певними відмінностями. Це були гол. чином півгроші, а в меншій кількості й ін. номінали: шостаки (6 грошів), троляки (3 гроші), гроші, третяки (3 денари), денари тощо. Ходила також подібна монета підвладних Поль.-Лит. державі монетарень Пруссії, міст Ельбінгу, Гданську, Торна, Всхови, Познані і прибалтійських міст.

Незвичайний розвиток монетної справи за коронування в Польщі Жигмонта III (1587—1632) і значний приплив до неї з країн Сер. і Зах. Європи, в той час і пізніше, золотої і грубої срібної монети — дукатів і талярів — великою мірою відбилися на грошовому обігу України. В ньому з'явилося багато поль. і чужоземної монети, як тих гатунків, що їх карбовано вже раніше, так і нових номіналів, м. ін. «орти» (= 16—18 грошів: укр. назва «вурти», «урти», «верти») і, особливо, «пултораки», $1\frac{1}{2}$ гроша (1614—27 рр.), що на Україні дістали назву «чехів». Не зважаючи на низьку якість «чехів» (особливо в 1521—27 рр.), вони відіграли першорядну роль у внутр. обігу України й трималися в ньому понад століття, аж до остаточного витиснення поль. монети російською.

Для значних фінансових операцій служили золоті монети «дукати» («червоні золоті»), гол. венеційські («цехіни»), угорські і Сполучених Нідерландів, та високоякісні срібні таляри різних га-

тунків, здебільшого з Есп. та Сполучених Нідерландів.

У другій пол. 17 в. до Жигмонтової монети, що й далі була в обігу в поль. землях і на Україні (за Владислава IV карбовано тільки таляри, та й то порівняно небагато), приєдналася поль.-лит. монета Яна-Казіміра (1648—68), Михайла Вишневецького (1669—76) і Яна Собеського (1676—96). Серед цієї монети найголовнішими були: срібні, низької якості, «золоті» («злотувки») рр. 1663—66 з офіц. вартістю 30 грошів, відомі під назвою «тинфів» (також «тимфів»), і мідяні шеляги (соліди), т. зв. «боратинки» 1659—66 рр. Своєю внутр. малоцінністю, що різко розходилася з офіц. курсом, ці обидва гатунки спричинялися до великих замішань всюди, де були в обігу.

На Лівобережжя в той час надходили в дедалі більшій кількості моск. Г.: срібні копійки царів Михайла Федоровича (1613—45) і Олексія Михайловича та їх наступників і мідяні копійки Олексія Михайловича 1660—63 рр. З останніми, через їх внутр. безвартісність, населення повело завзяту боротьбу. Незабаром вони були вилучені з обігу і в Росії, і на Україні. Але й до срібних копійок укр. населення ставилося негативно, бо хоч їх і карбовано з високоякісного срібла зах.-евр. талярів, та через свою дрібність вони були дуже незручні в обігу і, до того ж, не мали кратних номіналів. Спроба моск. уряду випустити в 1686—87 рр. для часткової заміни копійок і старих поль. «чехів» т. зв. «севські чехи» (їх карбовано в м. Севську, майже на кордоні України й Московщини), з певною подібністю до Жигмонтових чехів, що їх уже не вистачало в обігу, не мала успіху через низьку якість нових чехів, яка була наслідком злочинної діяльності виконавців цієї операції. Довелось ці чехи вилучити з обігу й відновити обіг старих Жигмонтових чехів.

Петро I, провівши на поч. 18 в. ґрунтовну реформу рос. монетної системи на зразок зах.-евр. систем, вирішив замінити новою монетою всю поль.-лит. і чужоземну монету на Україні. Коз. літописець С. Величко у своєму «Літописі» розповідає, що Петро I «...послѣ баталіи Полтавской зо Шведом, монету старовѣчную Полскую зо всеи Малои Росіи, то есть леви, орлянки, чвертки, полталярки, орти, тимфи, шостаки, шаги, чехи, осмаки и лядскіи зо всеи Малои Росіи вивелъ и вигубыль; тилко таляров да червонихъ памятка осталася; а натомиѣсть своєю мѣдною и срѣбною дробною и твердою, краснимъ кунштомъ изданною, наполнилъ Малую Росію монетою». Проте, це повідомлення не цілком відповідає дійсності. За даними ін.

джерел того часу і за складом відповідних монетних скарбів, поль.-лит. і деяка ін. чужоземна монета були в обігу на Україні, поруч із рос., ще принаймні до 30-их рр. 18 в., а почасти й пізніше. Лише з поч. 19 в. можна говорити про повну заміну в грошовому обігу України будь-якої чужоземної монети російською. Але окремі монетні назви, як от «злотий» (або «злот»), «шаг» та ін., застосовуючися до певних номіналів рос. монети («злотий» = 15 копійок; «шаг» = 1/2 копійки), збереглися в деяких місцевостях України аж до революції 1917 р.

У відновленій Українській Державі 1917—20 рр. монети не карбовано зовсім з огляду на важкі обставини того часу. В УРСР, як і в ін. республіках, що входять до складу СРСР, в обігу перебуває монета, однакова для всього Союзу РСР.

В. Шугаєвський

Гроші в Українській Державі 1917—20 рр. З держ. життям на Україні в 1917—20 з'явилися і власні укр. гроші, паперові, з елементами держави та укр. написами. Зразки для грошей робили: Нарбут, Кричевський, Красовський, Мозалевський, Приходько, Романовський, Середа. Рахування провадилося на карбованці й на гривні (карбованець = 2 гривням, гривня = 100 шагам); вартість карбованця прирівнювано до 17,424 «долі» (1 доля = 0,044 гр) щирого золота. Ухвалою Укр. Центр. Ради з 19. 12. 1917 р. ст. ст. надруковано перший держ. кредитовий білет вартістю 100 карбованців; в обігу він з'явився 24. 12. 1917 р. ст. ст. (розмір 167 × 103 мм, напис чотирма мовами: укр. спереду, рос., поль. й жид. на звороті). В обігу були білети вартістю 10, 25, 50, 100, 250 і 1 000 карбованців.

Законом Укр. Центр. Ради з 1. 3. 1918 р. валютною одиницею стала гривня. В обігу були «держ. кредитові білети», вартістю 2, 10, 100, 500, 1 000 і 2 000 гривень, «розмінний знак держ. скарбниці УНР», вартістю 5 гривень, і 3,6% «білети держ. скарбниці», вартістю 50, 100, 200 й 1 000 гривень. Гривні всіх вартостей, за винятком надрукованих у Станиславові 5 гривень, були надруковані в держ. друкарні в Берліні. Добрі якості матеріалу й солідне техн. виконання не дали змоги їх підробляти. Дрібна розмінна монета, шаги — 1/100 гривні, була друкована тими самими клішами, що й поштові марки, тільки на картоні, з написом на зворотному незагумованому боці: «ходить нарівні з дзвінкою монетою». В обігу були 10, 20, 30, 40 і 50 шагів.

З укр. держ. грошей лише 25 карбованців першого випуску й шаги всіх вартостей не мають водяних знаків.

Недостача потрібної кількості розмінної монети й різні ін. обставини викликали появу окремих міських грошей із різними назвами («бони, чеки, розмінні знаки, розмінні білети» й т. ін.) — по різних містах України. Зокрема на Волині мали свої гроші: Крем'янець (розмінні білети вартістю 1, 3 і 5 карбованців), Дубно (чек вартістю 10 карбованців), Луцьке (розмінний знак вартістю 20 гривень), Житомир (розмінні білети вартістю 1, 3, 5 карбованців), у Галичині — Броди (знак грошовий вартістю 1, 2, 5, 10 і 20 гривень), Золочів (гривні вартістю 5 і 10 гривень), Тернопіль (бони вартістю 2, 10, 20 і 50 гривень), Збараж (бони вартістю 1, 5 і 10 гривень), Сокаль (бон вартістю 1 гривні). Оригінальним явищем були й різні роди грошей, що їх видавали або штемплювали повстанські загони.

За М. Гнатюшак

Література: Толстой И. Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского. П. 1882; Марков А. Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических). П. 1910; Сумовский М. Podręcznik Numizmatyki Polskiej. Кр. 1914; Шугаевский В. Монета и денежный счет в Левобережной Украине в 17 в. Чернігів 1918; Сиверс А. Топография кладов с пражскими грошами. Труды нумизматической Комиссии РДИМК, П. П. 1922; Bauer N. Die Silber- und Goldbarren des russischen Mittelalters. Numismatische Zeitschrift, neue Folge, XXII—XXIV. Відень 1929, 1931; Кропоткин В. Клады римских монет в Восточной Европе. Вестник Древней Истории, I. 1951; Шугаевский В. Монета і грошова лічба на Україні в 17 ст. Наук. Зб. УВАН, Нью-Йорк 1952; Кропоткин В. Топография кладов римских и ранневизантийских монет на территории СССР. Вестник Древней Истории, III. 1954.

Грубешів (III—4), м. на Холмщині, тепер пов. м. Люблинського воєводства в Польщі, 13 000 меш. (1931). Відоме в 14 в., міські права з 1400, осередок українців півд.-сх. Холмщини. В пов. українці становили 37%, римо-католики з укр. мовою — 20%, поляки 32%; 1946 р. укр. населення виселено.

Грубник Павло (* 1927), артист Харківського Драматичного Театру ім. Шевченка, з 1954 — артист Київського Драматичного Театру ім. Франка. Ролі — Хлестаков у «Ревізорі», Сава — в фільмі «Земля» та ряд ін.

Грудин Володимир (* 1893), композитор і піаніст-педагог, родом із Києва, скінчив Київську й Одеську консерваторії, проф. Київського Муз. Ін-ту; виступав із концертами у Києві, Львові, Празі, Парижі, Брно й ін. містах; тепер у Нью-Йорку, проф. Укр. Муз. Ін-ту; твори: симфонія, оркестрові сюїти, 2 кон-

В. Грудин

церти для фортепіяна з оркестрою, тріо, квартет, скрипкова соната, п'єси для фортепіяна, сольові пісні й ін.

Грудина Дмитро (*1898), офіц. ком. театральний критик 20—30-их рр.; спершу був актором Театру ім. М. Заньковецької, згодом став на чолі театального відділу Комітету в справах мистецтв при РНК УРСР; в своїх статтях в журналах «Критика», «Нове Мистецтво», «Театр» та ін. вів боротьбу проти нових мист. шукань, зокрема проти «Березоля», керованого Л. Курбасом. В 1937 заарештований і засланий.

Грудницька Марія, літературознавець, проф. іст. укр. літератури в Києві, наук. співр. Ін-ту Літератури ім. Шевченка АН УРСР; ряд розвідок з іст. укр. письменства 19—20 вв., зокрема присвячених творчості Лесі Українки; праця над вид. творів П. Мирного, В. Стефаника, Л. Українки й ін.

Грузини, народ, основне населення Грузії, країни в Передній Азії, говорить грузинською мовою, що належить до іберійсько-кавказьких мов; в СРСР є 2 248 000 Г. (1939 р.).

Зв'язки між українцями й Г. до 19 в. мали лише випадковий характер. В княжу добу деякий час існували екон. відносини між Грузією й Тматороканню. Окремі факти дають підстави гадати, що існували невідомі докладніше тісніші зв'язки: так у 1154 р. київський в. кн. Із'яслав Мстиславич одружився з дочкою грузинського царя Деметре I (30 рр. пізніше цариця Тамара одружилася з кн. Юрієм Андрійовичем із півн. гілки Рюрикової династії).

У 18 в. указом цариці Єлисавети (з 1743 р.) надано маєтки на півд. Гетьманщині багатьом грузинським князям і дворянським родинам (Жеваховим, Ерістовим, Орбеліані, Тумановим, Саакадзе, Абашідзе, Кекуатовим та ін.), що поріднилися з укр. коз. старшиною і шляхетством. Тоді ж оселився й жив на Миргородщині видатний грузинський поет **Давид Гурамішвілі** (1705—92), в творчості якого відбилися укр. впливи.

В першій пол. 19 в. існував т. зв. закавказький транзит, що проходив через Одесу й Редут-Кале. Госп. стосунки України з Грузією в той час були досить жваві, зокрема до Грузії вивозилися вироби укр. суконних фабрик і цукор.

В 19 в. чимало Г. студіювало по високим школах України, зокрема в Київській Духовній Академії, як видатний педагог Яків Гогобашвілі, що перший висунув думку про потребу перекладів з укр. на грузинську мову. Ін. Г. були урядовцями, адвокатами, лікарями, утворюючи невеличкі колонії по більших містах. В політиці рос. уряду щодо

України і Грузії було чимало спільного, зокрема в 1830—40-их рр. (грузинська змова 1832 р., справа кн. Дадіана в Мінгрелії, справа кн. Репніна на Україні та ін.). Можливо, що й це мало вплив на Шевченка («Кавказ»).

Чимало зробив для взаємного зближення видатний письмен. Акакій Церетелі (1840—1915), ентузіастичний прихильник Шевченка, якого знав особисто і впливи ідей якого виявив у своїй творчості. Особливо виразно продемонстрована була пошана до Шевченка під час святкування ювілею в Тбілісі 1911 р. Шевченкові твори перекладали тоді Ніко Ломоурі (1852—1915), що вчився в Києві й у 70-их рр. дописав про життя на Україні, М. Гурієлі, С. Хундадзе, Д. Томашвілі, М. Кінцурашвілі, С. Шаншіашвілі, Д. Еріставі й ін.; кілька Шевченкових віршів грузинські композитори поклали на музику; відбувалися прилюдні доповіді про Шевченка (А. Гарсеванішвілі 1911).

В кін. 19 в. з'явилися окремі переклади з Котляревського (С. Хундадзе) й Квітки-Основ'яненка (Д. Месхі), на поч. 20 в. з'явилися деякі твори Франка в перекладах І. Евдошвілі (Хосіташвілі), згодом К. Джапарідзе і Н. Кіпіані. У 40—50-их рр. 19 в. в Тбілісі виставлялися укр. мовою «Наталка Полтавка» й «Москаль Чарівник» Котляревського. В 1889 р. великий успіх мали гастролі групи М. Старицького, а в 1890 р. — М. Кропивницького. На поч. 20 в. в Тбілісі створилася укр. група, керована М. Біляєвою (з 1902 до 1919 було поставлено понад 45 п'єс). З'явилися перші переклади з грузинської укр. мовою — О. Лотоцького (оп. «Ніна» О. Казбека в «Правді», окремі поезії в «ЛНВ») та П. Грабовського (з І. Чавчавадзе).

З посиленням боротьби за нац. права Г. не раз спільно виступали з українцями. Діяльність укр. студентських громад знаходила підтримку студентів-Г., що вчилися в Києві (напр., пед. і гром. діячі Н. Гамбарашвілі, Шіо Чітадзе). В 1914 Г. брали участь у виступах з приводу заборони Шевченкових свят. Особисті зв'язки посилювалися під час перебування в Грузії 1910—13 Л. Українки та її чоловіка, етнографа К. Квітки.

Спільно діяли українці й Г. в Петербурзі 1906, за часів 1 Держ. Думи, в Союзі Автономістів (віце-през. його від українців був І. Шраг, від Г. — В. Геловані). В 4 Держ. Думі гостро виступав у справах рел. і культ. переслідувань українців в окупованій Галичині Н. Чхеїдзе.

Після революції Г. брали участь у скликаному в Києві з ініціативи Центр.

Ради з'їзді представників поневолених національностей Росії 23—28 вересня 1917. У 1918 уряд Укр. Держави мав офіц. дипломатичні відносини з Грузинською Республікою; 5. 12. 1918 між укр. урядом і Грузинською Республікою був укладений договір про консульські й торг. відносини, про мореплавство й транзит; в Тбілісі був укр. ген. консул Лісняк, згодом, за Директорії, послом став І. Красковський, укр. консульства до кін. 1920 існували в Батумі й Гаграх. Гол. грузинської місії в Києві був проф. Віктор Тевзайя. На еміграції співпраця українців і Г. знайшла вияв зокрема в діяльності Прометейського руху, АБН і Паризького блоку.

З поч. 20-их рр., під сов. режимом, грузинсько-укр. відносини змогли розвиватися лише в площині культурній. Традицією стали поїздки укр. письменників до Грузії й грузинських на Україну. Поряд із цим відбувалися виставки, напр., укр. мист. виставка 1931 в Тбілісі «Україна в гостях у Грузії». В Грузію приїздили на гастролі Держ. Капеля «Думка», театри «Березіль» (тепер Театр ім. Шевченка), Театр ім. Франка й ін. По Україні гастролювали Театр ім. Руставелі, Театр ім. Марджанішвілі, концертні групи композиторів і виконавців. Офіц. виявом взаємної симпатії народів було відкриття пам'ятників Д. Гурамішвілі в Миргороді 1949 і Лесі Українці в Сурамі 1952.

Найплідніше виявилися укр.-грузинські зв'язки в перекладах літ. творів. Поза окремими творами, в 1939 і в 1953 рр. вийшли великі вид. поезій Шевченка; в 40-их рр. — твори І. Франка, зокрема «Мойсей», 1949 і 1952 вийшли збірки творів Лесі Українки. Перекладали ці твори відомі груз. письменники, як С. Чіковані, К. Лорткіпанідзе, І. Мосашвілі, А. Машашвілі, І. Абашидзе, Р. Гветадзе, В. Гапріндашвілі, С. Шаншіашвілі, О. Курателі й ряд ін. Перекладені також твори сучасних укр. письменників М. Бажана, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, П. Панча, І. Кочерги, О. Корнійчука (п'єси двох останніх ішли в театрах Грузії) й ін. Найкращі переклади з грузинської належать М. Бажанові: «Витязь в тигровій шкурі» Шота Руставелі й «Давитіані» Д. Гурамішвілі. Ряд ін. творів грузинської літератури перекладали М. Рильський, А. Малишко, П. Воронько, М. Нагнибіда, С. Крижанівський й ін.

М. Глобенко

Грузинський Олександр (*1881), філолог, родом із Ніжена, чл. Укр. Наук. Т-ва в Києві; в 20-их рр. проф. Ніженського ІНО, згодом Харківського ІНО, з пол. 30-их рр. доля невідома; м. ін. працями «Пересопницькое евангелие как

памятник искусства эпохи Возрождения в южной России в 16 в.» (1911), «Из истории перевода евангелия в южной России в 16 в.», статті про твори Т. Прокоповича, Г. Сковороди й ін.

Грузія, див. *Грузини*.

Грунський Микола (1872—1951), славіст, проф. Київського Ун-ту. Головні праці — з іст. вивчення синтаксиса слов. мов, із ц.-слов. мови (Фрайзінгенські уривки, Київські листки, походження глаголиці), коментар до «Слова о полку Ігореві», також ряд компілятивних курсів сучасної укр. мови і її історії, написаних у співробітництві з ін. авторами.

Грунь (III—15), с., р. ц. Сумської обл.

Група військ, кілька військ. частин, зведених під спільне командування для виконання певного оперативного завдання. Об'єднання кількох корпусів або 2—3 армій зветься армійською групою. В УГА до її реорганізації на бригади (в січні 1919) існували такі новопосталі, органічно не зв'язані групи: «Північ» (б. Сокаля), «Яворів Схід» (на сх. від Львова), «Старе Село», «Наварія», «Південь 1 і 2» (від Городка по Перемишль), «Крукеничі», «Хирів» і «Лютівиська»; в березні 1919 зорганізовано групу отамана А. Ляєра, яка під назвою «Сх. фронт» з доручення начальної команди УГА тримала фронт проти большевиків над Збручем. Під час укр.-рос. війни часто практикувалося зведення кількох одиниць в одну групу, напр.: Півд. Дніпровська і Півн. групи в 1918, Ударна група УСС, яка в січні 1919 під керуванням полк. Р. Сушка обороняла Полтавщину від большевиків, група підполк. І. Рогульського, яка в той же час заслоняла Київ від наступу большевиків із Чернігова, Запор. (6, 7 і 8 Запор. дивізії Діювої Армії), Волинська група (1 Півн. і 4 Холмська дивізії, повстанчий загін отамана Шепеля й 2 дивізія Д. А.) в першій пол. 1919; Сх. армійська група (Діюва Армія без запорожців і січовиків та 2 бригада УГА), що оперувала влітку 1919 в одеському напрямі проти червоної і білої армії, Армійська група ген. Кравса (1 і 3 корпуси УГА та Запор. корпус Діювої Армії), яка 30. 8. 1919 відбила Київ у 14 больш. армії, і Армійська група полк. Вольфа (2 корпус УГА й СС), що влітку 1919 зайняла Житомир і Коростень.

Група Української Національної Молоді, ідеологічна націоналістична орг-ція, заснована 1922 р. у Йозефові (ЧСР) з централею у Празі й групами у Брні, Пшібрамі, Ліберці й Йозефові (ЧСР), Відні, Граці й Леобені (в Австрії), у Львові й ін. містах Галичини. Гал. групи 1925 р. переорганізувалися на Союз Української Націоналістичної Молоді; з виникненням ОУН обидві орг-ції впли-

лися до неї. Орган — місячник «Нац. Думка». Голови екзекутиви: З. Петрів, Л. Макарушка, М. Коновалець, І. Гиза, Снігурович, О. Бойдунік.

Груша (*Pirus communis* L.), листяне дерево, інколи куц із родини розоцвітих, підродини яблуневих; росте по лісах і польових ярах, сягає до 5—20 м, доживає до 200 рр. Деревно тверде, міцне, червонясто-жовтаве, добре приймає політуру; вживається на столярські й токарські вироби, на техн. приладдя, муз. інструменти. З дикої Г. виведено багато культ. сортів із великими соковитими овочами, що вживаються сирими, вареними, сушеними, на мармеляду, конфітуру й под. З чисто укр. сортів відомі полтавська цукрова, глива укр., лісова красуня, деканка осіння й зимова; поза тим на Україні ростуть усі найкращі евр. сорти.

Грушанка (*Pigola*), рослина з родини грушанкуватих. На Україні є кілька видів, поширених перев. в півн. лісовій смузі, м. ін. Г. круглолиста (*P. rotundifolia*) — декоративна, *P. Chimaphila umbellata* — лік проти катару сечового міхура.

Грушевська Катерина (1900—53), дочка Михайла Грушевського, дослідниця укр. і порівняльної етнографії, керівниця Комісії Іст. Пісенності й Кабінету Примітивної Культури ВУАН, ред. ж. «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» (1926), д. чл. НТШ; авторка праць «З примітивної культури» 1924 (зб.), «З примітивного госп-ва» 1927 та ряду ін.; опрацювала найповніше досі вид. «Укр. нар. думи. Корпус», I—II 1927—31. В 1937 р. заслана.

К. Грушевська

Грушевська Марія (1860?—1953), дівоче прізвище Вояківська, дружина Михайла Г., родом з Перемищини, гром. і просв. діячка у Львові й Києві, співр. «ЛНВ» (м. ін. переклади з франц. мови), 1917 — чл. Центр. Ради й Театральної Ради в Києві.

М. Грушевська

Грушевська Ольга (* 1877 ?), уроджена Парфиненко, дружина О. Грушевського, в 1920-их рр. співр. Іст.-Філол. Відділу ВУАН, авторка статей на іст.-

культ. теми в «Іст.-Геогр. Збірнику», в «Наук. Збірнику» ВУАН та ін.

Грушевська-Шамрай Ганна, див. Шамрай Ганна.

Грушевський Михайло (29. 9. 1866—24. 11. 1934), великий укр. історик, визначний організатор укр. науки, політ. діяч і публіцист. Народився в Холмі, в родині педагога-славіста із старого духовного роду на Київщині. Скінчив курс Тифліської гімназії й Іст.-Філол. Фак. Київського Ун-ту (1890). Наук. працю почав під керівництвом В. Антоновича; перші наук. публікації: «Южнорусские господарские замки в половине 16 в.» («Киевские Университетские Известия», 1890); «Волынский вопрос 1077—1102 г.» («Кст.», 1891); «Громадський рух на Україні-Русі в 13 в.» («ЗНТШ», I). Залишений при ун-ті для підготовки до професури (кандидатська праця «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца 14 ст.», 1891), дістав ступінь магістра (дисертація «Барское староство», 1894) й за рекомендацією Антоновича був призначений 1894 як звичайний проф. на катедру історії України (офіц. назва: всесвітньої іст. з особливою увагою до Сх. Європи) у Львівському Ун-ті (був ним до 1914). Г. став дир. Іст.-Філол. Секції (з 1894), а незабаром (1897) головою Наукового Товариства ім. Шевченка. Розвинувши надзвичайно енергійну працю коло реорганізації НТШ за зразком академії наук, збирання фондів, створення бібліотеки, музею, скупчення наук. сил, зокрема притягнувши до співробітництва І. Франка, Г. високо підніс Т-во, що, за його висловом, «створило укр. науку в очах і поняттях культ. світу». Гол. НТШ Г. лишився до 1913 р. Ред. (з 1895 до 1913) «Записок» та здебільша заснованих ним же видань Т-ва, Г. вмістив там низку розвідок та статей з іст. України, гол. — давньої (зібрані в I—V тт. «Розвідок і матеріалів до іст. України-Руси», 1896—1902), а також про екон. стан Галичини 16 в. («Жерела до іст. України-Руси», I—II, 1895—97). Г. створив у Львові наук. школу істориків України (зокрема С. Томашівський, О. Терлецький, М. Кордуба, І. Крип'якевич, В. Герасимчук, І. Джиджора, І. Кревецький та ін.). З 1898 Г. став одним із ред. заснованого ним спільно з Франком «Літературно-Наукового Вісника», який згуртував кращі укр. літ. сили. Г. був одним з

М. Грушевський

культ. теми в «Іст.-Геогр. Збірнику», в «Наук. Збірнику» ВУАН та ін.

організаторів Української Видавничої Спілки (1899) і Т-ва Прихильників української науки, літератури і штуки (1904), він же організував публічні університетські курси у Львові.

1898 у Львові вийшов I т. його монументальної «Історії України-Руси», доведеної в дальших 9 томах, що вийшли у Львові й Києві в 1899—1937, до 1658 р. 1904 у Петербурзі був виданий його «Очерк истории украинского народа», де подано заг. огляд цілої іст. України (2 вид. — 1906, 3 — 1911 р.), повторений із деякими змінами і в популярнішій формі в «Ілюстрованій історії України» (кілька видань, починаючи з 1911, і в рос. вид. — 1912), у зб. «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (I, 1914) і в численних нарисах іст. України мовами нім., франц., англ., болг., чеською. 1904 р. Г. надрукував у «Сборнике статей по славяноведению» (т. I, вид. Академії Наук у П.) статтю «Звичайна схема «руської» іст. і справа національного укладу іст. сх. слов'янства», в якій теоретично обґрунтував свою схему історії України як самостійного процесу іст. укр. народу, окремого від своїх сусідів і походженням, і політ., госп. та культ. життям (нім. переклад статті — 1935, англ. — 1952).

Політ. діяльність Г. почалася в Галичині (він був одним із засновників Пац.-Дем. Партії, з якою незабаром розійшовся), але особливо розгорнулася на Центр. Україні після революції 1905. 1906 Г. заснував у Петербурзі «Украинский Вестник», що став органом Укр. Громади в Держ. Думі. Як загальновизнаний лідер українства, він став на чолі ТУП, що об'єднало тоді більшість укр. партій та нац.-громад. орг-цій. Г. визначився як першорядний публіцист, друкуючи свої статті на актуальні теми укр. й міжнар. політ. життя в різних укр. (гол., в «ЛНВ» і в «Украинской Жизни») та рос. виданнях і окремими збірками: «З біжучої хвилі» (1906), «Освобождение России и украинский вопрос» (1907), «Наша политика» (1911), «Вільна Україна» (1917) й ін.

У зв'язку з новими можливостями укр. культ. і політ. праці після 1905 р., Г. переніс свою діяльність до Києва, продовжуючи там (з 1907) вид. «ЛНВ» й очолюючи (1908) новозасноване Українське Наукове Товариство, яке видавало свої «Записки» й (з 1914) іст. кварталник «Україна».

Під час першої світової війни, коли почалися нові нагінки рос. уряду на українців, Г. восени 1914 був заарештований і, після понад 2-місячного ув'язнення в Києві, був засланий спершу до Сімбірську, а незабаром переведений до Казані, пізніше до Москви, де перебу-

вав до революції 1917, продовжуючи наук. роботу й співпрацюючи в ж. «Украинская Жизнь» та тижневику «Промінь».

У березні 1917 Г. повернувся до Києва, де одностайно був обраний на гол. Української Центральної Ради (Г. приєднався до УПСР, яка мала більшість у Центр. Раді). З його ім'ям зв'язаний розвиток іст. подій від перших кроків Центр. Ради до IV Універсалу про самостійність УНР. 29. 4. 1918 Г. був обраний на президента Укр. Нар. Республіки. Ліквідація Укр. Центр. Ради поклала край держ. діяльності Г., який далі продовжував наук. працю й публіцистичну (зб. «На порозі Нової України. Гадки і мрії», 1918). 1919 він виїхав на еміграцію, де розгорнув широку наук. й політ.-публіцистичну діяльність. 1919 Г. заснував Укр. Соціологічний Ін-т у Відні (згодом у Празі), який видав, зокрема, його праці: «Початки громадянства, генетична соціологія» (1921), «З починів укр. соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і Женевський соц. гурток» (1922) й «З іст. рел. думки на Україні» (1925), — і розпочав свою монументальну «Іст. укр. літератури», редагував орган УПСР «Ворітеся — Поборете!» (1920—1922) тощо.

На поч. 1924 Г., обраний (1923) на д. чл. Укр. Академії Наук, повернувся до Києва. Він відновив при ВУАН діяльність іст. Секції кол. Укр. Наук. Т-ва, очолив Археологічну Комісію, організував низку акад. комісій для дослідження укр. іст. й фолкльору, керував підготовкою нових кадрів істориків у Н.-Д. Катедрі іст. України, редагував відновлений ним ж. «Україна» (1924—30), який став заг.-укр. органом українознавства, редагував також «Наук. Зб.» Іст. Секції, зб. «За сто літ» та ін. У Києві Г. продовжував працювати над «Іст. України-Руси» й «Історією укр. літератури». В 1926 р. Україна урочисто відзначила 60-річчя життя й 40-річчя наук. діяльності Г.

Боротьба сов. влади проти укр. культури, що загострилася, починаючи з 1929 р., поклала край широкій діяльності Г. В березні 1931 він був висланий до Москви, наук. установи, створені ним, були ліквідовані, співробітники та учні його здебільшого заарештовані й заслані. Останні роки Г. працював, гол., над укр. історіографією 17—18 в., друкуючи свої праці у виданнях Академії Наук СРСР, д. чл. якої він став з 1929 р.: «Самовидец Руины и его позднейшие отражения» («Труды Института Славяноведения Академии Наук СССР», I. 1932), «Об украинской историографии 18 века. Несколько замечаний» («Известия Академии Наук СССР», 7 серия, ч.

3. 1934). Тяжкі умови підневільного життя на чужині й даліші переслідування з боку сов. влади дуже вплинули на здоров'я Г. Він помер 24. 11. 1934 у Кисловодську, куди виїхав для лікування; похований у Києві, на Байковому кладовищі.

Історіософічні погляди Г., учня В. Антоновича, склалися під впливом, гол., М. Костомарова й М. Драгоманова, й ідеї народництва та федералізму були домінуючими в його наук. та громад.-політ. діяльності. Примат соціальних інтересів над інтересами держ.-нац. є характеристичний для іст. концепції Г., споріднюючи її з т. зв. «народницькою школою» в укр. історіографії. Але, в процесі дальшого студювання іст. України (зокрема Козаччини й Коз.-Гетьманської держави) й своєї участі в сучасній укр. політиці, Г. надає чимраз більшого значення держ.-політ. чинникові. Багато учнів Г. перейшли згодом до «держ. школи», яка панує в сучасній вільній укр. історіографії. Наук. схема іст. України, створена Г., була прийнята новітньою укр. історіографією і знайшла визнання в чужій історіографії, зокрема рос. (О. Пресняков, М. Любавський) і польській.

Г. багато працював у царині іст. літератури — це насамперед відповідні екскурси в «Історії України-Руси» і велика «Історія укр. літератури» (I—V, 1922—27; тт. VI і VII лишилися невидрукованими), що охоплює укр. нар. творчість і письменство до поч. 17 в., досліджувані у зв'язку з історією розвитку культури; йому належать також численні літ.-критичні статті й рецензії (зокрема в «ЛНВ»). В «Історії України-Руси», в кн. «Культ.-нац. рух на Україні в 16—17 в.» (1912; 2 вид. — 1920) і ряді менших праць Г. розглядає розвиток укр. освіти, церк. життя, мистецтва, друкарської справи й ін. сторін укр. культури. Ряд розвідок Г. присвячений етнографії, фолклорові, соціології. Г. працював і в археології (розкопи 1895—98 рр. в с. Чехах, Брідського пов. та ін.), опублікувавши ряд статей і давши в I—III тт. «Історії України-Руси» першу спробу синтезу археології України.

Чималу данину віддав Г. красному письменству як автор оповідань, драм і нарисів (зб. «Під зорями, оповідання, начерки, замітки, іст. образи», 1928).

Заг. число опублікованих праць Г. перевищує 1800. Бібліографія їх за час 1888—1904 подана в «Наук. Збірнику, присвяченому проф. М. Грушевському учениками й прихильниками» (Л. 1906); за 1905—1928 — в III т. «Ювілейного зб. ВУАН на пошану акад. М. С. Грушевського» (К. 1929).

Великі заслуги Г., ученого, що здій-

снив гол. завдання укр. історіографії — створення синтезу укр. іст. процесу, організатора укр. нац. науки, громад.-політ. діяча, одного з найвизначніших у добу визвольних змагань, викликали, не зважаючи на поворот Г. в 1924 р. на підсов. Україну, гостро негативне до нього ставлення у большевиків як за життя, так і по смерті Г. Зокрема, постанови ЦК КП(б)У з 1946 і пізніші сов. публікації характеризують його як «націоналістичного історика», «ідеолога укр. контррев. буржуазії», «непримиренного ворога сов. влади». Сов. влада проводить боротьбу проти схеми Г. та її послідовників в історії, історії літератури, мовознавстві тощо.

Література: Грушевський М. Автобіографія. 1906; Грушевський М. Автобіографія. 1926; Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України. ЗНТШ, СХХХІІІ. Л. 1922; Дорошенко Д. Огляд укр. історіографії. Прага 1923; Ювілей акад. М. С. Грушевського. 1866—1926. К. 1927; Prof. Michael Hruschewskyj. Sein Leben und sein Wirken. Берлін 1935; Крупницький В. Die archäographische Tätigkeit M. Hruschewskyj's. Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, XI, 3—4. Вреслав 1935; Koch H. Dem Andenken Mychajlo Hruschewskyj's... gewidmet. Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, XI, 1. Вреслав 1935; Höttsch O. Michael Hruschewskyj. Zeitschrift für osteuropäische Geschichte, IX. Берлін 1935; Korduba M. M. Hruschewskyj als Forscher und Organisator der wissenschaftlichen Arbeit. Zeitschrift für osteuropäische Geschichte, IX. 1935; Bidlo J. Michael Hruschewskyj. Praha 1935; Borschak E. M. Hruschewskyj. Le Monde Slave, I. Париж 1935; Shulgin A. Mykhailo Hruschewskyj (1866—1934). The Slavonic Review, XIV. Лондон 1935; Крупницький В. Die historische Wissenschaft der Sowjet Ukraine, 1921—41. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, II—IV. Вреслав — Берлін 1941; Енциклопедія Українознавства I, стор. 402—403, 404; Крупницький В., вступна стаття до нового вид. Історії України-Руси, I. Нью-Йорк 1954. О. Оглоблин

Грушевський Олександр (* 1877), брат Михайла, історик — учень В. Антоновича, історик укр. літератури. Приват.-доц. ун-тів в Одесі, Петербурзі й Києві. Проф. Укр. Держ. Ун-ту в Києві (1918—19), чл. Укр. Наук. Т-ва в Києві, д. чл. НТШ. В 20-их рр. проф. Київського ІНО, дир. Іст.-Геогр. Комісії ВУАН, д. чл. Археологічної Комісії ВУАН. У 1937 р. засланий. Автор праць «Пинское Полесье» (1901), «Очерки истории Туровского княжества» (1902), «Города Великого Княжества Литовского в 14—16 вв.» (1918), численних розвідок із політ. та соц. іст. України 16—18 в., статей з укр. історіографії 18—19 в. в «ЗНТШ», «ЗНТК», «ЛНВ», «ЗІФВ ВУАН», «Наук. Збірниках», журн. «Україна» та ін. Г. нале-

О. Грушевський

жити також написана з «неонародницьких» позицій серія нарисів про укр. письменників 19—20 вв. — «З сучасної укр. літератури» (в «ЛНВ» і окремо 1909), статті, огляди та рецензії на літ. теми.

Грушевський Сергій (1833—1901), батько Михайла, педагог-славіст, дир. учительської семінарії в Холмі, пізніше інспектор нар. шкіл на Кавказі, автор статей з укр. етнографії в київських часописах.

Грушецький Антонин Антін (1734—93), василіянин, маляр з Почасва; відомий його іконостас у Супраслі й образи в Галичині й Польщі, намальовані в 50—80-их рр. 18 в.

Грушка (V—11), с. на середньому Покобжжі, р. ц. Кіровоградської обл.

Грушка о. Григорій (1860—1913), гром. діяч в ЗДА, гр.-кат. свящ.; приїхав з Галичини 1889, був душпастирем в Шенандоа й в Джерзі-Сіті, де заснував газ. «Свобода» — перший її ред.; один з організаторів Укр. Нар. Союзу. Згодом повернувся до Галичини.

Грушкевич Теофіл (1846—1915), гал. осв. діяч, учитель гімназії, організатор Коломийщини (1879—89), перший дир. укр. гімназії в Яворові (1909—13), ред. «Учителя», автор підручників і популярних брошур.

Грушкевич Ярослав (* 1874), син Теофіла, лікар-окуліст, культ.-гром. діяч на Станіславщині; популярна кн. «Про трахому» і ін. праці з офтальмології.

Грушове, с. в Мармароській котловині, Тячівського р-ну, Закарп. обл. В Г. існував в 15—17 вв. відомий монастир св. Михаїла із школою і, ймовірно, друкарнею, який користувався ставропігією (поч. його відносять до 12—13 в.); монастир був зруйнований під час повстання Текелі 1680 р.

Грястиця, житниця, вівсюк (*Dactylis glomerata* L.), довголітня рослина з род. трав, поширена по луках і лісових галявинах, рідка на півд. Україні; культивується як добра кормова рослина.

Губа Ігор, архієп., див. Ігор Губа.

Губаржевський Ігор (* 1905), мовознавець, наук. співр. Ін-ту Мовознавства ВУАН, проф. Київського Пед. Ін-ту (1936—41). Праці з діалектології Чернігівщини й Поділля, мови Шевченка, граматики сучасної укр. мови (дісприкметники, морфологія), словництва. З 1945

на еміграції, нині в Англії, церк. діяч, свящ.

Губер Борис († 1919), авіоконструктор і пілот, полк., вишкільний старшина літунського полку УГА; трагічно загинув під час інструктажу.

Губернатор, у царській Росії управитель губернії, призначався царем із дворянства. На поч. 19 в. до деяких губерній (Київська, Подільська, Малоросійська) призначалися військ. губернатори. Г. очолював губ. правління й ін. органи губернії і мав нагляд над земською самоуправою; він перебував в адміністративній залежності від мін. внутр. справ. Нагляд над деякими губерніями здійснювали ще генерал-губернатори. Після революції 1917, за Центр. Ради, губерніями керували губерніяльні комісари, а в Укр. Державі 1918 — губерніяльні старости. В окупованій рос. військами Галичині (1914—17) були призначені кілька губернаторів.

Губернатором називався також гол. автономного краю Підкарпатської Руси в 1920—38 рр., призначуваний през. Чехо-Словаччини; його компетенції були обмежені чехо-слов. урядом і крайовою адміністрацією на чолі з віцегубернатором чes. національності; функції Г. мали скорше репрезентативний характер. Губернаторами на Закарпатті були: Ю. Жаткович (1920—21), А. Бескид (1923—33), К. Грабар (1935—38). В. М.

Губернія, адміністративно-територіальна одиниця в Рос. імперії; поділ на губернії завів Петро I. На Україні в 1708 засновано Київську Г., що існувала поруч із укр. адміністративно-територіальним поділом на полки, скасованим у 1764—81 рр. Стан губернії на укр. землях часто змінювався (див. Адміністративно-територіальний поділ укр. земель). На чолі Г. стояв губернатор, якому підлягало губ. правління (див. ЕУ I, стор. 481) та ін. органи губ. адміністрації. В 60-их рр. 19 в. по губерніях виникли органи самоуправління, т. зв. губернські земські управи (див. Земство). На Україні поділ на Г. проіснував до 1924—25 рр.

Губерніяльні комісари, виборні управителі губернії замість царських губернаторів, затверджені 1917 р. Тимчасовим Урядом, а влітку 1917 — Центр. Радою. В губерніях, де за «Тимчасовою інструкцією» з 17. 8. 1917 була визнана укр. влада, комісарами були: на Київщині — спершу М. Суковкин, пізніше О. Саліковський, на Полтавщині — А. Лівіцький, на Чернігівщині — М. Іскрицький, згодом Д. Дорошенко, на Волині — А. В'язлов, на Поділлі — М. Стаховський. Після проголошення УНР (в листопаді 1917) і в ін. губерніях, уряд залишив губ. комісарів, затвердже-

о. Г. Грушка

них раніше рос. Тимчасовим Урядом. Влада їх в рев. обставинах, при зростанні впливів больш. совєтів, фактично була мінімальна, особливо в великих пром. центрах, як Харків чи Катеринослав. Після повороту на весні 1918 Центр. Рада наставила своїх Г. к., поряд із військ. губ. комендантами, але гетьманська влада замінила їх на *губерніяльних старост*. В той же час у повітах були повітові комісари.

Губерніяльні старости, начальники губерній, призначувані гетьманською владою замість *губ. комісарів* Центр. Ради (наказ мін. внутр. справ Ф. Лізогуба з 14. 5. 1918). Г. с., як і повітові, добиралися з прихильників гетьманату, місцевих великих землевласників, старих земських діячів, офіцерів, — перев. далеких, а то й ворожих укр. справі, як київський староста, кол. губернатор Тернопільщини І. Чарторижський або воєвод укр. культури харківський староста ген. П. Залеський та ін.; це спричиняло багато конфліктів між укр. громадянством і владою.

Губіцький Тарас (* 1908), скрипак-віоліст і диригент в ЗДА, родом з Дрогобича, з 1937 в Детройті; диригував оркестрою радіо-виступів WMBC; віоліст симфонічної оркестри, засновник струнної оркестри Детройт Фідлерс Бенд; провадить свою муз. школу.

Губків, с. Сосновського р-ну Рівенської обл. в проломі р. Случ через гранітне підложжя; руїни замку 15 в.;

Губків, руїни замку з 17 в.

в Г. 2. 7. 1943 німці зігнали населення до церкви й підпалили її; при цьому згоріло кілька сотень людей (разом із дітьми), із свящ. Венедиктом Корницьким і псаломщиком Борисом Петровим.

Губні звуки, приголосні, вимовлювані при пасивності низько положеного язи-

ка тим, що струм повітря прориває перепону, створену стуленням губів (проривні дзвінкий б і глухий п, комбіновано м'якшені перед і), або проходить крізь вузьку щілину між горішніми зубами й долішньою губою (протисні ф, глухий, уживаний тільки в чужих словах і чужий більшості укр. говірок, почасти дзвінкий в) або двома губами (в по голосних, з якими воно творить фонетично, але не фонологічно, дифтонг, факультативно в ін. позиціях). Пом'якшене в існує лише в кількох словах після пом'якшеного приголосного перед а (*цвях*, *свято*). Ствердіння Г. з. помічається в укр. рукописах уже в 11 в.

Губчак Михайло (1866—1926), гал. гром. діяч, співр. «Діла», управитель театру «Укр. Бесіди» 1901—05, 1915 вивезений на Сибір, повернувся 1918.

Гудик Яків (1839—92), гал. гром. діяч, укр.-кат. свящ., один із організаторів шкільних «громад» 60-их рр.; писав статті, оповідання, проповіді.

Гудило, оз., див. *Манич-Гудило*.

Гудима Віталій (1861—1929), ген.-хорунжий, за часів визвольних змагань — начальник Мобілізаційної Управи Військ. Мін-ва УНР.

Гудович Андрій (1731—1808), син Василя Г., вихованець ун-тів у Кенігсбергу, Галле й Ляйпцігу. Ген.-ад'ютант Петра III, згодом ген.-аншеф. Брав участь у дипломатичних переговорах, що закінчили семилітню війну. Ім'я Г. називали як кандидата на гетьмана України (1762 і 1796). Близький до укр. патріотичного гуртка в Новгороді-Сіверському 1780—90-их рр.

Гудович Василь († 1764), держ. діяч 18 в.; бунчуковий товариш, видав справами Ген. Скарбу, чл. укр. делегації до Петербургу в справі відновлення гетьманства (1745—49); ген. підскарбій (1764).

Гудовичі, шляхетський рід, до нього м. ін. належали Василь († 1764), ген. підскарбій (див.), його сини — Андрій (див.) і Іван (1741—1820), граф, ген.-фельдмаршал, 1797 київський ген.-губернатор.

Гужова Віра (* 1900), співачка — драматичне сопрано. з пол. 20-их рр. вела основний героїчний репертуар у Харківському Театрі Опері і Балету, в 30-их рр. гол. солістка цього театру (Аїда, Наталка Полтавка, Наташа в «Русалці», Ліза в «Винуватій дамі» та ін.); відома також із концертної діяльності, нині проф. Київської Консерваторії.

Гужовський Яків (* 1861), укр. гром. діяч, посол до 1 Держ. Думи від Чернігівщини.

Гузар Володимир (1881—1945), бук. культ. діяч, меценат (т-в «Нар. Дім», «Кобзар»), за фахом лікар-інтерніст.

Гузар Євген (1854—1918), гал. церк.

і гром. діяч і письмен., катехит-педагог і організатор львівських укр. слуг; підручники «Життя святих», «Історія Церкви» й ін.

Гузар Ілля (1915—50), проф.-економіст в ун-ті Корнел в ЗДА, неодноразово до-радник у справах бюджету в Вашингтоні; автор праці: „The Burse and the Sword, control of the Army by Congress, 1933—1950“ (1950).

Гузар Любомир (*1911), син Володи-мира й Ольги, націоналістичний діяч на Буковині, з 1935 р. у Франції; статті у франц. журналах на укр. теми.

Гузар Ольга (*1885), уроджена Пав-лох, гром. діячка і журналістка, одна з керівниць жін. ру-ху на Буковині, в 20—30-их рр. гол. т-ва Жін. Громада і «Мироносиці»; співр. часописів «Рідний Край», «ЛНВ», «Час» та ін.; перекладала з нім. і франц. мов; за свою діяльність 1942 засуджена рум. владою на 5 рр. в'язниці, з 1945 до-ля її невідома.

О. Гузар

Гуйва, р. в сточищі Дніпра, права при-тока гор. Тетерева, 104 км довж.

Гукливецький літопись, закарп. хроні-ка, почата 1660 р. і доведена до 1830 під назвою «Новійшая, яже когда случивша-ся»; подає політ. й церк. події в Угор-щині та на Закарпатті, соц.-побутові факти; мова нар. гол. автор М. Грига-шій, свящ. с. Гукливого. Оpubлікований Я. Біленьким («Угор.-руські літописні записки», «ЗНТШ», СІУ).

Гулак Микола (1822—99), чл. Кирило-Методіївського Братства; родом із Пол-тавщини; належав до лівого крила Братства; під час слідства тримався особливо твердо; 1847—50 був ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці, 1850 висла-ний до Пермі; з 1859 викладав у серед-ніх школах в Одесі, Керчі, згодом у Ку-таїсі й Тбілісі; ав-тор праць із мате-матики і ряду розві-док із грузинської та азербайджанської літератур.

М. Гулак

Гулак-Артемівський Петро (1790—1865), письмен., родом з Київщини. З 1818 ви-кладач Харківського Ун-ту, з 1825 — проф. рос. історії, 1841—49 — ректор. Друкуватися почав з 1817. Продовжуючи

літ. традицію Котляревського, Г.-А., до-брий знавець нар. мови й побуту, засто-сував бурлеск у своїх байках, з яких найвідоміша «Пан та собака» (1818) з но-тами сатири на пан-ську сваволю, у по-сланнях, зокрема травестуючи оди Го-рація («До Пархо-ма»), та в ряді ін. віршів. У деяких творах наявні еле-менти сантимента-лізму («До Любки»). В балядах, де Г.-А. користувався сюже-тами Гете — «Ри-балка» і Міцкевича — «Твардовський» (обидві 1827), надаючи їм укр. ко-льориту, він ставав на шлях роман-тизму. Повна зб. укр. віршів Г.-А. — «Твори», Держ. В-во України 1927.

П. Гулак-Артемів-ський

Гулак-Артемівський Семен (1813—73), композитор і оперовий співак, небіж письмен. Петра Г., близький приятель Т. Шевченка. Нар. на Київщині. Заг. освіту здобув у Ки-єві, співу вчився в Петербурзі й Італії. З 1842 був провід-ним співаком у Ма-рійнському Театрі та в італ. опері в Пе-тербурзі (баритон ду-же широкого діяпа-зону). Автор опери «Запорожець за Ду-наєм» (1863), воде-віль «Сон в ніч на Йвана» (1852) та «Укр. весілля» (1851).

С. Гулак-Артемів-ський

Співав партію Карася в «Запорожці» та свата в «Укр. весіллі»; як драматичний актор виступав у п'єсах І. Котлярев-ського (в ролях Виборного та Чупруна).

Гулевичівна Гальшка (Єлисавета), ки-ївська шляхтянка, жінка мозирського маршалка Степана Лозки; 1615 пожерт-вувала двір і садибну землю на Подолі в Києві для влаштування правос. мана-стиря і школи; новозасноване Богояв-ленське Братство на цьому ґрунті збу-дувало монастир і школу, яка стала ос-новою Києво-Могилянської Академії.

Гулий Максим (*1905), біохемік, проф., д. чл. АН УРСР, керівник лабораторії ткалинних білків ін-ту Біохемії АН; праці з біохемії тварин.

Гулий-Гуленко Андрій (*1886), ген.-хорунжий Армії УНР; повстанець на півд. Херсонщині; на поч. 1919 р. про-вадив бої з Махном за Катеринослав.

У 1 Зимовому поході Армії УНР командир Запор. дивізії; в листопаді 1921 командир Басарабської групи Армії УНР, що вийшла з Румунії на Україну одночасно з гол. групою Ю. Тютюнника в Польщі. Після невдачі походу опинився в руках большевиків; доля невідома.

Гуляев Олекса (1863—1923), проф. цивільного права Київського і Московського ун-тів, д. чл. ВУАН. Автор розвідок із рим. і рос. цивільного права: «Предбрачный дар в римском праве и памятниках византийского законодательства» (1893), «Наем услуг» (1893), «Вопросы частного права в проектах законоположений о крестьянах» (1904), кілька разів перевиданий курс рос. цивільного права й ін.

Гуляй-Поле (VI—17), м. над р. Гайчур, притокою Вовчі, р. ц. Запорізької обл.; осередок діяльності анархіста Н. Махна в 1917—20-их рр.

Гуляницький Григорій, ніжинський полк. (1656—59), з волинської шляхти; брав участь у ліквідації повстання Барабаша й Пушкаря (1657) та у війні Виговського з Москвою, зокрема визначився обороною Конотопу 1659; після поразки Виговського усунутий від полковництва. 1663 учасник походу Тетері на Лівобережжя, 1664 за інтригами Тетері деякий час був ув'язнений поляками у тюрмі в Марієнбурзі.

Гуляницький Августин († 1891), церк. діяч і письм., еп. катеринославський, автор підручника «Основного богослов'я».

Гулька (Hulka) Рудольф, сучасний чес. письм., журналіст і мистець, перекладав на чес. мову твори В. Стефаника, М. Коцюбинського, Лесі Українки; збирав матеріяли з укр. нар. мистецтва на Закарп. Україні.

Гулькевичі (VIII—21), с. на Кубані, р. ц. Краснодарського краю РСФСР.

Гультай Василь (* 1900), гром. і культ. діяч у Канаді, родом з Галичини, підприємець, меценат і засновник багатьох укр. культ. установ, піонер націоналістичного руху в Канаді; засновник, заступник гол. (1938—46), а з 1954 гол.

А. Гулий-Гуленко

Крайової Екзекутиви Укр. Нац. Об'єднання; управитель (1932—34), а з 1952 гол. дирекції в-ва «Новий Шлях», през. фільмової корпорації «Орбіт».

Гультай, в 15—16 вв. неосілі селяни під Польщею, що переходили з місця на місце за заробітком; поль. конституції 1496 і 1503 рр. обмежували їх свободу. Г. називались також «лезні» люди.

Гуманізм, має два значення. Заг.: визнання абсолютної гідності людини, що завжди має бути метою, але ніколи не засобом лише для досягнення якоїсь мети. Зокрема христ. гуманізм репрезентований у старій Україні такими творами, як «Ізборник 1076 р.», твори Володимира Мономаха, «житія» (напр., деяких печерських святих, м. ін. св. Теодосія), в 16 в. — Іваном Вишенським, у 18 в. Сковородою. Можемо говорити про христ. Г. тих письменників, у яких це один з основних мотивів їх світогляду: у І. Котляревського, Г. Квітки, Т. Шевченка. Пізніше приєднуються й ін. мотиви: безрелігійна філантропія, соціальні мотиви і т. д. Такі відміни Г. наявні у М. Драгоманова, Лесі Українки, І. Франка й більшості «народницької» укр. літератури. Г. у вужчому сенсі — це інтерес до людини в добу ренесансу й зв'язана з цим висока оцінка та студії античної літератури. Цей тип Г. прийшов на Україну з запізненням лише в 16 в. й поширився в сер. 17 в. До 17 в. належить і ширше знайомство українців із типовими представниками ренесансу. Відомі тут були м. ін. Дж. Боккаччіо, Л. Валла, Дж. Кардано, Дж. Бруно й ін., зокрема Еразм Роттердамський. В 17 в. зах. Г. злився на Україні з барокком.

Д. Ч.

Гумань, див. Умань.

Гуменна Докія (* 1904), письменниця, родом із Київщини; почала друкуватися в 1924, належала до спілки «Плуг». На поч. 30-их рр. зазнала гострої критики за «неспівзвучність із сов. дійсністю». Нині на еміграції в ЗДА. Написала чимало оповідань, зокрема зб. «Куркульська вілія» (1946), великий роман «Діти чумацького шляху» (I—IV, 1948—51), де на широкому поданому побутовому тлі сов. України 20—30-их рр. зображена доля кількох сел. родин, психологічну повість «Мана» (1952), повість «Велике Цабе» (1952), в якій белетризує археол. дані про трипільську добу, зб. нарисів «Багато неба» (1954) й ін.

Д. Гуменна

В. Гультай

Гуменне (V—2), м-ко в сх. Словаччині; 6 000 меш.; в пов. українці (почасти мовою пословачені) становлять до 20%, в самому Г. — до 10%.

Гуменюк Теодор (*1891), гром. і церк. (Укр. Гр.-Правос. Церкви) діяч у сх. Канаді, родом з Галичини; королівський радник, перший адвокат укр. походження в Сх. Канаді, гол. ряду гром. установ у Торонто, почесний гол. Союзу Укр. Самостійників; автор сатири «Про що в Кремлі забули» (1946) під псевд. Федь Микитенко.

Т. Гуменюк

Гумілевський Філарет, архисп., див. Філарет Гумілевський.

Гумористична преса на Україні виникла майже одночасно з появою перших газет, які, крім хроніки, подавали матеріяли наук.-літ., гром. і сатиричного змісту. «Харьковский Демокрит» (1816), мав відділ гумору; «Дневник Русский» (1848) і жін. газ. «Лада» (1853) у Львові приділяли місце гумористичним оповіданням. Проте обмеження політ. характеру під чужими режимами, зокрема брак свободи слова, довгий час не давали можливостей для розвитку Г. п. В обмежених формах розвивалася вона на Зах. Україні.

В 1860—80-і рр., в умовах заборон укр. преси на підрос. Україні і формальної свободи друку в підавстр. Галичині, з'явилися перші гумористично-сатиричні журнали. Рукописна «Помийниця» (1863—64), газ. київської Громади товариського характеру, була спрямована на регресивні явища в житті Громади. У Львові, в Духовній Семінарії в 1860—63 виходили рукописні «Клепало». А. Вахнянина, суто народовецького напрямку, писаний фонетикою, і, конкурентний, багато гостріший і добре ілюстрований (Дуткевичем) «Гомін» (він же «Фірман» і «Жельман») О. Партицького, писаний етимологічним правописом; його часто конфіскувала влада в семінарії. Обидва журнали, крім внутр. життя семінарії, відгукалися на заг.-нац. і політ. події тодішньої Галичини. Вперше з'явилося друком 1864 р. у Львові 1 ч. газ. «Дуля», за згодою ред. А. Кобилянського, далі в Коломиї 1869 «Кропило»; в Відні в 1863—68 рр. виходив москвофільський «Страхопуд»; перенесений до Львова, він існував із перервами до 1905 р.; 1871 р. в Ужгороді друкувалася «Сова».

Роки партійно-політ. і станової диференціації, 1880—1905 знайшли відгомін у

газетах «Зеркало» (1882—83) і «Нове Зеркало» (1884—85) К. Устияновича у Львові, в «Лопаті» (1876) І. Семаки на Буковині і в відновленому після занепаду «Страхопуда» «Зеркалі» К. Паньківського — 1906—08, а також у «Комарі» (1900—05) І. Кунцевича.

Революція 1905 принесла деяке полегшення на підрос. Україні. З заг. пожвавленням культ. і політ. життя постав інтерес до Г. п. В заг. газетах з'являються гумористичні фейлетони. В Києві виходили «Шершень» (1906) В. Лозинського, «Хрін» (1908), але через нові утиски рос. цензури їх скоро закрито. Крайнім політ. умовам у Галичині завдячують появу «Оса» (1912), з карикатурами Я. Пистрака і «Жало» (1913—14) С. Терлецького у Львові.

Світова війна 1914—18 позначилася ліквідацією друкованого слова на всіх укр. землях і принесла новий тип преси на фронті УСС, в таборах укр. полонених рос. армії, а пізніше в таборах інтернованих укр. вояків у Польщі й Чехо-Словаччині; ці журнали виходили неперіодично, примітивними техн. засобами на гектографі, іноді навіть рукописні. З Г. п. УСС назвемо «Самохотник» (1915—19), вид. Пресової Квартири УСС, ред. А. Бабюк, К. Кузьмович А. Лотоцький і ін., з добрими карикатурами й ілюстраціями О. Куриласа і Л. Геца, «Бомба» (1916), «Самопал» (1916), «УСУСУ» (1916—17) ред. Ю. Каламар, «Тифусна Одноднівка» і ін.

З багатої Г. п. полонених і інтернованих укр. вояків збереглися такі назви: «Характерник» (1920—21) Гладкого, «Промінь» (1921) Кухарського, «Окріп» (1921) Левицького, «Гримаса» (1921) — в Александрії; «Комар» (1920), «Жало», «Аванс» — у Вадовицях; «Око», «Сич» — у Каліші; «Листок Об'яв» — у Пикуличах; «Блоха» Сольвія, «Будяк» Павлова — в Стрілкові; «Лешух» (1921) — в Тухолі; «Колючки» в Ченстохові і (1926—29) у Варшаві; «Камедула» (1919—20) в Ліберці (ЧСР).

Не надовго відродилася Г. п. в часи визвольних змагань і постанови Укр. Держави 1917—20. В Києві виходили «Гедзь» (1917—18), добре редагований С. Паночіні тижневик «Будяк» (1917), «Реп'яхи» (1918) й ін. Численні провінційні газети містили чимало гумористичного матеріялу. В 1920 у Відні виходив гумористичний двотижневик О. Олеся «Сміх».

Невдача визвольних змагань і поділ України між 4 державами зумовлюють характер Г. п. періоду 1920—39.

На підсов. Україні поч. 20-их рр. гу-

мористика була відразу поставлена на службу пропаганді. За непу, коли цензурні умови стали дещо сприятливіші, поза суто офіц. вимогами, залишалися деякі можливості писати на теми побуту, літ.-мист., часом навіть гостро виступати з приводу опору українізації серед русифікованого міщанства та частини сов. апарату. В 20-их і поч. 30-их рр. в часописах «Вісті ВУЦВК», «С.-Г. Пролетар», «Селянка України», «Знання», «Всесвіт», «Нова Громада» та ін. багато писали Остап Вишня, Антоша Ко-Анатоль Гак, Юхим Гедзь - Олесь Ясний, Юрій Вухналь, Кость Котко (М. Любченко), Омелько Буц (О. Слісаренко — на літ. теми), Йона Вочревісущий (М. Новицький, завжди з офіц. сов. позицій) та ін. Чимало гумористичного матеріалу подавали тодішні окружні газети. З 1927 р. в Харкові став виходити гумористично-сатиричний двотижневик «Червоний Перець» з участю більшості названих вище авторів. Починаючи з 1933 р., вони всі були репресовані, і Г. п. цілком занепала. Наступник «Червоного Перця» — нинішній «Перець», що скористався із тимчасового полегшення цензури в 1944—45 рр., у 1946 р. був об'єктом особливо гострої критики; видана була навіть спеціальна постанова ЦК КП(б)У з засудженням його курсу. З 1953 р., згідно з офіц. директивами, посилюється «критичний» курс в ССРСР, і відповідно до цього заг. газети й деякі журнали (як ілюстрована «Україна») збільшили свої «гумористичні кутки». Для піднесення продуктивності праці заводів і колгоспів і для боротьби з просуванням у сов. побут зах. мод і звичаїв тепер подається багато карикатур і фейлетонів у заводських газетах, т. зв. «багатотиражках», і плякатах, вивішуваних у спец. вітринах на вулицях міст. З карикатуристів найпомітніші: В. Литвиненко, В. Глибенко, Л. Каплан, В. Григор'єв, К. Агніт, Л. Бойко і В. Зелінський. Стилем карикатурних ілюстрацій вони всі такі однакові, що без підпису важко їх відрізнити.

Під поль. окупацією Г. п. змагалася з заборонами, конфіскаціями й матеріальними труднощами, й, міняючи видавців і назви, зберігала безперервність видань, щоб стабілізуватися в 1924 р. До таких журналів гумору й сатири у Львові належали «Будяк» (1921—22) ред. С. Чарнецький і «Гудз» (1922) Д. Крен-

жаловського, 1923 — «Жало» П. Буняка і «Маски» М. Голубця. Їх змінив «Зиз» (1924—33) Л. Лепкого, що при співпраці Е. Козака забезпечив високий рівень видання. «Жорна» (1933—34) Р. Пашківського поступилися місцем «Комареві» Е. Козака, що існував у 1933—39 рр., підготувавши ряд гумористів і карикатуристів, які разом з Е. Козаком продовжують працювати на еміграції. З ілюстраторів Г. п. того часу слід назвати П. Ковжуна (Іжак), Ф. Сорохтея, П. Холодного молодшого, Р. Лісовського і Р. Чорнія. З карикатуристів і графіків сучасних — Л. Семчишина, В. Цимбала, М. Левицького Б. Крюкова, А. Климка, М. Бутовича, М. Дмитренка, Л. Гуцалюка. Вістря політ. сатири зах.-укр. Г. п. було спрямоване проти больш. політики на Центр і Сх. Землях, а також відображало політ., культ., гром. і госп. життя українців під Польщею. Поза тим, звичайно, подавали гумористично-сатиричний матеріал заг. газети, зокрема постійно з'являлися

фейлетони в «Ділі», «Новому Часі», «Нашому Прапорі», «Громадському Голосі», «Господарсько-Кооперативному Часописі», «Народній Справі» й ін. Серед авторів визначалися Тиберій Горобець (Степан Чарнецький), Галактіон Чіпка (Роман Купчинський), Леле (Лев Лепкий), Федь Триндик (Іван Гірний), Ікер (Іван Керницький), Бабай (Богдан Нижанківський), Теок (Теодор Курпіта), Гриць Муха (Михайло Голинський), Андронік (Лев Сенишин), І. Чорнобривий, В. Софронів-Левицький, Іван Сорокати (Ю. Шкрумеляк).

На Закарпатті й Буковині в цей період виходили «Со-ва» (1922—23) в Ужгороді, «Ку-Ку» (1931—33) в Мукачеві, «Щипавка» (1921—22), «Будяк» (1930—31) і «Чортополох» (1936—37) у Чернівцях.

Г. п. на еміграції, по другій світовій війні, репрезентують у Мюнхені «Іжак»,

потім «Іжак-Комар» і «Комар» (1946—48) Т. Курп'їти, «Лис Микита» (1948—49) Е. Козака, що продовжує тепер виходити в ЗДА, виходив ряд таборових видань, переважно льокального характеру.

Г. п. заокеанської еміграції характеристична великим числом короткотривалих журналів, що з'являлися й зникали, щоб знову відродитися; вони були популярніші, ніж щоденна політ. преса.

В ЗДА виходили в Оліфант (Па) «Оса» (1902—03), в Нью-Йорку — «Молот» (1908—12), «Шершень», (1908—11), «Оса» (1912—13), «Іскра» (1917—20), «Молот» (1919—23), «Лис-Микита» (1920—23), «Перець» (1923—25), «Пугач» (1925), «Сміх і Правда» (1926—28), «Канчук» (1931), «Боеві жарти» (1936), «Колька» (1936—38), «Око» (1939), «Микита» (з 1948 до нині) і «Нове Точило» Е. Березинського, в Чикаго — «Оса» (1918—29), «Батіж» (1921) і «Оса» (1931); нарешті «Лис» (1950) і «Лис Микита» з 1951 в Детройті донині. В Канаді в Вінніпегу виходили «Кадило», потім «Кропило» (1915—16) П. Крата, «Вуйко» (1917—18 і 1925—26) Я. Майданика і «Точило» (1930—43) С. Дорощука, в Едмонтоні — «Гаранник» (1921—34) Т. Томашівського. В Аргентині, в Буенос-Айресі, в 1930-их рр. виходили «Шершень» і «Батіжок» і з 1949 донині «Мітла»; в Бразилії, в Курітібі, в 1938—40 рр. «Батіжок», додаток до газ. «Хлі-

бороб». В Австралії «Перець» (1950). (Не подаємо тут даних про численні гектографічні, циклостилеві, друковані на машинці чи то рукописні гумори-

стичні журнали, що з'являлися в сер. і високих школах і таборах переміщених осіб і т. п.).

Література: Бабюк А. Стрілецька преса. Вісник СВУ. 1917; Гнатюк В. Рукописні гумористичні часописи. ЗНТШ, СХХХ, Л. 1920; Чи ж Я. Півстоліття укр. преси в Америці. Календар Укр. Роб. Союзу на 1939. Скрантон, Па. Животко А. Історія укр. преси. Регенсбург 1946; див. також ЕУ I, стор. 961—1003.

С. Янів

Гундич Мирон (1871—1920), диригент Укр. Хору в Нью-Йорку, влаштував перший укр. концерт в Карнегі-Голл у Нью-Йорку (19. 1. 1915).

Гуни, тюрко-монгольські кочові племена, які першими сунули на Україну в кін. 4 в. й почали своїм рухом велике переселення народів; знищили майже всі грец. колонії в Причорномор'ї і, пересуваючись далі в Європу, потягли з собою частини готських, аланських та слов. племен.

Гуня Дмитро, коз. гетьман 1638. Один із проводирів протиполь. повстання 1637; після поразки Павлюка під Кумейками Г., вдало маневруючи, б. Боровиці визволив загін від переважаючого ворога. Влітку 1638, коли після поразки під Жовнином гетьман Я. Остряннин з частиною козаків утік на Слобожанщину, Г. був обраний гетьманом; відбиваючись від поляків, спорудив при впадінні р. Старець до Сули неприступний табір, завдяки цьому врятував решту козаків і зміг з ними перейти на Слобожанщину.

Гуницький Дмитро (* 1893), літ. діяч у Канаді, автор ряду п'єс, нарисів, оповідань та ін. творів, друкованих у кан. і гал. виданнях.

Гуральництво, див. Спиртова промисловість.

Гурбенські Ліси, лісовий масив на півд. сх. від м. Дубна, відомий з бою УПА з большевиками (23—25. 4. 1944).

Гуревич Борис (* 1931), важкоатлет ваги мухи; золота медала в клясичному дужанні на олімпійських іграх 1952 в Гельсінкі.

Гуревич Зиновій (* 1896), історик, наук. співр. Ін-ту Марксизму в Харкові, автор монографії про Кирило-Методіївське Товариство («Молода Україна», 1928).

Гурейв Олекса (* 1913), письмен.; оповідання, повість «Осокорівські друзі» (1946), роман-диалогія «Наша молодість — Життя іде» (1954) та ін. — воєнна і виробнича тематика (перев. Криворізького басейну) в межах «соц. реалізму».

Гурзуф (IX—15), с. м. т. на півд. березі Криму, 16 км на півн. сх. від Ялти; кліматичний курорт, захищений з півн. і півн. сх. хребтом Яйли і горою Аю-

Вид на Гурзуф

Даг; виноградництво, рештки генуезької фортеці.

Гурик Йосип (1852—1924), гром. і політ. діяч на Станіславщині, посол до гал. союму 1901.

Гуркевич Володимир (1871—1937), адвокат, політ. і культ. діяч на Самбірщині, чл. Гол. Управи Укр. Радикальної партії; засновник музейного т-ва «Бойківщина» в Самборі і його перший гол.; статті про минуле бойків.

Гурмузакі (Hupmuzaki) **Евдоксій** (1812—74), рум. історик і політик — українофоб, засновник антиукр. «партії патріотів» на Буковині, вигадав теорію «українізованих румунів», автор петицій до Відня (1848—49) в справі відокремлення Буковини від Галичини, видавець і ред. газ. „Bucovina“ (1848—52), праці з історії Румунії й Буковини.

Гуров Олександр (1845—?), геолог, довголітній проф. Харківського Ун-ту; дослідні з геології й гідрографії Харківщини, Полтавщини, Катеринославщини й Донеччини. Капітальна праця: «Геологическое описание Полтавской губернии» (1888).

Гуртожитки, інтернати для студентів високих шкіл, а пізніше й для учнів середніх, заведені в УССР, як і в ін. сов. республіках. Завдання «пролетаризації» високих шкіл, швидка розбудова підготовчих «робітничих факультетів», що мали дати контингент студентів бажаного «соц. походження», примусили владу удатися до влаштування Г. від самого поч. 20-их рр. За офіц. статистикою, в 1926—27 акад. році житлом було забезпечено в УССР 41,5% заг. ч. студентів. У наступні рр., у зв'язку із збільшенням числа «пролетарських» сту-

Й. Гурик

дентів, відсоток цей значно піднісся. Житлові й харчові умови в Г., при дуже низькій реальній вартості студентських стипендій, взагалі надзвичайно важкі, за винятком Г. деяких індустріальних інститутів та технікумів, утримуваних пром. наркоматами, згодом мін-вами, де обставини в якійсь мірі кращі. Можливість за допомогою надання права на Г. і регулювання розміру стипендій впливати на успішність праці студентів, надолужувати брак потрібних підручників користанням бібліотеками при Г., а передусім регламентувати життя студентів, наповнюючи вільний від навчання час комсомольськими та ін. «гром. навантаженнями», стимулює, при повсякчасній житловій кризі, розвиток будівництва Г. в УССР. З 30-их рр., а особливо після світової війни система інтернатів дедалі більше поширюється на технікуми, школи «трудових резервів», військ. школи. Останнім часом з'явилося невелике число привілейованих сер. шкіл — інтернатів для дітей сов. аристократії з спец. програмами. В 1956 р. досвід цих шкіл-Г. переноситься на влаштування теж закритих сер. шкіл, але з далеко простішою програмою. Повільний темп післявоєнної реконструкції житлового фонду на Україні зумовлює неподолану досі недостатку Г. для високих шкіл, не кажучи вже про офіц. визнану незадовільність житлової площі, що припадає на мешканця.

Р. М.

Гурток Діячів Українського Мистецтва (ГДУМ), створений у Львові 1922 з метою плекання укр. мистецтва; засновники: М. Голубець, П. Ковжун, О. Лушпинський, М. Осінчук, В. Січинський, С. Тимошенко, П. Холодний (старший). ГДУМ, гуртуючи мистців Зах. України і закордону, влаштовуючи збірні виставки, виклади тощо, значно поживав мист. життя; після 1931 влився в нову орг-цію АНУМ.

«Гуртуймося», неперіодичний журн. військ-гром. думки, виходив у Празі (ЧСР) 1929—38; ред. В. Філонович і М. Витинський; серед співробітників В. Сальський, П. Шандрук, В. Куц та ін.

Гусаковський **Генадій** (1725—70), маляр, василіянський чернець із Волині; малював портрети та ікони в Почасві й Піддубцях у Галичині та ін.

Гуска дика сіра (*Anser anser L.*), птах; на Україні лише на весні та восени на перельотах з півдня на далеку північ. До перелітних Г. належить бл. 12 видів, м. ін. казарка чорнолоба і білолоба, гуменники й ін.; всі Г. — пром. птахи. Від Г. д. с. походить Г. свійська.

Гуска свійська (*Anser anser domestica*),

домашній птах, походить від гуски ди-
кої сірої; розводять ради смачного м'я-
са; найбільше відомі на Україні породи
— роменська (вага 5—7 кг), холмогор-
ська, тулзська й емденська.

Гусистий Костянтин, історик, наук.
співр. Ін-ту Іст. АН УРСР, автор праць
із соц.-політ. історії України 18 в. («3
іст. клясової боротьби в степовій Укра-
їні в 60—70-их рр. 18 ст.», 1933; «Турба-
ївське повстання», 1947, та ін.), 2 тт.
«Нарисів з історії України» 14—17 вв.
(1940—41) і ін.

Гуслі, гусла, муз. інструмент, здавна
поширений у слов'ян; в княжій Украї-
ні-Русі — арфа в лежачій формі; пізні-
ше набувають форму трапеції, у 18 в.
відомі «клявікордні» Г. (мал. див. ЕУІ,
стор. 280).

Гуснай Юлій (* 1893), учитель і шкіль-
ний інспектор у Берегові, закарп. політ.
і культ. діяч; посол до парламенту в
Празі (1929—35) від соц.-дем. партії. Ав-
тор підручників і керівний діяч Учи-
тельської Громади Підкарпатської Руси.

Густинський літопис, див. *Літописи*.

Густинський Троїцький монастир,
б. Прилуки, заснований на поч. 17 в. (до
1612—14 рр.) у володіннях кн. Бишне-
вецьких, був поширений заходами митр.
Ісаї Копинського. В 1638, після приду-
шення коз. повстання, частина ченців,
побіюючись поль. репресій, пересели-
лася на Московщину. Запустілий ма-
настир був відбудований з доручення
митр. Петра Могили ігуменом Іллею
Торським 1639 р. В 1648 монастир був
зруйнований повстанцями, але Богдан
Хмельницький взяв його під свою «про-
текцію і оборону» й забезпечив його зем.
володіння, що ствердила також своїм

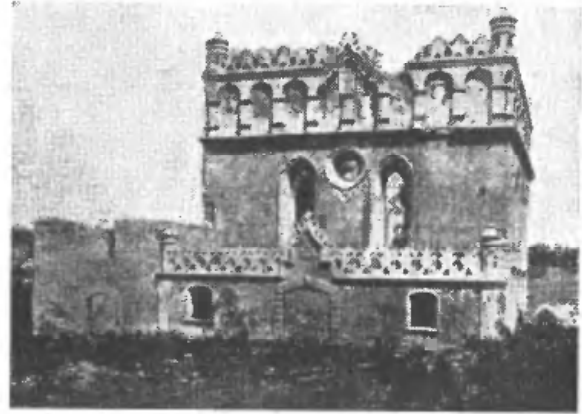
Густинський монастир

універсалом 1655 р. гетьманова Анна
Хмельницька. В 1674—76 гетьман Са-
мойлович збудував кам'яну церкву св.
Троїці. Гетьман Мазепа збудував кам'я-
ну церкву Успіння Богородиці. В кін.
18 в. Г. монастир був одним із найбагат-

ших на Україні, але 1786 р. рос. уряд
секуляризував його володіння. 1799 ма-
настир був закритий і відновлений у
1843. Закритий більшовиками.

Густира (*Blicca bjoerkna* L.), ласкир,
прісноводна риба з родини корокових;
довжина до 35 см, вага — до 1,2 кг. Віді-
грає роль у річковому рибному промислі,
хоч її цінність як харчового продукту не
дуже висока; у пром. ловах Дніпра вона
дає 10,7% заг. кількості виловлених риб,
у Десні — 4,6%. У пониззі Дніпра — Бо-
га (з лиманом) виловлено 1938 р. —
12 500 центнерів; середньорічні 1946—49
вилови — 9 500 центнерів.

Гусятин (IV—7), м. над р. Збручем на
гал. Поділлі; р. ц. Тернопільської обл.
За Австрії Г. — пов. м., що розвивалося
завдяки прикордонному положенню,
згодом підупало (6 000 меш. у 1910 р.,

Руїни готично-ренесансової оборонної сина-
гоги в Гусятині

3 000 у 1931 р.); руїни замку 17 в., рату-
ша в стилі ренесансу, каплиця 17 в.; у
квітні-червні 1919 бої УГА з більшови-
ками, в липні 1919 останні бої відступа-
ючих за Збруч частин УГА з поляками.

Гути (III—16), с. м. т. Богодухівського
р-ну Харківської обл.; цукроварня.

Гутинські гори, півд. частина *Вулка-
нічних Українських Карпат*, положена
на півд. від р. Тиси й Мармароської
котловини, яку замикають від півд. зах.
Г. г., є лагідний, сильно заліснений хре-
бет, довж. бл. 50 км; висота верхів 800—
1 093 м; вони становлять укр.-рум. кор-
дон.

Гутник Сергій, промисловець, жидів-
ського походження, гол. біржового ко-
мітету в Одесі, чл. рос. партії конститу-
ціоналістів-демократів, за гетьманату, з
травня до жовтня 1918 міністер торгів-
лі та промислу в кабінеті Ф. Лизогуба;
пізніше емігрував за кордон.

Гутництво, див. *Скляна промисловість*.

Гуца Юрій, див. *Венелин*.

Гуцайло Євген (1880—1928), політ. діяч
і журналіст на Буковині, учитель, спів-
засновник соц.-дем. партії; під час пер-
шої світової війни співр. Союзу Визво-

лення України в Німеччині, в таборах полонених, співред. «Вперед» у Львові (1918), переїхавши до УССР, працював у Харкові.

Гуцало Олександр († 1919), мистецтвознавець і графік, чл. Секції Мистецтва Укр. Наук. Т-ва в Києві; праці «Стародубське барокко», «Надбанні хрести на Україні» (1921).

Гуцалюк Любослав (* 1923), маляр, студії в Мюнхені і Нью-Йорку, зокрема працює в ділянці абстрактного малярства; індивідуальна виставка в Парижі 1956 р.

Гуцули, див. *Гуцульщина*.

Гуцульська говірка належить до півд.-зах. групи укр. говірок; споріднена особливо з покутсько-бук., а далі з бойківською і сер.-закарп. говірками. Найархаїчніші говірки над р. Черемошем, що від 17 в. поширювалися й на гор. Тису та на Буковину; з цього на півд. зах. постала над р. Русковою вузька смуга говірок, перехідних до сер.-закарп.; схрещення на Покутті гуцульської та наддністрянської експансії створило покутську говірку. Літописна згадка про залишення тиверцями (й уличами) надчорноморських осель при відході долинами річок від кочовиків у безпечніші райони (на Зах. — у Семигород — «Залісся» й на півн. захід — на Покуття) — наводила істориків і мовознавців (*Шахматов, Лер-Сплавінський, Янув*) на думку саме в гуцулах вбачати нащадків літописних тиверців, що згодом, у 13—14 в., зазнали сильної рум. домішки. Сильні рум. мовні (гол. лексичні) впливи в Г. г. пояснювано співжиттям на одній території укр. слов'ян як мешканців річкових долин із волоськими скотарями на гірських полонинах. Але бракує наук. підстав гіпотезі рум. історика Н. Йорґи, ніби гуцули — це зукраїнізовані румуни.

Особливості Г. г.: 1. *ї* з *є*, *о* (ныс: нести, носа); але — особливо після губних — над Черемошем ще: *и*, *й* з *о* (вин, вїн, «він»); 2. м'яка вимова шелесних (чьорт, шьум) та зміна груп *шч*, *ждж* на *шш*, *жж* (шьшьо «що», дожьжьу «дошу»); 3. збережена вимова «середнього» (півм'якого) *л* (мол'ок'о) та м'якого *рь* у визвучі складів (пісар'ь) і на місці праслов. *ř* (вер'х); 4. м'яка вимова груп: *кѣи*, *гѣи*, *хѣи*, *кѣе*, *гѣе*, *хѣе* (р'ук'и, «сух'є»); 5. зміна *'а* (і рідше давнього *ѣа*) в *'є* (*ѣє*) (ж'єль «жаль», п'єк'ь «п'ять»; й'євір «явір», бой'єти си, бой'яти си «боятися»); 6. відсутність вставного *ль* після губних (р'об'иу, але: робл'єний); 7. дорсальна вимова пом'якшених *ть*, *дь* як *кь*, *гь* (к'їло «тіло», г'їд «дід»); 8. корональна («полтавська») вимова пом'якшених зубних приголосних *сь*, *зь*, *ць*, *дзь*; 9. ствердження кінцевих *-сь*, *-зь*

(цес «цей», кріз «крізь») і *ць*, *сь* у наростках: *-ець*, *-ица*, *-цк'ий*, *-ск'ий* (хл'єпец; мол'одица; п'анцк'ий; хл'єпск'ий; але на півд. заході тут: *-ц'к'ий*, *-с'к'ий*); 10. обнижена вимова наголошеного *и* наближено до *е* (си'єн); вимова *е* в сусідстві *р* наближено до *а* (тр'єба «треба»); 11. вимова груп: *хв* як *ф* (фал'їти «хвалити»); *дн* як *нн* (онн'а); *бн* як *мн* (ср'імний); *тль*, *дль* як *кль*, *гль* (вер'кль'х «коловорот», г'лье «для»); *рль* як *л'ль* (на півдні: — ол'ль'ица «орлиця»); 12. задньопіднебінна вимова *н* у групах *нк*, *нї* (то'к'о «тонко»); 13. відсутність подовжених приголосних у формах типу: з'їльє «зілля»; 14. подекуди енергійний приступ при вимові назвучних голосних (ид'єт «іде»); 15. міжслівна фонетика типу: с'ньих пад'єт, цез рік «цей рік»; 16. вимова приростка *ви-* як *ві-* (вібра'у «вибрав»); 17. чітке розрізнення закінчень відміни твердого й м'якого типу імен (земл'є'у — рук'о'у; на кон'ї — на стол'ї; ц'єго — т'о'го; с'ї-него — д'оброго); 18. поширене закінчення — *ї'у* (*-и'у*) в родовому множині жіноч. іменників (бдж'о'льї'у, ц'єрк'ві'у); 19. енкалітичні форми займенників: *ми*, *ти*, *си* «мені, тобі, собі»; *мн'и*, *н'и*, *м'и*, *м'і* «мене», *к'и* «тебе», *си* «себе»; 20. дієслівні форми типу: бер'єт — бер'ут; пита'їєт, пита'єт (над Черемошем) пита'їут; х'одит — х'о'г'є «ходять»; бер'ємо, бер'єм (на сході) бер'єме (на півн. зах.); минулий час: ход'ї'у сме, -ї'єс; ход'їл'ї'и смо (на сході: ход'їл'ї'им), -сте; умовний спосіб: ход'ї'у бих; майбутній час: му х'од'їти (рідше: б'уду ход'їти); х'о'г'у, н'о'с'у, в'їж'у, х'о'ж'у; 21. кличні форми власних імен з пропущенням післянаголосових складів: Ю! «Юрку», Пар'а! «Параско»; 22. творення третього ступеня прикметників із слівцем *май* (май вис'о'к'ий); 23. наголосові й лексичні особливості (н'єсу, т'єльї, п'ї'ї'ница, к'о'мар); рум. позичення на півд. сході і угор. на заході.

О. Горбач

Гуцульський Бескид, частина Бескидів, положена між долиною Прута на зах. і Сучави на півд. сх., між берегом Карпат на півн. сх. і Жабівсько-Селетинською улоговиною — частиною Сер. Карп. улоговини — на півд. зах. Г. В. підноситься високим (300—400 м) гострим берегом над Підкарпаттям. Висота хребтів підноситься з 700—800 на березі гір до 1300—1500 м у глибині. Найвища частина Г. Б. на півд. зах. (хребет Лисина — 1464, Гордий — 1478, Біла Кобила — 1473, Каменистий — 1369, Ігrecь — 1313) нагадує своїм краєвидом (зокрема виразні верхи, «цекота») сусідні *Горґани*. Як і в ін. Бескидах, в Г. Б. чергуються позовжні хребти з позовжними долинами (ґраткова будова); широкою долиною є Ославсько-Березовський рів

на півн. зах. Поперечні долини Прута, Черемошу і Сучави, Пістинки й Серета ділять Г. Б. на кілька груп. Г. Б. заселений укр. плем'ям — *гуцулами*. Як і на всій Гуцульщині, оселі тут розпорошені й сягають до найбільших висот, ліси у великій мірі зайняті пасовищами й сіножатями, гол. рід госп-ва — тваринництво. Густіше заселена й більш збезлісна зах., гал., частина Г. Б., бо на сх., буковинській, сильний розвиток великої посілости перешкодив вільній колонізації: в гал. частині рілля становить 9%, сіножаті й пасовища 54%, ліс 34%, густота населення — 72; для бук. ча-

Каменистий

стини відповідні числа: 8, 26 і 64% і густота — 47. Містечка лежать на березі гір (Делятин, Печеніжин, Пістинь, Косів, Кути, Вижниця).

В. К.

Гуцульський кінь, гуцул, див. Конярство.

Гуцульський Курінь, входив до складу XI (самбірської) бригади УГА, відомий боями на відтинку Хирів-Перемишль під час офензиви УГА в Галичині 1919, в поході на Київ і на Вапнярському напрямі в складі Армії УНР 1919; командир — поручник Гриць Голинський.

Гуцульські Альпи (також Рахівські гори, Рахівський кристалічний масив), найбільше на зах. висунена частина Мармаросько-Буковинської верховини, положена між долинами Білої Тиси на півн. і Руської Ріки на півд. Г. А. є найбільш різноманітною й мальовничою частиною Укр. Карпат завдяки значній висоті (понад 1900 м), різноманітній геол. будові (гнайси, кристалічні лупаки, вапняки, вулканічні породи), глибоким долинам (до 1500 м) і виразним формам кол. зледеніння; вершки мають гостру форму, узбіччя стрімкі й скелясті. Г. А. складаються з двох груп: а) гнайсовий Піп Іван (1940) у формі могутньої піраміди і б) базальтовий стіжок Фарків

(1961) та вапняковий Михайлек (1920). Г. А. вкриті смерековими лісами, вище яких простягаються полонини, жереп (гол. Піп Іван) і скельне невіддзя (Піп

Гуцульські Альпи

Іван). Населення скупчене в долинах Білої Тиси (с. Богдан), Тиси (м. Рахів) і Руської Ріки (Руська Поляна й Руське Криве).

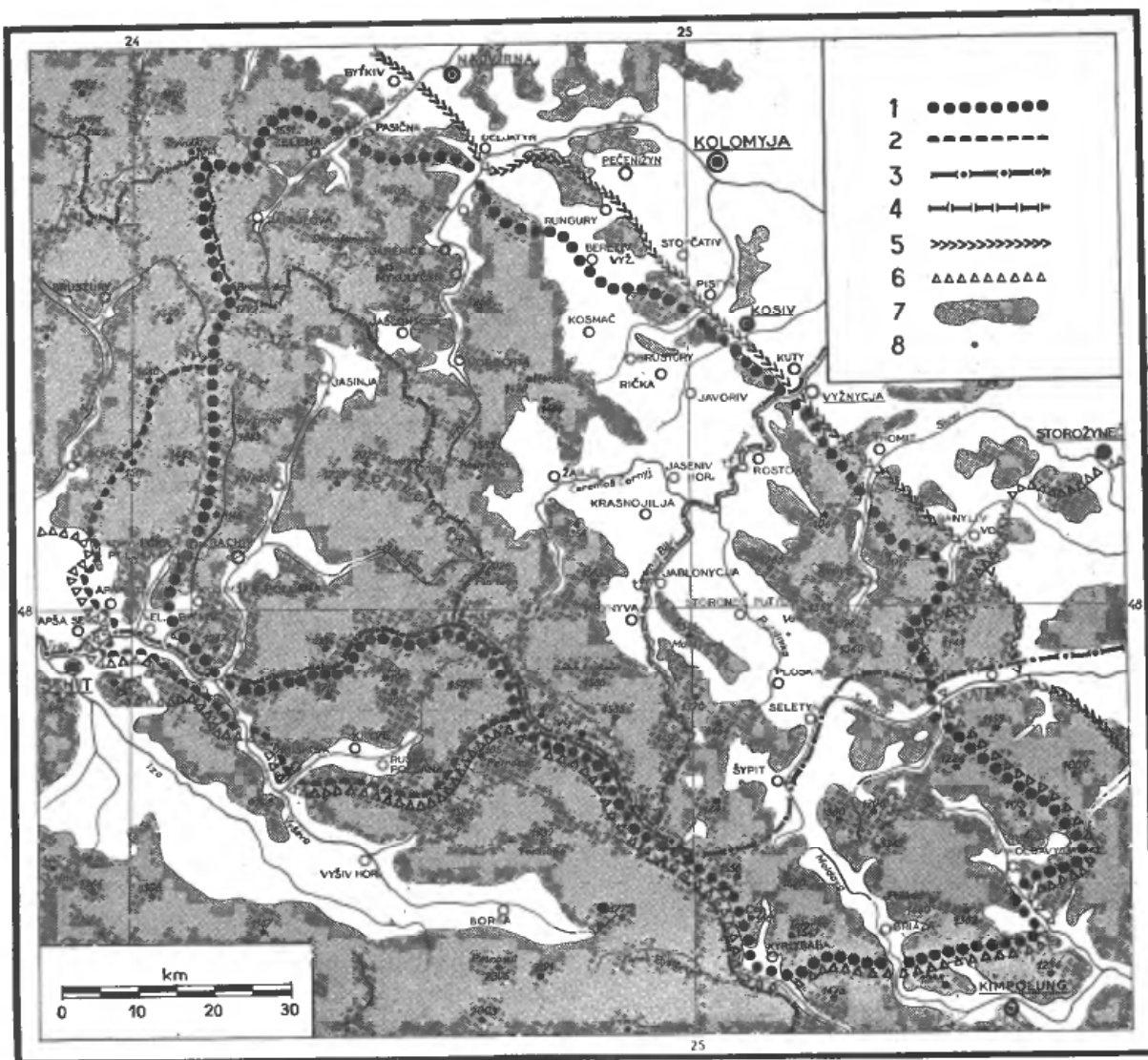
В. К.

Гуцульсько-Буковинський Леґіон, австр. військ. добровольча формація, створена на Буковині 1915—16 заходами М. Василька та майора Фішера; командантом був С. Василько.

Гуцульщина, країна заселена укр. верховинцями — гуцулами, що займає найбільше на півд. сх. висунену частину укр. Карпат у межах Галичини, Буковини й Закарпаття, в сточищі рік Прута з Черемошем і Серетом, гор. Сучави, гор. Надвірнянської Бистриці і гор. Тиси.

Територія. На півд. сх. гуцули граничать із румунами, на зах. — з бойками, від півн., на Підкарпатті, — з підгір'янами, на півд. зах., на Закарпатті, з давно осілим хліборобським укр. населенням. Границі Г. від півн. й півд. виразні — їх утворюють перші вищі карп. хребти й різко звужені долини рік. На зах. гуцули заселяють усю долину Прута по Делятин і долину Надвірнянської Бистриці (села Рафайлова й Зелена, за деякими авторами — й Пасічна), а на Закарпатті долину Тиси по Трибушани й с. Косівська Поляна; деякі гуцульські мовні і етногр. прикмети мають села Руська Поляна, Руське Криве і Руськова, положені в долині Руської Ріки на рум. Мармароціні, та села Кобилецька Поляна, В. Бичків, Росішка, Луг і Верхне Водяне (Апша). Без цих сіл величина Г. така:

Гуцульщина	Число громад	Територія в км ²	Населення в тис. 1939 р.	Українці в тис. 1939 р.
Галицька	44	2 900	94	87
Буковинська	28	2 200	45	37
Закарпатська	8	1 400	36	32
Вся Гуцульщина	80	6 500	175	156

Гуцульщина:

- 1 — Межа Гуцульщини. 2 — Межа перехідної території. 3 — Кордон УССР. 4 — Границі країв. 5 — Берег Карпат. 6 — Українсько-румунська етнографічна межа. 7 — Простори незаселені. 8 — Верхи гір. Кол. повітові міста підкреслені

На протязі сторіч Г. входила до складу тих держ. організмів, до яких належали Галичина, Буковина і Закарпаття: до 1770-их рр. — до Польщі, Туреччини-Молдавії, Угорщини; згодом — до Австрії й Угорщини; в 1920—39 рр. до Польщі, Румунії й Чехо-Словаччини. Не зважаючи на належність до різних держав, відміни між окремими галузями гуцулів невеликі. Їх єднала спільна матеріальна й духовна культура, увесь побут, говірка, які, з другого боку, виразно відрізняли їх від сусідів. Положення в глибині гір, далеко від шляхів сполучення, сприяло взаємному обмінові населенням незалежно від кордонів і стимулювало доплив з долин різних елементів, що знаходили тут захист; положення на пограниччі Молдавії позначалося тур. і молд. впливами.

Тепер уся Г., за винятком 8 осель на

Буковині, які лежать у Румунії, входить до складу УССР.

Природа. Г. обіймає найвищу й найбільше мальовничу частину укр. Карпат, а саме (в напрямі з півн. сх. на півд. зах.): 1. Гуцульський Бескид і приналежну до нього від зах. частину Горганів, 2. Жаб'ївсько-Селетинську улоговину, що становить частину Сер.-карп. улоговини, за якою лежать: 3. частина Полонинського Бескиду, а саме, високі масиви Свидівця, Чорногори і нижчі групи Кукуля, Кринтої та Лудованських гір, і 4. кристалічна Мармаросько-Буковинська верховина з Гуцульськими Альпами й Чивчинськими горами. Причому висоті лагідні форми гір, однак, не перешкоджають густому заселенню й хліборобству на значних висотах, тим більше, що, завдяки висуненню на півд. сх. і впливам чорноморського підсоння

С. Жаб'є в Жаб'ївсько-Селетинській улоговині, на задн. пляні верх Піп Іван (Чорногора)

та великій масивності, температури літа тут вищі від ін. частин Карпат. Велике поширення полонин сприяє буйному розвитку пастушого життя.

Людність. В 1938 р. 89 % людно-сти Г. становили українці, 7,5% жи-ди, 2% поляки (в гал. Г.), 0,5% румуни (в бук. частині) і 1% чехи (на Закарпатті); зовсім малий відсоток становили вірмени, які колись відігравали на Г. велику екон. роллю, німці, угорці й ци-гани. Більший відсоток складали ці нац. меншості в містечках і курортах (дол. Прута); у висліді подій другої світової війни тепер їх майже немає.

95% населення скупчено в селах. Мі-стечка лежать здебільша поза межа-ми Г., або на пограниччі гір і Підкар-паття (Делятин, Яблонів, Косів, Кути, Вишніця), на території Г. лежать Ра-хів, Селетин та дві оселі, що мають по-части характер містечок — Ясіня і Сто-ронець — Путилів; значними торг. й ад-міністративними осередками є Коломия й Сигіт, міста поза межами Г., менши-ми — Надвірна, Сторожинець і Кімпо-люнг. Специфічний характер мають кур-орти в долині Прута (зокрема Ворохта).

Пересічна густота населення — 27 на 1 км². Найгустіше заселена Жаб'ївсько-Селетинська улоговина і більша частина Гуцульського Бескиду (70), найбільше збесліснені (ліс становить лише 1/3 всьо-го простору). Гал. частина Г. заселена густіше, ніж бук. й закарп., де розвиток великої посілости гальмував вільне за-селення.

Форми осель у гуцулів, позначені впливом їх гол. госп. діяльності — ско-тарства, відмінні від сусідів і лише Г. притаманні. Характеристичні їх риси такі: 1. розпорошеність осель; 2. висока — найвища в Карпатах — горішня гра-ниця постійного заселення, яка дохо-дить до 1400 м, винятково (Гостовець) до 1700 м; 3. сильно розвинене сезонне заселення, зокрема пастуші оселі (стаї, стіла) на полонинах; 4. ряд переходо-вих форм між постійними й тимчасо-вими оселями (зимівки, літовища); 5. живі колонізаційні процеси й безна-станне перетворення тимчасових осель на постійні. Усі ці явища особливо жва-ві на гал. Г.

Господарство. Гол. рисою госп-ва гуцулів є наставлення на скотарство при майже цілковитому бракові хлібо-робства. Рілля становить ледве 4% про-стору (на Бойківщині бл. 25, на Лемків-щині 35%), полонини й сіножаті 33%, ліс — 59%. Протягом сторіч гуцули об-мінювали продукти скотарства на хліб із Покуття й Мармароської котловини; додатковими зайняттями були домашні промисли — деревообробний, мист., ткацький, кушнірський, гарбарський; торгівля скупчувалася в підгірських мі-стечках у вірменських і жид. руках. Від другої пол. 19 в. на госп-во негативно вплинула велика віддаль більшої ча-стини Г. від залізниць, зубожіння через переділ землі і занепад домашніх про-мислів у наслідок фабричної конку-ренції. Поступово гол. зайняттям біль-

пшости гуцулів стали сезонів лісові роботи і поза межами Г. Хліборобство лишалося примітивним — картопля, кукурудза, ячмінь, льон, мало вівса і жита; тваринництво й госп-во на полонинах та сіножатях екстенсивне. Розвиток курортів (перев. в долині Прута і Косів, менше в долині Тиси) створив нову галузь госп-ва, з якої однак не змогли скористатися гуцули, зате приплинули чужинці. Орг-ція мист. пром-сти (напр., кооператива «Гуцульське мистецтво» в Косові) була до війни в початковому періоді. В добу між світовими війнами найкраще розвивалося екон. життя на Закарп. Г. (напр., меліорація полонин), бук. Г. була в повному застої. Тепер найбільшими багатствами Г. є тваринництво й лісове госп-во, додатковими — курорти й домашні мист. промисли.

В. Кубійович

Перші історичні відомості про Г. з'явилися в поль. джерелах 14 — поч. 15 вв.; до 1424 р. належить перша згадка про місцевість у глибині Г. — поляну Жаб'є. Іст. дані про заселення нинішньої Г., в наслідок відокремленості життя гуцулів, надзвичайно скупі й не дають можливості скласти уявлення про цей процес у цілому; треба гадати, що на Г. довго не було панщини й залежності від сусідніх володарів виявлялася оплатами грошми й натурою. Натомість не бракує відомостей про рухливу дрібну укр. шляхту з Березова, положеного на пограниччі Г.; в 1490 вона брала участь у повстанні проти Польщі Петра Мухи; у війнах між Молдавією й Польщею 1509 й 1530 рр. березівська шляхта бере сторону Молдавії. Ці рухи, як і повстання С. Височана під час походу Б. Хмельницького 1648 р., мусіли захопити й Г. З пол. 17 і протягом 18 в. по всій Г. діяли ватаги *опришків*, які часто ставали месниками за нар. кривди. Серед них найвідоміші були Нестор з Делятина (1683), Іван Пискливий з Довгополя Руського (1703—12) і, особливо, Олекса Довбуш із Печеніжина (1738—45).

За австр. часів повстання на Г. були скеровані проти панщини (1803, 1814—15, 1825 рр.). Іст. ваги набрали повстання в 1840-их рр., якими керував на бук. Г. Лук'ян Кобилиця. Нац. відродження на Г. зумовлене було ходом відродження в Галичині, на Буковині й Закарпатті. Найважливішими виявами нац.-громад. життя Г. були орг-ція Укр. Радикальної Партії на поч. 20 в. й «Січей» К. Трильовського, бої Укр. Січових Стрільців у 1914—15 рр. і активна участь Г. у визвольних змаганнях 1918—20 рр.

Походження назви Г. викликало ряд припущень, позбавлених переконливих аргументів (Мілевський, Дебо-

лецький, Федькович та ін.). С. Лукасік твердив, що знайшов слово «гуцул» у рум. тексті 1586. Безсумнівним є вживання цієї назви в актах 18 в. (С. Грабец). Найбільше поширене пояснення, запропоноване В. Полем, від рум. „*ho-sul*“ — розбійник, опришок.

Етнографічний образ гуцулів складається на підставі даних 19—20 вв., бо від давніх часів збереглися тільки уривчасті відомості. Г. характеризується браком сконцентрованих селищ і наявністю великого числа «плаїв» — дуже старих шляхів, що зв'язують оселі, здебільша також старовинні і часто відірвані від навколишнього світу. Життя гуцула донедавна проходило між двома полосами: постійною оселею-хатою і, іноді віддаленим, «літвищем», де перебувала худоба. Останнім часом чимало пастуших осель перетворилися на постійні. Особливості побуту гуцулів з їх самотністю й консерватизмом відбилися в багатій народчості Г., що збереглася в давніх формах; архаїчні мотиви характери-

Гуцул з Жаб'я

зують зокрема колядки; так само стародавні т. зв. примівки (заклинання), породжені магічними віруваннями гуцулів, збереглися тут у далеко більшому багатстві, ніж деінде на Україні, а тим паче в будь-якій ін. євр. країні.

В ділянці матеріальної культури особливої досконалості досягла гуцульська дерев'яна архітектура, зразками якої є, напр., церкви в Криворівні, Ворохті, Княждворі, Ясіні, Зеленому над Черемошем, Вербівці, або дзвіниця в Микуличині. Великою мист. досконалістю в композиції та прикрасах відзначаються й гуцульські хати, особливо старовинні, збудовані ще в добу перед зубоженням села. Розташовані на значних відстанях, по схилах гір, на горбах і в долинах рік, садиби являли собою т. зв. «гражди», себто своєрідні дерев'яні фортеці, неприступні для хижих тварин і пристосовані для оборони від нападів. «Гражди» споруджувалися не поверхово, а вишир як замкнені комплекси житлових і госп. будівель, сполучених укритими подвір'ями, галеріями, переходами; в такій «гражді» іноді мешкало кілька поколінь того самого роду. Особливістю гуцульського будівництва є гарні дахи з гонти (раніше з «драниці»), часто з майстерно «ламаними», вигну-

тими, різьбленими прикрасами, які одночасно охороняють хату від вітру й дощу. По всій Г. на перехрестях доріг

Гражда в Жаб'ю

стояли каплички й хрести роботи місц. майстрів (див. також ЕУ I, стор. 197—98, стор. 215).

С. Вінценц

Поряд архітектури, широко відомі гуцульські мистецькі вироби. Це насамперед викладанки на дереві з пацьорками та ін. інкрустаціями різнокольоровим деревом, кістю, перламутром, металем. Багата орнаментика керамічних виробів, з мотивами геометричними, сильно стилізованими рослинами і птицями. Архаїчні форми мають мосяжні вироби з карбуванням, вироби зі шкіри й кости. Дуже мальовничий гуцульський одяг, ткацькі вироби з вовни, вишивки низзю та ін. способами. Незвичайно тонко виконують гуцули писанки, де, крім геометричного орнаменту, нерідко вживаються мотиви риб, коней та ін. Великий нахил гуцулів до прикладного мистецтва і їх майстерність у виконанні стали широко відомі в Європі й Америці. (див. ЕУ I, стор. 198, 211—12, 218, 222, 225—26, 286—88, 294, 300, 304, 312).

В. Січинський

Багато матеріалів з нар. мистецтва Г. було зібрано в музеях Львова, зокрема в Музеї НТШ, в Чернівцях, в етногр. музеях у Відні й Будапешті, а також у регіональному музеї «Гуцульщина» в Коломиї (кол. ім. о. Й. Кобринського).

Цілком своєрідним явищем був організований 1911 Г. Хоткевичем аматорський нар. Гуцульський Театр (режисери О. Ремез, згодом Л. Курбас), в якому селяни й селянки грали в п'єсах, написаних або перероблених Хоткевичем гуцульською говіркою; театр був ліквідований з поч. війни 1914.

Нині, поряд із самодіяльними хорами, як «Гуцульщина» та ін., відомий своєю діяльністю Гуцульський Ансамбль Пісні і Танцю в Станиславові.

Г. з її своєрідністю природи й побуту

населення знайшла відображення в окремих творах ряду укр. письменників, як О. Ю. Федькович, М. Черемшина, Г. Хоткевич, що культивували в своїх творах гуцульську говірку, С. Воробкевич, О. Кобилянська, М. Коцюбинський, А. Крушельницький, О. Олесь, Р. Єндик, Ю. Боршопш-Кум'ятський та ін.; гуцульські мотиви є і у польс. письменників Ф. Карпінського, Ю. Словацького, Й. Корженевського, С. Виспянського, Б. Поля, С. Вінценца. В образотворчому мистецтві в більший або менший мірі з Г. зв'язані твори Т. Копистенського, І. Труша, О. Новаківського, М. Мороза, С. Луцика, Ю. Дяченка, В. Дядинюка, О. Куриласа й ряду ін.; природу й людей Г. зображували польс. мистці Т. Ярошинський, С. Обст, М. Машковський, Т. Аксентовіч, Ю. Фалат, К. Сіхульський, В. Яроцький, Водзіцька та ін.

Література: Hacquet B. Neueste physikalisch-politische Reisen durch die Dacischen... Karpathen. Nurnberg 1790—94; Kaindl R. F. Die Huzulen. Відень 1894; Шухевич В. Гуцульщина, I—V. Л. 1899—1908; Гнатюк В. Причинки до пізнання Гуцульщини. ЗНТШ, СХХІІІ—ІV. Л. 1917; Крип'якевич І. З історії Гуцульщини. ЛНВ, LXXX—LXXXII. Л. 1923; Кобилянський Б. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття. Укр. Діалектологічний збірник, I. К. 1928; Січинський В. Гуцульський «оседок». Прага 1929; Vincenz S. Na wysokiej połoninie. В. 1936; Кубійович В. Пастушество Буковини. Праці Геогр. Комісії НТШ, I. Л. 1937; Hrabec S. Nazwy geograficzne Huculszczyzny. Кр. 1950.

Гучва, р. на півд. Холмщині, ліва притока Бугу, довж. — 85 км.

Гушалеви́ч Євген (* 1867), син Івана, оперовий співак — героїчний тенор, виступав на нім. і польс. сцені.

Гушалеви́ч Іван (1823—1903), літ. діяч і журналіст — москвофіл, родом із Чортківщини. Свящ.

у Калуському пов., пізніше катехит в Акад. Гімназії у Львові. З 1861 — довголітній посол до сойму, делегат Держ. Ради. Співр. «Зорі Галицької», її ред. в 1854. Видавав часописи «Новини» (1849), «Пчола», «Домъ и Школа» (1863—64). З 1866 став москвофілом. Зб. «Стихотворенія» (1848); відомий як автор патріотичної пісні «Мир вам, браття» й популярної оперети «Підгоряни» (муз. М. Вербицького).

Гюбенет Христіян (1822—73), лікар, гром. і мед. діяч, проф. хірургії в Київському Ун-ті (з 1851), 1860—69 гол. Київського Т-ва Лікарів; відомий орг-цією боротьби з холерною епідемією 1847—48, автор праць з епідеміології, венерології, офтальмології та ін.

І. Гушалеви́ч

Г

Гава, див. *Ворона*.

Гаватович Якуб (1598—1679), польс. свящ., автор перших укр. інтермедій «Продав kota в мішку» й «Найкращий сон», друкованих як додаток до драми „Tragaedia albo wizerunek śmierci prześw. Jana Chrzcziciela, przesłańca Bożego“, ви- ставленої в Камінці Струмилівій 1619 р.

Гавронський (Cawronski) Францішек (1846—1930), псевд. Равіта, польс. письм. і історик, родом з Київщини; автор численних творів з укр. тематикою, в яких спершу займав прихильну до українців позицію, але дедалі більше еволюціону- вав до українофобства — зокрема в „Hi- storia ruchów hajdamackich w 18 w.“ (I—II, 1899—1901), „Bohdan Chmielnicki“ (I—II, 1905—09) та ін.

Гаганець Йосиф (1793—1875), гр.-кат. еп. в Пряшеві з 1843; підніс рел. життя і заснував ряд спар- хіяльних інституцій.

Гагаузи, етнічна група в півд. Баса- рабії — 100 000 душ, з них бл. 20 000 в межах УССР (Бол- градський, Ренський, Ново-Іванківський р-ни). Г. становлять перехідну групу між тюрками і болгара- ми: їх мова нале- жить до тюркської групи, але Г. правос. й культурно спо- ріднені з болгарами, побіч яких жи- вуть і з якими переселилися з Болгарії в Басарабію в першій пол. 19 в. під час рос.-тур. воен. Деякі з них у 1860-их рр. вдруге переселилися до Приозів'я в околицях Бердянського.

Гадзінський Володимир (1888—1932), письм. і політ. діяч в УССР, родом із Галичини; з 1918 — в КП(б)У, займав ряд визначних постів у партійному і сов. держ. апараті; чл. літ. орг-цій «Гарт» і ВУСПП. Поеми «З дороги» (1922), «Земля» (1925), зб. поезій «Не аб- стракти» (1927), фантастична повість «Кінець» (1927) та ін.; збірники статей

до літ. дискусії «На безкровному фрон- ті» (1926) і «Фрагменти стихії» (1927).

„Gazette de Léopol“ («Львівська Газе- та»), тижневик франц. мовою, перша газ. на укр. землях, виходила у Львові 1786 (52 чч.), призначена була для ари- стократичних кіл Галичини; видавець — Оссуді (Ossoudi).

Галаган Гнат († 1748), 1706 полк. на За- поріжжі, 1708 полк. компанійський у Мазепи, 1708 перейшов на бік Петра I й допоміг рос. війську Яковлева здобу- ти Січ, за що був щедро нагороджений царем; 1709—14 полк. чигиринський, 1714—39 полк. прилуцький, відомий ка- р'єризмом і здирствами.

Галаган Григорій (1819—88), гром. діяч — українофіл, великий дідич на Пол- тавщині й Чернігівщині. Був зв'язаний особистим знайомством і листуванням із Т. Шевченком, М. Максимовичем, П. Ку- лішем, В. Антоновичем, багатьма чл. Старої Громади в Києві. Як чл. підго- товних комісій перед реформою 1861 р. і чл. Держ. Ради обстоював інтереси укр. селянства. З 1865 до смерті — зем- ський діяч-меценат; відкрив у с. Соки-ринцях першу на Україні сел. позич- ково-ощадну касу; за ініціативою й при матеріяльній допо- мози Г. відкрито гім- назію в Прилуці (1874) й багато нар. шкіл. В пам'ять по- мерлого сина засну- вав Колегію Пав- ла Галагана в Києві (1871). Плекав укр. архітектуру, хорове мистецтво і вистави вертепної драми. Матеріяльно підтри- мував ж. «Киевская Старина»; 1873—75 гол. Півд.-Зах. Відділу Геогр. Т-ва.

Галагани, коз.-шляхетський рід, вів початок від Гната (див.), полк., і його брата Семена, миргородського наказ- ного полк. в Кримському поході 1736; найвідоміші — Григорій (1716—77), при-

еп. й. Гаганець

Г. Галаган

луцький полк. (1739—63), учасник походів на турків і в Пруссію, і, особливо, гром. діяч Григорій (див.); після смерти його сина Павла рід вимер.

Галан Володимир (* 1893), гром. діяч в ЗДА, родом з Галичини. В добу визвольних змагань командант артилерійського полку УГА; в ЗДА з 1923. Організатор допомоги для укр. емігрантів в Європі після другої світової війни, організатор і ексекутивний дир. Злученого Укр.-Амер. Допомогового Комітету — ЗУАДК. Гол. Об'єднання б. Вояків Українців в Америці, організатор Укр. Стрілецької Громади в ЗДА, автор численних статей на гром. і військ. теми. Праці: «Спомини із укр.-поль. й укр.-болш. війни», «Значення України у світовому господарстві» й ін.

В. Галан

Галаховський Данило (діяльність 1674—1709), відомий київський гравер на міді, учень О. Тарасевича, м. ін. автор величезного гравірованого «тезису» (1708), присвяченого Київською Академією гетьманові Мазепі, з його портретом.

Галац (Galați) (VIII—9), м. в Румунії на лівому березі дол. Дунаю, між гирлами р. Прута й Серета; 80 000 меш. (1948), торг. центр і порт, доступний для морських суден. В 11—12 вв. — Малий Галич, важливий для торгівлі Галичини з Болгарією, Візантією, італ. містами й Сходом. В Г. похований був гетьман І. Мазепа.

Галліцизми, слова й звороти, позичені з франц. мови або створені на зразок французьких. Г. дуже ширяться в укр. мові під впливом широкого їх ужитку в поль. і рос. мові в другій пол. 18 і першій третині 19 в. Через поль. посередництво прийшли такі Г. як *цивільний*, *цитрина*, *краватка*, *парада*, *терен*, через рос. такі, як *атака*, *бюро*, *одеколон*, *пальто*, *портфель*... Часто Г. впроваджувалися через обидві мови. Щодо сфер ужитку, найбільше Г. стосується до театру й мистецтв (*антракт*, *балет*, *бюст*, *партер*, *пейзаж*...), побуту й моди (*ваза*, *блюза*, *котлета*, *лямпа*, *ресторан*...), військ. справи (*авангард*, *артилерія*, *батальйон*, *бригада*, *канонада*...), абстрактної лексики й політ. термінології (*буржуазія*, *парламент*, *ентузіазм*, *інтерес*...), розмірно мало — техніки (*монтер*, *ресора*...). Літ. мова вибрала також багато фразеологічних калк із франц., напр., *блискучий успіх* — *succès brillant*, *витончений смак* — *goût raffiné*,

мати місце — *avoir lieu*... Через франц. посередництво прийшло в 18—19 в. також багато слів, відновлених або побудованих за грец. й латинськими зразками.

Ю. Ш.

Гальянтерійна промисловість, галузь легкої пром-сти, на Україні слабо розвинена. Найбільшим осередком Г. п. є великий одеський зав. шкіряно-гальянтерійних виробів, який у 1940 р. давав $\frac{1}{3}$ всієї укр. продукції; заводи в Києві, Харкові, Львові, Чернівцях і ряді ін. міст, зокрема шкіряно-гальянтерійний зав. у Прилуці.

Гальятовський Іоанікій († 1688), письм., церк. правос. діяч, родом з Волині; вихованець, згодом учитель Київської Колегії, 1657—69 її ректор, ігумен Братського монастиря в Києві, 1669—88 архимандрит чернігівського Селецького монастиря. Видатний промовець, автор зб. проповідей «Ключь разумѣнія» (1659) і трактату «Наука, або способъ зложеня казанія» (1659), в якому викладена теорія бароккової проповіді, збірок оповідань про чудеса Вогородиці «Небо новое» (1665) та «Скарбница потребная» (1676), а також ряду трактатів, скерованих проти унії, ідейства й ісламу: «Łabędź z ріbrami swemi» (1675) «Alphabetum rozmaitym herezykom» (1681) «Alkoraan Mahometów» (1683) й ін.

І. Гальятовський

Галь (Gall) Ян Кароль (1856—1912), поль. композитор, м. ін. гармонізував укр. нар. пісні, викладав деякий час в укр. Муз. Ін-ті ім. Лисенка у Львові.

Гамбаль Марія (* 1896), уроджена Струтинська, співр. англ. частини газ. «Народна Воля», авторка кн.: «Story of Ukraine» (1932), «Bolshevik Misrule in Ukraine» (1933), «Our Ukrainian Background» (1936).

Гаргіль Вероніка Марія, див. Вероніка Марія Гаргіль.

Гартнер (Gartner) Теодор (1843—1925), нім. філолог-романіст, проф. ун-ту в Чернівцях. Спільно з С. Смал-Стоцьким уклав впливову в підавстр. Україні укр. шкільну граматику (1893; 4 вид. 1928) і наукову (1913). Брав участь в упорядкуванні правопису на Зах. Україні в дусі наближення до фонетичного правопису.

Гаштовт Мартин, київський намісник поль. короля Казіміра 1470—80 рр., з походження литвин, кат. віри; був призначений проти волі киян, які бажали мати за намісника якогось кн. правос. обряду.

Галяр (Caillard) Бансель де Гіяцинт (1849—1936), франц. політик, чл. палати депутатів від департаменту Ардеш, вимагав 1920 дипломатичного визнання УНР Францією (ст. в „France-Orient“ — „Pourquoi et comment j'ai défendu l'indépendance de l'Ukraine“).

Гваньїні (Guagnini) Олександр (1538—1614), поль. історик італ. походження; автор „Sarmatiae Europaeae descriptio...“ (1 вид. — 1578), де подав геогр. опис Польщі, України, Литви, Московщини й багато іст. відомостей про ці країни, та ін. книг. Творами Г. користалися укр. письменники 17—18 вв., зокрема автори коз. літописів.

Гваренгі, Кваренгі (Quarenghi) Джакомо (1744—1817), італ. архітект і маляр, автор 1779 до смерті працював у Рос. Імперії. На Україні збудував у стилі ампір палац графа П. Завадовського в с. Ляличах на Чернігівщині (1794).

Гвинтовка Матвій, ніженський полк, у Брюховецького 1663—67, згодом був ним ув'язнений; за Многогрішного ген. осавул, один із найближчих його прибічників, після падіння гетьмана 1672 засланий на Сибір.

Гданськ, див. Данціг.

Ге (Gay) Микола (1831—94), видатний маляр-філософ франц. роду, нар. в Воронежі, вихований на Поділлі; вчився в Київському Ун-ті і в петербурзькій Академії Мистецтв; проф. її став з 1863. Співорганізатор Т-ва Пересувних Виставок, до якого належало чимало укр. мистців. З 1876 р. оселився на Чернігівщині, провадив рел.-моральну проповідь серед укр. селян. Допомігав орг-ції Мист. Школи М. Мурашка в Києві, був чл. її ради. Твори характеризуються глибоким психологічним напруженням, наближаючись до пізнього експресіонізму, зокрема, написані на євангельські теми: «Тайна вечеря», «В Гетсиманському саду», «Що є істина?», «Голгота» (див. ЕУ I, стор. 608) й ін. Іст. — «Петро I допитує царевича Олексія», «Катерина II б. труни Єлисавети», портрети М. Костомарова, О. Герцена, Л. Толстого й ряд ін. Написав цікаві спогади.

М. Ге

В. С.

Гебус-Баранецька Степанія (* 1905), малярка і графік родом з Галичини; закінчила у Львові Мист. Школу О. Новаківського; з 1933 викладає в Мист.-Пром. Школі у Львові. Брала участь у

виставках на Україні, у Відні, у Франції та ін.; декоративні композиції, краєвиди, дереворити тощо.

Герей Петро (1864—1931), кат. церк. діяч на Закарпатті, педагог, з 1912 проф. гр.-кат. духовної семінарії в Ужгороді, з 1924 мукачівський єп., заслужений у піднесенні рел. життя єпархії; статті на церк. теми, праця про цивільний закон про подружжя.

Гедзь Юхим, див. Ясний Олесь.

Гедимін, великий кн. лит. (бл. 1315—41); за його панування більша частина білор. земель увійшла до складу В. Князівства Лит.; захопив Турово-Пинське князівство; титулувався «королем литвинів і русинів»; політ. вплив Г. відчувався і в Києві. Під кін. життя Г. його син Любарт-Дмитро через одруження став гал.-волинським князем.

Гедройц Костянтин (1872—1932), ґрунтознавець-агрохімік поль. походження, чл. АН УРСР і СССР, засновник науки про ґрунтові кольоїди; в 1913—29 керівник агрохем. відділу Носівської С.-Г. Дослідної Станції на Чернігівщині.

К. Гедройц

Гембачів, рос. й укр. ген., 1919 командир булави 3 Гал. корпусу на поль. фронті.

Гембицький Тит (1842—1908), актор, на сцені з 1859, грав у Житомирі й Києві, брав участь у поль. повстанні 1863, згодом повернувся на сцену; 1867 заснував свою рос.-укр. трупу, з 1869 грав у Львові в театрі «Руської Бесіди» й двічі стояв на чолі його. Залишив споми́ни, ряд перекладів і переробок драматичних творів.

Геник Василь (1909—41), діяч молоді УСРП в Галичині, чл. Гол. Ради Крайового Союзу укр. Поступової Молоді «Каменярі», співред. його органу «Каменярі»; розстріляний більшовиками у Львові.

Геник - Березовський Юліян (1906—52), видатний мистець-рецитатор, родом з Коломиїщини, лектор укр. мови в ун-тах у Кракові й Торонто; зокрема спеціалізувався в мист. читанні творів покутсько-гуцульських письменників В. Стефани-

Ю. Геник-Березовський

ка, О. Федьковича й М. Черемшини; з великим успіхом виступав у містах Зах. України й в укр. колоніях у Польщі, Німеччині й Канаді. Помер у Торонто.

Генітив, родовий відмінок, що в ньому злилися старий Г. і аблятив. Гол. функція придієслівного Г. — показувати об'єкт, обмежено охоплений дією або не досягнений нею (функції частковості, заперечення, віддалення, наближення, в останніх двох значеннях помалу ширяться приименникові конструкції). Г. при іменнику охоплює весь обсяг керування іменника іменником (функції об'єкта, суб'єкта, носія ознаки, стосунку, ознаки, почасті приналежності). Г. має особливо характеристичні закінчення в множині (-ів, -ей, нульове закінчення), в однині іменники сер. роду мають закінчення — а, жіночого — и (-і), чоловічого — а з функцією оформленості /цілісності або -у з функцією неформленості / частковості.

Геноцид, злочин проти людства, полягає в масовому винищенні цілих груп населення з расових, нац. чи рел. мотивів; застосовувався гол. режимом Гітлера проти ін. нац. груп. Большевики так само практикують Г., організуючи голод, ліквідуючи населення деяких областей (чеченці, інгуші, калмики, крим. татари) або масово його переселяючи (балтійці, українці), а також системою конц. таборів і заслання (див. Терор). 1946 р. Г. був визнаний злочином з погляду міжнар. права. 1948 Ген. Асамблея ООН прийняла конвенцію з метою запобігання Г. та покарання винних. ССРСР і УССР підписали цю конвенцію, не зважаючи на те, що їх режим широко застосовує Г. Міжнар. санкції проти порушників конвенції нині незадовільні.

Генуя, див. *Італія*.

Георгі (Georgi) Йоган Готліб (1729—1802), нім. подорожник, природник і етнограф, дослідник Росії; автор першого геогр. опису Рос. Імперії і першого етногр. опису її народів, важливих і для дослідження України; „Geographisch-physikalische und naturhistorische Beschreibung des russischen Reiches“ (I—IV. 1797—1801), «Описание всех в Российском государстве обитающих народов» (I—IV. 1799).

Георгієвський Євлогій, архієп., див. Євлогій Георгієвський.

Гепіди, давньогерманське плем'я, що разом із готами мандрувало до Чорного моря й у 3 в. зайняло Семигород, витиснувши звідти рим. легіони.

Гердан-Заклинська Олена (* 1916), хореограф-солістка, учителька модерного

мист. танцю. Студіювала у Львові й у Відні (у Р. Хлядек). Веде власну школу мист. танцю в Торонто (Канада). Має ряд танків власного укладу, перев. з укр. тематикою, — «Дорога» (муз. Лиська), відзначений на міжнар. фестивалі в Брюсселі; «Плач Ярославни» та ін.

Геринович Володимир (* 1883), географ, родом з Галичини; в 20-их і на поч. 30-их рр. проф., деякий час ректор ІНО О. Гердан-Заклинська в Кам'янці Подільському, в 30-их рр. репресований; досліді про Поділля, зокрема Кам'янецьчину («Кам'янецьчина», 1927), підручники, популярні праці.

Геринович - Ланська Руфіна (* 1912), солістка балету в театрі опери й балету в Києві, 1939—44 у Львові. Виконувала гол. ролі в балетах «Дон Кіхот», «Копелія», «Пер Гюнт» і ін.

Геркен-Русова Наталя (* 1902), мистець — театральний декоратор і театрознавець, родом із Києва, на еміграції з 1920 р. Студіювала в Укр. Академії Мистецтв у Києві, в Німці, Парижі й Празі; нині в Канаді. Мист. оформлення спектаклів у ряді міст Європи. Кн.: «Героїчний театр», статті з мистецтвознавства й літератури.

Геровський Георгій, рос. мовознавець у Чехії, дослідник сучасного стану й іст. укр. говірок Закарпаття з тенденцією висвітлити їх як говірки рос. мови. Синтетичний нарис цих говірок Г. вмістив у III т. „Československa vlastivěda“ (1934).

Гети, півн.-тракійські племена, відомі з 6 в. до Хр. Від 4 в. до Хр. займали Добруджу і простір до правого берега Дніпра. У 1 в. до Хр. гетський цар Бойребіста скорив сусідні племена й створив могутнє царство, що після його смерті розпалося. Землі Г. увійшли до

О. Гердан-Заклинська

Р. Геринович-Ланська

Н. Геркен-Русова

складу рим. провінції Мезії. Г. уважають за одно з племен, що увійшли до складу сх. слов'ян.

Гетьська культура, див. *Липицька культура*.

Геттінген (Göttingen), м. Дол. Саксонії (в Німеччині), 80 000 меш. (1955); з 18 в. в ун-ті вчилися українці; в 1945—50 рр. табір укр. переміщених осіб — бл. 1 000 меш., укр. студентська громада (бл. 50 чл.), сер. і нар. школи, укр. орг-ції; тепер бл. 80 українців.

Гетц (Goetz) Леопольд Карл (1868—1930), нім. історик права, проф. ун-ту в Бонні; автор праць: „Das Kiever Höhlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Rußland“ (1904), „Kirchenrechtliche und kulturgeschichtliche Denkmäler Altrußlands“ (1905), „Das Russische Recht (Russkaja Prawda)“, I—IV (1910—13) та ін.

Гец Лев (*1896), маляр і графік, родом зі Львова, закінчив 1924 Краківську Академію Мистецтв. Співорганізатор Музею Лемківщини у Сяноці. Виставки у Львові, Відні, Празі, Берліні; виставка АНУМ у Львові 1934, присвячена творчості Г. Серед творів Г. переважають красиви з урбаністичними мотивами й майстерною передачею настрою природи; Г. відомий також як гравер деревину й ін. технік, близький до зах. течій. З 1945 працює в Кракові.

Л. Гец

Гедройць Єжи (Giedroyc Jerzy) (*1906), поль. гром.-політ. діяч, до війни ред. журналів «Бунт Молодих» („Bunt Młodych“), «Політика» („Polityka“) у Варшаві, від 1947 р. — місячника «Культура» („Kultura“) в Парижі, в яких часто висуває укр. теми, шукаючи позитивного розв'язання укр.-поль. проблем. В 1938 видав кн. „Problem polsko-ukr. w Ziemi Czerwieskiej“ (автори: А. Бохенський, С. Лось, В. Бончковський).

Гжицький Володимир (*1895), письмен., родом з Галичини, в 20-их рр. жив у Харкові, чл. літ. орг-ції «Плут» і «Зах. Україна»; зб. поезій «Трембітині тони» (1924), оповідання, п'єси, реалістичні романи «Чорне озеро» (1929), «Захар Вовгура» (1932); «Чорне озеро», видрукуване в «Літ. Яр-

В. Гжицький

марку», викликало гостру офіц. критику за виразне підкреслення колоніальної політики Росії щодо ін. народів СРСР. У 30-их рр. Г. був засланий, 1956 реабілітований — нині у Львові.

Гжицька Зоя (1895—1935), ботанік-міколог, керівник лабораторії мікології Ін-ту Ботаніки УАН; праці в галузі мікології та фітопатології: «Матеріали до мікофлори України (1926—29)», „Materials to the Discomycetes of Ukraina“ (1929) й ін. Переслідувана сов. режимом, покінчила самогубством.

Гізе Фердинанд (1781—1821), хемік, нім. походження, проф. Харківського Ун-ту в 1804—14 рр.; м. ін. досліджував мінеральні води України.

Гізель Інокентій (†1683), осв. і церк. правос. діяч у Києві, нім. походження. З доручення митр. П. Могили керував Печерською друкарнею, 1646—56 ігумен Микола-Пустинського монастиря; проф. і ректор Могилянської Колерії, з 1656 — архимандрит Києво-Печерської Лаври. З іменем Г. зв'язане вид. друком «Києво-Печерського Патерика» («Патерикъ или отечникъ печерскій», 1661 і 1678) та «Синописиса» (1674), першого підручника іст. України, що був поширений по всій Сх. Європі й багато разів перевидавався до 1823 (його авторство приписували Г., але без достатніх доказів). Г. написав підручник для священників «Миръ съ Богомъ челоуѣку» (1669, 1671), де зібрано багато побутового матеріалу, і полемічний трактат „Prawdziwa wiara“ (1668).

І. Гізель

Гіра (Gira) Людас (1886—1946), лит. поет і критик; популяризатор і перекладач творів Т. Шевченка на лит. мову.

Гірей (Герей), династія крим. ханів; засновником її був Ханджі-Герей, який 1427 проголосив себе володарем Кримського ханства, що виникло після розпаду Золотої Орди; 1475 Менгли-Герей визнав себе васалом тур. султана. З ім'ям Г. зв'язані важкі, тривалі напади крим. татар на Україну, що супроводилися паленням сіл і забиранням у неволю («в ясир») населення. 1783 останній із Г. — Шахін-Гірей змушений був зректися влади, і Крим був приєднаний до Рос. Імперії (див. *Крим*).

Гірса Вацлав (*1875—1942?), чес. політ. діяч; нар. на Україні, був лікарем у Києві. 1917—18 очолював чехо-словацький рух на Україні. 1920—27 шеф відділу

мін-ва закордонних справ Чехо-Словацької Респ., згодом — на дипломатичній службі. Г. сприяв ор-ції укр. емігрантів та очолював допомогу ім. За активною співпрацею Г. постала низка укр. наук. і культ. установ у Чехо-Словаччині.

Гіта (11—12 в.), дочка англ. короля Гарольда II; після його загибелі в бою під Гейстінгсом (1066) жила з родиною в Данії, одружилася з Володимиром Мономахом.

Главче Егор (Юрій) (1871—1919), лікар-венеролог і гром. діяч в Одесі (з 1903), де провадив широку боротьбу з венеричними хворобами, зокрема шляхом диспансерного лікування. Заснована 1917 Г. лікувально-профілактична поліклініка для безплатного лікування в 1922 була перетворена на Одеський Шкірно-Венерологічний Ін-т ім. Г. Автор ряду наук. праць із венерології.

Гледичія терниста (*Gleditsia triacanthos* L.), колюче листяне дерево 15—20 м вис. з родини стручкових, медодайне, декоративне; походить із Півн. Америки; на Україні Г. садять інколи в степах у парках.

Глієр Райнгольд (1874—1956), рос. композитор і диригент жид. походження, нар. в Києві; 1913—20 проф. Київської Консерваторії і деякий час її дир. У Г. вчилися композитори Л. Ревуцький і Б. Лятошинський. Оркестрував деякі твори Лисенка, дав нову оркестрацію «Запорожці за Дунаєм», написав симфонічну картину «Запорожці», балет «Тарас Бульба», симфонічну поему «Заповіт», присвячену Шевченкові.

Гловінський Євген (*1894), економіст, родом з Київщини, наук. співр. Укр. Наук. Ін-ту в Варшаві (1930—39), проф. УТГІ і УВУ, д. чл. НТШ; тепер в Німеччині. Автор праць «Проблема розрахункового балансу України» (1932), «Гроші і кредит СССР за часів першої п'ятилітки» (1934), «Фінанси УССР» (1939), «Фінанси УССР 1939—54» (1954) і ряд ін. Чл. Укр. Нац. Ради на еміграції (заступник гол.) від Укр. Нац. Держ. Союзу.

Є. Гловінський

Глявберова сіль (мірабіліт), мінерал, десятиводневий содовий сірчан ($\text{Na}_2\text{SO}_4 + 10\text{H}_2\text{O}$), використовується у лікуванні, у виробництві скла, соди і т. д. Добувається з Сівашу й Генічеських озер.

Глявконіт, мінерал, водний алюміносилікат заліза, магнію й калію, поширений в осадових гірських породах, ви-

користовується для зм'якшування т. зв. «твердої» води, для виробництва фарб і як калійове добриво. Україна багата на глявконітові відклади крейдового й третинного віку; кращі родовища на Поділлі, б. Канева й Харкова.

Гльоґер (Gloger) Жигмонт (1845—1910), поль. етнограф, amator-археолог; його багата зб. з Волині й Підляшшя міститься в Археологічному Музеї в Кракові.

Гмелін (Gmelin) Самуель Готліб (1745—74), нім. подорожник і природник; в 1768—74 з доручення рос. Академії Наук об'їздив Кавказ, береги Каспійського моря, Надволжя і Донщину; в його праці: „S. G. Gmelin's Reise durch Russland zur Untersuchung der drei Naturreiche“ (I—IV, 1770—84) є також матеріали про природу окраїн України.

Гміна (Gmina), нижча адміністративно-територіальна одиниця в Польщі; відповідає укр. громаді. В Королівстві Поль. Г. відповідала рос. волості; в Польщі після 1920 р. існувала Г. (Gmina zbiorowa), що складалася з кількох сіль. громад. Вона користувалася обмеженою самоуправою; органи — війт, лавники, гмінна рада — були виборні. В Галичині за Австрії й Польщі Г. покривалася з громадою, основною адміністративною одиницею.

Гмюнд (Gmünd), м. в Дол. Австрії на кордоні з Чехо-Словаччиною, 4 000 меш.; в 1914—18 рр. табір для біженців і виселенців із Галичини, в якому діяли

Гмюнд, бараки

укр. школи (м. ін. гімназія), культ. й гром. установи; важкі побутові умови спричинили велику смертність: в 1914—17 рр. бл. 14 000 українців.

Гнайс, метаморфічна гірська порода, постала в умовах високої температури й тиску на значних глибинах земної кори з осадових (парагнайс) або магматичних (ортогнайс) порід; як *граніт*, Г. складається з кварцу, польового скалінцю й лосняку. На Україні Г. становить разом із гранітом основну породу Укр. кристалічного масиву, виступає також у Мармаросько-Буковинській

верховині і на центр. Кавказі. Г. має деяке значення як будівельний матеріал.

Гогодза, див. *Брусниця*.

Годний Мартин, львів. архітект 17 в.

Гойдич Павло Петро ЧСВВ (*1888), кат. церк. діяч, духовний провідник укр. меншости на Словаччині; свящ. з 1911, ЧСВВ з 1922, єп. з 1927, з 1940 ординарій пражівської єпархії. Підніс рел. життя єпархії, розбудував монастирі й ряд харитативних та осв. установ (гр.-кат. гімназію, сиротинець, в-во), заснував Марійські дружини та ін. Боровся проти словакізації Пражівщини. 1951

єп. П. Гойдич

засуджений на досмертне ув'язнення; єпархія 1950 силоміцно переведена на православ'є.

Голембійовський (Gołębiowski) Лукаш (1773—1849), поль. археолог і етнограф, в його працях є чимало укр. матеріалу, зокрема з Покуття („*Lud polski*“ 1830).

Голіцин Василь (1643—1714), кн., рос. держ. діяч, фаворит регентки царівни Софії, ініціатор *Вічного миру* з Польщею (1686) і походів проти кримського хана. Похід 1687, в якому брали участь 50 000 козаків, спричинивши великі втрати, скінчився нещасливо. Провина за невдачу була покладена на гетьмана І. Самойловича; його позбавили булави в наслідок змови коз. старшини, підтриманої Г. Кампанія 1689, проведена Г. спільно з Мазепою, теж не мала успіху.

Голубев Степан (1849—1920), історик церкви, проф. ун-ту і Духовної Академії в Києві; праці: «*Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*» (I—II, 1883—98), «*История Киевской Духовной Академии*» (1886), а також численні статті в ж. «*Киевская Старина*», «*Труды Киевской Духовной Академии*» та ін., присвячені культ. і церк. життю на Україні 16—18 вв.

Голубінський Євген (1834—1912), рос. історик церкви, проф. Московської Духовної Академії, відомий сміливою критикою іст. джерел і оригінальністю поглядів, чл. київського Т-ва Нестора-Літописця; автор праці «*История русской церкви*» (I—II, 1880—82), важливої для історії укр. церкви.

Голуховський (Gołuchowski) Агенор (1812—75), граф, поль.-австр. політик, намісник Галичини 1849—59, 1866—67, 1871—75, мін. внутр. справ 1859; боровся проти змагань гал. українців, провів польонізацію адміністрації Галичини й Львівського Ун-ту.

Гольдельман Соломон (*1885), жид.-укр. гром. діяч, соціолог-економіст; 1917 чл. Центр. Ради від жид. соц.-дем. партії і Малої Ради, 1918 за Директорії секретар праці і в. о. секретаря в справах нац. меншостей, 1919 товариш мін. торгу й пром.-сти, згодом товариш мін. праці; з 1920 на еміграції, з 1922 доц., з 1925 проф. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах, згодом УТГІ; з 1939 в Палестині. Праці з екон. політики й нац. питання укр., жид., рос. і нім. мовами, м. ін. «*Листи про Україну*. Матеріали до іст. укр.-жид. відносин за часів революції» (1921); «*Населення і ком. партія на радянській Україні у нац. та соц. розрізі*» (1930).

С. Гольдельман

Гольдман Олександр (*1884), фізик, проф. Київського Політехнічного Ін-ту, д. чл. УАН і керівник Н.-Д. Катедри Фізики, ред. журн. «*Укр. Фізичні Записки*»; праці в ділянці фотоелектру, діелектриків; встановив закономірності теорії твердих випростувань і фотоелементів.

Гонсет Роман (1891—1951), винахідник і підприємець, родом з Галичини, з 1907 в Канаді, з 1916 в Льюїс Анджелес в США; винаходи (частково разом із сином Фавстом): удосконалений кіноапарат, поліпшення радіо, телефону (бл. 100 патентів).

Р. Гонсет

Гонта Іван (†1768), один із провідників сел. повстання, т. зв. коліївщини, родом з Уманщини. Бувши сотником коз. уманської надвірної міліції Ф. Потоцького, при наближенні керованих М. Залізняком гайдамаків, дістав наказ виступити проти них. Але Г. з усією міліцією перейшов на сторону повсталих, збільшивши їх сили, і разом із Залізняком 20. 6. 1768 узяв Умань; був проголошений уманським полковником. Рос. ген.

І. Гонта

Кречетніков, розбивши 28. 6. гайдамаків і взявши Г. в полон, передав його К. Браніцькому; після жорстоких катувань Г. був страчений в с. Сербах б. Могилева (Див. *Гайдамаччина* і ЕУ I, стор. 461—62; література — стор. 465).

Горгани, центр. частина *Бескидів* між р. Мізункою на зах. і Прутом на сх., між берегом Карпат на півн. і Сер.-Карп. улоговиною на півдні. Простір — бл. 2500 км². Г. найменше доступна й найслабше заселена частина Укр. Карпат. Вони збудовані з твердого й відпорного ямненського й іноцерамового пісковиків. Поперечні долини Мізунки, Свичі, Чечви, Лімниці, Бистриці Надвірнянської і Солотвинської та Прута порозтинали поздовжні хребти й перетворили ґраткову будову гір на пір'ясту, а часто й на острівні гери. Висота

Вид з Синяка на Горгани

верхів підноситься з 1400 м на зах. (напр., Горган Вишківський 1448 м) до 1800 м у сточищі Лімниці (Грофа 1752, Попадя 1742, Сивуля 1836, Ігровище 1807, Висока 1805), а далі на сх. знову обнижується (Добощанка 1757, Синяк 1664, Хом'як 1544); верхи зарисовуються виразніше, ніж в ін. Бескидах, вони часто відокремлені одні від одних глибокими провалами і мають форму стіжків. Усі вищі верхи вкриті, зокрема на півд. узбіччях, великими (до 5 км²) полями бльоків пісковика (т. зв. «цекота», або «ґрехіт»), продуктом звітнення твердого матеріалу. На узбіччях найвищих верхів слабі сліди зледеніння. Долини рік глибоко втяті (до 1000 м), вузькі, їх узбіччя стрімкі, біг річок невіривняний, часто з порогами й водоспадами (напр., Бухтовець, Прут). Г. і тепер є великою лісовою пущею, де ліс займає понад 80% цілої площі. Ліси в основі смерекові, мішані лише на березі гір і на Закарпатті; вище гор. границі лісів (висота 1450—1550 м) більше, ніж в ін. частинах Укр. Карпат, розвинений жерепа, і тому, а також через поширення «цекоти» полонин в Г. мало. Переходові форми між красвидом Г. і красвидом *Полонинських Бескидів* утворюють *Бескиди*, положені між двома раменами

Середньо-Карпатської улоговини, зокрема в сточищі гор. Теремлі на Закарпатті (Канч — 1583, Стрімба — 1723, Стремніс — 1599 й ін.).

Несприятливі природні умови є причиною того, що Г. дуже рідко заселені. В зах. і центр. Г., де мешкають *бойки*, оселі положені здебільша на березі гір; у глибину гір сягають лише оселі *гуцулів* у долинах Бистриці Надвірнянської і Прута; тут, також на березі гір, лежать містечка — Надвірна й Делятин. Неукр. населення (жиди, поляки, німці) з'явилося лише в 19 в. у зв'язку з експлуатацією лісів і не становило в 1939 р. навіть 10% заг. ч. людности. Гол. госп. значення тут має експлуатація лісів, яку від кін. 19 в. полегшує густа мережа вузькорейкових лісових залізничок, що вивозять дерево до великих тартаків у Вигоді, Брошневі, Надвірній та ін. Нафтова пром-сть — у Битькові, Пасічній і Ріпному. В долині Прута загальноукр. значення набули курорти (Ворохта, Яремче, Ямне, Микуличин й ін.); їх розвиток полегшила єдина в Г. зал. лінія, яка через Татарський провал в'яже долину Прута з Закарпаттям. В. К.

Гордон (Gordon) Патрік (1635—99), шотландець, ген. на моск. службі (з 1661), брав участь у чигиринських походах 1676—78 та в озівських 1695—96, жив деякий час у Києві; залишив цінний щоденник.

Городцов Василь (1860—1945), рос. археолог, провадив розкопи на Україні, встановив хронологію могил із червоною охрою, виявив культуру попелищ скитської доби, систематизував поховання печенігів, торків, половців і татар, особливу увагу присвятив киммерійській культурі; перший довів існування бронзової доби в Сх. Європі («Бытовая археология», 1910; «Культуры бронзовой эпохи в средней России», 1915; «Исследование Гонцовской палеолитической стоянки», 1926).

Горонда, с. б. Мукачева на Закарпатті, 1914 постій коша УСС, перенесений пізніше до Замкової Паланки під Мукачевом.

Горук Семен (1873—1920), отаман УСС, до війни ред. органу партії Христ. Суспільників «Руслан», під час війни командир куреня УСС, пізніше пресовий референт при НК УГА; убитий більшовиками.

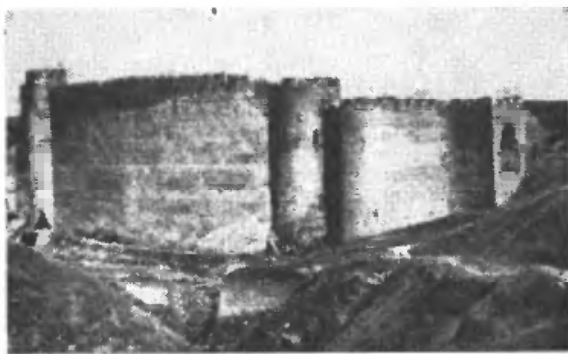
Готи, давньогерманські племена. В 2 в. вийшли з півд. Швеції, дісталися до

С. Горук

Надбалтики, звідти течією Зах. Двини перейшли на Дніпро, де створили державу. Готські племена на Україні сиділи від Дністра до Дінця й Кубані і називалися остготами (сх. Г.). Готські племена, що осіли на зах. від Дністра, звалися вестготи (зах. Г.). Після розбиття готської держави гунами в 375 р. Г. подалися до Паннонії й далі до Італії. Частина остготів лишилася в Криму (див. Крим). Готські металеві вироби широко розходилися по Україні і по всій Сх. Європі. Після великого переселення народів Г. перенесли з собою цю майстерність до Зах. Європи, де вона набула назви меровінгського або готського стилю. М. М.

Готика або гостролучний стиль на Україні був поширений порівняно небагато, в 14—16 вв., перев. на Зах. Україні, й мав характер переходового стилю. Гостролучні форми були відомі на Причорномор'ї ще в старохрист. добу і наново прийшли з Зах. й Півд. Європи в 14—15 вв., особливо в замково-оборонних спорудах (Хотин, Кам'янець, Межибіж, Невицьке, Маковиця на Закарпатті та ін.). Елементи Г. маємо також у церк.

Хотин, кріпость XV—XVI в.

будівництві (Рогатин, Сутківці, Острог, Дермань) і в більшій мірі в рим.-кат. костюлах. Готичний натуралізм впливав також на укр. малярство (монументальне й іконне), в початках друкарства і граверства та ужитковому мистецтві, особливо в металевих і ювелірних виробах 15—17 вв. В. С.

Готье Юрій (1873—1943), рос. історик і археолог, з 1900 досліджував могили на Україні та готські пам'ятки в Криму («Железный век в восточной Европе», 1930).

Гощинський (Goszczyński) Северин (1803—76), поль. поет-романтик, народився й виріс на Київщині; один із представників т. зв. укр. школи в поль. літературі, поема „Zamek Kaniowski“ (1828) має сюжетом гайдамацьке повстання 1768 р.

Гошовський Олександр, маляр при дворі перемиських владик першої пол. 17 в., учень Себастьяна Волосковича.

ГПУ, див. Державне Політичне Управління.

Грабовський (Grabowski) Михайло (1805—63), поль. письмен. і критик, народився й жив перев. на Правобережжі; приятелював з П. Кулішем, співр. його «Записок о Южной Руси»; видатний представник т. зв. укр. школи в поль. літературі: романтичні повісті „Koliszczyzna i Stepy“ (1838), „Stanica Hulajpolska“ (1840—41), „Tajkury“ (1845—46), „Pan starosta Kaniowski“ (1856), „Zamiec w stepach“ (1862) й ін.; написав текст до виданої І. Фундуклєсєм кн. «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии» (1848).

Грабський (Grabski) Станислав (1870—1949), поль. правник і політик, проф. Львівського Ун-ту, один з лідерів Народових Демократів, мін. освіти 1923—26, ворог українців, автор т. зв. „lex Grabski“ з 31. 7. 1924 в справі заведення двомовних шкіл («утраквізм») і урядової мови в школах, чим знищено укр. шкільництво (зменшення шкіл з укр. мовою навчання з 2 869 в 1921—22 до 753 в 1927—28 рр.).

Граве Дмитро (1863—1939), визначний математик, проф. Харківського, згодом Київського ун-тів, д. чл. ВУАН (з 1919), д. чл. НТШ (з 1923), почесний чл. АН СССР, один з найвидатніших альгебристів на Україні, творець матем. школи в Києві, з якої вийшов ряд учених. Автор ряду праць, гол. з алгебри, м. ін. «Об основных задачах математической теории построения географических карт» (1896), «Теория конечных групп» (1908), «Курс алгебраического анализа» (1910), «Краткий курс математического анализа» (1924), «Теоретическая механика на основе техники» (1932).

Граверство, див. Графіка.

Гранат (*Punica granatum* L.), овочеве деревце чи кущ, із родини гранатових. Овочі нагадують помаранчі; їх уживають до їжі сирими і на мармеляду, конфітуру й под.; з кори добувають 25% дубильної речовини, а з шкуринки овочу — 28% танідів; Г. — також декоративна рослина. Плекають у Криму.

Граніт, найпоширеніша грубокристалічна порода, магматичного походження, в основному збудована з кварцу, польового скалінцю й лосняку; добрий будів. матеріал, кращі відміни Г. надаються для декоративних цілей. На Україні Г. і *гнайс* становлять основні породи Укр. кристалічного масиву, що виступають на

Д. Граве

поверхню в долинах рік і утворюють своєрідний *гранітовий краєвид*. Численні відміни Г. на Україні залежать від петрографічного складу, походження, барви, фізичних прикмет і техн. вартости.

Видобуток Г. на Україні становив до війни 25% видобутку ССРСР. Г. переробляють на місці з огляду на кошти і лише там, де зручне положення (б. річок і залізниць) полегшує транспорт. Гол. р-ни Г. пром-сти: на Волині й суміжному Поліссі — р-н Клесова б. Сарн (сірі й рожеві граніти), околиці Коростишева й Коростеня, Судилкова — Новгороду Волинського (червоний Г.); на Правобережжі — великий р-н між Вінницею і Гливанню (темносірі граніти), над р. Россю (Погребиче, Городище, Біла Церква, Богуслав) і Умансько-Тальницький р-н; над Дніпром — б. Кременчука (Табурище, Крюків) і р-н Ярцева-Наталівки; мало експлуатують Г. на півд. Побожжі, через невідгідне для транспортування положення, і на Приозівській височині. Р. М.

Гранітовий краєвид, один із краєвидів України, поширений у межах *Української Кристалічної гряди* в долинах рік, де вони врізуються в тверде, кристалічне підложжя. Характеристичні прикмети його: невіривняна течія рік із кам'янистим руслом, порогами, заборолами й грядами, вузькі долини із стрімкими скелястими узбіччями. Найвиразніше виявлений у р-ні Дніпрових порогів (докладніше див. ЕУ I, стор. 76).

Грац (Graz), гол. м. Штірії (Австрія), 226 000 меш. (1951); з кін. 19 в. укр. колонія, перев. із студентів, що 1895 заснувала земляцтво «Русь», перейменоване 1910 на Укр. Студентське Т-во «Січ»; після першої світової війни ч. студентів — до 50, після другої — 200 (в 1947—48 рр. журн. «Студентський Прапор»). Під час другої світової війни ч. українців зросло коштом вивезених робітників, в 1945 — коштом біженців (з 1945 Укр. Представництво на Штірію, гол. В. Тимцюрак); тепер невелика колонія.

Гребе (Graebe) Курт (1871—1952), полк., нім. гром. діяч у Польщі, чл. сойму 1922—30; співпрацював з українцями при орг-ції бльоку нац. меншостей, в соймі й на конгресах нац. меншостей у Женеві. Під час війни 1939—45 очолював відділ опіки над зах.-укр. робітниками в Нім. Фронті Праці (D. A. F.); з 1951 гол. нім.-укр. Т-ва ім. Гердера в Мюнхені.

Греголинський Дмитро (1880—1944), педагог (учитель гімназії в Перемишлі) і журналіст; прихильник гетьманського руху; видавець і ред. тижневика «Укра-

їнський Голос» у Перемишлі (1919—29), першої укр. газ. під поль. окупацією.

Гренджа-Донський Василь (* 1897), письмен., родом із Закарпаття; в 1920—39 рр. надзвичайно плідний. Г.-Д. випустив кілька збірок поезій, оповідань, повістей і драматичних творів. 1927—28 ред. ж. «Наша Земля». Його творчість романтична; переважають патріотичні і соц. мотиви. Гол. збірки поезій: «Квіти з терням» (1923), «Золоті ключі» (1923), «Тернові квіти полонин» (1928), «Тобі, рідний Краю» (1936); збірки оповідань: «Оповідання з карпатських полонин» (1926), «Назустріч волі» (1930); іст. поема «Червона скала» (1938), повісті «Ілько Липей» (1936) і «Петро Петрович» (1937), іст. драма «Сотня Мочаренко» (1932) та ін.; нині письменник живе на Пряшівщині, співпрацюючи з місц. укр. видавництвами.

Гренер (Gröner) Вільгельм (1867—1939), нім. генерал і політик, начальник ген. штабу нім. військ, що 1918 були на Україні; сприяв переворотові 29. 4. 1918; провадив політику трактування України як колонії; з ініціативи Г. демобілізовано Синьожупанну й Сіру Дивізію, Галицький полк СС та ін., пізніше він перешкодив творенню укр. військ. частин; один із засновників Укр. Наук. Ін-ту в Берліні й перший гол. його кураторії.

Гресько Донна (* 1927), скрипачка в Канаді; вчилася в консерваторіях Чикаго й Нью-Йорку (у М. Мішакова, М. П'ястро); ряд успішних концертних виступів у різних містах Канади й ЗДА, зокрема в Тавн Голл і в Карнегі Голл у Нью-Йорку.

Гриф (сип) білоголовий (*Gyps fulvus* L.), великий птах із ряду хижаків, довж. до 1,2 м, крила з розмахом до 2,6 м, вага — бл. 7,5 кг; поширений на Україні в Карпатах, на Поділлі, Волині, у Криму і на Кавказі (де піднімається до — 2 750 м і вище); залітає в степову й лісостепову смугу.

Гродські суди, або старостинські суди, держ. суди першої інстанції у великих карних справах на території давньої Польщі; з 1434 р. заведені й на укр. землях під Польщею; для селян, жидів, вірменів, а також деяких категорій міщан Г. с. були апеляційною інстанцією від компетентних для них судів. Вони поступово витиснули земські, себто шляхетські суди. Г. с. очолювали старости городів, їм допомагали писарі, що провадили гродські акти, де записували, крім вироків, також угоди та заяви приватних осіб з метою надати їм правової сили. Г. с. існували у Великому Князівстві Лит. у формі *замкових судів*.

Гроза (Groza) Олександр (1807—75), поль. письмен. т. зв. укр. романтичної школи, жив перев. в Житомирі; „Obrazki ukraińskie“ (1855, 2 вид. п. н. Trzy powieści, 1860), драма „Hryś“ (1858), поема „Starosta Kaniowski“ та ін. твори з укр. тематику.

Грозний, обласне м. на сх. Передкавказзі в РСФСР, осередок Грозненського нафтового р-ну, 226 000 меш. (1956). Укр. колонія (в 1926 р. на 97 000 меш. — 7 800 українців — 8%). В. Гренджа-Донський (33 000 км²), поза Г., жило за переписом 1926 р. бл. 10 000 українців.

Грондський (Grądzki) Самуель († після 1676), поль. історик, емігрант у Трансиль-

ванії, згодом посол швед. короля Карла X до Хмельницького; 1676 написав іст. Хмельниччини п. н. S. Grondski de Grandi „Historia belli cosacco-polonici“, видану в Вудапешті 1789.

Гроттаферрата, грец. монастир б. Риму, заснований в 11 в. за василіянським уставом. Тепер має групу укр. ченців, гол. друкарів, які дбають за вид. укр. церк. книг.

Грофа (V—4), верх у центр. частині Горганів, у сточищі р. Лімниці, 1752 м вис.

Грубе Вільгельм (1827—98), відомий хірург, з 1859 проф. і дир. хірургічної клініки Харківського Ун-ту; співорганізатор і довголітній керівник Харківського Мед. Т-ва.

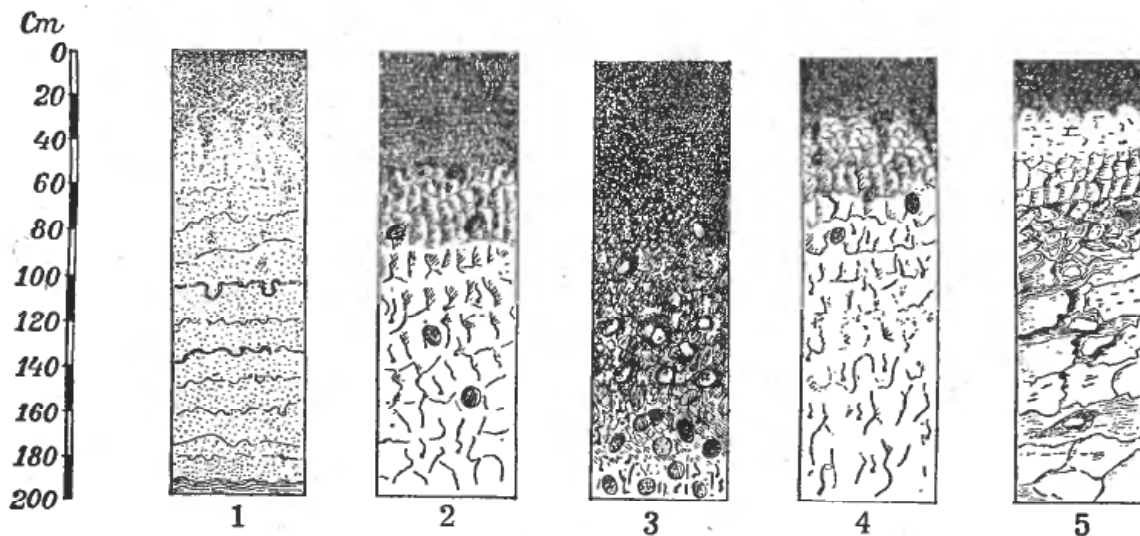
Грудзінський (Grudziński) Станислав (1851—84), поль. поет і белетрист, родом з України, вчився в Києві; з укр. тематикою поема „Dwie mogiły“ (1879), „Powieści ukraińskie“ (1879).

Ґрунти України

1. Попільнякові ґрунти лісової зони (див. профіль ч. 1) утворилися в умовах вогкого клімату під шпильковими та мішаними лісами на піщуватому водно-льодовиковому покладі. Верхні шари мають 1—2,5% гумусу.

Гол. відміни: піщані попільнякові ґрунти на пісках, супіщані, суглинкуваті на глинах.

Поширення: Півн. Україна, Надсянська низовина, котловини над Бутом, Стиром і Іквою, Підкарпаття (суглинки) і як острови на піщаних терасах річок лісостепу.

Профілі ґрунтів:

1 — Піщаний попільняковий ґрунт: 0—10 см — ясносірий гумусовий шар, > 1% гумусу; 10—40 см — жовтий пісок із сірими плямами; 40—180 см — білий пісок з ущільненими брудними прошарками (ортзанди); на глибині бл. 200 см прошарок, зцементований гідроксидами заліза та мангану (ортштайн). 2 — Деградований чорнозем лісостепу: 0—30 см — темносірий гумусовий шар з 3—3,5% гумусу; 30—50 см — перехідний шар; 50—90 см — збагачений на глину ущільнений шар; > 90 см — жовтопелювий лес, багатий на вапно. 3 — Грубий чорнозем лісостепу: 0—60 см — темносірий гумусовий шар з 6—12% гумусу; 60—180 см — перехідний шар з гумусовим забарвленням шар темнуватосірого кольору; > 180 см — ґрунтоутвірна порода — багатий на вапно (CaCO₃) лес. 4 — Варнястий солонцюватий ґрунт: 0—20 см — гумусовий барнястосірий шар з 2,5—3% гумусу; 20—40 см — перехідний шар; 40—60 см — ущільнений, збагачений на глину шар; > 60 см — лес, збагачений, крім вапна, на гіпс та розчинні солі натрію. 5 — Гірський торфопопільняковий ґрунт: 0—30 см — торфуватий темний шар; 30—45 см — білястий, попільняковий шар, вимитий від солей, збіднений на глину; 45—60 см — ущільнений, збагачений на глину шар; 60—80 см — рум твердої породи; > 80 см — тверда щільнувата порода.

Природна родючість низька, залежить від вмісту глини.

2. Спільнені ґрунти лісостепу (профіль ч. 2) утворилися в межах сучасного лісостепу з кол. чорноземів у висліді їх деградації (спільнення), спричиненої поширенням у другій пол. польовикової доби в степах листяних лісів. Верхні шари мають 1,5—3,5 % гумусу.

Залежно від ступеня спільнення розрізняємо деградовані чорноземи, темно-сірі лісові ґрунти, сірі лісові ґрунти і ясносірі лісові ґрунти.

Поширення: півн. частина лісостепу, зокрема на Правобережжі.

Природна родючість залежить від відсотка гумусу.

3. Чорноземи (профіль ч. 3) постали в умовах помірно вологого або посушливого клімату під степовою рослинністю, на багатій на вапно породі — лесі. Відсоток гумусу 5—6% на зах., бл. 9% на сх.

Відміни чорноземів залежать від неоднакових умов клімату, різного складу лесів і різної рослинності. Найважливіші з них: 1. грубі чорноземи (6—9% гумусу, глибина 1,5—2 м), що займають перев. частину лісостепу (зокрема на Лівобережжі) й Кубані; 2. звичайні степові чорноземи (6—8% гумусу, глибина бл. 1 м), поширені в півн. смузі степу й на Кубані; 3. півд. чорноземи (4—6% гумусу, глибина 60—75 см), поширені в півд. степах за винятком їх надморської, найменше вологої частини.

Природна родючість висока, залежить від кількості вологи.

4. Барнясті (каштанові) ґрунти (профіль ч. 4) постали в умовах низької вологості й засолення на лесовому покладі. Відсоток гумусу 2,5—3.

Відміни: темнокаштанові і яснокаштанові ґрунти з солонцями й солончаками.

Поширення: Узбережжя Чорного й Озівського морів та Півн. Крим.

Природна родючість низька, особливо в солонцях, залежить від кількості вологи.

5. Гірські ґрунти постали на продуктах звітрювання твердих гірських порід і тому мілкі, а часто й жорсткуваті. Рід гірських ґрунтів і їх родючість залежать від роду гірських порід, абсолютної висоти, роду рослинності тощо. Це буроземи й попільнякові ґрунти з різними відмінами.

Поширення: Карпати, Кримські гори, Кавказькі гори.

6. Інші ґрунти не являють суцільних масивів, становлячи невеликі острови серед ґрунтів 1—5 (інтразональні ґрунти). З них важливіші:

а. Болотяні ґрунти, що утворилися в умовах надмірного звогчення, зокрема на Півн. Україні.

б. Лучні ґрунти, поширені в заплавах рік усієї України.

в. Солончаки й солонці, поширені зокрема в смузі барнястих ґрунтів. (Докладніше — Г. Махив. Ґрунти. ЕУ I, стор. 54—58 і карта.)

За Г. Маховим

Ґрунтові води, див. Підземні води.

Ґрунтові шляхи, див. Шляхи.

Ґрунтознавство, наука про ґрунти, досліджує ґрунти як комплексне явище, в процесі взаємодії чинників мертвої й живої природи, їх походження, геогр. розміщення, способи їх раціонального використання й поліпшення. Хоч дослідження ґрунтів почалися здавна, Г. як окрема наука виникло лише в кін. 19 в., у великій мірі завдяки працям визначного рос. вченого Василя Докучаєва («батько ґрунтознавства»), який вперше пояснив процеси ґрунтоутворення й висунув ідею генетичної класифікації ґрунтів. Гол. підставою для будови цієї класифікації були його праці про чорнозем на Україні.

Перші наук. дослідження ґрунтів України, зокрема, праці над першими ґрунтознавчими картами, пов'язані з діяльністю земств, які в 1880-их рр. інтенсивно вивчали природні підстави сіль. госп-ва. В 1888—94 рр. досліджував ґрунти Полтавщини В. Докучаєв (1846—1903), який

видав точну карту ґрунтів Полтавщини 1:420 000; за кілька рр. перед тим він опублікував свої праці про чорнозем і генезу степів. У 1890-их рр. і згодом аж до 1917 р. досліджували ґрунти України почасти укр. вчені, почасти фахівці з Петербургу й Москви. Ґрунти Поділля й Харківщини досліджував О. Набоких, який вів наук. полеміку з рос. ґрунтознавцями й заснував укр. школу ґрунтознавців з новою методикою дослідів; Ф. Левченко з Києва досліджував ґрунти Волині, Н. Фролов — Київщини, Б. Полинов — Чернігівщини, С. Захаров — Кавказу і Передкавказзя. Дослідження над чорноземними ґрунтами та посухою в степах і боротьбу з нею проводили, крім Докучаєва, укр. лісівник-ґрунтознавець Ю. Висоцький (1865—1940) і визначний рос. учений П. Костичев (1845—95). Перед війною розвинув свою діяльність киянин К. Гедройц (1872—1932), довголітній (1913—29) керівник агрохем. відділу с.-г. н.-д. станції в Носівці б. Ніжена, засновник науки про

грунтові кольоїди; його лабораторні дослідження над чорноземом базувалися насамперед на укр. матеріалі. Побіч займалися ґрунтами укр. геолог П. Тутковський і ботанік та географ з Одеси Г. Танфільєв.

У цих дослідках Україна як окрема країна не фігурувала. Дослідження ґрунтів України як цілого, як й ін. ділянок її природи, припадає на 1920-і рр. Воно зв'язане насамперед із діяльністю Сільсько-Господарського Наукового Комітету України і його ґрунтознавчої секції (1920—27), якою в 1923—27 рр. керував Г. Махів. Вона склала 10 тт. «Матеріалів дослідження ґрунтів України» і видала синтетичну карту ґрунтів України Г. Махова (1 : 1 000 000). Ґрунтознавчу працю провадили також н.-д. станції (в 1927 р. на Україні їх було 35), Укр. Н.-Д. Ін-т Ґрунтознавства в Києві, Укр. Н.-Д. Ін-т Удобрень у Києві й ін., катедри Г. діяли при високих школах, насамперед при с.-г. ін-тах. Великим ударом для укр. ґрунтознавства була ліквідація більшовиками С.-Г. Наук. Комітету (1927) і руйнація с.-г. науки в роки проведення колективізації.

Нова фаза ґрунтознавчих дослідів на Україні почалася з другої пол. 1930-их рр.; вони мають на меті детальне вивчення ґрунтів із практичною метою піднесення їх урожайності. Досліди ці провадять н.-д. заклади: насамперед Укр. Н.-Д. Ін-т Ґрунтознавства в Києві і Укр. Н.-Д. Ін-т Ґрунтознавства Мін-ва Сіль. Госп-ва України в Харкові (зорганізований 1956 р. на базі Лябораторії Ґрунтознавства АН УРСР), які керують ґрунтознавчими роботами на Україні, численні с.-г. дослідні станції, агролябораторії в радгоспах і більших колгоспах. Катедри Г. є при геологічних факультетах ун-тів, С.-Г. Академії, с.-г. і політехн. ін-тів. Праці з Г. друкуються перев. в публікаціях відповідних н.-д. і навчальних закладів, майже виключно рос. мовою. До визначних ґрунтознавців України належали в 20—30-их рр. і пізніше, крім згаданих Г. Махова і К. Гедройца, Д. Віленський (деякий час керівник Н.-Д. Ін-ту Удобрень у Києві, праці про засолені ґрунти), геолог В. Крокос (фосильні ґрунти), О. Соколовський (керівник Н.-Д. Ін-ту Ґрунтознавства в Харкові, праці з кольоїдного Г.), О. Душечкин, П. Коссович, А. Лебедев; працювали також — І. Бандура, О. Грінченко, Г. Грінь, А. Дояренко, В. Кавалерідзе, М. Крупський, Муравлянський, Т. Таранець й ін.

Загалом Україна з ґрунтознавчого погляду належить до найкраще досліджених країн світу.

І. Бандура

Гудзій Микола (*1887), літературознавець, родом із Поділля; д. чл. АН УРСР; з поч. 20-их рр. проф. Московського

Ун-ту. Автор багатьох праць, із яких для іст. укр. літератури мають значення розвідки про «Преніє живота и смерти...», про переклади на Україні з «Великого Зерцала», про Данила Заточника, підручник «История древней русской литературы» й ін. Зокрема важливі численні праці, присвячені «Слову о полку Игореві», між ними велика бібліографія (1914), «Ревизия подлинности Слова о полку Игореве в исследовании проф. А. Мазона» (1946), «О составе золотого слова Святослава» (1947), наук.-популярні статті, як «Слово о полку Игореві» (зб. під цією назвою, К. 1955); Г. належить ред. ряду видань «Слова».

Гужковський Казімір (1864—1919), барон, полк. уланів австр. армії, під час світової війни пов. староста в Дрогобичі й Сокалі; 1918 вступив до УГА й визначився при її орг-ції.

Ґула Федір (*1890), астроном і педагог, доц. Укр. Високого Пед. Ін-ту в Празі, автор підручників для високої школи з астрономії; праці про затемнення сонця.

Гуммерус (Gummerus) Герман (1877—1948), фінський політик і історик, проф. ун-ту в Гельсінкі, активний прихильник України й оборонець її прав на самостійність; мав зв'язки з укр. діячами, зокрема революціонерами, до революції 1917, особливо під час першої світової війни, коли був стокгольмським представником Союзу поневолених Росією народів; 1918 посол Фінляндії на Україні; автор численних рефератів і статей про Україну; кн. «Неспокійні часи на Україні» (1930 фінською і швед. мовами).

Г. Гуммерус

Ґурагумора (Gura-Gumora) (VI—6), м-ко в горах півд. Буковини над р. Молдавою, тепер Сучавської обл. Нар. Рум. Республіки, за австр. періоду пов. м; в кол. пов. 61 000 меш., з них 2% українців. В Г. 1863 р. нар. О. Кобилянська.

Ґурамішвілі Давид (1705—92), грузинський поет; змушений покинути батьківщину, після служби в рос. армії, в 70-их рр. оселився в Миргороді; брав участь у гром. житті Полтавщини. Зб. поезій Г. «Давитіані» має виразні мотиви укр. природи й нар. мистецтва, зокрема поема «Пастух Кацвія» (перша назва «Весела весна»), пісня «Зубівка» тощо. Зб. «Давитіані» переклав М. Бажан (1950). На могилі Г. в Миргороді 1949 відкрито пам'ятник.

Гургула Ірина (*1903), мистецтвознавець, співр. Нац. Музею у Львові; розвідки з укр. нар. мистецтва, зокрема про вишивки й одяг, друковані в «Етногр. Зб.» НТШ, «Новій Хаті», «Укр. Заг. Енциклопедії» та ін.

Гурський Артур (Górski), псевд. Quasimodo (*1870), польс. письмен., проф. ун-ту, автор кн. „Niepokój naszych czasów“ (1938), де пропонував сприятливе для укр. сторони розв'язання проблеми нац. взаємин у Польщі, гостро критикуючи урядову політику.

Гурський Проспер (1812—90), маляр із Житомирщини; автор бл. 3 000 творів із

К. Гутковський

минулого України та її тогочасного побуту.

Гутковський Клим (1881—1915), один із діячів «Січей» і «Сокола-Батька» в Галичині, вельосипедист і мандрівник (відкрив сталактитові печери в Кривчі на Поділлі); 1910 ред. газ. «Праця» в Бразилії, під час першої світової війни сотник УСС і командир сотні.

Гюльденштедт (Güldenstädt) Йоган Антон (1745—81), нім. природник і лікар, який з доручення рос. Академії Наук відбув кілька подорожей на південь імперії (на Україні в 1773—74). Г. перший дав характеристику природи Півд. України, зокрема ґрунтів, рослинності й тварин; „Reisen durch Russland und im Kaukasischen Gebirge“ (I—II, 1787—91); «Дневник путешествия в южную Россию академика Гюльденштедта в 1773—74 г.» (1879).

Д

Давид Ігоревич (1059—1112), кн. волинський після смерті Ярополка Ізяславича; внук Ярослава Мудрого. В порозумінні з Святополком Ізяславичем київським намагався відняти Галичину від Володаря й Василька Ростиславичів. За осліплення Василька княжий з'їзд у Ветичеві 1 100 відібрав у нього Волинь; Д. закінчив життя в Дорогобужі на Погоринні.

Давид Святославич (†1123), з чернігівських Ольговичів, вів бурхливе життя, намагаючись здобути власний стіл; недовго княжив у Новгороді, пробував відібрати Смоленськ у Володимира Мономаха; помирився з ним у 1094—95 й осів у Чернігові.

Давид Григорій (1888—1920), поручник УГА, 1919—20 командант польового шпиталю 2 Гал. Корпусу у Вінниці; в січні 1920, разом з ін. членами Ревкому УГА, підписав умову УГА з большевиками; перший гол. цього Ревкому, в серпні розстріляний большевиками.

Давидгородок (I—8), м. на Поліссі над р. Горинню, 15 км від її впадіння до Прип'яті, р. ц. Берестейської обл. Білоруської ССР, 10 500 меш. (1931). Річкова пристань, рибальство. В 12—13 вв. осередок удільного князівства. Розкопи Р. Якимовича (1937—38) на місці дітинця виявили залишки дерев'яних будинків, вимощені

деревом дороги, керамічні матеріяли, вироби з бронзи, заліза, скла, кости й дерева. Під залишками двірської церкви знайдено домовини з похованнями княжої родини Ігоревичів.

Давиденков Микола (*1879), вчений фахівець у ділянці опору й випробовування матеріялів, д. чл. АН УРСР (з 1929 р.), проф. Ленінградського Політехн. Ін-ту.

Давидов Василь (1792—1855), декабрист, полк.; чл. Союзу Благоденства, один із засновників Півд. Т-ва декабристів, керував (разом із С. Волконським) його Кам'янською управою. 1826—40 був на каторзі, пізніше заміненій засланням у Сибірі.

Давидов Степан (1777—1825), композитор, родом українець, учень Сарті; дир. придворної капелі в Петербурзі й дир. музики царських театрів. Твори: духовні концерти й ін. церк. музика, музика до деяких частин популярної опери «Леста або Дніпрова Русалка».

Давидов-Давиденко Іван (*1891), лікар, родом з Харківщини, д. чл. НТШ; 1940—41 керівник клінічного відділу Укр. Отолярінгологічного Ін-ту в Харкові; праці про хвороби вуха, горла, носа укр., нім., франц. мовами. Тепер на еміграції в Німеччині.

Давидовський Григорій (1866—1952), хоровий диригент і композитор, родом із Чернігівщини; з 1908 пропагував укр. нар. пісню, мандруючи з своїм хором по Рос. імперії. Пізніше організував ряд хорів. За час диригентської діяльності дав понад 3 000 концертів. Написав ряд творів на теми укр. нар. пісень для хору без супроводу; найпопулярніші: «Бандура» (1896), «Кобза», «Україна», «Кубань», церк. твори.

Г. Давидовський

Давидяк Василь (1850—1922), один з москвофільських діячів Галичини, грекат. свящ., посол до гал. сойму і австр. парламенту.

Давидяк Євген (* 1879), син Василя; адвокат, гал. гром. діяч; проф. і ректор Укр. Тайного Ун-ту у Львові; 1934 чл. адвокатської ради в Галичині; 1939 доц. карного процесу Львівського Держ. Ун-ту; оповідання з бойківського життя. Тепер у Львові.

Давфін (Dauphin), м-ко в провінції Манітоба в Канаді, 300 км на півн. зах. від Вінніпеґу; 6 000 меш. (1951), в тому ч. 1 540 українців. В окрузі Д. українці поселилися від 1896 р. і становлять тепер відносно більшість: на 24 500 меш. — 9 000 (або 37%), населення бріт. походження — 34%.

Даденков Микола (1885—1955), педагог-дослідник, проф. ін-тів нар. освіти в Дніпропетровському й Ніжені (1928—41), з 1941 — в Київському Пед. Ін-ті, керівник відділу іст. педагогіки в Укр. Н.-Д. Ін-ті Педагогіки; автор ряду праць із педагогіки, дидактики, іст. педагогіки.

Дажбог, Даждъбог, бог сонця, вогню, пізніше добра й достатку у сх. слов'ян (на думку Ягіча, відомий і півд. слов'янам); згадується в «Повісті временних літ» (під 980 і 1114 рр.) і в «Слові о полку Ігореві».

«Дажбог», літ.-мист. місячник, з 1935 двотижневик, журн. молодих письменників націоналістичного напрямку, виходив у Львові 1932—

35; ред. Є. Ю. Пеленський (1932—34), Б. І. Антонич (1934), Б. Кравців (1935); співр. І. Атаманюк, Я. Дригинич, Р. Завадович, Б. Кабаровський, В. Кархут, В. Ласовський, С. Луццик, А. Малюца, Б. Романенчук та ін. При журн. виходила «Літ. Бібліотека» (м. ін. видані були твори Б. І. Антонича, Я. Дригинича, Б. Кабаровського, У. Самчука й ін.).

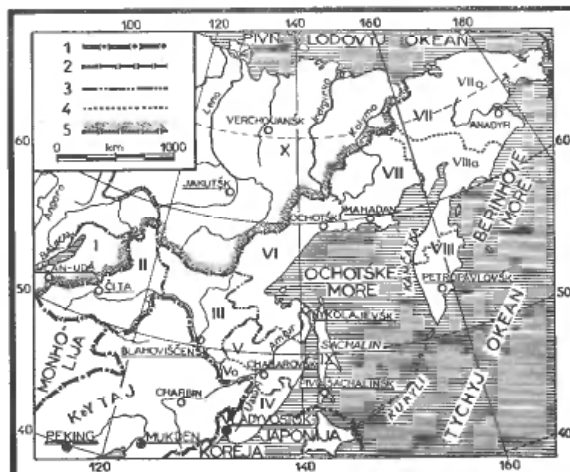
ДАЖБОГ

Дайц Йосиф (1896—1955), графік, жид. походження, викладав у Харківському Художньому Ін-ті; численні автолітографії, ілюстрації, зокрема до творів сучасних письменників, та ін.

Даки, давнє плем'я тракійського походження, споріднене з гетами. Жили між Дунаєм, Тисою та Дністром. В 1 в. до Хр. об'єдналися з гетами, вели війни з Римом і були ним завойовані в 107 р. по Хр. (провінція Дакия). В 274 р. завойовані візиготами. До 5 в. Дакия була заселена слов'янами, які слов'янізували даків.

Дакура Осип (1864—1914), міський лікар у Відні, родом з Галичини; д. чл. НТШ; автор наук. розвідок і популярних праць.

Далекий Схід СРСР, назва сх. частини Сибіру, положеної над Тихим океаном і відділеної від іншої сов. Азії високими гірськими хребтами. На півдні Д. С. межує з Китаєм (здовж р. Амур) і Кореею, на півн. доходить до Півн.

Далекий Схід. 1 — Кордони держав. 2 — Границі автономних республік. 3 — Границі країв і областей. 4 — Границі автономних областей і національних округ. 5 — Межа Далекого Сходу.

I — Бурято-Монгольська АССР. II — Чітинська обл. III — Благовіщенська обл. IV — Приморський край. V — Хабаровський край. VI — Жидівська автономна обл. VII — Нижньо-Амурська обл. VIIa — Магаданська обл. VIIb — Чукотська національна округа. VIII — Камчатська обл. VIIIa — Корякська національна округа. IX — Сахалінська обл. X — Якутська АССР. Головні міста країв і областей підкреслені.

Льодового океану і Берингової протоки. В 1920—22 рр. Д. С. становив незалежну Далеко-Східню Республіку, зайняту 1922 більшовиками і прилучену до РСФСР під назвою Далеко-Сх. край. Нині Д. С. не становить окремої адміністративно-територіальної одиниці, натомість є виразною геогр.-екон. країною. Д. С. обіймає такі краї й області: Приморський край, Благовіщенську обл. (Амурщину), Хабаровський край (разом з Жидівською АО), Нижньо-Амурську

обл., Магаданську обл., Камчатську обл., Сахалінську обл.; до Д. С. зачисляють здебільша також Чітінську обл., що становить разом з Бурято-Монгольською АССР переходову країну між Д. С. і Сибіром — Забайкальщину. Територія Д. С. — 3,5 міл. км² (без Чітінської обл. — 3,1), населення Д. С. становить 5,3 міл. (без Чітінської обл. — 4,3 міл.).

В півд. частині Д. С., найтеплішій і найгустіше заселеній, велику частину населення становлять українці; над сер. Амуром і в Приморщині (в сточищі р. Уссурі) вони складають більшість. Укр. поселенці називали ці простори Зеленим Клином. (Докладніше див. *Зелений Клини*).

Далеко-Східні Українські З'їзди, з'їзди українців Далекого Сходу в 1917—18 рр. 1 з'їзд відбувся 11—14. 6. 1917 в Микольсько-Усурійську, 2 і 3 в Хабаровську (7. 1. 1918 і 7. 4. 1918), 4 у Владивостоці 24. 10. 1918. На 3 з'їзді були створені у Владивостоці Далеко-Східня Укр. Крайова Рада (відбула 3 сесії до кін. 1920 р.) і як виконавчий орган Далеко-Східній Укр. Секретаріят (діяв 1918—22). Див. також *Зелений Клини*.

Далеко-Східня Республіка (Дальне-Восточная Республіка — ДВР), демократична держава, створена в квітні 1920 на території Далекого Сходу (разом з Забайкальщиною) як буферна держава між сов. Росією і Японією; територія бл. 3 міл. км², населення до 2 міл.

На установчих зборах Д.-С.Р., що відбувалися від 12. 2. до 26. 4. 1921, із заг. ч. делегатів 351, українців було 41. За конституцією, українці одержали спеціальні права і мали свого окремого міністра. 10. 11. 1922 Д.-С.Р. перестала існувати, бо червона армія окупувала країну і примусила парламент Д.-С.Р. винести резолюцію про «об'єднання» з Росією. Див. також *Зелений Клини*.

Даль Володимир (1801—72), рос. письменник, етнограф і визначний лексикограф; родом з Катеринославщини, написав м. ін. ряд творів із укр. тематикою: казка «Ведьма», переказ «Упирь», «Червоно-русские предания», оп. «Небывалое в бывалом».

Даміловський Микола (1880—1942), архітект, родом з Чернігівщини, проф. Інженерно-Будів. та Художнього Ін-ту в Києві; за його проектами споруджено в Києві чимало будинків.

Данилевич Василь (1872—1935), історик і археолог, учень В. Антоновича, чл. УНТК в Києві, доц. Київ. Ун-ту, згодом проф. Київського Ін-ту Нар. Освіти, чл. Н.-Д. Катедри іст. України в Києві й Археографічної Комісії ВУАН; досліджував Донецьке городище та могили

на Харківщині; серед праць: «История Полоцкой земли до конца 14 в.» (1897), «Археологическая мемуарына Київщини» (1925) й ін.

Данилевич Іван (1858—1924), бук. гром.-пед. діяч, учитель; ред. популярного місячника «Добри Рады» (1889—1914) в Чернівцях.

Данилевич Роман (* 1903), журналіст і кат. діяч, співорганізатор свята «Українська Молодь Христіві» і кат. орг-ції молоді «Орли», учасник міжнар. кат. конгресів, співред. журналів «Молоді Робітники», «Укр. Юнацтво» і «Лицарство Пресвятої Богородиці». Під час другої світової війни опікувався українцями в нім. полоні. 1949—54 ред. газ. «Християнський Голос» у Мюнхені. З 1951 гол. Укр. Кат. Акад. Об'єднання «Обнова».

Данилевський Василь (1852—1939), фізіолог, родом із Харкова; з 1880 проф.

фізіології та гістології в Харківському Ветер. Ін-ті, 1883—1909 — проф. в Харківському Ун-ті. 1889 нагороджений премією Паризької Академії Наук. Організатор і з 1910 дир. Харківського Жін. Мед. Ін-ту. З 1917 знову проф. гістології в Харківському Ун-ті. З 1919 наук. керівник заснованого ним Всеукр. Ін-ту Ендокринології та Органотерапії. З 1926 д. чл. ВУАН. Чл. багатьох наук. т-в. Автор численних (бл. 120) праць, м. ін. «Гипнотизм» (1924), «Фізіологія людини» (1926), «Учебник физиологии человека» (1929).

Данилевський Віктор (* 1898), історик техніки, проф. Ленінградського Політехн. Ін-ту, д. чл. АН УРСР (з 1948). З 1929 організував кілька експедицій для вивчення залишків старовинних копанень, гребель, військ.-інженерних споруд і т. д. Праці з іст. техніки, зокрема СССР.

Данилевський Григорій (1829—90), рос. письменник, походження, родом із Слобожанщини; частина його творів зв'язана з Україною, зокрема романи «Беглые в Новороссии» (1862) і «Воля (Беглые воротились)» (1862—63), оповідання й казки з укр. тематикою; найцінніший зб. «Украинская старина» (1869) з біографічними відомостями про Сковороду,

В. Данилевич

В. Данилевський

Б. Каразіна, Квітку-Основ'яненка й нарисом про старовинні школи на Слобожанщині.

Данилевський Микола (* 1880), метеоролог, дир. Укр. Метеорологічної Служби, на поч. 1930-их рр. доц. С.-Г. Ін-ту в Києві, згодом репресований; праці з кліматології України.

Данилевський Олександр (1838—1923), брат Василя, визначний біохемік, проф. в ун-тах Казані й Харкова (1885—92) та в Військ.-Мед. Академії в Петербурзі; створив катедру фізіологічної хемії в Харківському Ун-ті; автор ряду наук. праць.

Даниленко Арсеній (* 1901), фізик, рентгенолог, співр. Київ. Рентгенологічного і Радіологічного Ін-ту, 1931—41 рр. — наук. співр. Харківського Рентгено-Радіологічного Ін-ту; праці в галузі ультразвуку, рідинних іскрових лічильників і штучної радіоактивності.

Даниленко Валентин (* 1913) археолог, наук. співр. Ін-ту Археології АН УРСР, досліджував пам'ятки палеоліту, неоліту, ранньої залізної доби, зокрема Кам'яну могилу на Мелітопольщині, стійбище Крутлик та ін.

Данилишин Дмитро (1907—32), ремісник, бійовик УВО й ОУН, відомий з атентату на Голубка (1931) і з нападів на пошту в Трускавці й Городку; за останній був повішений поляками 23.12.1932 разом із В. Біласом. Одна з найгероїчніших постатей ОУН, мав великий вплив на поширення орг-ції на Зах. Укр. Землях. На знак протесту проти повішення укр. суспільність зареагувала м. ін. спонтанним бойкотом польс. монополій (протиалькогольна і протинікотинна акція).

Данилів Володимир, історик літератури й етнограф, співр. ж. «Киевская Старина», «Україна», «Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві»; у 1920-их рр. працював у Т-ві дослідників укр. історії, письменства і мови в Ленінграді; праці про укр. нар. пісні, статті, присвячені Шевченкові, Костомарову та ін.

Данилівка (III—25), с. над р. Медведицею в Надволжі, р. ц. Сталінград-

Г. Данилевський

Д. Данилишин

ської обл. РСФСР; укр. етногр. острів (1926 р. в р-ні було 16 300 українців — 91% всього населення).

Данило ігумен (11 — поч. 12 в.), як гадають, родом із Чернігівщини, автор опису подорожі до Св. Землі — Палестини в 1106—07 рр. Твір, що має до 100 відписів 15—19 вв. під назвами «Хожденіє», «Странник», «Паломник» та ін., належав до найпоширеніших в укр. старому письменстві. Являючи собою спогади про подорож, відбуту з цілою «дружиною», «Хожденіє», поряд із елементами геогр. й почасти екон. опису, подає численні оповідання про св. місця, взяті з Біблії, легенд та апокрифів, чим зумовлена велика літ. цінність цього твору, перейнятого виразно виявленим патріотизмом автора.

Данило Романович (1202—64), кн. волинський і гал., король Руси (з 1253). Після смерті батька, кн. Романа (1205), в наслідок заворушень гал. боярства, був змушений перебувати спершу при утор. дворі, згодом з матір'ю і братом Васильком у невеликих волинських володіннях. Після впертої боротьби з сусідами й гал. боярами об'єднав Волинь (1227), а згодом, після кількох невдалих спроб, оволодів і Галичем (1238), населення якого підтримувало Д., всупереч інтригам аристократії. 1239 Д. зайняв і Київ, що вже перед тим був під його впливом; мав великий вплив і на Турово-Пинське князівство. Тат. навала 1240—41, коли були зруйновані Київ, Володимир, Галич, перешкодила дальшому об'єднанню укр. земель; проти Д. виступила Угорщина в союзі з поляками, чернігівськими князями й з підтримкою ворожих Д. бояр, але в 1246 під Ярославом Д. переміг коаліцію й остаточно поширив владу на Галичину. Змушений поїхати до ханського двору в Сарай і визнати залежність від Орди, щоб врятувати державу, Д. готувався до дальшої боротьби з татарами, проводячи походи на пограничні землі по р. Случі й Горині проти т. зв. «тат. людей», будуючи укріплення і шукаючи союзу з Заходом, зокрема з рим. папою Інокентієм IV. У зв'язку з цим Д. погодився на унію й прийняв від папи королівську корону (1253). Але зв'язки ці не принесли сподіваної допомоги й не мали дальших реальних наслідків. 1254 Д. успішно відбив новий напад татар на Пониззя й Волинь, проте 1259 під натиском військ Бурундая Д. довелося знищити укріплення й відмовитися від дальших протитат. плянів.

Винятково здібний володар, Д. об'єднав на якийсь час зах. укр. землі; він збудував ряд нових міст (Холм, Львів), реформував військо, створивши важко

озброєну піхоту з селян, приборкав боярство. Він провадив активну зах. політику. Під його владою ширилися зах. культ. впливи, прищеплювалися зах. держ. й адміністративні форми, зокрема в житті міст.

П. Грицак

Данило Грек (Daniel Oliveberg de Graecani Atheniensis), дипломат на службі у В. Хмельницького і І. Виговського; ієромонах з Атен. Приїхав на Україну 1654; в 1655—58 рр. відбув з доручення укр. уряду низку дипломатичних місій до Швеції, Семигороду, Молдавії, Валахії й Бранденбургу; нобілітований у Швеції й Польщі, за Виговського був на Україні «військ. секретарем»; пізніша доля невідома.

Данило Заточник, див. «Моленіє Данила Заточника».

Данилов Леонид (1874—1928), метеоролог, рос. походження, керівник Подільського відділу Укрмету; м. ін. працями «Клімат Поділля» (1924).

Данилович Гнат (1789—1843), поль. історик права, укр. походження, родом з Підляшшя; проф. ун-тів у Вільні, Харкові, Києві й Москві. Співпрацював під ред. М. Сперанського над збірником законів для зах. губерній Росії. Дослідник і видавець пам'яток лит.-руського права та матеріалів до іст. Литви, Білоруси й України. Праці рос. і поль. мовами.

Данилович Мирон (1877—1952), укр.-кат. свящ., родом з Галичини, гром. діяч в ЗДА, зокрема в Пітсбургу; в ЗДА жив з 1910 р.

Данилович Северин (1861—1942), адвокат, один із засновників Укр. Радикальної Партії, гром. діяч на Покутті до першої світової війни; на поч. 1920-их рр. провадив разом із М. Яцковим та С. Твердохлібом угодову акцію на користь Польщі і тому був виключений з партії.

Данилюк Іван, архиеп., див. *Іван Данилюк*.

Данильченко Микола (1885—1957), агроном, підприємець; за укр. державности (1917—20) вищий урядовець госп. і фінансових держ. установ; з 1924 в Канаді і ЗДА організатор і власник ряду пром. і торг. підприємств і довголітній касир Об'єднання Укр. Орг-цій Америки.

Данильченко Петро (* 1860 — дата смерті невідома), віолончеліст; родом з Києва. Скінчив Московську Консерваторію. 1881 викладав у Муз. Школі в Харкові, концертував по Україні. 1882—87 викладав у Філармонії в Москві. Пізніше не раз об'їздив із концертами Швейцарію, Францію та Україну.

Данильчук Іван (1900—42), укр. гром. діяч у Канаді (Кенора, Саскачеван), нар. учитель; організатор Союзу Укр.

Молоді Канади (СУМК), діяч СУС, ред. місячника The Ukrainian Tribune (1941—42).

Данина, «дань», безпосередній податок, що його населення («піддани») платило державі; в ранню добу Д. платили переможені слов. племена переможцям. Пізніше Д. стає постійною держ. повинністю. Одиницею оподаткування в княжу добу були дим — двір, рало, себто хліборобська одиниця — родина, а з 13 в. запроваджено Д. від душі татарами, які зробили перепис населення. Особи, що на них лежав обов'язок платити Д., за цим переписом, називалися данськими людьми, або данниками і їх вписували в данські книги за волостями. Д. населення сплачувало грішми або натурою (хліб, мед, хутра, худоба). Князь стягав Д. шляхом «полюддя», об'їжджаючи свою землю. За лит.-руської доби Д. платилася князям і В. князям, а з 15 в. вона була перенесена на землевласників. Крім грошових і натуральних повинностей, населення відбувало трудову повинність, відому вже в стару добу (допомога при публіч-і В. князям, а з 15 в. вона була перетворена на Гетьманщині Д. платили селянство й міщани, і вона йшла до царської скарбниці, на гетьманську адміністрацію та самоврядувальні органи (див. також *Податки*).

В. М.

Даниш Никифор (1877—1954), педагог (учитель сер. шкіль) і гром. діяч, зокрема Коломийщини й з 1919 р. Станіславщини, один з організаторів приватного шкільництва в Галичині; статті на под. теми; помер у ЗДА.

Данкевич Лука (1791—1866), один із перших популярних письмен. у Галичині, гр.-кат. свящ. у Коломий; писав вірші й байки під псевд. Лука з Ракова, перев. у віденському «Вістнику».

Данціг (нім. Danzig, поль. Gdańsk), портове м. над Балтицьким м., до 1920 і в 1939—45 рр. в складі Німеччини, 1920—39 — вільне м., зв'язане з Польщею, з 1945 р. належить до Польщі; 300 000 меш. (1956). 1922—44 в Д. студіювало деяке ч. укр. студентів техніку (в 1925—27 бл. 200), перев. з Галичини. Студентські орг-ції: проф. Союз Укр. Студентів «Основа» в Д., корпорації «Галич», «Зарево», «Чорноморе», т-ва — гурток ім. І. Франка соц. напрямку, орг-ція студентів-хеміків «Смолоскипи», хор тощо. Гол. діяльність в 1920-их рр., пізніше ч. укр. студентів зменшилося.

Данченко Олександр (* 1887), отаман, в 1919 командир Запор. Дивізії і деякий час Запор. Корпусу. В грудні 1919 разом з отаманами Божком і Волохом відмовився коритися наказам Директорії УНР і, порозумівшись з боротьбістами, перейшов до большевиків.

Данькевич Костянтин (* 1905), компо-

зитор, проф. Київської Консерваторії; балет «Лілея» за Шевченком (1939), опера «Богдан Хмельницький» за лібреттом О. Корнійчука (1951—53), симфонія, симфонічна поема «Отелло», увертюра, камерні твори, сольові пісні, твори для фортепіяна та ін.; нині гол. правління Спілки Радянських Композиторів України.

Данько М., див. *Троцький Микола*.

Даньковська Раїса, етнограф, дослідниця усної творчості, звичаїв і матеріальної культури Слобожанщини, в 1920-их рр. завідувачка Музею Слобідської України ім. Г. Сковороди, наук. співр. Н.-Д. Катедри Іст. Укр. Культури в Харкові.

Дараган Юрій (1894—1926), поет, сотник Армії УНР; після перебування в таборі в Каліші, жив у Празі. Автор високо оціненої критикою зб. поезій «Сагайдак» (1925); при тонкій ліричності сприйняття природи, — своєю філософією оптимізму, боротьби, мотивами «бронзи і металю», зокрема воскресенням образів поетичного світу княжої України (цикл «Луна минувшини») збірка Д. чимало вплинула на творчість молодших сучасників — укр. поетів із зах. земель та емігрантів.

Ю. Дараган

Дармопрай Михайло (* 1896), укр. гром. діяч в ЗДА, майор армії ЗДА; засновник Т-ва Укр. Амер. Ветеранів (1947) та його перший командант.

Дарниця, див. *Київ*.

Датив, давальний відмінок, гол. придієслівний. Основне значення — непрямий об'єкт, що до нього спрямована дія, в багатьох типах безособових речень — дієва особа. Д. має закінчення -ові / -еві, рідше -у (типове для півн. говірок) в іменниках чоловічого роду, -у — середнього, -і — жіночого, -ам у множині.

Даушков Сергій (1893—1943 ?), сел. діяч і організатор Укр. Радикальної Партії на Волині, автор оповідань із сел. побуту, публіцист, співр. «Громадського Голосу» у Львові.

Дацків Теодор (1888—1956), правник, гром. діяч, журналіст; ред. тижневиків «Наш Поступ» (1923—27) в Едмонтоні й «Канадійський Фармер» (1932—40) у Вінніпегу; діяч Союзу Гетьманців Державників і один із засновників Комітету Українців Канади.

Дашава (IV—5), с. Стрийського р-ну,

Дрогобицької обл., де добувають земний газ (продукція була однією з перших у Європі); до другої світової війни Д. постачала газ Львову газопроводом довж. 81 км, збудованим в 1926—29, і Стрию, в 1946—48 проведено газопровід Д.—Київ, продовжений 1955 до Москви; будеться газопровід Д.—Менськ—Ленінград.

Дашевський Олександр (* 1896), композитор жид. походження, закінчив Муз. Ін-т у Харкові; фортепіянові твори: 3 сонати, сюїта, сольові пісні.

Дашів (V—10), с. на сх. Поділлі над р. Собом, р. ц. Вінницької обл.; місцева пром-сть. Біля Д. в червні 1648 відбувалися оспівані в укр. нар. творчості бої козаків М. Кривоноса з поль. військом Вишневецького. У жовтні 1919 битва 8 і 14 бригад УГА та частин Дійової Армії УНР з Добровольчою Армією.

Дашкевич Всеволод, сучасний етнограф, співр. Ін-ту Мистецтвознавства, Фолклору та Етнографії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР; автор ряду праць, зокрема про звичай гріти мерців на Україні, про заложних тварин в уявленнях укр. народу, про зміни піснених текстів; статті з іст. фолклористики та ін.

Дашкевич Микола (1852—1908), літературознавець і історик (учень В. Антоновича), проф. Київського Ун-ту (кафедра всесвітньої літератури), з 1907 д. чл. рос. Академії Наук. Як літературознавець належав до іст.-культ. та іст.-порівняльного напрямів. Автор важливої в укр. літературознавстві книжки-рецензії на працю М. Петрова: «Отзыв о сочинении г. Петрова: «Очерки истории украинской литературы 19 столетия» (Отчет о 29 присуждении наград графа Уварова)» (П. 1888). Д., всупереч поглядів Петрова про велику залежність нової укр. літератури від рос., підкреслював самобутність, оригінальність укр. літератури, ставлячи її розвиток у тісний зв'язок із гол. зах.-евр. ідейними течіями й стилями 19 в. Поза тим, Д. — автор розвідок про Котляревського («К. Ст.», 1893 і 1898; «Чтения в Обществе Нестора Летописца», 1901) і думу про Олексія Поповича (1905). З іст. праць укр. тематику мають «Болоховская земля и ее значение в русской истории» (1878) і пізніші статті на цю тему в київських «Университетских Известиях» (1884, 1899), «Княжение Данила Галицкого...» (1883),

М. Дашкевич

«Заметки по истории Литовско-Русского государства» (1885) і ряд ін.

Дашкевич Роман (* 1892), гром., політ. і військ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР. До першої світової війни організатор «Січей» і Укр. Січових Стрільців у Львові; в 1917 належав до перших організаторів Січових Стрільців у Києві, перший гол. Стрілецької Ради, організував артилерію і був командиром Гарматної Бригади Січових Стрільців. З 20-их рр. адвокат у Львові, відновив січові орг-ції; після їх ліквідації поляками — з 1925 організатор «Лугів» і ред. їх видань. Тепер на еміграції в Австрії.

Р. Дашкевич

Дашкевич Сильвестр († 1894), бук. гром. діяч і журналіст; після смерті Й. Федьковича — ред. газ. «Буковина» (1888—94); автор праці „Die Lage der griechisch-orthodoxen Ruthenen in der Bukowinaer Erzdiözese“ (1891), в якій вимагав поділу бук. архидієцезії на укр. і рум. частини.

Дашкевич-Горбацький Володислав, укр. військ. діяч часів гетьманату; ген. рос. армії, учасник гетьманського перевороту 29. 4. 1918, у квітні-липні 1918 начальник Штабу Гетьмана, в жовтні 1918 — на чолі надзвичайної місії Укр. Держави до Румунії.

В. Дашкевич-Горбацький

Дашкович Остафій († 1535), військ. діяч із боярського роду на Київщині. Учасник повстання М. Глинського, згодом староста канівський і черкаський (1514); в своїх староствах організував охорону півд.-сх. пограниччя з козаків і успішно оборонявся від татар. Його проєкт сталої охоронної служби (1533) був схвалений соймом, але польс. уряд матеріальної допомоги не дав. За традицією, Д. хибно вважали за першого коз. гетьмана.

Дванадцята Бригада УГА, див. Гірська Бригада УГА.

Двірські люди, назва слуг на княжому дворі в 10—14 вв. Д. л. поділялись на різні категорії залежно від їх функцій: *тіуни*, *дітські*, *отроки*, *ключники*, *стольники*, *чашники* й ін. Деякі з них (дітські, дворський *тіун*) набули компетенцій публічних княжих урядовців. Пізні-

ше в Росії Д. л. — назва домашніх приватних слуг у дворян.

Двірські урядовці, особисті урядовці князя в Лит. Князівстві: двірський маршалок — начальник палати, підканцлер, двірський підскарбій, двірський хорунжий. Вони могли заступати під час відсутності держ. чи «земських» урядовців тієї ж назви (див. *Маршалок*, *Канцлер*, *Підскарбій земський*, *Гетьман земський*). Крім них були ще чл. двірської обслуги в князя: підчаший, мечник, кухмістри, стольники, покладники, конюші, сокольники й ін. Д. у. звичайно набиралися з шляхти; через те, що вони служили на княжому дворі, їх називали дворянами.

Двобій, поєдинок, дуель, частково відомий на Русі-Україні; в княжу добу Д. як один з «Божих судів» застосовувався в судах як доказ вини чи безвинності; брати участь в ньому могли тільки фізично рівні особи. Жінка могла вислати заступника. Лит.-руське право забороняло Д. без дозволу великого кн., який давався у виняткових випадках, напр., у поході. Д. карався кримінально, зате при вбивстві або покаліченні в двобої убивця не платив приватної кари — головщини. Право Гетьманщини так само гостро забороняло Д.; убивство в Д. каралося, як звичайне вбивство, смертю без приватного відшкодування. Убитий у Д. і вбивця по екзекуції не могли бути поховані по-християнськи. Тому Д. був рідким явищем серед укр. шляхти й козаків. За царської Росії Д., хоч заборонений, існував на Україні — серед дворянства та офіцерів як інститут «оборони честі». Карний кодекс УССР не знає інституту Д.; вбивство й поранення в Д. карається як звичайне вбивство.

Двоевір'я, див. *Демонологія*.

Дворецький Василь, наказний київський полк. за гетьмана Б. Хмельницького, 1659—69 полк. київський.

Дворище, назва госп. двора з усіма забудованнями (також «огнище») на Русі-Україні в передіст. добу. В староукр. праві Д. — госп. одиниця, заснована на кровному спорідненні та спільній власності і спільному відбуванні повинностей. У лит.-руську добу Д. було визнане державою за одиницю оподаткування. До складу Д. входило бл. 40—50 осіб того самого роду; чужий міг бути прийнятий (сябр, приймич), але співвласниками Д. ставали тільки його діти. Маєтності Д. складалися з дворів, придатної до обробітку землі і земель поза Д. (пасіки, пасовища), т. зв. вгдіддя; розмір власності Д. був різний, від 1 до 18 волок (до 500 моргів). Ділити Д. на півдворища або обтяжувати можна було тільки за згодою всіх його членів. Цей прав-

по-госп. інститут зберігся на Поліссі, Волині, подекуди в Галичині й на Поділлі до волочного перемиру в 16 в., коли Д. було заступлене індивідуальною власністю. Д. зокрема відоме на Білорусі; в півд. слов'ян у формі «задруги» проіснувало до 19 в.

Дворічна (IV—18), с. над р. Осколом, притокою Дінця, р. ц. Харківської обл.

Дворський, або огнищний тіун, в княжий період приватний урядовець князя, що завідував усім його двором. Д. підлягали двірські службовці, т. зв. ключники (функції, подібні до середньовічних палатинів або мажордомів у Зах. Європі). В 13—14 вв. компетенції Д. поширилися на публічну адміністрацію і почасти на судівництво.

Дворянство, див. *Шляхта*.

Дворянський банк, див. *Банки*.

Дворянські зібрання, становий орган дворянства Рос. Імперії в 18—20 вв. Д. з. були губ. і пов. Під час Д. з. вибирали на 3 роки дворянських маршалків (предводителів) губ. і пов., а до 1860-их рр. і деяких адміністративно-судових урядовців та вирішували різні станові справи. Дворянство через Д. з. мало вплив на місц. адміністрацію.

Дебагорій-Мокрієвич Володимир (1846—1926), революціонер-народник укр. роду; 1874 — чл. т. зв. київ. комуни бунтарів; 1875 намагався зняти сел. пов. В. Дебагорій-Мокрієвич стання на Україні; 1879 при арешті в Києві вчинив збройний опір. Засуджений на 15 рр. каторги, втік і 1881 виїхав за кордон; на еміграції був під значним впливом Драгоманова. Жив перев. в Болгарії. Залишив спогади.

Дсбальцево (V—19), м. Сталінської обл., важливий зал. вузол Донбасу, 20 000 меш. (1932); машинобудів. завод.

«Девгенієве діяніє», роман про подвиги й любовні пригоди Дігеніса Акріта, перекладний твір княжої доби, що мав вплив на київську літературу. Переклад, як гадають, був зроблений не пізніше 12—13 в. безпосередньо з загубленого нині тексту грец. роману 10 в., що виник на підставі візант. епосу про боротьбу греків із сарацинами (арабами). Найстаріший із списків «Д. д.», поч. 16 в., був в одному зб. із «Словом о полку Ігореві» й згорів 1812.

Девлет-Гірей, перекопський хан 1551—77; 1551 несподіваним нападом знищив Брацлавський замок.

Де-Воллан Григорій, рос. дипломат, мандрівник та етнограф. Писав про Закарп. Україну (1878) і видав зб. «угорських» пісень («Записки Русского Географического Общества», XIII. 1885).

Девонський період, див. *Геологія України*.

Дев'ята Белзька бригада УГА (також називають Угнівська бригада), зорганізована в квітні 1919 із угнівського і белзького відтинку фронтової групи «Північ», входила до складу 1 корпусу УГА. В червні 1919 була включена до бригади оперативна група майора Мартиновича, що діяла на больш. фронті в р-ні Гусятина. Брала участь у боях разом із ін. з'єднаннями 1 корпусу (див. *Перший корпус УГА*). Командували бригадою: майор Шашкевич, сотник Фещур, сотник Шмідт, майор Дибуляк і сотник Газдайка.

Дедеркали Великі (III—7), с. на Крем'янецьчині (Волинь), р. ц. Тернопільської обл.

Дедько Дмитро (14 в.), гал. боярин за панування Юрія II — Болеслава й Дмитра-Любарта. Після 1340 управляв Галичиною як намісник Дмитра-Любарта, титулюючись «керманич і начальник Руської землі».

Дейна (Dejna) Кароль (* 1911), поль. мовознавець, учень Янова, доц. ун-ту в Лодзі. Крім розвідок із поль. діалектології (гол. Шлезьк), праці про укр. говірки Тернопільщини, спроба фонологічної характеристики укр. мови.

Дейнека Петро (* 1898), графік, скінчив Київський Художній Ін-т; в 20-их рр. виконав багато графічних праць для в-в Книгспілка, «Сяйво», «Слово» з виразними ознаками укр. стилю.

Дейницький Омелян (1841—1900), гал. педагог, автор перших укр. підручників для гімназій з арифметики й геометрії, виданих в 1870-их рр.

Дейша-Сюницька Марія (1861—1932), оперова співачка (драматичне сопрано), педагог (проф. Московської Консерваторії), родом із Чернігівщини. Співала на сцені оперових театрів у Петербурзі (1883—91) й Москві (1891—1908); під час ювілею М. Лисенка 1903 виступала в укр. вокальному репертуарі.

Декабристи, учасники таємних орг-цій у Петербурзі й на Україні, що готували держ. переворот, скерований проти самодержавства й кріпаччини; назва походить від невдалого повстання в Петербурзі 14 грудня (декабря) ст. ст. 1825 р. Таємні орг-ції, що стали виникати від 1816 р. перев. серед ліберальних офіцерів, на поч. 20-их рр. оформилися як Півн. Т-во в Росії й Південне на Україні, засноване в 1821; до останнього вхо-

дили офіцери розташованих тут частин рос. 2 армії; воно поділялося на удрави Тульчинську, Кам'янську й Васильківську. Серед керівників були С., М. і І. Муравйови-Апостоли, М. Бестужев-Рюмін, С. Волконський, В. Давидов. На чолі Т-ва був полк. П. Пестель, автор програмового трактату «Русская Правда», в якому передбачалася ліквідація кріпацтва, рівність всіх громадян перед законом, особисті свободи і «злиття» всіх народів Росії в єдину централізовану екон. розвинену республіку. До Півд. Т-ва 1825 приєдналося засноване 1823 на Волині Товариство З'єднаних Слов'ян, до якого входили П. і А. Борисови, І. Горбачевський, Ю. Люблинський, П. Громницький, А. Кузьмин, В. Бечасний, М. Щепило, І. Сухинів (Сухиня) та ін.; воно мало в програмі ліквідацію кріпацтва і створення єдиної федеративної дем. республіки слов. народів; Україна як майбутній чл. федерації в їх планах не згадується. Цим Д. відрізнялися від таємного Малоросійського Т-ва, заснованого на поч. 1820-их рр. і очоленого перекладачем маршалком Василем Лукашевичем, що мало на меті незалежнення України від Росії (т-во припинило діяльність після арешту Лукашевича й розгрому Д.). Після кількох років повстання 14. 12. 1825 в Петербурзі й поразки Півн. Т-ва, чл. Півд. Т-ва С. Муравйов-Апостол та М. Бестужев-Рюмін 28. 12 (ст. ст.) 1825 зняли повстання Чернігівського полку в Василькові, маючи намір іти на Київ, щоб поширити повстання на Україну, але, не діставши підтримки від ін. військ. частин, були оточені й узяті в полон. С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін були страчені разом із арештованим перед повстанням Пестелем та керівниками петербурзького повстання К. Рилевим і П. Каховським. Решта викритих учасників руху Д. були покарані каторгою або висланням у ділову армію на Кавказ (солдатів карали перев. шпіцрутенами). Розмір участі укр. дворянства в змові Д. у повній мірі встановити не вдалося, бо багатьом пощастило знищити компромітуючі документи.

Література: Гермайзе О. Рух декабристів і українство. Україна, VI. 1925; Рибаків І. До іст. Малоросійського Таємного Т-ва. Україна, VI. 1925; Записки и письма декабриста И. И. Горбачевского, вид. 2. М. 1925; Ефремов С. та М'яковський В. Декабристи на Україні. К. 1926; Лисенко М. Декабристський рух на Україні. К. 1954.

Р. М.

Деканат, благочинство, церк.-адміністративна одиниця, що об'єднує деяке число парохій, входячи сама як підрядна одиниця до складу єпархії. Д. керує декан (в Правос. Церкві в Росії — благочинний), який наглядає над духовенством

свого Д. і передає та пояснює накази церк. влади. В Правос. Церкві декана вибирає духовенство, а затверджує єпархіяльна влада, в Укр.-Кат. — призначає єпископ. Органом місцевого церк. управління є деканальні соборчики, що в них беруть участь священики, а в Правос. Церкві й церковнослужителі, включно з церк. старостами (титарями). В Укр.-Кат. Церкві існували як надрядні адміністративні одиниці для Д. — протопресвітерат (у Львівській архидієцезії) і архидияконат (Закарпаття і Крижевецька єпархія).

Декоративна і облицювальна промисловість, досить розвинена на Україні завдяки наявності потрібної сировини. Це насамперед кристалічні гірські породи, розміщені гол. в Укр. кристалічній смузі: граніт, базальт, лябрадорит, в меншій мірі волинит, порфірит й ін. Цінною сировиною для Д. і о. п. є мрамур. Тільки частково можна використовувати пісковики, вапняки, доломіти, опоку й ін. Виробництво облицювального каменю (тесаного, шліфованого, полірованого) економічно доцільніше на місці розробки його в кар'єрах (великий відсоток відходів), тільки переробка каменю на щабіль вигідніша на місці застосування, тому Д. і о. п. скупчена в Житомирській і Київській обл. (50% укр. продукції), далі в Дніпропетровській, Вінницькій і Закарп. обл. Досить великий відсоток продукції (30—50%) експортує Україна до інших частин СРСР, зокрема це стосується лябрадориту, якого немає в ін. частинах СРСР. (Див. також *Будівельні матеріали*).

Б. В.

Декоративне мистецтво, дуже поширене в іст. розвитку укр. мистецтва в різноманітних галузях пром. мистецтва, яке в найновіші часи називають звичайно ужитковим мистецтвом. Під Д. м. розуміють також вужчу галузь декорації мешкань або хатню культуру й театральну декорацію (див. *Ужиткове мистецтво*).

Декоративні рослини, рослини, що своїм виглядом, квітами, плодами, листям і запахом служать для прикрас людських осель, садиб, парків, квітників і т. п. Наука декоративного садівництва вищукала і виплекала багато Д. р. На Україні ще з праіст. часів збирали і плекали Д. р., якими прикрашаються оселі й тепер. З цих т. зв. етногр. чи нар. рослин відомі такі: мальва, барвінок, любисток, канупер, пижмо, василішок, м'ята, рута, маруна, ногітки, жовта лілея, півонія, ромашка (рум'янок), сафлор, тоя, лякфіол, шовкова трава. З пізніше засвоєних: чорнобривець, купчаки, настурція, жоржина, гвоздика китайська та ін.; купці: калина, бузок, жасмин, айлант, троянди та ін.; дерева:

липа, біла акація, явір, клен, тополя, ясен, горобина, черемха й ін. По містах, крім згаданих етногр. Д. р., плекають більше т. зв. інтернаціональні: лілеї, нарциси, тюльпани (чужі і свої), гіяцинти, анемони, косаріки (гладіолі), петунії, бегонії, пеларгонії, гвоздики, дзвіночки, півники (ірис), левове серце, фіялки, левкої, матіоли, цинії, скабіози, маки, резеду, хризантеми, волошки, лубини, шальвії, вербени, бальзамини, цінерарії, целозії, стокротки, айстри, фльокси, тютюн пахучий й ін.; кущі, крім згаданих: жовту акацію, різні троянди, білоягідник, кизильники, бирючину, айву японську, магнолію, форсицію, глід повноцвітний, таволгу (спірей), туї та ін.; дерева, крім згаданих: каштани — білий і рожевий, ялинка, липа срібна й ін. На півдні України, крім вищезгаданих сіль. і міських Д. р., плекають: квіти — шафран, амариліс, теплолюбні лілеї, рускуси, ладанник, камелії, бегонії, леванду, розмарин й ін.; кущі — гортензії, фуксії, олеандри, букишани, тамариски, тиси, гібіскуси, лаври, мирти, азалії, рододендрони, скумпію, гранат, різні троянди, плющ, виноград пахучий й ін.; дерева — різні роди акацій, степовий ясен, клен одеський — жовтолистий, каштан їстівний, катальпи, магнолії, гледичію тернисту, кипариси, ялівці, різні японські повноцвіті сливи, черешні, броскви, яблуні, азійські мигдалі, а з тропічних — пальми, орацени, юкку, рафію тощо. В парках (див.) ще платани, софору японську, целтис, бук червонолистий, клен — цукровий і червоноцвітний й ін. Розсадником і акліматизатором Д. р. на укр. півдні є *Никітський ботанічний сад* (див.) б. Ялти (Крим) і *Ботанічний сад АН УРСР*. Крім цих Д. р. в басейнах, ставках та б. фонтанів маємо водяні декоративні квіти: водяна лілея, ірис водяний, бобівник, лотач, рогіз, лепеха і т. п.

Укр. фльора дуже багата на Д. р., однак більшість з них ще не використані. Багато з наших диких Д. р. давно вже культивують на квітниках і в парках ін. країн. Теплий клімат півд. України і багатство місц. й акліматизованої декоративної фльори творять для квітярів України широке поле до праці не тільки в ділянці збирання, ушляхетнення своїх цікавіших Д. р., але й продукування їх та різних імпортованих квітів з пром. метою. Це особливо доцільно при більших півд. містах України з метою експорту їх на північ, до Росії.

М. Боровський

Делійв, с. б. Галича, Станиславівської обл.; б. села замчище з іст. часів і цвинтаріще з 15 в.

Делімарський Юрій (*1904), хемік, проф., д. чл. АН УРСР. Автор бл. 100 на-

ук. праць з неорганічної хемії, фізико-хемічної аналізи, електрохемії розплавлених солей тощо.

Делоне Лев (*1891), ботанік, цитолог і селекціонер; проф. ряду високих шкіл на Україні; 1934—48 проф. Харківського С.-Г. Ін-ту, з 1948 працював в Ін-ті Генетики й Селекції АН УРСР; має бл. 50 праць.

Делявінь Франц (перша пол. 19 в.), ботанік, один із перших проф. Харківського Ун-ту; „*Sur les plantes recherchées des abeilles et les sites, qui leur sont les plus avantageux*“ (1808); залишив великий гербарій.

Делямар (Delamarre) Казімір (1796—1870), франц. політик, сенатор, ред. часопису „*La Patrie*“; 1869 подав до франц. Сенату петицію в укр. справі, опубліковану п. н. „*Un peuple européen de quinze millions oublié devant l'histoire*“.

Де Ламот (De La Motte), архітект кін. 18 в.; виконав проект палацу К. Розумовського в Почепі, збудованого укр. архітектором О. Яновським.

Делянов Іван (1818—97), граф, 1882—97 мін. нар. освіти, відомий реакційними заходами: університетський статут 1884, що викликав заворушення студентів, м. ін. в Києві й Харкові, обмеження при вступі до шкіл для дітей з незаможних родин, закриття вищих жінь курсів, процентова норма для жидів, посилені русифікація нар. шкіл.

Делятин (V—5), с. м. т. над Прутом, Яремчанського р-ну, Станиславівської обл. 9 000 меш. (1931); солеварні, лісова пром-сть, лікувальні джерела.

Дельвіг Сергій (1866—1944), ген.-полк. Армії УНР, військ. письм., визначний знавець артилерії, з 1919 інспектор артилерії Армії УНР, шеф укр. місії для переговорів у справі перемир'я УНР з Польщею (червень 1919), гол. укр. надзвичайної військ. місії в Румунії 1919, згодом на еміграції.

Делькевич Йосиф (1822—1912), історик Церкви, крилошанин перемиської капітули, з 1864 проф. церк. іст. у Львівському Ун-ті; 1868—69, бувши ректором Львівського Ун-ту, з В. Ковальським і А. Петрушевичем обстоював у соймі права укр. мови; автор праць: „*De cruciatis eorumque origine*“, „*Praelectiones ex Historia Ecclesiastica*“.

Дельфіни, морські ссавці з підряду зубатих китів. Дельфін чорноморський (*Delphinus delphis ponticus* Barab.), довж.

С. Дельвіг

до 2 м, поширений на Україні лише в Чорному м., заселює відкрите море, живиться дрібною рибою. В Чорному й Озівському м. живе також озівський (*Phocaena phocaena* L.), довж. 1,5 м; малочисленний дельфін чорний, або чорна свиня (*Tursiops tursio ponticus* Barab.), довж. до 2,5 м. Д. становлять важливий об'єкт ловецького промислу; сало Д. перетоплюють на тран. Кількість Д. в Чорному м. перед війною обчислювали на 700 000—1 000 000 голів; тепер бл. 500 000; виловлювали до 200 000 штук на рік (з них Туреччина бл. 60 000—80 000).

Дембицький Степан (* 1891), укр. гром. діяч в ЗДА, родом з Галичини, в 1922—28 рр. гол. Ліги Горожан і Ветеранів укр. роду.

Дембицький Теофіл (1845—1915), гал. гром. діяч, адвокат у Коломиї, опікун молоді й меценат укр. культ. установ. Відписав НТШ свій масток Белелую, а ін. укр. установам призначив чималі допомоги.

Дембський Віктор (1892 — помер 1931?), композитор, закінчив Київський Муз. Ін-т ім. Лисенка (учень Глієра й Лятошинського); твори: опера «Повстання», симфонія, соната для фортепіяна, соната для віолончелі, фортепіянове тріо, музика до «Лісової пісні».

Т. Дембицький

Демєрджі Яйла, вапняковий масив Кримських гір 1357 м висоти, положений над м. Алушта.

Деметрикєвіч (Demetrykiewicz) Володимир (1859—1937), поль. археолог, родом із Сх. Галичини, проф. ун-ту в Кракові, консерватор пам'яток старовини, розкопував неолітичні могили та селища б. Дрогобича, Перемишля й Теремблові, досліджував скельні монастирі, статую Світовида й «кам'яні баби». Праці статур. у виданнях Поль. Академії Наук у Кракові.

Де-Метц Юрій (1861—1942), фізик, родом з Одеси; довголітній проф. і гол. катедри фізики Київського Ун-ту; працював над виготовленням сталевих для радіоактивних помірив, автор курсу фізики й ряду монографій; був чл. правління Укр. Асоціації Фізиків.

Демиденко Тит (* 1894), сучасний агрохімік і фізіолог рослин, проф. Укр. С.-Г. Академії й Київського Ун-ту, чл.-кор. АН УРСР; бл. 60 праць.

Демидів, с. над Дністром, Ходорівсько-

го р-ну Львівської обл.; в 1896 р. в Д. знайдено срібний скарб з нарамників, браслетів, ковтків, перстенів і чес. монет 13—14 вв.

Демидівка (ІІ—6), с. на Волинській височині, р. ц. Волинської обл.

Демидчук Марія (* 1901), уроджена Гінка, дружина Семена, гром. діячка в ЗДА; від 1948 — гол. Укр. Переселенчого Осередку в Нью-Йорку.

Демидчук Семен (* 1884), гром. діяч і публіцист в ЗДА; два рази був делегатом від гал. українців до укр. еміграції в ЗДА: 1912, в справі орг-ції матеріальної допомоги для «Рідної Школи», і 1914 — від Заг. Укр. Ради; з того часу постійно живе в ЗДА. Співр. газет «Америка» (ред. додатку „Junior America“), «Свобода», «Укр. Вісник», автор численних статей і публікацій про укр. справу укр. і англ. мовами, оповідань «Перші образки з Америки». З 1954 проф. УТГІ в Нью-Йорку (див. «Півсторіччя гром. праці д-ра С. Демидчука 1905—55». Нью-Йорк 1955).

С. Демидчук

Демидов Анатолій (1812—70), з відомої родини рос. промисловців, підготував і фінансував експедицію для вивчення Півд. України й Криму під проводом франц. інж. і геолога Ле Пле (1837); видав ілюстрований опис експедиції: „Voyage dans la Russie Méridionale et la Crimée...“ (4 тт., 1840—42; є також рос., англ., італ. і есп. вид.).

Демків (Демко) Орест (* 1917), укр. кат. діяч у Канаді (Едмонтон); 1953—56 през. Централі Українців Католиків Канади (ЦУКК).

Демографія, див. *Людність*.

Демонологія укр. має характеристичну особливість: тоді як із запровадженням християнства й офіц. заборонаю поганського культу (кін. 10 в.) елементи держ. поганської релігії зникли дуже скоро й імена «вищих» богів (Перун, Дажбог, Велес, Стрибог, Хорс та ін.) збереглися лише в літ. пам'ятках, «нижча мітологія» виявилася далеко стійкішою й дожила до недавніх часів. Ця «нижча мітологія», зв'язана з родовими уявленнями та анімістичним світоглядом, який усю природу населяє духами, була старіша походженням, ніж «вищі боги» держ. передхрист. релігії. Вона не вимагала окремих культових місць і жерців («волхвів»): виконавцями культу предків були голова і члени родини. Запровадження християнства, яке не зни-

щило цілком уявлень нижчої мітології, спричинило змішування, поєднання образів останньої з елементами христ. релігії, утворивши «двоєвір'я». Так давні свята календарного циклу, відриваючись від сезонної основи, пов'язалися, напр., з Різдвом і Водохрищами в обрядах і текстах колядок, весняні — з Великоднем; на місце Перуна прийшов св. Ілля, на місце Волоса — св. Власій; стародавні словесні формули часто переплітаються з текстами церк. молитов, зокрема в замовленнях і т. д.; сфера таких явищ була надзвичайно широка.

Усна словесність зберігала донедавна ряд демонологічних постатей. Це «домовики» (або хованці, годованці), що пильнують дому й допомагають господарям, але можуть і шкодити, «доля» — душа предка, яку треба окремо шанувати при відповідних обрядах, «пасічники» — опікуни бджіл, «польовики» — духи, що живуть у полі, прибираючи вигляду людини чи тварини, «лісовики» — злі духи, що пасуть лісових тварин, показуються в подобі людей; близький до лісовика «блуд», що зводить з дороги, і гуцульський «чугайстер», лісовий велетень, небезпечний для нявок. «Водяники» господарюють по ріках, озерах, криницях, женяться з потопельницями (подекуди їх ототожнювали з потопельниками); близькі до них «болотняники», які заманюють людей у трясовину. «Русалки», що живуть по річках, лісах та полях, — це нехрищені діти, дівчата й жінки, які згинули гвалтовною смертю; старіша назва — «мавки» («нявки», «бісиці») прикладалася перев. до «потерчат» — померлих нехрищених дітей, що часом набирають подобу птахів. З русалками й лісовиками споріднені «богині» («лісниці», «мамуни»). Поряд існувало широке поняття позбавлених специфічних особливостей злих духів — чортів, «нечистої сили» («дідько», «щезник» та ін.). Цей образ виник під впливом уявлень християнства (диявол, сатана) і породив в усній словесності численні оповідання. Так само існує чимало оповідань про мерців-опирів, мабуть зах. походження. Виникло багато оповідань про відьом, себто жінок, зв'язаних із нечистою силою, що накликають посуху, град, відбирають у чужих корів молоко і літають на Лису гору. Існувало повір'я про вовкулаків — людей, що або самі тимчасово оберталися на вовків, або ставали ними через чийсь чари. Близько до відьом у нар. уяві стояли чарівники, чарівниці, знахарі, ворожки тощо, наділені надприродною силою і здібні впливати на природу і людей (розлучити закоханих, наслати недугу,

відвернути град і т. п.). По окремих, перев. віддалених від культ. осередків селах віра в надприродні здібності знахарів і відьом дожила до кін. 19 в., а раніше укр. нар. звичаєве право часом карало підозрілих за використання своїх чарів на шкоду (хоча Україна не знала жорстокостей урядових судів і палення відьом). Численні, багаті демонологічні оповідання містять в собі мотиви різних епох, починаючи з найдавнішої родової доби, що зазнали пізніших нашарувань, зокрема впливів мандрівних сюжетів.

Література. Див. ЕУ I, стор. 249—50; Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы. К. 1876; Аничков Е. Язычество и древняя Русь. 1914; Гнатюк В. Знадоба до гал.-укр. демонології. Етногр. Зб., XXV. Л. 1909; Гнатюк В. Знадоба до укр. демонології. Етногр. Зб., XXXIII—XXXIV. Л. 1912; Вовк Ф. Студії з укр. етнографії та антропології. Прага 1928.

Р. М.

Демуцький Данило (* 1893), кінооператор, син Порфира, родом із Київщини; один з найстаріших працівників укр. кінематографії; 1928—32 співпрацював із О. Довженком — «Арсенал», «Земля», «Іван». В 40-их рр. зняв ряд фільмів в Узбекистані; з 1947 на Україні — «Подвиг розвідника», кольоровий фільм «Тарас Шевченко» (з А. Кольцатим та І. Шекером); за фільм «Б мирні дні» (1951) Д. дістав міжнар. премію за найкращу операторську роботу в кольоровому фільмі.

Д. Демуцький

Демуцький Порфир (1860—1927), музика-етнограф і диригент, наук. співр. ВУАН, гром. діяч (за професією лікар). Організований ним 1892 р. в с. Охматові на Київщині сел. хор, що робив подорожі по Україні, уславився виконанням «нар. примітивів». Д. зібрав понад 1 000 укр. нар. пісень, частина яких видана в зб. «Нар. укр. пісні в Київщині», I—II (1905—07). Цінна праця Д. «Ліра та її мотиви» (1903).

П. Демуцький

Література: Квітка К. П. Демуцький. Етногр. Вісник. К. 1928, II.

Демченко Іван, етнограф-аматор (за фахом лікар), в 1896—1900 рр. записав у Манастирці Липовецького пов. ритуал весілля з мелодіями понад 200 пісень,

виданий 1905 — «Укр. весілля з голосами».

Демченко Михайло, сучасний географ, проф. Харківського Ун-ту, учасник укр. наук. експедиції в Центр. Тянь-Шань (1931—33); праці з ділянки геоморфології Тянь-Шаня й Кавказу, зокрема про льодовики.

Демченко Яків (1842—1912), гром. діяч-українофіл, мировий суддя, письм. і етнограф; замолоду записував укр. етногр. матеріяли.

Демчук Михайло (1881—1941), гром. діяч і педагог, чл. Укр. Нац. Ради ЗУНР в Станиславові, в 1919—22 рр. організатор укр. шкільництва на Закарпатті, згодом учитель гімназії в Перемишлі.

Демчук Петро (* 1900), філософ-марксист, родом з Галичини; викладав у Ком. Ун-ті в Харкові, наук. співр. Укр. Ін-ту Марксизму, належав до «школи Скрипника»; розвідка про М. Зібера (1928), статті перев. з іст. філософії в журн. «Прапор Марксизму», «Гарт», «Проліт-фронт» і інш. В 30-их рр. був засланий, дальша доля невідома.

Дем'ян Лука (* 1893), селянин, закарп. гром. діяч і письм. Належав до перших, що почали писати нар. мовою на Закарпатті; побутові оп.: «Чорт на весіллі» (1920), «Відьма» (1924), зб. оп. «Із села» (1943), «Весілля без жениха» (1956).

Дем'янчук Василь (* 1897), мовознавець, родом з Галичини, наук. співр. ВУАН, автор праць з укр. граматики, іст. укр. мови, зокрема монографії про морфологію укр. грамот 14—15 в., упорядник бібліографії з укр. діалектології.

Дем'янчук Іван (1882—1919), клясичний філолог, доц. ун-ту в Чернівцях і Казані, автор підручників для гімназій Галичини. Гол. праці «Comicum Graecorum fragmenta» (1913), «Ретор Квінтіліян як педагог» (1914).

Денарій римський, гол. рим. срібна монета респ. і перших 2 в. імператорського часу. Денарії 2 в. по Хр., іноді з деякою домішкою денаріїв другої пол. 1 в., у великій кількості трапляються в знахідках по всій Україні, зокрема на Подніпров'ї і Подністров'ї. Час обігу їх на Україні — 2—5 (можливо і 6) в. (Див. також *Гроші*).

Денбровський Юрій (Стор), київський маляр і ритівник 90-их рр. 18 в., власник книгарні на Подолі; виготовляв ритини перев. рел. змісту на окремих аркушах.

Дендрологія, див. *Лісівництво*.

Денис Збіруйський, див. *Збіруйський*.

Денисенко Леонид (* 1927), графік, нар. у Варшаві, студіював у поль. Держ. Графічній Школі; з 1949 в Австралії; мав ряд індивідуальних виставок; книжна графіка, карикатури, портрети, плякати й ін.

Денисенко Петро (* 1929), легкоатлет з

Києва, рекордсмен України й Європи в жердковому стрибку — 4,46 м; зайняв 4 місце на олімпійських іграх 1952 р.

Денисович Іларіон (17 в.), перший ігумен Куп'ятицького монастиря, збирав оповідання про чудеса від Куп'ятицької ікони пресв. Богородиці, які пізніше доповнив, опрацював і видав у Києві 1638 поль. мовою Атанасій Кальнофойський п. н. „Patergon cudów świętych obrazu prczystey Bogarodzice w monastyrze Kupiatickim...“

Денисюк Микола (* 1915), видавець і ред.; власник в-ва в Буенос-Айресі (Аргентина) 1949—55, що випускало літ.-мист. місячник «Овид», «Літ. Бібліотеку», «Театральну Бібліотеку», «Політ. Бібліотеку», в яких вийшло кількадесят книжок і 6 альбомів укр. платівок; з 1957 продовжує вид. діяльність у Чикаго (ЗДА).

Денікін Антін (1872—1947), рос. ген., 1918—20 командував, після смерті Корнілова, рос. антибольш. «збройними силами півдня Росії», до яких належала Добровольча Армія і коз. частини Дону та Кубані (див. *Кубань* і *ЕУ I*, стор. 540). В армії Д. було чимало офіцерів і добровольців-солдатів, росіян і «малоросів», що їх цілком одверто 1918, за гетьманської влади, вербувала офіцерська мережа, яка охоплювала всю Україну і була в тісному зв'язку з дозволеними владою рос. антиукр. орг-ціями («Об'єдинений Центр», «Київський Національний Центр», т-во «Русь» і ін.). Під час переходу влади до Директорії ці військові, а також багато старшин та адміністраторів гетьманської влади (пов. старости, держ. варта й ін.) тікали на Дін або до Одеси, звідки їх перевозили до армії Д. З весни 1919 Д. почав наступ на Україну, окуповану більшовиками, сили яких були зв'язані війною з Армією УНР і боротьбою з повстанцями Григор'єва, Махна та ін. Швидко зайнявши Лівобережжя, Д. у кін. літа почав наступ на Москву (Вороніж, Орел) і на Правобережжя. Наступ супроводився посиленою агітацією («Осваг») за «єдину неділимую Росію», погромом укр. культ. орг-цій і шкіл, безпосередньою заборонаю призначати в адміністрацію осіб, відомих попередньою діяльністю в укр. установах і укр. симпатіями. При наступі військ Д. частини ген. Бредова вдерлися в зайнятий укр. військом Київ (31. 8. 1919), і почалися воєнні дії (див. *ЕУ I*, стор. 522—23), що тривали у вересні-грудні 1919 до відступу білої армії. В безвихідних умовах блокади з боку Антанти, епідемії, браку постачання Начальна Команда УГА підписала 17. 11. 1919 договір про входження УГА до складу «збройних сил півдня Росії»; цей договір, що спричи-

нив політ. кризу в УГА, силою фактів став недійсним через швидкий відступ білої армії усім фронтом у грудні 1919. Поразка її була зумовлена реставраторською монархічною політикою Д., зокрема його розправою з кубанською Крайовою Радою (див. ЕУ I, стор. 541), яка спонукала кубанські війська покинути фронт. На Україні, відразу після окупації, запілля військ Д. було вже раз-у-раз паралізоване діяльністю укр. повстанців різних течій, що бачили в Д. носія дорев. ладу. Криза в білій армії призвела до усунення Денікіна; командування рештками його військ перебрав Врангель.

Р. М.

«Денниця», укр. літ.-наук. журн., виходив 1880 в Станиславові за ред. І. Верхратського.

Денцівка, нар. муз. інструмент, зокрема на Гуцульщині: відміна сопілки з готивим свищиком, довж. — 1/2 м.

„День — Den“, незалежна карпаторуська газ., щоденник, потім тижневик, друкувалася латинкою, виходила з перервами в Нью-Йорку 1921—27; її замінила «Родина» в Клівленді, Огайо.

Депортація, примусове виселення до віддалених місцевостей порядком адміністративного або судового рішення (див. Заслання).

Де Пуле Михайло (1822—85), рос. письменник, педагог, був інспектором Полтавського Кадетського Корпусу; друкував спогади про Харківський Ун-т 40-их рр., зокрема про П. Гулака-Артемівського, А. Метлинського, М. Костомарова, Я. Щоголева («Вестник Европы», 1874), писав про Марка Вовчка, а також про мазепинців («Малороссийские эмигранты при Петре Великом»).

Деражно (III-7), с. над р. Горинь на Зах. Волині, р. ц. Рівенської обл.

Деражня (IV-8), с. м. т. на сх. Поділлі над р. Вовк, притокою Богу, р. ц. Хмельницької обл., 5 000 меш. (1932); добування торфу. 30. 7. 1919 битва 2 корпусу УГА з більшовиками, восени 1919 бій частин армії УНР з білим військом ген. Бредова.

Дергачі (III-17), с. м. т. над р. Лопанню, притокою Дінця, р. ц. Харківської обл.; механічний завод.

Дергунець, укр. танок 18 в.; музика до нього збереглася в рос. журналі «Музыкальные Увеселения» (1774).

Деревій звичайний, кривавник (*Achillea Millefolium* L.), рослина з родини кошикоцвітих; вивар із квіток і молодих частин уживають на чай, який п'ють при шлункових хворобах і простуді, сік із свіжого листа дають до ран.

Деревляни, слов. плем'я в укр. Поліссі, по р. Прип'яті, Горині, Случі й Тетере-

ву, з орг.-політ. осередком у м. Іскорості (тепер Коростень). В пол. 10 в. остаточно завойовані київським князівством; Іскорость був спалений, і з деревлянської землі створений київський уділ з осередком у м. Вручому (тепер Овруч). Д. повністю увійшли до складу українського народу. Археологічні дослідження В. Антоновича («Раскопки в стране древлян», 1893) та П. Третьякова («Восточнославянские племена», 1948).

Деревник, або жимолость (*Lonicera*), кущ із родини козолостих, росте по лісах; на Україні м. ін. поширені: Д. звичайний (*L. xylosteum* L.), декоративні — Д.-козolist, або козolist (*L. caprifolium* L.), і Д. татарський (*L. tatarica* L.); в Карпатах росте Д. чорний (*L. nigra* L.).

Деревообробна промисловість, див. Лісова й деревообробна промисловість.

Дереворит, відбитки з дерев'яних клішів, на яких вирізуються рисунки, як окрема галузь граверства, був відомий на Україні в першій пол. 16 в. і досяг особливого розквіту в 17—18 вв. У найстарішому кирилівському друку Фіоля «Октоїх» (Краків 1491), що поширювався гол. чином на Україні, вміщені дереворити, що близько стоять до нюрнберзьких дереворитів готичного стилю. В пол. 16 в. у Львові був славетний гравер Лаврентій Филипович, що мав свою майлярську школу, де навчав виконувати Д. Л. Филипович, правдоподібно, виконав Д. Євангелиста Луки у першому датованому друку — «Апостол» 1574 р. Дереворити друкарні в Острозі кін. 16 в. виявляють впливи Венеції. Високого мист. рівня були Д. друкарні в Стратині й Крилосі в перших рр. 17 в. З поч. 17 в. створилася своєрідна киево-львівська школа Д. У Києві поширилася тематика Д., з'являються дереворити іст. і побутового змісту, портрети, пляни міст та ін., із своєрідною декоративною манерою різання. В першій пол. 18 в. в Києві визначаються дереворитники: Тимофій Петрович, Тарас Левкович Земка, А. Клирик і особливо дуже продуктивний Ілля. Після 1654 р. помітний підпад Д.; розмірно краще він розвивався у Львові та Уневі (Мина, Василь Ушакевич, Доротей, Іван Глинський). До великого розвитку приходить Д. у добу укр. барокко 17—18 вв., хоч із ним успішно конкурують досконаліші для друку мідерит і сталерит. Перші бароккові майстри Д. Є. Завадовський і Д. Сінкевич залюбки вживали укр. мотивів. У Києві кращі майстри — М. Семенів, Теодор А., А. Тит та ін.; також ще досить довго плекається Д. у Почаєві та ін. невеликих друкарнях. В 19 в. поширюється популярне (нар.) дереворитництво, зокрема на теми побутові й анекдотичні, що визначається своєрідним стилем. Гол.

осередки нар. Д.: Львів, Почаїв, Унів, Київ (Поділ), Борзенський пов. на Чернігівщині. В 50—60 рр. 19 в. виник механізований Д. для друку, під назвою ксилографії, з гол. осередком у Києві. В кін. 19 і на поч. 20 в. почалося відродження мист. Д.; над ним працювали О. Кравченко, В. Конашевич, О. Кульчицька, А. Середя. В новіші часи дереворити високого мист. рівня дали М. Бутович, Л. Гец, С. Левицька, В. Касіян, дереворит В. Касіяна

М. Кричевський, В. до оп. Стефаника «Кле-нові листки» Масютин, П. Холодний (старший) і П. Холодний (молодший), С. Налепинська-Бойчук, І. Падалька, І. Іванець, О. Рубан, О. Сахновська, М. Осінчук, Я. Музикова, П. Обаль, О. Довгаль, Н. Хасевич, Я. Гніздовський, М. Білинський та ін.

Література: Січинський В. Іст. укр. граверства. Л. 1937; Січинський В. Укр. дереворит. Арка, III—IV. Мюнхен 1948.

В. Січинський

Дерев'янка Микола (*1885 ?), інж.-технолог, механік, д. чл. НТШ; дир. механічного департаменту Мін-ва Шляхів УНР; згодом на еміграції в Польщі; праці з ділянки експлуатації паротягів, патент на екон. спалювання вугілля в паротягах.

Дерегус Михайло (*1904), маляр і графік, родом із Слобожанщини. Скінчив Харківський Художній Ін-т, в 1935—41 доц. малярства й рисунку в цьому ін-ті. Після війни працює в Києві. Різноманітний в тематиці й техніці мистець, вихований в період шукань 20-их рр., зазнавши гострої критики, особливо за експресіонізм літографій до вид. «Енеїди» Котляревського (1937) і за націоналізм серії творів, присвячених Б. Хмельницькому (1946), Д. перейшов до офіц. трактування укр. минулщини й став одним із керівників Спілки Радянських Художників України. Серед малярських праць «Драмгурток» (1937), «Колгоспне свято» (1935); серед графічних, м. ін., — цикл «Катерина», «Кодня», серія «Шляхами України», ілюстрації до творів Гоголя, до «Лісової пісні» Л. Українки, до нар. і іст. пісень та ін.

М. Дергус

Дереза (*Caragana frutescens* D. C., *Sara-*

gana frutex L. C. Koch.), невеликий кущ з родини стручкових, із жовтими квітками; поширена в лісостеповій і степовій смузі.

Дерекал Данило, коз. полк., 1621 був із 3 000 козаків у війську Сагайдачного під Хотинном.

Дерен (*Cornus*), кущ, інколи деревце до 6 м висоти з родини деренуватих, росте по лісах і узліссях; деревина тверда — вживається в токарстві, на палиці, з овочів виготовляють наливки. На Україні поширені: Д. звичайний, або кизиль (*C. mas* L.), і Д. свид або свидина (*C. sanguinea* L.) декоративна.

Дереш Петро (*1899), письм. з Галичини, збірки «Кумис», «Оповідання», «Карійська гребля» (1934).

Дерещенко Петро, див. *Дерещук* Петро.

Дерещук (Дерещенко) Петро (*1884 ?), держ. інспектор Запор. корпусу армії УНР 1919; керував протибольш. повстанням 1920 на Уманщині, 1921 розбитий в бою, на процесі 1923 в Умані, до якого було притягнуто 70 обвинувачених і свідків, засуджений на 10 р. ув'язнення; 1928 звільнений, 1929 знову заарештований; дальша доля невідома.

Державець, також намісник-державець, пізніше староста-державець, у Лит. Князівстві урядовець місц. великокняжої адміністрації з публічними (адміністративними і судовими) та приватними (управитель великокняжких дібр) функціями. Під управу Д. входила територія розмірів пізнішого староства, яку також називали державою. Д. залежав від намісника — воєводи землі. Державцями називалися також особи з ген. і полкової коз. старшини, що на Гетьманщині користувалися ранговими маєтностями, а згодом і всі великі землевласники.

Державин Володимир (*1899), літературознавець і критик, працює також в галузі заг. і порівняльного мовознавства, класичної філології та орієнталістики. Проф. (від 1940) Харківського Ун-ту і (від 1946) УВУ, тепер в Баварії; д. чл. НТШ. З позицій чистого естетизму опрацював поетику зах.-євр., укр. неокласицизму і т. зв. празької («вісниківської») школи. Автор численних праць, м. ін.: «Лірика й гумор у Шевченковому Журналі» (зб. «Шевченко», 1928); «О русском литературном языке Г. Ф. Квитки-Основьяненка» (зб. «Квітка-Основ'яненко», 1929); «Проблема класицизму та систе-

В. Державин

матика літ. стилів» (зб. «МУР», II, 1946); «Поезія М. Зерова і укр. клясицизм» (М. Зеров „Sonnetarium“, 1948); „Gelb und Blau, moderne ukr. Dichtung in Auswahl“ (1948), літературознавчі розвідки, критичні статті, переклади з нім., франц. і англ. символістів та неокласиків і з античної поезії.

Державна варта, поліція за гетьмана П. Скоропадського, утворена законом з 18. 5. 1918. На чолі Д. в. стояв Департамент Д. в. при Мін-ві Внутр. Справ, а в губерніях і повітах вона підлягала губ. і пов. старостам. У великих містах стояли резервні дивізіони кінних вартових, а на залізницях служив окремий корпус зал. вarti.

Державна Дума, неповноправний парламент в Росії в 1906—17 рр.; вибиралася на основі куріальної системи; створена була у наслідок революції 1905 царським маніфестом з 17. 10. 1905, що визначав обмежені законодавчі компетенції Д. Д. *Вибори* до 1 і 2 Д. Д. дали можливість українцям у Росії вибрати своїх представників; між ними були свідомі укр. діячі, а також звичайні селяни. В 1 Д. Д. (27. 4. — 8. 7. 1906) і 2 Д. Д. (20. 2. — 2. 6. 1907) існувала укр. парламентарна фракція: в 1 — 44 чл., в 2 — 47 чл., яка згодом оформилася в Українську Думську Громаду з власною політ. програмою. Видатні члени в укр. фракції 1 Д. Д.: І. Шраг (гол.), П. Чижевський, В. Шемет, А. В'язлов і з селян — М. Онацький, Г. Зубченко, А. Грабовецький та ін., в укр. фракції 2 Д. Д.: М. Рубіс, о. А. Гриневич, С. Нечитайло, В. Хвист і ін. Офіціозом фракції 1 Д. Д. був «Украинский Вестник», 2 Д. Д. — «Рідна Справа — Думські Вісті». Більшість укр. депутатів одночасно належала до спільної фракції нерос. народів — Союз Автономістів. 1 і 2 Д. Д. були розпущені царським урядом.

3 і 4 Д. Д. (1907—12, 1912—17) були обрані на новій виборчій основі (закон 3. 6. 1907), що обмежувала представництво селян, робітників та нац. меншостей, даючи перевагу землевласникам; більшість у ній мали рос. праві групи. Між членами 3 і 4 Д. Д. свідомих українців було мало, і вони не створили власної фракції чи представництва. В Д. Д. укр. й ін. поступові депутати часто підносили питання про переслідування укр. преси, про потребу укр. шкільництва, про рос. репресії в Галичині тощо, але ці інтервенції не мали практичних наслідків.

Література: Лотоцький О. Сторінки минулого, III. В. 1934. Р. М.

Державна інспектура, орган політ. доглядачів, призначуваний із представників політ. партій і заведений урядом УНР при більших військ. частинах. Гол.

держ. інспектором при Штабі Дійової Армії був В. Кедровський; при окремих частинах — Романченко, Олексіїв, Дерещук, Горобець, Антонюк й ін. Д. і перестала існувати в грудні 1919.

Державна Капеля Бандуристів УРСР, створена 1935 р. у Києві, після об'єднання капелі Полтавської і Київської, під керівництвом М. Михайлова. 1941 р., під нім. окупацією, капеля прийняла назву: Укр. Капеля Бандуристів ім. Т. Шевченка. Мист. керівник Г. Назаренко, згодом Г. Китастих. Створена після 1941 р. нова Д. К. Б. найвизначніший ансамбль бандуристів на Сов. Україні, в її репертуарі, поза традиційними думами й піснями, багато нових, пропагандивних, творів. Постійно гастролує, часто виїжджаючи, зокрема, в пром. р-ни поза Україною.

Державна мова, визнана законом урядова мова в державі, обов'язкова для держ. адміністрації, судівництва й шкільного навчання. Б багатонац. державах мова панівної нації стає Д. м.; за нею визнається першість і ряд прерогатив перед недерж. мовами. Становище ін. мов у державі визначає спеціальне мовне законодавство, яке в багатонац. країнах є досить складне і відображає наявну в них мовну політику. Поняття Д. м. порівняно нове; воно виникло з розвитком нац. держави та конституціоналізму. В середньовіччі роллю теперішньої Д. м. виконувала латинська мова, якою виготовлялися держ. акти; згодом латинську мову витиснули нац. мови.

На укр. землях урядова мова в давню й сер. добу мала деякі ц.-слов. елементи, згодом і поль. У В. Князівстві Лит. урядування провадилося канцелярським варіантом укр. мови, з сильними білор. і поль. запозиченнями. Така ж мова була урядовою на Гетьманщині з тим, що згодом посилювалися рос. впливи. В Рос. Імперії становище рос. мови як держ. й урядової було виключне аж до революції. В Австро-Угорщині було кілька урядових мов; в Угорщині, в межах якої до 1919 перебувало Закарпаття, Д. м. була угорська. В Галичині під Австрією Д. м. була нім., однак з 1867 в держ. урядуванні її замінила поль. мова. Укр. мову теоретично визнано 1786 «крайовою, народною і нац. мовою (Landes-, Volks- und Nationalsprache)», але це не мало ніякого практичного значення. Так само визнання за укр. мовою 1867 стану другої крайової мови в Галичині не міняло її підрядного становища супроти поль. мови. На Буковині урядування провадилося нім. мовою, але укр. мова як одна з трьох крайових мала часткове застосування в держ. установах, гол. в суді.

За часів Укр. Держави 1917—20 Д. м. була затверджена укр. мова, при гарантії прав мов меншостей. Закон Дирек-

торії УНР з січня 1919 про укр. Д. м. нормував її вживання та права мов меншостей. В 30 УНР УНРада ухвалила мовний закон 15. 2. 1919, 1 артикул якого визнавав Д. м. на території ЗУНР — українську.

Сов. законодавство не знає поняття Д. м. Вживається іноді визначення «офіційна мова» для рос. і мов нац. республік. 144 ст. конституції СРСР говорить про мови союзних республік, себто мови нац. більшостей, які творять союзні республіки. Під прикриттям тези про рівноправність мов фактично в загальносоюзному масштабі становище Д. м. належить російській. В УССР урядування провадиться в держ. установах респ. значення та в місц. органах укр. мовою; в цих установах рос. мова, як також урядова в УССР, має рівнорядне значення, а в загальносоюзних навіть на Україні — майже виключне.

За поль. і рум. влади на Зах. Укр. Землях поль. та рум. мови були визнані держ. і урядовими мовами (про становище укр. мови під цими режимами див. *Мовне законодавство*). На Закарпатті, як і в усій Чехо-Словацькій республіці в 1919—39 рр., Д. м. була т. зв. чехо-словацька, себто чеська і словацька; укр. мова мала вигідніше становище, ніж мови ін. меншостей; фактично це була друга урядова мова на Закарпатті. 1938—39 урядування провадилося перев. укр. мовою. У схваленій соймом конституції 15. 3. 1939 Д. м. Карп. України визнано укр. мову (§ 4).

В. Маркусь

Державна нарада, неперіодична нарада різних держ. органів УНР: членів Директорії, уряду, Трудового Конгресу, його комісій, представників партій і армії для розгляду важливих політ. справ. Важливі наради відбувалися в Києві (16. 1. 1919), Рівному (5. 5. 1919), Кам'янці Подільському (25. 10. 1919), Ялтушкові (8. 11. 1920).

Державна Народна Рада, тимчасовий законодавчий орган, що мав бути скликаний згідно з законом, затвердженим гол. Директорії 12. 11. 1920. Скликана була в лютому 1921, вже на чужій території, т. зв. *Рада Республіки*.

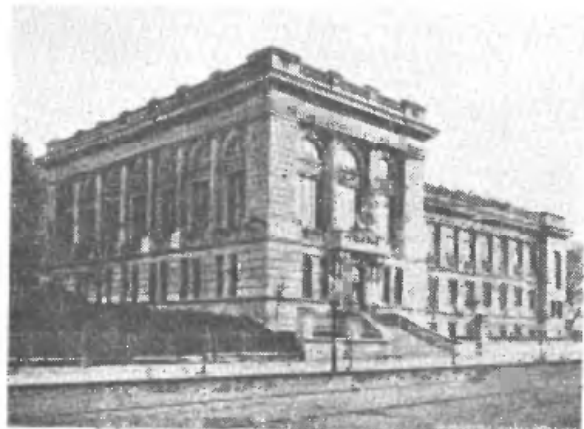
Державна Наукова Бібліотека ім. Короленка в Харкові, одна з найбільших бібліотек на Україні. Заснована 1886, при найближчій участі Д. Багалія, на засоби приватних осіб, зокрема мецената В. Філонова, як Харківська Громадська Бібліотека з початковим фондом 1 700 примірників. У 1917 бібліотека мала 177 000 томів, з великим укр. відділом; перед війною 1941—45 2 300 000 томів. Під час війни загинуло бл. 700 000 томів. До 1950 будівлі бібліотеки відбудовані, і 1956 вона налічує понад 3 000 000 примірників. Від 1922 бібліотека одержує 1 обов'язко-

вий примірник друкованих видань, від 1932 — 2. Великий фонд стародруків складає 13 000 примірників, є багато чужомовної літератури. Бібліотека провадить наук. роботу з бібліотекознавства й бібліографії.

«Державна Нація», неперіодичний орган Лєгії Укр. Націоналістів у ЧСР, виходив у Празі 1927—28; ред. П. Кожевников, співробітники Д. Демчук і М. Сціборський; її змінила *«Розбудова Нації»*.

Державна приналежність, див. *Громадянство*.

Державна Публічна Бібліотека Академії Наук УРСР, найбільша наук. й публічна бібліотека України. Заходи до заснування її почалися 1917 за Центр. Ради; 2. 8. 1918 видано закон гетьманського уряду про утворення Національної Бібліотеки Української Держави в Києві як самостійної установи при ВУАН. 1919 її перейменували на Всенар. Бібліотеку України. Бібліотека поповнювалася пе-

Держ. Публічна Бібліотека Акад. Наук УРСР

рев. з дарованих, конфіскованих або купованих приватних книгозбірень та установ і закладів Києва (Колегії Галагана, Центр. Ради, частина бібліотеки Київського Ун-ту та ін.). На поч. 1919 бібліотека мала 100 000, 1920 — 500 000, а 1921 — 1 000 000 томів; 1923 вона дістала частину бібліотеки Київської Духовної Академії — 155 000 томів; 1925 з катедри св. Софії та з монастирів — 52 000. На поч. 30-их рр. Всенар. Бібліотеку злило з Бібліотекою УАН, пізніше АН УРСР. З 1948 вона дістала нинішню назву. На поч. війни 1941—45 вона налічувала понад 5 000 000, а разом із стародруками, рукописами й неосвоенними фондами бл. 7 000 000 томів. Під час війни ДПБ АН УРСР зазнала великих втрат; в 1955 р. за офіц. даними вона налічує понад 5 000 000 книг і журналів, 7 000 000 примірників газет та ін. видів друкованої продукції. Особливо велику вартість має відділ стародруків, що налічує бл. 300 000 книг, з них 500 інкунабулів; багаті колекції евр., слов. і укр. стародру-

ків 16—18 вв. Рукописний відділ має бл. 200 000 старослов. і пізніших рукописів, рукописи, автографи, особисті архіви багатьох укр. письменників та ін.

Література: Каталог книг Библиотеки Университета св. Владимира, I—V. К. 1854—58; Систематический каталог книг Библиотеки Киевской Духовной Академии, I—XII. 1890—1915; Систематический каталог книг Киево-Печерской Лавры, I—II. К. 1908—12; Маслов С. Відділ стародруків Вибліотеки УАН. Вісті УАН, I—II. К. 1936; ЕУ I, стор. 1011—12. I. К.

Державна Рада (Государственный Совет), вища законодавча палата в Рос. Імперії; див. *Парлямент*.

Державна Рада (Reichsrat), законодавчий орган в Австр. Монархії; див. *Парлямент*.

Державна Скарбниця, в центрі й по губерніях та повітах, переховувала держ. податкові гроші, держ. цінності і дорогі метали, була уповноважена за всіх урядів укр. держави видавати також держ. кредитові знаки. Керував Д. С. мін. фінансів.

Державне Видавництво України (ДВУ), одне з найбільших сов. в-в на Україні, засноване 1919 в Харкові як Держвидав. В 20-их рр. під впливом редакторів в-ва, між якими були М. Хвильовий, А. Любченко й ін., та керівників-прихильників курсу українізації, як С. Пилипенко, Ю. Войцехівський, відіграло чималу роллю, видаючи дедалі більше книжок укр. мовою, зокрема підручників і творів красного письменства, між ними серії класиків укр. літератури, твори сучасних письменників і перекладні з зах.-евр. мов (див. *Перекладна література*). ДВУ притягало до співпраці велике число кваліфікованих авторів, редакторів, рецензентів і перекладачів. У секторі періодичних видань виходили журнали: «Червоний Шлях», «Життя й Революція», «Літ. Ярмарок», «Гарт», «Нова Генерація» і «Плуг». Наявність кваліфікованого літ. редакторату, очоленого В. Щербаненком, вплинула на те, що видання ДВУ відіграли чималу роллю в ширенні нормалізації укр. літ. мови в дусі ВУАН. В 1930, з поч. гострішого натиску на укр. культ. процес, ДВУ було перетворене на Державне Видавниче Об'єднання, що керувало специфікованими в-вами, які, після чисток і реформ 1931—38 рр., перетворилися на мережу нинішніх держ. в-в (див. *Видавництва*).

Державне право, одна з основних галузей публічного права, що регулює питання устрою держави й визначає правні стосунки між державою і її громадянами. Основним джерелом Д. п. є держ. конституції; звідси також назва конституційного права. Укр. Д. п. — див. ЕУ I, стор. 636—53, Д. п. УРСР — ЕУ I, стор. 670—77, а також відповідні гасла в ЕУ II,

зокрема конституції УНР, ЗУНР, УССР, Гетьманська держава.

Державний Ансамбль Танцю УРСР, заснований 1945 р. в Києві, виконує перев. укр. нар. танці й танці народів ССРСР; відбув багато гастролів по республіках Сов. Союзу й «нар. демократій»; мист. керівник В. Вронський, з 1957 П. Вірський, гол. диригент З. Остапенко († 1956), опісля І. Іващенко, балетмайстер О. Опанасенко, нині С. Сергєєв.

Державний арбітраж, спеціальний судово-адміністративний інститут в ССРСР для поладження маєткових спорів, гол. з приводу виконання договірних зобов'язань між держ., кооп. та гром. установами і підприємствами різних галузей. Спочатку існували арбітражні комісії при центр. і респ. та обл. радах нар. госп-ва. 1931 створено Д. а., органи якого діють при уряді ССРСР, урядах союзних та автономних республік і обл. виконавчих комітетах. Крім них, існують т. зв. відомчі арбітражі в межах одного мін-ва для розгляду спорів між підприємствами й установами даного відомства. Розгляд справ провадить держ. арбітр і представники сторін. Рішення можуть бути змінені вищим органом Д. а. або, в адміністративному порядку, тим органом, при якому діє даний Д. а. Здійснення рішень Д. а. може відбуватися засобом примусового адміністративного виконання. Д. а. здійснює також контрольні функції над діяльністю госп. установ, інформуючи вищі держ. й партійні органи та прокуратуру про різні недоліки.

Д. а. в ССРСР саме цим своїм адміністративно-примусовим характером принципово різниться від класичного розуміння арбітражу, широко застосовуваного в несов. країнах. Р. М.

Державний Банк УНР, перетворений із Київської Контори рос. Держ. Банку за Центр. Ради 6. 1. 1918 і уповноважений випускати держ. кредитові білети (див. *Банкноти*).

Державний Драматичний Театр, створений був у Києві восени 1918 за ухвалою Ради Міністрів Укр. Держави (28. 8.), стараннями Театральної Ради, гол. її члена артистки Н. Дорошенко. Режисери Б. Кривецький і О. Загаров надали йому виразного реалістично-психологічного напрямку. Серед акторів були із старшої генерації Г. Борисоглібська, І. Замичковський, Ф. Левицький, з молодих — Н. Дорошенко, Сидоренко, В. Кречетов, Карпенко, Коханенко, Тинський та ін. (театр містився на Мєринговській вул.). Д. Д. Т. виставляв п'єси Винниченка, Ібсена, Гавітмана, «Лісову пісню» Лєсі Українки, «Мірандоліну» Гольдони. 1919 Д. Д. Т. був об'єднаний

з Держ. Нар. Театром, але через обставини війни скоро перестав існувати.

Державний контролер, найвищий контрольний орган в УНР і за влади гетьмана на Україні. Д. к. мав становище міністра. Його контролеві підлягала вся госп. діяльність держ. установ і кредитові операції банків. Держ. контроль в Укр. Державі (1917—20) був організований подібно до контролю в кол. Рос. Імперії. Пост Д. к. посідали О. Золотарьов, Г. Афанасьєв, С. Петров, Д. Симонів, О. Лотоцький, І. Кабачків.

Державний Народний Театр у Києві, існував у сезоні 1918—19 р. під мист. керівництвом П. Саксаганського при участі М. Заньковецької, Л. Ліницької, Л. Шевченка й ін. (грав у приміщенні Нар. Дому). Театр, маючи в програмі своєї діяльності поступовий перехід від традиційного побутового репертуару до зах.-євр., встиг здійснити успішні вистави «Розбійників» Шіллера і «Уріель Аоста» Гюґова. 1919 Д. Н. Т. злився з Держ. Драматичним Театром.

Державний секретар, чл. уряду за УНР і гетьманату, що відповідав Генеральному писареві за Укр. Центр. Ради. За гетьмана пост Д. с. займали: М. Гіжицький, І. Кістяковський, С. Завадський, а за Директорії І. Сніжко, М. Корчинський, Л. Шрамченко, В. Оніхимовський. Державними секретарями називалися також члени уряду ЗУНР (див. *Державний Секретаріят*).

Державний Секретаріят Західно-Української Народної Республіки, виконавчий орган влади уряду ЗУНР, створений Укр. Нац. Радою спочатку як тимчасовий Д. С. 9. 11. 1918. Перший склад Д. С.: К. Левицький, гол. і секретар фінансових справ, В. Панейко (закордонні справи), Л. Цегельський (внутр. справи), Д. Вітовський (військо), С. Голубович (юстиція), О. Барвінський (освіта і віроісповідання), С. Баран (зем. справи), Я. Литвинович (торгівля й пром-сть), І. Мирон (шляхи), О. Пісецький (пошта й телеграф), І. Макух (публічні роботи), А. Чернецький (праця й суспільна опіка), І. Куровець (суспільне здоров'я), С. Федак (гол. харч. уряду). За політ. складом перший Д. С. був коаліційним: заступлені були всі гал. партії з перевагою нац.-демократів. 4. 1. 1919 в Станиславові після реорганізації УНРади утворено новий склад Ради Д. С. — С. Голубович (гол., фінанси, торгівля й пром-сть), В. Панейко (закордонні справи), Л. Цегельський (керуючий справами Д. С. закордонних справ у відсутності В. Панейка, який поїхав на мирову конференцію), І. Макух (внутр. справи), Д. Вітовський (військо), О. Бурчакінський (су-

дівництво), А. Артимович (освіта й віроісповідання), М. Мартинець (зем. справи), І. Мирон (шляхи, пошта й телеграф), М. Козаневич (публічні роботи). В цьому складі взяли участь також фахівці — безпартійні. В лютому 1919 Д. Вітовський і Л. Цегельський димісіювали; держ. секретарем військ. справ став В. Курманович, а на товариша держ. секретаря призначено П. Бубелу; товаришем держ. секретаря закордонних справ став М. Лозинський, керування справами цього секретаріату перебрав у квітні 1919, після виїзду М. Лозинського до Парижу, С. Витвицький. Такий склад Д. С. залишився до червня 1919, себто до передання всієї влади ЗО УНР диктаторові Є. Петрушевичеві. Функції Д. С. виконував уряд Головноуповноважених Диктатора. (Про діяльність Ради Д. С. див. ЕУ І, стор. 532—33, Чубатий М. Державний лад на Західній Області УНР. Л. 1921 і Лозинський М. Галичина в рр. 1918—20. Відень 1922).

За М. Лозинським

Державний Сенат, найвищий судовий орган за гетьманату П. Скоропадського; був створений на місце Генерального Суду, що існував за Центр. Ради, законом з 8. 7. 1918. Д. С. складався з 3 ген. судів: адміністративного, цивільного і карного. Організований на зразок рос. Правительствующого Сенату, Д. С. тимчасово прийняв його регламент та рос. процесуальне право. През. Д. С. гетьман іменував М. Василенка; «председателями» ген. судів були: адміністративного — Д. Носенко, цивільного — Гусаківський і карного — М. Чубинський. Крім них, іменовано 45 senatorів. При Д. С. та кожному з ген. судів був призначений прокурор.

Державний Симфонічний Оркестр УРСР у Києві, один з найбільших муз. ансамблів республіки (понад 100 артистів), провадить діяльність із 1937 під керівництвом диригента Н. Рахліна (тепер також К. Симеонова).

Державний Український Народний Хор, створений і очолений Г. Верьовкою в 1943 р., належить до найкращих хорів в УРСР, зберігає і пропагує традиції укр. нар. виконання, але репертуар його обтяжений сов. пропагандивними піснями, провів ряд гастролів по Україні й ін. республіках Сов. Союзу.

Державні селяни, категорія селян у царській Росії 18—19 вв., визнавана «вільними сіль. обивателями», в протидію до поміщицьких селян. Д. с. займали держ. землі й були зобов'язані, крім сплачування податків, виконувати натуральні повинності й платити чинш. На Україні до Д. с. належали також: селяни кол. держ. маєтків Польщі і кол. монастирських ма-

етків, вільні хлібороби, кол. військ. поселенці, селяни-однодвірці, жид. селяни й ін. В сер. 19 в. число Д. с. становило понад 4 000 000, себто 41% сел. населення; найбільше Д. с. було на Лівобережжі (67% заг. числа Д. с. на Україні), далеко менше на Правобережжі (16%) й на Півд. Україні (16,5%). Повинності Д. с. падали на них важким тягарем; до того ж на Правобережжі вони виконували панщину в держ. маєтках. У висліді цього селяни зубожіли й не могли виконувати свої повинності; частина відходила на заробітки на півд. України або наймалась у поміщиків. 1839 скасовано панщину Д. с., а Мін-во Держ. Маєтків, очолене гр. П. Кисельовим, перевело деякі реформи в системі податків, зем. наділів та в місц. управлінні сіль. громад. Царський указ з 1866 р. дав можливість Д. с. викупити свої наділи відразу або щорічними платежами. Новий закон 1885 встановлював обов'язковість викупу земель Д. с., за які вони вносили *викупні платежі*. Р. М.

Державні Фахові Курси, офіц. Д. с. вива високих фахових пікіл у Львові під час нім. окупації 1941—44 рр.; існували факультети: мед., ветер., фармацевтичний, техн., агрономічний, лісовий; викладава мова — нім., викладали українці, поляки й німці; в 1942—43 р. ч. студентів — українців було 1776 (в 1932 р. бл. 300) і бл. 600 поляків.

Держирука Володимир (1882—1932), гр.-кат. свящ. в Галичині, укр. гром. діяч і журналіст в ЗДА з 1910, автор популярних оповідань, драматичних картин і комедій, композитор рел. пісень, ред. тижневика «Заокеанська Русь» (в 1910 р.).

Держко Степан (1912—42), чл. ОУН, організатор протинім. резистансу в Дніпро-дзержинському й Донбасі; закатований у нім. в'язниці.

Держплан, Державна плянова комісія при Раді Міністрів УССР (комітет — при уряді ССР), центр. орган госп. плянування; в перші рр. сов. влади заг. госп. плян опрацьовувала *Вища Рада Народного Господарства*, пізніше спеціальна комісія, яку мав Совет Труда і Оборони. Д. опрацьовує проекти п'ятирічних плянів та в їх межах річні пляни (див. *П'ятирічка*). Д. існує в заг.-союзному масштабі при Советі Міністрів ССР і при уряді УССР; по областях, в містах і р-нах існують плянові комісії. Гол. Д. УССР з 1954 є А. Барановський.

Дерихвіст (*Glareola*), птах з ряду куликів, довж. тіла 25 см; на Україні поширені в степовій смузі: Д. степовий (*G. nordmanni Nordm.*), перелітний (зимує в Африці) і Д. лутовий середземноморський (*G. pratincola L.*).

Деркач (*Stex stex L.*), птах з родини

пастухуватих, до 25 см довж., подібний до сірої курочки, живе в піймах річок, по вогких луках і болотах; пром. значення не має.

Деркач Григорій (1846—1900), актор і антрепренер т. зв. «русько-малоруської трупи», що невдало виступала в Парижі в 1894 р. Після цих гастролів тереном його діяльності став Сибір та Сер. Азія. Сам Деркач був добрим актором і особливо вславився в ролі Шельменка-денщика в однойменній п'єсі Г. Квітки-Основ'яненка.

Деркач Марія (* 1896), літературознавець, родом з Галичини; старший наук. співр. Ін-ту Літератури ім. Шевченка АН УРСР; праця над рукописною спадщиною І. Франка й Л. Українки й статті про них.

Деркул, ліва притока дол. Дінця, довж. — 165 км, сточище — 5 200 км², несудноплавна; б. її впадіння знайдено найдалі на сх. України розташовану старопалеолітичну стоянку мустьєрської доби (досліджували П. Єфименко, 1924—26, і С. Замятнін, 1933).

Дерлиця Микола (1866—1918), гал. письм., гр.-кат. свящ.; зб. оповідань «Композитор», оп. «Воєнний дідич».

Дерманський монастир, б. Дубна, заснований кн. Костянтином Острозьким 1602 (перший ігумен І. Борисович); туди ж була перенесена частина друкарні з Острога, керована Дем'яном Нали-

Дерманський монастир

вайком; 1604—05 в Д. м. видрукувано «Октоїх», «Діялог про правос. віру» й ін. Ченці вчили грец., латинської і слов. мов і займалися перекладами. Архимандритом Д. м. був (1625—33) полоцький архиеп. М. *Смотрицький* після переходу на унію, пізніші митрополити й єпископи Терлецький, Жохівський (17 в.), у 18 в. Вінницький, Володкович, Рилло, Ростоцький. 1821 рос. уряд відібрав Д. м. у Василіян і передав правос. ченцям з Острога. До 1920 в Дермані існувала церк.-учительська школа; пізніше була відкрита єпархіяльна дівоча школа, згодом перетворена на укр. приватну гімназію (до поч. 30-их рр.).

Дермань (III—7), с. на Волині, Мізоцького р-ну, Рівенської обл., відоме *Дерманським монастирем*.

Дерюгин Іван (* 1928), киянин, рекордсмен України в модерному п'ятиборстві, чл. олімпійської команди, що здобула золоту медаль у дружиновому модерному п'ятиборстві на 16 олімпійських іграх у Мелбурні (1956).

Деслав (справжнє прізвище Слабченко) Євген (* 1900), кіно-режисер, родом з Києва; від поч. 20-их рр. на еміграції, з 1925 працює в кіні — 1925—39 в Парижі, 1943—53 в Мадриді, тепер в Німці. Ряд фільмів, м. ін. «La marche des machines» (1928), «La nuit electrique» (1929), «Montparnasse» (1931), «Revelacion» (1948), «La Baladiela de los tres amores» (1951); участь у міжнар. фестивалях (почесний диплом у Венеції 1956).

Є. Деслав

Десна, ліва притока гор. Бога, впадіння вище м. Вінниці, довж. — 85 км., сточище — 1300 км².

Десна, найбільша притока Дніпра, до якого впадає з лівого боку (6 км вище Києва); довж. — 1126 км (в тому ч. 705 км у межах УССР), сточище 88 840 км². Д. впливає на Смоленщині, її долина в гор. течії низька й болотиста, нижче Брянську правий берег стає високим, від

Десна в нижній течії; піскові береги, порослі кущами шелюги

впадіння Сейму Д. сильно розширюється і ділиться на відноги, нижче Чернігова правий берег знижується, а б. Остра Д. пливе низькою болотистою рівниною аж до свого впадіння. Ширина Д. на території України 60—250 м, сер. глибина 6. 3 м. Період замерзання — від поч. грудня до поч. квітня. Д. судноплавна від Новгород-Сіверського (535 км від впадіння); по Д. провадиться сплав дерева

на Україну. Гол. пристані: Новгород-Сіверський, Макошино, Чернігів, Остер.

Десняк (справжнє прізвище Василенко) Василь (* 1897), критик-марксист і сов. публіцист, активний у 20—30-их рр., родом з Київщини; чл. КП(б)У, співр. і ред. київських та харківських журналів і газет, на поч. 30-их рр. фактичний ред. журн. «Критика». Статті про марксистську методологію в літературі, про Лесю Українку, Винниченка, Кобилянську й ряд ін. Після заслання в 30-их рр. доля невідома.

Десняк (справжнє прізвище Руденко) Олекс (1909—42), письмен., родом з Чернігівщини; автор ряду творів у дусі вимог офіц. сов. критики: романи про війну 1917—20 рр. «Десну перейшли батальйони» (1937) і «Полк Тимофія Черняка» (1938), присвячений комсомолові «Удай-ріка» (1938), повість «Тургайський сокіл» (1940) — про сов. революцію в Казахстані, ряд оповідань з воєнною тематикою.

Десята дивізія СС, одна з двох дивізій (10 і 11) Групи СС, перетвореної на весні 1919 з Корпусу СС. Див. Січові Стрільці.

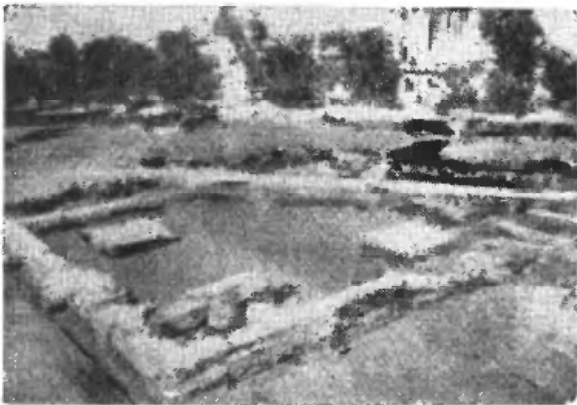
Десята Львівська бригада УГА (також Яворівська бригада), зформована в квітні 1919 з частин, які облягали Львів від півн., під командуванням полк. А. Долуда, входила до складу 1 корпусу, відзначилася в боях на поль. фронті під Брюховичами, Лисою Горою, Куликовом, Новим Селом, Гартфельдом, Каменим Бродом, Белзом, згодом під Плуговом, Вигнанкою; на больш. фронті боролася в Армійській Групі ген. А. Кравса під Вінницею, Калинівкою, Кордилівкою, Юр'івкою, Микуличами й 31. 8. 1919 ввійшла до Києва. Її командиром був сотник Франц Кондрацький.

Десятинна, див. Міри.

Десятинна, рід церк. податку, відомий на Україні в княжу і сер. добу. Первісно Д. давав князь єпископові як десяту частину своїх річних прибутків. Володимир В. призначив Д. всіх своїх прибутків на збудування й утримання Десятинної Церкви в Києві. Пізніше цей податок поширився на населення й був призначений на утримання парафіяльного духовництва. В часи Лит.-Руського Князівства Д. не була унормована для укр. духовництва. В 17—18 вв. вона зникла, залишаючись у формі тільки деяких постійних оплат від громади й парафіян для духовництва. Як місц. звичай ці оплати грішми й натурою під назвою Д. збереглися до першої світової війни на Закарпатті.

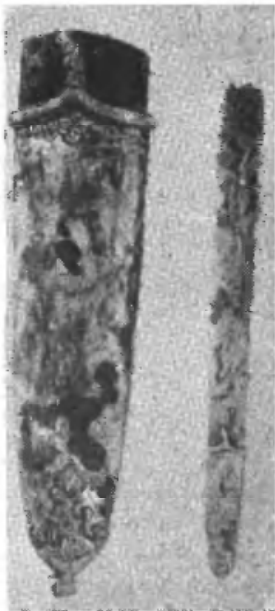
Десятинна церква в Києві, перша і найбільша мурована церква, збудована кн. Володимиром в 986—93 рр., присвя-

чена пресв. Богородиці; кн. Володимир давав на церкву десяту частину своїх прибутків, звідки походить назва. Під час навали татар 1240 р. пошкоджена і

Руїни Десятинної церкви 10—13 в.

на поч. 17 в. була напівзруйнована. Митр. П. Могила на частині руїн збудував невелику церкву св. Миколи. В 1828—42 рр. рос. адміністрація розібрала рештки руїн і спорудила на них нову церкву у візант.-моск. стилі, що не мала нічого спільного з первісною будовою і навіть займала меншу площу. Д. ц. 19 в. була знесена з наказу сов. адміністрації в 1928 р. Збережені під землею фундаменти первісної Д. ц. свідчать про те, що будова була тринавна з широким опасанням навколо, посереднього характеру між базилікою і центр. типом. Плян і врятовані деталі, як саркофаги, мозаїкова у Десятинній церкві підлога, капітелі колон, фрагменти фресок і мозаїк та ін. свідчать про мистецтво Херсонесу і ранню добу візант. стилю.

Срібний наконечник ножа із кн. поховань кофаги, мозаїкова у Десятинній церкві підлога, капітелі колон, фрагменти фресок і мозаїк та ін. свідчать про мистецтво Херсонесу і ранню добу візант. стилю. В. С.

Десятинщики, дрібні селяни Півд. України, які в кін. 18 і в 19 в. орендували землю у великих землевласників за десятку частину урожаю. Власники землі й держава були зацікавлені в швидкому заселенні степової України, і тому вони здавали поселенцям землі в оренду за порівняно низький натуральний чинш. Перехід у власність селян оброблюваної ними землі частково здійснився лише в останні десятиріччя перед світовою війною порядком викупу.

Десятирічка, див. *Десятирічна школа*.

Десятирічна школа, побутова назва — десятирічка, офіц. — середня школа. Запроваджена в УССР з 1934 р., після того як практика виявила незадовільний стан підготовки до навчання в високих школах системою семирічок і профшкіл; реформа була проведена на Україні одночасно з реставрацією ун-тів. Д. ш. становить нині в УССР основний тип повної заг.-осв. школи (поряд із паралельно існуючою професійною); нормально охоплює учнів із 7 до 17 рр.; перші 4 класи Д. ш. відповідають початковій школі, перші 7 — семирічній (неповній сер.); атестат Д. ш. дає, теоретично, право на вступ до високої школи. Програмою Д. ш. наближається до рос. сер. передрев. школи з перевагою годин на математику, фізику, хемію й природознавство; обов'язкова одна чужа мова, латинська вивчається в дуже небагатьох школах. Програма насичена елементами сов. політ. пропаганди (антирел. наставлення, больш. тлумачення іст. і культ. процесів і т. д.). Створена в період наступу русифікації, Д. ш. в програмі й практиці посилено реалізує цю настанову (велике ч. годин на рос. мову й літературу, вивчення іст. лише як історії ССРСР і багато ін.). Копіюючи рос. гімназії в орг. формах (словесна система навчання, оцінки, орг-ція іспитів, нагороди, уніформа, класні вихователі, учнівські щоденники і т. д.), Д. ш. в справі виховання величезну роль віддає ком. партії й комсомолу. У зв'язку з виразним урядовим курсом на обмеження вступу до високих шкіл і на збільшення кадрів сер. фахівців, після 1952, а особливо 1956 Д. ш. зменшує ч. годин на заг.-осв. предмети, вносить дедалі більше елементів техн. навчання, прикріплюється для виробничої практики до підприємств і таким чином наближається до проф.-техн. школи.

Числові дані про Д. ш. в УССР за останні 20 рр.:

Роки	ч. шкіл	учнів (в тис.)
1937/38	2 601	1 756,1
1940/41	4 435	2 591,4
1950/51	3 223	2 127,1
1955/56	5 985	3 160,7

1955/56 в містах УССР було 2 497 шкіл (1 720 600 учнів), в селах — 3 488 (1 440 100 учнів). Порівняно з цим 1914 р. на території теперішньої УССР було 480 сер. шкіл (в тому ч. 20 сіль.) з 149 500 учнів (з них 3 630 в сіль. школах). М. Г.

Десятковий лад, суспільна й військ. орг-ція слов'ян в доіст. і ранньоіст. добу; на території України існував поділ на десятки (рід), сотні (ширший рід) і тисячі (плем'я). Із занепадом родового ладу й постановням територіального поділу — десяток покривався з верв'ю, сот-

ня — з волостю, а тисяча — з землею-державою. Д. л. залишив сліди у військ.-адміністративній орг-ції княжої Русі-України, зокрема у функціях десятського й тисяцького. Десяток на Січі — найнижча військ. одиниця, з десятником на чолі, що складалася з 30—50 осіб, призначених для коз. вишколу. Сотня збереглася на Гетьманщині як військ. й адміністративна одиниця.

Десятова-Шостенко Наталя (*1889), ботанік, геоботанік, систематик, проф. Харківського Фармацевтичного Ін-ту; вивчала рослинність асканійського степу й Присіващя, систематик родини Labiatae, співавтор «Флори УРСР»; разом з М. Клоковим: «Перегляд укр. чебреців Thymus» (1927), «Чебреці України» (1932) й ін.; тепер на еміграції у Франції.

Десятський, десятник, орган місц. влади в княжій Україні; гол. десятка, найменшої військ.-адміністративної одиниці. Д. виконував функції поліційного характеру. Назва Д. збереглася й за лит.-руської доби для визначення допоміжного сіль. урядовця. В царській Росії Д. — найнижчий урядовець у сіль. громаді. В УГА десятник — другий підстаршинський ступінь.

Детройт (Detroit), м. в стеїті Мічиган в ЗДА, 1 850 000 меш. (1950), осередок автомобільної пром-сти. Одно з найбільших укр. скупчень в ЗДА — в Д. та його околицях живе до 50 000 (?) осіб укр. походження. Є 5 гр.-кат. парохій (в тому ч. 2 закарп.), 3 правос., 1 згромадження укр. баптистів і 1 реформованих євангеліків; 2 нар. доми, 2 щоденні школи (гр.-кат.) і 1 недільна (правос.); капеля бандуристів ім. Т. Шевченка.

Децикевич Володимир (1865—1946), гал. гром. діяч, 1906—1916 шеф гал. департаменту у мін-ві внутр. справ у Відні; від 1916 до розпаду Австрії віцепрез. намісництва у Львові; 1. 11. 1918 передав йому свій уряд останній австр. намісник Галичини, ген. Гуїн; 1920—28 чл. кол. гал. «Самоврядного Виділу», 1928—38 чл. сенату в Польщі від УНДО. В 1921—25 рр. гол. Кураторії Укр. Високих Шкіл у Львові і проф. адміністративного права Укр. Тайного Ун-ту, 1927—32 гол. Т-ва Прихильників Освіти, від 1930 р. гол. Кураторії Укр. Нац. Музею ім. митр. А. Шептицького у Львові; в 1933 р. гол. Укр. Кат. Союзу.

В. Децикевич

«Дешева Книжка», в-во, осередок допомоги масовій освіті у Львові 1935—39; видавало двотижнево популярні іст. й політ. брошури (тираж 9—15 000), місячник, а з 9 ч. двотижневик «Самоосвітник» (1936—39, тираж 18—22 000), місячник «Молодняк» (1937—39), серію «Нова Сцена» (1937—38, ред. В. Ковальчук), пропагандивну газ. «Геть з большевизмом» (1938, ред. І. Мітрінга), «Календарі молодого українця» та ін. Видавець В. Кунанець, ред. Р. Паладійчук.

Джалалій (Джеджалій) Філон, полк. прилуцький, згодом кропивенський, тат. роду. Один з найближчих і найвпливовіших помічників Б. Хмельницького, учасник багатьох боїв, починаючи з 1648 р., під Берестечком 1651 — наказний гетьман. Виконував важливі дипломатичні місії, зокрема очолював укр. посольство в Істанбулі 1648, яке уклало союз із Портою.

Джам-Булат-Кануков, див. *Кануков Джам Булат*.

Джанкой (VIII—15), м. в півн.-сх. степовій частині Криму; зал. вузол, р. ц. Кримської обл.; 10 000 меш. (1933); моторемонтний, овочеконсервний заводи. У квітні 1918 р. Д. здобув Запор. корпус Армії УНР від большевиків.

Джарилгацька затока (VII—13), затока Чорного моря на сх. від лиману Дніпра, 43 км довж., 9 км шир. частково відділена від моря піщаною Джарилгацькою косою.

Дженоккі (Genocchi) Джованні (1860—1926), італієць, місіонер Пресв. Серця, проф. св. Письма в Духовній Семінарії в Равенні, чл. Апостольської Делегації в Сирії і Царгороді, місіонер у Новій Гвінеї й Перу, 1920—23 апостольський візитатор України.

Джерела, див. *Підземні води*.

Джерелянка (*Bombina bombina* L.), безхвоста земноводна тварина, до 5 см довж., поширена по всій Україні на болотах, заболочених річках, озерах.

Джерсі-Сіті (Jersey City), м. в ЗДА, недалеко Нью-Йорку, бл. 500 000 меш., в тому ч. понад 1 000 укр. родин. Д.-С. — один із найстаріших і найважливіших укр. осередків в ЗДА; в Д.-С. з 1893 р. виходить щоденник «Свобода», з 1903 має свій осідок *Український Народний Союз*; парохії — укр.-кат. (бл. 800 родин) із щоденною школою, закарпатська (бл. 150 родин) і правос. (бл. 150 родин),

бл. 20 різних укр. орг-цій і 50 укр. підприємств.

Джиджора Іван (1880—1919), історик, гром. діяч і публіцист, родом із Підгаєччини (Галичина); учень М. Грушевського; д. чл. НТШ, співр. його видань. Як публіцист друкувався в «Ділі» й «ЛНВ» (псевд. Ignotus). В 1919 військ. командант Рави Руської. Праці Д. присвячені майже виключно іст. Гетьманщини 18 в. (з дозв. Археографічної Комісії НТШ Д. студіював архівні матеріали в Москві). Друковані в «ЗНТШ» розвідки «Україна в першій пол. 1738 р.» (1906), «Реформи Малорос. Колегії на Україні в 1722—23 рр.» («Наук. Зб.» 1906), «Екон. політика рос. правительства супроти України в 1720—30 рр.» (1910—11), «До історії ген. військ. канцелярії» (1912) та ін. були видані окремою збіркою п. н. «Україна в 1 пол. 18 в.» (1930).

Джінгіс-Хан, Темуджін (1155—1227), монгольський завоювальник, засновник величезної імперії, в якій об'єднав монгольські племена, Півн. Китай, Сер. Азію; 1223 військо Д.-Х. розбило дружини укр. князів і половців на р. Калці.

Джугашвілі Йосиф, див. *Сталін*.

Джулінка (V—10), с. на сх. Поділлі над р. Богом, р. ц. Вінницької обл.

Джулинський Лев (1849—1924), церк. письмен., гр.-кат. свящ. у Лапшині (Галичина), видавав часопис «Посланник» (1889—1911), місячник «Книжечки місійні», серії «Руський Амвон», «Ілюстровані життя святих» та ін.; випустив латинкою молитовник для греко-католиків у Зах. Галичині.

Джурин, с. Білобожницького р-ну, Тернопільської обл. над р. Джурин (гал. Поділля) на шляху Бучач — Чортків; у травні 1919 перемога 2 і 14 бригад УГА над польс. військами.

Джурин (V—9), с. на сх. Поділлі, р. ц. Вінницької обл.; кустарна ганчарна пром-сть.

Джурин, ліва подільська притока Дністра.

Джурчи, кол. назва с. Первомайське (Крим).

Джус Володимир (*1895), укр. промисловець в ЗДА родом з Галичини, винахідник нового типу прикріплювача «фестенер», використовуваного в авіації, власник фабрики «Джус Фестенер Ко Інк», заснованої 1933 в Вест Айсліп, і фабрик в Англії, Франції й Канаді; фундатор і през. Укр. Ін-ту Америки (1952).

В. Джус

Джут, див. *Конопледжутова промисловість*.

Джянніні (Giannini) Амадео (*1886), італ. правник-інтернаціоналіст, проф. ун-ту, знавець сх.-евр. справ; д. чл. НТШ. Працював на дипломатичній службі як амбасадор; гол. Т-ва Італ.-Укр. Приязні. Автор ряду публікацій з міжнар. права й іст. дипломатії, м. ін. «La Grande Ucraina» (1947).

Дзауджикау, див. *Орджонікідзе*.

Дзбанівський Олександр (*1870), муз. рецензент і композитор, працював у Петербурзі 20 рр., автор хорових творів та пісень для молоді.

Дзбановська (1871—1937), акторка, більше співачка (драматичне сопрано); працювала у Т-ві братів Тобілевичів (90-і рр.), згодом у трупі О. Суслова. Зійшла зі сцени бл. 1920 р. Найбільший успіх мала в ролі Катерини (опера М. Аркаса).

Дзвиняч, с. на гал. Підкарпатті, Богородчанського р-ну Станіславської обл.; копальня земного воску.

«Дзвін», зб. за ред. І. Франка, з'явився 1878 у Львові як продовження 3—4 кн. конфіскованого місячника «Громадський

«Дзвін»

Друг; «Д.» теж був конфіскований, його наступником був зб. «Молот» (1879), після конфіскації якого вид. припинилося.

«Дзвін», вид. спілка В. Винниченка, Ю. Тищенка і Л. Юркевича, заснована 1907 р. в Києві, випустила зб. «Д.», а 1913—14 видавала місячник «Д.»; в 1919—21 під фірмою «Д.» у Відні вийшла зб. літ. творів В. Винниченка і його спомини «Відродження нації», твори Сірого, Черкасенка, кілька підручників та ін.; дир. в-ва був Ю. Тищенко.

«Дзвін», літ.-наук.-мист. і гром.-політ. місячник соц.-дем. напрямку, виходив у Києві 1913—14 (до поч. війни, всього вийшло 19 чч.), фінансований Л. Юркевичем. Фактичні редактори: Д. Антонович, з 4 ч. — В. Левинський. Серед співробітників були В. Винниченко, Леся Українка, М. Вороний, Г. Чупринка, С. Черкасенко, Д. Антонович, Х. Алчевська, Л. Юркевич (Рибалка), В. Садовський, К. Миргородський, Д. Донцов, із чужинців — А. Луначарський і ряд ін.

Дзвінки приголосні, приголосні, вимовлювані з участю голосниць. Укр. мова має Д. п. губні б, в, зубні д, з, дз, середньопіднебінні ж, дж, задньопіднебінний г і гортанний ґ. Кожний Д. п. має допарка глухого, що має в засаді таку ж вимову, за винятком в, г, що відбігають артикуляцією від своїх глухих допарків ф, х, координуючися з ними не так фонетично, як фонологічно. Укр. мова — єдина слов. мова, що зберігає дзвінкість приголосних не тільки в кінці слів (як сербо-хорватська мова), але також у середині слів перед глухими приголосними, за винятком почасти деяких префіксів і приголосного г (казка вимовляється з з, але *легкий* здебільша з х замість г). Ця риса втрачена одначе в півд.-зах. говірках. Див. ще *Глухі приголосні*.

«Дзвінок», ілюстрований двотижневик для дітей і молоді, виходив у Львові 1890—1914, спочатку як вид. В. Шухевича, з 1892 орган Руського, згодом Укр. Пед. Т-ва; ред. В. Шухевич (1890—95), В. Білецький (1896—1902 і 1904—08), К. Малицька (1903), К. Гриневичева (1909—11), І. Крип'якевич (1912—14); ілюстратор І. Косинин; серед співробітників були Д. Глібов, Г. Барвінок, І. Дем'янчук, Д. Йосифович, С. Ковалів, М. Козоріс, М. Коцюбинський, У. Кравченко, І. Липа, О. Островський, І. Франко, Г. Хоткевич, Л. Українка, Є. Ярошинська й ін. «Д.» визначався високим пед. і мист. рівнем.

«Дзвіночок», ілюстрований місячник масового поширення, призначений гол. для дітей села, вид. «Укр. Преса», виходив у Львові 1931—39 за ред. Ю. Шкрумеляка, ілюстрації Е. Козака; в 1937—39 «Д.» випускав бібліотеку для молоді «Ранок» за ред. В. Калини.

Дзвони. Відливання Д. як окрема галузь *людвисарства* на Україні в старі часи було дуже поширене, і виробництво стояло на високому техн. і мист. рівні. Укр. літописи згадують Д. в Новгороді Сіверському 1146 р., Галичі 1259 р., Д. кн. Володимира Васильовича († 1288). В 1382 р. у Львові працював відливач Д. Nicol. Найстаріший збережений дзвін церкви св. Юра у Львові 1341 р. має напис, що дзвін відлитий «при князи Дмитрії». Дзвін 1473 р. був донедавна у твердинній церкві в Сутківцях на Поділлі. Іст. відомості є про Д. у Володимирі на Волині 1346, на Корняківській вежі у Львові 1571, в Зимному на Волині 1587 р. Відливання Д. провадилося в старі часи звичайно на місцях їх призначення. Збереглися іст. відомості про відливання Д. у Галичі (13 в.), Львові (14—17 вв.). Гарним зразком львівської відливарні був дзвін церкви в Роздільні 1653 р. Ве-

ликого розвитку цей промисел досяг на Придніпров'ї в 17—18 вв. Найстарішим був відомий дзвін Сулиминської церкви на Переяславщині 1629 р. З київських людвисарів 17 в. відомі Іван Степанів і Опанас Петрович. Останній відлив дзвін Видубецького монастиря 1690 р., з написом, що це зроблено коштом полк. Герцика «за гетьманства Мазепи». Ін. дзвін Спаського монастиря в Новгороді Сіверському, майстра І. Андрівича 1698 р., має герб І. Мазепи і вірш, присвячений гетьманові. На Чернігівщині в 1929 р. знайдено дзвін відомого військ. людвисаря К. Балашевича з датою 1699 р., ваги 640 кг, з гербом і зображенням І. Мазепи на весь зріст. У пол. 18 в. великі відливарні дзвонів були в Бродях (Дублянського 1747), в Чорному Острові на Поділлі (людвисаря Василя 1772 р.), на Закарпатті. В 19 в. людвисарство на Україні підупало, але до 1 світової війни відливання Д. провадилося на багатьох підприємствах, зокрема на Зах. Україні.

1930 р. на весні, ніби з потреби в кольорових металах для машинобудів-

Зняті дзвони на подвір'ї ливарного заводу в Києві 1930 р.

ництва, большевики розпочали здійснення Д. з церков. При цьому було знищено ряд іст. Д. по всій Україні.

Література: Vadecki K. Ludwisarstwo lwowskie. Л. 1921; Модзалевський В. до історії укр. ліярства. 36. Секції Мистецтва УНТК. К. 1921; Дзвони. Біднов В. «Елліс» V. В. 1931; Січинський В. Металеve виробництво. Нариси з історії укр. промисловости. Л. 1936.

В. Січинський

«Дзвони», літ.-наук. місячник кат. напряду, виходив у Львові 1931—39, за матеріальною підтримкою митр. А. Шептицького і ректора Й. Сліпого; ред. колегію, очолювану о. Й. Сліпим, складали о. М. Конрад, о. Г. Костельник і М. Чубатий; ред. П. Ісаїв, серед співробітників були Н. Королева, У. Самчук, Ю. Липа, У. Кравченко, К. Гриневичева, І. Антонич, К. Чехович, М. Гнатишак, С. Шелухин і ін. При журн. виходила «Бібліотека Дзвонів» (м. ін. окремі тво-

ри У. Самчука, Н. Королевої, І. Анто-
нича).

Дзвоник (*Campanula L.*), рослина з ро-
дини дзвоникових; найбільше поши-
рених на Україні *D. розлогий* (*C. patula*);
D., дуже різноманітний, плекають для
прикраси.

Дзвонівський (*Dzwonowski*) Ян (17 в.),
польс. ген., поет-сатирик. В його зб. «*Sej-
mu walnego domowego artykulów 6*» (1625)
надруковано укр. гумористичні пісні про
козака Плахту і пісню козака Плахти
(пісню про Кулину), популярні твори не-
відомого автора. Досліджували їх І. Фран-
ко і М. Возняк.

Дзержинське (III—8), кол. Романів, с.
м. т. на сх. Волині, р. ц. Житомирської
обл.; скляний завод, фабрика сукна і
меблево-возова пром-сть.

Дзержинське (V—18), кол. Щербинів-
ка, м. в Донбасі, р. ц. Сталінської обл.,
13 000 меш. (1926); вугільна пром-сть, ко-
ксохем. і керамічний заводи. Засноване
1860 р. як шахтарське селище.

Дзєрович Маркіян (* 1899), лікар, гал.
кат. діяч, в 1933—40 рр. през. Ген. Ін-ту
Кат. Акції в Галичині, в 1945—55 рр. в'я-
зень в ССРСР, тепер у Відні.

Дзєрович Юліян (1871—1943), гал. пе-
дагог, церк. і осв.-культ. діяч, гр.-кат.
свящ., крилошанин; довголітній катехит
і дир. сер. шкіл, 1913

—18 викладач кате-
хитики Львівського
Ун-ту, з 1928 доц.,
1930 проф. Гр.-Кат.
Духовної Семінарії і
Богословської Ака-
демії у Львові; ді-
яльний чл. управ і
гол. численних т-в,
зокрема «Рідної
Школи», «Просвіти»
(гол. 1939), Учитель-
ської Громади, Т-ва
Св. Апостола Павла

о. Ю. Дзєрович

(гол.), Т-ва Св. Андрія тощо; ред. церк.
журналів; праці на пед. й рел. теми, зо-
крема «Катехитика» (1930), «Педагогіка».

Дзєдушицький, див. *Дідушицький*.

Дзик Мелетій (17 в.), ігумен Кирилів-
ського монастиря в Києві, оборонець не-
залежності укр. Церкви від моск. па-
тріархів; 1666 їздив як представник ки-
ївського духовництва до Москви в спра-
ві вибору митр., прихильник київського
митр. Нелюбовича-Тукальського та геть-
мана Дорошенка.

Дзіндра Євген (* 1913), скульптор, за-
кінчив Львівський Ін-т Пластичного
Мистецтва, виставляється з поч. 40-их
рр.; працює у Львові; композиція «Ка-
менярі» й ін.

Дзіндра Михайло (* 1920), скульптор
з Галичини; тепер на еміграції. Брав

участь в мист. виставках у Німеччині й
Нью-Йорку.

Дзісь Володимир (1903—44), гал. жур-
наліст, співр. «Нового Часу», згодом
(1933—39) видань *Фронту Нац. Єдності*
(«Перемога», «Батьківщина», «Укр. Ві-
сті»), 1941—42 співр. «Укр. Слова» в Ки-
єві; в'язень поль. і больш. тюрем.

Дзюбинський Во-
лодимир (1860—1927),
рос. гром. діяч ро-
дом з Поділля; від-
був заслання в Си-
бірі за участь у на-
родовольському ру-
сі; в 3 і 4 Держ. Ду-
мі був лідером гру-
пи трудовиків, по-
слідовно обстоював
укр. домагання нац.
автономії, вільного
культ. розвитку,
школи рідною мо-
вою і т. ін.

В. Дзюбинський

Дибенко Павло (1889—1938), больш.
військ. діяч укр. роду; 1917 керівник
балтицької фльоти під час больш. рево-
люції; 1918, за гетьманату, провадив не-
легальну роботу на Україні й у Криму;
1919 нарком військ. і морських справ
Кримської Республіки; пізніше коман-
дував військ. округами; 1938 ліквідован-
ий НКВД.

Дибковський Володимир (1830—70), фі-
зіолог та фармаколог. В 60-их рр. проф.
фізіології й фармакології в Київському
Ун-ті; автор багатьох наук. праць і під-
ручника з фармакології.

Дибуляк Михайло (* 1877), майор УГА,
командир 13 полку у 7 бригаді та
9 Белзької бригади, відзначився на поч.
чортківської офензиви в червні 1919 р.

Дивин (II—5), с. на Зах. Поліссі, р. ц.
Берестейської обл. Білор. ССР.

Дивина звичайна (*Verbascum phlomoides*
L.), рослина з родини ранникових, з
високим стеблом і жовтими, зрідка біли-
ми квітами; вивар квітів *D.* з. уживають
проти кашлю і гарячки; *D.* фіялкова
(*V. phoeniceum L.*), й багато сх. відмін
D. є декоративними рослинами.

Дивізія, військ. оперативна й адміні-
стративна одиниця, що складається з
різних родів зброї та служб і пристосо-
вана до незалежних бойових дій. Чи-
сельний склад від 10 000 до 18 000, залеж-
но від специфікації.

Після проголошення держ. суверенно-
сти першою укр. регулярною військ. ча-
стиною була Запор. дивізія, що постала
в березні 1918 (див. *Запорізький корпус*).
За гетьманату була зформована *Сер-
дюцька дивізія* та кадри для 16 дивізій
піхоти і 4½ дивізій кінноти. 1919 армія
УНР мала 12 піхотних дивізій: 1 Півн.

або Волинська, 2 Січова (Запорізька Січ), 3 Залізна (Стрілецька), 4 Холмська, 5 Повстанча, 6, 7 і 8 Запорізькі, 9 Залізнична, 10 і 11 Січових Стрільців та 12 Селянська або Київська. 1920 до складу армії УНР входили такі стрілецькі дивізії: 1 Запорізька, 2 Волинська, 3 Залізна, 4 Київська, 5 Херсонська, 6 Січова та Окрема Кінна; Окрема Кулеметна була в стадії формування. УГА в своїй організаційній системі не мала дивізій, але подібно утворені *бригади*. Під час другої світової війни в 1943—45 в складі нім. армії діяла укр. військ. формація «Дивізія Галичина». Див. Армія УНР, а також гасла — назви окремих дивізій.

3. Стефанів

Дивізія «Галичина» (також 14 дивізія Зброї СС — Укр. ч. 1., 1 Укр. дивізія Укр. Нар. Армії), укр. військ. частина в другій світовій війні на нім. боці; формувалася від квітня 1943, гол. з українців Ген. Губернії (див. ЕУ I, стор. 589 і 1187—88) за зразком нім. піхотних запряжних (полки: 3 піхотні, 1 артилерійський, батальйони: фюзилерів, зв'язку, піонерів, протитанкової оборони, зенітної артилерії, постачання, запасний, спеціальні частини й запасний вишкільний полк), перед висланням на сх. фронт налічувала бл. 16 000; розбита в битві під Бродами (17—22. 7. 1944). Нова дивізія була вишколена в Нойгаммері на Шлезьку, на Словаччині (вересень—грудень 1944) й у Словенії (січень—березень 1945) і в квітні 1945 кинута на сх. фронт б. Грацу (Фельдбах — Бад Гляйхенберг), де вела оборонні бої до капітуляції Німеччини (8. 5. 1945), досягши числового стану бл. 18 000. Із створенням Укр. Нац. Комітету в кін. березня 1945, якому були підпорядковані всі укр. військ. формації на нім. боці як Укр. Нац. Армія під командуванням ген. П. Шандрука, Д. «Г.» була включена в її склад як 1 Укр. дивізія і 14. 4. 1945 склала нову присягу на вірність укр. народові. Командиром дивізії був нім. ген. Фрайтаг. Допомогово-осв. опіку над вояками та їх родинами провадила Військ. Управа. З капітуляцією сх. фронту Д. «Г.» відступила в зону окупації зах. альянтів і була інтернована англійцями (табори полонених у Філлаху — Беллярії — Ріміні, перевезені 1947 р. до Англії й розпущені) й американцями (табори полонених у Раштадті — Різе — Ауербаху — Регенсбурзі). Засноване в Мюнхені 1950 Братство кол. воєнів 1 УД УНА видає двомісячник «Вісті Братства»...

О. Г.

Дивне (VIII—24), с. на сх. Передкавказзі на межах укр. етногр. території, центр Апанасівського р-ну Ставропольського краю РСФСР. В 1926 р. українці становили в р-ні 69%.

Дивнич Юрій, див. Лавріненко Юрій. Дидик Іван (1857—1923), укр.-кат. свящ., церк.-гром. діяч, 1919 р. начальний польовий душпастир УГА.

Дидик Созонт (1875—1950), василіанин, укр.-кат. церк. і гром. діяч у Зах. Канаді, зокрема в Едмонтоні; настоятель василіанської місії в Канаді 1906—23 р.

Дидинський Володимир (1876—1937), інж. будівельник, чл.-засновник і перший гол. студентського т-ва «Основа» у Львові, в 1920—30-их рр. гром. діяч на Дрогобиччині і дир. Укр. Банку.

Диканька (IV—15), с. б. Полтави, р. ц. Полтавської обл. Місце бою гетьмана Виговського з запорожцями під проводом Барабаша (1658); від 1689 до 20 в. маєток Кочубеїв. Р-н Д. був здавна відомий нар. мист. виробами, зокрема ліжниками, коцями й килимами. Тепер кооп.-пром. артілі, перев. мист. вишивок.

Дикарив Митрофан (1854—99), етнограф, д. чл. НТШ; ряд праць, присвячених нар. обрядам і мітології в КСт., «Этнографическом Обозрении», МУЕ; м. ін. один з найбагатших оглядів календарних обрядів із Слобожанщини: «Нар. календар Валуйського пов.» (МУЕ, VI. 1905); «Посмертні писання з поля фолклору й мітології» («Зб. Філол. Секції НТШ», VI, 1903).

Дикий Василь (* 1893), журналіст, ред. газ. «Канадійський Українець» (1927—31) в Вінніпегу і «Укр. Вісті» з 1932 в Едмонтоні; діяч гетьманського руху.

Дикі поля, традиційна назва чорноморських степів у 16—17 в.

Диктатор, також «уповновашений Д.», титул Є. Петрушевича, якому 9. 6. 1919, у зв'язку з критичним станом ЗУНР, УНРада і Держ. Секретаріат надали «право виконувати всю військ. й цивільну владу». Для виконання держ. влади Д. створив Уряд Головноуповноважених Диктатора та Військ. Канцелярію. Головноуповноваженими були призначені: С. Голубович (внутр. справи), С. Витвицький (закордонні справи), І. Миرون (шляхи), К. Долежал (дир. Військ. Канцелярії). В цьому складі уряд діяв і після евакуації з України до Відня в листопаді 1919. 25. 7. 1920 Д. переорганізував уряд ЗУНР, створивши 4 відділи на чолі з уповноваженими Д. Крім них, існували далі Військ. Канцелярія і Президіяльна Канцелярія. 1. 8. 1920 до складу уряду Д. були ним покликані: С. Витвицький (закордонні справи), В. Сінгалевич (фінанси, торгівля, пром-сть), К. Левицький (преса і пропаганда), О. Ганінчак (внутр. справи, судівництво, освіта, зем. справи, пошта й телеграф, шляхи, публічні праці), Я. Селезінка (дир. Військ. Канцелярії), Л. Петрушевич (дир. Президіяльної Канцелярії).

Протягом 1921 у складі уповноважених Д. настали такі зміни: К. Левицький перейняв закордонні справи, О. Назарук — пресу і пропаганду, а відділ внутр. й ін. справ — Р. Перфецький. Екзильний уряд Д. розв'язався після рішення конференції амбасадорів у справі Сх. Галичини в березні 1923 (див. ЕУ I, стор. 534—36, і Лозинський М. Галичина в рр. 1918—20. Відень 1922).

За М. Лозинським

Дилецький Микола (1630—1690?), композитор і муз. теоретик, родом із Києва; вчився у Вільні й Варшаві, працював у Москві регентом царської співацької капелі. Автор концертів та ін. церк. композицій, а також відомого трактату про основи партесного (поліфонно-гармонійного) багатоголосся: «Грамматика пѣнія мусикійскаго» (вид. в Смоленську 1677, по-поль. в Вільні 1678 й у Москві 1679, в останній ред. 1681 опублікований С. Смоленським в кн. «Муסיкийская грамматика Н. Дилецкого», 1910).

Дилувій, див. *Плейстоцен*.

Дим, найнижча госп. одиниця в давній Україні, двір, вогнище; на зах.-укр. землях частина дворища. Д. виступає як одиниця оподаткування (див. *Данина*). В лит.-руську добу відомий податок «подимщина».

Дима Марія (*1904), укр. гром. діячка в Канаді (Вінніпег), перша гол. жін. відділу Комітету Українців Канади; кілька разів була гол. Ліги Укр. Кат. Жінок Канади, чл. IODE (Imperial Order of Daughters of the Empire).

М. Дима

Димер (III—II), с. над р. Ірпенем, 12 км від її впадіння до Дніпра, р. ц. Київської обл., лісова пром-сть.

Димет Михайло (1821—90), львівський міщанин, купець і меценат, довголітній радний м. Львова, один з перших постачав у Галичину літ. твори з Великої України (1862 привіз із Києва «Кобзар» Шевченка та ін. книжки й портрети), матеріально підтримував журн. «Мету», «Руську Читальню» К. Климкевича, дбав про Т-во ім. Шевченка.

Димінський Андрій (бл. 1826—97), укр. етнограф з Поділля; збирав фолклорні матеріали для «Трудів» вид. Півд.-Зах. Відділу Геогр. Т-ва і Подільського Статистичного Комітету. Велику збірку його «Казок з Поділля» видала ВУАН.

Димінський Роман (1898—1949), економіст, з 1927 лектор, згодом доц. Укр.

Госп. Академії в Подєбрадах, з 1934 — доц. УВУ, наук. співр. Укр. Наук. Ін-ту в Берліні; з 1945 проф. УТГІ і УВУ, д. чл. НТШ. Нарис нар. госп-ва України в „Handbuch der Ukraine“ (1942), географії пром-сти в «Географії України» В. Кубійовича (1943), «Великопростірне госп-во Європи» (1942), підручники з різних ділянок економії для студентів УТГІ тощо.

Р. Димінський

Дині, меляони (*Cuscutis Melo L.*), однорічна, теплолюбна рослина з родини гарбузових з великими від 1 до 5 кл істівними солодкими овочами (1,5—17% цукру), споживаються сирими і йдуть на сушення, цукати та різні консерви. З численних сортів, відомі суто укр.: кримська цукрова, дубівка, сарептська, Маруся Лісовицька, Ліда Лісовицька, цариця динь, вишгородська, червоном'яса, ананасова й ін. Батьківщина, Д. Центр. Азія і Півн. Африка. На Україні з 14 в. Р-ни масової продукції — південь і півд.-сх. України. Урожай — 40—50 т з га.

Диннік Олександр (1876—1950), проф. Гірничого (з 1913) і Металургійного (з 1930) Ін-ту в Дніпропетровському, з 1944 проф. Київського Ун-ту, д. чл. АН УРСР (з 1929) і ССРСР (з 1946), спеціаліст із механіки й теорії пружності. Понад 200 праць. Список праць Д. подають Н. Гришкова і В. Георгієвська: «Александр Николаевич Динник» (1956).

Дипломатія, зовн. політ. діяльність уряду держави, яку провадять спеціальні установи держ. адміністрації для зовн. взаємин: мін-во закордонних справ та дипломатичні представництва. У вузькому розумінні Д. становить орг-цію і загальні кадри (дипломатичний персонал) зовн. служби держави. Право висилати й приймає дипломатичних представників (т. зв. активне і пасивне право легатії) мають в засаді тільки суверенні держави; частково користуються ним держави з обмеженими зовн. компетенціями — васальні, піддані під протекторат або включені в міждерж. об'єднання федеративного типу. Згідно з міжнар. правом, лише визнані остаточно («де юре») держави мають право висилати й приймати офіц. повноправних дипломатичних представників у ступені амбасадора, посла, міністра-резидента, шарже д'афер; остаточно не визнані держави обмінюються півофіц. представниками, яких звуть звичайно шефом дипломатичної місії, дипломатичним агентом, ко-

місаром тощо. Дипломатичні представники користуються імунітетом і привілеями; їх може визнати з куртуазії місц. уряд також напівофіц. дипломатичними представниками. Політ. становище такого напівофіц. представника залежить від ситуації його країни (ступінь стабілізації влади, перспективи утримання незалежності), зацікавлення або незацікавлення місц. уряду в утриманні приязних взаємин із новою державою, особисті прикмети представника і т. п.

Б. Г.

В княжій Русі-Україні зовн. зв'язки належали виключно до компетенції князя; окрема зовн. служба та дипломатичний персонал не існували. Для контакту з чужоземними володарями князі користувалися купцями і духовними особами. Для важливих справ висилали спеціальні посольства на двори чужих володарів; іноді їх очолювали самі князі. Такі ж посольства від чужих володарів приймалися у великокняжому місті Києві або в столиці гал.-волинських князів. Міжнар. договори та союзи часто закріплювалися династичними зв'язками (Володимир В., Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Данило Романович й ін.); роля посвоячених осіб в тодішніх міжнар. взаєминах була значною.

Літопис подає кілька прізвищ осіб, які виконували різні доручення у зовн. взаєминах князів, напр., за Володимира В. і Ярослава Мудрого — боярин Добриня і його син Костянтин Путята, воевода Вишата, боярин Іван Творилович й ін. На київському дворі, довше чи коротше, перебували різні закордонні послі. Найвидатніші між ними були: еп. Адальберт (961—62), Райнберн, Бруно з Кверфурту (1007), послі франц. короля Генріха I — Готьє з Мо і Роже з Шальону (1049), папський легат Пляно де Карпіні (1246), посол франц. короля Людовика IX Вільям Рубруквіс (1252) й ін. Особливо жваві взаємини утримувались за княжої доби з візант. двором, з Болгарією, Угорщиною, рим.-нім. цісарством, Польщею і Мазовією, Францією і папами. Посли за середньовіччя, в тому числі й на Україні, користувалися значними привілеями. Їм і їх супроводі належала спеціальна честь; був розроблений складний ритуал приймання послів, їх особа і майно вважалися недоторканими.

Запоріжжя, ставши фактором міжнар. взаємин на Сході Європи в 16—17 вв., також підтримувало зв'язки з чужоземними урядами. Сюди приїжджали посольства заінтересованих країн, гол. з метою включення Запор. війська як союзника до протитурецьких коаліцій.

Ширшу дипломатичну діяльність провадила гетьманська держава за Богдана Хмельницького. Хоч вона провадилася від імени гетьмана і сам Хмельницький брав активну участь у формуванні зовн. політики, безпосереднє керування зовн. справами належало ген. писареві. В Чигирині перебували часто чужоземні делегації, а укр. їздили до чужих столиць. В посольствах гетьмана брали участь такі видатні діячі: його син Тиміщ, полковники І. Богун, П. Тетеря, Г. Лісницький, А. Жданович, Д. Братковський, Ф. Джалалій, київський воевода А. Кисіль й ін. З пізніших коз. діячів займалися дипломатичною діяльністю Ю. Немирич, І. Ковалевський, І. Мазепа, як ген. писар при гетьмані П. Дорошенкові, П. Орлик, А. Войнаровський, І. Мартинович й ін. Всі ці особи належали загалом до світської шляхти або коз. старшини.

Ряд чужих послів, що перебували на Україні, залишили цікаві описи тогочасного побуту, життя й оточення укр. гетьманів (Е. Ляссота, Г. Веллінг, Ж. Балюз й ін.).

І. Витанович

У розбудові мережі дипломатичних представництв відродженої укр. держави з 1918 можна відокремити кілька етапів.

Перший респ. уряд (Центр. Ради) увійшов у взаємини з державами Антанти, приймаючи в грудні 1917 представників Англії, Франції та Румунії; перший носив титул «репрезентанта Великобританії», а другий — «комісара Франц. Республіки». Уряд УНР вислав окрему делегацію на мирові переговори до Берестя; згідно з Берестейським Миром, УНР нав'язувала дипломатичні взаємини з центр. державами, обмінявшись послами з Німеччиною, Австро-Угорщиною і Туреччиною та вислала представника до Румунії. У наслідок миру з центр. державами Англія і Франція припинили взаємини з урядом УНР.

Гетьманський уряд розбудував ширше дипломатичні взаємини, висилаючи укр. представників до 10 держав і приймаючи 11 чужих у Києві. На місце призначених Центр. Радою послів до Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини іменовано інших та засновано посольства в Болгарії, на Дону, в Польщі (останнє не було обсаджено). Уряд гетьмана вислав дипломатичні місії до Фінляндії, Швейцарії, Румунії, на Кубань і до Швеції (для скандинавських країн). Для мирових переговорів з РСФСР було зформовано окрему делегацію, яка вела переговори в Києві з рос. делегацією з травня до жовтня 1918. Делегація РСФСР, очолена Х. Раковським і Д. Мануйльським, виконувала одночасно функ-

ції тимчасового дипломатичного представництва в Українській Державі. Під кін. гетьманату були зформовані 2 місії з метою вислання їх до держав Антанти на чолі з М. Могилянським до Франції і на чолі з І. Коростовцем до Англії і ЗДА, але вони не прибули вже до країн призначення.

Під час гетьманського уряду в Києві перебували такі дипломатичні представництва: посольства Німеччини й Австро-Угорщини (очолені амбасадорами), Болгарії, Туреччини, Польщі, Дону (на чолі з послами, надзвичайними посланниками і повновласними міністрами), дипломатичні місії Азербайджану (комісар Азербайджанської Республіки), Грузії, Фінляндії, Кубані й Румунії.

Другий республіканський уряд (Директорії), втративши скоро столицю та змінюючи місце осідку у висліді військ. дій, не міг приймати чужих дипломатичних представників. Проте він вислав делегацію на мирову конференцію до Парижу, яка рівночасно була напівофіц. дипломатичним представництвом УНР у Франції, та ряд місій до таких країн: Великобританія, ЗДА, Італія, Греція, Бельгія з Голландією, Данія та Ватикан; посольства до Румунії, Естонії, Латвії (з Литвою), Грузії (з Азербайджаном, Кубанню, Півн. Кавказом), Чехо-Словаччини, усамотійненої Угорщини; у Варшаві перебувала дипломатична делегація УНР з метою переговорів і заключення договору. В країнах, де були створені укр. посольства і місії ще за гетьманату, вони збереглися, але здебільша в них проведено урядом Директорії персональні зміни. Після визнання Аргентиною УНР в 1921 призначено туди гол. місії, який однак не приступив до виконання обов'язків. За Директорії Україна мала разом 11 посольств (в Німеччині, Австрії, Угорщині, Туреччині, Болгарії, Румунії, Чехо-Словаччині, Естонії, Латвії, Фінляндії, Грузії); ці укр. посли фігурували на списках дипломатичного корпусу та користувалися дипломатичними привілеями, устійненими міжнар. правом. В ін. країнах їх статус був напівофіц. або тільки толерований. Основна діяльність укр. дипломатичних представництв і спеціальних делегацій УНР полягала в заходах добитися визнання України та одержати допомогу в її боротьбі проти Росії і Польщі; вони провадили широку інформативну і вид. роботу про Україну, а також виконували гол. консульські функції. В країнах, де перебували укр. полонені, зорганізовано їх поворот на батьківщину; при представництвах у Берліні, Відні й Римі існували військ.-санітарні місії для справ військовополонених. В коротко-

тривалій історії дипломатії УНР належить відзначити неперіодичні з'їзди послів і голів місій; найважливіші відбулися в Карлсбаді 1919 та у Відні 1920.

З'їзд послів УНР у Відні 1920 р. Сидять зліва направо: М. Василюк, Х. Барановський, А. Ніковський, Г. Сидоренко, А. Яковлів. Стоять: М. Левицький, М. Галаган, С. Шелухин, О. Шульгин, М. Троцький, М. Славинський, Р. Смаль-Стоцький, А. Марголліс, Д. Антонович

ЗУНР зберігала окремі зовн. взаємини, навіть після приєднання до УНР. Дипломатичні представництва зах.-укр. уряду існували в Австрії (визнане як посольство), Німеччині, Угорщині, Чехо-Словаччині, Італії, Югославії. Спеціальні місії були вислані до країн, в яких перебувала значна кількість еміграції з Галичини — Канади, ЗДА й Бразилії; вони не мали визнання статусу дипломатичних представництв. В липні 1919 уряд ЗУНР вислав окрему делегацію на мирову конференцію, яка мала на меті захищати інтереси Зах. України. Паралельні укр. місії й делегації співпрацювали між собою, але іноді доходило до конкуренції й непорозумінь.

Після втрати незалежності поодинокі чужі уряди припиняли взаємини з укр. дипломатичними представниками, визнаючи уряд УССР та передаючи йому будинки укр. посольств та ін. держ. майно. В ін. державах укр. місії припинили свою діяльність через брак фінансових засобів для утримування дипломатичного апарату екзильного уряду УНР.

Уряд УССР, хоч до 1923 користувався повною міжнар. дієздатністю та заключив чимало міжнар. договорів, мав постійні дипломатичні представництва тільки у Варшаві, Відні, Берліні і Празі. Вони мали на меті поборювати діяльність уряду УНР в екзилі та організувати репатріацію емігрантів. Робилися заходи для відкриття посольств в балтицьких країнах, але до цього не дійшло. Повноважний представник уряду УССР в Москві не мав виключно дипломатичного становища; він був також своєрідним держ.-правним органом

в союзі сов. республік — України і Росії. В Харкові був акредитований представник Польщі. Деякі дипломатичні функції виконували в УССР тимчасові місії — торг., в справах репатріації та консуляти Австрії, Німеччини, Чехо-Словаччини й балтицьких країн. З 1944 УССР має знову право легації, але ним не користується; 1947 і 1950 Москва відкинула британську пропозицію обміну дипломатичними представниками між Лондоном і Києвом. УССР має тільки постійне представництво при ООН.

За дуже рідкими винятками (І. Короستовець), не було українців на рос. чи австро-угорській дипломатичній службі, і тому розбудова укр. Д. 1918—20 рр. була дуже важкою. Властиву для гетьманського уряду персональну політику притягання на відповідальні пости компетентних людей без виразної нац. свідомості застосовувано в Д. обережно. Все таки деякі посли не виправдали довіря (ген. М. Суковкін в Істамбулі, барон Ф. Штейнгель в Берліні). Поза невеликими винятками серед свідомих українців не було людей, як слід ознайомих з міжнар. проблематикою, методами дипломатичної й інформативної роботи за кордоном тощо; не було поважнішої політ. еміграції, зв'язків. При цілковитій диспропорції сил між укр. Д. і рос. та поль. та при несприятливих об'єктивних умовах не були можливі тривкі успіхи в дипломатичній діяльності. Відповідно до наявних людських і фінансових засобів і держ. потреб, укр. дипломатичні кадри були надмірно розбудовані, не завжди з користю для нац. справи. Але в заг. висліді діяльності новітньої укр. Д. треба уважати позитивними, гол. в популяризації за кордоном укр. справи.

Голови укр. посольств і місій 1918—23 (посланники — повновласні міністри, шарже д'афер і неофіційні представники). Центр. Рада — ЦР; гетьманат — Г.; Директорія — Д.; ЗУНР; УССР:

- ✓ Австрія: А. Яковлів (ЦР), В. Липинський (Г.), Г. Сидоренко (Д.), М. Василько (ЗУНР), В. Сингалевич (ЗУНР), Ю. Коцюбинський (УССР), Г. Бесідовський (УССР).
- ✓ Аргентина: М. Шумицький (Д., не приступив до виконання обов'язків).
- ✓ Вельгія і Голландія (з осідком в Брюсселі): А. Яковлів (Д.).
- ✓ Болгарія: О. Шульгин (Г., Д.), Ф. Шульга (Д.).
- ✓ Бразилія: П. Карманський (ЗУНР).
- ✓ Ватикан: М. Тишкевич (Д.), о. Ф. К. Бонн (Д.), П. Карманський (ЗУНР).
- ✓ Великобританія: М. Стаховський (Д.), А. Марголін (Д.), Я. Олесницький (Д.).
- ✓ Греція: Ф. Матушевський (Д.), М. Левицький (Д.).
- ✓ Грузія, Азербайджан, Вірменія, Півн. Кавказ, Кубань (з осідком в Тбілісі): І. Красовський (Д.).
- ✓ Данія: Д. Левицький (Д.).
- ✓ Дон: К. Середин (Г.), М. Славинський (Г.).
- ✓ Естонія: С. Голіцинський (Д.).
- ✓ ЗДА: Є. Голіцинський (Д., не приступив до

виконання обов'язків), Ю. Бачинський (Д.), Л. Цегельський (ЗУНР), Л. Мишута (ЗУНР).
 ✓ Італія: Д. Антонович (Д.), В. Мазуренко (Д.), О. Колесса (ЗУНР), В. Бандрівський (ЗУНР).

✓ Канада: О. Назарук (ЗУНР).

✓ Кубань: М. Галаган (ЦР), Ф. Бортинський (Г.).

✓ Латвія і Литва (з осідком в Ризі): Б. Кедровський (Д.).

✓ Німеччина: О. Севрюк (ЦР), Ф. Штейнгель (Г.), М. Порш (Д.), Р. Смал-Стоцький (ЗУНР, Д.), В. Ауссем (УССР).

✓ Польща: О. Карпінський (Г., не приступив до виконання обов'язків), А. Лівіцький (надзвичайна місія Д.), О. Шумський (УССР).

✓ Румунія: М. Галаган (ЦР), В. Дашкевич-Горбацький (Г.), К. Мацієвич (Д.).

✓ Туреччина: М. Левицький (ЦР), О. Кістяковський (Г., не приступив до виконання обов'язків), М. Суковкін (Г.), О. Лотоцький (Д.), Я. Токаржевський (Д.).

✓ Угорщина: М. Галаган (Д.), Я. Віберович (ЗУНР).

✓ Фінляндія: К. Лоський (Г.), М. Залізник (Д.).

✓ Чехо-Словаччина: М. Славинський (Д.), С. Смал-Стоцький (ЗУНР), С. Левицький (ЗУНР), М. Левицький (УССР).

✓ Швайцарія: Є. Лукасевич (Г., Д.), М. Басилько (Д.).

✓ Швеція і Норвегія (з осідком в Стокгольмі): В. Важенев (Г.), К. Лоський (Д.).

✓ Югославія: Я. Віберович (ЗУНР), Г. Микетей (ЗУНР).

Мирова делегація Центр. Ради в Бересті: Б. Голубович (гол.), О. Севрюк (гол. в дальшій стадії переговорів), М. Любинський, М. Левицький, М. Полозов.

Делегація укр. держави на мирову конференцію з РСФСР у Києві: С. Шелухин (гол.), І. Кістяковський (заступник гол.), П. Стебницький (заступник гол. з серпня 1918), А. Славинський, О. Ейхельман, Х. Барановський, М. Линниченко, А. Свіцин.

Делегація УНР на мирову конференцію до Парижу: Г. Сидоренко (гол.), М. Тишкевич (гол. з серпня 1919), В. Панейко (заступник гол.), А. Марголін, О. Шульгин, М. Лозинський, А. Галіп, С. Томашівський. З 1921 делегація перетворилась на дипломатичну місію у Франції, яку очолював О. Шульгин.

Делегація ЗУНР на мировій конференції: В. Панейко (гол.), С. Томашівський; М. Лозинський і Д. Вітовський — надзвичайні делегати в справах укр.-поль. перемир'я. На поч. 1921 делегація перетворена на дипломатичну місію ЗУНР, яку очолював С. Витвицький.

Голови посольств і місій, акредитовані при укр. урядах: Австро-Угорщина: Й. Форґач (ЦР); Азербайджан: Дж. Садинов (Г.); Болгарія: І. Шишманов (Г.); Великобританія: Дж. П. Берґе (ЦР); Грузія: В. Тевзія (Г.); Дон: А. Черячукин (Г.); Кубань: В. Ткачов (Г.); Німеччина: А. Мумм фон-Шварценштайн (ЦР, Г.); Польща: С. Ванькович (Г.), Геммель (УССР), Л. Веренсон (УССР); Румунія: Коанда (ЦР), Концеску (Г.); Туреччина: Ахмед-Мухтар Бей (Г.); Фінляндія: Г. Гуммерус (Г.); Франція: Табуї (ЦР).

Література: Храпко І. Збірник законів і постанов... відносно закордонних інституцій. Відень 1919; B o r s c h a k E. La paix ukrainienne de Brest-Litovsk. Париж 1929; Д о р о ш е н к о Д. Історія України 1917—23 рр., I—II. Ужгород 1930—32; K u t s c h a b s k y W. Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus 1918—23. Берлін 1934; B o r s c h a k E. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale. Париж 1935; Україна на дипломатичному фронті, Альманах Червоної Калини. Л. 1938; H a l a j c z u k B. El estado ucranio del siglo 20. Буенос-Айрес 1953; S i c h y n s k y V. Ukraine in Foreign Comments and Dicriptions. Нью-Йорк 1953; спогади І. Мазепа, А. Марголіна, М. Галагана, Д. Дорошенка, Табуї, О. Шульгина, С. Онацького, Г. Бесідовського та ін.

Б. Галайчук

Дир, див. Аскольд і Дир.

Диргем, срібна араб. монета 7—14 вв., що в наслідок інтенсивної торгівлі з араб. світом у величезній кількості довозилася до Сх., Сер. і Півн. Європи, зокрема до України, де Д. був в обігу з поч. 9 в. до пол. 11 в. Трапляється в знахідках поодинокі й цілими скарбами. Становить дуже важливе джерело екон. іст. України.

Директорія Підкарпатської Руси, перша ексекютива автономного Закарпаття в межах Чехо-Словацької Республіки; 17. 12. 1919 призначена празьким урядом в складі: Ю. Брацайко (торгівля), А. Волошин (шкільництво і культура), Ю. Гаджега (церк. справи), Є. Пуза (внутр. справи), О. Торонський (фінанси). През. Д. був Ю. Жаткович. Д. існувала до квітня 1920.

Директорія Української Народної Республіки, тимчасовий рев. держ. орган, створений 14. 11. 1918 Укр. Нац. Союзом для очолення повстання проти режиму гетьмана П. Скоропадського, яке було прискорене тим, що гетьман грамотою з 14. 11. 1918 проголосив «федеративну злуку» із майбутньою невольш. Росією. Гол. Д. в первісному складі був В. Винниченко (представник УСДРП), члени: гол. отаман С. Петлюра (УСДРП, кандидат Січових Стрільців), Ф. Швець (представник Сел. Спільки), П. Андрієвський (самостійник-соціаліст) і А. Макаренко (безпартійний, кандидат залізничників). Д. створила тимчасовий уряд — Раду Завідуючих держ. справами. У висліді повстання гетьман П. Скоропадський 14. 12. 1918 зрікся влади на користь свого уряду, а цей передав її Д. Наказом Д. 26. 12. 1918 був створений уряд — *Рада Народних Міністрів* на чолі з В. Чеховським. Д. скасувала ряд гетьманських законів та установ, відновляючи законодавство Центр. Ради. Важливими були, зокрема, закони про землю, укр. держ. мову, автокефалію Правос. Церкви, про скликання Трудового Конгресу й ін. 23—28. 1. 1919 відбувся *Трудовий Конгрес*, якому, як законодавчому органу УНР, Д. склала свої повноваження. З огляду на воєнну ситуацію, Трудовий Конгрес уповноважив Д. бути «верховною властю і видавати закони, необхідні для оборони Республіки»; виконавчу владу передав Раді Нар. Міністрів, яких призначала Д. і які між сесіями Трудового Конгресу відповідають перед нею. З кін. березня 1919 до Д. увійшов, за постановою Трудового Конгресу, Є. Петрушевич, през. Укр. Нац. Ради ЗО УНР; однак він не брав практичної участі в працях Д., а пізніше вийшов з її складу і формально.

5. 2. 1919 Д. залишила Київ, переїхавши до Вінниці, і відтоді часто змінюла

місце перебування, залежно від подій на фронті. Щоб створити можливість для переговорів між Д. і Антантою у війні проти большевиків, В. Винниченко вийшов із складу Д.; 11. 2. 1919 її гол. став С. Петлюра. Тоді ж створено новий уряд без участі соціалістів, очолений С. Остапенком. Після невдачі переговорів із Антантою 9. 4. 1919 був зформований соціалістичний кабінет Б. Мартоса в Рівному, замінений з кін. серпня кабінетом І. Мазепи. У зв'язку з повстанням отамана Оскілка із складу Д. вибув П. Андрієвський.

В складі Д. залишилося 3 члени. Їх компетенції не були ясно окреслені; поза репрезентативними й законодавчими функціями, вони втручалися часом до виконавчих функцій держ. влади, звідки виникали конфлікти з Радою Міністрів.

15. 11. 1919 в Кам'янці нарада Д. і членів уряду прийняла постанову про виїзд у держ. справах за кордон членів Д. Макаренка і Швеця; ухвалено, що на час їх відсутності «верховне керування справами Республіки покладається на гол. Д. Гол. Отамана С. Петлюру, який іменем Д. затверджує всі закони та постанови, ухвалені Радою Нар. Міністрів». 21. 5. 1920 уряд УНР ухвалив постанову, затверджену С. Петлюрою, про відкликання членів Д. Швеця і Макаренка з-за кордону. Неповорнення цих 2 членів дало підставу вважати, що вони вибули зі складу Д. Цим вона перестала існувати як колективний орган; всі компетенції перейшли на її гол. С. Петлюру.

Новий стан одноосібної Д. як найвищої влади УНР оформлено конституційно «законом про Тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в УНР» з 12. 11. 1920. Згідно з цим законом, на випадок неможливості виконання вищої держ. влади гол. Д., вона переходить на гол. Держ. Нар. Ради, а до її скликання — до колегії, складеної з гол. уряду, порадуючого в Найвищому Суді УНР і представника політ. партій. До скликання ж колегії голову Д. заступає голова Ради Нар. Міністрів. На підставі цього закону, верховну владу УНР по смерті С. Петлюри 25. 5. 1926 перейняв тодішній гол. уряду А. Лівицький. (Про діяльність Д. див. ЕУІ. стор. 517—27).

М. Стахів

Дисидент (незгідний), у Польщі й Литві 16 в. офіц. назва на означення членів христ. громад, що не належали до Римокат. Церкви, зокрема правос. і протестантів, згодом — лише протестантів; Д. в Польщі, в тому числі багато українців, зазнавали утисків з боку держави (не могли займати урядових постів та ін.).

Дисиміляція, розподібнення однакових або близьких вимовою звуків. Роля Д. в іст. укр. мови була незначна, і здебільша Д. характеризувала лише поодинокі слова (*хто, жовкнути, сонячний* замість *кто, жовтнути, сонячий*). Регулярніші були тільки Д. *ш+ш* в *шч* (*кращий, вищий, що...*) і Д. на віддалі двох *р* (*лицар, лимар* з *рицар, римар...*), обидві ймовірно в 16 в.

Дисковський Михайло (*1890), оперовий режисер; жид. походження. Прихильник конструктивізму в опері й перекладів лібретт опер чужих композиторів; кращий період його діяльності був у Києві в кін. 20- на поч. 30-их рр.: постанови «Тангойзер», «Фавст», «Блазень» (балет С. Прокоф'єва).

«**Дитина**», ілюстрований місячник, згодом двотижневий журн. для дітей, виходив у Варшаві, як вид. правос. митрополії 1937—39; ред. І. Коровицький, ілюстратор А. Кабайда. Закритий на вимогу поль. влади.

Дитяча безпритульність на Україні набрала особливо загрозливих форм у 1920-их рр. у наслідок госп. руїни, голоду й епідемії, спричинених першою світовою війною й революцією з больш. терором (розстрілами, розкуркулюванням, конфіскаціями тощо). 1922 р. в сов. республіках офіційна статистика налічувала 7 000 000 безпритульних; з них велика частина припадала на Україну, що була 4 роки ареною воєнних операцій і гострого терору, а 1921 р. жорстоко потерпіла від голоду в умовах безнастанних конфіскацій хліба й вивезення його на північ (за офіц. даними, 1922 р. в 5 півд. губ. УССР з 3 861 300 дітей голодувало 1 734 000; з них організованою допомогою користалися 228 000 дітей).

Налагодження від 1922 госп. життя в УССР не ліквідувало Д. б. Створення дит. будинків, ідалень та нічліжок спершу мало випадковий характер. Пізніше була організована мережа прийомників і дитячих будинків для дошкільного і шкільного віку та дитяч фізично-дефективних, а також дитячих містечок у системі Нар. Комісаріату Освіти при «гром.» контролі дитячих комісій, об'єднаних ЦК Допомоги Дітям УССР. 1925 в УССР, за офіц. даними, було 788 дитячих установ, що охопили 72 400 дітей (71% віком 8—14 рр.), з них половина сел. походження. Практикувалася передача сиріт в опіку селянам, ремісникам і кустарям. Поза тим багато безпритульних потрапляло в колонії правопорушників Наркомосвіти і ГПУ-НКВД (Трудова комуна ГПУ б. Харкова, в Прилуцькому монастирі та ін.). Однак і далі по містах і містечках України лишалися ватаги

бездомних, позбавлених опіки, що ставали жертвами хвороб, жили з жебрацтва й крадіжок і перетворювалися на проф. злочинців. Запровадження примусової колективізації, руйнування сел. родин, спричинене розкуркулюванням 1929—31 рр., і голод 1932—33 рр. знов посилили безпритульність. Тисячі сел. дітей гинули на очах влади, зацілілі поповнили число безпритульних. У зв'язку з цим гострішають заходи сов. влади: 1. 6. 1935 з'явилася постанова ЦК ВКП(б) і СНК СРСР «Про ліквідацію дитячої безпритульності й безнадглядности»; 1941 Верховний Совет СРСР видав указ про встановлення загальної карної відповідальності неповнолітніх з 14 років життя, а за крадіжку, насильство, тілесні ушкодження і т. п. — з 12 років. Ув'язнення безпритульних у трудових колоніях, а старших — у концентраційних таборах під кін. 30-их рр. зменшило назовні Д. б.

Друга світова війна спричинила колосальне збільшення числа сиріт, знищення сіл і міст, голод і госп. руїну, що знов великою мірою посилює Д. б. Для сиріт після війни поширено мережу дитячих будинків (1947 — 702 дитячі заклади з 109 340 дітей); підлітки потрапляють до шкіл трудових резервів, з молодих років стаючи об'єктом важкої експлуатації на пром. підприємствах і, при широко практикованому вивезенні з України, цілковито відриваючись від укр. ґрунту. Р. М.

Дитяча преса, періодичні ж. для дітей до 12 рр. Початок Д. п. на Україні датується появою у Львові тижневого додатку до журн. «Учитель» М. Клемертовича «Ластівка» (1869), що 1875 стає самостійним двотижневиком і виходить до 1881 р. 1878—81 появляється в Коломиї двотижневик «Приятель Дѣтей» І. Трембіцького, а 1881—83 у Львові «Новість» як додаток до «Слова» Б. Дидицького (ред. О. Щербак). Всі ці ж. з москвофільськими симпатіями обслуговують Галичину понад 10 р., але не закріплюються.

Переломове й тривке значення для розвитку Д. п. мав «Дзвінок», що виходив 1890—1914 у Львові. Редагований фаховими силами Зах. України при активній співпраці письменників Центр. і Сх. Земель, він цілком відповідав завданню і залишив по собі добру традицію. Іншим в той час ж., з особливою увагою до рел. питань, був місячник «Малый Місіонарчик» (додаток до ж.

«Місіонар»), видаваний і редактований оо. Василями в Жовкві 1903—14.

Єдиним дитячим ж. на Центр. і Сх. Землях до першої світової війни був місячний додаток до газ. «Рідний Край» — «Молода Україна» (1908—14), видаваний і редактований О. Косач-Пчілкою в Києві. З постановом укр. держави, заходами В. і К. Антоновичів, виходив у Києві від жовтня 1917 до січня 1918 літ. ілюстрований двотижневик за ред. Н. Романович-Ткаченко «Волошки», в Кам'янці Подільському 1919 недовгий час двотижневик «Ранок», редактований С. Русовою, ілюстрований П. Холодним старшим та ін.

Під Польщею, по п'ятирічній перерві воєнного періоду, з'являється у Львові у в-ві і за ред. М. Таранька «Світ Дитини» (1919—39). Як наступник «Дзвінка», він у 20-их рр. виконував важливу виховну роль на Зах. Укр. Землях і за океаном. «Світ Дитини» гуртував коло себе письменників і художників дитячої літератури. Рел.-нац. традиції «Малого Місіонарика» перебрав 1921—39. «Наш Приятель», вид. Марійського Т-ва Молоді у Львові, редактований оо. ЧСВВ. 1931—39 в-во «Укр. Преса» І. Тиктора видавало «Дзвіночок», місячник масового поширення, призначений зокрема для села. У 1930-их рр. були спроби видавати Д. п. націоналістичного напрямку, але жаден з цих ж. не протривав року. Це були ілюстровані місячники «Веселка» (1933) Г. Гануляка, «Юні Друзі» (1933—34), вид. «Укр. Реклями» (ред.

П. Поліщук), «Орленя» (1937—38), вид. «Дешевої Книжки», і «Малі Друзі» Б. Гошовського, що по 2 р. перерви продовжували виходити на еміграції, в Кракові, а 1942—44 знову у Львові.

На Волині, Підляшші і Поліссі поль. влада заборонила поширювати гал. Д. п., і це спонукало правос. митрополію у Варшаві видавати для цих земель ж. «Дитина» (1937—39, ред. І. Коровицький). У Рівному т-во «Укр. Школа» видавало ж. «Сонечко» (1935—37). Під час другої світової війни на Волині виходив за ред. А. Коломийця в Дубному «Школяр» (1941—42), «Орленя» (1942—43) в Рівному, «Укр. Дитина» в Костополю (додаток до «Костописьських Вістей») та ін.

На Буковині, в Чернівцях, т-во «Руська Бесіда» видавало 1885—95 щомісячні книжечки «Бібліотека для молодечки, селяни і міщанства», 1894—96 ж. «Ластівка», 1933—39 виходило вид. «Рідної Школи» «Українська Ластівка».

На Карп. Україні виходило в Ужгороді 1913—14 і 1916 вид. ЧСВВ — місячний листок «Світло», далі «В'ночок для подкарпатських д'ятчок» І. Панькевича (1920—24) і для старших дітей «Наш Рідний Край» (1922—38) в Тячеві. Невдовгий час виходив «Дзвіночок» І. Панькевича в Ужгороді (1921—22).

Від часу окупації України більшовиками Д. п. служила і служить ком. вихованню. Це вид. Центр. Бюра Ком. Дитячого Руху (ЦБ КДР); для дітей старшого віку «Червоні Квіти» (1923—34), для молодшого віку «Жовтень» (1928—39), короткотривало «Друг Дітей» (1920-ті рр.) — всі в Харкові; для піонерів вид. Центр. і Київ. Комітетів ЛКСМУ ж. «На зміну» з додатком «Піонерія» (1925—41) у Харкові,

а з 1943 п. н. «Зірка» в Києві; для сіль. дітей додаток до газ. «Молодий Більшовик» у Києві — «Більшовиченята» (1924—30-і рр.). З 1944 виходить у Києві місячник ЦК комсомолу «Барвінок». Керуючим органом ЦВ КДР в 1926—30-их рр. був «Дитячий Рух».

Виходили якийсь час укр. підпільні вид. для дітей. «На зміну» (1948—?) і «Орлики» (1950—?), вид. Крайового осередку пропаганди й інформації ОУН Карп. краю.

Бачванські українці в Югославії видавали ж. «Наша Заградка» (1934—41) в Руській Керестурі (ред. М. Ковач), з 1942 на її місці виходить «Пионерська Заградка».

На еміграції недовгий час появлялися в Німеччині: в Регенсбурзі «Школяр» (1941) і «Школяр» (1945) Л. Полтави, у Мюнхені «Вовченята» (1946) В. Оренчука, в Некарс-ульмі «Сонечко» (1947) Л. Гаєвської, в Авгсбурзі—Мюнхені «Малі Друзі» і «Юні Друзі» (1947—48) Б. Гошовського, ж.-альманах «Нашим Дітям» (1947) і циклостилні вид. по таборах переміщених осіб. У Парижі виходять дитячі стор. в газ. «Укр. Слово» — «Веселка» (з 1952, ред. Діма) і «Українець-Час» — «Світанок» (з 1955, ред. Л. Полтава, Л. Вітошинська), в Лондоні СУВ видає з 1955 місячник «Юні Друзі» (ред. А. Відось), у Варшаві газ. «Наше Слово» з 1957 видає дитячу стор. «Дитяче Слово».

Спроби вид. Д. п. в Канаді й ЗДА до другої світової війни не мали успіху. У Вінніпегу корот-

кий час з'являлися «Дзвінок» (1918), вид. Кан. Укр. Вид. Спільки, «Діточий Світ» (1924) і «Промінь» (1927—28) С. Дорошчука та «Ягідка» (1931) М. Борисика; по другій світовій війні з 1949 у Вінніпегу з'являється вид. Централі Укр. Кат. Канади «Мій Приятель», місячник «Сонячник» (з 1956) П. Волинська в Торонто і дитячі стор. в ж. «Жіночий Світ» — «Дитячий Світ» (ред. С. Бубнюк), в «Укр. Голосі» (Вінніпег) і в «Укр. Вістях» (Едмонтон). У ЗДА Д. п. почалася 1913 ілюстрованим кварталним додатком до «Душпастиря» — «Зіркою» (Нью-Брітен, ред. о. Залітач) і вид. УНС у Джерсі-Сіті «Цвітка» (1914—17).

З того часу ЗДА обслуговувала Д. п. Галичини. Тільки з 1954 знову УНС видає спершу як додаток до «Свободи», а з 1957 окремо ж. «Веселка» (ред. Б. Гошовський, В. Барагура, Р. Завадович). У Нью-Йорку в-во «Молоде Життя» видає ж. пластового новацтва «Готуйсь» (з 1953, ред. Л. Храплива), у ж. «Наше Життя» (Філадельфія) є дитяча стор. «Нашим Малютам» (ред. М. Юркевич).

В Буенос-Айресі (Аргентина) 1936 виходив ж. «Сонце» В. Цимбала, з 1950 в газ. «Укр. Слово» є дитячий додаток (ред. Л. Тауридська). Б. Гошовський

Дитячий театр, див. Театри для дітей.

Дитячі будинки, в УССР держ. виховні установи, що заступають родинне виховання дітей, які втратили батьків і потребують держ. опіки. Розвинулися з дитячих притулків, що постали спочатку при монастирях, а з 19 в. і до революції 1917 належали до «Ведомства учреждений императрицы Марии».

Перший укр. Д. б. був закладений 1917 у Києві для дітей з Галичини, що втратили батьків під час першої світової війни. Того ж року були відкриті Д. б. на околицях Києва та по ін. містах України. Точніших відомостей про мережу Д. б. за доби укр. державности немає.

В УССР відразу після встановлення сов. влади, у зв'язку з поширенням дитячої безпритульності в наслідок війни і революції, постала велика мережа Д. б.; в кін. 1921 р. їх було 1 844, в них дітей — 98 890. Поскільки безпритульність лишалася постійним явищем для сов. ладу, ч. Д. б. з певними коливаннями лишається великим: на 1940 — 553, в них дітей — 68 770; роки по другій світовій війні показують збільшення безпритульності і відповідне збільшення Д. б. 1950 р. їх було 821, дітей в них — 99 940; 1955 відповідно 621 і 64 230.

В УССР є 4 типи Д. б.: дошкільні (для дітей у віці 3—7 рр.), шкільні (для дітей 7—14 рр.), мішані (для дітей дошкільного і шкільного віку) і спеціальні (для дітей, батьки яких загинули під час останньої війни). Більшість Д. б. належать до системи мін-ва нар. освіти УССР, деякі існують при окремих підприємствах і підлягають відповідним мін-вам, але нагляд за навчально-виховною роботою в них здійснюють органи нар. освіти. Виховна робота в дошкільних Д. б. будується за програмою дитячих садків, у шкільних — на основі шкільного навчання. По закінченні семирічки всі діти передаються до зал. і ремісничих училищ мін-ва трудових резервів. Винятково дається змога залишитися в Д. б. до закінчення сер. школи лише відмінникам навчання. Див. також *Сиротинці*.

Дитячі майданчики, в УССР сезонні виховні заклади для дітей шкільного й дошкільного віку (іноді бувають також ясла), що відкриваються на літній час перев. в колгоспах, щоб звільнити жінок від опіки над дітьми, під час польових робіт. Виховна робота за програмою дитячого садка. Існують (також і в містах) відпочинкові Д. м., в яких дошкільники і діти шкільного віку весь час перебувають серед природи (в містах — в парках). 1950 по УССР було всього 16 664 Д. м., що охоплювали 345 000 дітей; статистика наступних рр. показує різке зменшення: 1955 було 4 862 Д. м., в них дітей — 196 000.

В Галичині Д. м. відповідали півоселі, коли діти поверталися по полудні додому.

Дитячі садки, див. *Дошкільне виховання*.

Дитячі ясла, в УССР установи в системі нар. здоров'я для дітей від 6 тижнів до 3 р., розраховані на послаблення впливу родини на виховання дітей і масове застосування жіночої праці у всіх ділянках. Час перебування дітей в Д. я. — 10—11 год. щоденно. Особливого поширення набули Д. я. за час п'ятирічок і колективізації при промислових під-

приємствах (стаціонарні Д. я.) і колгоспах (сезонові). У 1955 р. у стаціонарних Д. я. було 145 000 місць, крім того, в 29 000 сезонних Д. я. перебувало понад 1 міль. колгоспних дітей.

Дифтонг, двозвук, поєднання двох голосних в одному складі. Давня укр. мова не мала дифтонгів. Після занепаду редукованих голосних утворилися спадні дифтонги типу голосний + коротке і або коротке у (*мий, мій, мав, правда*). Однак в фонологічній системі укр. мови й і в грають роллю приголосних, і тому фонологічних дифтонгів укр. мова не має. Ін. типу дифтонги розвинулися в півн.-укр. говірках у наслідок подовження о, е в новоутворених закритих складах, а також із старого ґ під наголосом, усі спадного характеру (*куо́нь, ку́нь, лі́єс*), із досить вільним варіюванням складників. Поширена теорія про те, що через такі дифтонги пройшли й півд. говірки, не підтверджується фактами.

Диченко Михайло (1863—1932), астроном, фахівець із астрометрії та теоретичної астрономії; 1891—98 працював у Пулковській Обсерваторії, з 1898 — астроном-спостерігач Київської Обсерваторії. Досліджував рухи Сонця («Mouvement propre du Soleil», 1914). На підставі довготривалих спостережень склав «Каталог 640 зодіакальних зір» («Анали Київської Астрономічної Обсерваторії», VI, 1. 1933).

Дичківна Євдокія (*1921), драматична артистка родом з Галичини; на сцені з 1935 р. — спершу в театрі Й. Стадника, в 1939—41 у Львівському Держ. Драм. театрі ім. Л. Українки, 1941—44 у Львівському Оперному Театрі, з 1945 на еміграції в Ансамблі Укр. Акторів (в Німеччині, згодом в ЗДА) з успіхом виступала, зокрема, в п'єсах М. Куліша (Уля — «Мина Мазайло», Любуня — «Нар. Малахій»).

Діброва М., акторка й співачка театру ім. Садовського, працювала до поч. 20-их рр. Виступала в «Гальці» С. Монюшка, співаючи там назовну партію; в укр. репертуарі співала Панночку («Утоплена» М. Лисенка), Оксану («Різдвяна Ніч» М. Лисенка).

Діброва (Дуброва) Олекса, сучасний географ в УССР, підручники: «Географія УРСР» (1954), «Украинская ССР» (1954) й ін.

Дівич Гора, городище 10—13 вв. на р.

С. Дичківна

Росі б. с. Сахнівки (Корсунського р-ну) на Черкащині; 1900—01 на Д. Г. знайдено багату збірку туалетних прикрас і наміста; незабаром самовільними розшуками скарбів городище було знищене.

Дівовичі (Дзівовичі), козаки Стародубського полку 18 в. Семен Дівович, вихованець Київської Академії й Петербурзького Академічного Ун-ту, перекладач Ген. Військ. Канцелярії й архіваріюс «Малоросійської Генеральної Архів», написав 1762 р. «Разговор Велико-россии с Малороссіей», де яскраво висловлено ідею нац. держ. самостійності України й протест проти моск. централістичної політики на Гетьманщині. Брат Семена Дівовича Олекса Дівович, сотник почепський, продовжив «Описаніе о Малой Россіи» Г. Покаса.

Дівочі спархіяльні школи, див. *Спархіяльні дівочі школи*.

Дівочка Онисифор, шляхтич, київський митр. 1579—89; обстоював перед польс. королем інтереси Правос. Церкви, але, висвячений всупереч канонам (був 2 рази одружений), допускав грубі порушення канонів Правос. Церкви, чим викликав нарікання. Царгородський патріарх Ієремія 1589 позбавив Д. митрополитської гідностей священного сану.

Дігтярі, с. Срібнянського р-ну Чернігівської обл., один із старих осередків укр. нар. килимарства, відомий мист. безворсовими килимами, плахтами, поясами, декоративними рушниками й різними вишивками (мережка, настилування та ін.). Пром. характер виробництво має з 1890-их рр.; нині в Д. одна з найбільших артілей Укр. Мист.-Пром. Спільн.

Дід, див. *Ненаситець* (поріг на Дніпрі).

Діденко Андрій, коз. гетьман 1632—33; був вибраний під впливом митр. Ісаї Копинського замість польс. прихильника Петражицького-Кулаги.

Діденко Кирило (*1907), скульптор, працює в Києві; серед праць ряд творів з укр. іст. тематикою, м. ін. скульптурні портрети Богдана Хмельницького й Данила Нечая.

Дідицький Богдан (Теодосій) (1827—1908), гал. москвофільський письмен. і журналіст, за фахом учитель гімназії. Участь в спорі за азбуку «О неудобности латинской азбуки въ письменности русской» та «Споръ о рускую азбуку» (1859) і редагуванням зб. «Зоря Галицкая яко альбумъ» (1860) здобув на деякий час вплив серед гал. громадянства. З 1861 став видавати газ. «Слово» (до 1871), спершу мовою, близькою до нар., але згодом у виразно москвофільському дусі (зокрема характеристична ст. «Поглядъ на будущность», 1866). Д. 1866 видав анонімно брошуру «Въ одинъ часъ

научиться малорусину по великорусски», де доводив, що є одна «руська мова» з двома вимовами. В цьому напрямі Д. вів «Литературный Сборникъ» Гал.-Руської Матиці (1885—86). «Язичієм» написав поеми «Кониюший» (1853), «Буйтуръ Всеволодъ» (1860) й ін. поезії, позбавлені мист. вартості; надрукував популярну «Народную историю Руси» (1875), «Своєжитєвья записки» та ряд ін. творів.

В. Дідицький

Дідковський Володимир (*1900?), оперовий співак-тенор, виконавець гол. партій у Лисенкових операх «Тарас Бульба», «Різдвяна Ніч», Максим в опері «Захар Беркут», перший виконавець партії Отелла укр. мовою в Києві; з 1935 у московському театрі.

Дідушицький (Dzieduszycki) Володимир (1825—99), граф, польс. діяч у Галичині, засновник музею ім. гр. Дідушицьких у Львові, де містилися багаті збірки з природи й етнографії Зах. України, в 1940 перенесені до музею АН УРСР.

Дідченко Дмитро (*1894), вчений майстер виробництва скрипок, родом із Чернігівщини; з поч. 20-их рр. жив на еміграції в Польщі, нині в ЗДА. Д. багато разів діставав найвищі нагороди на муз. виставках і конкурсах інструментів, зокрема 1933 у Варшаві, 1935 у Кракові, 1938 і 1943 в Берліні та ін. Д. належать переклади на укр. мову праць, присвячених іст. виробництва скрипок.

Дієприкметник, віддієслівний прикметник, що має форму часу, стану або виду. Давня укр. мова успадкувала з праслов. мови систему 4 дієприкметників — активних і пасивних, теперішнього і минулого часу. У зв'язку з розвитком категорії *виду* цей чотириподіл був утрачений, як і самі форми дієприкметників, крім т. зв. пасивних минулого часу на *-ний*, *-тий*. Натомість у цих останніх, як і в приєднаних до них дієприкметників на *-лий* виявилася тенденція узагальнити значення часу і стану, а натомість диференціювати видові значення. Тим то спроби відродити ін. типи дієприкметників (*Бузук*, *Матвієнко*, з другого боку офіц. сов. граматики) не вдалися.

Дієприслівник, незмінна віддієслівна форма із значенням другорядної супровідної дії, трактованої як обставина головної дії (*Ідучи*, *співає*). Укр. дієприслівники розвинулися з активних дієприкметників у закам'янілій формі жі-

ночого роду і кінчаються тепер на *-чи* і *-ши*. Перші за іст. традицією звуться дієприслівники теперішнього часу, другі — минулого. Проте в сучасній мові часові значення дієприслівників сильно притьмарені, натомість розвинені видові, і тому є тенденція заступати форми на *-чи* формами на *-ши* від недоконаних дієслів (*Ішовши співав* = *ідучи співав*).

Дієслово, в укр. мові частина мови, відмінювана в особах або родах, числах, часах, способах і приналежна до доконаного або недоконаного виду і спеціалізована в функції присудка. У своєму іст. розвитку укр. Д. виявило тенденцію обмежити часові форми (втрата аориста й імперфекта) і особові форми (втрата осіб у минулому часі й умовному способі), натомість розвинути й диференціювати опозицію двох видів. Та ж тенденція виявилася в категоріях, що стоять на периферії системи Д. — *дієприкметнику*, *дієприслівнику* й *віддієслівному іменнику*. Іновацією укр. мови є перенесення категорії виду і в цей останній, хоч і не систематично (*садіння*, *саджання*, *насаджання*, *насаджування*...).

Дієцезія, див. *Єпархія*.

Дійова Армія, див. *Армія Української Народної Республіки*.

Дікур Іван (*1909), укр.-кан. діяч родом із Галичини, адвокат, посол до федерального парламенту 1949—57 з Вєгrevільської округи в провінції Альберта (від ліберальної партії); 1950 чл. кан. делегації на Ген. Асамблею ООН.

Діл, назва багатьох хребтів у Карпатах.

Діллінген (Dillingen), м. в Німеччині у Баварії з 10 000 меш.; в 1946—52 рр. — табір укр. втікачів-емігрантів (найбільше ч. — до 2 000 осіб) з 2 церквами, численними укр. установами (м. ін. гімназією).

«Діло», гал. провідна газ., найстарший і багато років єдиний укр. щоденник, виходила у Львові 1880—1939, спершу двічі на тиждень (1880—82), 1883—87 тричі на тиждень, з 1888 щоденно (з перервами від 5. 9. 1914 до 15. 9. 1915, під час окупації Галичини рос. військами, і від 29. 11. 1918 до 1920, коли поль. влада, по відступі укр. військ із Львова, закрила газ.). Під час першої перерви (1914—15) «Д.» виходило у Відні як тижневик. 1920—23, щоб мати змогу виходити далі, «Д.» міняло назви й редакторів: 1920 — «Укр. Думка» і «Гром. Думка» (ред. Ф. Федорців), 1921 — «Укр. Вісник» і «Гром. Вісник» (М. Струтинський), 1922 — «Свобода», 1923 — «Гром. Вісник» (О. Кузьма). 1. 9. 1923 газ. повернулася до первісної назви «Д». Пі-

сля вибуху другої світової війни (1. 9. 1939) вийшло ще троє чч. З приходом больш. армії до Львова «Д.» закрито.

Причиною появи «Д.» була потреба політ. активізації народівців, особливо після програних виборів до австр. парламенту 1879 і труднощів порозумітися

з старорусинами з «Руської Ради». Почин для видавання «Д.» дала група народівців на таємній нараді, що відбулася за ініціативою В. Барвінського в грудні 1879 р. при участі 36 осіб, під проводом Ю. Романчука. Новий орган названо «Д.», в протиставу русофільському «Слову» він мав «ділом, не словом прямувати до кращого в народі». Перший ред. і адміністративний апарат, з браку фондів, зобов'язався працювати безкоштовно: В. Барвінський як гол. ред. і співробітники — І. Балеї, Ю. Романчук, А. Вахнянин, М. Подолинський, Ю. Целевич; адміністрацію вів Д. Гладилевич. Для вид. газ. було засновано вид. спілку «Діло» з внеском 50 гульденів, що до неї увійшло кільканадцять осіб з о. С. Качалого на чолі, який значними сумами допомагав в-ву.

«Д.», перше ч. якого з'явилося 14. 1. 1880 н. ст. (1. 1. 1880 ст. ст.), незабаром виправдало свою назву, здобуло собі популярність і поступово витиснуло «Слово», яке 1887 припинило існування. «Д.» редагували: В. Барвінський (1880—83),

А. Горбачевський (1883—84), І. Белей (1884—1902) при гол. співпраці К. Кахнікевича (до 1901 р.), В. Охримович (1902), за якого «Д.» ввело фонетичний правопис, Є. Левицький (вересень 1902 — 1906), знову В. Охримович (1907), Л. Цегельський (1908), Я. Весоловський (1908), — при співр. О. Борковського (1896—1911), В. Кушнір (1912), В. Панейко (1912—18, з того у Відні 1914—15 за фактичною ред. В. Будзиновського), Д. Левицький (1923—25), В. Охримович, Ф. Федорців (1925—27), В. Мудрий (1927—39), що його 1936—39, на час посольської каденції і для збереження пресової незалежності, заступала ред. колегія в складі: І. Кедрин-Рудницький, І. Німчук і В. Кузьмович. Довголітні члени ред. В. Будзиновський, О. Кузьма і М. Лозинський часто заміняли в переходові часи гол. редакторів. Адміністраторами, себто фінансовими директорами, були Д. Гладилевич, що спричинився до переходу «Д.» на щоденник, К. Паньківський, О. Ярема, І. Зарицький (1893—1907), о. Д. Лопатинський (1910—39) і К. Білинський (1934—39). 1908 «Д.» придбало друкарню; в 1881—1906 при «Д.» виходила з перервами «Бібліотека найзнаменитіших повістей», що мала 74 тт., а 1936—39 «Бібліотека „Д.“» (48 тт.). В різні роки Вид. Спілка «Д.» видавала тижневики: літ. «Неділя», спорт. «Змаг», сатиричний «Зиз» і літ.-мист. «Назустріч». В 1937—39 «Д.» зросло до 10 стор. щоденно і до 16 суботне вид.; в редакції постійно працювало 10 членів, «Д.» мало широку сітку крайових і закордонних кореспондентів і фахових референтів різних ділянок знання і культури. «Д.» виховало багатьох журналістів, що продовжують працю за своїм фахом в різних країнах вільного світу.

З часу своєї появи «Д.» відстоювало ідеологію народовецької партії, з 1886 політику т-ва «Народна Рада», з 1899 Нац.-Дем., пізніше Трудової партії, з 1925 — УНДО. Хоч «Д.» завжди стояло на політ. платформі названих партій, проте ніколи не було офіц. партійним знаряддям і часто виступало з критикою активної політики проводу і підтримувало думку внутр. опозиції. «Д.», як всеукр. пресовий орган з власною незалежною думкою, віддавало свої шпальти для вияву різних поглядів представникам різних угруповань. Співробітниками «Д.» були майже всі визначніші діячі і письменники Зах. Укр. Земель і багато з Центр. і Сх. Земель. «Д.» відіграло визначну роль в нац. житті Галичини, а в час між двома світовими війнами ще й на півн.-зах. землях; воно формувало нац.-дем. думку та більше, ніж будь-яка інша газ., відзеркалювало події на всіх укр. землях і зали-

шилося одним з найбільших джерел історії укр. політ. думки.

Література: Барвінський О. Спогади з мого життя, II, Л. 1913; «Діло» — ювілейні чч.: ч. 10 1928, ч. 9 1930, ч. 9 1938; Животко А. Історія укр. преси. Регенсбург 1946; Кедрин-Рудницький І. Мої шефи-редактори. Календар Свободи 1956.

І. Кедрин-Рудницький

Дільс (Diels) Павль (*1882), нім. славіст і германіст, проф. ун-ту в Бреславі, потім у Мюнхені, автор праць із порівняльної граматики слов. мов, історії зах. і півд.-слов. мов, багатий на фактичний матеріал граматики ц.-слов. мови — у молодогограматичному дусі. Крім того, праці з слов. палеографії, заг. нариси про слов'ян, розвідка про укр. думи (1934). Список праць у «Münchener Beiträge zur Slavenkunde», «Festgabe für P. Diels» (1953).

Діма (літ. псевд., *1925), письменниця, родом з Роменщини, на еміграції у Франції; збірки поезій «Волошки» (1947), «Росіяні зорі» (1952), «Мить» (1955), п'єси «Шлях до свого дому» (1950), «Пересаджені квіти» (1955), вірші для дітей «М'ячик-скачик» (1955) та ін.

Дін (давня грец. назва Танаїс, рос. Дон), четверта за величиною р. Європи, впадає в Озівське м.; довж. — 1 970 км, сточище — 442 500 км². Лише на відтинку бл. 250 км сер. течії між Лісками і Казанською

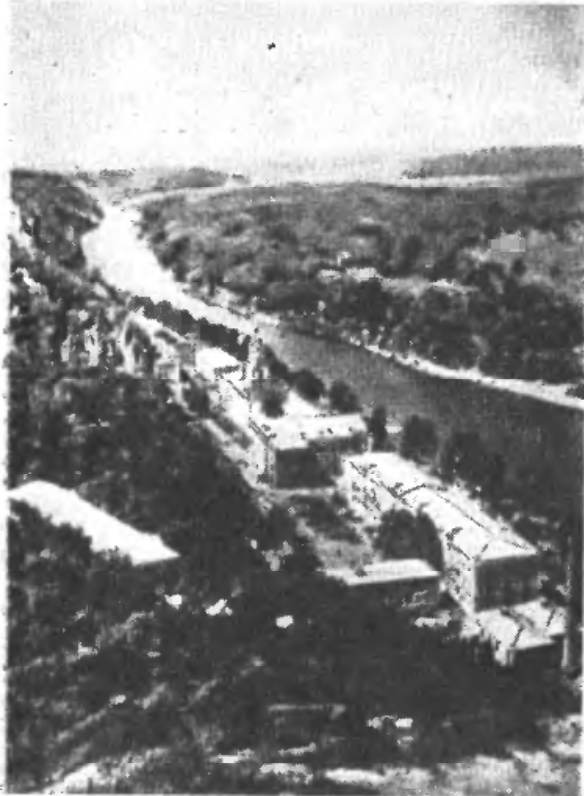
Дін б. Ростова н/Д.

станцією Д. перепливає через найбільше на півн. сх. висунену частину укр. етногр. території (укр. Вороніжчина). Його найбільша притока *Дінець* майже повністю пливе на Україні. Лівобічні притоки дол. Д. Сал і Манич протікають через частково заселену українцями Донщину і Сх. Передкавказзя; загалом бл. 100 000 км² сточища Д. належить до суто укр. етногр. території.

Діндо Жозефіна (*1902), скульпторка, поль. походження, дружина Б. Кратка. Закінчила Харківський Художній Ін-т, доц., згодом проф. Київського Художнього Ін-ту. Монументалістка з синтезованою формою великого стилю; твори виявляють складне психологічне напруження: «Ма-

ти», «Молочниця», «Безпритульний», «Життя», «Крик», «Мольба», серія по-статей фізкультурників. 1938—41 була на засланні.

Дінець (також під впливом невірною вживання рос. «Северный», замість Сі-верський Д. — помилкова назва Півн. Д.), найбільша притока р. Дін, до якого впливає з правого боку за 210 км вище від його впадіння в Озівське м.; довж. 1 050 км, сточище 99 600 км². Майже скрізь Д. пливе на укр. етногр. території, зокрема в УССР — 950 км. Д. впливає

Дінець в районі Святих Гір; на правому високому березі курорт Святогорськ

на півдні Середньої височини на Курщи-ні, на висоті бл. 215 м; в гор. течії, до Біл-городу, неширокий, згодом поширюєть-ся до 100 м, пересічна глибина 1 м (на весні в дол. частині до 10 м). Правий бе-рег Д. перев. високий, сильно розчлено-ваний (зокрема крейдяні *Святі Гори* нижче Ізюма), лівий рівнинний (*Донець-ка низовина*), за 220 км вище від впа-діння, б. Гундорівської станиці, Д. врі-зається в Донецький кряж. Сточище Д. асиметричне, і тому більші притоки впа-дають з лівого боку: Короча, Вовча, Ос-кіл (375 км), Айдар, Деркуль, Калитва (246 км); з правобічних, коротших, при-ток найважливіші Уди (128 км) з Ло-панню, Торець, Лугань. Д. маловодний і тому судноплавний лише від впадіння Айдару, і то завдяки спорудженню шлюз. Транспортне значення Д. може піднести чляноване сполучення його з

Дніпром через р. Самару, Вовчу і То-рець, із тим, що Д. становитиме частину водної магістралі Дніпро-Дін-Волга; це мало б особливу вагу для Харківського пром. р-ну і Донецького басейну, в яких тече Д. Д. має велике значення для об-воднення Донецького басейну, до якого веде *Донецько-Донбаський канал*.

В. К.

Дінська (VIII—20), станиця на Кубані, р. ц. Пластунівського р-ну Краснодар-ського краю РСФСР.

Діонісій Валединський (*1876), пра-вос. митр. (з титулом Блаженнішого), ро-сіянин, родом з Муром. В 1900 р. закін-чив Казанську Духовну Академію, з 1902 ректор Холмської Духовної Семіна-рії, з 1911 свящ. посольської церкви в Римі, з 1913 еп. Крем'янецький, з 1923 очолює як митр. Правос. Церкву в Поль-щі. Після другої світової війни втратив свій пост, перебуває в Польщі. Автор ряду наук. праць, перев. з ділян-ки місіонерства й христ. археології. Сприяв відродженню Укр. Правос. Цер-кви: був чл. Всеукр. Церк. Собору 1918—19 рр., притягнув українців до викла-дання в Крем'янець-кій духовній семі-нарії, видавав бого-службові тексти укр. мовою, укр. церк. газети («Правос. Во-линь» й ін.), шкіль-ні підручники, ви-ступав з протестами

Митр. Діонісій

проти переслідувань на Холмщині й Во-лині, хіротонізував укр. єпископів Олек-сія, Полікарпа, Іларіона, Палладія, дав благословення на відновлення УАПЦ.

І. К-ий

Дітинець, центр. частина укріпленого городу в Київській Русі, обведена ка-м'яною, частіше дерев'яною огорожею.

Дітмар (Thietmar) (975—1018), еп. мерзе-бурзький, автор хроніки, важливої для історії сх.-евр. країн; м. ін., на підставі оповідань вояків, описує похід на Київ поль. короля Болеслава — союзника кн. Святополка (1018).

Дітські, за княжої доби одна з верств молодшої дружини; це були виконавці розпоряджень князя в держ. адміністра-ції, а також допоміжні урядовці в судів-ництві. В лит.-руську добу дітський був сталим судовим виконавцем. Він при-водив обвинуваченого до суду й викону-вав присуди, зв'язані з мастковими спра-вами, а також допомагав при збиранні податків. Під впливом поль. права Д. були замінені *возними* від 1566 (із вве-денням земських судів).

Діхтяр Олекса (*1886), філолог, чл.-

кор. ВУАН (1920 рр.); історія укр. мови й літератури.

Діаківський Юхим (* 1875), візантолог, палеограф, архівознавець, родом з Херсонщини; бібліограф Всенар. Вібліотеки України, наук. співр. ВУАН у 1920-их рр. 1929 заарештований. Дальша доля невідома.

Діалект, різновид мови, яким говорить частина даного племені чи народу. Територіяльно Д. і собі розпадається на дрібніші місцеві говірки. Діалектні різниці — це вислід племінно-політ. стосунків у давніші доби (напр., півд. межа півд.-волинського Д. збігається з поль.-літ. політ. кордоном 14—16 в.). Процес виникання діалектних різниць проходить так, що якесь явище, постале в одному місці, намагається поширитися на дальшу територію, аж поки не зустрінеється з ін., супротивним діалектним явищем (на їх стику постають перехідні говірки, де відповідні явища охопили тільки певні категорії випадків, або мішані говірки, в яких у тій самій категорії вживаються всуміш явища то одного, то другого Д.) чи то з зовн. перешкодою — відсутністю живого стику мовців двох сусідніх говірок (через природні перешкоди, політ.-адміністративні або церк.-віроісповідні кордони).

Діалектні явища поширюються, крім стику мовців різних діалектів (на відпустках — прощах, на ярмарках, на відхожих заробітках, у війську, школі тощо), шляхом колонізації нової території (напр., поширення гуцульського Д. в Мармарошині й на Буковині в 17—19 в.). Це може бути просте переймання особливості мови тих, які в очах переємців стоять політ., соц. чи культ. вище, або постановня нової у висліді схрещення двох особливостей: тоді звичайно йдеться про спрощення якоїсь системи, яке сприємливіше для мовців обох схрещених говірок (напр., спрощення іменного відмінювання в укр. півд.-сх. говірках, які постали в висліді колонізаційного схрещення давніх півн. і (півд.-) зах. говірок).

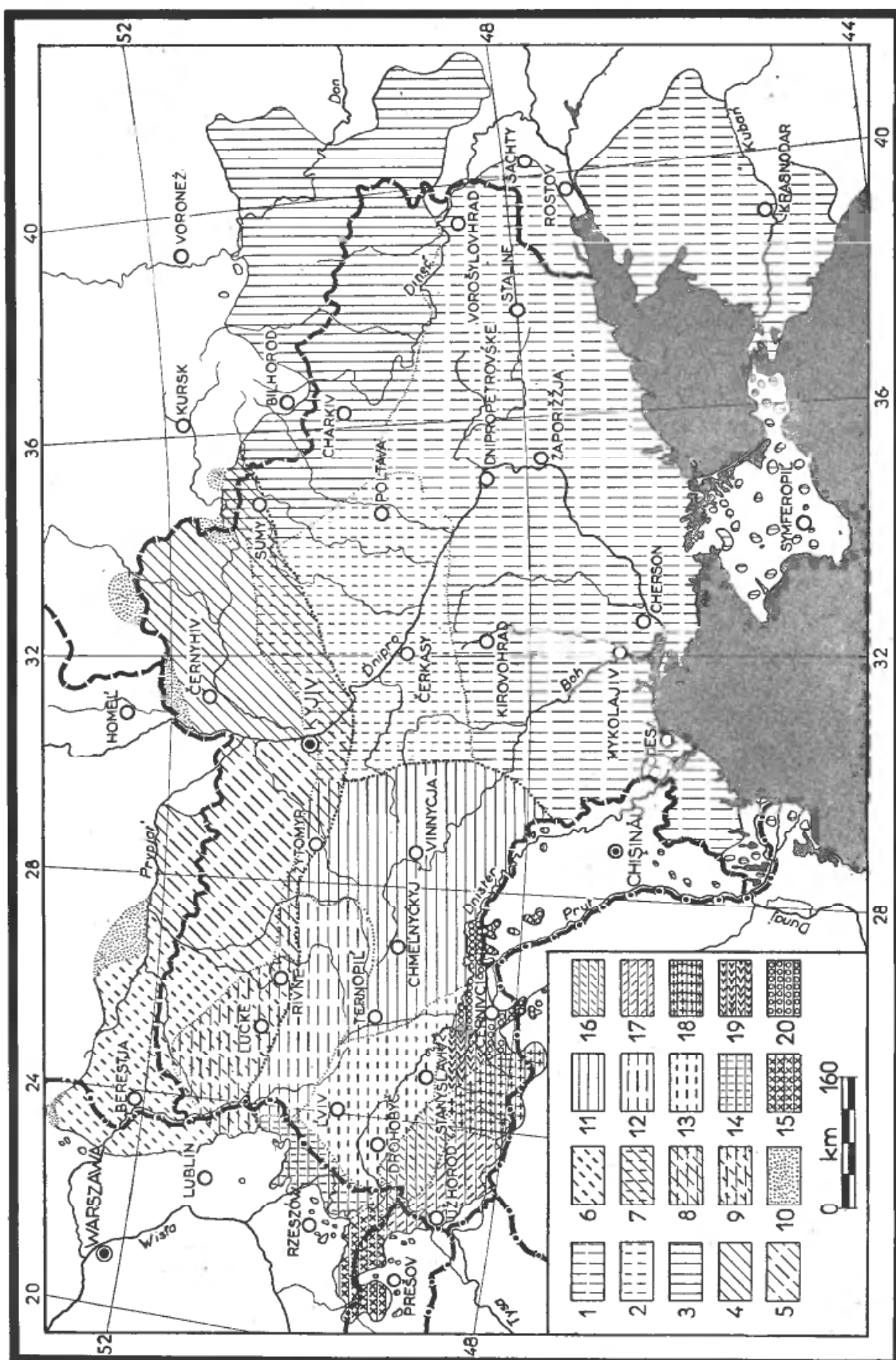
Після стабілізації укр. літ. мови в 19 в. вживання діалектів характеризує гол. селянство; але протягом пол. 20 в. і серед нього — через церкву, школу, пресу, радіо — все більше втискаються елементи літ. мови, найскорше в фонетичі й морфології, повільніше в синтаксі й словниці, — а територіяльно — скоріше у підміських і пром. р-нах, особливо серед тих груп мовців, що найчастіш бувають поза своєю місцевістю (молодь, чоловіки). З другого боку, і літ. мова (сперта на півд.-сх. говірки, але в словниці й частково морфології з деякими півд.-зах. елементами) зазнає деяких

змін під впливом говірок — гол. в словниці й фразеології.

Діалекти укр. мови поділяються тепер на: півн. (поліську) і півд. групи, поміж якими тягнеться широка смуга півд. говірок на півн. основі (себто істор. північних, асимільованих південними). Півн. межа цих перехідних говірок: лінія міст — Володава — Камінь Копирський — Степань — Київ — Ніжен — Глухів; півд. межа: лінія міст — Грубешів — Житомир — Переяслав — Лубні — Ромен — Суми. Основна різниця між цими обома групами — це роля наголосу при перезвучі давніх голосних *ѣ, ѓ, ѣ* в напрямі до *і* (дід — дїдъ; дім — домъ; лід — ледъ); на півдні цей перехід відбувався незалежно від наголосу (льіс — льісі; дім — дімкі), а на півночі — тільки під наголосом (льіес — льесі; мїст, муост — мосткі); те саме стосується й до голосного *'а* із праслов. *ѣ* (на півн. — наголошене *'а, ѣа*: зьать; ненаголошене *е*: місець «місяць»). В дальшому — півн. Д. розпадається на: сх.-поліський (до Дніпра), сер.-поліський (між Дніпром і Горинню), зах.-поліський (між Горинню та Вутом-Лісною) і підляський. Головні різниці між ними полягають у різному розвитку дифтонгів на місці *ѣ, ѓ, ѣ*, в появі акання (у сх.-поліським), дзекання й частково укання (в сер.-поліським) або в морфологічних спільностях із півд.-зах. діалектами (зах.-поліські).

Півд. група діалектів розпадається на мало диференційований півд.-сх. Д. (говірки сер.-наддніпрянські, слобожанські й степові) і сильно розчленовану півд.-зах. групу говірок (приблизна межа: лінія міст Хвастів — Умань — Балта). У півд.-зах. групі розрізняються діалекти: півд.-волинський, подільський, наддністрянський (опільський), надсянський (долівський), покутсько-буковинський, гуцульський, бойківський, сер.-карпатський, і лемківський. Різниці між ними полягають у збереженні низки архаїзмів у фонетичі й словозміні в трьох останніх (карпатських) діалектах та в ряді фонетичних і морфологічних іновацій в ін. діалектах. Особливі умови життя в горах і прадавні племінні відмінності (що вказують на зв'язки з півд. слов'янами), а також різні іншомовні домішки (рум., словацько-угор., поль. та нім.) вплинули на утворення різних особливостей у лексиці й фразеології саме карпатських говірок.

Іст. укр. мовна територія складалася з двох груп говірок: (сх.-) північної й (зах.-) південної. Їх межі зазнали поважних пересунснь внаслідок міграційних рухів: відпливу степового населення хвилями на півн. зах. перед кочовиками (печенігами, половцями, татарами

Карта українських говорів (за І. Зілинським і Ф. Жилком). 1–3 — Південно-східні діалекти. 4–10 — Північні діалекти. 11–20 — Південно-західні діалекти. Говірки: 1 — Степони; 2 — Середньо-надністрянські; 3 — Слобожанські; 4 — Східно-поліські; 5 — Середньо-поліські; 6 — Західно-поліські й підляські; 7–9 — Перехідні до північній основі; 10 — Перехідні до білоруської та російської мов; 11 — Подільські; 12 — Південно-волинські; 13 — Надністрянські; 14 — Надсянські; 15 — Лемківські; 16 — Войківські; 17 — Середньо-закарпатські; 18 — Гуцульські; 19 — Покутські; 20 — Буковинські

в 10—13 й 15 вв.) та поворотних колонізаційних просувань на півд. схід (14, 16—19 вв.); менші колонізаційні рухи відбувалися на Підляшші (13 в. на північ), в Карпатах (хребтами на захід 14—15 в.), на Закарпатті (лемки на півд. схід 18 в.; гуцули на південь у 17—19 в.).

Література: ЕУ I, стор. 344—45; Жилко Ф. Нариси з діалектології української мови. К. 1955.

О. Горбач

Діалектизми, слова, звороти і форми слів, властиві якомусь діалектові, але чужі літ. мові. Д. бувають фонетичні, морфологічні, синтаксичні, лексичні, фразеологічні й семантичні. Література використовує Д. з стилістичною метою, щоб створити місцевий кольорит, щоб імітувати усну мову персонажа, з сатиричною метою (напр., карпатські діалектизми в «Тінях забутих предків» Коцюбинського, раніше півн. діалектизми в творах Некрашевича). Деякі Д. письменники вносять у свої твори й несвідомо, під впливом рідної говірки (чернігівські у П. Куліша й Тичини, волинські у Л. Українки та ін.), що особливо часто траплялося в укр. мові через довгу неусталеність її літ. норм у 19 — на поч. 20 в.

Діалектологія, наука про діалекти даної мови, що вивчає їх описово або історично. Говірками зацікавилися на поч. 19 в. одночасно з розвитком романтизму і з зростанням заг. інтересу до нар. культури: в говірках стали шукати «незіпсованої» книжним впливом нац. мови. Цікавилися говірками особливо етнографи, не надаючи великої уваги суворій локалізації явищ (Павловський, Лучкай, Максимович, Вагилевич, Головацький та ін.). Молодограматична школа мовознавців, що спиралася на світогляд позитивізму, стала використовувати дані говірок у порівнянні з писаними пам'ятками мови для усталення генези діалектів і мов (Михальчук, Тимченко). На межі романтичної Д. і молодогограматичної стояли праці Потебні, Огоновського та ін. Побічно зв'язаний з молодогограматизмом також доведений до пересад фонетичний напрям (Брок, Курило, Голоскевич, Йогансен) — із записуванням найдрібніших варіантних, часто індивідуальних відхилень вимови. Захоплення точним фонетичним записуванням переважало після 1 світової війни особливо серед зах.-укр. і польс. дослідників укр. говірок. Систематичне вивчення геогр. поширення діалектних явищ («географія лінгвістична») почалося під кін. 19 в., коли були складені лінгвістичні атласи окремих мов (найперше — франц. — Жільєрон і Едмон, 1903—10). Виступаючи проти схематизму молодогограматиків, представники лінгвістичної географії заперечували

існування діалектів і обмежувалися на дослідженні територіального поширення окремих слів. В укр. Д. принципи лінгвістичної географії знайшли тільки помірковане застосування, гол. в працях Бузука, Янова, Штібера, К. Дейни, Панькевича, Я. Рудницького та ін. Вимога комплексного вивчення говірки як замкненої системи, висунена під впливом структуралізму в мовознавстві (Синявський, 1929), майже не була застосована через переслідування цього напрямку в СРСР. Сов. укр. Д. характеризувалась в 1930—40 рр. побоюванням описувати архаїчні говірки і в головному дилетантським фіксуванням впливу літ. мови на говірки (Данілов, Омеляненко, Рак та ін.).

До систематичного вивчення цілості укр. діалектів та їх класифікації взявся «батько укр. Д.» Михальчук (1877) на підставі великої збірки матеріалів; згодом цю працю продовжували Соболевський (1892), Дурново (Московська Діалектологічна Комісія 1915), Зілинський (1916, 1933), Ганцов (1924) та Жилко (1955). В науці в основному зберігся погляд на класифікацію укр. говірок, намічений Михальчуком, уточнений Ганцовим і доповнений у подробицях Зілинським (що до півд.-зах. діалектів) та Панькевичем (див. Діалект).

На кін. 19 в. припадає початок систематичного вивчення окремих говірок: воно було зосереджене при університетських катедрах укр. мови та слов. філології (Львів, Краків, Люблин, Прага, Київ), при центр. і місц. наук. установах; Філологічна Секція й Етнографічна Комісія НТШ, Укр. Наук. Т-во в Києві, Діалектологічна Комісія 2 відділу Рос. Академії Наук; Діалектологічна Комісія ВУАН і згодом Ін-ту Мовознавства АН УРСР (що з 1948 готує діалектологічний атлас укр. мови). Були складені діалектологічні опитники («програми») й порадики (Михальчука-Кримського — 1909 по-рос. та Михальчука-Тимченка по-укр.; Синявського 1924, 1927; Тимченка 1925; Наконечного 1941 і Б. Ларіна 1948 і 1949). Дослідження провадилося в напрямі вивчення окремих говірок чи говірок у певному геогр.-політ. комплексі (Холмщина, Закарпаття, Чернігівщина, Полтавщина) і вивчення якогось одного явища в комплексі говірок (поліські дифтонги: Курило 1925, Ганцов 1924; перехід 'а в 'е: Курило 1928; лямбівеляризація — Аў — оў: Зілинський 1930). Лемківські говірки вивчали: Верхратський (1892, 1902), Гнатюк (1900), Шемлей (1934), Зілинський (1934, 1938), Штібер (1935, 1938), Я. Рудницький-Наконечна (1940); бойківські: Верхратський (1897), Свен-

ціцький (1913), Рабій (1932), А. Княжинський (1935), Я. Рудницький (1938), М. Парипа (1938), Зілинський (1938), Д. Бандрівський (1956); сер.-карпатські: Брок (1897, 1899), Верхратський (1899, 1901), Дурново (1928), Геровський (1934), І. Панькевич (1930, 1938), Наконечна-Я. Рудницький (1940), Чередниченко (1948), Й. Дзензелівський (1955); гуцульські: Верхратський (1883, 1908), Бонкало (1910), Кобилянський (1928), Янув (1928, 1938), Геровський (1934), Панькевич (1935), Курашків (1938), Грабец (1948); покутсько-буковинські: П. Нестеровський (1905), Велигорський (1933), Кисілевський (1948); надсянські: Верхратський (1894, 1900), В. Шимановський (1897), Пшеп'юрська (1938); наддністрянські: Верхратський (1912), Янув (1926), Я. Рудницький (1943), П. Приступа (1953); подільські: В. Камінський (1902), Тимченко (1908), Голоскевич (1909), А. Сорочан (1912), В. Отроковський (1914), Яцимирський (1915), Грицак (1930), Дейна (1938, 1957), Губаржевський (1938), О. Мельничук (1951, 1952); півд.-волиньські: Камінський (1904, 1910, 1913), С. Гаєвський (1915), П. Гладкий (1928), Наконечна-Фасмер (1934), Л. Рак (1937), І. Омеляненко (1938), Л. Бова-Ковальчук (1954); півд.-східні: М. Дикарев (1891), О. Ветухів (1894), Богородицький (1901), Ярошенко (1909, 1912), І. Бессараб (1915), Дорошкевич (1915), А. Бескровний (1927), Йогансен (1927), В. Ткаченко (1927), Бузук (1928), С. Рудницький (1928), В. Карпова (1951), Ф. Жилко (1954), В. Ващенко (1955), П. Лисенко (1955), Й. Дзензелівський (1955); підляські: Шимановський (1897), І. Бессараб (1904), Й. Полівка (1913), Зілинський (1924), П. Расторгуєв (1928), Курашків (1931); зах.-поліські: М. Карпинський (1888), Є. Карський (1903), І. Бичков (1908), Осовський (1937), Сидорук (1948), Д. Телентюк (1953); сер.-поліські: Карський (1903), Камінський (1911), П. Лисенко (1954); сх.-поліські: А. Малинка (1892), В. Белявський (1903), Тимченко (1908), А. Марков (1910), В. Попов (1913), Ганцов (1923), Курило (1924), П. Попов (1925), А. Полевой (1926), Ю. Виноградський (1928), Бескровний (1928), Расторгуєв (1929), Синявський (1934), Ф. Жилко (1950, 1955), В. Брахов (1950, 1954), Г. Іжакевич (1951), П. Лисенко (1953). Діалектологічний атлас Лемківщини Штібера почав виходити 1956. О. Горбач

Діаріюш, назва щоденних записів на Україні 17—18 вв. Один з найстаріших «Діаріюш» albo списокъ дѣвъ правдивыхъ... берестейського ігумена Атанасія Филиповича (†1648). Д. С. Зорки — секретаря Б. Хмельницького не зберігся, але був використаний С. Величком

та ін. авторами 18 в. З 18 в. збереглися Д. Миколи Ханенка (видрукуваний за 1727—53 і в уривках за ін. рр.), багатий побутовими подробицями Д. Якова Марковича — «Дневныя записки» (опублікований за 1717—40 рр.), ведений в 1725—27 франц. мовою Д. Петра Апостола, латинською мовою писаний «Diariusz podróży» Пилипа Орлика (за 1720—32, досі не опублікований повністю). Поза тим відомі офіц. щоденні записи, ведені в Військ. Ген. Канцелярії за часів гетьманів Скоропадського й Апостола (з них видані Д. М. Ханенка за 1722 р. і Д. Пилипа Борзаковського та Ладинського за 1722—23 й ін.). Ряд діаріюшів лишається не опублікованим.

Діятроптов Петро (1859—1933), бактеріолог, гігієніст і громад. діяч. У 80-их рр. земський пов. сан. лікар у Єлисаветі; з 1892 р. до 1910 завідував Одеською Бактеріологічною Станцією; організував виготовлення протидифтерійної й ін. сироваток, провадив боротьбу з холерою й чумою. З 1910 р. проф. гігієни в Москві, засновник ряду наук. закладів та мед. видань.

Дложевський Сергій (1889—1930), філолог-класик, родом з Поділля, проф. Київ., згодом Одеського Ун-ту й Ін-ту Нар. Освіти; дир. Іст.-Археологічного Музею і чл. Наук. при ВУАН Т-ва в Одесі. Дослідник іст. Риму, грец. і рим. культури, зокрема на Півд. Україні; брав участь у розкопках Ольвії; принагідні праці з укр. мовознавства (укр. безособові речення тощо).

Длугош (Długosz) Ян (1415—80), поль. літописець, краківський канонік; автор великої (в 12 книгах) хроніки «Annales seu cronicae inclty regni Poloniae opera», в якій використовує різні сх.-евр. літописи; на Д. часто посилалися укр. письменники 17 в.

Дмитерко Ганна (по чоловікові Ратич) (*1893), десятник УСС, згодом УГА; в 1914—15 рр. брала участь у боях під Лисовичами й над Стрипою; тепер в ЗДА.

Г. Дмитерко

Дмитерко Любомир (*1911), письм. родом з Галичини, жив увесь час в УССР; в 20-их рр. був чл. літ. спілки «Західня Україна», на поч. 30-их рр. зазнав критики за «ідеологічну невитриманість» і відтоді належить до ортодоксальних письменників, що відгукуються на актуальні теми «соц. будівництва», «дружби народів» і т. д. Збірки поезій «Іду» (1930), «Товтри», «Молода земля», «При-

сяга вірних» (поема), «Книга боротьби», «Поезії» (30-і рр.); вірші 1941—45 рр. в збірниках «Слава», «На полі бою»; «Багрянний ранок», «Гарячий суходіл», «Вітчизна»; зб. «Добрі сусіди» (1952); п'єси «Генерал Ватутін» (1947), «Навіки разом» (1949), «Проліски», «Шляхи людські», (1955); зб. оповідань «Вітер зі Сходу» (1930), романи «Обов'язок» (1938), «Розлука» (1956).

Дмитрашко (Думитрашко) Райча (Родіон) († бл. 1705), полк., виходець із Сербії, на Україні з 1665, 1667—74 полк. переславський.

Дмитренко Василь, актор першої пол. 19 в., з успіхом виступав у Харкові, автор водевілю «Кум-мірошник або сатана в бочці» (1850), що його довго виставляли аматорські й провінційальні трупи.

Дмитренко Михайло (*1908), маляр і графік, родом з Полтавщини; скінчив Київський Художній Ін-т, 1936—39 був у ньому доц. малюнку. 1939—44 у Львові, де організував з ін. Спільку Мистців Зах. України; нині на еміграції, в Канаді. Брав участь у виставках (з 1929) в Києві, Харкові, Львові, Зальцбургу, Мюнхені, Нью-Йорку, Вашингтоні, Торонто й ін. Співорганізатор ряду збірних виставок укр. мистців в Європі й Америці й мист. видань. Твори з укр. побуту, портрети, театральні костюми, книжкова графіка й ін.

М. Дмитренко

Дмитрів Нестор (1863—1925), укр. гром. діяч в ЗДА, родом з Галичини, гр.-кат. свящ., діяч Укр. Нар. Союзу і в 1896—97 рр. ред. його органу «Свобода»; перший укр. свящ. в Канаді, куди протягом 1897 виїздив 2 рази для орг-ції укр. переселенців; автор статей з піонерського життя українців в Канаді й ЗДА іст. Укр. Нар. Союзу.

Н. Дмитрів

Дмитрієв Микола (1867—1908), гром. діяч, адвокат у Полтаві, чл. і деякий час гол. полтавської Громади; 1905—08 видавав популярний часопис «Рідний Край», де вмістив багато цінних матеріалів, зокрема в оборону укр. школи.

Дмитріїв Микола (*1886), географ, зокрема геоморфолог, в 1920-их рр. проф. ІНО, згодом Н. Д. Ін-ту Географії й Кар-

тографії в Харкові, з пол. 1930-их рр. проф. Харківського Ун-ту. Праці (перев. рос. мовою) з ділянки геоморфології України, зокрема про зледеніння, річкові долини, геоморфологічну районізацію і рельєф: «Географическое положение и орография Украины» (1927), «Рельеф УРСР» (1936), «К вопросу о происхождении лесса УССР» (1952), «Формы рельефа и ландшафты УССР, связанные с оледенением» (1956) і багато ін.

Дмитріївка (ІІ—13), с. над р. Ромен, притокою Сули, р. ц. Чернігівської обл.

Дмитріюк Василь (*1890), гром. діяч на Підляшші й Берестейщині, лікар; в 1917—18 рр. лікар Слобідського Коша Армії УНР, з 1918 уповноважений Мін-ва Здоров'я УНР на півн.-зах. землях, в 1920—23 гол. «Просвіти» в Бересті, в 1922—28 рр. посол до поль. союму; тепер в ЗДА.

В. Дмитріюк

Дмитріюк Карло (1885—1921), брат Василя, гол. Холмського об'єднання в Москві в 1917 р., чл. Центр. Ради, губ. комісар освіти УНР для півн.-зах. земель в 1918—19 рр.

Дмитро (Солунський) св., проконсул в Ахайї, постраждав за віру 306 р.; особливо шанований був у Візантії й на старій Україні; з днем св. Д. (8. 11 н. ст.) зв'язані нар. звичаї ворожіння (коли хто умре, який буде врожай) і поминання померлих у суботу перед днем св. Д. («дідова субота»). Див. ЕУ I, стор. 239.

Дмитро, воєвода кн. гал. Данила Романовича в Києві; в 1240 завзято обороняв Київ від татар; після падіння міста був помилуваний Батием за хоробрість.

Дмитро Ростовський св., див. *Туптало* Дмитро св.

Дмовський (Dmowski) Роман (1864—1939), поль. політик, один з засновників і керівників вшехполь. (нац. дем.) партії, посол до П. Думи і гол. Поль. Клубу в Думі; 1917—19 рр. гол. Поль. Народового Комітету в Парижі, підписав за Польщу 1919 р. версальський договір; 1923 поль. мін. закордонних справ, противник самостійності України й прихильник розподілу її між Польщею і ССРСР, що висловив в брутальній формі в своєму творі «Świat powojenny i Polska» (1932).

Дмоховський Степан (*1874), лікар-дентист, гром. діяч в Перемишлі в 1910—20-их рр., зокрема в осв. й спорт. ділянках, у 30-их рр. у Львові, де організував Укр. Фотографічне Т-во, тепер в ЗДА.

«Дневникъ Рускій», тижневий орган політ. т-ва Собор Руський, що протидіяло Головній Руській Раді, виходив у Львові 1848 р. за ред. І. Вагилевича кирилицею й латинкою.

Дніпрельстан, див. Дніпровська Гідроелектростанція.

Дніпро, найбільша ріка України і третя в Європі (більші Волга й Дунай), від світанку історії зв'язана з життям укр. народу, «святина ріка» України. Довжина — 2 285 км, з них на території РСФСР — 485 км, БССР — 595, на протязі 115 км кордон УССР і БССР і на території УССР — 1 090 км. Величина сточища Д. 503 000 км², в тому ч. на території УССР — 289 000 км² (48% усієї УССР); на сточище Д. припадає 42% усієї укр. нац. території і 36% всіх укр. етногр. земель.

Д. пливе серединою України з півн. на півд., перетинає всі її основні природно-госп. смуги — лісову, лісостепову й степову, в'яже їх між собою і з морем. З давно заселених основних укр. земель лише Галицька земля, зах. частина Волинської і Закарпаття лежать за межами сточища Д. Із сточища Д. — легкий перехід до сусідніх сточищ, пологих від нього на півн.-зах., до Висли, де лежить укр. Побужжя, до Німану й Двини, натомість трудний перехід до ін. сточищ — Дністра й Бога на півд. зах., Волги на півн. сх. і Дону на сході, бо притоки цих рік наближаються до приток Д. в смугі височин і вони загалом маловодні. Та обставина, що сточища Д. й Прип'яті, не кажучи вже про Буг, мають легке сполучення з Вислою, полегшувала поль. експансію на укр. землі. З другого боку, значення Д., як об'єднуючого чинника, що сполучав до того ж із Чорним м., зменшували

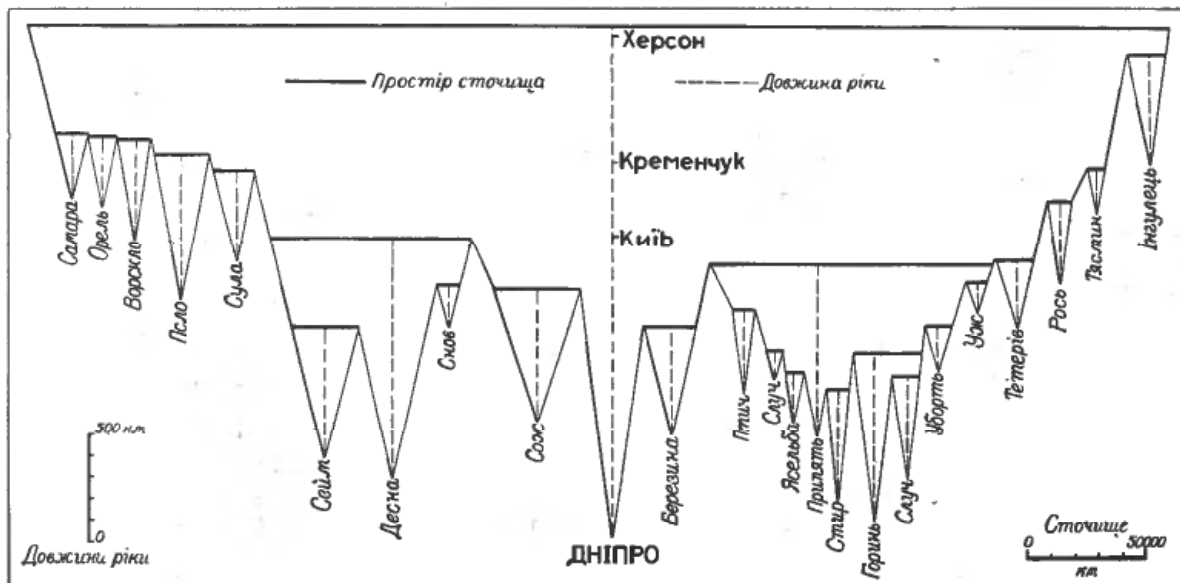
Дніпрові пороги в степовій смузі на довжині 70 км. Не зважаючи на це, Д. був провідною віссю першої укр. держави, над ним постало ядро другої — Запорізька Січ. Д. — найпотужніша водна артерія України, її гол. водний шлях і джерело гідроенергії.

В. К.

Великій ролі, яку відіграв Дніпро-Славути в історії України, відповідає споконвічна пошана й любов до нього в укр. народі. Д., нерозривно поєднаний з Києвом, багато разів згадується вже в «Повісті временних літ», з ним пов'язується легенда про св. апостола Андрія, оповідання про хрещення України-Руси, про війни засновників Київської Держави з численними ворогами. «Слово о полку Ігореві» містить звертання Ярославни: «О Дніпре Славутичу», яке свідчить про давність цього шанобливого фольклорного епітету. Його ми знаходимо і в нар. думах: «Тогда козаки собі добре дбали, к Дніпру-Славути низенько уклоняли» (Дума про Самійла Кішку). Поряд усної творчості, що з Д. зв'язує старовинні перекази, думи і пісні, до Д. звертається вже література часів Коз. Держави («Вірші на жалосний погреб... Сагайдачного», драма «Милость Божія», коз. літописи). Нац. відродження 19 в. підносить тему Д. в укр. літературі й мистецтві. Образ Д. якнайтісніше зв'язаний з усією творчістю Тараса Шевченка, набираючи глибокого значення — символа іст. долі укр. народу. Шевченків «Заповіт» і поховання поета над Д. великою мірою визначили і нині живу традицію шанування Д. як укр. нац. святині.

М. Г.

Фізична географія Д. Д. — типова велика рівнинна р. з невеликим спадом і швидкістю, значною мінливістю водостану, нестійкістю русла й мі-

Зріст сточища Дніпра

линами; Д. має відносно мало закрутів. Особливістю Д. є його пороги — нині залиті водою. В засаді південниковий напрям течії Д. розпадається на кілька відтинків: від джерел до Орші Д. пливе на півд. захід, далі до Києва прямо на півд., від Києва до Дніпропетровського на півд. сх.; згодом, до Запоріжжя, йде другий, коротший (довжина 90 км), південниковий відтинок Д. в р-ні порогів, звідки Д. тече до свого лиману в півд.-зах. напрямі. Таким чином Д. утворює на території України великий лук, звернений на схід, що вдвоє збільшує шлях Дніпром із Центр. України до Чорного м. (віддаль Київ — гирло Д. по прямій лінії становить 450 км, рікою — 950 км).

Течію Д. можна поділити на три частини: гор. — від джерел до Києва (1 333 км, з них 255 км у межах України), сер. (разом із кол. порожистою частиною) — від Києва до Запоріжжя (621 км) і дол. — до моря (331 км).

Джерела Д. є в півн.-зах. частині Середньої височини — на Валдайській височині, яка становить гідрографічний вузол, що з нього, крім Д., випливають Волга, Зах. Двина і Ловать, на вис. 220 м, серед торф'яного болота. У верхній частині до м. Дорогобужа Д. являє собою невелику річку і пливе серед лісистій рівнини, його ширина — до 30 м. Нижче від Дорогобужа до Орші Д. тече в зах. напрямі, поширюється до 40—120 м і стає сплавним, а під час високого водостану навіть судноплавним; вище від Орші Д. перетинає девонські вапняки, утворюючи невеликі Кобеляцькі пороги. Від Орші до Києва Д. пливе просто на південь і б. Рогачева виходить на Поліську низовину; від м. Лоева він тече територією України. Тут сточище Д. сильно збільшується, бо він приймає в цій частині течії свої найбільші основні притоки — на білор. території: правобічну й многоводну Березину (довж. — 613 км, величина сточища — 24 530 км²) і лівобічний Сож (648 км і 42 140 км²), на території України — Прип'ять (802 км і 114 300 км²) і Десну (1 187 км і 88 840 км²); невеликі притоки на Україні — Тетерів та Ірпінь. Після впадіння цих рік сточище Д. зростає до 328 000 км² (б. Києва), ширина доходить до 700 м, глибина до 8 м. Витрата води (кількість, що пропливає в ріці за 1 сек.) зростає з 45 м³ б. Орші до 108 м³ б. Рогачева і 1 380 м³ б. Києва. Сточище гор. Д. має найбільшу із всього сточища густоту річної сітки (0,3 км на 1 км²), найбільше опадів 550—650 мм), воно є найбільше заліснене (25%) і заболочене. Тут є справжній резервуар для Д.

Від Києва до Дніпропетровського Д. тече в півд.-сх. напрямі на пограниччі

Придніпровської височини й Придніпровської низовини. Долина Д. тут виразно асиметрична: правий берег підноситься на 100—150 м над рівнем р., він порізаний глибоко втятими долинами і

Вид на Дніпро з Володимирівської гірки в Києві

ярами та залісненим і створює мальовничий гірський краєвид; на таких «Дніпровських горах» лежить Київ (див. мал. на стор. 70 і 76 ЕУ I), нижче б. Канева, на Чернечій, тепер Тарасовій горі — могила Тараса Шевченка. Лівий берег низький, піщаний, часто вкритий сосновим лісом, підноситься на схід широкими терасами. Долина ріки широка — 6—10 км, б. Переяслава й Черкас навіть 15—18 км, ширина р. — 200—1 200 м; нижче від Черкас ріка ділиться на відноги й утворює острови; глибина дуже мінлива: від 1½ м на мілинах до 12 м. Притоки, що їх приймає Д. в своїй сер. течії, менші, ніж у гор., і далеко відніші на воду; правобічні притоки: Ступна, Рось і Тясмин — короткі й пливуть перев. вузькими руслами, вирізьбленими в гранітовому підложжі; лівобічні, що випливають здебільша на Середній височині й перепливають усю Придніпровську низовину, довші, широкі, часто підмоклі, з низькими берегами й терасами; це Трубіж, Супій, Сула (457 км, сточище 19 640 км²) з Удаєм, Псьол (806 км і 22 820 км²), Ворскла (421 км і 21 400 км²) і Самара (391 км і 23 180 км²). Всі вони лише незначно збільшують кількість води в Д.

Спад Д. між Києвом і гирлом Тясмину дуже слабкий — 6 см на 1 км, далі він стає більший, бо Д. входить до Укр. кристалічного масиву. Д. перетинає його в південниковому напрямі на довж. 90 км між Дніпропетровським і Запоріжжям. Д. пливе тут вузькою, до 100 м глибини, втятою долиною й утворює типовий гранітовий краєвид (див. ЕУ I). Русло Д. звужується тут до 300—800 м, а нижче від останнього порога б. села Кічкасу, поблизу Запоріжжя, навіть до 175 м, маючи в твердому гранітовому підкладі славнозвісні Дніпрові пороги; їх

На протязі сер. частини своєї течії Д. пливе через лісостепову (до Кременчука) і степову смугу. Число опадів тут менше, ніж у сточищі гор. Д. (З 550 мм на півн., до 400 б. Запоріжжя), ліс становить ледве 5%, притоки Д. маловодні; тому Д. тут не збільшує своїх водних запасів.

рудження другої великої греблі на Д. б. *Катівки* й виникнення великого *Катівського* водоймища (2 300 км²), яке за-
лило увесь простір плавнів.

Нижче від Кахівки (106 км від Дніпрового лиману) починається гирлова частина Д. Ріка тече тут на своїх грубих (до 70 м) алювіяльних відкладах, посталих у висліді опускання в четвер-

тивному періоді прибережної смуги Причорноморського низу, що також спричинило заливття гирла Д. (й ін. чорноморських рік) і створення лиманів та заболочення плавнів. Починаючи від Херсону (32 км від лиману), Д. поділяється на відноги й утворює велику дельту (350 км²) з безліччю острівців та озер; бл. 2/3 дельти займають плавні, 1/3 — води. Д. вливається в *Дніпрово-Бозький лиман* (див. також мал. 46 в ЕУ I) кількома мілкими гирлами; найважливіші з них Збурівське, Кізилмицьке і Бокач або Рвач; поглиблення останнього дає можливість морським пароплавам доходити до Херсону. До дол. Д. вливаються невеликі степові річки: Конка, Базавлук, Білозерка і більша р. Інгулець (довж. — 551 км, сточище — 14 870 км²).

Д., як і всі його притоки, рівнинна річка із малим спадом: пересічно 11 см на 1 км, себто 0,00011‰. Більший спад, як це видно з поздовжнього профілю долини (див. мал.), позначається при джерелах (0,00062) і на порожистій частині (бл. 0,0005), в гор. і сер. течії він утримується в межах 0,00007—0,00009; спад нижнього Д. — 0,000045, себто 45 мм на 1 км. Швидкість течії Д. залежить від спаду і водостану; на порогах вона досягала 5 м на сек. й більше, в дол. Д. майже непомітна, а в сер. і гор. течії становить бл. 1,5 м на сек.

Водостан Д. Майже вся вода, що її несе Д., атмосферного походження; вона доходить до Д., стікаючи по поверхні чи підземними струмками, виходячи на поверхню джерелами, звичайно в долинах рік. У сточищі Д. випадає

пересічно 235 км^3 атмосферної води на рік; із цієї кількості до моря Д. доносить ледве 52 км^3 , себто кругло 22%, а 78% суми опадів випаровує. В сточищі гор. Д. до Києва ($336\,000 \text{ км}^2$) випаровує 75% опадів (див. діаграма в ЕУ I, стор. 94), в сточищі сер. Д. ($124\,000 \text{ км}^2$) — 87% у сточищі дол. Д. — понад 90%. Основ-

Дніпро б. Херсону

ним джерелом водопостачання для Д. є сніжний покрив, на другому місці — ґрунтові води, на третьому — дощові води. В гор. частині сточища бл. 50% Дніпрових вод походить із талих вод, 1/4 з дощових, 1/4 з ґрунтових; з посуванням по течії Д. вниз зменшується частка дощових вод, а збільшуються частки талих і, особливо, ґрунтових (для сер. течії — 33%, для дол. — 42%). Отже, найбільший відсоток води (55—37% річної кількості) стікає у весняні місяці (березень—травень), коли тануть сніги, найменший — взимку (12%), коли звичайною формою опадів є сніг, що лежить до весни, і ріки живляться підземними водами; на літо (червень—серпень) припадає 17—21% річного стоку, на осінь (вересень—листопад) — 12—14%. Відхилення від цих пересічних даних бувають досить великі, напр., весняний стік води в Києві коливається в різні роки, становлячи від 46 до 78% річного стоку. Гол. масу води, яка тече в море, постачає Дніпрові гор. сточище вище від Києва, зокрема гор. Д. з Березиною й Сожем 35%, Прип'яті 26% і Десна 21%. Таким чином режим стоку Д. формується в сточищі гор. Д., в лісовій смузі, і далі Д. вже не збагачується на воду. Отже, коли б. Києва рікою стікає пересічно $1\,380 \text{ м}^3/\text{сек.}$ (в Лоеві на кордоні України перед впадінням Десни й Прип'яті — 590, в Білорусі вище гирла Березини — ледве 210), то дальший зріст стоку повільний (б. Кременчука $1\,480 \text{ м}^3/\text{сек.}$, при гирлі $1\,670 \text{ м}^3/\text{сек.}$). Найбільший переплив припадає на весняні місяці — пересічно б. Києва $7\,000 \text{ м}^3/\text{сек.}$, під час

великої повені на весні 1931 перепливало навіть $23\,100 \text{ м}^3/\text{сек.}$ Залежно від величини стоку, але також від морфології русла й долини ріки міняється рівень води між зимовим маловоддям і весняним максимумом; він коливається в межах Білоруси від 2—5 до 8 м, в межах України від 2 до 5 м.

Взимку Д. замерзає звичайно після 20-денної температури нижче 0°Ц. Замерзання надходить з півночі, а скресання льодового покриву з півдня. Пересічний реченець появи льоду на ріці й скресання для окремих станцій: Київ 17. 12. і 24. 3, Черкаси 23. 12. і 22. 3, Запоріжжя 5. 1. і 9. 3, Херсон 3. 1. і 3. 3. Поступове замерзання з півночі і скресання з півдня до півночі — корисне тим, що на Д. затори криги та спричинені ними повені належать до рідких явищ. Великі весняні повені спричиняються наглим піднесенням температури в гор. сточищі ріки й великим напливом снігових вод, що не мають змоги протиснутися руслом і заливають річкову долину.

Водний режим Д. зазнав і далі зазнає досить великих змін під впливом будівництва водоймищ. Ріка перетворюється на ряд довгих штучних озер, відділених греблями й штучними водоспадами від природних відтинків ріки; побіч прориті канали з численними шлюзами. Водостан Д. під впливом водоймищ стає більш вирівняним — особливо підноситься під час найнижчого водостану влітку й взимку; нижче гребель скорочується час тривання льодового покриву (напр., нижче греблі Дніпрогесу на відтинку 30 км).

Завдяки малому спадові русла й відносно повільній течії, кількість завислих у воді Д. мінеральних часток невелика й зменшується в міру просування вниз по течії; напр., пересічна річна кількість завислого у воді намулу б. Могилева 82 г на 1 м^3 води, під Києвом 42,5 г на 1 м^3 , б. Верхньодніпровського зменшується до 27,5 г на 1 м^3 (вплив Дніпровського водоймища), під Херсоном 13 г на 1 м^3 . Загалом є багато гумусових домішок. Найбільша каламутність води спостерігається під час весняних повеней. Пересічно протягом року б. Кременчука Д. транспортує $2\,200\,000 \text{ т}$ завислих наносів. У воді Д. є небагато хем. речовин — кількість усіх мінеральних солей, розгущених у воді (кальційних солей, хлоридів та ін.) коливається пересічно між 200 і 250 мг на 1 л води; вода Д. м'яка.

І. Тесля

Фавна Д. має, крім форм із великим геогр. поширенням, низку форм, характеристичних лише для Чорноморсько-Озівського басейну; в дельті Д. є

форми морського походження, багато реліктових організмів. Загалом дол. Д. багатіший на види риб (60—65), ніж Д. вище порогів (б. Києва 40—42). До складу іхтіофауни Д. належать перев. коропів; прохідні й півпрохідні риби (осетрові, оселідці, тараня й ін.), які раніше заходили високо по течії, після спорудження водоймищ б. Запоріжжя й Кахівки затримуються на греблі, а то й не виходять із дол. течії. В іхтіофауні водоймищ зникли типові річкові риби, і їх місце займають озерні форми: лящ (бл. 40% вилову), щука, сом, плітка, окунь. Дол. Д. важливий для рибного промислу тим, що в його плавнях відбувається масовий нерест ляща, судака й ін. пром. риб. Д. дає бл. 80% усієї виловленої в річках УССР риби — 78 000 — 110 000 центнерів на рік; найбільше значення має дол. Д., де з 1 км виловлюють пересічно 19 500 кг риби; у весняний період у виловах мають важливе значення прохідні й півпрохідні риби. Відсотковий склад риб у пром. ловах Д.: 16,3% — щука, 11,7 — лящ, 10,7 — густера, 8,8 — плітка, 4,4 — лин, 4,3 — верховодка, 3,0 — підуст, 2,9 — судак, 2,4 — червоноочка, нижче 2% — сом, в'язь, окунь й ін. Е. Ж.

Дніпровий шлях у минулому. Д. відомий був під назвою *Вористен* давнім грекам, згодом римлянам і вже тоді мав у своїй дол. частині, нижче порогів, значення водного шляху. Але роллю важливого шляху відіграв Д. за княжих часів, коли став основною складовою частиною *варязького шляху*, що в'язав Чорне й Балтицьке моря і вів до Візантії. Над Д. лежала столиця держави — Київ, на теренах, де сходилися важливі водні шляхи, над Д. або в його безпосередньому сусідстві, а також над його великими притоками лежали всі важливі міста, за винятком гал. і волинських, зокрема столиці князівств: Чернігів, Переяслав, Турів, з ін. міст над самим Дніпром — Любеч, Вишгород, Треполь, Заруб, Канів, Родня, при гирлі Д. Олеше. І після зайняття степів кочовиками в 10 в. найбільші зусилля Київської держави йшли в тому напрямі, щоб утримати в своїх руках Дніпровий шлях, єдину лінію, яка через зайняті кочовиками степи в'язала її з морем. Велике коліно Д. в степах продовжувало цей шлях, а Дніпрові пороги його особливо утруднювали. Але в 11 в. далеко від земель, які перебували під постійним впливом князів, лежали нижче порогів форпости Київської держави — Хортиця на Дніпровому острові й пристань Олеше. Зміцнення кочовиків, з одного боку, і ослаблення Києва, з другого, були причиною того, що Дні-

провий шлях ставав усе менш доступний і що від кін. 12 в. його функції став перебирати більше на зах. положений Дністровий шлях із столицею Гал. князівства — Галичем (див. *Дністер*). Завоювання України татарами положило кінець Дніпровому шляхові і значенню Дніпрових міст; опанування всього Д. лит. великим кн. Витовтом на поч. 15 в. мало короткотривалий характер.

Значення Д. відродилося в 16 і, гол., у 17 в., проте не як цілого, але на двох відтинках. Над дол. Д. глибоко в степах в цей час створена була Запор. Січ, зачаток другої Української Держави. Її осередок — Січ міняє своє місце, але вона лишається в р-ні Дніпрових плавнів. Д. був коз. шляхом у Чорне м., болота й плавні захищали Січ від татар і тур. галер. За Богдана Хмельницького Д. став гол. рікою коз. держави. В добу «руїни», коли держава Б. Хмельницького розпалася на Лівобережну і Правобережну з окремими гетьманами, війни між претендентами, що намагалися об'єднати державу, раз-у-раз супроводилися переходами через Дніпро (зокрема походи Тетері, Брюховецького і Дорошенка в 1660-их рр.). Д. на довгій лінії від Лоева до Кременчука (за винятком околиць Києва) став границею моск. і польс. сфери інтересів аж до 1793 р. В межах Лит.-Польс. держави мав комунікаційне значення гор. Д. і його правобічні притоки, зокрема Прип'ять, і Десна; транспорт, перев. лісових продуктів, був скерований на зах. і півн. зах. до Висли, Німана й Балтицького м. В 18 в., коли в Європі стали розуміти значення річкового транспорту, Д., ще за Польщі, сполучили каналами з ін. річковими системами: в 1765—68 рр. система Д. була сполучена із сточищем Німана каналом Огінського, в 1775 р. закінчено спорудження Королівського каналу, що в'язав Д. з Вислою (через Мухавець, притоку Бугу, з притокою Прип'яті Пиною); обидва канали були споруджені з приватної ініціативи, щоб дати можливість транспортувати лісові багатства Полісся до балтицьких портів Данцігу й Клайпеди (Мемеля). На території Білоруси був збудований 1797 р. Березинський канал, що в'язав Д. із Зах. Двиною.

Дніпровий шлях у 19 — 20 в. В кін. 18 в. увесь Д. опинився в руках Рос. Імперії, і це помітно вплинуло на його значення як водного шляху. Від цього часу беруть початок спроби регуляції Д. і усунення порогів, щоб створити суцільний водний шлях. Але ці праці, як і більш ґрунтовні в 1843—54, не мали великого значення (докладніше див. *Дніпрові пороги*), а в другій пол.

19 в., коли вся увага була звернута на будівництво залізниць, і зовсім припинилися. Д. був і далі поділений на два відтинки: вище й нижче порогів. Транспорт на Д. відбувався до пол. 19 в. перев. на плотах (ліс) і на дерев'яних судах (зерно). З 1857 р. бере початок пароплавство на Д. (перші спроби 1823 р.). В 20 в. знову почалися на Д. регуляційні праці, що мали на меті зменшити природні труднощі для судноплавства, які постають із природного режиму: нестійкість русла, зокрема фарватера, зміна водостану, поділ на відноги, обміління та ін. На поч. 20 в. було закріплене річище Д. б. Києва, поглиблене його русло, очищене вище Дніпропетровського від забор і цим забезпечено глибину ріки на відтинку вище Києва до 0,8 м, між Києвом і порогами — до 1 м, нижче порогів — до 1,8 м, а нижче Кахівки — навіть до 4,2 м; був збудований порт у Києві і впорядковано ряд пристаней. Проекти затоплення порогів, створення гідроелектростанцій і з'єднання Д. судноплавними каналами з Двиною (шлях Херсон—Рига), Вислою (Київ—Данціг) та Дінцем і Донецьким басейном не були реалізовані в наслідок війни 1914—18 рр. Не зміг реалізувати цих заходів і Департамент Водного Госп-ва новопосталої Укр. Держави, який ці проекти перебрав. Не зважаючи на недостатні регуляційні роботи, транспортне значення Д. перед першою світовою війною зросло:

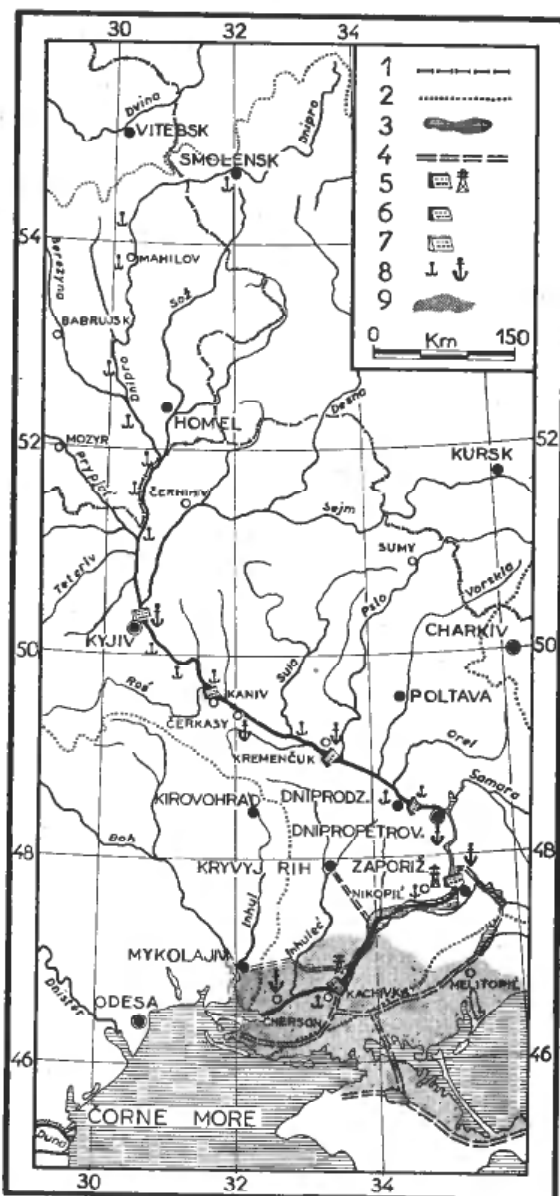
	Пароплавів		Непарових суден	
В роках:	1884	1912	1884	1912
Дніпро вище порогів	74	265	959	1 447
Дніпро нижче порогів і дол. Бог	65	141	766	1 119
Разом	139	406	1725	2 566

За той же час пересічна річна вартість вантажів, транспортованих Д., зросла із 162 000 000 карб. в 1888—92 рр. до 270 000 000 в 1908—12 рр. В 1912 р. перевезено 2 260 000 т вантажів, що давало 5% всерос. річкових перевозів і ледве 2% всього вантажоробігу підрос. України; пасажирів перевезено 2 400 000. У вантажному русі вище порогів гол. місце займало дерево, що йшло в безлісний степ (його перевантажували на залізниці в Черкасах, Кременчуці й гол. в Дніпропетровському), в частині течії нижче порогів — насамперед збіжжя (у вантажоробігу всього Д. 1913 р. дерево складало 55%, зерно 27%).

З 1917 р. рух на Д. сильно підупав: ч. пароплавів зменшилося в 1924 до 76, непароплавних суден — до 131, перевіз вантажів — до 300 000 т, пасажирів — до 1 700 000, пристані були знищені, ру-

сло Д., не чищене цілими роками, замулилося. Згодом рух вантажів піднісся: до 752 000 т в 1928 р., 2 018 000 т в 1930 р. і 2 960 000 т в 1932 (числа для всього басейну Д. на території УССР в межах 1938 р.).

Проблема Великого Дніпра. Дальший розвиток використання Д. зв'я-

Водне господарство Дніпра

1 — Кордони держав і республік. 2 — Межі сточища Дніпра. 3 — Водоймища. 4, 5, 6 — Гідроелектростанції (4 — діючі, 5 — в будові, 6 — в проекті). 7 — Пристані (менші й більші). 8 — Канали (Півд.-Укр., Півн.-Кримський і проєктований дніпрово-Криворізький). 9 — Землі, що їх мають зрошити води Дніпра

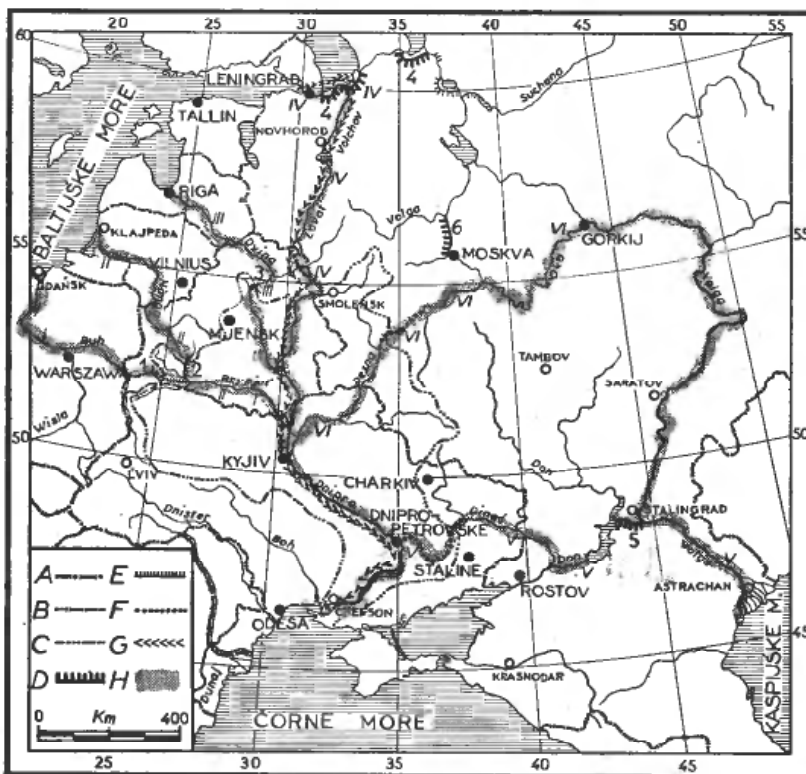
заний із реалізацією проблем т. зв. Великого Дніпра, які теоретично були поставлені на поч. 20 в. Ці пляни передбачали здійснення цілого комплексу поєднаних між собою заходів: удоскона-

лення вже існуючого водного транспорту, використання друго- та третьорядних приток, пов'язання Д. каналами з водними шляхами сусідніх басейнів, використання водної енергії для пром-сти і сіль. госп-ва, використання води Д. для наводнення й меліораційних цілей (див. також *Водне господарство*). Шляхом спорудження ряду гідровузлів мав бути утворений суцільний глибокий Дніпровий шлях із численними шлюзами, забезпечений водою по змозі рівномірно у всі пори року; надмір води на півн. мав бути переданий на посушливий південь, а здобутий у гідровузлах спад ріки використаний для електроенергії; одночасно з цим мало бути відводнене Полісся і наводнене посушливе півд. Подніпров'я. Першим етапом у реалізації проблеми Великого Дніпра було спорудження в 1927—32 нижче порогів, поблизу м. Запоріжжя, Дніпрогесу, затоплення порогів і створення електростанції з потужністю 558 000 квт, через що постав суцільний водний Дніпровий шлях і сильно збільшився вантажообіг: з 2 960 000 т в 1932 р. до 5 800 000 т у 1935 р. і бл. 10 000 000 т у 1940 р. (в усьому басейні Д. на території УССР у межах 1938 р.), або 2,5% всього вантажообігу УССР; в 1935 р. перевезено 4 800 000 пасажирів (3% всього пасажирського руху в УССР). Але сов. влада не реалізувала дальших етапів розбудови Великого Д., не провела іригаційних робіт на дол. Придніпров'ї й навіть не використала відповідно водної енергії ріки, бо через брак регуляційних робіт, надмірне винищення лісів і зменшення дрібних

приватних водоймищ — морсько-Балтійський, 5 — Волго-Донський, 6 — ім. Москви). Е — Менських ставів і зап'яток каналів (1 — дніпро-Вузький, 2 — Огінського, 3 — Березинський). F — Проектовані канали. G — Гол. Варязький шлях. H — Проектовані сполучення Дніпра із сточищами ін. рік. (I — Д.-Вісла-Данциг, II — Д.-Німан-Клайпеда, III — Д.-Двина-Рига, IV — Д.-Ленінград-Біле м., V — Д.-Донбас-Дон-Волга, VI — Д.-Ока-Москва-Волга)

Після знищення споруд Дніпрогесу під час війни і їх реконструкції (1948) та збільшення потужності електростанції до 750 000 квт почався другий етап реалізації Великого Д., а саме в 1950—55 рр. збудовано другий гідровузел —

Кахівський на дол. Д.; до складу його входять гребля й велике водоймище (2 300 км², 19 мільярдів м³), електростанція з потужністю 312 000 квт, ряд каналів для транспорту й іригації. З цим етапом пов'язане створення безперервного водного шляху від моря до Дніпропетровського (730 км), вкритого шлюзами й приступного для великих кораблів. Надвишка води Кахівського гідровузла спричиниться до зрошення дол. Придніпров'я й Півн. Криму за допомогою півд.-укр. й півн. кримського каналів, широкої іригаційної мережі та водоймищ над р. Молочною (6 мільярдів м³) і ряду менших (див. також *Водне господарство*, *Водоймища*). 1958 заплановано розпочати будову каналу від Кахівського водоймища до Кривого Рогу, що має забезпечити Криворіжжя технічною і питною водою. Будуються

Сполучення Дніпра із сточищами інших рік (проекти)

два дальші гідровузли на Д., менший Дніпродзержинський (водоймище 620 км², 2,5 мільярдів м³, потужність ГЕС — 250 000 квт) і потужний Кременчуцький (водоймище 2 520 км², 18 мільярдів м³, потужність ГЕС — 450 000 квт). Обидва

вони, особливо Кременчуцький, дадуть змогу регулювати сплив весняних Дніпрових вод, збільшити виробництво всіх електростанцій нижче Кременчука і за допомогою шлюз продовжити судноплавство від моря до Кременчука (900 км). Під кін. 1950-их рр. має розпочатися спорудження Канівського й Київського гідровузлів, а згодом ряду менших гідроелектростанцій на Д. вище від Києва й на його притоках на терені УССР, а також Білоруської ССР і РСФСР, аж по Дорогобуж, і пов'язані з цим меліораційні роботи на Поліссі. Проекти сполучити Д. з ін. річними системами далі планували не пішли. Сюди належать проекти сполучити Д.: 1. з Донецьким басейном через р. Самару та її притоку Вовчу з Дінцем та його притокою Торець; далі на черзі було б сполучення з Доном і через канал Волга—Дін із системою Волги й Каспійським морем; 2. через Десну з Окою, отже з Волгою й Москвою; 3. з Вислою через Прип'ять і Буг шляхом реконструкції Дніпровсько-Бузького каналу; 4. з Німаном шляхом реконструкції каналу Огінського; 5. з Двиною через відновлення Березинського каналу (шлях Херсон—Київ) і 6. продовження останнього шляху через Ловат, озеро Ільмень, Волхов і озеро Ладога до Неви, Ленінграду й Білого м. (через канал ім. Сталіна). Реалізація цих плянів пов'язала б Україну і Дніпровий шлях із Чорним, Озівським, Балтицьким, Каспійським і Білим морями і створила б із Києва потужний вузол водних шляхів.

Сучасний транспорт на Д. На Д. припадає половина всіх річних шляхів України і основна частина (бл. 60%) перевезення вантажів і ще більше — пасажирів. Нині вантажообіг у Дніпровому басейні на території УССР доходить мабуть до 30 млн. т (1912 р. — 12,3 млн. т). У зв'язку з госп. змінами і з створенням суцільного Дніпрового шляху змінився й характер вантажів. До революції перевозилися по Д. перев. дерево (55%) і збіжжя (27%), в 1940 р. на ці вантажі припадало лише 32% і 14%. Тепер у вантажообігу, крім дерева, відіграють роль будів. матеріали й цемент, нафтопродукти, кам'яне вугілля, залізна й манганова руда, збіжжя, метали. Гол. порти Д. лежать на перехрестях із зал. вузлами. Найважливішим портом Д. є Київ (1/2 вантажообігу басейну), вузол водних шляхів (вгору і вниз по Д. й по великих його притоках — Прип'яті, Десні, Сожі) і важливий перевантажувальний вузол. Другим щодо ваги портом, одночасно річковим і морським, є Херсон, де перевантажують нафтові продукти з моря на Д., а дере-

во, манганову руду, хліб і метали з Д. на море. Дніпропетровський порт є важливим для Донбасу; тут перевантажують лісові продукти з Д. залізницями в Донбас і приймають донецьке вугілля. В Черкасах перевантажують лісові продукти, сплавлені Д. до Одеси, в Кременчуці для Харкова й Миколаєва; в Запоріжжі вантажать дерево з гор. Д., нафтові продукти — з дол. Д., з Кривого Рогу — залізну руду, а відправляють вугілля, метали й сіль, які надходять з Донбасу. З ін. портів треба згадати Дніпродзержинське, Нікопіль (манганова руда), Кахівку тощо. В. Кубійович

Література: Максимович М. Дніпр и его бассейн. К. 1901; Оппоков Е. Режим речного стока в бассейне верхнего Днепра до г. Киева, I—II. П. 1904—14; Рудницький С. Основи землезнання України. Л.—Ужгород 1924—26; Огиевский А. Режим стока Верхнего и Среднего Днепра. К. 1932; Артемьевский А. Исследование весеннего половодья на р. Днепре за период 1877—1931 гг. К. 1933; Воблий К. Проблема Белікого Дніпра. Критика, I. Л. 1933; Шовгенів І. Водне господарство в басейні р. Дніпра на Україні. В. 1934; Кубійович В. Географія укр. і суміжних земель (розділи VII, XX). Кр.—Л. 1943; Сухомел Г. — Швець Г. Дніпро працює на комунізм. Наука і Життя, IV. 1956; див. також список літератури при ст. Водне господарство.

«Дніпро», ілюстрований двотижневик, орган Укр. Правос. Церкви ЗДА (архiep. І. Теодоровича), виходив 1922—50, спочатку в Чикаго (1922—26), 1927 як місячник, під назвою «Сіач», і 1928—50 в Філадельфії; пізніше «Д.» змінило «Українське Православне Слово».

«Дніпро», літ.-художній і гром.-політ. журн. — місячник у Києві, орган ЦК Комсомолу України, вид. «Молодь»; заснований був 1927 як орган ЦК Комсомолу «Молодняк», одночасно орган однойменної групи сов. письменників. У 30-их рр. був перейменований на «Молодий Більшовик». Нинішню назву має з 1944 р. Містячи заг.-літ. твори, віддає перевагу молодшим письменникам. Тепер відповідальний ред. О. Підсуха.

«Дніпро», календар-альманах, вид. Укр. Т-ва Допомоги Емігрантам з України, виходив у Львові 1923—39; ред. Л. Білецький і В. Завадський (1923), В. Дорошенко (1924—39); серед співр. були М. Вороний, К. Гриневичева, Д. Донцов, Д. Дорошенко, Ф. Дудко, А. Жук, І. і Ю. Липа, О. Лотоцький, І. Мазепа, Є. Маланюк, С. Сірополко і ін. Альманах містив багато мемуарно-іст. матеріалів.

Дніпрова Чайка, псевд. письменниці Людмили Березиної — по чоловікові Василевської (1861—1927), родом з Херсонщини. Почала літ. діяльність із 1884 р., друкувалася в альманахах і часописах («Правда», «Зоря», «ЛНВ» та ін.). Реалістичні оповідання з життя селянства й

інтелігенції почасти написані під народницькими впливами («Чудний», «Хрестонос», «Знахарка», «Вольтер'янець» тощо), ін. твори, зокрема цикл «Морські малюнки» (1900), «Шпаки», «Плавні горять», «Самоцвіти» та ін., являють собою ліричні етюди в прозі — символічні мініатюри й належать до укр. модернізму. Поза тим поезії, лібретта до дитячих опер М. Лисенка «Пан Коцький», «Зимова краля», «Зима і Весна», спільно з С. Русовою та А. Грабенком — «Коза-Дерева» й ін. Вибрані твори, за ред. і з статтею М. Івченка, вийшли 1929 (в-во «Час»).

Дніпрова Чайка

Дніпровий Алюмінієвий Комбінат (ДАК) у Запоріжжі, див. *Алюмінієва промисловість*.

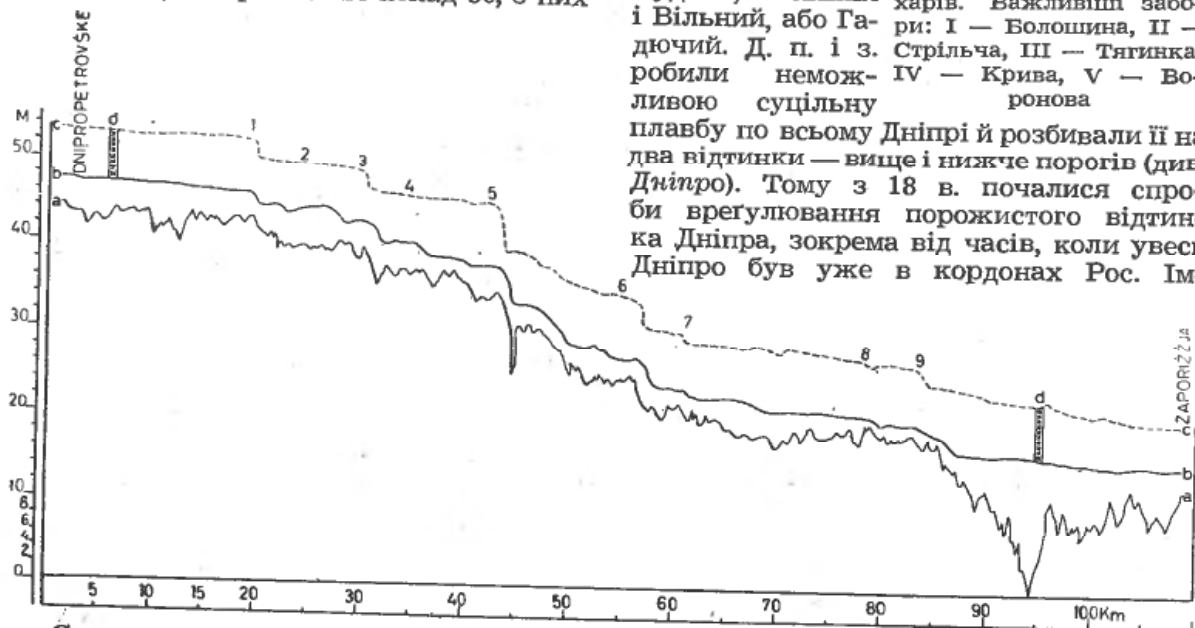
Дніпрові пороги й забори виступали в Дніпрі до 1932, себто до спорудження Дніпровської Гідроелектростанції й затоплення їх між Дніпропетровським і Запоріжжям на відтинку 90 км, де Дніпро прорізує Укр. кристалічну смугу. Дніпрове дно усіяне тут підводними й надводними скелями, камінням, бовдурами, а ріка ділиться на ряд відног; якщо каміння й скелі перетинають частину течії, вони називаються заборами, якщо всю ріку, — порогами. Пороги, числом 9, лежать на протязі 70 км від Лоцманської Кам'янки, за 15 км нижче від Дніпропетровського, до Кічкасу, забори — всіх понад 30, з них

6 — положені і вище, до Кременчука. На порожистому відтинку Дніпро спадає на 33,5 м на протязі 70 км, себто 0,47 м на 1 км, при чому спадання між порогами було мінімальне; натомість на просторі порогів воно доходило навіть до 1⁰/₀, а швидкість течії до 6 м на сек.

(Дніпро «б'є», «шумить», «реве»). Пороги й великі забори йшли за таким порядком: Кодацький, або Старокайдацький, з 4 лавами, Волошинова забора, незначний Сурський, Лоханський з 3 лавами, Стрільча забора, Звонецький (Дзвонецький), Тягинська забора, найбільший Ненаситець, або Дід, із 7 лавами, Воронова й Крива забори, Вовнізький (Вовніг, Внук) і три останні менші — Будило, Лишний і Вільний, або Гадючий. Д. п. і з. Стрільча, III — Тягинка, робили неможливу суцільну

плавбу по всьому Дніпрі й розбивали її на два відтинки — вище і нижче порогів (див. *Дніпро*). Тому з 18 в. почалися спроби врегулювання порожистого відтинка Дніпра, зокрема від часів, коли увесь Дніпро був уже в кордонах Рос. Ім-

Схематичний перекрій Дніпрових порогів (за Максимовичем)
а-а — Перекрій дна (з лівого боку). в-в — Середній водостан Дніпра влітку. с-с — Вищий водостан Дніпра весною. 1-9 — Дніпрові пороги (1 — Кодацький; 2 — Сурський; 3 — Лоханський; 4 — Звонецький; 5 — Ненаситець; 6 — Вовнізький; 7 — Будило; 8 — Лишний; 9 — Вільний)

перії. Перші роботи в 1785 р. (полк. Фалеева) і в 1795—1807 рр. (за проектами де Волана) не дали поважних результатів, у 1843—54 рр. викопано на всіх порогах уздовж лівого берега канали й усунено найнебезпечніші скелі в заборах, але канали були вузькі й мілкі, так що судна й далі йшли не лише цим «Новим ходом», але й «старим»

«Шекло» в порозі «Ненаситець»

або «козачим», себто природними прогалинами в лавах порогів і забор уздовж правого берега Дніпра. Плавба пароплавами в порожиистій частині була неможлива, веслові й вітрильні судна проходили пороги лише під час високого водостану, в малу воду проходили самі плоти й то тільки вниз по течії. Проблема плавби по порожиистій частині Дніпра була розв'язана лише після затоплення порогів і забор.

В. Кубійович

«Дніпрові Хвилі», ілюстрований тижневик, виходив з ініціативи М. Богуславського в Катеринославі 1910—14; фактичний ред. Д. Дорошенко (1910—13), згодом В. Біднов (1914). «Д. Х.», поза інформаційним матеріалом, містили літ. твори й іст. праці; серед співробітників були Д. Яворницький, Л. Біднова, І. Труба й ін.

Дніпрово-Бозький лиман, затока, утворена від затоплення гирла Дніпра й Бога Чорним морем, від якого відділена Кірибурською косою; довж. — 55 км., шир. 4—12 км., глибина 1—2,3 м, вода солонувата, час замерзання бл. 2 місяців.

Дніпрово-Бузький канал (кол. Королівський), канал на Поліссі, що в'яже р. Дніпро і Вислу; він сполучає р. Пину, притоку Прип'яті, з Мухавцем, притокою Буга; Д.-Б. к. лежить у кордонах Білоруської ССР, але на укр. етногр. території. Д.-Б. к. був збудований за Польщі в 1775—76 рр. і поширений в 1846—48 рр.; воду постачали канали від Білого й Оріхівського озер; транспорт відбувався лише на весні й восени, коли глибина води доходила до 1,5 м. Д.-Б. к. був реконструйований 1940—41

і знову, після знищення під час війни, в 1945—46, коли його поглиблено й ч.

Дніпрово-Бузький Канал

шлюз зменшено з 22 до 10. Через Д.-Б. к. транспортується перев. дерево і будів. матеріяли.

Дніпровська Гідроелектростанція (Дніпрогес, Дніпрельстан — Дніпровська електростанція), найбільша гідроелектростанція України, до спорудження волзьких гідроелектростанцій — найбільша в Європі, розташована на правому березі Дніпра, вище від м. Запоріжжя (і острова Хортиці, нижче від останнього порога). Проект спорудження гідроелектростанції був запропонований 1905 р., хоч попередні

Пропуск пасажирського пароплава через дніпровську греблю

проекти греблі для затоплення порогової частини Дніпра, щоб зробити його судноплавним по всій течії, датуються ще минулим століттям. Один із вдаливих варіантів гідроелектростанції являв собою проект укр. інж. Могилка. Але в сов. часи прийнятий був проект І. Александрова. Дніпрогес входив до числа перших 10 гідроелектростанцій за пляном держ. комісії електрифікації ССР; будівництво Д. Г. електростанції 558 000 квт (800 000 кінських сил) почалося 1927 р.; 1932 р. стали діяти перші 5 гідроенергетиків із 9. У будівництві станції брали участь амер. спеціалісти на чолі з полк. Купером. Всі будів. механізми й перше устаткування для гідростанції були імпортовані із ЗДА.

Спорудження залізобетонної греблі (див. Греблі), довж. 760 м, висотою 60 м, зумовило піднесення рівня води Дніпра вище від греблі на 37,8 м і цим самим заливття *Дніпрових порогів*, що створило

можливість безперервної плавби Дніпром. Трикамерна шлюза довжиною бл. 2 км, розташована на лівому березі Д., служить для проходу суден. Заставлені греблею води Д. створили просторе водоймище, що виповнило вузьку долину Дніпра до Дніпропетровського; довжина цього штучного озера (т. зв. «озеро Леніна») — бл. 140 км, ширина в гор. частині переважно 1½ км, в дол. — 3 км, площа — 320 км², глибина до 60 м, затримує майже 1,5 мільярда кубічних метрів води.

До війни Д. Г. працювала на проєктну потужність, але в осінньо-літні місяці виробництво електроенергії через низький рівень води у водоймищі (в наслідок вирубування лісів у верхів'ях Дніпра та його приток) різко зменшувалося (працювали тільки 2 турбіни з 9, та й то не на повну потужність). Це спричиняло періодичне напруження в енергетичному балансі Придніпров'я, і тому електрифікація р-ну, зокрема в сіль. місцевостях, не була здійснена в запроектованому розмірі.

Перед відступом у 1941 сов. військо висадило греблю, частину устаткування вивезло, а решту знищило. Нім. окупаційна влада частково відновила станцію, але перед відступом 1943 знову знищила її. В 1944—47 рр. відбудовані були 3 агрегати, в 50-тих рр. решта, тепер працюють 9 турбін із заг. потужністю 650 000 кіловат. Завдяки автоматизації, на одній зміні працюють лише шість осіб.

Енергії Дніпрогесу не досить для потреб госп-ва Придніпровського р-ну; тому ще до війни створено Придніпровське енергокільце, куди ввійшли Дніпродзержинська й Криворізька теплові електростанції, а також заводські (напр., зав. ім. Петровського). Після війни Дніпровська енергосистема була об'єднана з Донецькою в Південну. Тільки наприкінці 1955 р., з пуском Кахівської ГЕС, усунуто напружений баланс електроенергії в Півд. енергетичній системі. (Див. також *Дніпро*). А. Поплюйко

Дніпровська кристалічна гряда, див. *Український кристалічний масив*.

Дніпровська лінія укріплень, створена рос. урядом 1770—74 рр. під час рос.-тур. війни для охорони півд. кордонів від тат. нападів замість старих укріплень т. зв. Білгородської і Укр. прикордонної лінії (в межах Полтавщини й Харківщини), що втрачали значення з пересуненням кордонів на південь Д. л., довж. бл. 200 верст, ішла від Дніпра, від кріпости Олександрівської (нині м. Запоріжжя), до кріпости св. Петра (пізніше Вердянське, нині Осипенко на Озівському м.). Службу в невеликих укріпленнях лінії несли козаки. Відігравши стратегічну роль під час рос.-тур. війни

1768—74 рр., після приєднання Криму до Рос. Імперії Д. л. перестала існувати.

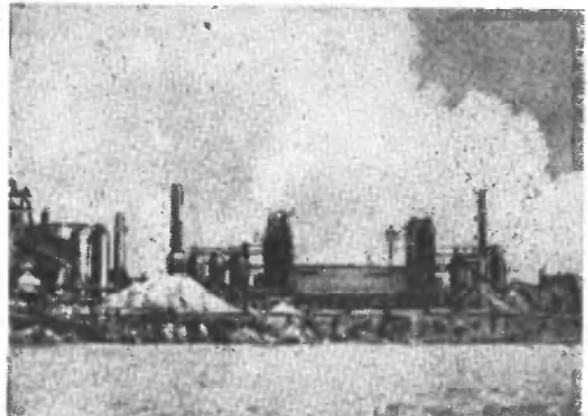
Дніпровська низовина, див. *Придніпровська низовина*.

Дніпровський Іван (1895—1934), справжнє прізвище Шевченко, письмен., родом з Херсонщини. Належав до літ. орг-цій «Гарт», Вапліте і Пролітфронт, був одним із найближчих однодумців Хвильового. Почав письменницьку діяльність із поем: «Донбас» (1922), зб. «Плуг» (1924) та ін. Згодом визначився драмами «Любов і дим» (1926) та «Яблуневий полон» (1927), що викликала гостру критику після постанови її Бортником у «Березолі», і оповіданнями. Сюжети взяті з часів світової війни й революції; серед заг. руїни, ними спричиненої, гинуть самотні одиниці, безпорадні перед жорстокістю подій. Написані в виразно експресіоністичній манері, ці оповідання, видані в збірниках «Заради неї» (1928, 1929) і «Ацельдама» (1932), були, поряд з ін. творами Д., заборонені відразу по його смерті (вмер на туберкульозу в кін. 1934), як ворожі сов. офіц. лінії в літературі. В 1956 в Спілці Письменників України поставлено питання про часткову «реабілітацію» творчості Д. М. Г.

І. Дніпровський

Дніпровський металургійний завод ім. Ф. Дзержинського, в м. Дніпродзержинське (кол. Кам'янське), найбільший метал. зав. України, другий в СРСР після Магнітогорського комбінату, збудований в 1887—89 рр. Півд.-Рос. Дніпровським Метал. Т-вом на чужоземні капітали.

Металургійний завод у Дніпродзержинському

Перед першою світовою війною був найбільшим метал. заводом Рос. Імперії. Мав 5 доменних печей, 10 мартеновських, 3 бесемерівські конвертори, рейко-балковий, листовальний, залізо-

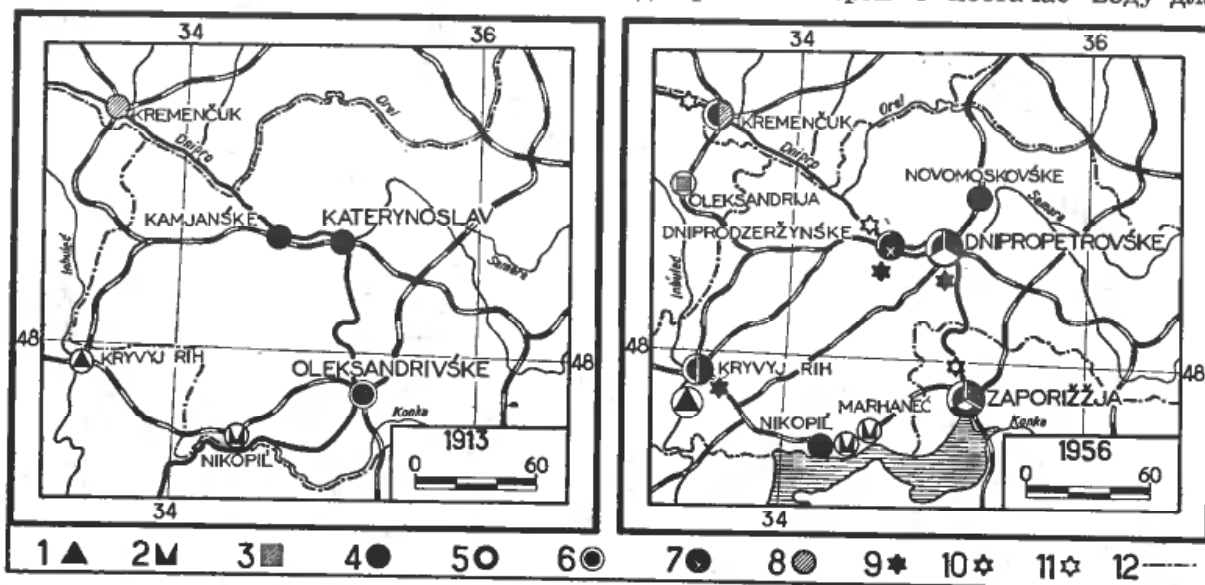
вальцівний, середньосортний, дротяний, осебандажний, ковальсько-механічний, вогнетрикий та ін. цехи; вагонобудів. цех був пізніше відокремлений у самостійне виробництво. В 1913 Д. м. з. виробив понад 499 000 т чавуну, 368 000 т сталі й 299 000 т вальців. Після революції відновив роботу 1925 р. До 1924 р. був реконструйований (споруджено 3 домни, мартенівський цех з 3 стандартними 125 т печами, блюмінг і універсальний стан); зруйнований 1941, був знову реконструйований, так що в 1949 він виробляв чавуну на 44% більше, ніж до війни, а сталі на 37%. За 1951—55 рр. на зав. збудовано 3 доменні печі, 9 мартенівських, 3 агломераційні ленти, 1 вальцівний стан. В 1956 р. урухомлений трубозаготівельний стан з продуктивністю 1 786 000 т (в тому ч. 875 000 т трубної заготівлі), домна ч. 12 з корисним об'ємом 1 386 м³ (з добовою видатністю 1 900 т) і мартенівські печі з «саженням» 370 т (під ч. 19 з річною видатністю 110 000 т). Після урухомлення домни ч. 12 зав. витоплюватиме чавуну більше, ніж вся Росія до 1917 р. (4 200 000 т). У 1955 р. зав. витопив 3—3 500 000 т чавуну

А. П.

Дніпровський промисловий район (також Промислове Придніпров'я, Придніпровський промисловий р-н; в другій пол. 1920-их рр. вживали назви «Запоріжжя»), другий після Донбасу р-н важкої пром-сти України, розташований в центр. частині Степової України в коліні р. Дніпра на території більшої частини Дніпропетровської обл. і сусідньої частини Запорізької; територія бл. 30 000 км², населення на 1956 р. бл. 2,8 мільйо-

нів. Своєю природою, минулим і нар. госп-вом Д. п. р. подібний до степової України, з тією різницею, що в 1880-их рр. розвинулася тут, так само як і в сусідньому Донецькому басейні, важка пром-сть, яка змінила екон. й демографічне обличчя Д. п. р. (див. *Степова Україна, Запоріжжя*). На відміну від Донбасу пром-сть Д. п. р. не поширилася по всьому цьому р-ну, але творить кілька гнізд, відокремлених широкими хліборобськими просторами; це одночасно великі людські скупчення, в яких живе нині бл. 1,8 мільйона населення, або приблизно 3/4 всього населення Д. п. р.; в цих скупченнях живе бл. 400 осіб на 1 км², в ін. частині р-ну ледве 40. Найбільшим і найважливішим з цих гнізд є Д. п. р. у власному значенні цього слова — м. Дніпропетровське і сусідні — Дніпродзержинське, Новомосковське і Верхньо-Дніпровське; над Дніпром лежить другий р-н — м. Запоріжжя з околицями і найменше скупчення — Нікопіль; віддалено від Дніпра лежить лише четвертий пром. р-н — Кривий Ріг.

Підставою для розвитку пром-сти Д. п. р. є наявність величезних, світового значення родовищ руд — залізної в Кривому Розі та манганової в Нікополі, недалеко від Донбасу з його великими запасами вугілля, що коксується, зручне географічне положення на перехресті шляхів з півночі на південь і з заходу на схід і те, що його перетинає гол. водна артерія України — Дніпро, який, крім транспортного значення, від часу спорудження Дніпрогесу є важливим джерелом енергії і постачає воду для

Дніпровський промисловий район

1 — Залізорудна пром-сть. 2 — Манганова пром-сть. 3 — Вуровугільна пром-сть. 4 — Чорна металургія. 5 — Кольорова металургія. 6 — Машинобудівельна і металообробна пром-сть. 7 — Хемічна пром-сть. 8 — Харчова пром-сть. 9 — Теплоелектростанції. 10 і 11 — Гідроелектростанції (10 — діючі, 11 — в будові). 12 — Межі областей (губерній)

різних галузей важкої пром-сти (тоді як Донбасові бракує води). До природних багатств Д. п. р. належать також будів. матеріали, вогнетривкі глини та особливо б. Верхньо-Дніпровського й Криворіжжя родовища бурого вугілля і наявність кам'яного вугілля, що коксується, в півн.-сх. частині Дніпропетровської обл. (продовження Донбасу на зах.), що незабаром може стати паливною базою придніпровської металургії.

До 1880 р. нинішній Д. п. р. становив, як і вся Катеринославська губ., до складу якої він входив, та степова Україна, р-н екстенсивного хліборобства; невеликі міста — губ. Катеринослав (нині Дніпропетровське), пов. Олександрівське (нині Запоріжжя) і Новомосковське мали характер торг.-адміністративних осередків. Розвиток Д. п. р. зв'язаний з будівництвом Донецької (1878) і Катеринославської (нині Сталінської — 1884) залізниць, які пов'язали Донбас з Кривим Рогом. На перехресті цієї залізниці з Дніпром постає в Катеринославі й сусідньому Каменському (тепер Дніпродзержинське) металургійна пром-сть на базі Криворізької залізної руди (віддаль б. 120 км) і донецького вугілля (віддаль б. 150 км). У 1887 р. почав працювати в Катеринославі великий Олександрівський металургійний зав. Брянського т-ва (нині ім. Петровського — див.), 1889 — трубоваляцький зав. (нині ім. Леніна — див.), згодом сталеливарний зав., листопрокатний та вальцювальний зав., дрітано-цвяховий; 1887—89 рр. збудовано в селі Кам'янці над Дніпром, вище Катеринослава, найпотужніший зав. цього р-ну — Дніпровський металургійний зав. Південно-Дніпровського металургійного т-ва (нині зав. ім. Дзержинського — див.). 1902 вступив до експлуатації поблизу Кривого Рогу невеликий чавуноливарний Гданський зав. На поч. 20 в. нові металургійні підприємства більше не будувалися, але вже існуючі заводи дуже розширювалися.

Напередодні першої світової війни Олександрівський та Дніпровський заводи виробляли разом бл. 830 000 тонн чавуну річно, що складало 26,7% всієї виплавки України (на Д. п. р. в цілому припадало 29%, на Донбас — 58%) або бл. 18% всього витоку чавуну в Росії. Дніпровський зав. був на першому місці в Росії розмірами витоку чавуну, сталі та виробництвом прокату. Частина виробленої в Д. п. р. металургійної продукції, перероблялася на місці, частина збувалася на внутр. ринкові, і досить велика кількість металу вивозилася за межі Росії. Значно менше значення мала металообробна пром-сть (насамперед

сіль.-госп. машинобудування, гол. в Катеринославі, також в Олександрівському й інших містах), деревообробна (лісшов з гор. басейну Дніпра) і харчова (гол. млинарська). У своєму розвиткові гірничо-рудна пром-сть Криворіжжя та Нікополя перевищила ріст металургійної пром-сти України. На Криворізький залізорудний басейн припадало більш-70% загальнорос. добування залізної руди (в 1900 р. — 3,4 міл., 1913 р. — 6,4 міл. т). Криворізькою рудою постачалася чорна металургія України та центру Росії, частина її йшла на зовн. ринок; експортувалася й манганова руда Нікополя. Питома вага Нікопільського манганорудного басейну в заг. імперському добуванні напередодні війни складала 21,2% (в 1900 р. — 90 000 т, в 1913 — 276 000 т).

Під час революції важка пром-сть Д. п. р. перебувала в цілковитій стагнації; лише 1923 р. була пущена перша домна на зав. ім. Петровського, далі почалося поступове відновлення заводів, що були в стані консервації. Продукція чавуну досягла довоєнного рівня в 1928 р. і творила 38% продукції чавуну УССР (до війни — лише 29%). Треба ще додати, що в 1920 і 30-их рр. побудовано низку нових залізниць, які тісніше зв'язали Кривий Ріг з Донбасом, зокрема через Запоріжжя і Нікопіль.

В 30-их рр. аж до 1941 підставою економіки Д. п. р. була і далі важка пром-сть, але крім рудної і металургійної пром-сти почало розвиватися також різноманітне машинобудування, до війни розвинене мало. Значно зросло добування залізної (1940 р. — 18 міл. т) і ще більше манганової (1940 — 1 міл. т) руд. Металургійна пром-сть зросла як шляхом реконструкції давніх заводів у Дніпропетровському (зокрема зав. ім. Петровського, ім. Леніна, ім. Лібкнехта й ім. Комінтерну, перероблений з трьох невеликих заводів, Дніпропетровський зав. металургійного устаткування), в Дніпродзержинському (Дніпровський металургійний зав. ім. Ф. Дзержинського), так і створенням нових, і то в р-нах, в яких доти не було металургії: в Кривому Розі (металургійний комбінат і коксохемічний зав.), в Нікополі (трубоваляцький зав.), Новомосковському (бляхопрокатний зав.) і зокрема в Запоріжжі. Запоріжжя виросло на другий, побіч Дніпропетровського, металургійний осередок Д. п. р. (гол. одиниця «Запоріжсталь») і працює на залізній руді Кривого Рогу, мангановій з Нікополя й на вугіллі Донбасу, яке переробляє Запорізький коксохемічний зав.; «Запоріжсталь» користується дешевою електроенергією з Дніпрогесу, яка йому особливо потрібна для

випуску електросталі, алюмінію і магнію. Великий хем. завод використовує напівпродукти коксування для виготовлення нафталіну, бензолу тощо та виробляє сульфатні добрива (перше місце в СРСР). В Запоріжжі збудований також великий зав. сіль-госп. машинобудування «Комунар», зав. автомоторів й ін. Разом 1940 р. випродуковано в Д. п. р. 3 800 000 т чавуну (41,3% продукції УРСР) і 4 000 000 сталі (46,4% продукції УРСР).

До великих підприємств, збудованих до 1941 р., треба ще зарахувати: зав. автотракторної пром-сти ім. Красіна, стрілочний зав. в системі залізничного транспорту, зав. промтранспортного машинобудування (усі у Дніпропетровському); було розпочато будівництво авіазаводу, устаткування для якого постачалося з Німеччини аж до самого поч. війни, значно розширився зав. хемічного машинобудування ім. Артема (в Дніпропетровському) і вагобудів. зав. ім. газ. «Правда» (в Дніпродзержинському), постали великі паротяго- і вагоноремонтні заводи; був пущений в експлуатацію великий деревообробний комбінат «Детальбуд», який частково працював на оборонну пром-сть. На всіх металургійних заводах будуються цехи для виробництва за спеціальними замовленнями військ. пром-сти. В зв'язку з недостатком електроенергії та недостатньою продукцією Дніпрогесу, будуються теплові електростанції в Дніпродзержинському на 96 000 квт і Криворізька ТЕЦ на 120 000 квт. Павлоградський обозний зав. військ. призначення перетворився в найбільше підприємство цього типу на Україні. Незадовго до війни на станції Баглей (б. Дніпродзержинського) збудований новий коксохімічний зав. і азототуковий комбінат. Натомість не пішла вперед харчова й легка пром-сть.

Під час сов.-нім. війни Д. п. р. був дуже зруйнований. Значна частина демонтованого устаткування була вивезена на схід і після війни майже не була повернена. Відбудова пром-сти по війні була закінчена в 1948—50 рр. З металургійних заводів найбільше розвинувся зав. ім. Дзержинського (до війни виплював понад 1 міль. т чавуну щороку); 1949 р. він давав на 44% більше продукції, ніж до війни, а сталі на 37%. Був відбудований та поширений Криворізький зав., на якому пущено бесемєрівський цех та прокатні стани. В 1956 р. виробництво чавуну Д. п. р. досягло понад 7 міль. т. і 6,5 міль. т сталі (числа приблизні). Були відбудовані та розширені рудні копальні Криворіжжя; 1950 р. перевищено довоєн. рівень, а з 1950 р. до кін. 1955 р. добування залізної руди зросло в 2,5 рази, почалася розробка руди

відкритим способом і використання залізистих кварцитів, запаси яких у багаті рази перевищують запаси червоного залізняку; 1956 р. став до ладу Криворізький гірничо-збагачувальний комбінат. Нікопільський марганцевий басейн добував марганцю концентрату на поч. 1955 р. в 2,4 рази більше, ніж 1940 р. З машинобудів. виробництв варто відзначити розбудову зав. сіль-госп. машин. В галузі легкої та харчової пром-сти будівництво йде багато повільніше, ніж в галузі важкої пром-сти, і надто відстає від потреб р-ну.

Дуже змінюється паливна база Д. п. р., який на 60-і рр. покриватиме свої потреби за рахунок внутр. добування вугілля по р-ну. Верхньодніпровський буровугільний р-н даватиме кілька мільйонів тонн вугілля на рік. На лівобережній частині (західній Донбас) передбачено будівництво понад 100 шахт, з потужністю 600—900 000 т кам'яного вугілля кожна. На терені Д. п. р. відкрито досить великі родовища природного газу. Будуються газопроводи для постачання Дніпродзержинського і Дніпропетровського коксовим газом. Передбачається значно поліпшити енергетичний баланс області, коли стане до ладу Дніпродзержинська ГЕС, потужністю на 250 000 квт, будову якої вже розпочато.

Намічені пляном завдання в галузі розвитку нар. госп.-ва в основному не змінять індустріального обличчя області. Виникає велика паливна пром-сть і р-н по-старому залишається центром зосередження важкої пром-сти України, який вивозить руди, чорні метали, хемічне та металургійне устаткування, транспортні засоби, мостові конструкції екскаваторів, гірничо-рудне устаткування та ін. Див. також Дніпропетровське, Запоріжжя, Кривий Ріг, Нікопіль та ін. міста Д. п. р.

Література: Степанов П. География промышленности СССР. М. 1950; Нариси екон. географії УРСР, т. II, вид. АН УРСР. К. 1952; Жижицяк М. Нижнее Приднепровье. К. 1956; Экономическая география СССР, Советские Социалистические Республики. М. 1957.

А. Поплюйко

Дніпровські дивізії, відділи, зорганізовані під час повстання проти гетьмана Скоропадського в околицях Трипілля, Радомішля, Хвастова, Василькова та Білої Церкви; командиром 1 Дніпровської дивізії був отаман Ф. Тимченко, згодом отаман Данченко, 2 — отаман Зелений. При облозі Києва в листопаді-грудні 1918 Д. д. становили ліві крило обложної армії. В січні 1919 р. 2 Дніпровська дивізія відмовилася коритися наказам Директорії УНР, але виступ цей був скоро зліквідований. Невелика її частина була вислана на гал. фронт; більшість повернулася на Трипільщину.

де під командуванням Зеленого влітку 1919 виступила проти большевиків.

Дніпровсько-Донецька западина, див. *Північноукраїнська западина*.

Дніпрогес, див. *Дніпровська Гідроелектростанція*.

Дніпродзержинське (V—15), кол. Кам'янське, м. обл. підпорядкування Дніпропетровської обл., положене на правому березі Дніпра; пристань, важливий пром. осередок України. Д. завдячує свій розвиток металургійному заводу, заснованому 1887—89; 1917 р. перетворене на м., з 1936 р. — нова назва —

Плян м. Дніпродзержинського. Характеристичне сильне зростання населення: 1923 р. — 17 000 меш., 1926 р. — 34 000, 1939 р. — 148 000, 1956 р. — 163 000. Металургійна, машинобудів., хемічна і цементна промсть, зокрема *Дніпровський металургійний зав. ім. Дзержинського*, збудований на базі реконструкції кол. *Дніпровського зав.*; з ін. — вагонобудів. зав. ім. газети «Правда», коксохемічний зав. ім. Орджонікідзе, цементний, азотнодобривний. Металургійний Ін-т, 2 технікуми.

Дніпропетровська область, область у межах УССР, положена в центр. частині Степової України, обабіч сер. Дніпра; 32 600 км², 2,5 міл. мешк. (1956), 28 районів, 9 міст, 30 с. м. т.

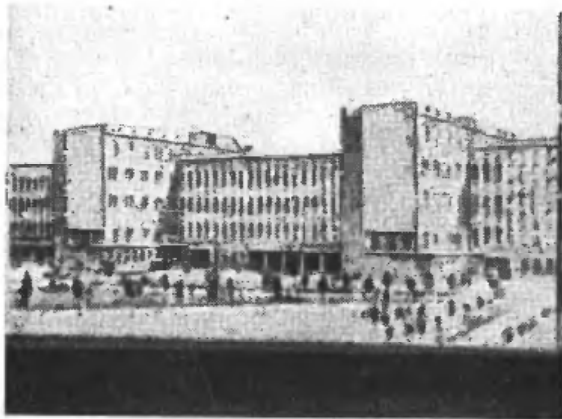
Дніпропетровське (V—16, до 1926 назва Катеринослав), п'яте за величиною м. України (1956 р. — 575 000 меш.), лежить у півн. частині степової смуги над Дніпром, перед його порогами, на перехресті Дніпрового шляху із зал., що в'яже Донбас із Кривим Рогом; один із найбільших центрів металургії, важливий культ. осередок, обласний центр.

Катеринослав був заснований колонізатором Півд. України кн. Г. Потьомкіним 1783 р. на місці запор. с. Половиця, збудованого козаком Глобою, і дістав назву на честь Катерини II. Це мало бути гол. місто всього Півдня Рос. Імперії. Однак по смерті Потьомкіна (1791)

Катеринослав підупав і з наказу Павла I перейменований був на Новоросійськ (до 1802). З 1802 він став губ. центром. З 1804 р. в Катеринослав із Полтави була переведена Духовна Семінарія, в 1805 — відкрита перша гімназія. До 70-их рр. 19 в. Катеринослав лишався невеликим торг.-адміністративним осередком степової, хліборобської губ. (1861 — 19 000 меш.), госп. значення якого полягало в тому, що перед порогами кінчалася плавба на Дніпрі й Катеринослав став перевантажувальною станцією.

Розвиток Катеринослава почався з 70-их рр., коли туди була проведена залізниця, що пов'язала його з лінією Харків—Севастопіль, а особливо з 1883 р., після збудування залізниці, що сполучила нові пром. осередки: Донецький басейн і Кривий Ріг. Відтоді Катеринослав лежить на перехресті Дніпрового шляху, яким ішли хліб і дерево, і залізничного, що ним перевозять залізну руду та вугілля, і швидко перетворюється на найвидатніший метал. пром. осередок України. 1887 почав працювати величезний Олександрівський метал. зав. Брянського т-ва (нині ім. Петровського), 1889 — трубвальцевий зав. (нині ім. Леніна), згодом ін. металургійні й металообробні підприємства. 1899 в Катеринославі постала Вища Гірнична Школа, 1912 перейменована на Гірничий Ін-т. Населення швидко зростало (1887 р. — 48 000, 1897 — 121 000, 1917 — 227 000), при цьому робітництво напливало здебільша з Росії; бл. 40% населення становили жидаи.

В молодому сильно русифікованому місті укр. нац.-культ. життя розвивалося повільно. В 60—70-их рр. в Катеринославі спорадично перебували О. Ко-

Дніпропетровський Ін-т
Інженерів Залізничного Транспорту

ніський, М. Комар, Г. Залюбовський, збираючи етногр. матеріал в околицях. У 80-их рр. децю пожвавилася праця нечисленного гуртка українців, який об'єднався навколо тижневика «Степь»,

що його з 1885 видавав Єгоров рос. мовою, але містив часом і укр. твори. На чолі гуртка був поет і етнограф І. Манжура, що 1884—93 жив то в Катеринославі, то в с. Мануйлівці. В 90-их рр. майже щороку в місті гастролювали укр. трупи з участю Кропивницького, Саксаганського, Садовського. Значно посилюлася нац.-культ. праця в 1900-их рр. В кін. 1905 р. в Катеринославі була закладена «Просвіта», одна з найактивніших на підрос. Україні, що незабаром організувала свою мережу по селах і зуміла витримати натиск адміністрації в роки реакції 1908—13 і продовжувала свою працю навіть після поч. війни під фірмою укр. філії рос. Научного Общества до 1915 р., коли процес катеринославських соц.-демократів викликав нові репресії. В 1909—13 рр. виходив двотижневик «Дніпрові Хвилі», фактично редагований Д. Дорошенком. Серед діячів з укр. інтелігенції в цей час особливо визначалися Д. Дорошенко, В. Біднов, А. Синявський, Д. Яворницький, А. Кащенко, М. Богуславський. Наталія Дорошенко працювала над створенням укр. роб. театру. Не зважаючи на посилений нагляд поліції, в 1915 активізувалася діяльність укр. соц.-демократів, що вели працю між опанованими перем. рос. соц.-дем. пропагандою катеринославськими робітниками — українцями; група була викрита жандармами; політ. процес скінчився засланням на Сибір. Революція 1917 р. піднесла діяльність укр. громадянства в Катеринославі, серед якого особливо активними були І. Труба, В. Біднов, Л. Біднова, Є. Вировий, І. Мазепа, П. Феденко, С. і О. Єфремови й ряд ін. Відновили працю «Просвіти», почалася українізація освіти (одна з перших укр. гімназій у 1917 р.), заходами Є. Вирового розгорнуло досить широку роботу Укр. Видавництва. Восени 1917 при участі полк. М. Омелянвича-Павленка, І. Труби, С. та О. Єфремових створений був Гайдамацький курінь. 1917 братами Г. й М. Горобцями із катеринославських робітників і навколишніх селян були зорганізовані відділи Вільного Козацтва, які билися потім з більшовиками. Але здавна ведена більшовиками пропаганда в Катеринославі та його роб. околицях із чималим числом неукр. робітництва давала свої наслідки, і Катеринославська оргція більшовиків (на чолі Е. Квірінг), стала одним із важливих осередків у боротьбі рос. більшовиків за владу на Україні. Протягом війни 1917—20 рр. Катеринослав не раз із боями переходив із рук у руки; ситуація ускладнювалася ще тим, що б. Катеринослава діяли загони анархіста Н. Махна, який у 1919

навіть захоплював і грабував місто. Події 1917—21 рр., з воєнними діями, частими змінами влади, руйнацією промсти, заборною торгівлі, больш. ревізіціями й голодом, вплинули на занепад міста (1923 р. — ледве 129 000 меш.), пізніше Д. повернулося до попереднього стану (1926 р. — 233 000). Порівняно з довоєнним часом у Д. зріс % українців і зменшився % жидів (за переписом 1926 р. українці становили 35,9%, росіяни 31,5%, жида 26,7%). В 30-их рр. у Д. були реконструйовані старі заводи і поставили нові. Місто зросло, і в 1939 р. ч. меш. досягло 501 000. Під час другої світової війни Д. було значно зруйноване большевиками при відступі 1941 р. і німцями восени 1943; населення його зменшилося до 280 000 в 1943 р.

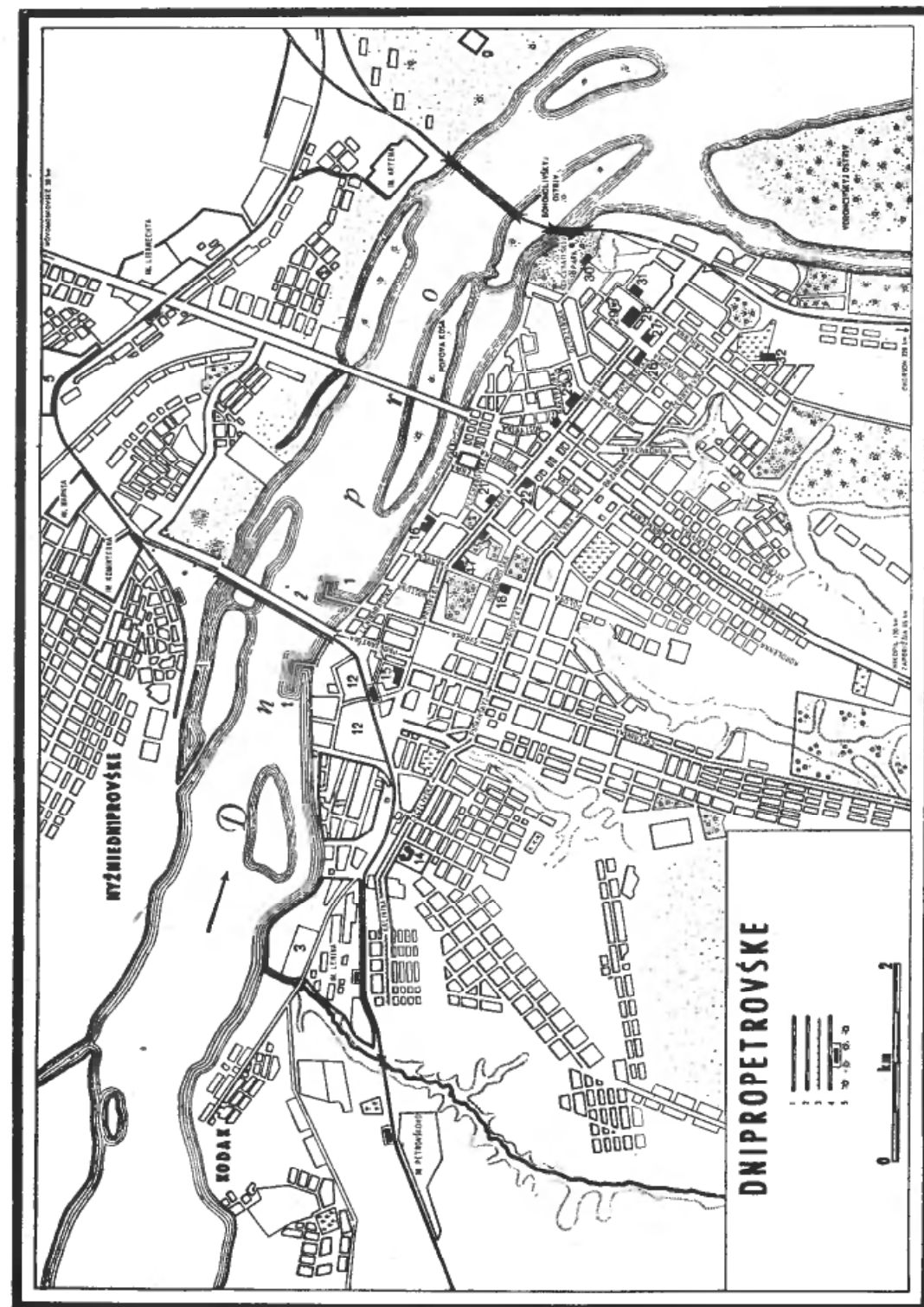
В час другої світової війни в Д. діяв Укр. Нац. Комітет (з Б. Андрієвським на чолі), праця якого була зосереджена

Дніпропетровське

на культ.-осв. справах. Д. було одним з важливих осередків протинім. резистансу. Після війни Д. відбудовалося, і ч. меш. у 1956 р. доходило 576 000.

Нині Д. займає простір 164 км². Вісско міста є широкий, озеленений проспект ім. К. Маркса (кол. Катерининський), що тягнеться (5 км) паралельно до Дніпра в нагірній і підгірній частині міста. З кін. 19 в. м. поширюється в зах. напрямі, де був збудований перший великий зав. — Брянського Т-ва. Довж. Д. сягає нині понад 15 км. З 1910 р. Д. поширилося й на лівий, низький берег ріки, через яку збудовано 3 мости. Перший із них, двоповерховий, споруджений у 80-их рр., був тоді найбільшим в Європі. Оселі, колись розкидані, згодом стали передмістями Д. і в 30-их рр. увійшли в міську смугу: Амур-Нижньодніпровське (вантажна станція, порт) і Кам'янка. Останнім часом у міській смузі, в півд. частині, виникло селище Нижній. Засоби сполучення в Д. — трамвай, автобуси й тролейбуси. Порівняно з іншими містами України Д. має багато садів і парків (площа озелених

- 1 — Пристань
- 3 — Цементний зав.
- 5 — Вагонний зав.
- 9 — Збірник нафтовий
- 11 — Збройовий зав.
- 12 — Льокомотивний зав.
- 14 — Палац культури
- 15 — управління півд. залізницями
- 16 — Електровня
- 17 — Театр
- 18 — Виконком
- 20 — Водозбірник
- 21 — Пошта
- 22 — Музей Мистецтва
- 25 — університет
- 26 — Біологічна Станція
- 27 — Гірничий Інститут
- 28 — Іст.-Археологічний Музей
- 29 — Собор
- 30 — Шпиталь
- 31 — Бактеріологічний Інститут
- 32 — Медичний Інститут

Дніпропетровське (план міста)
 1 — Дворейкові залізниці. 2 — Однорейкові залізниці. 3 — Трамвайні й автобусні сполучення. 4 — Залізничні станції. 5 — Парки, насадження, дерева

масивів 1330 га), найбільші — ім. Т. Шевченка (код. кн. Потьомкіна) на високому скелястому березі Дніпра в сх. частині м. і парк ім. Чкалова (з дитячою залізницею) в центрі.

Д. є одним з найважливіших центрів важкої індустрії України й усього СРСР. Заводи дорев. доби зазнали кількаразової реконструкції, постало багато нових. Найстарішим і найбільшим зав. є Дніпропетровський металургійний завод ім. Петровського, окремі цехи якого згодом перетворилися на самостійні підприємства. До найважливіших заводів належать: Дніпропетровський металургійний завод ім. Петровського, Дніпропетровський металургійний трубовальний завод ім. Леніна, Дніпропетровський трубопрокатний завод ім. К. Лібкнехта, з мартенівським, вальцювним і трубним цехами, Дніпропетровський завод ім. Комінтерну, — вальцетокарний і бляхокатальний, Амур-Нижньодніпровський й ін. На базі металургії розвинулася металообробна й машинобудів. пром-сть — Дніпропетровський зав. мостових конструкцій (ім. Молотова), металургійного устаткування (ДЗМУ), варстатобудів., дрітано-цвяховий, завод ім. Профінтерну, зав. с.-г. машин ім. Ворошилова, паротяго- і вагоноремонтні заводи та ін. В металургійній і машинобудів. пром-сті працює 80% робітників Д., вартість її продукції становить 75% валової продукції. З металургією зв'язана коксохімічна пром-сть і виробництво вогнетривких матеріалів. На дереві і лісоматеріалах, що сплавляються Дніпром, розвинулася деревообробна і лісохімічна пром-сть, з харчової пром-сти найбільше значення має борошномельна; менше значення має легка пром-сть. Пром-сть і міське госп-во одержують струм із Дніпропетровського кільця, яке об'єднує Дніпрогес, Криворізьку й Дніпродзержинську електростанції; останнім часом це кільце пов'язане з системою Донбасу.

Д. є важливим комунікаційним вузлом, де схрещуються лінії Донбас—Кривий Ріг і Харків—Херсон із водним Дніпровим шляхом. Річний порт Д. належить до найбільших на Дніпрі. Він є важливий для Донбасу й Криворіжжя; до цих р-нів залізницею надходить дерево з верхів'їв Дніпра, звідти транспортується вугілля, руда, зерно, горюдина. Д. має авіасполучення з більшими містами України й СРСР.

В 20-их рр. укр. наук. життя об'єднувалося навколо відкритого в 1925 р. Дніпропетровського Наук. при УАН Т-ва (Д. Яворницький, В. Пархоменко, Ю. Коршун, П. Єфремов, М. Злотников, М. Вречкевич, І. Степанів та ін.), що велику

увагу приділяло насамперед вивченню свого краю. Однак уже в 1929 р. на укр. науковців упали перші удари терору в зв'язку з процесом СВУ (Л. Віднова, П. Єфремов та ін.), і від поч. 30-их рр. діяльність Наук. Т-ва і Т-ва Красназства припинилася. Не могла розгорнутися і літ. діяльність, хоч вона проходила в льояльних сов. формах орг-цій «Плуг» і ВУСПП (недовго виходив журн. «Зоря»); в 30-их рр. визначніші літ. діячі зникли. Нині Д. має 10 високих шкіл, здебільша — у зв'язку з госп. характером області — технічних. Найстарішим є Дніпропетровський Гірничий Інститут — з 1899 р., в 1918 р. постав Дніпропетровський Державний Університет, згодом, в 1930 р., інститути: Металургійний і Хеміко-Технологічний, обидва виділені з Гірничого Ін-ту; далі Ін-т Інженерів Зал. Транспорту, Інженерно-Будів., Медичний, Фармацевтичний, Сіль.-Госп. і Пед. Ін-т Чужих Мов. Н.-д. ін-ти зв'язані здебільша з важкою індустрією, зокрема Н.-Д. Ін-т Чорної Металургії АН УРСР, перенесений до Д. з Києва, Ін-т Фізичної Хемії, Ін-т Коксової Пром-сти, Ін-т Техн. Фізики й ін. Технікуми (бл. 20) готують кадри для різних галузей пром-сти. З театрів найважливіші обл. Укр. Театр ім. Т. Шевченка, Театр рос. драми ім. Горького й дитячий ляльковий. Серед музеїв (між ними Художній, заснований 1914 р., Природознавчий та ін.) особливе значення має Іст.-Археологічний Музей, заснований 1905 відомим істориком Д. Яворницьким; в основу його лягли цінні збірки О. Поля. Поміж бібліотеками визначаються Держ. Публічна Бібліотека, заснована 1887 р., і бібліотеки Гірничого Ін-ту, Ун-ту й Металургійного Ін-ту, Ін-ту Інженерів Зал. Транспорту, а також Техн. бібліотека зав. ім. Петровського. Обл. архів містить документи від кін. 18. в.

М. Глобенко і В. Кубійович

Дніпропетровський Гірничий Інститут (ім. Артема), найстаріша висока гірничо-школа на Україні; заснований 1899 р. як Вища Гірничо-Школа, 1912 р. перетворена на Гірничий Ін-т. 1930 р. з Д.Г.І. виділені як окремі високі школи — Металургійний Ін-т і Хеміко-Технологічний. Нині Д.Г.І. має 4 факультети: геолого-маркшейдерський, гірничий, гірничо-механічний і шахтобудівельний.

Дніпропетровський Державний Університет, заснований в 1917—18 у складі 4 факультетів на базі Вищих Жіночих Курсів, що існували в Катеринославі з 1916. 1920 мед. фак. перетворено на Мед. Ін-т; решта факультетів (іст.-філол., фіз.-матем. і юридичний) були реорганізовані в Дніпропетровський Ін-т

Нар. Освіти; після нових переорганізацій в 1930—32 рр. ун-т був відновлений в 1933 р. В 1952 він мав 6 факультетів: іст., філол., фіз.-матем., геол.-геогр., жем., біол. і заочний відділ.

Дніпропетровський завод ім. Комінтерну (Амур-Нижньодніпровське), під цим ім'ям об'єднані 3 невеликі, збудовані до 1917, заводи в лівобережній частині Дніпропетровського: 1. листовальний цех для вальцювання (прокату) дахового й лопатного заліза й цехи для виготовлення бляхи; 2. вальцетокарний (до 1941 — гол. постачальник вальцівних валків для укр. метал. пром-сти); 3. мартенівський цех із 2 печами і сортовальний цех. Продуктивність заводів — бл. 200 000 т готових виробів.

Дніпропетровський завод металокопцювання (ім. В. Молотова), розташований на березі Дніпра на північ від зав. ім. Петровського, цехом якого він був до 1930 р. Після війни 1941—45 був відбудований і розширений. Виробництво становить кількості тис. тонн металокопцювання. Понад 80% копцювання зварні; клепані складають менше ніж 20%. Зав. виробляє залізничні та пішохідні мости — зварні та клепані; естакади, ферми, конструкції екскаваторів, каркаси високих будинків і пром. будівель, зварні кожухи доменних печей та кавперів, листові, зварні та клепані вироби, металеві конструкції для гідроелектростанцій (щити), газопроводи та ін. Більша частина продукції вивозиться за межі України; чимала частина — за кордон: у Китай, Індію й країни Сх. Європи.

Дніпропетровський металургійний завод ім. Петровського (кол. Олександрівський, або Брянський зав.), був заснований Акціонерним Товариством Брянського рейкопрокатного, залізничного, сталеливарного й механічного заводу, з залученням укр. капіталу, і почав виробництво 1885 р. Зав. розташований у півн. частині Дніпропетровського б. станції Горішнє. 1913 р. він був другим за розміром заводом Рос. Імперії; річне виробництво понад 400 000 т чавуну; на зав. було 5 доменних печей з корисним обсягом 250—600 кубічних м, 7 мартенівських печей, 3 бесемєровські конвертори і 10 вальцівних станів. Після революції зав. був на консервації. Перша домна була пущена 1923 р. На 1940 р. вито чавуну перевищив 750 000 т. Виробництво чавуну, сталі та вальцювання удвоє перевищило обсяг продукції 1913 р. На зав. був збудований третій мартенівський цех із двома 100-тонними печами. Перед евакуацією 1941 р. були зруйновані всі найважливіші метал. агрегати, крани та будівлі. З жовтня 1943 почалася відбудова заводу. На 1955 р. за

техн.-екон. показниками використання доменних та мартенівських печей і вальцівних станів зав. перевищив рівень 1941 р. Відомостей про обсяг виробництва не публікують. А. П.

Дніпропетровський металургійний трубобвальний завод ім. Леніна, в Дніпропетровському, розташований побіч зав. ім. Петровського; заснований у 1889 р. бельг. т-вом братів Шодуар. Тепер на зав. є 4 мартенівські печі із «саженням» («садкою») понад 50 т кожна, цех безшовних труб, трубоелектрозварний, листовальний стан і цех тонкостінних авіотруб. Виробництво перевищує рівень 1941 р. (виток сталі 200—250 000 т).

Дніпропетровський трубопрокатний завод ім. К. Лібкнехта, на лівому березі Дніпра, в передмісті Дніпропетровського (Нижньодніпровському), відомий до революції як трубобвальний і дрітязав. У 30-их рр. поширений і модернізований. 1941 р. Д. т. з. мав мартенівський цех, старотрубний і новотрубний цехи. В 1935 р. пущено перший в СРСР цех цільнокатаних коліс із виробництвом 100 000 т коліс (англ. устаткування); крім того, існує бальоновий цех і фасонноливарний. Виробництво зав. — 600—700 000 т сталі й бл. 400 000 т вальцювання.

Дніпросоюз, центр. союз кооп. споживчих союзів, заснований 1917 р. в Києві, був найважливішим центр. союзом України в добу державності. До кін. 1918 р. Д. об'єднував бл. 8 000 кооперативів і бл. 80 пов. та окружних союзів; постачав галантерейні, мануфактурні та ін. товари, організував кілька фабрик і друкарню (на пром. підприємствах Д. працювало понад 2 000 осіб). Крім торг. відділів, Д. мав ревізійно-інструкторський, статистично-екон., культ.-осв., юридичний, асєкураційний відділи, видавав книжки й журн. «Кооп. Зоря». Особливою заслугою Д. було видання великої кількості укр. книжок, зокрема, підручників, та орг-ція бібліотек, читалень, театральних гуртків. Д. заснував власну кооп. школу. Д. був гол. репрезентантом укр. торгівлі за кордоном. 1920 р. більшовики ліквідували Д., заснувавши на його місці *Вукопспілку* в Харкові. В-во продовжувало діяльність у Відні 1919—21, видавши низку брошур про кооперацію, кілька підручників, «Ілюстровану іст. України» і «Культ.-нац. рух на Україні 16—17 в.» М. Грушевського й ряд ін. книжок.

Дністер, друга за величиною ріка України, довж. 1410 км, величина стоїща 71 990 км². Колись увесь Д. плив на укр. території, але після оселення предків сучасних румунів на території на сх. від Карпат (починаючи з кін. 14

в.) і повільної румунізації більшої частини Басарабії Д. становить між Моги́левым і майже Дністровим лиманом (бл. $\frac{1}{3}$ течії) пограничну укр.-рум. ріку — тепер також кордон між УССР і Молдавською ССР; нижче Рибниці рум. етногр. територія навіть переходить на лівий берег Д. Отже бл. 25% сточища Д. лежить нині за межами укр. етногр. території й за межами УССР.

Д. — гол. р. Галичини, яку через це інколи називають Наддністрянщиною. Іст. й етногр. традиція Д. — символа кол. сили

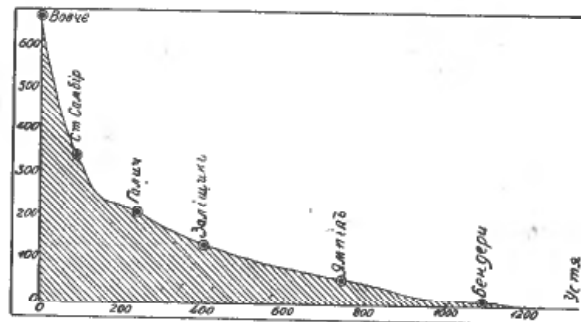
Звенигород, над Дністром.

Гал.-Волинської Держави, зберігалася й тоді, коли Д. втратив своє політ.-госп. значення. Звідси пістет до Д. у зах.-укр. романтиків — «будителів» М. Шашкевича («Русалка Дністровая») та Й. Федьковича (твори, з Д. зв'язані), звідси пізніше також назва Д. для ряду гром. установ і орг-цій у Галичині. Р. М.

Опис ріки. Д. витікає з-під верха Розлуч на півн. узбіччях Карпат у Сер. Бескиді недалеко від с. Вовче, на висоті 700 м. Його течію можна поділити на гор. — від джерел до Нижнева, сер. подільську — до Тирасполя й долину. Гор. Д. на відтинку бл. 50 км являє типову гірську річку, що тече спершу на півн. зах., згодом на півн. сх. і проломлюється крізь карпатські хребти; на цьому відтинку Д. має великий спад і несе багато скального матеріалу. Б. Старого Самбора Д. виходить із гір і за 10 км нижче виходить на заболочену Наддністрянську рівнину, якою тече аж до гирла р. Свічі; спад Д. тут відразу зменшується, він пливе через свій власний напливовий стіжок, ділиться на відноги й утворює численні острівці. Від гирла Свічі лівий берег Д. підноситься (Поділля), а від Нижнева обидва береги сходяться над самою р., і Д. входить до подільського яру. В гор. течії до Д. впадають найбагатші на воду притоки: з правого боку карпатські ріки — Бистриця з Тисьменицею, Стрий (170 км) із Опором, Свіча (105 км) з

Мізункою і Сукеллю, Лімниця (120 км) з Чечвою і дві Бистриці — Солотвинська (80 км) і Надвірнянська (110 км), з лівого боку — карпатський Стривігор, з Розточчя — Верещиця, з Поділля — Щирець, Зубря, Бібрка, Свір і Гнила Липа (80 км).

Сер. Д. пливе глибоким (100 й більше м) вузьким яром, часто цілком наповненим річищем, і має численні меандри (докладніше див. Поділля). Шир. Д. тут пересічно 160—200 м, найменша 60, найбільша 400 м. Спад Д. і швидкість течії нерівномірні (див. мал.), вони найбільші б. Ямполя, де Д. пробивається крізь Укр. кристалічний масив й утворює пороги; пересічний спад від гирла Збруча до м. Моги́лева 30 см на 1 км, від Моги́лева до Дубосар — 17. Сер. Д. майже позбавлений правобічних басарабських приток (лише Реут — 210 км, Ікель, Бик — 130 км і Ботна), і тому його сточище асиметричне. Лівобічні подільські притоки плывуть, як і сам Д., в ярах: Золота Липа (140 км), Коропець, Стри-

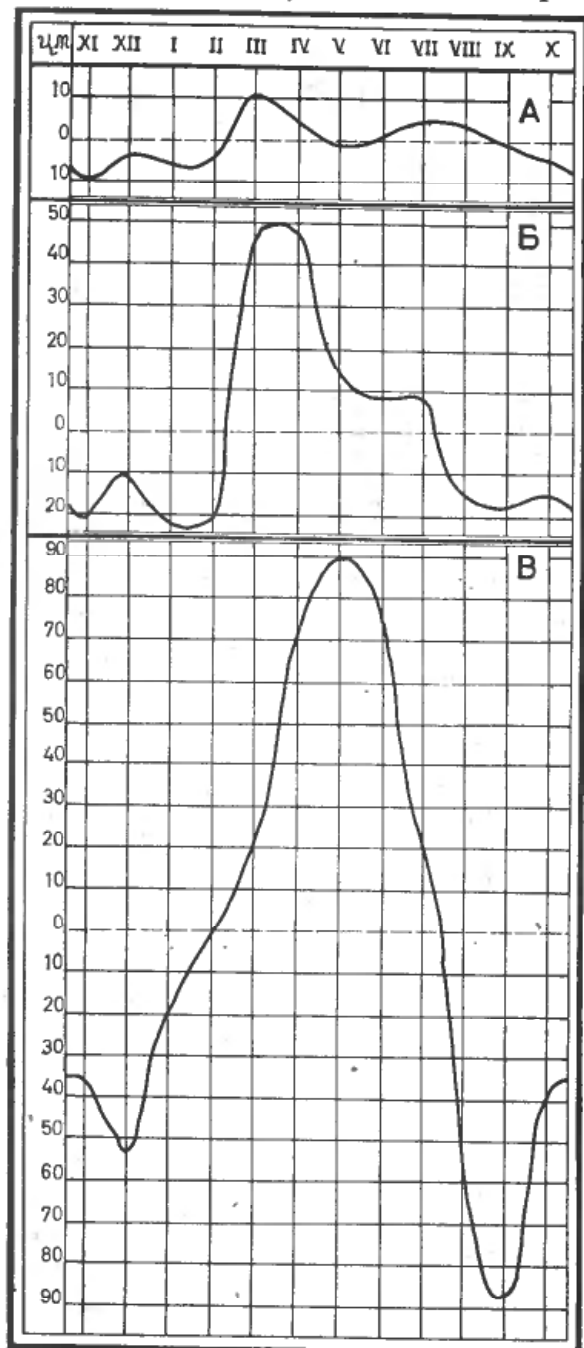

Поздовжній профіль долини Дністра. На ньому зазначено невіривняний спад в околиці Галича і Ямполя (пороги)

па (170 км), Джурин, Серет (255 км), Збруч (190 км), Смотрич (153 км), Ушиця (112 км), Калюс, Лядава, Мурахва (155 км), Русава, Ягорлик (80 км), Кучурган (110 км). Нижче с. Дубосари дол. Д. розширяється до 8 км, а нижче Тирасполя, де виходить на Чорноморську низовину — до 16 км; 20 км нижче Тирасполя між Д. і його рукавом Турунчуком лежать широкі, до 20 км. плавні, вкриті комишами й кущами, що заливаються під час повені. Шир. Д. 100—240 м, при самому гирлі знову менша. Д. впадає в Дністровий лиман, відділений від моря косою з двома гирлами. Спад Д. ледве 4 см на 1 км, б. гирла 2 см, швидкість мінімальна.

Водостан Д. зазнає сильного коливання; весняний максимум (II—V), спричиняється таненням снігів, літній — сильними дощами в гор. і сер. частинах сточища Д. і найвиразніше виявляється в гор. течії; зокрема, літні повені часто бувають катастрофічні (напр., 30. 8. — 2. 9. 1927 і в серпні 1941

— обидві в Карпатах і на Підкарпатті). Найнижчий і найбільший стабільний водостан має Д. восени й узимку. Загалом водостан Д. зазнає сильних коливань, і найбільша амплітуда водостану доходить у сер., яровій течії — до 10 м (Жванець). Сер. річний стік Д. становить 330 м³ на сек., себто 10 км³ на рік;

Річний період змін рівня води в Дністрі: А. під Ст. Самбором, Б. під Заліщиками, В. б. Маяків. На кривій «А» зазначено літній максимум (VII—VIII), що в кривих «Б» і «В» зникає.

основна маса стоку припадає на весну, на зиму — 15—20%. Д. замерзає на час від пол. грудня до пол. березня, пересічно на 2½ місяці.

І. Тесля

Фавна Д. досить близька до дунайської і тільки на його водоймищах обмежена: чіп, чопик, йорж смугастий, умбра, що живуть також у річках Закарпаття; карп. частиною сточища Д. обмежується наявністю форелі, пірія і марени балканської. Осятрові поступово стали рідкими і з'являються лише в дол. течії Д., за винятком чечуги, виро-зуба, що заходять далеко в гор. течію. У пром. ловах на Д. переважають підуст — 65%, плітка — 9%, щука — 8%, марена — 7%. Е. Ж.

Д. як водний шлях. Д. був відомий ще стародавнім грекам (Тірас), які при його гирлі мали свою колонію Тіру й меншу Нікополь. Тоді Д. становив частину гол. водно-суходільного шляху, що вів від Балтицького м. уздовж Одри, Висли, Сяну й Дністра до Чорного моря. Сер. Подністров'я належало до найраніше заселених частин укр. земель. Уздовж Д. проходили глибоко в укр. землі торг., культ. й навіть політ. впливи греків і римлян (після приєднання Дакії до Римської імперії). Під час переселення народів ці впливи зникли, й Д. надовго втратив своє значення.

Після того як басейн Д. був заселений укр. племенами й увійшов до складу Київської Держави, він став, побіч Дніпра, її другою, додатковою госп.-політ. віссю. Це значення мав Д., зокрема, в Гал. князівстві, експансія якого йшла на півд. уздовж Д. (і Прута) і до якого належало Пониззя, положене між Д. і Дунаєм. Над Д. лежала столиця країни — Галич, уздовж Дністрового шляху були такі міста, як Онут, Василів, Ушиця, Бакота. Після тат. навали 13 в. Дністровий шлях занепав, і госп. віссю Гал.-Волинської Держави став Буг на крайньому заході. Нового значення набув Д. після витиснення татар із Пониззя лит.-руськими князями в пол. 14 в. В той час Галичина була вже в руках Польщі, а сточище сер. Д. перейшло під кін. 14 в. до нової важливої роля ряду міст над Д., в гирлі Д. засновано Білгород, вище Бендери, постали торг. пункти генуезьких купців, які посередничали в зв'язках між зах.-укр. землями й Середземним м. Поруч із Дністровим шляхом мав більшу вагу суходільний: Львів—Сучава—Яси—Бендери—Хаджибей (сучасна Одеса)—Очаків. З переходом Молдавії під владу Туреччини (на поч. 16 в.) Дністровий шлях втратив своє значення; він став на три століття кордоном Польщі й Туреччини на великому відтинку від Червоного городу до Ягорлика, а міста на правому березі: Аккер-

ман, Бендери, Сорока і Хотин, — Туреччина перетворила на міцні фортеці.

Після розпаду Польщі й приєднання Басарабії до Росії (1812) сточище гор. Д. опинилося в межах Австр. Держави, а його друга частина — в межах Рос. Імперії. В наслідок зменшення ваги водних шляхів, через несприятливі природні умови (маловоддя, численні закрути, яровий характер і пороги б. Ямполя), а також розподіл басейну між двома державами та брак серйозних регуляційних робіт як на австр., так і на рос. відтинку течії, свого кол. транспортного значення Д. уже не повернув. Початки судноплавства на рос. території Д. походять з 1843 р., але основні роботи проведено тільки в 1884—94 рр. Після цього Д. став доступний для пароплавів, але великої ваги не мав і далі: до 1927 р. ним ходили пароплави вниз від Могилева Подільського, хоч судноплавний Д. від Галича (себто на протязі 800 км). Більше значення мав на Д. сплав дерева; загалом вантажообіг Д. не становив і 5% порівняно з Дніпром.

Під час укр. визвольних змагань Д. на території кол. Росії став фактичною границею УНР і Румунії, хоч уряд УНР не визнавав рум. окупації Басарабії; на території Галичини Д. відіграв важливу роллю в червні 1919, після чортківського прориву, як прикриття лівого наступаючого корпусу УГА. В період між двома світовими війнами Д. становив сов.-рум. кордон і рух на ньому завмер. Нині транспорт на Д. занедбаний, так само як не використана його водна енергія, за винятком побудованої в 1954—55 Дубосарської ГЕС на території Молдавської ССР. По Д. перевозять гол. дерево й будів. матеріяли; гол. пристані — Могилів, Сорока, Бендери, Тираспіль. Д. легко сполучити каналом із Сяном і Вислою (такі проекти існували ще за австр. часів), що сильно піднесло б його значення.

Література: Лохтин В. Река Днестр, ее судоходство, свойства и улучшение. О. 1886; Пузыревский Н. Днестр, его описание и предположение о его улучшении. П. 1902.

В. Кубійович

«Дністер», асекураційне т-во у Львові, засноване 1892 р., з метою взаємної безпеки від вогню, крадіжки і влому; засновники: К. Левицький, В. Нагірний, С. Федак, Д. Савчак і Т. Бережницький; директори: Я. Кулачковський (1892—1909), С. Федак (1909—20) і Я. Колтонюк (1920—44). У 1929 р. «Д.» мав 1 200 агентств і 95 630 членів, майна на 1 972 000 поль. злотих, резервний фонд — 520 000 злотих. Дальший ріст «Д.» припинила госп. криза, обмеження поль. державою ді-

яльності на саму лише Галичину, а, особливо, відібрання концесії на забезпечення від вогню будинків (1935) із залиценням тільки права на забезпечення рухомого майна. У 1937 р. «Д.» мав у

«Дністер» у Львові

цьому відділі 14 502 полісів на суму 19 406 721 злотих, а у відділі забезпечень від крадіжки із вломом 1 325 полісів на 4 005 094 злотих. «Д.» був ліквідований больш. владою.

«Дністер», укр. кооп. банк з обмеженою порукою у Львові; заснований 1895 р. з метою матеріальної допомоги членам вміщенням ощадностей, позичками тощо. Ч. членів — понад 10 000, власні фонди 967 858 поль. злотих, оборотні 3 645 271 злотих, на позичках 3 017 237 злотих (на 31. 3. 1933). Ліквідований больш. владою.

«Дністер», в-во в Кам'янці Подільському 1911—20, видавало кооп. брошури; твори С. Руданського, шкільні підручники, гол. 1918—20; в-вом завідував В. Сочинський.

Дністровий лиман, затоплене гирло р. Дністра, відділене від Чорного м. вузькою піщаною косою Бугаз; довж. — 40 км, шир. — 4—10 км, глибина 1,5—5 м. В кін. 1955 р. між Білгородом і Овідіополем збудований міст, що сполучає обидва береги лиману.

«Дністрянка», альманах, виданий у Львові 1876 гуртком молодих співробітників «Друга»; оповідання І. Франка і його ж переклад «Повіні» Е. Золя, М. Павлика й ін.

Дністряньська Софія (1882—1956), уроджена Рудницька, дружина Станислава Д., піяністка (зокрема виконавча Шопена) і педагог, родом з Галичини;

концерти у Відні, Грацу, в Галичині й на Закарпатті; статті на муз. теми.

Дністрянський Станислав (1870—1935), визначний правник, родом з Тернополя, проф. цивільного права в ун-тах у Львові і Празі, ректор УВУ, чл. ВУАН і д. чл. НТШ; редагував «Часопись Правничу і Економічну», «Правничий Вісник», гол. Т-ва Укр.-Руських Правників у Львові; в 1907—18 рр. посол до віденського парламенту від нац.-дем. партії, де м. ін. був гол. комісії для реформи цивільного права. Помер в Ужгороді. Автор численних праць укр., нім. і чес. мовами з цивільного права, гол. з права зобов'язань і речевого права, дали — заг. науки права. Найважливіші: «Das Wesen des Verlieferungsvertrages», «Aufträge zugunsten Dritter», «Австр. право облігаційне» (1901), «Звичаєве право та соціальні зв'язки», «Цивільне право», «Заг. наука права і політики» (1923) й ін. Працював над укр. правничою термінологією, автор проекту конституції ЗУНР. Д. — представник соціологічної школи права, він намагався ослабити правничий позитивізм підкресленням соціального характеру норм та природних засад права (подібні погляди обстоював пізніше Ерліх „Soziologie des Rechtes“). Д. дав власну інтерпретацію судової свободи, прийняту пізніше австр. цивілістами.

В. М.

Добжанський Теодосій (* 1900), визначний біолог-генетик, родом з Немирова, проф. Колумбійського Ун-ту; 1918—24 працював на Україні, 1924—27 у Ленінграді, з 1927 в ЗДА. Понад 300 публікацій, перев. англ. мовою; м. ін. «Опис нового роду *Coccinella* з околиць Києва» (1918),

С. Дністрянська

С. Дністрянський

Т. Добжанський

«Лошади Семиречья» (1927); найвідоміші праці в двох серіях: „Genetics of Natural Populations; „Studies of the Genetic Structure of Natural Population“ (1938—57); „Heredity, Race and Society“ (1946—57); „Evolution, Genetics and Man“ (1955); кн. „Genetics and Origin of Species“ нагороджена 1941 медаллю Daniel Girard Elliot (нагорода Амер. Нац. Академії).

Добжанський (Dobrzański) Ян (1820—86), поль. публіцист у Львові, ред. ряду часописів, де в 50—60 рр. містив чимало матеріалів з укр. етнографії, іст. та письменства.

Добичники, люди, що займалися військ. справою в пограничних степових смугах України; цю назву зокрема застосовували до укр. козаків кін. 15—16 вв., які постійно воювали з татарами.

Добко Теодосій (1908—53), василіянин, укр.-кат. церк. і гром. діяч у Зах. Канаді, протоігумен кан. провінції Василіян (1948—53).

Добошанка, верх у сх. Горгіанах в столичці Бистриці Надвірнянської, 1757 м висоти.

«Добра книжка», кат. в-во, видавець і ред. О. Мох; постало у Львові 1920 р. п. н. «Літ. вид. Ін-т Д. К.»; на еміграції, в Австрії, 1948—49 випустило кварталник «Життя і Слово»; з 1952 в Торонто (Канада); до 1957 видало 154 випуски перекладної й оригінальної літератури, перев. рел., популяр.-наук. і іст. змісту, різними серіями.

«Добра Новина», неперіодичний орган Укр. Соц. Партії (УСП), після злиття УСП з РУП короткий час орган міськ. пролетаріату РУП; виходила у Львові 1900—03 (7 ч.); ред. Б. Ярошевський, потім колегія. «Д. Н.» замінила «Праця».

«Добри Рады», популярний ілюстрований місячник «для госп-ва, домовства і забави», виходив у Рогізни й Чернівцях 1889—1914; ред. І. Данилевич.

Добризна промисловість, одна з галузей хемічної промисловости, що виробляє мінеральні добрива (азотні, фосфорові, зокрема суперфосфат, калійні й ін.), важливі для підвищення врожайності сіль.-госп. культур. До революції виробляли на Україні з мінеральних добрив лише суперфосфат (заводи в Вінниці й Одесі), в 1930-их рр. побудовано потужний суперфосфатний зав. в Константиновці та азотно-добривні зав. в Донбасі і в Придніпров'ї (Дніпродзержинське); на Зах. Україні в 1920-их рр. і пізніше розбу-

О. Т. Добко

довано на базі великих родовищ калійних солей калійно-добривної промисловості в Калуші та Стебнику. Ріст Д. п. в УССР видно з табл.:

рр.:	1913	1940	1950	1955
В 1000 т	36	954	1536	2728
В % продукції всього ССРСР	49	32	28	28

Частина продукції вивозиться з УССР до ін. сов. респ. Див. також *Мінеральні добрива, Азотно-добривна промисловість, Калійно-добривна промисловість, Фосфоро-добривна промисловість.*

Добрий Абрам, в роки революції дир. Рос. Банку для зовн. торгівлі в Києві, жид; чл. фінансової комісії УНР, яка провадила переговори з німцями про торг. договір. Його арешт і таємне вивезення до Харкова в квітні 1918 з доручення мін. внутр. справ М. Ткаченка спричинили конфлікт між Центр. Радою і нім. командуванням.

«Добрий Пастир», кварталник, присвячений душпастирським і церк. справам та проблемам науки і культури, виходив у Станиславові 1931—39, видавали й редагували, за фінансовою допомогою ординарів, проф. духовних семінарій Станиславова й Перемишля під проводом о. А. Бойчука і о. О. Орсько-го; гол. ред. о. Т. Галуцинський (1931—36) і о. І. Луб (1936—39).

Добрилове євангеліє, рукопис, переписаний 1164 з ц.-слов. оригіналу дияконом Добрилом, з укр. мовними особливостями, зокрема перший хронологічно текст з т. зв. «новим ять» на місці е перед занепадом ъ. Рукопис не виданий (уривки в ж. «Києвские Университетские Известия» 1885), зберігається в Москві, в Ленінській Бібліотеці.

Добриловський Микола (* 1888), економіст - фінансист, проф. Укр. Госп. Академії і УТГІ в Подєбрадах, довголітній декан екон. фак-ту; праці з теорії нар. госп-ва і фінансів, підручники М. Добриловський для високих шкіл; «Держ. кредит» (1928); «Фінанси України» (1928—29) й ін. 1945 заведений більшовиками.

Добриловський Юліан (1760—1825), василіянин, автор церк. і світських пісень, м. ін. «Дай же, Боже, в добрий час», а також «Науки парохіяльні» в перекладі з «славеноруского на простий й по-

сполитий язык рускій», що вийшли 1794 в Почасві.

Добриловський Юрій (†1954), полк. Армії УНР, полковий лікар 2 Запор. полку, дивізійний лікар 1 Запор. та 3 Залізної дивізій, начальник сан. служби Армії УНР; помер у Празі.

Добриня, держ. діяч 10 в., брат жінки кн. Святослава, Малуші, опікун молодого Володимира Святославича під час його князювання в Новгороді (по 970), був дорадником у боротьбі з Ярополком. Увійшов, як гадають, у дружинний епос як Добриня Никитич.

Добрівляни, с. б. м. Заліщики (Тернопільської обл.); в околицях знайдено велике тригілляське селище (О. Кандиба, 1929, і Т. Сулімський, 1930) та погребниця княжої доби (Т. Сулімський, 1930—31).

Добров Олександр (* 1901), правник-цивіліст і спеціаліст торг. права; наук. співр. ВУАН; дослідник іст. цивільного і звичаєвого права. Праці: «Право необхідного спадкування за Лит. Статутом» (1925), «Правоутворення без законодавця» (1928) та ін.

Добровеличківка (V—12), с. в півд.-сх. частині Придніпровської височини, р. ц. Кіровоградської обл.

Добровольська Олімпія (* 1895), драматична акторка, режисер і педагог, родом з Одеси; дружина Й. Гірняка. Закінчила Муз. Драматичну Школу ім. М. Лисенка. Грала в «Молодому Театрі» (Київ 1917—19), в театрі ім. І. Франка та Театрі-Студії цієї ж назви (1920—22), в «Березолі» (Київ—Харків 1922—1937), в театрі м. Чібію (1938—40), у Львівському Оперному Театрі (1942—44), в Театрі-Студії Й. Гірняка та Укр. Театральному Ансамблі (Австрія, Німеччина, ЗДА, 1945—56). Різноманітна своїм амплуа акторка, з успіхом виступала в п'єсах укр. і зах.-евр. авторів (М. Старицький, І. Тобілевич, Л. Українка, В. Винниченко, М. Куліш, Мольєр, Шіллер, Гавітман та ін.). На еміграції працює як режисер і педагог в Укр. Театральному Ансамблі, в Муз. Ін-ті в Нью-Йорку; власні постанови «Гайдамаків», «Оргії», «Примар», «Лісової пісні» та ін.

Добровольський Аркадій (1885—1956), археолог, родом з Херсонщини, співр. херсонського, полтавського, дніпропетровського, одеського музеїв, дослідник старовини Півд. України, м. ін. брав

О. Добровольська

участь в археологічних експедиціях на Дніпрелістан (1927—32) і в Кахівку (1951—54). Звіти публікував у «Записках Одесского Общества Истории и Древностей», «Кратких Сообщениях Института Истории Материальной Культуры» та «Археологічних пам'ятках України».

Добровольський Володимир (* 1907), драм. актор, учень Василька та Гаккебуш; грав у Червонозаводському театрі (Харків) і Сталінському (Сталіне), з 1939 — в театрі ім. І. Франка (Київ).

А. Добровольський

Добровольський Леонид (1867—1929), історик і педагог, родом з Київщини, чл. Укр. Наук. Т-ва в Києві, згодом проф. Ін-ту Нар. Освіти, наук. співр. УАН; серед праць «Забуті межі давньої Київщини» (1909), «З київської козаччини 1855 р.» (1915), статті в «Україні», «ЗІФВ» та ін. виданнях УАН, зокрема присвячені Києву й Київщині та іст. їх дослідження.

Добровольча Армія, див. *Денікін*.

Доброграєва Олена (1864—88), укр. гром. діячка, заснувала укр. гурток на Вищих Жіночих Курсах у Києві, 1886 літ.-наук. місячник у Львові, що виходив як додаток до «Батьківщини», підтримувала зв'язки з Драгомановим, Франком, Романчуком та ін. укр. діячами.

Доброджану-Геря (Dobrogeanu-Chereia) Костянтин (1855—1920), рум. політ. діяч (соц.-демократ) і критик, деякий час жив на Україні, (народився в Катеринославі), перший популяризував у Румунії творчість Шевченка в кн. «Taras Şevcenko» (1894).

Добролюбов Микола (1836—61), рос. публіцист і критик рев.-дем. напрямку, співред. журн. «Современник»; стоячи на позиціях «єднання з малоруським народом», прихильно писав про «Кобзар» Шевченка, хоча не піднісся вище оцінки його як «поета цілком народного», і про «Рассказы из народного русского быта» Марка Вовчка.

Доброміль (IV—3), м. над р. Вирвою б. півніжжя Карпат, на півд. від Перемішля; р. ц. Дрогобицької обл. (за Австрії і Польщі пов. м.), 3 500 меш.; соляна, деревообробна і броварна пром-сть. Оселя існувала з перших вв. по Хр., як доводять знахідки рим. грошей і сліди ранньослов. селища 4 в. Руїни замку

Гербуртів з поч. 17 в., монастир Василіян в стилі рококо, збудований 1705 р.

Доброніга († 1087), в хрищенні Марія, сестра Ярослава Мудрого, бл. 1039 була одружена з польс. королем Казіміром.

Добропілля (V—18), м. в півн.-зах. Донбасі, р. ц. Сталінської обл.; підприємства вугільної пром-сти.

Доброслав Суддич (13 в.), впливовий гал. боярин, противник Данила Романовича; після тат. нападу 1240 «вокняжився» в Бакоті, на Пониззі, володів також коломийськими соляними промислами. За непослух та інтриги кн. Данило позбавив Д. володінь і ув'язнив його.

Добростани, с. на півн. від м. Городка (Львівської обл.); старовинна оселя, де були знайдені могили із пінуровою керамікою ранньої бронзової доби та венедські тілопальні поховання 2—3 вв. по Хр.; є також городище княжої доби.

Доброхотов Микола (* 1889), металург, проф. високих шкіл, д. чл. АН УРСР, фахівець в галузі витоплювання сталі.

Добруджа (рум. Dobrogea), край між дол. Дунаєм і Чорним морем (23 262 км² і 815 000 меш. у 1930 р.), більша — півн. і сер. частина якого — 15 540 км² і 503 000 меш. (у 1948 р.) належить до Румунії, менша — півд. до Болгарії. Д. заселена різними народами: румуни становлять 44%, болгари — 23%, турки 19%, українці — 2,8%, татари — 2,7%, росіяни — 2,2%, крім того, цигани, греки, жиди, гагаузи тощо. Українці в числі бл. 25 000 живуть в рум. Д., а саме в її півн. частині. Д. входила до складу Римської (з 1 в. до Хр.), згодом Візант. імперії, з 7 до 14 в. була в складі Болгарії (в 11—12 в. належала з усією Болгарією до Візантії), недовго належала до Волощини, а з 1411 до 1878 р. — до Туреччини. З 1878 р. півн. Д., заселена перев. румунами, належить до Румунії, півд. — до Болгарії (за винятком 1913—40 рр., коли й вона належала до Румунії).

Доброміль. Монастир і церква оо. Василіян

В 10 в. Д. була завойована київським кн. Святославом, і Переяславець над Дунаєм (бл. теперішньої Тульчі) став

його улюбленим містом; в Д. Святослав воював проти болгар і Візантії (Доро-стол бл. Сілістри 25. 4. — 23. 7. 971 р.); в Дунайських гирлах осідали галицькі ри-балки й купці з 12 в., 1159 р. Іван Ро-стиславич «ста въ городѣхъ Подунай-ськихъ и изби двѣ кубарѣ... и пако-стѣше рыболовомъ Галичськимъ» (Іпат-ський літопис).

Після зруйнування Запор. Січі рос. ген. Текелієм у 1775 р. частина запор. козаків осіла на Дунайських гирлах, за-снувавши в Дунаві «Дунайську Запор. Січ» (див. *Задунайська Січ*). Задунайські козаки жили вільно під тур. владою, зберігаючи свою військ. орг-цію, займа-лись рибальством та ловами й часто во-ювали по боці Туреччини. Поза «Січчю» в Д. жили також жонаті українці, в т.

Українські поселення в Добруджі

1. Границя між Добруджею і Волощиною
2. Територія за укр. більшістю. Місцевості, в яких живуть українці, підкреслені

зв. «Райї», і займалися господарством. Під час рос.-тур. війни 1828 р. задунай-ський кошовий отаман Йосип *Гладкий* перейшов зі своїми козаками на рос. бік. В Д. лишилася тільки мала частина кол. козаків; до них раз-у-раз прихо-дили за Дунай з України втікачі, щоб рятуватися від кріпащини й рекрутчи-ни (зокрема в 1830—40-их рр.). Під час рос.-тур. війни 1877—78 рр. частина за-дунайських українців повернулася на Україну. Українці в Д. заселяють гол. дельту Дунаю, частину кол. повіту Туль-ча (тепер частина Галатської обл.) і ста-новлять тут бл. 40% населення; їх по-селення зв'язане безпосередньо з укр. нац. територією на півн. від Дунаю в межах УССР. Поруч них, але в окремих оселях живуть росіяни — некрасовці (втікачі з поч. 18 в. після бунту Булаві-на) та старовіри — липовани. За рум. переписом 1899 р. в Д. жило 13 700 укра-їнців (та 12 800 росіян), за болг. джере-лами з 1918 р. 21 500 (росіян 18 500), а за рум. переписом в 1930 р. можна налі-чити 23 000 українців (18 000 росіян-ли-

пованів). Гол. укр. осередки в Д.: Стара Килия (1 955 українців), Морутіль (931), Телиця (941), Летя (845), Дунавець Дол. (686), Дунавець Гор. (374), Караорман (805), Башбунар (671), Ганчарка (462), Чу-курова (320), Руська Джаферка (188), Ка-терлез (Св. Юр — 537), Пардіна (534), Сулина, Бахлажанка, Юзлінець, Парли-та, Ісакча, Паркеш, Циганка, Каталой, Чамурла, Кални-Буджак, Фрекацей, м. Тульча; в гол. м. Д. порті Констанці пе-ребувають бл. 1 000 українців.

Українці в Д. — перев. рибалки та хлібороби; вони живуть відокремлено від росіян, зберегли укр. мову, але нац. не свідомі, називають себе здебільша руснаками. Деяку просвітню роботу про-вадив тут в 1880—82 рр. Ф. Вовк; в 1930-их рр. до Д. приїздили українці з Аккер-манщини та укр. театр із Чернівців.

Література: Вовк Ф. *Задунайская Сечь*. КСт., I—IV. 1883; Кондратович Т. *Задунайская Сечь по местным воспоминаниям и рассказам*. К. 1883; Лупулеску І. *Русские колонии в Добрудже*. КСт., I—IV. 1889; Вовк Ф. *Укр. рибальство в Добруджі*. Матеріали до укр.-руської етнології. Вид. Етногр. Комісії НТШ, І. Л. 1899; Danesco G. *Dobrogea Vukaresch* 1903; *Съюзъ на българскитѣ учени, писатели и художници*. Добруджа — гео-графия, история, етнография, стопанско и държавно-политическо значение. София 1918.

І. М. Новосівський, А. Жуковський

Добрянка (I—12), с. м. т. на півночі Чернігівської обл., р. ц.; добування тор-фу, кравецька пром-сть.

Добрянський Агатон (1892—1945), гал. гром. діяч і талановитий організатор; довголітній секретар і заступник гол. Ор-ганізації Українців м. Львова; великою мірою спричинився до розвитку сили українства в окупованому поляками Львові.

Добрянський Адольф (1817—1901), визначний закарп. політ. діяч родом із Земплищини (с. Рудлів), правник. З 1840 р. урядовець у Пешті; виступав в оборону прав угор. народів. 1848 чл. слов'янського з'їзду в Празі і Гол. Руської Ради у Львові; автор проєкту створення окремого самоуправного краю із всіх укр. земель у межах Австрії; 1848—49 австр. комісар при рос. армії, що допомагала Австрії в придушенні угор. повстання. 1849 р. Д. подав цісареві проєкт розпо-ділу Угорщини на нац. дистрикти («Пам'ятник русинів угорських» з 19. 10. 1849) і після його затвердження став з жов-тня 1849 до 1860 р. намісником «Русь-

А. Добрянський
(1892—1945)

кого дистрикту» в Ужгороді. На цей час припадає сильний культ. рух і відродження Закарпаття (див. *Закарпаття*). Після заведення конституції 1860 р. і зміцнення угор. впливів Д. втратив пост намісника; він і далі виступав в оборону прав закарп. українців, будучи тричі обраний послом до угор. сойму; проекти Д. угор. більшістю в соймі не приймалися, тим паче, що Д. культ. орієнтувався на Росію. З 1864 р. Д. стояв на чолі осв. т-ва «Общество св. Василя В.», в 1867—71 рр. ред. московфільської газ. «Свѣтъ». Втративши впливи, Д. переїхав до Австрії, 1881 р. до Львова, де його вплутали до процесу держ. зради (гол. обвинувачена була дочка Д. Ольга Грабар); звільнений, переїхав до Варшави, помер в Інсбруці. З публіцистичних праць рос., нім. і угор. мовами важливіші: «Проект политической программы Руси Австрийской», «О западных границах Подкарпатской Руси», «Программа для проведения национальной автономии Австрии», «Les Slaves d'Autriche et les Magyars».

А. Добрянський
(1817—1901)

Література: Свенцицкий И. Материалы для истории возрождения Карпатской Руси. Л. 1906—09; Попов А. А. И. Добрянский, его жизнь и деятельность. Мукачів 1928; Zapletal F. A. Dobrianskij a naši Rusini 1849—51. Прага 1927.

В. М.

Добрянський Андрій (1886—1948), гал. церк. маляр; його праці, зокрема орнаментальний розпис, мають характер укр. барокко старішої формації: єпископська каплиця в Станиславові й ряд гал. церков.

Добрянський Антін (1810—77), гал. церк. письм., гр.-кат. свящ. у Валяві; автор старослов. граматики, численних іст. статей, проповідей («Науки церковні») та ін. Посмертно вийшла його «Історія єпископів трехъ соединенныхъ епархій, перемышльской, самборской и саноцкой» (1893).

Добрянський Іван († 1915), правник, один із перших гал. адвокатів (з 1870-их рр.), доц. кр. права Львівського Ун-ту, москвофіл; у 1890-их рр. гол. колеції оборонців у політ. процесах проти укр. виборців після «баденівських виборів».

Добрянський Лев (* 1918), економіст і визначний укр. політ. діяч у ЗДА, нар. в Америці; проф. ун-ту Джорджтаун у

Вашінгтоні, співред. „The Ukrainian Quarterly“, д-р г. к. УВУ; статті і праці з економіки й політики (The Social Philosophical System of Thorstein Veblen... 1953, The Free Trade ideal, 1954, та ін.); від 1949 гол. Укр. Конгресового Комітету Америки і на цьому посту розгорнув широку політ. діяльність в ЗДА на користь укр. справи.

Добрянський-Демкович Михайло (* 1905), гром. діяч Л. Добрянський і журналіст з Галичини; (1933—39 — співред. «Мети» і «Христос Наша Сила», в 1941—45 чл. проводу УЦК; на еміграції — ред. журн. «Проблеми» (Мюнхен, 1947—48), «Укр. Думка» (Лондон, 1949—50), співред. газ. «Соборна Україна» (1950—51); гол. ред. укр. відділу радіостанції «Визволення» в Мюнхені (з 1956).

Довбиші (III—8), с. м. т. в сх. частині Волинського Полісся, р. ц. Житомирської обл.; фабрика порцеляни. В 1925 р. влада УСРС організувала в Д. поль. р-н — Мархлевський, єдиний в республіці (на 33 сілради — 29 поль., на 29 шкіл — 27 поль.) — в сер. 30-их рр. скасований.

Довбуш (Довбушук) Олекса (1719—45), ватажок карп. опришків, син гуцула з Печеніжина. В опришки пішов 1738 разом із братом Іваном; мав загін 30—50 людей, нападав, спираючись на співчуття місц. селянства, гол. чином на панів і жидів. Діяв перев. на Гуцульщині й Покутті, але заходив і на Поділля. Проти Д. висилалися експедиції, часом до 2 000 війська. Постать Д., опоетизована народом, лишила помітний слід в укр. фолклорі й письменстві; з його ім'ям зв'язано чимало пам'яток по всій Гуцульщині і Бойківщині.

«Довбуш», укр. спортова дружина в Чернівцях (1920—40), відіграла виховну і репрезентативну роллю на Буковині; у Д. були секції футболу, гаківки і легкої атлетики; серед заслужених членів т-ва: Ф. Єнджейовський, Р. Ясеницький, Т. Глинський, А. Ганицький, А. Іванович, С. Проць, Я. Шлемко, а серед грачів визначилися: Цопа, Бошняк, Драган, Попик, Лесько, Бернадинюк, Янковий, Суховерські Т., А., О., Іванович, Вуш та ін.

Довга Коса, піщана коса в Озівському морі на півд. березі Таганрізької затоки, 17 км довж., бл. 0,5 км ширини.

Довгалецький Митрофан (18 в.), письм., викладач пітики в Києво-Могилянській Академії, автор написаного латинською мовою курсу поетики (1736) і двох драм: різдвяного циклу — «Комическое дѣйствие» (1736) і великоднього — «Власто-творный образъ челоѣколюбія Божія» (1737). Особливий інтерес являють інтермедії, додані до цих п'єс (по 5 до кожної), в яких виступають астролог, селяни, козаки, «пиворізи», москалі, поляки (з підкресленням політ. гніту з їх боку), білорус, циган і т. д.; мова інтермедій близька до народної.

Довгалоук Теодосій (1907—43), пастор, діяч і один із основоположників Укр. Євангеліцько-Реформованої Церкви на Волині; помер в больш. конц. таборі б. Архангельську.

Довгаль Олександр (*1904), маляр і графік, закінчив Харківський Художній Ін-т; у 20—30-их рр. належав до школи М. Бойчука, еволюціонував від бойчукізму до синтезу його з елементами зах. експресіонізму; тепер працює в межах дозволених тем і засобів; ілюстрації до творів Шевченка, Шекспіра, Кочерги та ін., пейзажі, дереворити, кольорові лінорити.

Довгаль Спиридон (*1896), журналіст, політ. діяч, доц. УТГІ (економіст); активний учасник визвольних змагань, співорганізатор і командир Студентського Куреня під час боїв за Київ взимку 1917—18, згодом підполк. Армії УНР; на еміграції ред. часописів «Нова Україна» (Прага 1925—29), «Вперед» (Ужгород 1932—38), «Нова Свобода» (Ужгород 1938—39), «Дозвілля» (Німеччина 1942—45), «Слово» (Регенсбург 1945—46). Чл. ЦК УПСР, з 1950 чл. і гол. ЦК Укр. Соц. Партії, діяч Укр. Нац. Ради на еміграції, з 1951 заступник гол. Виконного Органу. Автор праць на екон. теми.

С. Довгаль

Довгань Василь (*1895), укр. гром. і політ. діяч в ЗДА; один з активних роб. діячів в 1920-их рр., відомий боротьбою з комунізмом серед робітництва, співорганізатор УККА і ЗУАДК (увесь час чл. Контрольної Комісії), засновник і гол. Укр. Вільної Громади Америки.

Довгань Кость (*1902), книгознавець, бібліограф, критик, родом з Поділля; наук. співр. Укр. Н.-Д. Ін-ту Книгознавства, представник офіц. лінії ком. партії в книгознавстві й літературі, автор чис-

лених статей в «Критиці», «Житті й Революції» та ін. журналах. М. ін. «Соціальна функція літератури і проблема читача» (1929), «До питання про соціальну функцію книги» (1931), «Принципи критико-бібліографічної оцінки» (1934). Не зважаючи на гострі виступи Д. проти крапчих підсов. письменників, зокрема неокласиків, у пол. 30-их рр. був заарештований, дальша доля невідома.

Довгань Федір, сел. і кооп. діяч на Тернопільщині, чл. Гол. Управи Укр. Радикальної Партії в 1930-их рр.

Довге (V—4), с. Іршавського р-ну Закарп. обл., положене над р. Боржавою, кол. м-ко, залізна руда.

Довгі звуки як фонологічна категорія в укр. мові виступають тільки в приголосних. На відміну від сербо-хорватської мови, що зовсім не знає Д. з. приголосних, і ін. слов. мов, що знають їх як правило тільки на місці морфологічних швів, укр. мова використовує їх як окремі фонемі (*лють* — *лють*, *літання* — *літання*). Натомість Д. з. голосні з'являються тільки в наголошеній позиції як супровідна ознака динамічного наголосу, але не грають жадної фонематичної ролі (як в мовах болг., поль., білор. і рос.).

Довгович Василь, дійсне прізвище Довганич (1783—1849), поет і філософ на Закарпатті, свящ., чл. Угор. Академії Наук у Будапешті. Писав травестійні вірші з елементами нар. (закарп.) мови; філос. праці латинською та угор. мовами, в яких м. ін. інтерпретує Канта.

Довгович Володимир (*1884), укр.-кат. свящ., грем. діяч в ЗДА, гол. «Провидіння» в 1916—18 рр., один із засновників і гол. *Української Ради* в 1917 р.

Довгоносики (Curculionidae), родина з ряду жуків; мають витягнуту наперед голову, що утворює головотрубку, на кінці якої міститься ротовий отвір. Багато видів Д. є небезпечними шкідниками сіль. госп-ва. Довгоносики буряковий (*Bothynoderes punctiventris* Germ.), шкідник цукрового буряка, поширений у степовій (почасти й лісостеповій) зоні України, у наслідок незадовільної орг-ції боротьби з ним, завдавав, особливо в 30-их рр., великої шкоди буряківництву. Довгоносики казарка (*Rhynchites baccatus* L.) ушкоджує яблуні, груші, сливи й ін. Довгоносики сосновий, або деревець ялиновий (*Hylobius abietis* L.), поширений у шпилькових лісах України (Півн. Кавказ), шкодить сосні.

Довгополе, м. на Буковині, див. *Кімполонг*.

Довгополий Клим, коз. старшина, прихильник швед. орієнтації Мазепи, пішов із ним на еміграцію, був ген. суддею у П. Орлика; чл. коз. делегації в Царгороді 1712, потім виїхав з П. Орликом до Швеції; дальша доля його невідома.

Довгополов Нифонт (*1850—?), гром. діяч, лікар; за рев. діяльність відбудув заслання до Сибіру, пізніше (1907) чл. укр. фракції 2 Держ. Думи.

Н. Довгополов

Довженко Григорій (*1877), політ. і гром. діяч родом з Охтирщини, за фахом технік; чл. Укр. Соц.-Дем. Спілки, працював над проф. орг-цією робітництва; 1917 — чл. Укр. Центр. Ради і Малої Ради, дир. Департаменту Ринку Праці, керував в-вом УСДРП в Києві. З 1920 на еміграції, гол. Укр. Червоного Хреста в Польщі, з 1931 у Франції.

Г. Довженко

Довженко Олександр (1894—1956), один із основоположників укр. кіномистецтва, письменник і маляр, родом із Сосниць на Чернігівщині. Увійшовши в молоду укр. кінематографію як режисер фільмів «Вася-реформатор» (1925), «Ягідки кохання» і «Сумка дипкур'єра» (сценарій Заца і Шаранського), Д. дістав змогу виявити свій глибоко оригінальний стиль у фільмах «Звенигора» (1927, сценарій М. Йогансена і Юртика, оформлення В. Кричевського), «Арсенал» (1929), «Земля» (1930) — за власним сценарієм, характеристичних експресіоністичним монументалізмом, що досягався, м. ін. сміливими змінами ритму (особливо граничним сповільненням дії), використанням незвичних ракурсів, в кадрах, що представляють укр. природу з її широчинню й величчю, особливо насиченим діалогом та ін. засобами, що відбивали своєрідність, традиційність укр. нар. життя, навіть зрушеного революцією. В 30-их рр. Д. змушений був великою мірою змінити й тематику і манеру; з'явилися «Іван» (1932), «Аероград» (1935), «Щорс», воєнні документальні фільми «Витва за нашу радянську Україну»,

«Перемога на правобережній Україні», після війни — «Мічурін», п'єса «Життя в цвіту». Виступивши в воєнні рр. з рядом офіц. політ. насичених літ. творів («Ніч перед боєм», «Мати», «Воля до життя» і ряд ін.), Д. в останні рр., зокрема в кіноповістях «Зачарована Десна» (1954) і «Поєма про море» (1956) спромігся знову, попри офіц. накинута тематику відобразити своє оригінальне сприйняття минулщини, природи і побуту України, з замилюванням підкреслюючи глибоку самотність укр. народу.

О. Довженко

Довженко Василь (*1909), археолог і історик України, наук. співр. Ін-ту Археології АН УРСР; досліджував м. ін. Вишгород (1947), городища на дол. Росі (1949); продовжував (із В. Гончаровим) розкопки в старому Галичі (1951) й ін.

Довнар-Запольський Митрофан (1867—1934), історик, білор. походження, вихованець Київського Ун-ту, учень В. Антоновича, 1901—19 проф. Київ. Ун-ту, співр. Київ. Археологічної Комісії, 1925—26 проф. Вілор. Держ. Ун-ту в Менську. Автор численних праць з іст., економіки та етнографії Білоруси, а також з іст. України й Росії. Серед праць: «Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца 12 столетия» (1891), «Государственное хозяйство великого княжества Литовского при Ягеллонах» (1901), «Очерки по организации западно-русского крестьянства в 16 в.» (1905), «Украинские староства в первой половине 16 в.» (1908), «Исторические взгляды В. Б. Антоновича» (1909), «История русского народного хозяйства», I (1911) та ін.

М. Довнар-Запольський

Дога Василь (*1886), педагог, співр. Наук.-Пед. Комітету ВУАН, автор шкільних підручників і статей на методичні теми, зокрема з методики укр. мови. Засуджений у процесі СВУ, дальша доля невідома.

Догадько Лев (1906—41), мовознавець, викладач Харківського Ун-ту і Полтав-

ського Пед. Ін-ту, автор підручників укр. мови і розвідки про особливості мови робітників.

Договір, дво- або багатосторонній правовий акт, що полягає в узгодженні волі сторін і встановлює або змінює між ними взаємини прав і зобов'язань. В цивільному праві Д. є важлива основа облігаційного права. В «Руській Правді» Д., відомий під назвою «ряд», не був зв'язаний із певною формою; найчастіше це був словесний акт. У староруському праві відомі договори купівлі-продажу, позики, найму, покляжі (ЕУ I, стор. 654). За Лит. Статутом Д. про купівлю-продаж та обмін нерухомостей, а також про позики понад певну суму повинен укладатися на письмі. Статут нормує ще договори найму, покляжі, дарування і поруки. В цивільному праві Гетьманщини, а гол. в кодексі 1743 «Права, по котрымъ судится малоросійскій народъ», Д. має часто назву «запис». Для більшості договорів кодекс вимагає письмової форми. Для дійсності Д. конечні: вільне волевиявлення, згідність Д. з законом і нар. звичаєм, моральність об'єкта. Перелічені типи Д. в кодексі — це застава, порука, позика, депозит, купівля-продаж, оренда, даровизна, відкуп.

В рос. і австр. законодавстві норми про Д. становили частину цивільного права, скодифіковані на поч. 19 в. під сильним впливом Наполеонового Кодексу з перевагою принципу договірної свободи. Ці закони були дійсні за часів укр. державности 1917—20 (в УНР і ЗУНР).

В УССР постанови про Д. містяться в «Цивільному Кодексі» УССР з 1922 (статті 130—398). В кодексі унормовані Д. про найом, купівлю-продаж, заміни, позики, про підряд, поруки, доручення, довіреність, про комісію, спілки, страхування. Постанови «Цивільного Кодексу» про Д. як цивільно-правний інститут мають ще порівняно найбільше спільних елементів із правом несовєтських країн, однак його застосування обмежене, зважаючи на соц. і плянове господарство.

Сов. система створила спеціальні типи договорів: Д. контракції, себто про заготовлю с.-г. продуктів від одноосібників або колгоспів, поширений за НЕП (з 1933 введено систему примусових поставок); Д. машинотракторних станцій із колгоспами, укладуваний за типовим Д. МТС з 1949 (див. МТС); видавничий Д. між автором і в-вом, реґляментований сов. авторським правом (закон про авторське право УССР з 6. 2. 1929). Трудовий Д. укладається між підпри-

ємством чи установою і робітником, незалежно від колективного Д. В практиці трудові взаємини на договірній основі мають мінімальне значення, бо часто адміністративне притягання до праці заступає Д. Колективний Д. так само втратив своє справжнє значення, яке він має на заході (ЕУ I, стор. 689—690, і гасла *Праця, Трудове право*). За першого сов. періоду практикувалися концесійні договори, укладені на цивільно-правній основі між сов. урядом і чужими підприємцями, які одержували право відкривати підприємства в СССР. До 1923 ряд концесійних договорів уклад уряд УССР. В. Маркус

Договори міжнародні, див. *Міжнародні договори*.

«До зброї», воєнно-наук. в-во в Каліші 1923—39; видавало воєнно-наук. кварталник «Табір», керівник в-ва ген. В. Сальський.

«До зброї», журн. військ.-політ. думки укр. вояцтва на чужині, місячник, вид. Військ. Центру, згодом Місії УПА при Закордонному Представництві УГВР; виходить у Мюнхені з 1946 р.; ред. І. Бутковський, М. Мартинець, Є. Прірва. До 1956 появилася 39 чч.

«Дозвілля», ілюстрований літ. двотижневик для українців у Німеччині; виходив у Берліні, згодом у Пляуені (Німеччина) 1942—45; ред. С. Довгаль.

Докембрій, див. *Геологія України*.

Докучаєв Василь (1846—1903), визначний рос. ґрунтознавець і геолог, засновник генетичної класифікації ґрунтів, згодом загальноприйнятої в науці, дослідник чорнозему («Русский чернозем», 1883) і генези степів Сх. Європи («Наши степи прежде и теперь», 1892). В 1888—94 досліджував ґрунти Полтавщини («Материалы к оценке земель Полтавской губ.», 16 тт., 1889—94). Після посухи й голоду в 1891—92 керував спеціальною експедицією Лісного Департаменту для боротьби з посухою й опрацював проект насадження полезахисних лісових смуг і боротьби з ерозією ґрунтів («Труды экспедиции...», 18 тт., 1894—98); тоді ж організував на Україні Велико-Анадольську (керівник Г. Висоцький) і Старобільську дослідні станції.

Долгорукий Григорій (1656—1723), кн., рос. дипломат, з наказу Петра I провадив 1708 гетьманські вибори І. Скоропадського в Глухові; брав участь у кампанії 1709 на Україні. Довголітній рос. амбасадор у Польщі.

Долежаль Карл (1883—1924), підполк. ген. штабу УГА, 1919 начальник штабу 3 корпусу, пізніше дир. військ. канцелярії Диктатора ЗУНР.

Доленга-Ходаковський (Dołęga Chodakowski) Зор'ян, справжнє ім'я Чарнопський (Czapkowski) Адам (1784—1825), поль. етнограф і археолог — аматор. Під час подорожей, зокрема по Україні (1814—20 рр.) Д.-Х. реєстрував городища та могили й зібрав понад 2 000 нар. пісень і багато ін. фольклорного матеріалу, не опублікованого повністю (м. ін. іст. пісні частково видав М. Максимович); основні погляди виклав у праці „O Słowiańszczyźnie przedchrześcijańskiej“ (1818, окремо 1835).

Доленго Михайло, див. Клоков Михайло.

Доленко Володимир (*1889), правник, гром., політ. і церк. діяч у Харкові, з 1944 р. на еміграції; 1917—20 рр. брав участь в нац.-визвольному русі: чл. Укр. Нац. Комітету в Харкові, гол. політ. комісії Слобожанської Ради, організатор Укр. Радикально-Дем. Партії, гол. Слобожанської Крайової Ради УАПЦ; 1926—33 рр. в'язень сов. тюрем і концтаборів. Під час другої війни Д. був організатором укр. життя в Харкові, очолював Організовану Укр. Громадськість і Харківський Гром. Комітет. На еміграції тісно співпрацює з екзильним урядом УНР; ініціатор і діяч соборноправної УАПЦ; організатор і перший гол. УНДС; організатор і лідер Укр. Селянської Партії — Союз Соборних Земель України; з 1954 чл. УНРади, заступник гол. її Президії.

Доленко Яків (1873—1919), поет-селянин, книгоноша, пропагандист укр. книги між селянами, родом з Полтавщини, автор віршів, друкованих у «Рідному Краю», «Раді» та ін. укр. часописах і календарях.

Долина (V—5), м. на гал. Підкарпатті в півніжжі Горганів; р. ц. Станиславівської обл., 10 000 меш. (1931), соляна й деревообробна пром-сть. 1919 бої 8 Самбірської бригади УГА з поляками на лінії р. Свічі.

Долина Павло (*1888), кінорежисер, родом з Києва, працював на Одеській кінофабриці ВУФКУ; серед ін. фільмів «Буря» (сер. 20-их рр.); у 1930 рр. заарештований, даліша доля невідома.

Долинська (V—13), с. м. т. і р. ц. в півд.-сх. частині Кіровоградської обл.; зал. вузол.

Долинське (VI—10), кол. Валегоцулове, с. в півн.-зах. частині Причорноморської низовини, р. ц. Одеської обл.

Долинський Григорій (бл. 1722 — бл. 99), підкоморій Ватуринського пов. В 1767 р. очолив автономістичний рух ніженського й батуринського шляхетства в зв'язку з виборами до імперської Законодавчої Комісії. Був заарештований і засуджений на довічне ув'язнення, але потім амнестований.

Долинський Лука (1750—1824), маляр, родом з Білої Церкви, вчився в Київській Академії та Академії Мистецтв у Відні (1775—78), постійно працював у Львові. Твори перев. рел. змісту, в стилі класицизму, з оригінальними укр. стилістичними ознаками: «Страсті Господні», портрети Корняків в Успенській церкві, фрески в церкві Петра і Павла (знищені), іконостас церкви Духовної Семінарії (знищений), поліхромія вівтаря П'ятницької церкви, образи в церкві Св. Юра (1778—80). Працював також для Почаївського монастиря, Домініканського костелу в Підкамені та ін.

Долішньо-Донська низовина, простора низовина в сточищі дол. Дону, основна частина *Доницци* (край донських козаків), заселена українцями лише на зах. і півдні. Д.-Д. н. обіймає кілька геогр. одиниць: 1. низовинну рівнину на півд. зах., яка зливається в одне з *Кубанською низовиною* (звідси також назва — Кубансько-Приозівська низовина) з дуже слабким рельєфом; вона підноситься на сході в 2. Сальсько-Маничську грядку з ерозійним рельєфом, що спадає різко на сх. до *Надкаспійської низовини* уступом *Ергені* та на півд. до 3. *Кумської-Маничської* западини; 4. півн.-зах. частину з найбільш розчленованим рельєфом, що є продовженням сер. височини.

Доломіт, осадова порода, перев. морського походження; відміна *вапняку*, в якому, крім кальція, є ще магнезій — $\text{Ca Mg}(\text{CO}_3)_2$. На Україні Д. є гол. серед палеозойських відкладів у Донбасі, третинних — на Причорноморській низовині, силурських — на Поділлі, докембрійських — на Криворіжжі й Побожжі. Д. становить важливу допоміжну сировину для металургії, і тому його експлуатують, насамперед у Донбасі; важливіші родовища: Микитівське, Ямське, Новотроїцьке й ін.

Долуд Андрій (*1893) полк. Армії УНР; діяч Укр. Соц. Дем. Партії, чл. Центр. Ради, 1918—19 брав участь у боротьбі за Львів, як командир коз. Заго-ну ім. Гонти, начальник Штабу Армії УНР під час Зимового походу 1920, командир 5 Херсонської Стрілецької дивізії; тепер на еміграції в Бразилії.

Дольд Юрій (*1903), справжнє прізвище Михайлик, журналіст, письмен. і критик, родом з Полтавщини; почав літ. діяльність у 20-их рр.; нариси «Колгоспні люди», роман «Степняки» (1949), зб.

А. Долуд

нарисів і оповідань «Степ прагне» (1952), «Портрет матері» (1954) й ряд ін. творів.

Дольмени, за молодшої кам'яної доби родинні гробниці з неотесаних кам'яних плит, відомі в Зах. Європі, Індії й Америці. На Україні сліди Д. знайдені на Херсонщині, Кубані й б. Могилева на Дністрі.

Дольницька-Недбаль Марія (* 1894), дочка Антона, малярка, визначна емальєрка, родом з Галичини; вчилася у Відні, в Школі Прикладного Мистецтва, постійно працює у Відні, де має власну майстерню емалю, зробила ряд винаходів, модернізуючи техніку цього мистецтва; до 1939 брала активну участь у мист. житті Львова (чл. АНУМ); виставляла свої твори в ЗДА, Австрії, Німеччині, Італії, Швейцарії, Швеції, Голландії, Англії; її фігурні композиції здобули високу оцінку мист. критики.

М. Дольницька

Дольницький Антін (1853—1954), гал. гром. діяч, довголітній суддя найвищого трибуналу у Відні; бувши гол. студ. т-ва Академічеській Кружок в 1875—76 та ред. його органу «Друг», спричинився до зламу русофільських тенденцій у ньому; повість «На потемки» (псевд. А. Переплис), популярні правничі брошури і статті.

А. Дольницький

Дольницький Зенон (* 1898), оперовий співак — баритон, виступав в оперових театрах різних евр. міст, соліст укр. Оперного Театру у Львові 1942—44; нині провадить пед. діяльність на еміграції у Франції.

Дольницький Ісидор (1830—1924), укр. кат. свящ., прелат; 1857—77 викладач у Колегії св. Атанасія в Римі, 1877—1924 духовник і вчитель обрядів у Гр.-Кат. Духовній Семінарії у Львові. Автор багатьох нових богослужень Гр.-Кат. Церкви, яким умів надати поетичної форми богослужень перших віків Церкви, «Типіка Церкве

о. І. Дольницький

руско-католическія», «О священнихъ обрядахъ гр.-кат. Церкви». Д. мав великий вплив на духовне оформлення цілих поколінь гал. духовенства.

Дольницький Мирон (* 1890), географ і педагог, проф. УВУ, д. чл. НТШ; праці про геогр. поділ Сх. Європи, про оселі Закарпаття, популярні нариси географії України; тепер в ЗДА.

«**Домъ и Школа**», газ. з москвофільським забарвленням, виходила у Львові 1863—64; вид. І. Гушалевиц.

Домазар Сергій (* 1900), письм. і публіцист родом з Полтавщини; оп., нариси, переклади; кн. «Великі питання» (1948, псевд. Іван Сагайда). Тепер на еміграції в Австралії.

Доманик Богдан (* 1914), маляр, закінчив Академію Мистецтв у Варшаві. Перев. пейзаж, натюрморт. З 1951 в ЗДА.

Доманицький Василь (1877—1910), історик, літературознавець, публіцист, популяризатор, політ. і гром. діяч — кооператор, родом із Київщини. Співр. «К. Ст.» (фактичний секретар редакції протягом ряду років), «ЛНВ», «ЗНТШ». Співзасновник і діяльний ред. в-ва «Вік»; чл. ТУП. Учень В. Антоновича, провадив археологічні розкопки на Звенигородщині; автор праць «Козаччина на переломі 16—17 ст.», «Пісня про Нечая», «Баллада про Бондарівну», «Піонер укр. етнографії З. Доленга-Ходаковський»; «Критичний розслід над текстом «Кобзаря» (1907), «Авторство М. Вовчка» (1908), редактор першого повного вид. «Кобзаря» Шевченка (1907). Фактичний ред. органу укр. фракції в 2 Держ. Думі — «Рідна Справа — Думські Вісті», автор численних статей на політ. і гром. теми в «Гром. Думці», «Раді», «Новій Громаді» й ін. часописах, а також популярних брошур про Галичину й Буковину, ред. популярної «Історії України» М. Аркаса. Піонер-організатор споживчої кооперації на Київщині, автор популярних брошур на кооп. теми: «Товариські крамниці» (1904), «Про сільську кооперацію» (1906), «Як хазяїнують селяни в чужих краях»

В. Доманицький

(1908) та ін. За гром. діяльність був засуджений на заслання на Північ, згодом замінене на 3-річне перебування за кордоном. Помер в Аркашоні (Півд. Франція).

Доманицький Віктор (*1893), брат Василя, вчений агроном, соціолог, кооператор і гром. діяч, родом з Київщини; з 1922 на еміграції в Чехо-Словаччині, Німеччині й ЗДА; проф. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах (згодом УТП) і УВУ, д. чл. НТШ; організатор УТП в 1945 й 2 роки його ректор. Важливіші праці: «Проблема орг-ції сталого госп-ва в степу» (1927), «Методика суспільної агрономічної праці в царині пасіництва» (1935), «Засади укр. рурбанізму» (1940) й ін.; статті в фахових журналах («Кооп. Республіка», «Кооп. Молочарство», «Сіль. Господар» й ін.), наук.-популярні книжки з ділянки рослинної продукції; ред. зб. «Сільське Господарство України», 1942.

В. Доманицький

Доманицький Платон (1881—1944?), брат Василя і Віктора; кооператор і гром. діяч; гол. ред. органу Київського Союзбанку «Комашня» (1907—17), з 1917—20 дир. того ж Союзбанку; багато зробив для розбудови укр. кредитової та с.-г. кооперації на Україні.

Домарадський Андрій (*1893), сотн. Січових Стрільців (СС), начальник коша СС у Вілій Церкві в кін. 1918 р., командир 5 полку піхоти СС.

Домачево (II—4), с. м. т. на півд.-зах. Поліссі над р. Бугом; р. ц. Берестейської обл. Білор. ССР.

Домашні тварини, див. *Тваринництво*.

Домбе (Dąbie), передмістя Кракова (Польща), де поль. влада 1919 р. зробила концентраційний табір для укр. полонених і заарештованих; з 12 000 осіб через голод, антисанітарні умови (тиф, червінка) і катування померло майже половина в'язнів.

Домбковський (Dąbkowski) Пшемислав (1877—1950), видатний поль. правник, проф. Львівського Ун-ту за поль. і сов. часів, д. чл. НТШ; автор праць з іст. поль. приватного та лит.-руського права.

Домбровська Марія, див. *Підгір'янка Марійка*.

Домбровський Августин (*1880), педагог (учитель нар. шкіл), за ЗУНР шкільний інспектор на Товмаччині і посол до Укр. Нац. Ради; склав «Укр. буквар»

А. Домбровський

для 1 класу і «Буквар для неписьмених»; статті на пед. теми в фахових журналах; в 1929—30 редагував «Учительське Слово» у Львові; 1940 (?) р. вивезений більшовиками.

Домбровський Василь (1810—46), історик, проф. Київського Ун-ту, чл. Київської Археологічної Комісії; «Очерк истории Чернигова», «Луцк» та ін.

Домбровський Володимир (1885—1925), гал. педагог, учитель гімназії, автор підручників «Українська стилістика і ритміка» та «Українська поезика».

Домбровський Олександр (*1914), історик, родом з Галичини, нині на еміграції; праці, присвячені зв'язкам України з античним світом.

Домбровський Тимофій, популярний актор 1840—50-их рр., грав у трупі П. Рекановського, відомий зокрема як перший виконавець ролі Стецька в «Сватанні на Гончарівці» Основ'яненка.

Домбчевська Ірина (*1886), уроджена Рибчак, дружина Романа Д., гал. гром. і с.-г. діячка, 1915—17 управителька захисту УСС у Львові, згодом жіноча й екон. діячка на Стрийщині; з 1949 в ЗДА.

Домбчевський Роман (*1884), гром. діяч, активний чл. УСДП; брав участь у студентському житті Львова; під час першої світової війни співр. СВУ, згодом чл. дипломатичної місії УНР в Празі, по війні — адвокат у Стрию; публіцист (м. ін. праця «За права мови» 1936); 1939 вивезений більшовиками.

Р. Домбчевський

Домерщиков-Олексієнко Олекса (1863—1942), композитор і диригент, на сцені з 1888, працював у трупах Деркача, Кропивницького, Гайдамаки, Суходольського та ін.; разом із Кропивницьким написав музику до «Вія», «За двома зайцями», «Ніч під Івана Купала»; після революції завідував муз. частиною харківських і пересувних драм. театрів.

Домецький Гаврило (вмер після 1708 р.), богослов і церк. діяч, вихованець Київської Академії; 1677 та наступні роки архимандрит та ігумен монастирів у Москві, 1691 р. засланий на півн. за розходження з моск. церк. традицією, пізніше ігумен у Новгороді, знову засуджений 1708 р., але «помилуваний» повернувся до Києва. Починаючи з 1670-их рр. писав богословські, зокрема аскетичні трактати («Путь к вічності» видано 1784 р., решта лише в 20 в.). Вони є спробою викладу богословських питань «простою мовою» і тому заслуго-

вують на увагу істориків укр. літ. мови.

Домінікани, чернече згромадження, засноване св. Домініком (1215); стояли в кат. церкві на сторожі правовір'я й боролися з ересями (інквізиція). Вл. 1230 р. Д. бували і в Києві (св. Яцек Одровонж). В кін. 16 в. на укр. землях була організована т. зв. руська провінція, виразно відокремлена від поль. і лит. провінцій; заснування її між ін. обстоював Іпатій Потій. На Україні було дуже багато монастирів Д., напр., у Барі, Бродах, Богородчанах, Бучачі, Вінниці, Галичі, Жовкві, Заславі, Києві, Коломиї, Кодакі, Константинові, Летичеві, Любарі, Львові. Овручі, Пинську, Потоці, Рогатині, Снятині, Тернополі, Теребовлі, Яворові, Язлівці, Ярославі та ін. Між Д. цих монастирів було чимало українців, що намагалися усамотити свої монастирі від поль., за що терпіли багато утисків з боку нац. — перенесенням до монастирів на поль. території тощо. Руська провінція в 17 в. була силоміць скасована, і багато Д. перейшло до ін. чинів.

Домініальна влада, за середньовіччя сукупність усіх прав великих земле-власників над населенням, яке жило на їх землях; рештки Д. в. проіснували до скасування панщини. До гол. прав пана (dominus) належали: одержання оплати грошми й натурою, панщина і виконання суду над підданими. Із цього приватного суду пана, проти якого не було апеляції, розвинулися пізніше домініальні суди як рід публічного судівництва, виконуваним паном (див. *Судівництво*). Д. в. відома на укр. землях під Польщею і у В. Князівстві Лит. Повстання Б. Хмельницького повалило Д. в., але вже на кін. 17 і на поч. 18 в. вона відроджується в коз. державі над посполитими селянами, спочатку на монастирських землях, пізніше на держ. (рангових) і старшинських. Під Австрією Д. в. була сильно обмежена реформою Йосифа II й остаточно скасована 1848 р. Під Росією Д. в. була скасована в 1861 (див. також *Панщина*).

Домінчен Климент (* 1907), диригент і композитор родом з Вінниччини. 1932—35 диригент опери в Одесі і Ворошиловграді; з 1936 диригент радіо в різних містах СРСР; Твори: увертюра, фантазія, поема «Вітчизна», «Святкова увертюра», 2 симфонії (1940, 1955), сюїта на осетинські теми й ін.

Домовик, див. *Демонологія*.

Домонтович В., див. *Петров Віктор*.

Доморобна промисловість, див. *Кустарна промисловість*.

Донбас, див. *Донецький басейн*.

Донець, руський город на половецькому пограниччі, відомий у 12 в.

Донець (-Захаржевський) Григорій († 1691), полк. ізюмський і харківський 1668—91; розбудував оборонну лінію Слобідської України (Валки, Зміїв, Мерефа й ін.), збудував кріпость Ізюм, Курязький монастир. Успішно відбивав напади татар, зокрема розбивши їх під Золочевом 1680. Сини його Федір і Костянтин і внук Михайло Донець-Захаржевські були ізюмськими полковниками.

Донець Михайло (1883—1941), визначний оперний співак-бас і театральний діяч. Почав мист. діяльність 1908 в рос. опері Зіміна. В 1919 один із співтворців першої Укр. Опері (разом із композитором Я. Степовим і актором-солістом М. Микушею). 1925 активний учасник українізації опери в Харкові; від 1927, після українізації Київського Театру Опері, безперервно працював у Києві. Розстріляний 1941 за відмову евакуюватися при відступі сов. військ із Києва. При надзвичайному силою і діапазоном голосу, Д. кожен партію пов'язував із цікаво поданим сценічним образом. З укр. репертуару визначався в ролях козака Чуба («Різдвяна ніч» М. Лисенка), Карася («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Голови («Утоплена» М. Лисенка), а особливо — Тараса Бульби (опера Лисенка) й Захара Беркута («Золотий обруч» Б. Лятошинського), побудованих у плані монументальної героїки, втілення нар. мудрости й патріотичної волі. З не меншим успіхом Д. виконував партії світового репертуару, зокрема в операх «Кармен» (Цуніга), «Севільський цирульник» (Дон-Вазіліо), «Казки Гофмана» (Копеліус, Дапертутто, Міраклі), «Золотий півник» (Додон), «Лякме» (Ніляканта), «Міньйон» (Льотаріо) та ін. Свою артистичну діяльність Д. пов'язував із гром. і пед., працюючи в Київській Консерваторії. Залишив «Театральні спогади» («Вечірній Київ» 1936).

Література: До 25-ліття артистичної діяльності М. І. Донця. 36. статей. К. 1933.

В. Р.

Донецька низовина, вузька низовина, що простягається уздовж лівого берега р. Дінця між ним і Придеснянським плато (частина Середньої височини) на півночі; на зах. переходить у Придніпровську низовину, на сх. — в Долішньо-Донську (див. ЕУ I, стор. 59). Д. н. складається з трьох терас, з яких перша, заплавна, є підмокла, повна озер і стариць, друга, вища, надзаплавна, яв-

М. Донець

ляє собою піщану рівнину, вкриту подекуди надмами і сосновими лісами; третя тераса, вкрита лесом і поділена притоками Дінця на ряд рівнинних плят то порозрізувана балками.

Донецький басейн (Донецький кам'яновугільний басейн, Донбас), Донеччина, основна паливна база і найважливіший пром. р-н України й усієї Сх. Європи, область потужної кам'яновугільної пром-сти, металургії, важкого машинобудування і хем. пром-сти; найбільше на Україні скупчення населення. Д. б. лежить в півд.-сх. частині України між сер. і дол. течією р. Дінця на півночі і півн. сході і Приозівською височиною та Приозівською низовиною на півдні; площа бл. 23 000 км². Д. б. це територія, що на ній шари продуктивного карбону виходять на поверхню; вона покривається приблизно з територією Донецької височини або *Донецького кряжу*. На зах., півн., схід і півд. сх. від цього т. зв. Старого Донбасу (також власне Донбасу) шари продуктивного карбону прикриті покровом молодших геол. відкладів, грубиною іноді 500—600 м і більше. Ці нові р-ни не були ще до війни відповідно досліджені. Нині кам'яновугільні поклади досліджені на зах. і частково експлуатовані аж до Ново-

Етнографічна карта Донецького басейну (стан на 1930-і рр.)
1 — Українці. 2 — Росіяни. 3 — Болгари. 4 — Німці. 5 — Греки. 6 — Вірмени

сковського на межі Дніпровського пром. р-ну (т. зв. Зах. Донбас), на півн. до Харкова, на сх. аж до Сталінграду. Ці райони — т. зв. Новий Донбас творять разом із Старим Донбасом Великий Донбас, досліджена територія якого сягає до 50 000 км² (див. карту в ЕУ I, стор. 42). Нині добувається вугілля на просторі приблизно 25 000 км². На ще меншій території скупчується важка пром-сть, за винятком кам'яновугільної. Д. б. поширюється нині насамперед в зах. напрямі, маючи тенденцію з'єднати-

ся колись в одне з Дніпровським пром. р-ном.

Вільша і багатша на запаси вугілля зах. частина Донбасу лежить на території УССР, вона також далеко більше індустріалізована; менша сх. лежить на території РСФСР в межах кол. Области Війська Донського, нині Кам'янської обл.; незначна частина цього Донбасу, що його іноді називають східним, заселена українцями (див. карта). Д. б. в межах УССР входить до складу Сталінської й Ворошиловградської обл., і тому тепер звичайно рахують за Донбас територію цих двох областей (53 200 км² і 6 150 000 меш.), хоч вона обіймає також суто хліборобські р-ни на півн. від Дінця й Приозів'я на півдні. Тут описуємо лише Старий Донбас.

Положення Донбасу досить вигідне. Він лежить на невеликій віддалі від моря (120—150 км, найдовші пункти понад 200), недалеко від залізних руд Криворіжжя (350—450 км) і Керчі (300—350 км) та від манганових руд (250—350 км). Густа залізнична мережа в'яже його з усією Сх. Європою, а через Дінець іде водне сполучення з Доном, Волгою і Каспійським м. В разі спорудження каналу, що з'єднав би Дінець із Дніпром, Д. б. мав би вигідне водне сполучення з центр. Україною.

Натомість нац. й стратегічне положення Д. б. не є корисне, бо він лежить на периферії України, а його сх. окраїни навіть за її етногр. межами. Д. б. далеко віддалений від центр. України (віддалі від Києва повітряною лінією 600 км), від зах. України навіть понад 1 000 км; з поширенням Д. б. на захід і півн. зах. він автоматично наближається до Києва й Харкова.

Природа і краєвид Д. б. являє собою хвилясту монотонну степ. рів-

Степовий краєвид Донбасу

нинну височину (найвища точка 369 м), багато розчленовану балками і долинами, що втинаються до глибини 100 м і

більше; найбільше мальовничим є високий берег Дінця. Д. б. збудований з могутніх шарів карбону, лише на периферії виступають молодші геол. відклади перму, тріасу, юри і крейди. Нижній Д. б. зазнав кілька разів складчастих рухів (від гор. карбону до палеогену) і знову зрівнянь та морських транс-

Вугільна шахта б. Горлівки (аерофото)

гресій; молоде післятретинне піднесення спричинило пожвавлення ерозії і теперішнє розчленування рельєфу. Д. б. має більше атмосферних опадів, ніж сусідні райони, і тому становить острів лісостепу серед степів (докладніше див. *Донецький краєвид*).

Первісний краєвид Д. б. зазнав великих змін під впливом людини, як ні в якій ін. частині України і навіть Сх. Європи. Він має типові риси культ. ландшафту. В рельєфі звертають на себе увагу великі перетворення; як свідки давнього минулого — могили, але далеко більше — об'єкти модерної пром.-сти, вежі шахт і пірамідальні теракони. Поміж ними величезні будови метал. й ін. заводів з високими димарями, багатолюдні людські скупчення, міста, оселі міськ. типу, роб. селища. Все перетинають лінії високого напруження, густа сітка залізниць, битих шляхів, трамвайних рейок. Змієна первісна водна сітка: в долинах річок і балок багато водоймищ, низка каналів, що постачають воду, ставів в западинах, спричинених обвалюванням старих шахт. Кол. степ заорано здебільша ще в першій пол. минулого століття (решту цілин за-

орано за сов. часів), але, з другого боку, багато хліборобської площі зайнято під згадані вище пром. об'єкти і людські оселі. За сов. влади дуже винищено невеликі байрачні та більші, розташовані над Дінцем, ліси; їх лише частково заступають штучні насадження і парки. На території Д. б. переплітаються два культ. краєвиди: хліборобський з ланами збіжжя та нечисленними селами і пром.-міський, який постійно зростає коштом першого.

Кам'яне вугілля й інші корисні копалини. Д. б. — багатий на кам'яне вугілля, кам'яну сіль, маргелі, вапняки, глину й ін. будів. матеріали та має невеликі родовища рудних копалин.

Кам'яне вугілля є основою економіки Д. б. Воно гол. сер., рідше гор. і дол. карбонського віку; грубина продуктивного карбону сягає від 2 до 4 км. В ньому серед ін. осадових порід залягає кам'яне вугілля в понад 200 тонких шарах від кількох см до 2 м; з них покищо експлуатується лише 40. Вугільність Д. б. зменшується в напрямі із зах. на схід.

У Старому Донбасі, де вугленосні відклади виходять на поверхню, залягає вугілля на різних глибинах, але покищо глибоко положені шари в загальному не розробляються; більшість шахт має глибину до 200 м, найглибші сягають до 1 км, у невеликих шахтах добувають вугілля з глибини 50—100 м. Запаси кам'яного вугілля у Старому Д. б. обрахо-

Вугільна шахта в Лідівці

вуються на 89 мільярдів т (у Великому Д. б. за новими даними 180—250 мільярдів т), з них на долю УРСР припадає 80%, на долю сх. Д. б. в межах РСФСР — 20%; з цього числа досі видобуто 3%. Пром. запаси донецького вугілля становлять 27% запасів СРСР.

В Д. б. залягають різні роди вугілля. В центр. і півд.-зах. районах поширене коксівне товсте вугілля, яке є найкращим метал. паливом; воно становить в укр. частині Д. б. 26,5% всіх за-

пасів, у сх. менше $\frac{1}{10}$. В півн.-зах. частині Д. б. простягається смуга газового і довгопалум'яного вугілля (38% всіх запасів), що використовується гол. в хем. пром-сті, частково для коксування і як паливо; в сх., центр. й півд.-сх. районах залягають антрацити, які мають гол. значення як високоякісне енергетичне паливо (30% всіх запасів), але не коксуються. Теплоviдайнiсть — 5 600—7 850 калорій для довгопалум'яного вугілля та 7 300—8 200 для антрациту. Вугілля Д. б. має назагал багато золи (6—13%) і сірки (1,5—4,6), що шкодить коксуванню. Неприятливою для експлуатації є невелика грубина шарів вугілля; тонкі з них можна б експлуатувати лише за допомогою процесу підземної газифікації.

З ін. корисних копалин найбільше значення мають колосальні родовища соли в півн.-зах. частині Д. б., у Бахмутській улоговині; в р-ні Артемівського — це кам'яна сіль, в р-ні Слов'янського — виварна. Поблизу Микитівки є родовища живосрібної руди — цинобри, здебільша вже вичерпані; в центр. Д. б., в р-ні Нагольного кряжу, є поліметали: цинк, оливо, з домішками міді, срібла й золота (не експлуатовані); з кін. 18 до поч. 20 в. розроблялися в півн.-зах. частині і б. Артемівського невеликі поклади вбогих залізних руд (бурі залізники і сидерити).

В усьому Донбасі поширені будів. матеріали — вапняки, доломіти, гіпси, вогнетривкі глини, мергелі, кварцові піски, пісковики (зокрема сірі й чорні для брукування вулиць), кварцити, крейда, лупаки, ганчарна глина, важливі не тільки для будів., але частково й для метал. пром-сти. Вапняки є сирівцем для хем. й метал. пром-сти (флюсові вапняки); найважливіші родовища — Оленівське і Каракутське. Великі запаси мергелів (Амвросіївка в півд. Д. б. і менші над р. Луганню) є підставою цементової пром-сти. В центр. Д. б. є багаті родовища вогнетривких глин (відоме родовище Часів Яр, менші — Дружківське, Ново-Швіцарське, Абрамівське). Гіпси виступають разом із сіллю в згаданій вище Бахмутській улоговині, крейда над Дінцем, кольорові глини в Слов'янському р-ні, родовища вохри б. Ізюму (на межах Д. б.), каолін б. Волновахи на півд. зах. (Біла Балка), в Артемівщині — точильний камінь та ін.

В. Кубійович

Минуле Д. б. Півн. частина теперішнього Д. б., положена над Дінцем, входила за княжих часів у сферу впливів Переяславського князівства. Дінцем ішов тоді важливий шлях з Озівського м. в глибину Чернігівського і Переяслав-

ського князівств, а соляні озера б. Слов'янського були використовувані вже тоді. Як і вся Степова Україна, територія сучасного Д. б. була зайнята кочовиками, зокрема татарами, і не була постійно заселеною. Початки сталого заселення Д. б. зв'язані з оселенням донського козацтва. Велику роллю відігравали також заходи моск. уряду на території Слобідської України. Тоді, в другій пол. 17 в., було засновано укріплені військ. пункти на пограниччі тур. володінь — Тор (пізніше Слов'янське) і Бахмут (пізніше Артемівське); поселенців притягала також експлуатація соли. В пол. 18 в. поселено обабіч Дінця сербів, зорганізовано з них два полки і весь край названо Слов'яносербією. Але серби не виявили себе добрими колоністами, частина їх покинула нові оселі, і уряд почав знову стягати на цей терен українців. В той час нинішній Д. б. входив до складу володінь Запоріжжя (півн.-зах. частина), Донського війська (півд. схід) і Слобідської України (півн.). Після зруйнування Січі і поширення Рос. імперії по Чорне й Озівське м., більша (зах.) частина Д. б. увійшла до складу Катеринославського намісництва, згодом Катеринославської губ. (Бахмутський і Слов'яносербський або Луганський пов.), менша (сх.) до складу Области Війська Донського (частина Таганрізького і Донецького пов.); цей адміністративно-територіальний поділ залишився до 1917 р.

Нечисленне населення стало зростати з кін. 18 в.; осідали перев. укр. селяни, а в сх. частині, зокрема над Дінцем, також росіяни. Як і в ін. частинах Степової України, основою госп-ва було тваринництво, а з 1830-их рр. товарише збіжжеве госп-во. Обличчя країни не змінився і той факт, що вже в другій пол. 18 в. почалася невелика експлуатація кам'яного вугілля та що з кін. 18 в. постали держ. метал. заводи, які витоплювали чавун з місц. убогих руд, а як паливо вживали антрацит: Луганський зав. 1795, Петровський б. Єнакієвого 1859—64, Лисичанський 1866—70 (див. також *Степова Україна*).

1870 — 1917 рр. Важка індустрія Д. б. почала розвиватися в 1870-их рр. з часу побудови залізниць, які сполучали Д. б. з глибиною Рос. імперії і з морем, зокрема з побудовою Катерининської залізниці, що 1884 з'єднала Д. б. із залізрудним Криворізьким р-ном. У зв'язку з цим постав попит на донецьке вугілля для самих залізниць, а з другого боку, на базі криворізьких руд розвинулася потужна металургія. На зростання донецької індустрії впливав приплив чужих капіталів, насамперед франц.,

далі бельг., нім., англ. та ін. Вони організували великі трести «Продуголь» (1904 р. йому належало 75% видобутку вугілля) і «Продамет», що мав у своїх руках найбільші метал. заводи. Першим модерним великим метал. зав. був Юзівський, заснований 1872 англійцем Юзом в півд.-зах. частині Д. б. в Юзівці (нині Сталіне); за ним ішли Сулинський (у сх. Донбасі 1872), Дружківський (1894), Донецько-Юр'ївський (Алчевське 1896), Петровський (1897), Краматорський (1897), Макіївський (1899), Кадіївський (1899). Видобуток вугілля (1880 р. — 1,4 міль. т, 1900 — 11,0, 1910 — 16,9, 1913 — 25,3) й виток чавуну Донбасу зростав швидко і вже 1900 Д. б. випередив метал. пром-сть Уралу.

1900 р. в кам'яновугільній пром-сті Д. б. працювало вже 68 000 робітників. На кін. 19 в. припадає також початок коксохем. пром-сти, натомість не використовувано побічних продуктів коксування. Ще слабо було розвинено машинобудування й ін. роди пром-сти, і Д. б. був насамперед р-ном видобутку вугілля й витоку чавуну й сталі. Швидко зростання пром-сти чергувалося із зниженням продукції у зв'язку з госп. кризами в 1873—75 рр., 1881—82 рр. і гол. після 1900 р., що викликало зменшення числа робітників і безробіття (ч. вуглекопів впало з 68 000 в 1900 р. до 58 000 в 1902). В останні довосні роки пром-сть Д. б. знову швидко розвивалася. Разом із зростанням госп-ва зростав і попит на робочу силу. При аграрному перенаселенні України і Росії це не становило особливих труднощів. Робітники напливали до Д. б. не стільки з України, скільки з Росії, а саме з пром. центру і Центр. Чорноземної обл. У висліді цих міграційних процесів Д. б. став найбільш зрусіфікованою частиною України.

Умови життя і праці робітників були дуже важкі. Тому час від часу відбувалися страйки, що їх придушували жандармерія і військо. Зокрема хвиля страйків охопила Донбас під час першої рос. революції; в грудні 1905 дійшло до збройного виступу робітництва в Горлівці, яке було криваво здушене.

Укр. нац. рух не залишив помітних слідів в Д. б. В 1900-их рр., поруч з рос. рев. пресою, частково доходили сюди й укр. видання, існували роб. самодіяльні гуртки, «просвіти». Дехто з укр. інтелігентів, працюючи тут (напр., С. Черкасенко, М. Чернявський й ін.), ширили серед робітництва нац. свідомість. Тоді ж з'являються вперше донецькі сюжети в укр. літературі: зб. оповідань С. Черкасенка з роб. життя «На шахті» (1908), «Донецькі сонети» М. Чернявського, поезії А. Шабленка.

1917 — 50 рр. На поч. першої світової війни пром. продукція Д. б. зросла з огляду на збільшення попиту на вугілля й метал; постали нові галузі хем. пром-сти, потрібні для військ. цілей.

З часу вибуху березневої революції 1917 р. робітництво Донбасу охопили рос. ліві течії — соц.-рев., соц.-дем. (меншовики) і більшовики. Укр. партії мали невеликі впливи серед робітництва, яке за своїм складом було наполовину рос. Більш. орг-ції в Донбасі, очолені Артемом (Ф. Сергєєв), К. Ворошиловим, О. Пархоменком, за допомогою військ. частин, надісланих з Москви (група Єгорова), здобули перевагу та встановили сов. владу в частині Д. б. Створена червона гвардія вела боротьбу проти коз. військ Дону (ген. Каледін) і військ Центр. Ради, які із сх. і зах. намагалися витиснути сов. владу з Донбасу. В грудні 1917, перев. за підтримкою більшовиків Донбасу створено у Харкові маріонетковий укр. сов. уряд. В лютому-квітні 1918, коли під тиском нім. і укр. військ більшовики залишали окуповану ними Україну, в Д. б. існувала *Донецько-Криворізька Республіка Советів*; вона мала зберегти окреме від України і Росії держ. існування з сов. режимом. Але більшовики були усунені, і укр. влада поширилась на Д. б., ту його частину, яка до 1917 належала до Катеринославської губ., і на Таганрізький повіт. За гетьманського уряду договір між Укр. Державою і Областю Війська Донського з 8. 8. 1918 затвердив сх. кордон України по лінії межі Катеринославської губ. з деяким пересуненням на сх. б. Маріополя. З метою зберегти госп. єдність Донбасу створено мішану Донсько-Укр. Комісію з осідком у Харкові для спільного планування й керування пром-стю Донбасу. Влада Директорії тривала в Д. б. коротко; його захопили на поч. 1919 р. більшовики, згодом Добровольча Армія, яка його тримала до кін. грудня; потім більшовики здобули Донбас знову. Спроба деяких моск. і місц. комуністів утворити з Д. б. окрему держ.-адміністративну одиницю не вдалася під тиском укр. комуністів, і Д. б. став складовою частиною УССР. До складу УССР входила не лише та частина Д. б., яка належала до 1917 р. до Катеринославської губ., але також майже вся східня, що становила частину Области Війська Донського; Д. б. в складі УССР становив окрему Донецьку губ. (гол. м. Бахмут). В 1924 р. знову змінено кордони УССР і відділено від України сх. частину Донбасу з м. Шахти, Сулин і з портом Таганріг.

Пром-сть Д. б. зовсім підупала в роки революції. Більшість шахт була затоплена і видобуток вугілля впав в 1920 р.

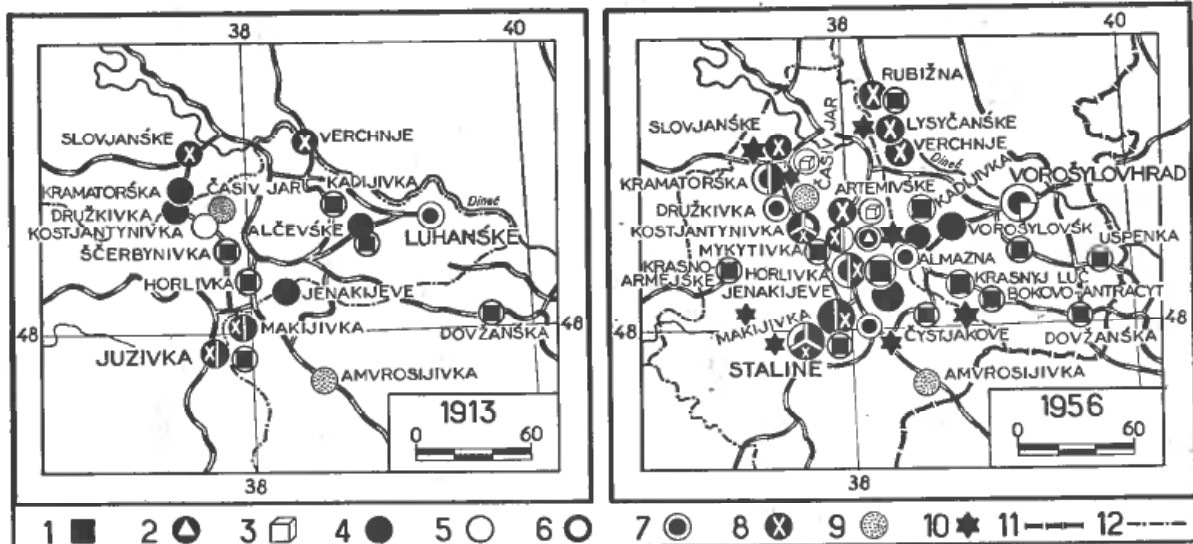
до 4,6 міль. т, продукція металу до 0,5% порівняно з довоєнним станом; діяв лише один метал. зав. в Єнакієвому. Згодом розпочалася відбудова Д. б., і вже 1928—29 було досягнуто довоєнної продукції вугілля, чавуну і сталі. Ч. населення в 1926 р. перевищило стан 1910 р., зокрема зросли міста (найбільше м. Д. б. Юзівка з 49 000 на 106 000). Як і до війни, Д. б. притягає населення ззовні, гол. з Росії, бо укр. селянина, який по революції збагатив свій зем. фонд поміщицькою землею, не вабила праця в шахтах і на заводах.

На другу пол. 1920-их рр. і поч. 1930-их припадає період українізації Д. б., яка однак не пішла так далеко, як в ін. частинах УСРСР. Поруч рос. початкових і сер. шкіл, утворено укр., українізовано повністю Ін-т Нар. Освіти в Луганському (Ворошиловграді; згодом укр. і рос. відділи) та частину преси (обл. газ. «Луганська Правда» виходила укр. мовою). По містах і селах існували укр. театральні трупи, пізніше і обл. драматичні театри, як також часто в Донбасі гастролювали укр. ансамблі (хор «Думка», театр ім. Франка й ін.). Етногр. комісія досліджувала фолклор донецьких робітників. З 1926 р. існувало в Луганському Наук. Т-во на Донеччині, гол. якого був С. Грушевський. Діяла письменницька орг-ція «Забой» (з 1925 р., згодом українізована), що видавала журнал під тією ж назвою. З 1932 появлявся місячник «Літ. Донбас», що його в 1933 р., одночасно з ліквідацією і засланням діячів укр. культури й літератури на Донбасі, русифіковано. Тоді ж припинено українізацію і лише частково толеруються

деякі нац. форми культури. Д. б. є нині найбільш русифікованим краєм на Україні (шкільництво, преса, театр, радіо). На Донбасі діяли або звідти вийшли такі укр. письменники: Г. Баглюк, В. Гайворонський (Гайдарівський), Б. Павлівський, В. Іванів-Краматорський, К. Герасименко, М. Ледянко, А. Галан й ін., з-поміж тих, які нині живуть в УСРСР — В. Сосюра, П. Байдебура, А. Ключчя, М. Упеник, Д. Ткач, Г. Стеценко й ін.

З кін. 1920-их рр. розпочинається припинений темп індустріалізації Д. б. Старі кам'яновугільні шахти були реконструйовані, побудовано нові, і їх ново механізовано, видобуток кам'яного вугілля дійшов 1940 р. до 83,7 міль. т. Реконструйовано метал. заводи і збільшено їх продукцію, нарешті розбудовано ті галузі індустрії, які до війни були слабо розвинені, як машинобудування і хем. та коксохем. пром-сть, постала різноманітна воєнна індустрія. Одночасно із збільшенням індустріалізації зростало і населення (з 2 960 000 в 1926 р. до 5 940 000 в 1939 — числа для Сталінської і Ворошиловградської обл.), створилися найбільші на Україні міські скупчення. Населення припливало в ті роки гол. з ін. частин України, бо під час репресій і колективізації легше було влаштуватися на Донбасі, ніж на селі, що й вплинуло на збільшення укр. елементу.

В 1941—44 рр. Д. б. був два рази тереном воєнних дій і зазнав великого знищення. Відбудова Д. б. була закінчена 1949 р., коли видобуток кам'яного вугілля і металу досягнув стану 1940 р.

Промисловість Донецького басейну в 1913 і 1956 рр.

1 — Кам'яне вугілля. 2 — Ртуть. 3 — Кам'яна сіль. 4 — Чорна металургія. 5 — Кольорова металургія. 6 — Машинобудівельна і металообробна пром-сть. 7 — Хемічна пром-сть. 8 — Пром-сть будівельних матеріалів. 9 — Інші види промисловости. 10 — Теплоелектростанції. 11 — Кордони УСРСР. 12 — Межі областей (губерній)

Далеко гірше йшла і ще й донині незадовільна відбудова житлових будинків.

Р. М.

Народне господарство. Підставою економіки Д. б. і енергетичною базою України є кам'яновугільна пром-сть; вона обслуговує паливом майже всю Україну, дає паливо для зал. й водного транспорту, є базою металургії і хем. пром-сти. Д. б. дає понад $\frac{9}{10}$ видобутку кам'яного вугілля в УССР і понад $\frac{1}{3}$ в усьому ССРСР, попри розвиток ін. вугільних басейнів, це все ще найбільший щодо продукції кам'яновугільний басейн ССРСР. Найновіші дослідження виявляють нові геол. запаси вугілля в Д. б. (180—250 мільярдів т).

Початок експлуатації вугілля, зв'язаний із заснуванням метал. зав. в Луганському 1795; з 1840-их рр. стали видобувати антрацит в півд. і півд.-сх. частині Д.б. для потреб фльоти і міст над Озівським м., але в більших розмірах стали видобувати вугілля тільки в 1870-их рр. у зв'язку з будівництвом залізниць і металургії; тоді ж центр видобутку перенісся на зах. і півн. зах., себто в райони коксівного вугілля. Продукція вугілля зросла з 1,4 міл. т в 1880 р. до 11,0 в 1900, 16,9 в 1910 р. і 25,3 міл. т в 1913, що становило 70,3% видобутку в Росії і 2% світового. Гол. споживачами донецького вугілля були залізниці (в 1914 — 28,4%) і метал. заводи (21,8%); $\frac{1}{3}$ вугілля споживав сам Донбас.

Після занепаду за часів воєнного комунізму продукція вугілля досягла в 1927 р. довоєнного рівня, в 1935 р. — 61,0 міл. т, а в 1940 р. дійшла до 83,3, що становило 50,5% всесоюзної продукції і 5% світової. В 1940 р. працювало у вугільній пром-сті Д. б. 270 000 робітників, що складало понад 30% всього робітництва в Д. б. Порівняно до передв. часів наступила в кам'яновугільній пром-сті Д. б. велика концентрація, себто збільшення видаєності окремих шахт при одночасній майже цілковитій механізації (за сов. джерелами — в 1939 р. на 94,6%) й електрифікації видобутку, а частково і транспорту. (В 1939 р. вивіз вугілля в шахтах був ще на 57% кінний, навалювання й забутування були цілком немеханізовані, а навантаження в зал. вагони — на 30% ручне). Через трудність видобутку й відсталість техніки при видобуванні до 20% вугілля залишалося в надрах. Місячна продуктивність праці робітника збільшилася з 11,4 т в 1913 р. до 25,7 т в 1940 р.

Після воєнного знищення наступила цілковита відбудова кам'яновугільної пром-сти, і в 1949 р. Д. б. досягнув довоєнного видобутку. Рівночасно відбулася реконструкція старих шахт і будів-

ництво нових (ч. великих шахт 1941 р. — 306, 1955 — 355; до 1960 заплановано відкрити 105 нових шахт), гол. в раніше мало експлуатованих районах, та повна механізація видобутку, а частково і транспорту. (Все ж, навіть за сов. джерелами, навалювання вугілля в лавах було механізоване 1955 р. тільки на 40%, а 35% робітників працювало ручним способом). Продукція зросла в 1955 до 116,1 міл. т, що становить 32% видобутку в ССРСР і 45% коксівного вугілля; план передбачає на 1960 продукцію до 200 міл. т на 212 по всій УССР. 25,5% донецького вугілля проходить через процес збагачування на збагачувальних і брикетних фабриках (1955 р.). На коксування було віддано в 1954 р. 28,3% вугілля, але все ж відчувається брак доброго коксового вугілля.

Видобуток вугілля в Д. б. зростає до 1940 р. гол. коштом росту продуктивності праці (місячний видобуток одного шахтаря в 1913 р. — 11,4 т, 1932 — 12,8, 1940 — 25,7, 1950 — 21,8, 1955 — 26,2) й механізації виробництва, а по війні коштом збільшення робітників. 1955 р. на шахтах Д. б. працює 427 000 робітників (1940 — понад 200 000), 1955 р. працювало 12 000 інженерів і 20 000 техніків (1940 — 2 400 і 2 600); понад 70% шахтарів нині складає молодь, прислана на шахти останнім часом. Непостійність робочої сили дуже висока, плинність досягає 40%.

Донецьке вугілля в середньому на 40% дорожче, ніж вугілля ін. басейнів ССРСР, що впливає на зменшення його вивозу за межі УССР. В 1931 р. споживалося на Україні 52,5% донецького вугілля, тепер бл. 70%; решту вивозять гол. в райони Москви, Ленінграду, на Поволжя, Кавказ, в Сер. Азію, а також за кордони ССРСР до ін. країн Сх. Європи та на Близький Схід.

Чорна металургія Д. б. базується на привізній залізній руді з Кривого Рогу, мангановій з Нікополя, власному паливі та вапняках. Нині сконцентрована вона в таких осередках: Сталіне, Макіївка, Єнакієве, Костянтинівка, Краматорське, Ворошиловське, Алмазна. Це все старі, дорев. осередки, які згодом зазнали цілковитої реконструкції і перебудови. Їх геогр. розміщення зв'язане із скупченням коксівного вугілля. Метал. заводи, крім випалу чавуну і сталі, виробляють всі гатунки прокату, грубі й тонкі листи, сталь для конструкцій, рейки, дрот, труби сталеві та чавунні й ін. При метал. заводах працюють коксохем. заводи, шлакоцементне і вогнетривке керамічне виробництво. Метал. заводи Д. б. тісно пов'язані з вугільними шахтами (до

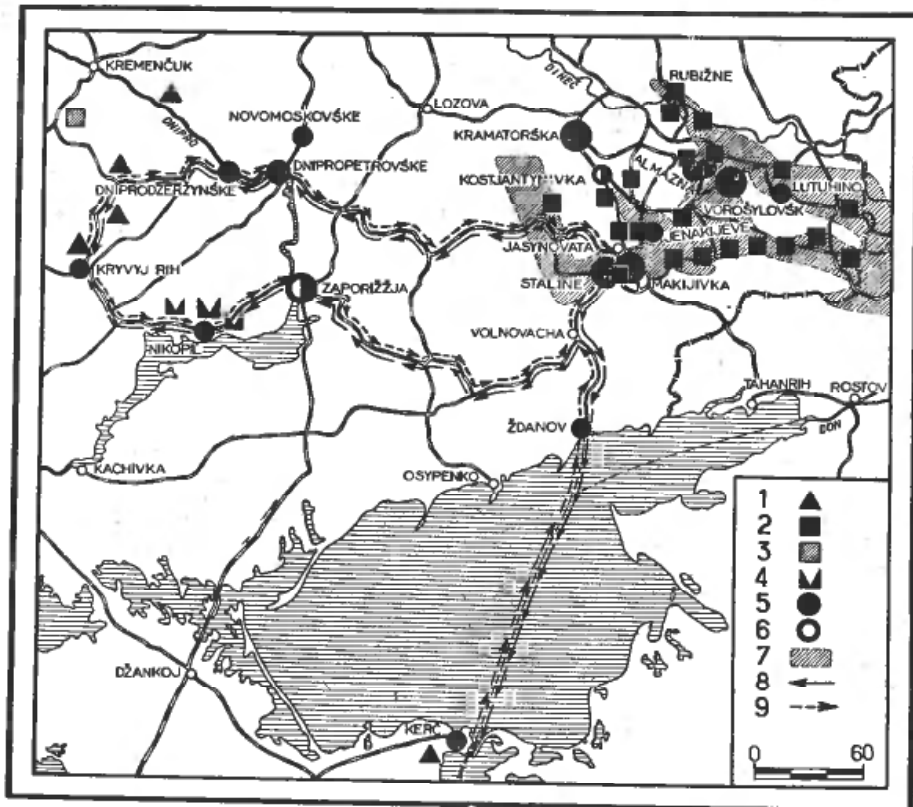
Макіївського зав. належить понад 40) і з ін. підприємствами так, що вони tworять величезні виробничі комплекси. Разом із Приозів'ям Д. б. дає нині, мабуть, більше половини укр. витоку чавуну (6—8 міл. т) і децю менше сталі (в 1940 р. питома вага Д. б. у виробництві чавуну становила 45,7%, Придніпров'я 41,3%, Приозів'я 13%; числа для сталі — 38,9%, 46,4%, 14,7%). До кольорової металургії належить Макіївський комбінат, який переробляє на місці живосрібну руду (єдиний показник з 1926 р. — 127 т), і цинковий зав. в Костянтинівці, що працює на привізній руді.

Третьою галуззю пром-сти в Д. б. є хемічна й коксохемічна промисловість, розміщена в безпосередньому сусідстві з шахтами коксівного вугілля й метал. зав. Це перев. потужні зав., що продукують кожний до 1 000 000 т коксу річно й більше; в 1950 р. випродуковано в Д. б. 12,1 міл. т коксу, що становило 85% продукції всього СРСР. З ін.

родів хем. пром-сти розвинені сірчанокислота, суперфосфатна, содова, азотнотукова, анілінофарбова. В Слов'янсько-Артемівській улоговині з її соляними багатствами зосереджений видобуток соли й содова пром-сть; остання — в Слов'янському. Содова пром-сть Д. б. становила до другої світової війни 80% всесоюзного виробництва, соляна 1/3. В сусідній Костянтинівці знаходиться найбільший на Україні суперфосфатний зав., що працює на хібіньських апатитах; він також постачає і сірчану кислоту. Другим суцільним р-ном хем. пром-сти є р-н над Дінцем — міста Лисичанське, Верхнє, Пролетарське, Рубіжнє, де виробляють соду, азотнотукові добрива (Лисичанське), анілінові фарби (Рубіжнє) й ін. В Горлівці є азотнотуковий комбінат. Хем. пром-сть Д. б. виросла перев. по революції.

Машинобудівельна пром-сть

Д. б. характеристична тенденцією до виробництва великих металевих виробів: паротягобудування, метал. і гірниче устаткування, хем. апаратура, унікальні та ін. варстати, ковальське устаткування (преси, молоти), підіймально-транспортне устаткування, а також с.-г. машини та реманент; вона зростає зокрема по другій світовій війні — се-

Важка промисловість Південної України

1 — Залізна руда. 2 і 7 — Кам'яне вугілля. 3 — Буре вугілля. 4 — Манганова руда. 5 — чорна металургія. 6 — Кольорова металургія. 8 і 9 — Напрями перевозів вугілля (8) і залізної руди (9)

редньо на 18% в рік. Гол. центри машинобудування: Ворошиловград, Краматорське, Горлівка, Дружківка, Сталіне та ін. В Д. б. розташовані найбільші машинобудів. заводи в СРСР та Європі — Ново-Краматорський зав. важкого машинобудування ім. Сталіна, Ворошиловградський паротягобудів. зав. (з 1957 переходить на будування тепловозів), Горлівський зав. ім. Кірова гірничого устаткування (врубні машини, гірничі комбайни), Старо-Краматорський зав. важ. машинобудування ім. Орджонікідзе.

Досить сильно розвинена в Д. б. пром-сть будівельних матеріалів, що використовує місц. мінеральну сировину і відходи пром-сти (шлак) та забезпечує потреби метал. заводів і нового пром. і комунального будівництва. Також виробляється цемент (Амвросіївка, Краматорське, Ворошиловград), вогнетривкі матеріали — шамот

(Костянтинівка, Часів Яр) і динас (Красноармейське, Пантелеймонівка), силкатна цеглина (в р-ні Дінця), звичайна цегла, вапно, гіпс (гіпсовий зав. в Артемівському) та ін. Різноманітна скляна пром-сть розвинена в Костянтинівці, у Верхньому, Пролетарському, Попасній й ін. Другорядне значення мають різні галузі харч. і легкої пром-сти, розвинені в гол. скупченнях населення.

Д. б. має потужну електросистему на кілька міл. квт. Це теплові електростанції, які перев. працюють на відпадах вугільної пром-сти — штибі. Потреби в енергетичному вугіллі на 1960 р. заплановані в 14 міл. т. Теплові електростанції Д. б. рб'єднані в донецьку енергосистему, що зв'язана з Придніпров'ям і Ростовською обл. Найбільші електростанції Д. б. — Штерівська, Зуєвська, Кухарівська, Півн.-Донецька, Миронівська та Слов'янська. Після пуску в січні 1957 р. на Миронівській станції турбіни в 100 000 квт вона стала наймогутнішою тепловою станцією України. Основними споживачами електроенергії Д. б. є кам'яновугільні шахти, металургія, хем. і машинобудів. заводи, міста і роб. селища. Електрифікація залізниць Д. б. ще в початковій стадії. В останні роки розвивається і газифікація Д. б. на базі лишків газу коксохем. заводів, а також природного газу з Ставропільщини й Полтавщини, який доходить газопроводами.

Однією з найважливіших нар.-госп. проблем Д. б. є його постачання техн. (що її зокрема потребує металургія) та питною водою. Д. б. маловодний, бо його річки, за винятком Дінця, невеликі, елітку висихають, а вапняки і пісковики, які поширені в Д. б., пропускають поверхневі води. В той же час попит на воду постійно зростає у зв'язку з ростом пром-сти і населення. До того, за сов. влади маловоддя зросло у висліді сильного вирубування лісів. Щоб збільшити водопостачання, створено в річках і балках низку водоймищ, з яких (а також із Дінця) подається вода за допомогою водогонів до пром. осередків, і збільшено ч. артезійських колодязів. Для ліквідації маловоддя в 1954 р. почали будувати великий Донецько-Донбаський канал довж. 125 км, що веде від Дінця в глибину Д. б. аж до Сталіного. Цей канал з багатьма відгалуженнями має дати воду не лише для техн. цілей і для населення, але також для зрошення підміських городніх і овочевих районів.

Сіль. госп-во має деякі особливості порівняно із сх. частиною Степ. України. З одного боку, некорисними факторами є дещо гірші ґрунти і сильніша їх ерозія з причин підвищеного

рельєфу та поширених суховіїв. З другого боку, сіль. госп-во Д. б. має приміський характер: багато городини, картоплі, садів (особливо яблуні), а тваринництво має перев. молочний характер. Багато гірників, які живуть в околицях міст, мають індивідуально домашні тварини і невеликі городи.

Транспорт Д. б. має найгустішу на Україні й найінтенсивніше використану зал. мережу. Її розвиток почався з кін. 1870-их рр., коли було побудовано через Донбас залізницю Москва—Курськ—Харків—Таганріг—Ростов. В 1870-их рр. побудовано цілу мережу залізниць у зв'язку з розвитком вугільної пром-сти і металургії; в наступні десятиліття ця мережа збільшилася. Нині меридіональні зал. лінії зв'язують Донбас із Харковом і Москвою та з Приозів'ям (порти Жданов, Таганріг, Ростов), рівнобіжні — з Дніпровським пром. р-ном і Криворіжжям, з Доном, Надволж'ям і ін. До шахт і більших зав. підведені під'їзні колії.

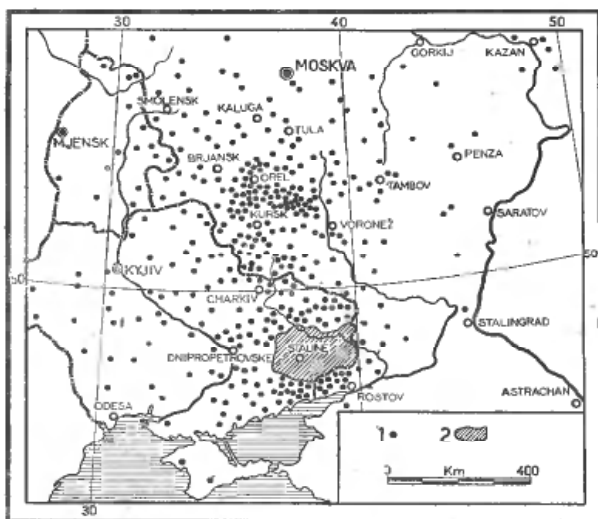
Більше, ніж в ін. частинах України, розвинений у Д. б. автомобільний транспорт — вантажний і пасажирський; в більших містах — трамвайний. Річковий транспорт не відіграє значної ролі, за винятком Дінця. На майбутнє могло б мати велике значення сполучення Д. б. каналами з Дніпром і поглиблення Дінця, а тим самим покращення сполучення з Доном, Волгою і Каспійським м.

Морськими портами Д. б. є Жданов і Таганріг. Вантажообіг Д. б. становить більше половини вантажообігу всієї України. З Д. б. йде в усіх напрямках вугілля, метал, машини, продукти хем. пром-сти, а надходять залізні (з Кривого Рогу і Керчі) та манганові (з Нікополя) руди, ліс, нафта, харчові продукти, текстильний крам тощо.

В. Кубійович, А. Поплюйко,
В. Голубничий

Людність Донбасу становить сьогодні найбільше людське скупчення на Україні, а після моск. — в усій Сх. Європі. На просторі 23 000 км² живе (1956 р.) бл. 4,8 міл. населення, себто 210 осіб на 1 км² (всі числа людности на 1956 р. приблизні). В 1860-их рр. на цьому просторі жило ще ледве 400 000 осіб (числа приблизні) і густота населення не різнилася від густоти сусідньої Степової України. Буйний розвиток пром-сти спричинив і великий приріст населення: в 1897 р. — до 1,1 міл., в 1926 р. — 1,7 міл. Цей ріст був наслідком і високого природного приросту (в 1924—28 рр. припадало на 1000 осіб річно 44,2 народжень, 16,5 смертей, 27,7 природного приросту; числа для УССР — 41,1 17,9, 23,2), і так само наслідком імміграції. Про сильний

приплив населення ззовні свідчить факт, що в 1926 р. за межами Донбасу (Сталінська і Ворошиловградська округи) народилося 23% тодішнього населення. До Донбасу імігрували насамперед росіяни

Іміграція до Донецького басейну

1 — 1000 осіб, що народилися за межами Донецького басейну, але 17. 12. 1926 жили на його території. 2 — Донецький басейн
В. Кубійович

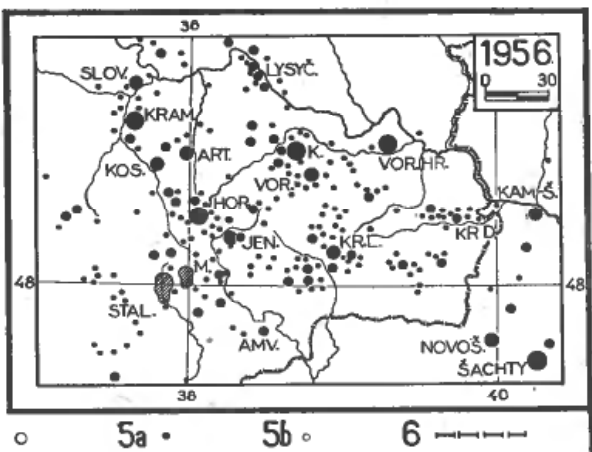
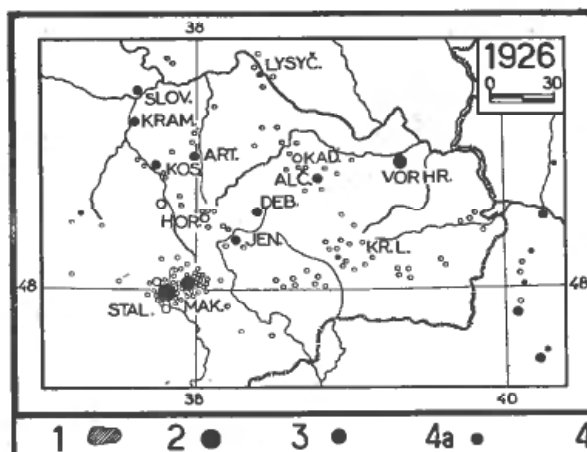
з центр.-чорноземних і центр.-пром. районів, в далеко меншій мірі українці — гол. з сусідніх районів. Так в 1897 р. на 100 імігрантів до Донбасу народилося на території УССР 45, в 1926 р. лише 32; на 100 робітників, що примандрували до Донбасу, походило з ін. частин УССР ледве 12 (1926). Вже в 1902 р. пол. робітників Д. б. становили не українці. Причиною цього некорисного з укр. погляду

явища була перш за все нехоть укр. селянина до зміни способу життя й госп-ва. Тому емігрував він радше як хлібороб-колоніст до Азії, ніж до шахт і зав. Донбасу (див. Еміграція). До Донбасу припливали перев. чоловіки в силі віку, що й впливало на численну перевагу над жінками (в 1926 р. припадало в Д. б. на 100 чоловіків — 96 жінок, в УССР — 106; на 100 чоловіків в Д. б. аж 35,2 було у віці 20—39 літ, в УССР — 29,9).

На нац. відносини Д. б. впливають його положення на укр.-рос. етногр. пограниччі, факт, що на терен Донбасу входить вздовж Дінця відгалуження від великого донського коридору, який відокремлює Україну від Кубані, існування на терені укр. Донбасу низки рос. сіль. островів та перш за все — згаданий вище приплив рос. роб. елементу. Тому в 1926 р. у власне Донбасі українці становили лише 58,4%, росіяни 33,4%; невеликий відсоток припадав на жидів (2,2%), німців (1,6%), білорусів (0,8%), поляків (0,5%) і ін. В містах росіяни становили більшість, зокрема в більших чисто пром. містах, як Сталіне (26,1% українців і 56,2% росіян) і Макіївці (28,5 і 64,5). Назагал припадало на 100 осіб

	села	міста	разом
українців	75,1	40,4	58,4
росіян	19,5	48,9	33,4
інших	5,4	10,7	8,2

Зокрема сильно зросло населення Донбасу в добу п'ятирічок, насамперед під кін. 1920-их рр. і на поч. 1930 рр. За шість років (1927—32) воно збільшилося на 75% (міста — 139%, села — на 11%), за наступних шість років (1933—38) на 56% (числа приблизні). Це був виключ-

Міста і селища міського типу в Донецькому басейні в 1926 і 1956 рр.

Величина осель: 1 — Понад 300 000 меш. 2 — 100 000—300 000. 3 — 50 000—100 000. 4 — 10 000—50 000. 5 — Нижче 10 000 меш. (4a і 5a — міста і селища міського типу; 5a і 5b — неофіційні селища міського типу). 6 — Кордони УССР. Скорочення: Алє. — Алчевськ; Амв. — Амвросіївка; Арт. — Артемівське; Деб. — Дебальцеве; Гор. — Горлівка; Jen. — Єнакієве; K. — Кадівка; Kam.-S. — Кам'янськ Шахтинський; Kos. — Костянтинівка; Krl. — Красний Луч; Kram. — Краматорське; Lysyč. — Лисичанське; M. — Макіївка; Novoš. — Новошахтинськ; Slov. — Слов'янське; Stal. — Сталіне; Vor. — Ворошиловськ; Vorhr. — Ворошиловград.

В. Кубійович

но приріст міст, серед них деяких ново-посталих.

Зріст найбільших міст (в тисячах населення) в рр.: 1897 1926 1939 1956

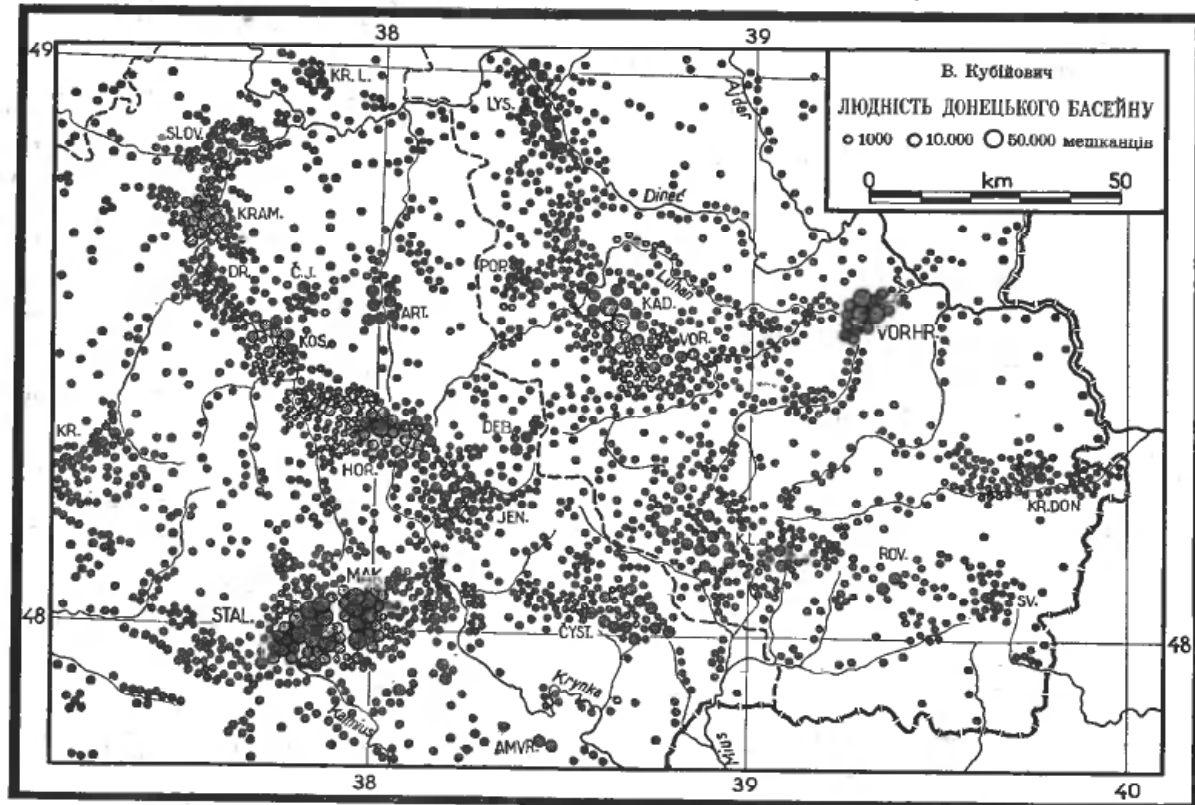
Сталіне	28	106	462	625
Макіївка		52	240	311
Ворошиловград	20	72	213	251
Горлівка		23	109	240
Кадіївка		17	70	170
Краматорське		12	93	117
Костянтинівка	3	25	95	90

На відміну від давніших відносин тепер припливало до Д. б. гол. населення з ін. районів України, зокрема з сіл, бо в добу колективізації й голоду легше було прожити в Донбасі, де був попит на людей і кращі умови праці. В якій мірі змінилися під впливом тих мандрівок нац. відносини і які зміни відбулися у висліді другої світової війни й по війні, годі точніше сказати (див. ЕУ I, стор. 175—77), певне лише, що відсоток українців зазнав поважного збільшення.

Нім.-сов. війна спричинила сильне зменшення населення Донбасу, частину якого евакували більшовики, частину вивезли німці на роботи, а деякі розійшлися по селах, де можна було легше прохарчуватися. Нині населення Д. б. є численніше, ніж було до війни: Сталін-

ська і Ворошиловградська обл. нараховують в 1956 р. 6 151 000 (1939 р. — 5 940 000); населення власне Донбасу зросло, мабуть з 4,4 на 4,8 міл. Як і до 1940 р., населення великих міст зростає завдяки імміграції і коштом менших пром. осель і сіл. По війні зросла також питома вага українців в Д. б.: в перші повоєнні роки це сталося у висліді напівпримусового переселення з Зах. України, зокрема з земель, відступлених Польщі, згодом довготривалих мобілізацій молоді в Д. б. з ін. обл. УССР.

Нині Д. б. є найбільшим скупченням людности на Україні; це на $\frac{9}{10}$ міська людність. Села залишилися лише на периферіях Донбасу і подекуди між великими людськими скупченнями; численні з них набирають чимраз більше міськ. характеру, вони багатолюдні, положені, як всюди в степах, в долинах рік. Сучасні міста і села міськ. типу Донбасу постали з кол. невеликих пром. і пришахтних селищ; в першій фазі розвитку це були здебільша примітивні і негігієнічні бараки і землянки робітників («шанхайки», «собачейки», «пекінівки»), хаотично розкинені б. заводів і шахт. Лише деякі, давніше постали, — Бахмут, Луганське, Слов'янське мали

Людність Донецького басейну

Скорочення: Amvr. — Амвросіївка; Art. — Артемівське; Cyst. — Чистякове; C. J. — Часів Яр; Deb. — Дебальцеве; Dr. — Дружківка; Hor. — Горлівка; Jen. — Єнакієве; Kad. — Кадіївка; Kos. — Костянтинівка; Kr. — Красноармейське; Kr. Don — Краснодар; Kr. L. — Красний Луч; Kram. — Краматорське; Lys. — Лисичанське; Mak. — Макіївка; Pob. — Попасна; Rov. — Ровеньки; Slov. — Слов'янське; Stal. — Сталіне; Vor. — Ворошиловськ; Vorhr. — Ворошиловград

характер і назву міст та були правильно забудовані. Характер міст і сіл міськ. типу змінився після революції у зв'язку з ростом індустріалізації й населення; не лише зросли площі міст, але тепер щойно постали центр. їх частини, дільниці житлових будинків, шляхи тощо. Однак й до 1940 р. і ще більше нині велика частина робітників, зокрема новоприбулих і самотніх живе в бараках, а іноді і в землянках, які простягаються навколо міст. Міста Донбасу постійно ростуть: підміські оселі зростаються з містами, одні міста зливаються з іншими, з низки роб. селищ творяться нові міста. Не всі міста мають вже виразні центр. осередки; часто це великі гнізда без виразного центру, а лише деякі мають виразні обриси. Деякі міста витягнені довгими ланцюгами вздовж річок і зал. ліній на десятки км, без чіткого відграничення між ними; напр., Костянтинівка—Олексієве—Дружківка розтягнені на довжині 25 км вздовж Кривого Торця; деякі майже зростаються з ін. (напр., Сталіне—Макіївка, Лисичанське—Пролетарське—Верхне). З другого боку, поміж великими міськ. скупченнями є ще простори з сіль.-госп. характером без міськ. осель. Ч. міст і сіл міськ. типу в Донбасі на 1956 р.:

Величина міст	Число
Понад 300 000 меш.	3
100 000 — 300 000	3
50 000 — 100 000	6
10 000 — 50 000	31
Нижче 10 000	126

Гол. промислові центри і скупчення людності Д. б. розміщені перев. в центр. частині Д. б. в р-ні багатих родовищ коксівного вугілля; на деякій віддалі лежить лише Ворошиловград. Найбільшим пром. осередком Д. б. і України взагалі є: Сталіне і сусідня Макіївка, міста найінтенсивнішого видобутку кам'яного вугілля, витоку металу (більше пол. усього Д. б.) і розвиненого машинобудування; зокрема в Сталіноному знаходиться метал. зав. ім. Сталіна, зав. гірничого устаткування, металокопирцій, а в Макіївці метал., труболиварний і коксохем. зав.; Сталіне—Макіївка з рядом селищ міськ. типу це — найбільше людське скупчення Д. б. і України, в якому на території бл. 600 км² живе бл. 1,1 міл. осіб. Найстарішим пром. осередком Д. б. і нині другим щодо значення є Ворошиловградський центр машинобудування, зокрема паротягобудів., трубопрокатний і інструментальний зав.; разом з кількома селищами міськ. типу живе в ньому понад 250 000 меш. Приблизно 20 км на півн. від Сталіно—Макіївки лежить третє скупчення Горлівка (240 000 меш.) — центр машино-

будування (зав. гірничого устаткування) з коксохем., азотнотуковим зав., що майже зливається з м. Єнакієве (металургія, коксохем. пром-сть); разом з понад десятком селищ міськ. типу (найбільші — Юний Комунар, Зайцеве) це скупчення нараховує бл. 500 000 меш. на просторі бл. 500 км². Через м. Дзержинське скупчення Горлівки зв'язується з ланцюгом міст, простягнутих на довж. до 50 км над Торцем (четверте скупчення): Костянтинівка—Дружківка—Краматорське—Слов'янське і ряд міст, які ще не суцільно пов'язані між собою; це скупчення має бл. 350 000 меш. В ньому Краматорське є центром машинобудування (зав. важкого машинобудування ім. Сталіна) і чорної металургії, Костянтинівка має цинковий зав., хем. комбінат, чорну металургію, виробництво скла, Дружківка має машинобудівництво, а Слов'янське є центром соляної і хем. (содової) пром-сти та має порцеляновий і механічний зав. Кадіївсько-Ворошиловське (п'яте) скупчення з містами Кадіївка, Ворошиловське, Паризька Комуна, Ірміне, Первомайське і кільканадцятьма селищами міськ. типу — має бл. 400 000 меш. Невеликим скупченням є Лисичанське над Дінцем разом з сусіднім Рубіжним і Пролетарським — кам'яновугільна і хем. пром-сть («Донсода» в Лисичанському, анілінофарбовий зав. в Рубіжному) і Артемівське (соляна і машинобудів. пром-сть). Центрами вугільної пром-сти є Красний Луч, Краснодон, Красноармійське та ін. Разом в цих скупченнях живе 3,1 міл. меш., себто 55% людності Д. б.

Література: Степанов П. Детальная геологическая карта Донецкого каменноугольного бассейна. М. 1909; Лутугин П., Степанов П. Донецкий каменноугольный бассейн. 1913; Фомин П. Горная и горнозаводская промышленность юга России, I—II т. 1915—24; Kubijowytch W. Das Donetzbecken. Osteuropa 1936; Большой донбас. Сборник статей. Результаты работ за 1925—39; Нариси розвитку нар. госп-ва Української РСР, АН УРСР, К. 1949; Геолого-исследовательские работы. Материалы по стратиграфии и палеонтологии Донецкого бассейна. М.—Ж. 1950; Логвиненко Н. Ископаемые угли Украины; Нариси Економічної географії УРСР, АН УРСР, т. II. К. 1952; Бакулев Г. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. М. 1955; Новик К. Днепро-Донецкая впадина. 1956; Промисловість Радянської України за 40 років. К. 1957. В. Кубійович

Донецкий кряж (Донецька височина), найдалі на схід висунена височина України, простягнута в коліні Дінця й Дону; тягнеться з півн. зах.-заходу на півд. сх.-схід на довж. 370 км, шир. доходить до 170 км; на півн. спадає стрімко до дол. середнього Дінця, на півд. до Приозівської низ., на півд. зах. межує з Укр. Кристалічною смугою і Приозівською височиною. Д. к. являє собою

гірську складчасту область, що виникла в кількох фазах від карбону до еоцену (найінтенсивніші рухи відбувалися в часи між гор. пермом і кін. тріасу); між цими орогенними фазами зазнав Д. к. кілька разів знищення під впливом діяння зовн. чинників, пенепленізації і морських трансгресій. Майже рівнина Д. к. була в гор. пліоцені востаннє піднесена і з того часу зазнала активної ерозії.

Гол. терен Д. к. збудований з могутніх карбонських шарів до 12 000 м товщини, які становлять основну формацію Д. к.; в дол. карбоні це вапнякові шари, пізніше море і суша чергувалися, в наслідок чого постало аж 200 прошарків, континентальних (вугілля) або морських (вапняки, глеї, пісковики). Крім карбонських шарів, виступають ще на півн. зах. пермські, багаті на гіпс і кам'яну сіль, тріасові, юрські і крейдяні; ці останні охоплюють Д. к. з півночі і півн. зах.; третинні відклади виступають лише на периферії Д. к.; майже все вкрито лесом. Для тектоніки Д. к. характеристична наявність довгих антиклін і синклін, які простягаються від півн. зах.-заходу на півд. сх.-схід, порозривані поперечними скидами. Поздовжні скиди відділяють Д. к. від півд. й півн.

Нині Д. к. хвиляста рівнина, порізана долинами і балками. Найвищі пункти Д. к. припадають на гол. вододільний кряж, що тягнеться від верхів'я р. Тор-

Донецький кряж; степова майже рівнина з островами лісів

ця на зах. до верхів'я р. Кундрючої на сх., аж до коліна Дінця; найвища центр. його частина Дебальцево-Іванівський кряж простягається на довж. 120 км, висота його перевищує 350 м (Мечетна Могила — 369 м). Звідси висота знижується в півн. і півд. напрямках аж до 150 м. Від вододільного кряжа відгалужуються бічні, нижчі кряжі, а між ними тягнуться котловини (найбільші — бахмутська, луганська). На перехід кряжів, котловин і долин впливає тектонічна і геологічна будова, зокрема відпорність матеріалів. Кряжі — це широкі, легко хвилясті майже рівнини, вкриті могилами, що становлять найвищі точки Д. к.; там, де виступають наверх тверді

шари вапняків і пісковиків, зустрічаємо скелі. Ці майже рівнини багато і глибоко розчленовані долинами річок і балками, бо різкі різниці висот зумовили значний розвиток ерозійних процесів. Глибина долин доходить навіть до 200 м, їх форми мальовничі, зокрема там, де вони втинаються в тверді карбонські

Донецький кряж; на узбіччях дубові ліси

породи. Найбільш мальовничим є правий (100 м висоти) берег Дінця, утворений з твердих порід карбону, юри і, зокрема, крейди; він становить, так само як у Дніпра, на довж. 300 км контраст з лівим, низинним берегом (Святі Гори, див. мал. на стор. 523). Відмінний є характер Дінця на сході, де він врізується в кам'яновугільні шари, зокрема при гирлі р. Калитви. Річки Д. к. спливають на північ до Дінця (Сухий і Кривий Торець, Бахмутка, Лугань, Біла Кам'янка, Лиха, Кундрюча), на півд. до Озівського м. (Кальміус, Міус з Кринкою, Тузлів), з зах. окраїн до Дніпра (Вовча, Самара); всі ці ріки, за винятком Дінця, мілководні і влітку часто висихають.

Колись ґрунтоутворючу гірську породу Д. к. становив лес, але згодом, в наслідок сильної ерозії, він змитий на схилах, де виходять наверх тверді породи, на яких утворилися малогумусові щеболоваті чорноземи. Глибокі чорноземи поширені на рівнинах, в р-ні байрачних лісів вони зазнали дегенерації.

Висунення на півд. схід і рельєф впливають на деякі особливості клімату Д. к. Він більш континентальний (пересічна температура в м. Сталіне в січні $-6,4^{\circ}$ Ц., в липні $+22,0^{\circ}$ Ц.), тут найбільше на Україні розвинені сильні вітри із сх. і півд. сходу (влітку шкідливі для сіль. госп-ва суховії і «чорні бурі»). Завдяки підвищеному рельєфу повітряних опадів більше, ніж в сусідніх степах — 400—450 мм, в найвищих точках навіть більше, влітку виступають вони у формі злив, зими малосніжні. Невелика вологість і маловоддя річок становлять поважну проблему для сіль. госп-ва, а тим більше для пром-сти.

Д. к. різниться своєю рослинністю де в чому від сусідніх районів. Він лежить у смузі ковило-лучних степів, але завдяки більшій кількості атмосферних опадів вони виявляють деякі прикмети лісостепу. В найвищій центр. частині зрідка трапляються байрачні і вододільні ліси з дуба, ясена, липи й ін.; місцями виступають невеликі грабові ліси-острови, положені далеко від суцільного засягу граба. Більші лісові комплекси трапляються над Дінцем.

Про людину і нар. госп-во на території Д. к. див. *Донецький басейн*.

Література: див. *Донецький басейн*.

В. Кубійович

Донецько-Донбаський канал, сполучатиме р. Дінець із Донбасом і постачатиме питну й техн. воду для маловодних р-нів Донбасу. Будівництво Д.-Д. к. почалося в 1954 р., має бути закінчене в 1958 р. Д.-Д. к. починається від Райгородки, при впадінні Торця в Дінець, і йде до околиць м. Сталіного, до верхів'їв р. Калміус, довж. 125 км; довж. бічних відног 70 км, пропускна спроможність 25 м³ на сек. Щоб забезпечити постійну подачу води до каналу, будуватиметься Червонооскільське водоймище при гирлі р. Оскіл, 70 км вище від поч. каналу з місткістю 550 мільйонів м³.

Донецько-Криворізька Республіка Советів, назва ефемерної орг-ції больш. влади в Донбасі в лютому-квітні 1918 р., з столицею в Харкові. Д.-К. Р. С. утворено після підписання Україною Берестейського миру. Її організатори думали т. ч. не допустити уряд Укр. Центр. Ради до пром. районів Криворіжжя і Донбасу. У Совнаркомі Д.-К.Р.С. були Ф. Артем (Сергєєв) — гол., Варейкіс, Магідов, Рухимович, Васильченко та ін. Відносини Д.-К. Р. С. до больш. «уряду» України, створеного в грудні 1917 р., не були остаточно вияснені. Обл. больш. орг-ція не підлягала «київ.» партійному центрові П'ятакова й Затонського, а Д.-К. Р. С. уважала себе незалежною від сов. України. В березні 1918 М. Скрипник, тодішній гол. уряду УСРР, видав постанову про ліквідацію Д.-К. Р. С. і про приєднання її території до України. В листопаді 1918 донецькі большевики (Артем, Ворошилов) увійшли до зформованого в Росії «Тимчасового роб.-сел. уряду України», і вже питання про окрему Д.-К. Р. С. не ставилося.

Донеччина, укр. край, що територіально покривається з Донбасом; за проектом адміністративного поділу Укр. Центр. Ради (2. 3. 1918) Д. мала становити одну з земель УНР. Див. *Донецький басейн*.

Донські козаки, див. *Донщина*.

Донузлав (VІІІ—ІІІ), приморське со-

лоне озеро на зах. березі Криму, має 30 км довж., 1—5 км широти.

Донцов Дмитро (*1883), публіцист, літ. критик і політик, родом з Мелітополя; чл. РУП і УСДРП, 1918 чл. Гол. Управи партії Укр. Хліборобів-Демократів, згодом ідеолог укр. націоналізму. Репресований рос. царським режимом за рев. працю, Д. утік 1908 за кордон, де розвинув жваву самостійницьку працю. У доповіді на 2 всестудентському з'їзді у Львові (1913) накреслив програму протирос. політики й боротьби, наголосивши гасло відокремлення від Росії. Під час першої світової війни спочатку діяч і перший гол. Союзу Визволення України (1914), згодом провадив Укр. Пресове Бюро в Берліні (1914—16); за гетьманату гол. Укр. Телеграфного Агентства; 1919—21 шеф Укр. Пресового Бюро в Берні

Д. Донцов

при Укр. Дипломатичній Місії в Швейцарії. З 1922 у Львові, співзасновник Укр. Партії Нац. Р(оботи) і ред. її органу «Заграв» (1923—24); ред. «ЛНВ» (1922—32) і «Вісника» (1933—39) та «Книгозбірні Вісника». Між двома світовими війнами друкувався в нім., швайцарській і поль. пресі. З 1939 на еміграції, ред. «Батави» (Букарешт, 1940—41). З 1947 в Канаді, де 1948—53 викладав в Монреальському Ун-ті укр. літературу. Важливіші праці Д.: «Модерне москвофільство» (1913), «Сучасне політ. положення нації і наші завдання» (1913), «Die ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland» (1915), «Історія розвитку укр. держ. ідей» (1917), «Укр. держ. думка і Європа» (1919), «Підстави нашої політики» (1921), «Поетка укр. рісорджіменту» (1922), «Націоналізм» (1926), «Політика принципіальна й опортуністична» (1928), «Наша доба і література» (1936), «Де шукати наших традицій» (1938), «Дух нашої давнини» (1944), «Поетка вогняних меж» (1952), «Росія чи Європа» (1955), «Від містики до політики» (1957).

В своїй публіцистичній діяльності Д. відзначається пристрасною аргументацією і динамічним стилем, вільно орудуючи цитатами з творів противників. Д. перейшов кілька основних світоглядних еволюцій (від соціалізму до виразної його негатиї, від антирел. позицій до крайностей воюючої Церкви), але в усій своїй діяльності був виразно протирос.; обороняючи ідею самостійності України,

Д. поборював у своїх доповідях, статтях і працях рос. імперіялізм у всіх його виглядах, спричинившись чимало до послаблення москвофільства й комунізму на Україні, зокрема в 20-их рр. на Зах. Укр. Землях. Д. вказував на органічний зв'язок України із Заходом і засуджував ті духові течії 19 і 20 вв. в укр. суспільності, які цей зв'язок послаблювали. Виходячи з коз. традицій і підкреслюючи з часом щораз більше важливість традиціоналізму, Д. вказував на значення войовничості й активізму у вихованні молодого покоління. У ідеологічних працях Д. став на засадах ідеалістичного волонтаризму і іст. та практичного ідеалізму, приписуючи керівну роль у житті одиниць і спільноти іраціональній волі. Визнаючи поступово щораз більший вплив ідей на розвиток іст., Д. гостро поборював марксизм із його іст. матеріалізмом, стягаючи на себе атаки соц. і, зокрема, ком. таборів. Його ідеологія мала великий вплив на молодь «30-их рр.», а його тези стали у великій мірі основою рев.-підпільної діяльності ОУН аж до післявоєнних років. Його ідеологія зустрілася з критикою дем. і кат. кіл; зокрема його етика, що випливала з волонтаристичного й пантеїстичного монізму і виправдувала всі вчинки, які скріплювали силу нації («аморальність»), була оспорювана христ. публіцистами й соціологами. В загальному Д., більше ніж будь-хто з сучасників, став постаттю рівночасно звеличуваною й засуджуваною.

Література: Ленкавський С. Філософічні підстави «Націоналізму» Донцова. Розбудова Нації, чч. 7—8. 1928; Пушкар К. Націоналізм — критика фраз. Л. 1933; Левинський В. Ідеолог фашизму. Л. 1936; Шерех Ю. Думки проти течії. Мюнхен 1949; Мартинець В. Ідеологія організованого й т. зв. волевого націоналізму. Вінніпег 1954; Єндик Р. Д. Донцов — ідеолог укр. націоналізму. Мюнхен 1955.

В. Янів

Донцова Марія (* 1892), урожд. Бачинська, дружина Дмитра, гром. діячка і журналістка, співр. «ЛНВ» і «Вісника» (1922—39); ред. жін. журн. «Громадянка» (1950). Тепер у ЗДА.

Донченко Олесь (1902—54), письмен., родом з Полтавщини, в 20-их рр. належав до групи «Молодняк», згодом перейшов до Пролітфронту. Писав поезії (зб. «Червона писанка», 1926), п'єси («Комсомольська глушина», 1927, «Крайна Фед», 1935), але здебільша прозу для дітей і юнацтва на теми спершу побутові,

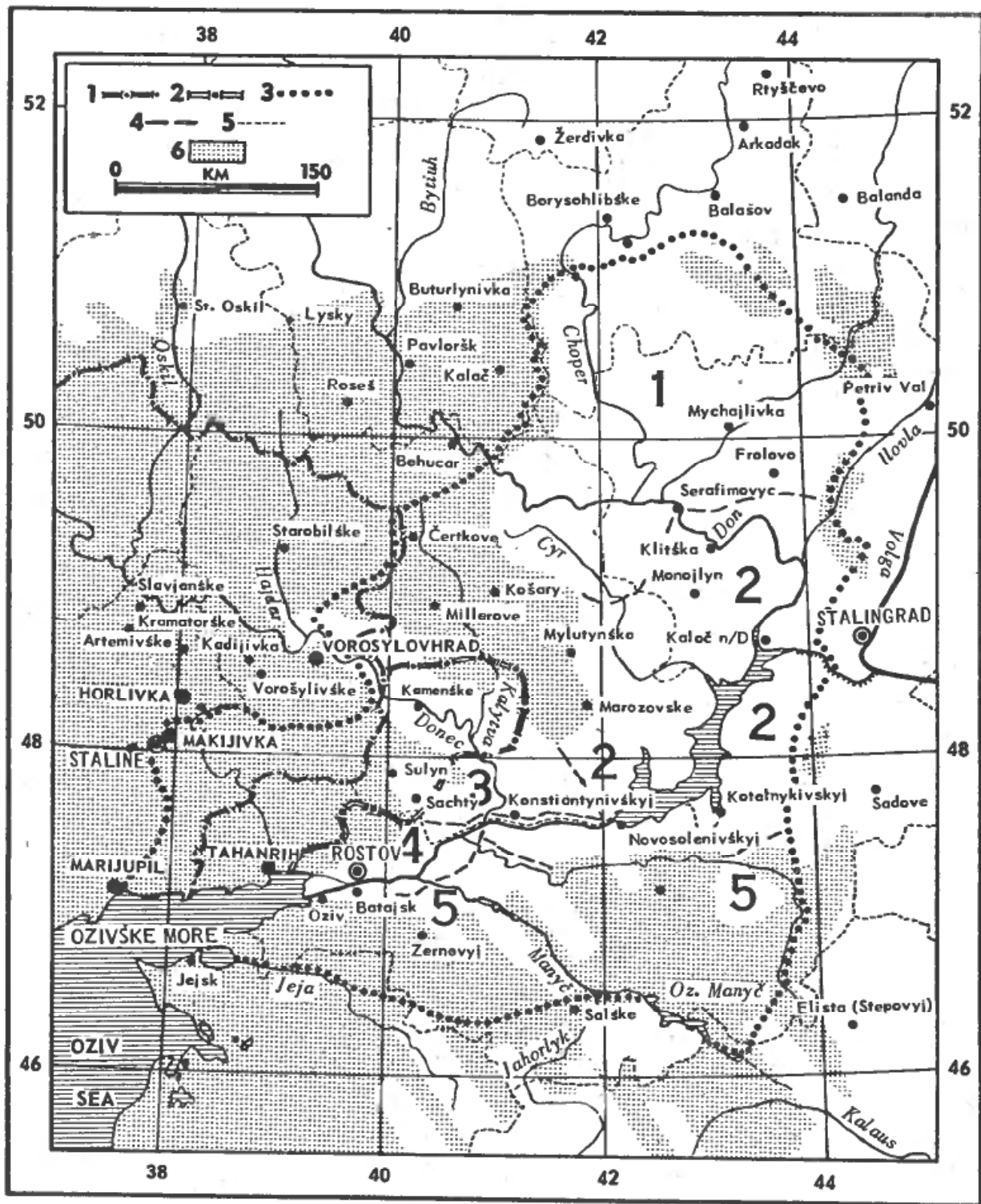
О. Донченко

згодом індустріялізації, колективізації, життя сов. школи тощо; серед прозових творів оп. «Золотий павучок» (1927), «Сурми» (1928), повість «Аул Іргіз» (1932), романи «Зоряна фортеця» (1933), «Море відступає» (1934), повісті «Школа над морем» (1937), «Карафута» (1940), роман «Золота медаль» (1953) і ряд ін.

Донщина (Область Війська Донського), іст.-геогр. країна, земля донських козаків, лежить в сточищі дол. і сер. Дону, 1914 р. територія 164 600 км², населення 3,9 міль.; її півд.-зах. частина належить до укр. нац. території. Територія неукр. Д. межує з укр. етногр. територією на довгій лінії 1 100 км від Новохопєрську на півн. по Озів на півдні. Нині невелика зах. частина Д. входить до складу УССР (див. *Донецький басейн*), вся решта — до складу РСФСР і обіймає Ростовську і Кам'янську та частини Сталінградської і Балашовської обл.

Д. країна низько положених рівнин, із слабким рельєфом, і дещо вищих, більш розчленованих гряд. Основну частину Д. становить *Долішньо-Донська низовина*, відділена Східньо-Донецькою грядою від положеної на півночі *Середньо-Донецької низовини*. Найбільш підвищеною й розчленованою є півд.-зах. частина Д., яка становить частину *Донецького кряжу*. Підсоння континентальне (температура липня від 22 до 24° Ц., січня від —5 до —9° Ц.); кількість опадів 250—350 мм на рік; всю Д. покривають степи — вузьколисті типчиновотирсові на зах. і сухі трав'яні на сході. Д. — хліборобська країна (гол. збіжжя — ячмінь, пшениця, кукурудза) з невеликою густотою населення (15—40 душ на 1 км²), за винятком півд.-зах. частини, де завдяки родовищам кам'яного вугілля (сх. частина Донбасу) і вигідному положенню над морем розвинулася пром.-сть, зокрема важка, і де знаходяться найбільші міста Д. — Ростов, Новочеркаськ (столиця донських козаків), Шахти, Кам'янськ-Шахтинський, Таганріг, Озів й ін.

Нац. відносини Д. досить складні у висліді складних колонізаційних процесів. Основним населенням Д. були донські козаки, які населяють всю півн. і сер. частину Д. і відносно вузький коридор над дол. Доном, що відділює нині суцільну укр. етногр. територію від укр. Кубані й районів укр. колонізації на сх. Передкавказзі; від цього коридору відходить на зах. вздовж Дінця другий, що сягає поза Ворошиловград. Треба додати, що мова чисто рос. лише у верхніх донців в басейні Хопру і Медведиці (див. на карті — 1); ті донські козаки, що живуть на Дону аж до р. Цимлі (серединці), виявляють вже укр. впливи,

Донщина

1 — Сучасні межі УССР. 2 — Межі УССР до 1925 р. 3 — Межі Области Донських Козаків і Донської Держави. 4 — Межі донецьких говірок. 5 — Межі теперішніх областей. 6 — Укр. етнографічна територія. 1—5 (на карті) — Говірки донських козаків: 1 — горішня; 2 — сер.-донецька; 3 — донецька; 4 — низові говірки; 5 — мішані говірки

зокрема в півн.-зах. частині (2, 3), а донці-низовики мають мовне й етногр. укр. забарвлення (4). Ще більші впливи укр. мови в донецькому говорі і в мішаних говорах на пограниччі Передкавказзя (5).

Незалежно від цієї коз. колонізації,

зах. частину Д. колонізували укр. запор. козаки і особливо укр. селяни. Хвиля укр. колонізації посилилася зокрема після знесення панщини; тоді вона поширилася також на півд., до того часу майже незаселену частину Д., що прилягала до Кубанщини і степів сх. Перед-

кавказзя. Менший був тут приплив рос. селян; до міст, зокрема Ростова, і до Донецького басейну припливав роб., перев. рос. елемент. Крім українців і росіян, поселялись на Д., гол. по містах, німці, вірмени, жиди та греки; на півд. сх. в сальських степах жили калмики; неказ. населення Д. називалось «іногородними». В наслідок колонізації Д. «іногородними» їх відсоток зростав у відношенні до автохтонного коз. населення; 1886 їх було 44%, 1895 — 50,5, а в 1910 вже 60, себто більше, ніж козаків.

На підставі офіц. статистики з 1897 р., в усій Д. українці становили 28%, донці і росіяни 66,8; українці становили більшість в Таганрізькому пов. (61,7), поважний відсоток в Донецькому (38,9), Ростовському (33,6), Сальському (29,3), Черкаському (18,9); в дійсності відсотки українців були вищі. Укр. етногр. територія Д. обіймала 3 частини: 1) півн. між Дінцем і Доном у сточищі р. Калитви з м. Міллерове, Чорткове, Морозівське, відділена неукр. смугою над Дінцем від 2) півд.-зах. частини — Таганріжчини; 3) територія на півд. від річок Манича і Сал, яка прилягає до Передкавказзя. Після зайняття Д. большевиками, Таганрізьку округу і частину Донецького і Черкаського пов. прилучено до УССР, в 1925 знову більшу частину їх відділено, так що нині до УССР належать лише малі окраїни Д. Укр. частина Д., що перебуває нині в межах РСФСР (без частини, яка межує з півн. Передкавказзем) займає простір 23 800 км², що на ньому в 1926 р. жило 778 000 осіб, в тому ч. 76,8% українців (в селах 81,8, в містах — 33,9). Це національно малосвідоме населення, яке, після відділення від УССР, далеко посунулося по лінії русифікації, зокрема в містах і пром. районах.

Д. має велике геополітичне значення для України і Росії. Це коридор вздовж Дону, який відділює Україну від Передкавказзя, а з другого боку — дає доступ Росії до моря. Одночасно Д. сусідує на зах. на довгій лінії з укр. етногр. територією (у її вузьких межах УССР) з її поважним відсотком неукр. населення та основним госп.-пром. центром країни. Залежно від вирішення проблеми Д., Україна має на сх. союзника або ворога (див. ще *Козацька проблема*).

В. Кубійович

Історія Д. На початках іст. доби Д. входила до складу Хозарського каганату. В 10—11 вв. її півд. частину почали заселявати слов'яни, які просякали вже раніше на дол. Дін. В 965 р. кн. Святослав завоював півн.-зах. частину Хозарії, захопивши фортецю і м. Сар-

кел на Дону. Тут створилося князівство з адміністративним центром в Тмуторокані в гирлі Кубані, торг.-пром. осередком *Білою Вежею* на Дону і портом Русія у гирлі Дону. Разом з тим починається боротьба руських князів з тюркськими кочовими народами, які весь час посуваються з Азії. В 12 в. тиск половців відтяв Тмутороканське князівство від Київської держави, і більшість слов.-укр. населення повернулася на Русь. Проте значна частина залишилася на Подонні й Приозів'ї. Ті, що залишилися, в умовах безперестанної боротьби з тюрками, стали півкочовими озброєними групами, відомими в 12—13 вв. під назвою «бродників». Цих бродників більшість істориків вважає за попередників козаків, які з'являються в 15—16 вв. на території півд. України, Д. і на півд.-сх. окраїнах Московщини, як військ. люди, що в загонах легкої кінноти несли службу сусіднім володарям. На Д. формується донське козацтво, яке стає на службу моск. князям, згодом царям, становлячи півд. охоронну лінію моск. держави проти турків, татар, черкесів й ін. Донські козаки склалися з автохтонного населення Д. і вільних поселенців з Московщини й України, що походили з різних станів і перев. з соц. причин шукали нового місця поселення.

Як і на Запоріжжі, донські козаки (або донці) утворили власну військ.-суспільну орг-цію респ. типу, що називалася Всевелике Військо Донське. Верховною владою донських козаків був Великий Військовий Круг, який розв'язував найважливіші справи (війни, миру, заключення союзів, вибір військ. отамана і старшини тощо). Моск. царі спочатку визнавали окрему орг-цію й привілеї донців, за що ці брали участь в цілому ряді воєн по боці Росії, але на протязі всього 17 в. всіляко намагалися обмежити їх автономію. В 1671 р. Всевелике Військо Донське втратило свою незалежність, склавши присягу рос. цареві. Донці часто повставали в 17—18 вв., обороняючи свої вольності (С. Разін, К. Булавін, Є. Пугачов). Після невдалого повстання К. Булавина 1707—08, яке мало соц. і нац.-визвольний характер, Військо Донське втратило й рештки самоуправи; Петро I скасував виборність військ. отамана, запровадив на Д. централізоване управління, аналогічне до рос. губерній, а згодом введено кріпацтво; коз. старшину Москва почала перетворювати на дворянство й закріплювати за нею селян.

Вільних донських козаків перетворено на військ. стан, що становив важливу частину рос. армії, гол. як кіннота; в пол. 19 в. донці виставляли 80 кінних полків,

в яких вони служили з власною зброєю і на власних конях. На війну 1914—18 рос. уряд мобілізував 57 коз. полків.

Після революції 1917 р. на Д. виник автономістичний рух; відновлено традиційну коз. військ. орг-цію і утворено крайовий уряд на чолі з ген. О. Каледіним, який не визнавав сов. влади і оголосив себе найвищою владою. В 1917—20 рр. проходила на території Д. боротьба антибольш. сил з Сов. Росією. В травні 1918, після звільнення Д. від большевиків, прийнято конституцію «Всеукраїнського Війська Донського». Донська коз. армія стала основною антибольш. силою. В протидію до самостійницького руху коз. низів, провідники донців (військ. отамани П. Краснов і А. Богаєвський, гол. В. Військ. Круга В. Харламов й ін.) діяли на користь відновлення єдності рос. держави. Вони намагалися притягнути до цієї великодерж. рос. політики й кубанців. Добровольча Армія мала в боротьбі з большевиками гол. опору і підтримку в донських коз. частинах і крайовому уряді. Навіть після поразки білого руху Д. була тереном заворушень і протибольш. повстань. Сов. уряд зліквідував автономію донців, позбавив багатьох козаків громадянських прав та обмежив їх у військ. службі (до 1937). На Д., як і на Україні, населення ставило гострий опір колективізації; тут так само було багато жертв під час голоду 1932—33 рр. У війні 1941—45 брали участь деякі сов. кавалерійські формації, називані козаками. Німці також організували з полонених окремі частини донських козаків, які воювали проти СССР. По капітуляції альянті видали СССР 2 750 старшин і бл. 15 000 полонених донських козаків. Сов. уряд проводить повну русифікацію та нівелює соц.-культ. окремішності і самобутність коз. населення краю, згідно з постановою Всерос. з'їзду трудового козацтва в Москві 1920, яка не визнає існування донських козаків: «Козачество отнюдь не является особой народностью или нацией, а составляет неотъемлемую часть русского народа».

На еміграції існує коз. самостійницький рух, що опирається гол. чином на донців (див. *Козацька проблема*).

Взаємини між Д. й Україною. Завдяки безпосередньому сусідству, подібній орг-ції та часто спільним інтересам, обидві військ.-демократичні коз. держави, від самого початку і аж до 18 в., були близько пов'язані між собою. Взаємини між донськими і запор. козаками виявлялися в письмових зв'язках та через послів, у взаємній допомозі, спільних походах та частих переселен-

нях донців на Запоріжжя, а ще більше запорожців на Дін. Д. і Запоріжжя, як окремі держави, мали дипломатичні зносини з сусідніми країнами. Ними цікавилася Москва, а особливо її турбували зв'язки коз. держав між собою. Як про це свідчить ряд документів, ці взаємини були добрі. В 1632 р. донесено в Москву, що між донцями і запорожцями укладено угоду про взаємодопомогу. В 1649 і 1650 р. Б. Хмельницький звертався з листами до Війська Донського. В 1668 р. на Д. прислав грамоту гетьман І. Брюховецький. В ній він писав м. ін.: «...не прельщайтесь обманчивым московским жалованьем. Остерегаю вас: как только нас усмирят, станут промышлять об искорении Дона и Запорожья». Такі ж листи писав І. Сірко на Дін. В листі до царя 1685 р. донці заявляють про свій давній союз і приязнь із запорожцями. В одній грамоті Війська Донського, висланої 1707 р. на Запоріжжя, говориться: «Донцы и запорожцы меж себя советовали и души позадавали, чтобы всем вам з нами, войском Донским, быть в соединении и друг за друга радеть единомыслно».

Тісні взаємини між Д. і укр. козацтвом виявлялися і в багатьох військ. походах. Запор. загони по 1 000—2 000 вояків приходили щороку на Дін, особливо весною, а тоді разом з донцями на чайках вирушали в морські походи на Крим і Туреччину. Донське і запор. козацтво відіграло важливу роллю і в походах на Москву на поч. 17 в. та в боротьбі за царський престол; у Лжедимитрія II було 15 000 донців і 30 000 укр. козаків. Обрання на престол Михайла Романова 1613 р. відбулося гол. під тиском козаків. В 1637 р. донці і запорожці взяли тур. фортецю Озів, куди донці перенесли свій військовий стан. В походах Петра I на Приоз'я в 1695—96 рр. донські і запор. козаки приймали значну участь.

Гетьманський уряд змушений був брати участь у придушенні повстання Булавина, якому допомагали запорожці. Але й Мазепа і Орлик поклали повні надії на Дін, плянуючи сх.-евр. коаліцію проти Москви. Однак від поч. 18 в., після невдалої боротьби з Московією гетьмана І. Мазепи та донського отамана К. Булавина, Москва провадила більш рішучу політику супроти козацтва. Вона робила спроби розкласти його, посилюючи становище старшини, яка запобігала привілеїв царського уряду, а разом з тим використовувала й роздмухувала протиріччя між укр. і донськими козаками. Боротьба запор., слобідських та донських козаків за бахмутські поклади соли закінчилася тим, що Петро I вислав проти Д.

своє військо і слобідські коз. полки, які спустошили майже половину донських городків. Після того басейн р. Дінця з солоними варницями був переданий Ізюмському слобідському полкові, а землі по р. Айдару — Острогозькому. В пол. 18 в. проходила боротьба між запорожцями і донцями за Приозівське побережжя і тамашнє рибальство. Під час повстання І. Гонти та М. Залізняка, Катерина І послала на Правобережну Україну донські коз. полки, які розбили гайдамацьке повстання, а в 1775 р. донські полки з її ж доручення брали участь в руйнуванні Запор. Січі. Таким чином, в наслідок росту Рос. Імперії, а поряд з тим поступової втрати автономії України й Д., Москві вдалося розкласти козацтво, а навіть повернути одних проти других, щоб потім їх взагалі ліквідувати.

Нові взаємини між Україною і Д. починаються щойно по революції 1917 р., коли обидві країни ступили на шлях нац.-держ. самовизначення. Ці взаємини були назагал приязні й добросусідські. В грудні 1917 уряд Укр. Центр. Ради погодився на перехід з фронту коз. полків на Д., де вони зміцнювали протибols. фронт О. Каледіна. Ця згода і прихильне ставлення України до визвольного руху на Д. призвели м. ін. до ультиматуму Сов. Росії Укр. Центр. Раді і до укр.-рос. війни. До нормальних дипломатичних взаємин між Україною і Д. дійшло в 1918 р., після звільнення обох країн від большевиків. В травні 1918 р. прибув до гетьмана П. Скоропадського надзвичайний посол від отамана Краснова з проханням визнання Укр. Державою самостійності Д. та заключення з нею договорів. 7. 8. 1918 заключено донсько-укр. договір з обопільним визнанням та визначенням кордонів між Україною і Д.; кордон мав пробігати кол. адміністративною межею між Катеринославською, Харківською і Воронізькою губ., з укр. боку, та Областю Війська Донського, з донського боку, причому на сх. від Маріуполя залишалася за Україною певна смуга території, потрібна для адміністративно-госп. єдності міста. Таким чином, зах. частина Д., разом з частиною Донбасу, заселена в більшості українцями, залишилася і далі на території Д. Претенсії донців до Старобільського пов. і м. Луганського не були вдоволені. Укр. меншості на Д. визнано нац.-культ. права. Між Україною і Д. заключено ряд ін. договорів: про перевіз пасажирів, вугілля і вантажу по зал. Укр. Держави і Війська Донського (5. 9. 1918), про передачу рухомого складу залізниць (7. 9. 1918) та про утворення спільної Донсько-Укр. Комісії з осідком у Харкові, яка мала регулювати

госп. життя усього Донецького басейну (18. 9. 1918). Між Україною і Д. розпочався товарообмін і транспортний рух. Укр. уряд передав донцям за гроші і в кредит амуніцію і запаси зброї. Дипломатичним представником України на Д. був спочатку М. Славинський, а згодом ген. К. Середин; послом Д. в Києві був ген. А. Черячукин з титулом «отамана зимової станиці». За Директорії взаємини між Україною і Д. послабли; лише в лютому 1919 зроблено спільний демарш України, Дону, Кубані і Білорусі у альянтського командування в Одесі в справі допомоги. Шляхи обох сусідніх країн і їх урядів 1919—20 рр. розійшлися; Україна намагалася сама відстоювати свою незалежність, а Д. стала опорою білого рос. руху.

М. Міллер, В. Маркусъ

Укр. колонізація на Д. розпочалася в 16 в., ще до того, як на нижній Дін прийшли донські козаки з верхнього Дону. Про це свідчить назва донської столиці — Черкаськ, себто Черкаський город, збудований, за переказом, укр. поселенцями, що мали тут свою рибальську оселю. В грамоті поль. короля С. Баторія згадується, що запорожці мали зимовики на Д. ще на поч. 16 в. Немало запорожців залишалось на Д. з-поміж тих, що на протязі 17 в. приходили на Дін. В 1621 р. моск. посол на Дону сповіщав до Москви, що запорожці приходять на Д. групами й поодинокі на стале перебування. Згодом і укр. селянство переїздило на чорноземні степи Д., які донці майже не обробляли. В 17—18 вв. в донський Військ. Круг допускалися з правом голосу також і «приписанніе станицные малороссияне». Це переселення турбувало Москву, і вона намагалася його припинити. В 1736 і 1740 р. на Дін вислано накази про заборону жити в коз. городках «малоросіянам». В 1763 р. наказано переписати всіх «черкасів» на Д. Вони виявилися в 232 місцях; одні з них були приписані до станиць і незабаром ставали козаками, а інші з пол. 18 в. приписані до панів. За ревізією 1782 р., за панами рахувалося 26 579 селян, з чого 96% українців; в той же час за станицями було 7 456 укр. дворів. За переписом 1811 р., за донськими панами було вже 76 856 селян. Основна маса «станичних малоросіян» була переписана в козаки. З них зформовано 4 задонські станиці; з 2 коз. полків, що склалися з кол. «станичних малоросіян», зформовано одну станицю. Деякі станиці «донецьких козаків» укр. походження також приєднано до Війська Донського.

1816 видано новий царський наказ, який забороняв донським панам виво-

дити на Д. селян з України. По 1861 р. процес переселення укр. селян на Д. значно посилювався, коли тут почали скуповувати землі від панів «Крестьянский банк» і різні сел. товариства. Українці займалися майже виключно хліборобством, а в приморських оселях і рибальством. В наслідок цієї колонізації число т. зв. «іногородних», а в тому ч. й українців на Д. значно збільшилося (про кількість українців на Д. див. у розділі Нац. відносини Д.).

Укр. культура на Д. Укр. впливи на Д. проявлялися гол. у 18—19 вв. Гол. носієм укр. культури була Церква з її осередком — Києво-Печерською Лаврою. Укр. впливи помітні в церк. будівництві; в стилі укр. барокко збудовані Військ. Вознесенський собор в Старочеркаській станиці (1708), Єфремовський монастир (1737), кам'яна церква в станиці Аксайській, дерев'яна в слободі Покровській, церква в Ростові (св. Димитрія), в Таганрозі (Троїцька та Микільська) й ін. Так само будинки донської старшини будувалися в укр. стилі; в 19 в. було в Старочеркаському таких кам'яниць понад 30 (збереглася досі лише одна — Жученкових). Богослужбові книги, іконостаси, церк. вбрання і приладдя на Д. в цю добу походили з України або виготовлялися за укр. зразками. З пол. 19 в. посилюлась русифікація церкви на Д., і тоді київські книги та речі церк. вжитку замінювалися московськими.

Військ. отамани і старшини в 17—18 вв. були тісно пов'язані з Києвом, приїжджали сюди на прощу і робили великі пожертви на Лавру, напр., отаман С. Єфремов пожертвував велике панікаділо; тому в соборі висів його портрет, а ченці склали панегірик на його честь.

Українці, що поселялися на Д., приносили з собою і матеріальну культуру: хати з хатнім улаштуванням, с.-г. приладдя, госп. будівлі, тини, колодязі з журавлями, ставки з греблями тощо. До поч. 20 в. українці на Д. носили нар. вбрання. Вплив матеріальної культури підтримувався також ярмарками. Керамічні вироби, плахти, декоративні тканини, рушники йшли сюди майже виключно з України. Так само затрималися довго укр. мова, пісні, звичаї, назагал увесь побут.

Вся та культура укр. поселенців в значній мірі відбилася й на культурі донських козаків. Житлові будинки по станицях і досі називаються «куреньями». Коз. чоловіче вбрання, особливо старшинське, до кін. 18 в. було цілком укр., а також ознаки влади (бунчук, булава) і військ. чини (отаман, військ. старшина, осавул, сотник, хорунжий). Значно помітний укр. вплив і на мові козаків.

Найбільш своєрідна із донських говірок — нижньо-донська склалася на укр. субстраті з впливом тат.-ногайської мови. Поза тим багато українізмів вживається на всій Д.

Укр. нац. рух на Д. Осередком укр. руху були найбільш заселені українцями округи — Таганрізька і Донецька. В 1905 р. на Д. почалися сел. заворушення. Зформований був знаменитий на ті часи «Крестьянский союз», а в його орг-ції і праці видатну роль відіграли три брати Мазуренки — українці. До союзу приєдналося з Д. бл. 200 000 укр. селян. Мазуренки проводили збори по більших селах і округах, на яких виносилися різні ухвали госп., соц. і політ. характеру, м. ін. також домагання свободи «говорити, писати та читати в рідній мові — для нас малоруській». На запланований всеукр. з'їзд селян в 1905 р. мали бути вислані також делегати від Д., яку організатори зарахували до 6 областей, де українці живуть у меншості. На цей з'їзд мали вислати делегатів ті волості, які «схочуть пристати до України». З'їзд не відбувся, бо гол. його організаторів заарештовано.

В Таганрозі 1905 р. зорганізувалася укр. громада, а при ній театральний гурток, який проіснував до 1915, ставлячи низку укр. вистав.

Під час революції знайшлося кілька укр. патріотів, здебільша з-поміж учителів, які їздили по селах і виступали на зборах з укр. пропагандою. В 1918 р. мін-во закордонних справ Укр. Держави субсидіювало укр. орг-ції і в-ва на Д. Після встановлення сов. влади на Д. в 1920-их рр. провадилася часткова українізація, насамперед по лінії нар. освіти. В Таганрозі при відділі нар. освіти та при союзі шкільних робітників були укр. інструктори. В окрузі діяли також укр. інструктори в кооперації. В пол. 1930-их рр. українізацію на Д. припинено. Великою перешкодою в розвитку нац. свідомості серед укр. населення Д. була майже повна відсутність укр. інтелігенції місц. походження. Нині українці Д., як і скрізь в РСФСР, позбавлені мінімальної культ. опіки рідною мовою; процес русифікації, особливо в містах, поглиблюється.

Література: Сухоруков В. Историческое описание земли войска донского. I—II. Новочеркасск 1867—72; Донские дела, I—V тт. П. 1898—1912; Сватиков С. Россия и Дон. Прага 1924; Гермайзе О. Украина та Дін в 17 в. Записки Київ. Ін-ту Нар. Освіти. III. К. 1928; Дорошенко Д. Історія України, II. Ужгород 1930, 2 вид. Нью-Йорк 1955; Трагедія козачества, I—III, Прага-Париж 1933—36; Simoleit S. Die Donkosaken und ihr Land. Кенігсберг 1930; Кубійович В. Географія укр. і сумежних земель. Л. 1938; Волотенко О. Козацтво і Україна. Торонто 1950; Міллер М. Третій центр Руси Танія в світлі археологічних матеріалів. 36. УВАН I. Нью-Йорк 1952.

М. Міллер

Доорохольський Осип (1874—1900), письмен.; ліричні поезії в «ЛНВ» та антологіях: «Акорди», «Розвага», «Досвітні Огні», «Укр. Муза»; бібліографічні замітки в «ЗНТШ».

«До Перемоги», суспільно-госп. та літ. критичний місячник фракції укр. соц.-демократів Закарпаття, яка не погоджувалась з інтернаціональною лінією партії. Виходив у Мукачеві 1935—38; видавець і ред. Ю. Ревай.

ДОПС, Ділове Об'єднання Поступового Студентства, комунофільська еміграційна орг-ція студентства, що постала в 1924 р. в Празі; конкурентна щодо ЦЕСУС-у, вела підривну роботу, але не спромоглася розбити укр. студентства зсередини; вкортці перестала існувати.

Дорізон (Dorizon), м-ко в степі Парана, Бразилія, одна із найстаріших укр. осель, заснована з 600 укр. родин у 1895 р.; тепер бл. 500 родин, переважно хліборобів; у Д. 1922 р. відбувся заг. конгрес українців Бразилії.

Дорінг (Доре, Дорінгус) († бл. 1384), архітект із Шлезьку, будував у Львові Вірменську катедру і церкву св. Юра (1363).

«Дорога», ілюстрований місячник, журн. молодих, націоналістичного напрямку, виходив 1937—38 у Львові; відновлений 1940 Укр. В-вом у Кракові, присвячував гол. увагу природознавству, краєзнавству, спортові; 1942—44 знову виходив у Львові, пропагував пластове виховання; ред. Б. Гошовський (1937—42), Ю. Старосольський, О. Шепарович (1942—44); при журн. виходила бібліотека «Дорога» (Кр. 1940—42), ред. Б. Гошовський.

Дороги, див. *Шляхи*.

Дорогичин, по-поль. Дрогичин (І—3), м. над дол. Бугом на Підляшші в Більському пов. (нині пов. Семятичі) Білостоцького воєводства в Польщі, 2 500 меш. Д. — старовинна оселя, де було досліджене неолітичне селище, тілопальні «поля поховань» лятенської доби (на «Козарівці») та багато могил. За княжих часів гол. м. Дорогичинської землі, що входила до Волинського князівства; з 1238 р. прилучене Данилом Романовичем до Галичини; Д. — місце коронації короля Данила в 1253 р.; важливий торг. пункт на шляху з України у Польщу (знайдено тисячі олив'яних привісних пльомб). Під час поль.-лит. боротьби за укр. землі в другій пол. 14 в. Д. переходив із рук в руки, з 1443 належав до Литви, від 1569 до Польщі; був пов. м. Підляського воєводства. Археологічні дослідження провадили Н. Авенаріус, К. Болсуновський, Й. Йодковський, З. Шміт; останній раз у 1954 р. була досліджена прибережна частина городища і два су-

міжні селища (Musianowicz K. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w r. 1954 w Drohiczynie. В. 1955).

Дорогичин (І—6), с. м. т. на зах. Поліссі на Загородді; р. ц. Берестейської обл. БССР.

Дорогичинська земля, див. *Дорогичин*.

Дорогобуж, кол. княже м., нині с. над р. Горинню на сх. від м. Рівне на Волині. Д. вперше згадується в «Руській Правді», згодом в літописі 1084; був одним із центрів Погориння (другим була Пересопниця), за синів Ярослава Із'яславича (в 70-их рр. 12 в.) став на короткий час княжою волостю, а з переходом Мстислава Пересопницького на стіл у Луцьке з'єднався з Луцьким князівством і втратив самостійне значення. Мабуть, з княжих часів походив монастир Спаса, в 17—18 вв. кат. архимандрія, скасована рос. урядом. Залишки валів городища.

Дорогой (Dorohoi) (VI—7), м. в півн. Молдавії (Румунія), 15 000 меш. (1948 р.). В 1940 р. півн.-зах. частину Дорогойського пов., Герцівський р-н, прилучено до Чернівецької обл. УССР; решта Д. пов. входить до складу Ботошанської обл. Румунії. До 17 в. Д. пов. заселений українцями, пізніше румунізований; ще в 1930 р. рум. перепис подавав 2 000 українців у селах: Турятка (нині входить до Чернівецької обл.) Слободія, Данилени, Луковиця, Думбравиця, Пилипівці.

Дородніцин Олексій, архієп., див. *Олексій*.

Дорожинський Діонісій (1866—1930), укр. кат. свящ., педагог; з 1920 проф. церк. права в Духовній Семінарії у Львові, згодом у Богословській Академії; автор праць із канонічного права, підручників («Етика» тощо), «Історії унії нашої гр.-кат. церкви» (1895) та ін.; в 1900—03 видавав «Богословський Вісник».

Дорос, від грец. Таврос, кріпость і м., політ. центр кримської Готії до 10 в. по Хр.; нині руїни Ескі-Кермен.

Доротеєвич Гаврило, клірик львівської церкви й дидакал (учитель) грец. мови, переклав «Бесіди на Діяння св. апостолів» Івана Золотоустого, що були видрукувані 1624 в Києво-Печерській Лаврі з передмовою Захарії Копистенського.

Доротей, ієромонах, ритівник при братській Успенській церкві у Львові, в 60-их рр. 17 в. виконував ритовини для братських видань.

Дороцький Михайло (1881—1952), укр.-кат. свящ., церк. і гром. діяч зах. Лемківщини (1910-і рр.), згодом Равщини, автор багатьох рел. книжечок і пісень; відомий проповідник; в 1940—45 рр. застаний більшовиками.

Дорошенко Андрій, брат Гетьмана Пе-

тра, полк. паволоцький (1674), сосницький сотник (1677—91).

Дорошенко Василь (1843—1918), суд. діяч, письмен., автор роману «На Україні» (1863); вбитий під час революції.

Дорошенко Віктор (1841—1901), батько Володимира, земський лікар-філантроп, укр. гром. діяч на Полтавщині.

Дорошенко Володимир (* 1879), бібліограф, літературознавець, гром. і політ. діяч. Виріс на Полтавщині, співзасновник укр. студентської громади в Москві, чл. РУП, згодом УСДРП (до 1911); переслідуваний рос. поліцією, 1908 виїхав до Львова, де до 1944 безперервно працював у Бібліотеці НТШ, з 1937 — її директор. З 1944 на еміграції, з 1949 — в ЗДА. Під час першої світової війни (1914—18) співзасновник і чл. президії Союзу Визволення України, гол. ред. і автор кількох його видань. З 1913 чл. Укр. Наук. Т-ва в Києві, з 1925 д. чл. НТШ, пізніше чл. укр. наук. ін-тів у Берліні й Варшаві.

Д. — автор багатьох бібліографічних праць, бібліографії творів І. Франка (I—II), Т. Шевченка (т. 16 повного вид. творів, В. 1939), О. Кобилянської, П. Куліша, укр. перекладів з Гоголя, Толстого, Гете. Ряд літературознавчих статей, зокрема присвячених полеміці з С. Сфремовим, об'єднаний у зб. «Життя і Слово» (1918); поза тим — праці про Стефаника (1921), Франка (1926), Чупринку (1926) та численні ін.; праці про НТШ та бібліотеку НТШ (м. ін. «Огнище укр. науки», 1951). Д. — ред. календаря-альманаха «Дніпро» (1929—39), а також автор ряду цінних споминок і різноманітного характеру статей, друкованих у періодичних виданнях, зокрема «Українская Жизнь», «К. Ст.», «ЛНВ», «Рада», «Діло», «Свобода», «Америка» і багато ін.

Дорошенко Григорій, брат гетьмана Петра, брацлавський полк. (1668—74), виконував різні військ. та політ. доручення свого брата, під час війни з Самойловичем був розбитий під Лисянкою 1674 і потрапив у полон.

Дорошенко Дмитро (1882—1951), історик, публіцист, гром. і держ. діяч, із старого коз.-гетьманського роду на Чернігівщині. Вчився в ун-тах Варшавському, Петербурзькому і Київському, який закінчив 1909. Працював у Петербурзі, Києві, Катеринославі і знов у Києві як гром.-політ. діяч, журналіст і педагог-

В. Дорошенко

історик. Був гол. Укр. Студентської Громади в Петербурзі (1903), секретарем ред. «Українського Вестника» (1906) і «України» (1907), секретарем київської і заступником гол. катеринославської «Просвіти», організатором (разом із дружиною Наталією Васильченко-Дорошенковою) сіль. «Просвіти» на Катеринославщині і ред. катеринославського часопису «Дніпрові Хвилі» (1910—14), співр. «ЛНВ» (з 1899), «Ради», «Української Житни» та ін. укр. видань. Викладав іст. в комерційних школах Катеринослава і Києва. Наук. діяльність Д. була пов'язана з Катеринославською Архівною Комісією й Укр. Наук. Т-вом у Києві, де він був секретарем і ред. видань. Був членом ТУП. Під час першої світової війни був уповноваженим Союзу Міст на терені окупованої рос. військом Галичини й Буковини, а після революції 1917 призначений крайовим комісаром (з правами ген.-губернатора) Галичини і Буковини. Був (від партії Укр. Соц.-Федералістів) чл. Укр. Центр. Ради (1917); в серпні 1917 іменований гол. Ген. Секретаріату України, але відмовився й був обраний губ. комісаром Чернігівщини. В травні-листопаді 1918 — мін. закордонних справ Укр. Держави. 1919 — приват-доц. Кам'янець-Подільського Ун-ту. З 1919 — на еміграції. Чільний діяч укр. гетьманського руху, Д.

Д. Дорошенко

гол. увагу присвячував наук.-акад. діяльності. В 1921—51 рр. проф. УВУ (у Відні, Празі й Мюнхені) на кафедрі іст. України. Був проф. Карлового Ун-ту в Празі (1926—36), дир. Укр. Наук. Ін-ту в Берліні (1926—31), проф. на кафедрі іст. Церкви Правос. Богословського Фак. Варшавського Ун-ту (1936—39). 1945—51 — през. УВАН. 1947—50 — проф. Колегії св. Андрея у Вінніпегу (Канада); д. чл. НТШ (з 1923) і багатьох ін. наук. т-в, укр. і чужоземних.

Родовий герб

Спадкоємець кращих традицій укр. історіографії 19—20 вв., Д. перший з укр. істориків дав наук. огляд іст. України від найдавніших часів і до наших днів не тільки як процесу іст. розвитку укр.

народу, але і як процесу розвитку укр. державности. Д. опублікував бл. 1 000 праць з іст. України, укр. історіографії, іст. культури, церкви, літератури, укр. культ. та політ. взаємин із Зах. Європою (гол. з Німеччиною), слов'янознавства тощо укр. й багатьма чужими мовами. Гол. праці Д.: «Нарис іст. України», I—II (1932, 1933), «Історія України 1917—23», I—II (1930, 1932; 2 вид. 1955), «History of the Ukraine» (1939, 1941), «Огляд укр. історіографії» (1923), монографії про Костомарова, Куліша, Антоновича, „Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischen Beziehungen“ (1941, 1942), «З історії укр. політ. думки за часів світової війни» (1936), «Правос. Церква в минулому й сучасному житті укр. народу» (1940), «Слов. світ в його минулому й сучасному», I—III (1922), курс іст. України (1921, 1923, 1942, 1947) та ін. Велика монографія Д. про гетьмана Петра Дорошенка залишилася в рукописі (надруковані лише деякі розділи). Д. належать численні огляди та рецензії в укр. і чужоземних іст. журналах. Його «Мої спомини про давнє-минуле (1901—14)» (1949) і «Мої спомини про недавнє-минуле (1914—20)», I—IV (1923—1924) займають визначне місце в укр. мемуаристиці.

Література: Крупницький Б. 40-річчя літ.-наук. діяльності Д. І. Дорошенка (вступна ст. до кн. Д. Правос. Церква..., 1940); Бібліографія праць проф. Д. Дорошенка за 1899—1942 роки (1942, вступна ст.); Вілецький Л. Д. Дорошенко, 1949; Крупницький Б. Д. І. Дорошенко (спомини учня). Наук. Зб. УВАН у США, I. 1952; «Укр. Літопис» I, 1953 (зб., присвячений пам'яті Д. І. Дорошенка).

О. Оглоблин

Дорошенко Ілля (1827—85), педагог, учитель гімназій в Немирові й Чернігові (з 1862), де разом з О. Марковичем організовував укр. вистави.

Дорошенко Михайло († 1628), військ. діяч, дід Петра, з 1618 коз. полк., брав участь у поході Сагайдачного на Москву. В 1625—28 гетьман реєстрового козацтва; здійснював умови Куруківського договору (1625), провадячи політику зменшення напруження між козаками й поль. урядом. Уникнув участі козаків у поль.-швед. війні. Підтримуючи крим. ханів Гіреїв проти партії тур. прихильника мурзи Кантемира, водив козаків у Крим, загинув під Бахчесараєм.

Дорошенко Наталія (* 1888), замужня Савченко, сестра Володимира, гром. ді-

Н. Дорошенко

ячка й педагог; 1917—1920 організаторка й директорка першої, т. зв. «Земської», укр. гімназії в Полтаві; в 1921—39 рр. бібліотекарка т-ва «Просвіти» у Львові; тепер в ЗДА. Наук.-популярні статті й окремі видання, перев. з бібліотекознавства.

Дорошенко Наталія (* 1888), нар. Васильченко, дружина Дмитра, драматична артистка, гром.-театральна діячка. Закінчила київську Муз.-Драматичну Школу М. Лисенка, організовувала нар. театри в Києві, Катеринославі й околицях (зокрема серед робітництва). В 1917—18 р. чл. Театральної Ради в Києві; одна з організаторів Держ. Драматичного Театру, в якому з успіхом виступала в драматичних і героїчних ролях (зокрема видатна роль Равтенделайн у «Затопленому дзвоні» Гавітмана). З 1920 р. на еміграції, виступала як декламаторка; її працею були створені укр. драматичні студії в Празі й Варшаві.

Н. Дорошенко

Дорошенко Ольга (* 1888), педагог-дошкільниця, родом із Чернігова, проф. Київського Ін-ту Нар. Освіти, пізніше Пед. Ін-ту; авторка підручників і праць, присвячених дошкільному вихованню.

Дорошенко Петро (1627—98), гетьман. Нар. в Чигирині, походив із старого коз. роду, внук гетьмана Михайла (див.). Добре освічений, Д. пройшов військ. і дипломатичну школу у гетьмана Б. Хмельницького, який 1657 призначив його полк. прилуцьким. Був на стороні Виговського, у Тетері служив ген. осавулом, а згодом черкаським полк. В 1665, після знищення Дрозденка, став гетьманом Правобережної України. В боротьбі за Правобережну Україну Д. поставив собі за мету кінцеве звільнення її від поляків і, заручившись тат. допомогою, знищив на Поділлі поль. відділ Маховського, а потім виступив проти Яна Собеського. Тим часом татари зрадили Д., бо на них напав кошовий І. Сірко, який не хотів визнати за гетьмана Д. Незабаром перед ним відкрилися нові перспективи:

П. Дорошенко

Лівобережжя підняло антимоск. повстання, і Д. з'явився на лівому боці Дніпра, де, після вбивства Брюховецького, 8. 6. 1668 був проголошений гетьманом України по обидва боки Дніпра. Але гетьманування Д. на Лівобережній Україні тривало недовго. Несподівано почався наступ поляків, і Д. мусів спішно повернутися на Правобережжя, щоб його обороняти. З цього скористалися противники Д. на Лівобережжі й вибрали призначеного Д. наказного гетьмана Д. Многогрішного гетьманом України. До того ж ворожі Д. запорожці висунули претендентом на гетьманську булаву Суховія, підтриманого крим. татарами. Лівобережна Україна була втрачена.

На поч. 1669 Д., за допомогою Сірка, що перейшов на його бік, вдалося розгромити Суховія і союзних із ним татар, але почалася боротьба з наступником Суховія уманським полк. М. Ханенком, льяльним супроти Польщі. Наказний гетьман Д. — О. Гоголь цілий 1671 р. воював проти поляків і Ханенка. 1672 Д. вирушив у великий похід на Польщу, разом із тур. султаном Мохаммедом IV, і погромив Ханенка з його поль. помічниками. Похід скінчився взяттям Кам'янця. Польща мусіла зректися на користь Туреччини Поділля і коз. України, що ставала самостійною державою під протекторатом султана (*Бучацький мир* 5. 10. 1672).

Тим часом на Лівобережжі скинуто з гетьманства Д. Многогрішного і гетьманом поставлено І. Самойловича, що прагнув об'єднати обидва боки Дніпра під своїм «регіментом». В 1674 р. почалася війна, і моск. воевода кн. Г. Ромодановський разом із Самойловичем у червні 1674 обложили Д. в Чигирині. На прохання Д. йому на допомогу прийшов тур. везір Кара-Мустафа, і Самойлович із моск. військом зняли облогу. Правобережна Україна була повернута під владу Д. Але край був зруйнований, і населення не підтримало Д. Розчарований в тур. протекції, Д. рішив зректися гетьманства, і Сірко, від царського імені, прийняв від нього гетьманські клейноди. Але моск. сторона вимагала від Д. спеціальної присяги на лівому березі Дніпра. Його знову у вересні 1676 обложили в Чигирині, і він після короткого бою 19. 9. 1676 здав гетьманат Самойловичу. Д. оселився в Сосниці, але незабаром був вивезений до Московщини, де перебував у почесному засланні, був воеводою у Вятці (1679—82), а згодом жив у дарованому йому царем с. Ярополчі Волоколамського повіту під Москвою, де й помер 9. 11. 1698.

Впертий і енергійний, Д. намагався скріпити Україну навіть союзом з Пор-

тою і Кримом, йдучи слідами Б. Хмельницького. Тур.-тат. допомога була потрібна, щоб утримати за собою Правобережжя. Д. ставив до партнерів високі умови, але і Польща, і Москва, від якої він вимагав при переговорах після 1667 протекції для всієї України (із Перемишлем, Галичем і Львовом), і Туреччина воліли дрібних претендентів, як Суховій чи Ханенко, які мали на увазі власні інтереси. Руїна 60—70-их рр. стала трагедією цього визначного держ. діяча, що жив ідеалом незалежної України в її етногр. межах. **Б. Крупницький**

Дорошенко Петро (1857—1919), культ. і гром. діяч, за фахом лікар, із коз.-гетьманського роду з Чернігівщини; збирач і дослідник укр. старовини, чл. Чернігівської Архівної Комісії. 1917 заснував укр. гімназію в Чернігові; 1918—19 гол. Управління в Справах Мистецтва і Нац. Культури, багато спричинився до заснування Укр. Держ. Драматичного Театру, Укр. Ун-ту в Києві та ін. культ. закладів. Убитий в Одесі більшовиками. Праці про кріпацтво на Лівобережній Україні, про св. Дмитра Туптала та ін. (*«Труды Черниговской Архивной Комиссии»*).

П. Дорошенко

Дорошкевич Борис (1881—1918), журналіст, ред. «Нар. Справи» (К. 1918); автор підручника хемії і статей у «Вільній Укр. Школі» в 1917—18 рр.

Дорошкевич Олександр (1889—1946), літературознавець, педагог і критик. У 20-их рр. проф. Київського Ін-ту Нар. Освіти, наук. співр. ВУАН, з 1927 керівник київської філії Ін-ту Шевченка. В 30-их рр. висланий із Києва, викладав у пед. ін-ті на Уралі; лише в останні рр. життя повернувся на працю до Ін-ту Літератури ім. Шевченка. Ред. ряду нових видань творів укр. письменників, зокрема найкращого в свій час тексту поезій Шевченка (1933). Автор численних праць, перев. з літератури 19 в., цінність яких, при великому багатстві фактичного матеріалу, зменшується застосуванням «соціологічної» методи під впливом вимог більш. критики. Розвідки про Шевченка, частина яких зібрана в кн. «Етюди з шевченкознавства» (1930), велика біографічна розвідка про Марка Бовчка (1928), статті про Котляревського, Куліша (зб. «П. Куліш» 1927), Франка, Кобилянську, Самійленка, «До історії модернізму» (1925) і багато ін. З-поміж підручників найважливіші: «20—

40-і рр. в укр. літературі» (1922), «Українська література» (1922) й цікавий спробою поєднати «соціологічну» методу з аналізом за основними літ. жанрами «Підручник історії укр. літератури» (1—5 вид. 1924—30).

Дорошко Петро (*1910), поет, родом із Чернігівщини, почав літ. діяльність з пол. 30-их рр.; зб. «Рідна сторона» (1941), воєнний цикл «Солдатське безсмертя», зб. «Серед степу широкого» (1952) та ін., присвячені сов. актуальній тематиці; поема про Чернишевського «Вільйський в'язень» (1955); серед офіц. публіцистичної риторики лише окремі речі не позбавлені ліричності (цикл «Рідні місця» тощо).

Дорошук Степан (*1894), учитель, укр. кан. поет, ред. і видавець; видавав у Вінніпегу дитячі ж. «Діточий Світ» (1924), «Промінь» (1927—28) і гумористичний ж. «Точило» (1930—43); ліричні поезії, популярні осв. брошури.

Дорпат, Юр'єв, нині Тарту (Tartu), естонське м., 74 000 меш.; з 1802 р. ун-т, в якому студіювали також українці. З кін. 1880-их рр. існувала в Д. укр. Студентська Громада (м. ін. гол. були М. Василенко, Ф. Матушевський); ч. укр. студентів доходило до 200, членів громади, яка проіснувала до 1917, — 80—100; з українців в кін. 19 і на поч. 20 в. викладали в Дорпатському Ун-ті О. Остроградський (фінансове право), О. Миклашевський (політ. економія), А. Царевський (богословіє), Ф. Євєцький (медицина) й ін.

Дорундяк Михайло (1857—1907), селянин, організатор гром. життя на півд.-сх. гал. Поділлі, почесний чл. т-ва «Просвіта».

Дорундяк Михайло (1857—1908), гал. адвокат, довголітній гром. і культ.-осв. діяч Борщівщини, організатор т-в «Просвіта», співр. «Батьківщини» (популярні статті на правничі теми).

Досвітки, див. *Вечерниці*.

«До Світла», в-во кн. рел.-морального і церк. змісту для православних; діяло 1922—23 в таборі інтернованого війська УНР в Щепорно; з 1954 в Жанет (ЗДА); провадить о. Н. Білон.

Досвітній Олесь (1891 — рік смерті невідомий), письм., родом із Слобожанщини; під час світової війни за рев. пропаганду серед вояків був відданий до польового суду, але втік із тюрми й через Монголію й Китай емігрував до ЗДА, звідки через Японію повернувся 1918; брав участь у війні 1919—20 рр. на больш. боці. Літ. діяльність почав у 1920 р., з 1926 один із найближчих однодумців М. Хвильового у Вапліте, на вимогу ЦК КП(б)У за націоналістичний ухил був виключений із неї разом із Хвильо-

вим і М. Яловим. В 1930-их рр. був засланий і помер на заслання. 1956 ухвалено перевидати деякі його твори. Д. — автор оповідань «Новелі» (1920), зб. «Тюнгуй» (1924), «На чужині» (1925), зб. «Алай» (1927) та ін.; романів «Американці» (1925), «Гюлле» (1927), «Хто?» (1927), «Нас було троє» (1927) й ін. Твори Д., не відзначаючись мист. досконалістю, були цікаві елементами мандрівницького жанру, екзотикою (дія здебільша відбувається в різних країнах Азії) й цим вносили нове в тодішню укр. прозу.

«Досвітня Зоря», тижневик, заг.-осв. і літ. газ., виходила у Володимирі Волинському 1923—27.

Доситей, чернець, учень Йова Заліза, написав життя свого учителя, видане в Почаєві бл. 1791 р.

Доситей Теодорович (†1728 або 1735), останній правос. еп. у Мармароціні на Закарпатті у 18 в. Після його смерті у Мармароському Сиготі зібрався собор для вибору нового еп., але був розігнаний угор. військом.

«Достава», торг.-пром. кооператива у Львові, заснована 1906 для виробництва й постачання церк. речей; мала філії у Станіславові, Перемишлі й Тернополі, майстерні гуцульської різьби в Косові.

Дістала золоті медалі на міжнар. виставках в Одесі, Римі (за церк. вироби в укр. стилі), Карлсбаді. Гол. дир. — о. В. Личиняк, техн. — І. Петрушевич, з 1924 р. Л. Савойка. Ліквідована більшовиками.

Дохна, права, невелика притока Бога.

Доценко Олександр (1897—1941), військ. діяч, історик визвольних змагань, підполк. Армії УНР, родом з Полтавщини; 1919—20 ад'ютант гол. отамана С. Петлюри. На еміграції випустив у 2 тт. цінну зб. документів доби визвольних змагань «Літопис укр. революції» (1923—24); працю «Зимовий похід» (1932) й ін.

Дошкільне виховання, виховання дітей дошкільного віку (3—6 або 7 р., залежно від поч. навчання в школі) в дитячих установах чи в родині. Основи Д. в. поклав чес. педагог Я. А. Коменський (1592—1670), що передусім звер-

О. Досвітній

О. Доценко

нув увагу на виховання дітей в родині. Увага до Д. в. далі зросла під впливом Ж. Ж. Руссо (1712—78) та Й. Г. Песталоцці (1746—1827), які обидва були творцями ідеї вільного виховання і трудової школи. Але шойно німець Ф. Фребель (1782—1852) вперше склав виховну систему для дітей дошкільного віку, та програму курсів для дошкільних вихователюк; він був і засновником дитячих садків, що поширилися по всьому світу. Систему Фребеля вдосконалювали й доповнювали італійка М. Монтессорі (1870—1952) та ін. педагоги, які надавали особливої ваги вихованню дітей 3—7 р., коли інтенсивно відбуваються анатомічно-фізіологічні та психічні зміни.

Основним закладом сучасної системи Д. в. є дитячий садок (також захоронка в Галичині), що може бути постійним (перев. у містах) або сезонним (особливо по селах під час польових робіт) і розрахований на перебування в ньому дітей впродовж 7—12 год. щоденно під доглядом кваліфікованих вихователюк. До дитячих садків приймають дітей 3—7 р., поділяючи їх на три групи: 3—5, 5—6 і 6—7 р. Розпорядок дня устійнений: зайняття, ігри, сон тощо; старші діти знайомляться з писанням, читанням та початками арифметики. Інші заклади, як дитячі будинки, дитячі майданчики, будинки для дефективних дітей тощо, охоплюють як дітей дошкільного, так і шкільного віку.

Про елементи й характер Д. в. на Україні, які безперечно могли мати місце ще з давніх часів при монастирях чи ін. добродійних фундаціях, точніших відомостей немає. В першій пол. 19 в. по-

Дитячий садок у Ходорові 1943 р.

явилися заклади для сиріт і безпритульних дітей. Перший дитячий садок був відкритий в Полтаві 1839 р., де діти від 2 р. перебували від 7 год. ранку до 8—9 год. вечора. Згодом земства почали відкривати дитячі садки і в ін. містах. Це були ще перев. харитативні установи без плянової виховної роботи, як і скрізь тоді по Європі. Фребелівський

рух знайшов гарячих прихильників на Україні; 1890 р. в Києві, а потім і в ін. містах були організовані фребелівські т-ва, що відкривали приватні дитячі садки; т-ва опіки над бідними при землях почали відкривати т. зв. народні садки, утримувані перев. на добродійні фонди. Виховання в садках велося рос. мовою, тому свідомі укр. родини неохоче віддавали до них своїх дітей, засновуючи домашні садки для дітей родин, близьких між собою. Такі були в домі Лисенків, Старицьких тощо. Видатною діячкою Д. в. на Україні була С. Русова, що заснувала 1872 р. перший приватний дитячий садок у Києві, пізніше в Чернівці. Кадри для Д. в. готували Фребелівський Пед. Ін-т та Фребелівські Курси в Києві, такі ж курси в Харкові.

Майже тоді, як і на Центр. і Сх. Укр. Землях, за ініціативою Н. Кобринської було відкрито перші дитячі садки (захоронки) в Галичині. Свящ. К. Сілецький заснував 1892 р. у Жужелі Сокальського пов. першу захоронку, слідом за якою постали подібні заклади й по ін. селах. У Львові, з його мішаним укр.-поль. населенням, Д. в. піклувалося т-во Руська Захоронка (згодом Укр. Захоронка), яке в 1902 р. відкрило першу захоронку у Львові; до 1922 р. це т-во заснувало у Львові, перев. на передмістях, 12 дитячих садків. Пед. нагляд над садками мала гол. управа Укр. Пед. Т-ва. Крім того, Укр. Пед. Т-во організувало по селах, часто за допомогою ін. т-в сезонні дитячі садки на час літніх робіт. На Буковині вели Д. в. жіночі т-ва «Мироносиці» (перший дитячий садок 1896 р. в Чернівцях) і Жіноча Громада; 1914 р. тільки в Чернівцях було 4 дитячі садки. На Закарпатті сирітські захисти вели при гр.-кат. церквах в Ужгороді, Мукачеві й Хусті сестри монаших чинів.

Під час першої світової війни Д. в. занепало і почало інтенсивно розгортатися тільки в часи творення укр. держави. В квітні 1917 р. з ініціативи гуртка інтелігентів у Києві постало т-во «Дитяча Хата», що заснувало перший укр. дитячий садок у Києві, яким керувала С. Русова. Крім неї, в орг-ції Д. в. брала активну участь Л. Старицька-Черняхівська і ряд ін. видатних діячів. При Фребелівському Пед. Ін-ті постали перші укр. курси для підготовки робітників Д. в. Незабаром коштом місц. самоврядування організовано численні установи Д. в. по всій Україні. Виховна праця в них велася здебільша за системою Фребеля і Монтессорі та за вказівками «Порадника», виданого 1919 відділом дитячого виховання Мін-ва Нар. Освіти, яким керувала С. Русова. В ділянці те-

орії Д. в. на Сх. і Центр. Укр. Землях, крім С. Русової, визначилися О. Петрушевська, Е. Панич, Н. Красіна, Л. Довбня, І. Чечіль, М. Шейко, О. Ідіясевиц, Л. Кепкало. В орг. ділянці — С. Русова, О. Дорошенко, М. Юркевич.

За сов. часів організаційна мережа Д. в. зазнала великого розростання, так що сітка стаціонарних установ Д. в. на 1940 р. становила 3 384 із заг. кількістю дітей — 172 200. Під час другої світової війни ці числа сильно підупали, але в 1950 вони вже досягли довоєнного рівня, становлячи 3 312, в них 155 900 дітей, а на 1955 відповідно 3 945 і 212 100 дітей. Проте виховна система, на відміну від зах., де виховання розраховане на всебічний розвиток дитини з врахуванням притаманних їй вікові особливостей і зацікавлень, зводить нанівець усі ці числові досягнення, бо вона утилітарно розрахована на виховання дітей в дусі вірності партії; тому на першому плані поставлено неприродне для віку дитини політичне виховання, антирелігійну пропаганду і зведення до мінімуму впливу родини на дітей, що означає одностороннє формування дитини взагалі і зокрема — виключення чинників нац. виховання. Щоправда, у 20-их і на поч. 30-их рр., доки трималися традиції Д. в. часів укр. держави, больш. система виховання ще не набрала сили, і укр. нац. елементи в Д. в. були досить відчутні.

Д. в. в УССР входить в систему нар. освіти і підпорядковане мін-ву освіти. Кадри для Д. в. готують чотирирічні курси Д. в. і дошкільні фак-ти пед. ін-тів. Н.-д. робота ведеться в Ін-ті Педагогіки АН УРСР, на дошкільних кафедрах та в ін-ті фізкультури. Методичну роботу веде центр. наук.-методичний кабінет мін-ва освіти та обласні й районні методичні кабінети. З 1951 у Києві виходить місячник «Дошкільне виховання».

У Галичині після першої світової війни, як реакція на польонізаційний курс, т-во «Укр. Захоронка» поширило мережу стаціонарних дитячих садків поза Львовом на ін. міста. Давні захоронки, що мали перев. харитативний характер, стали виховними осередками; СС Василянки заснували у Львові Захоронкарську Семінарію з 4-, пізніше 5-річним курсом навчання. Перед вибухом другої світової війни в Галичині було 16 постійних дитячих садків, що охоплювали 500 дітей, і 700 сезонних.

На півн.-зах. землях після ліквідації поль. владою укр. шкільництва Д. в. не могло розвиватися; однак в 1930-их рр. на Волині існувало кілька постійних дитячих садків, утримуваних укр. установами.

На Закарпатті укр. дитячі садки (захоронки) почали розвиватися за Чехо-Словаччини: 1931 р. всіх дитячих садків на території «Підкарпатської Русі» було 102 (в тому ч. укр. 45), 1938 р. 252 (укр. 132).

Під час больш. окупації 1939—41 т-во «Укр. Захоронка» було закрито, і всі заклади Д. в. перейшли до наркомосу. За часів нім. окупації 1941—44 Укр. Центр. Комітет перебрав Д. в. у всій т. зв. Ген. Губ., тобто не лише в Галичині, а й на Холмщині й Підляшші. УЦК влаштовував курси інструкторів (3 курси по 100 учасниць) і курси провідниць дитячих садків (160 курсів, 4 500 учасниць). Влітку 1943 було 241 стаціонарних садків і 1 696 сезонних, відповідно з 13 875 і 114 091 дітей. Теоретичні проблеми Д. в. в Галичині розробляли І. Блажкевичева, К. Малицька, Н. Селезінка, С. Федорчакова, М. Пастернакова, П. Біланюк, С. Конрад, Я. Кузьмів та ін. В орг-ції Д. в. на Зах. Укр. Землях видатну участь брали С. Ракова, І. Павликовська, М. Донцова, а у практичній роботі М. Яворська, М. Гануцакова, М. Козловська, Ю. Мицик-Тесля, Е. Винярска й ін. Після 1944 Д. в. на Зах. Укр. Землях уніфіковане в заг. системі УССР.

На еміграції перші дошкільні заклади організовані в ЗДА заходами еп. С. Ортинського ще до першої світової війни для дітей укр. емігрантів. В ЗДА й Канаді ці захоронки вели Сестри Служебниці. По другій світовій війні у всіх країнах світу, де тимчасово чи постійно оселялися українці, поставали дитячі заклади. Стаціонарні дитячі садки є в ЗДА (Філадельфія, Нью-Йорк), Канаді (Вінніпег, Торонто), Німеччині (Мюнхен). У Франції, Бельгії, Італії, Австрії, Бразилії, Аргентині й Австралії існують світлиці для дітей різного віку.

Література: Дорошенко О. Дитячий садок. К. 1922; Русова С. Теорія і практика дошкільного виховання. Прага 1924; Русова С. Нові методи дошкільного виховання. Прага 1927; Гендрихівська А. Дошкільне виховання до XV Жовтня. Ком. освіта, 11—12. 1932; Ясінчук Л. Укр. дошкільня. Л. 1936; Дошкільне виховання. К. 1940; Левин, Ширіна, Менджеріцкая. Дошкольное воспитание. М. 1947; Труды всероссийской конференции по дошкольному воспитанию. М. 1949.

М. Пастернакова, Л. Петрушевська, М. Юркевич

Доцвіник Іван (*1886), псевд. Підгаєнко, письм. на Буковині; за фахом учитель сер. школи; вірші й оповідання, переклади з рум. і нім. поетів, статті на філол. теми, зокрема «Рум. слова в укр. мові на Буковині» («Рідна мова», 1934).

Д. Р. (Displaced persons), див. *Переміщені особи*.

ДПУ — **Державне Політичне Управління** (Государственное Политическое Управление), поліційно-каральний орган держ. безпеки сов. республік; популярно відомий як ГПУ. ДПУ створено 6. 2. 1922 з ВЧК (Всероссийская Чрезвычайная Комиссия). В УССР існувало респ. ДПУ, очолене В. Баліцьким. З постановою ССРСР 23. 11. 1923 реорганізовано і формально об'єднано всі респ. ДПУ в ОДПУ (по-рос. ОГПУ — Объединенное Государственное Политическое Управление) при Советі Нар. Комісарів ССРСР, яке мало свої підрядні органи в республіках. ОДПУ керували Ф. Дзержинський, В. Менжинський, в УССР — В. Баліцький. Спочатку ДПУ не мало каральних функцій ЧК, але в кін. 20-их рр. ці функції ДПУ відновлено. Здійснювались вони через т. зв. Окрему Наряду при ДПУ УССР і через судову колегію при ОДПУ в Москві. Як і в ЧК, присуди виносились без судового розгляду, позаочно. ОДПУ, як і ЧК, застосовувало безоглядний терор супроти учасників або тільки запідозрених в опозиційних рухах осіб. На Україні ДПУ розправлялося з рештками повстанського руху (1922—23), вело справу *Спільки Визволення України* (1929—30), керувало масовими репресіями під час *колективізації* (1929—33), нищило діячів укр. культури і УАІЩ, ліквідувало різні партійні ужили і т. д. (див. *Терор*). В 1934 функції ОДПУ перейшли до НКВД.

Драбатий Іван (* 1895), вчений агроном, асистент в „Institut für Bienenkunde“ в Берліні, з 1945 проф. пасічництва та орг-ції сіль. госп-ва УТГІ; праці про бджіл нім. мовою, співавтор «Підручника пасічництва» 1932; тепер в ЗДА.

Драбів (IV—13), с. на Дніпровській низовині, р. ц. Черкаської обл., кол. м-ко.

Драган Антін (* 1913), родом із Зах. України, укр.-амер. журналіст. З 1946 співред., а з 1955 гол. ред. «Свободи» в ЗДА. Автор кн. „Ukrainian Resistance“ (1949), ред. альманаху «Українці у вільному світі» і ін.

Драган Юрій (* 1898), лікар у Саскатуні (Канада), посол до саскатунської легіслатури (з 1934 р. від ліберальної партії); перший українець, нар. у Канаді, обраний послом.

Драгоманівка, зреформована М. Драгомановим укр. абетка. В основу реформи Драгоманов поклав засаду відповідності однієї літери одній фонемі. Тому він відкинув *щ, ъ*, а літери *є, ї, ю, я* заступив після голосного сполученням з *і*, а після приголосного — сполученням з *ь* (жармарок, царь). Д. уживав Драгоманов у своїх листах і виданнях від 1876 до смерті, але вона не прищепилася.

Драгоманов Михайло (6. 9. 1841 — 20. 7.

1895), видатний політ.-громад. діяч, учений і публіцист. Народився в Гадячому, на Полтавщині, у дворянській родині коз. походження. Закінчивши гімназію в Полтаві й Київ. Ун-т, з 1864 працював при ньому як приват-доц., а з 1873 як штатний доц. на кафедрі античної історії. Одночасно Д. був, поруч з В. Антоновичем, лідером київської Громади (пізніше названої «Старою») і брав провідну участь в її діяльності. Під впливом Д. гурт студентської молоді у Львові, що єднався б. москвофільського часопису «Друг», 1875—76 перейшов на укр. нац. та дем. позиції. Серед рос. громадянства Д. звернув на себе увагу журн. статтями («Вестник Европы»), що вияснювали укр. ставлення до внутр. й зовн. політики Рос. Імперії.

Завдяки цій діяльності Д. став однією з перших жертв хвилі репресій проти укр. руху, що знайшла завершення в Емському указі 1876; за особистим наказом Олександра II Д. 1875 був звільнений з Київ. Ун-ту. Тоді Д. в порозумінні з Громадою виїхав за кордон і оселився 1876 в Женеві, де почав видавати зб. «Громада» (5 тт., 1878—1882), перший модерний укр. політ. журнал, та брошури укр., рос. і зах.-евр. мовами; ці останні мали на меті інформувати євр. громадськість про укр. проблему. Найближчими співробітниками Д. були С. Подолинський та М. Павлик, що деякий час жили з ним у Женеві, а також Ф. Вовк та Я. Шульгин. «Женевський гурток» Д. вважається першим зародком укр. соц. руху. Д. відігравав видатну роль і серед рос. рев. еміграції (1881—83 ред. «Вольное Слово»), будучи речником течії ворожої до тероризму.

З 1886 р. наступив розрив між Д. та Старою Громадою, що відмовилася від дальшого фінансування його діяльності, побоюючися в умовах реакційного режиму Олександра III, що активна політ. боротьба Д. може викликати дальші протиукр. репресії. А крім того, позиція Д., що за кордоном еволюціонував уліво, здавалася надто радикальною для більшості чл. Громади. Одночасно з цим послідовники та кореспонденти Д. у Галичині (П. Франко, О. Терлецький, М. Павлик) не лише зазнавали переслідувань від австро-польс. влади, але й терпіли від неприхильності власного кон-

М. Драгоманов

сервативного суспільства, наляканого появою соц.-радикальної течії. В цьому поступовому наростанні ізоляції Д. дедалі відмежовувався й від рос. рев. світу, викриваючи цювіністично-великодержавні та диктаторсько-макіявеллістичні нахили цього середовища. В обставинах матеріальних труднощів, що постали наслідком цього, Д. 1889 прийняв запрошення на проф. новозаснованої Вищої Школи (пізніше ун-ту) в Софії (Болгарія). Повернувшись до пед. праці, він ще пережив піднесення радикального руху в Галичині, що 1890 оформився в Русько-Укр. Радикальну Партію, ідейним керівником якої він фактично був шляхом інтенсивного листування та співробітництва в радикальних органах («Народ» тощо). Помер Д. у Софії.

Як політ. мислитель, Д. завжди підкреслював генетичний зв'язок своїх концепцій з ідеями укр. декабристів (Т-во Об'єднаних Слов'ян) та кирило-методіївців, що з нимиєднав Д. демократизм і федералізм. Свій особистий вклад Д. бачив передусім у рішучому пов'язанні укр. визвольної програми з сучасними зах. дем.-ліберальними та соціалістичними рухами, не нехтуючи при тому з укр. традицій (напр., із спадщини свободоловної козащини) тим, що згідне з духом евр. прогресу.

Під впливом Прудона та крайніх представників англ. лібералізму Д. бачив свій кінцевий ідеал у теоретичній концепції анархії («безначальство»), тобто у добровільній асоціації гармонійно розвинених осіб, з обмеженням до мінімуму елементів примусу в суспільному житті. Шлях до цього ідеалу — федералізм, із питомою для нього децентралізацією та самоуправою громад і областей. Звідси негативне ставлення Д. до централістичного республіканства «якобінського» типу та його яскраві симпатії до устрою Швейцарії, Англії, ЗДА. Д. завжди обстоював примат політ. свободи над класовими та екон. інтересами і примат універсальних культ. цінностей (що їх він, згідно з духом позитивістичної філософії, бачив втіленими передусім у досягненнях модерної наук. думки) над нац. виключністю. Національного однак Д. не відкидав, уважаючи його за konieczний елемент уселюдської синтези, та поєднував його з універсальним у формулі: «Космополітизм в ідеях та цілях, національність у ґрунті та формах». Д. обстоював відокремлення церкви від держави та секуляризацію укр. гром. і культ. життя.

На думку Д., українці багато втратили, не зберігши своєї іст. державности. Не заперечуючи права укр. народу на самостійність, але не вірячи у практич-

ну здійснимість сепаратизму для України в ті часи, він радив боротися за демократизацію та федералізацію існуючих держав, Росії та Австро-Угорщини, так щоб українство могло в них вільно розвиватися. Ця боротьба вимагала тісного союзу з прогресивними силами всіх ін. народів Сх. Європи, не виключаючи й росіян, однак при умові обов'язкового збереження орг. незалежності укр. руху. Д. критикував як аполіт. культурництво старих «українофілів», так і участь укр. революціонерів у рос. орг-ціях. Програма Д. яскраво всеукр., вона охоплювала всі укр. землі від Кубані до Закарпаття. Як учений, Д. показував етнічну гомогенність укр. народу на всіх землях його поселення. Як політик, він ставив собі за ціль не так об'єднання всіх українців в одній державі, як радше поділ ролей і систематичну взаємодопомогу між рос. і австр. Україною. Аж до часу повалення рос. самодержавства, на думку Д., гол. центр укр. нац. руху повинен бути в Галичині. Але щоб бути спроможною виконати цю функцію, Галичина мусіла б насамперед, при духовій підтримці наддніпрянців, позбутися своєї провінційної обмеженості.

Розглядаючи укр. справу на широкому міжнар. тлі, Д. часто у своїх писаннях торкався Сх. Європи в цілому та багато уваги присвячував рос., поль. і балканським питанням. Гол. перешкоди для здорового розвитку Сх. Європи Д. бачив у поль. «істор.» патріотизмі, що не вдовольнявся поль. етнічною територією, але підіймав претенсії на кордони до 1772 р., в нім. імперіялістичному «натиску на Схід» та в централістично-нівелізаторських, деспотичних та експансіоністичних традиціях рос. державности. У зв'язку з питанням про нац. меншини на Україні Д. намічав шлях до нормалізації укр.-жид. стосунків у визнанні жид. нац.-культ. автономії та в закріпленні соц. солідарности працюючих жидів з укр. оточенням.

Основні зацікавлення Д. лежали в царинах міжнар. конституційної та культ. політики. Зате він не мав докладно розробленої екон. програми, хоч завжди називав себе соціалістом («громадівцем»). Його розуміння соціалізму насамперед етичне: соц. справедливість як моральний імператив, без вирішення питання про перевагу індивідуальних чи колективних форм госп. орг-ції. Крім того Д. був переконаний, що при «плебейській» структурі укр. нації боротьба за нац. визволення невід'ємна від боротьби за соц. визволення. Д. відкидав марксизм як помилковий у теорії та невідповідний до укр. практичних потреб.

Найголовніші з політ. праць Д.: «Передне слово до 'Громади'» (1878), «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879), «Пропавший час — українці під Московським царством, 1654—1876» (бл. 1880), «Историческая Польша и великорусская демократия» (1883), «Вольный союз — вільна спілка» (1884), «Либерализм и земство в России» (1889), «Чудацькі думки про укр. нац. справу» (1891), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893). Політ. статті та брошури Д. рос. мовою зібрав Б. Кістяковський (2 т., Париж, 1905—06 — статті еміграційного періоду; М. 1908 — статті доєміграційні). Окремі політ. писання Д. укр. мовою передруковувалися не раз (напр., «Вибрані твори», ред. П. Богацький, Прага—Нью-Йорк 1937), але зібраного вид. досі не було. Д. залишив простору «Автобіографічну замітку» (1883) та «Додатлення» до неї (1889). Перлиною укр. мемуаристики є його «Австро-руські спомини, 1867—77» (Л. 1889—92), присвячені початкам його стосунків з Галичиною. Крім того, цінним джерелом не лише для життєпису Д., а й для іст. України другої пол. 19 в. є листування Д. з І. Франком (2 т.), М. Павликом (6 т.), М. Бучинським, В. Навроцьким, Т. Окуневським, Н. Кобринською (по 1 т.) та з київ. Старою Громадою (вид. Укр. Наук. Ін-ту в Варшаві, 1937). Для історії рос. політ. думки першорядне значення мають підготовані Д. та забезпечені його коментарями «Письма К. Д. Кавелина и И. С. Тургенева к А. И. Герцену» (1892) та «Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву» (1896, посмертне вид.).

Свою наук. діяльність Д. почав від праць над античною історією («Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит», 1869), але згодом цілком перейшов до слов., зокрема укр., етнографії та фолкльористики. Як літ. критик і етнограф, Д. був найвизначнішим на Україні представником іст.-порівняльної методи і дав цінні дослідження укр. усної словесності. Гол. праці в цій ділянці: «Исторические песни малорусского народа», разом з В. Антоновичем, I—II (1874—75), «Малорусские народные предания и рассказы» (1876), «Нові укр. пісні про гром. справи» (1881), «Політ. пісні укр. народу 18—19 ст.», I—II (1883—85). Зб. творів у цій ділянці: «Розвідки М. Драгоманова про укр. народну словесність і письменство», 4 т. (1889—1907, вид. НТШ у Львові). Д. використовував фолкльорний матеріал як джерело дослідження історії гром. ідей на Україні, що й відбилося на його політ. світогляді. Багато етногр. праць Д. опубліковано чужими мовами.

Вплив Д. був найсильніший у Галичині, не тільки серед радикалів, але й серед молодших народовців. На Наддніпрянщині його вплив був послаблений конфліктом із Старою Громадою, а пізніше наростанням марксистських симпатій. Проте продовжували діяти прихильники Д. (М. Ковалевський, Я. Шульгин, В. Мальований, з молодших Є. Чикаленко), що подекуди утворювали окремі «драгоманівські гуртки». Після революції 1905 р. під впливом ідей Д. стояла Укр. Радикально-Дем. Партія (пізніше соціалісти-федералісти), а згодом і укр. соціалісти-революціонери. Відгомін вчення Д. незаперечний у багатьох ситуаціях укр. революції 1917—20, напр., у федералістичних тенденціях Центр. Ради, у спробах організування об'єднаного фронту народів кол. Росії (Конгрес Національностей у Києві 1917), у трактуванні проблеми нац. меншин тощо. У міжвоєнну добу позначилася на Зах. Укр. Землях, гол. в наслідок негативного ставлення до Д. укр. націоналістичного руху, різка реакція проти його ідейного авторитету. В УРСР, згідно з визначеннями Леніна, Д. засуджують як «дрібнобуржуазного ліберала» та «націоналіста», і вивчення його спадщини там заборонене; інколи лише згадують Д. як етнографа та літ. критика.

Література: Павлик М. Михайло Петрович Драгоманов... Л. 1896; Кримський А. М. Драгоманов. Етнографическое обозрение, 4. 1895; Передмови Кістяковського В. до паризького (1905—06) та московського (1908) видань творів Д.; Грушевський М. Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток. Відень 1922; Грушевський М. 50 літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова. Україна, 1—2, К. 1924; «Україна» (ч. присвячене Д.), 2—3, К. 1926; Возняк М. До історії місці Драгоманова. Україна, 1—2, К. 1929; Заславський Д. М. П. Драгоманов, Критико-биографический очерк. К. 1924 (2 вид. 1934 спотворене цензурою); Арнаудов А. Михаил Драгоманов, живот, идеи, значение за българския фолклор. Годишник на Софийския Университет, Ист.-фил. фак., XXIX, София 1933; Doroshenko D. M. Drahomanov and the Ukrainian National Movement, Slavonic Review, London, April 1938; Rudnytsky I. L. Mykhaylo Drahomanov. A Symposium and Selected Writings. The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., II, 1 (3), Нью-Йорк 1952.

І. Лисяк-Рудницький

Драгоманов Світозор (* 1884), син Михайла, економіст (спеціальність — місцеве госп-во), в 1922—30 рр. проф. високих шкіл у Києві, 1930 усунений як «небажаний елемент»; з 1943 на еміграції, нині в ЗДА, проф. УТГІ. Автор праць: «Дрібні землеволодіння на Полтавщині», «Муніципальні підприємства в Швейцарії», статті на соц.-екон. теми.

Драгоманов Яків, дядько Михайла Д., прапорщик Полтавського пішого полку; чл. Т-ва З'єднаних Слов'ян; був ув'язнений у Петропавлівській фортеці, згодом під суворим наглядом поліції.

Драгоманова Людмила (1842—1918), уроджена Кучинська, дружина й співробітниця М. Драгоманова, перед одруженням виступала на сцені (найкраща роля Катерини в «Грозі» Островського). Після одруження (1864) співробітниця й помічниця М. Драгоманова. У першій пол. 70-их рр. була ініціаторкою Т-ва денних притулків-шкіл у Києві. Переклади укр. писм. в рос. часописах, стаття «Народні говірки й місцевий елемент в освіті» («Вестник Европы», 1874). По смерті М. Драгоманова повернулася до Києва, де й померла; похована на кошт укр. держави.

Л. Драгоманова

Драгоманова Оксана (* 1894), небога М. Драгоманова, писм., 1918—21 співр. мін-ва закордонних справ і посольства УНР у Відні. Перші оповідання в «Нашій Волі» (Відень, 1920), повість «По той бік світу» (Буенос-Айрес, 1951). Телер в Аргентині.

О. Драгоманова

Драгомирецький Антін (1887—?), політ. діяч із київ. робітників, чл. ЦК УСДРП, 1917 чл. Укр. Центр. Ради; 1918 очолював київ. орг-цію УСДРП, згодом один із керівників групи соц.-демократів-незалежників, що перетворилася на УКП; еволюціонував із нею до КП(б)У; в 30-их рр. засланий.

Драгомирна (рум. Dragomirna), один із найстаріших правос. монастирів на Бу-

Монастир Драгомирна

ковині, недалеко від Сучави; в 18 в. користувався симпатіями й грошовою

допомогою запор. козацтва, за австр. часів зубожів і підупав.

Драгомиров Микола (* 1905), природник, співр. Ін-ту біології ВУАН; праці з експериментальної ембріології.

Драгомиров Михайло (1830—1905), рос. ген. укр. роду; 1889—1903 командувач військ Київ. округи; 1897—1903 київ. ген.-губернатор. Українофіл, прихильник В. Антоновича й П. Житецького; допомагав обминати цензурні перешкоди для друку укр. книг і укр. театру.

Драган Михайло (* 1899), мистецтвознавець і музеолог із Галичини, співр. Укр. Нац. Музею у Львові (з 1924); «Розвиток і занепад Скиту Манявського» (1926), «Укр. дерев'яні церкви» (I—II, 1927), «Мист. творчість П. Холодного» (1931), статті про сучасне укр. малярство й ін.

Драй-Хмара Михайло (1889—?), поет і філолог, проф. ІНО в Києві, фахівець з слов. філології, зокрема укр. і серб. літератури, історії серб. і білор. мов. Праці про Л. Українку: «Леся Українка. Життя і творчість» (К. 1926), «Поема Л. Українки «Віла Посестра» на тлі серб. та укр. епосу» (ЗІФВ, К. 1929). Поетичну творчість почав 1919, 1922—23 зблизився з ін. неокласиками, ставши одним з їх «трона п'ятірного» (термін з сонета Д.-Х. «Лебеді»). Лірика Д.-Х., в якій переважають інтимні й на-

М. Драй-Хмара

строєво-пейзажні мотиви, на поч. 20-их рр. ще суто символічна, зберігає й надалі символічні елементи композиції, почасти й сюжету («Шехерезада»), проте стилістично дедалі послідовніше розробляє культуру слова і конкретного зорового образу в напрямі київ. клясицизму. Збірка поезій «Проростень» (К. 1926), до якої не ввійшли ранні поезії, зокрема друковані в «Новій Думці» (Кам'янець 1920), і деякі пізніші (в «Житті і Революції» й «Червоному Шляху» 2 пол. 20-их рр.). Більшість перекладів Д.-Х. з франц., зах.-слов., білор. символістів, за кількома винятками, не опубліковані. Ще в 20-их рр. гостро критикований за «непролетарську» творчість, Д.-Х. 1935 був заарештований і засланий на Колиму, де й помер 1938 чи 1939.

В. Д.

Драк Матвій (* 1887), мистець-декоратор, родом з Вінниці; студіював в Одеській Художній Школі й Мюнхенській Академії Мистецтв (1909—14). З поч. 20-их рр. незмінний керівник декоратив-

ної частини в Театрі ім. Франка (Харків-Київ), йому належить оформлення численних, зокрема кращих у 20-их рр. вистав.

Драма, драматична література, літературний жанр, в ширшому сенсі зображення певних подій в формі монологів або діалогів дієвих осіб. Сучасна укр. Д., як і вся евр. (крім зах.-евр. середньовічних містерій), грец. походження (між тим існувала і традиція індійська, китайська і т. д.). Основні драматичні жанри: трагедія, драма і комедія. Лише окремі елементи драматичного стилю зустрічаємо в староукр. літературі: діалоги в проповідях Кирила Турівського, спір душі з тілом в його оп. «Про сліпця та хромця» (численні діалоги літописів та житій є лише формами «невласної непрямой мови» — *erlebte Rede*). Іст. укр. драматичної літератури починається з шкільних драм кін. 16—17 вв. Збереглося кілька десятків текстів 17—18 вв., що належать до різних гатунків: діалогів, мораліте, містерій і театральних п'єс звич. типу (про святих та ін.).

Укр. Д. цього часу дала і поч. пізнішої комедії (інтерлюдії в драмах). Відомі автори м. ін. Волкович, св. Дмитро Туптало, М. Довгалецький, Т. Прокопович, В. Лашевський, Г. Кониський й ін. Укр. Д. цього часу мала великий вплив на півд.-слов'янську та рос.

В новій укр. літературі 19 в. з'являється класична Д. сентиментального типу, першим представником якої був І. Котляревський. Його п'єси «Наталка-Полтавка» і «Москаль-чарівник» позначені типовими рисами класичної поетики, з одного боку, з другого — в дусі відродження в них домінує елемент народності (часом псевдонародності), і це останнє спричинилося до того, що «Наталка-Полтавка» утрималася на сцені аж до наших часів, маючи великий вплив на розвиток Д. 19 в. До класицизму належать і п'єси В. Гоголя «Простак» і «Собака-вівця» та драматичні твори Г. Квітки-Основ'яненка («Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик»).

Доба романтики представлена п'єсами М. Костомарова — «Сава Чалий» (1838), «Переяславська ніч» (1839) й ін. Писані під значним впливом Шекспіра, почасти Шіллера, але позбавлені сценічності, вони не мали успіху і не лишили сліду на дальшому розвитку укр. Д. Більш популярний з цієї доби «Назар Стодоля» Т. Шевченка завдяки тому, що в ньому багато більше етногр. елементу.

Особливо високого розвитку укр. Д. досягла в другу пол. 19 в., в добу реалізму. Народницько-реалістичні з нахи-

лом до мелодрами п'єси М. Старицького («Не так сталося, як гадалося»), сценічні переробки ін. авторів («Чорноморці», «За двома зайцями», «Крути та не перекручуй» й ін.), п'єси на запозичені сюжети («Циганка Аза», «Ой, не ходи Грицю») і його іст. твори («Остання ніч», «Маруся Богуславка», «Богдан Хмельницький», «Оборона Буші»), як і творчість М. Кропивницького («Дай серцю волю — заведе в неволю», «Доки сонце зійде — роса очі виїсть», «Глитай, абож павук» та ін.), теж з нахилом до мелодрами, свідчать про поєднання романтизму з побутовим реалізмом, що дедалі більше переважає. З романтизму починав і найбільший драматург 19 в. І. Тобілевич («Бондарівна», «Паливода 19 ст.», «Чумаки» і особливо «Сава Чалий»), переходячи все більше до реалістично-побутових драм («Бурлака», «Понад Дніпром», «Наймичка», «Безталанна»), щоб досягнути вершка своєї творчості в реалістичних, гостро соціальних, з глибоким психологічним умотивуванням дії пізніших творів: «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Суєта» і, особливо, «Хазяїн», що є вершком реалістичної і одночасно вихідним пунктом до модерної Д. В основному реалістичною є й драматургічна творчість (що зрештою мала в нього другорядне значення) І. Франка («Украдене щастя»), а також П. Мирного («Лімерівна» та ін.).

Дуже популярним автором в Д. доби модернізму став В. Винниченко. Виходячи з заперечення народницько-побутового реалізму своїх попередників, він зосередив гол. увагу на психологічно-моральних проблемах, що хвилювали інтелігенцію між двома революціями (1905—17), з типовим для декадансу замилюванням до патології й обґрунтування аморальності («чесність з собою»): драми «Щаблі життя», «Memento», «Великий Молох», «Чорна пантера», «Брехня».

Менш типові для цієї доби драматичні твори С. Черкасенка (романтична драма «Про що тирса шелестіла»), Л. Старицької-Черняхівської й ін. Зате зовсім своєрідною й новою є драматургія Л. Українки, що в драматичних творах досягає вершка своєї творчості. Її драматичні поеми, діалоги й драми виходять далеко за межі вузько-народницької тематики попередньої доби, сягаючи по сюжети до біблійної й античної старовини та розробляючи зовсім оригінально теми, що до них уже багато разів поверталися класики світової літератури (напр., «Камінний господар»). З винятковим темпераментом і пристрасстю ставить Л. Українка одвічні загальнолюдські проблеми свободи людського духа, боротьби проти поневолен-

ня й безкомпромісовості в цій боротьбі. І навіть цілком на фольклорному матеріалі (хоч під сюжетно-композиційним впливом «Затонулого дзвона» Г. Гавитмана) побудована «Лісова пісня» розв'язує в символічних образах одвічні проблеми.

За сов. часів укр. Д. пішла, з одного боку, шляхом пристосування до офіц. лінії сов. режиму (І. Микитенко, пізніше О. Корнійчук), з другого — лінією самостійного розв'язання укр. нац. проблеми (М. Куліш) і самостійного трактування в філос. пляні людського життя. В особі М. Куліша, що почав з теми революції на селі («97», «Комуна в степах»), далі перейшов до гострої постановки нац. питання та засудження больш. революції як антинар. («Народний Малахій»), подавши картину нац. відносин за часів українізації («Мина Мазайло»), і дійшов до мист. узагальнення боротьби за волю України в образі героїчної Марини («Патетична соната»), укр. Д. має свого найвидатнішого представника 20 в. Однак вже на поч. 1930-их рр. терором і політ. переслідуваннями була підтримана перша лінія — офіц. служіння партії й сов. диктатурі. М. Куліша заслали і його п'єси заборонили, а І. Кочерга від філос., зовсім своєрідних сюжетною будовою п'єс («Майстрі часу», «Підеш — не вернешся») перейшов на іст. тематику. Провідне місце в театрі посів І. Микитенко з п'єсами, що ілюструють у пропагандивній формі чергові постанови партії («Диктатура», «Кадри», «Вугілля», «Дівчата нашої країни» тощо), а пізніше його лінію продовжив О. Корнійчук, що або в «соцреалістичному» пляні плякатно показував «позитивні» типи сов. людей («Платон Кречет», «В степах України»), або теж ілюстрував чергові постанови пленумів ЦК КПСС («Крила»). Інші драматурги ідуть тим самим шляхом (Л. Дмитерко, Я. Баш, В. Минко та багато ін.), і драматична творчість в УСРС (псевдореалістичного гатунку) від сер. 1930-их рр., антимист. своєю суттю, має тільки пропагандивне значення (див. також ЕУ I, стор. 747—48, 752, 766, 769, 771, 784).

В вузькому сенсі Д. — лише жанр драматичної літератури (поруч з трагедією, комедією, фарсом, пантомімою, мелодрамою й ін.). Звичайно це п'єса серйозного (не комедійного) та ідейно насиченого змісту з важкими конфліктами та подіями, не обов'язково з трагічним кінцем. Часто слово Д. вживають в тому самому розумінні що й трагедія.

Література: Стешенко І. Історія укр. драми. Україна, I—XII. К. 1907; Резанов В. Из истории русской драмы. М. 1910; Резанов В. К истории русской драмы. К.—Ні-

жен 1910; Петров М. Очерк украинской литературы 17—18 вв. К. 2 вид. 1911; Возняк М. Початки укр. комедії. Л. 1920; 2 вид. Нью-Йорк 1954; Антонович Д. Триста років укр. театру. Прага 1924; Резанов В. Драма укр. I, 3—6 тт. К. 1925—29; праці Руліна П., зокрема зб. Рання укр. драма. К. 1928; Чижевський Д. Історія укр. літератури, Нью-Йорк 1956.

Д. Чижевський, І. Кошелівець

Драматичні театри, див. Театри.

Драматичні школи, див. Театральна освіта.

Драненко Григорій (* 1886), композитор, родом із Слобожанщини, закінчив Московську Консерваторію, автор численних творів для духової оркестри (марші, танці, сюїти, рапсодії).

Дранішніков Володимир (1893—1939), рос. диригент, в 30-их рр. був мист. керівником і гол. диригентом Київського Акад. Театру Опер и Балету, з успіхом поставив «Тараса Бульбу» М. Лисенка, опери Б. Лятошинського, Ю. Мейтуса й ін.

Драчинський Теофіл (1862—1929), бук. політ., гром. і церк. діяч, правос. протопресвітер; посол та віцемаршалок бук. союму (1911—18), гол. Т-ва Правос. Священників на Буковині, в 1927—29 рр. — діяч Укр. Нац. Партії на Буковині.

Древинський Лаврентій (кін. 16 — поч. 17 в.), шляхтич із Волині, «чашник землі Волинської», гром. діяч, відомий обороною православ'я, зокрема промовою на соймі 1620; учасник берестейського собору 1596, правос. делегації до Жигмонта III, соймової комісії 1632 в справі церк. спорів, переговорів з владиками та ін. Чл. кількох правос. братств; разом із шляхтичем Ело-Малинським в 1633—37 заснував у Крем'янці Богоявленський монастир із школою, шпиталем і друкарнею при ньому.

Древченко Петро, кобзар, представник харківської школи, учасник археологічного з'їзду в Харкові 1902 р.

Дреговичі, від «дрягва», «дрега» — болото, слов. плем'я, сиділо між р. Прип'яттю та верхів'ям Зах. Двини. Осередок — м. Турів, де були племінні князі. Приєднані в 10 в. до Київської держави, землі Д. належали до Турово-Пинського князівства. Д. увійшли до складу укр. народу.

Дрейсх Іван (1797—1888), актор і театральний діяч, з успіхом грав у Харкові, Полтаві, Катеринославі, Кременчуці, Ромні, виступаючи в п'єсах Гоголя, Котляревського, Квітки-Основ'яненка; на-

Т. Драчинський

писав водевіль «Два брати з Санжарівки, третій з Хорола».

Дремлюга Микола (*1917), композитор і музикознавець, родом із Києва, скінчив Київську Консерваторію. Працює в різних жанрах камерної, пісенно-хорової й фортепіанної музики; серед композицій «Вишиває і співає», «Весна», «Ой, у лісі калина» й багато ін. Розвідка «Укр. фортепіанна музика і фортепіанна творчість Л. Ревуцького» (1951).

М. Дремлюга

Дрентельн Олександр (1820—88), рос. ген., з 1878 шеф жандармів і начальник Третього Відділу царської канцелярії, з 1881 ген.-губернатор Київщини, Поділля й Волині, відомий переслідуванням укр. руху; 1883 заборонив, не зважаючи на царський дозвіл, укр. театральним трупам виступати в Києві й на території ген.-губернаторства (заборона була скасована лише 1893 р.).

Дрижиполе, місцевість б. Охматова на півд.-зах. Київщині, місце невирішеного бою Б. Хмельницького й моск. війська проти поляків і татар 29. 1. — 2. 2. 1655 р.

Дрималик Сильвестр (1855—1923), гал. лікар і гром. діяч на Жовківщині, з 1914 у Львові дир. «Народньої Лічниці»; автор кількох популярних книжок («Лікарський Порадник», «Про полові хвороби» та ін.) і фахових статей в нім. та укр. журналах.

Дримба, дрімля (на Полтавщині «виграна»), губний муз. інструмент малого розміру, в формі залізної підкови з сталеву пружинкою, яка при ударі пальцем тремтить і дає звуки; Д. азійського походження, але відома й у Зах. Європі.

«**Дрібна Бібліотека**», в-во у Львові 1878—81, постало з ініціативи І. Белея в порозумінні з І. Франком. Вийшло 14 випусків, перев. переклади з Еркмана-Шатріана, Успенського, Байрона, Добролюбова, Пісарєва, Золя, виконані І. Франком, І. Белеєм, Є. Олесницьким, В. Полянським і О. Рошкевич.

Дрізд (Turdus), співучий птах із ряду горобчаків, довж. тіла до 30 см; на Україні поширені: Д. білобровий (T. musicus L.) — в лісах півн. України; Д. співочий (T. philomela Brhm.) — є всюди, крім степу; Д. омелюх (T. viscivorus L.) — малочисленний; Д. чикотинець (T. pilaris L.) — на півн. і зах. України.

Дрік (Genista L.), дрібні кущики й підкущики з родини стручкових; має жовті квітки. На Україні поширені: Д. — жов-

тий (G. tinctoria L.), досягає до 1—1,5 м, росте переваж. по кам'янистих ґрунтах у лісах степу й лісостепу, дає жовту фарбу; Д. колючий — жовтило (G. germanica L.), до 50 см висоти.

Дрімлюга, лежень (Caprimulgus europaeus L.), нічний птах із ряду дрімлюговатих, подібний до ластівки, а пір'ям до сови; поширений у лісах України, малочисленний.

Дрімцов (Дрімченко) Сергій (1867—1937?), композитор і муз. діяч, родом із Слобожанщини, в 1920—30-их рр. проф. Харківського Муз.-Драматичного Ін-ту; опера «Іван Морозенко», оперета «Сорочинський ярмарок», сюїта для струнного квартету, фортепіанове тріо, хорові твори й сольові пісні; підручник «Музична теорія» (1928).

Дрінов Марін (1838—1906), визначний болг. історик, діяч болг. нац. визволення; з 1873 проф. слов'янознавства в Харківському Ун-ті; активний чл. Харківського Іст.-Філол. Т-ва, в 1890—97 рр. його голова.

Дроботько Віктор (*1885), видатний мікробіолог та епідеміолог; родом із Сумщини; д. чл. АН УРСР; з 1931 р. наук. співр. Ін-ту Мікробіології ім. Д. Заболотного АН УРСР у Києві, нині його керівник. Має бл. 100 наук. праць з ділянки питань мікробіології риносклерому, кишкових інфекцій, харчових отруєнь, туберкульозу тощо. Д. працює також в ділянці вивчення антибіотиків із вищих рослин. Має низку наук. відкриттів.

В. Дроботько

Дроб'язко Антін, правник, співр. Комісії вивчення звичаєвого права і Правничо-термінологічної комісії УВАН, упорядник «Рос.-укр. словника правничої мови» (1926); в 1934 р. засланий, доля невідома.

Дрогобицька область, обл. в межах УССР, обіймає півд.-зах. частину Галичини; 9 600 км², 853 000 населення, 25 районів, 17 міст, 9 с. м. т.; 405 сіль. рад.

Дрогобицько-Бориславський промисловий район, найстаріший і найважливіший нафтовий басейн України (якщо не брати до уваги Кубані), р-н видобутку нафти й озокериту, кам'яної й калійної солей, газів та їхньої переробки, положений в півд.-зах. Галичині; територія 400 км², населення 120 000 (на 1939 р.). Півн. частина Д.-Б. п. р. з м. Дрогобичем це частина хвилястої Передкарпатської височини 300—400 м висоти. Над Передкар-

паттям підноситься стрімким уступом Високий Бескид; зовн. хребет його доходить до 900 м (Цуховий діл — 942 м) і відділяє Борислав, положений в долині Тисьмениці, від Східниці й ін. нафтових піль, що лежать вже в сточищі сер. Стрия. Півд. гірська частина Д.-Б. п. р. назагал продукує нафту, півн. її переробляє.

Основою госп-ва Д.-Б. п. р. є багаті родовища корисних копалин, насампе-

Дрогобицько-Бориславський промисловий район

1 — Ліс. 2 — Оселі. 3 — Узгір'я Карпат. 4 — Межа Дрогобицько-Бориславського промислового району. 5 — Межа громади Борислав

ред нафти (Борислав з Тустановичами і Мразницею, Східниця і менші — Урич, Орове та ін.), озокериту, природних горючих газів (Борислав, Трускавець), кам'яних (Дрогобич) і калієвих (Стебник) солей, соляні та сірчані мінеральні води (курорт Трускавець); не мають госп. значення невеликі родовища цинку, олива, гіпсу, сірки й срібла.

Експлуатація нафти розпочалася в 1850-их рр., але вона не мала ще великого значення. В 1870-их рр. гол. значення мав видобуток озокериту (земного воску), продукція якого дійшла в 1873 р. до 20 000 т і давала працю 10 500 робітникам. Видобуток нафти й озокериту відбувався гол. ручним примітивним способом, за допомогою криниць і шахт глибиною до 60 м, хаотично, без ніякого плану і техніки безпеки. Зде-

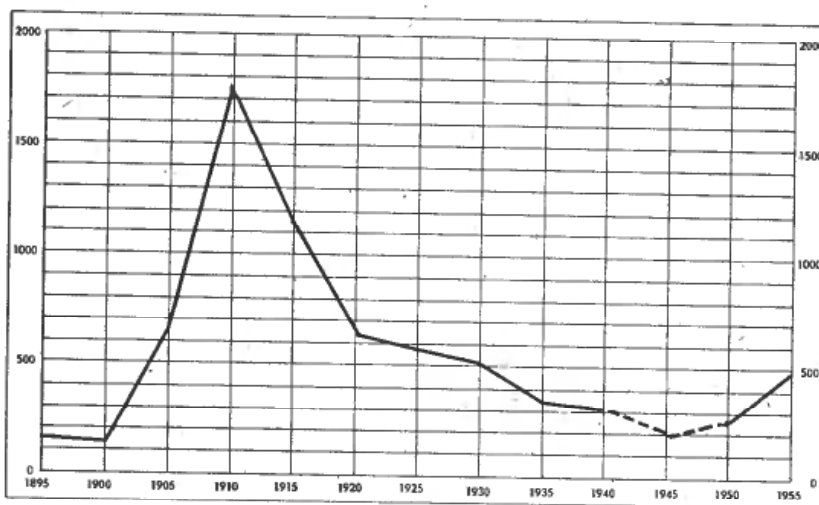
більша це були дрібні жид. підприємства, на яких працювали як «ріпники» укр. селяни. Долю їх описав І. Франко у творах бориславського циклу. Посилюється видобуток нафти у 1890-их рр. (гол. Східниця) і зокрема в 1900-их рр. (спочатку гол. Борислав, згодом Тустановичі); в 1909 р. видобуто майже 2 міл. т нафти. Експлуатація нафти перейшла до великих підприємств, перев. з чужими капіталами при модерній техніці (див. *Нафтова пром-сть*). Згодом видобуток нафти знизився до 1 міл. т річно, а в 1920—30-их рр. спадав усе далі аж до 300 000 т напередодні другої світової війни. Ще більше знизилася продукція озокериту до 10 000 т в 1880 р., 1 000 т в 1914 р. і 300 т перед другою світовою війною. Довгий час нафту, видобуту в Д.-Б. п. р., не переробляли на місці, а вивозили на перегінні заводи за

Копальня земного воску в Бориславі

межами Галичини, лише 1909 збудовано великий перегінний зав. в Дрогобичі. Після зменшення продукції нафти місц. перегінні заводи не могли працювати на повну потужність.

Нині видобуток нафти децю більший, ніж до другої світової війни, значно

Дрогобицько-Бориславський промисловий район. Видобуток нафти (1895—1955 рр.). Роки війни і відбудови (1940—50) позначені пунктирною лінією

зріс видобуток горючих газів і калійних солей. Всю нафту переробляють цілком на місці; центром нафтопереробної пром-сти є Дрогобич (9 заводів, до яких подається нафта нафтопроводами). З ін. галузей пром-сти треба згадати солеварні в Дрогобичі, калійний комбінат в Стебнику, невелику хем., металообробну (заводи, які обслуговують потреби нафтової й газової пром-сти), деревообробну пром-сть, фабрика сажі й ін.

Разом з розвитком пром-сти зростало населення Д.-Б. п. р. і змінювався його склад. В пол. 19 в. це було чисто укр. населення, за винятком Дрогобича, в якому пол. населення становили жиди, решту українці і поляки. З 1860-их рр. припливало населення ззовні, крім українців, чужинці — спочатку гол. жиди, в 20 в. поляки, у великій мірі з зах. гал. нафтових басейнів. В 1920 і 30-их рр. поль. госп. і політ. чинники утруднювали приплив українців, не приймаючи їх на працю. Зростання населення видно з таблиці (в тис.):

Роки	1880	1900	1910	1921	1931
	49	66	94	95	108

Пересічний річний приріст на 100 осіб становив:

Рр.	1880—1900	1900—1910	1910—1921	1921—1931
%	1,5	3,5	0,1	1,3

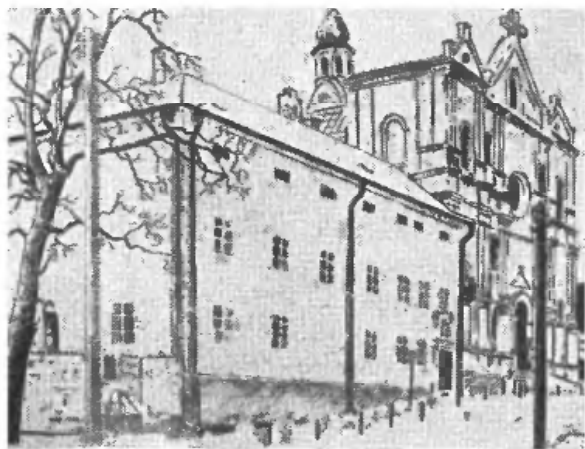
Зміна нац. складу (у %):

Роки	1880	1900	1939
українці	47,5	48,6	41,7
поляки	12,8	21,8	32,9
жиди	38,8	28,9	24,8

На території Д.-Б. п. р. лежать міста: Дрогобич (37 000 меш.), Борислав (30 000), Трускавець (6 000), с. м. т. Стебник, Східниця і низка сіл. Числа на 1956 р.

В. Кубійович

Дрогобич (IV—4), обл. м. над р. Тисьменицею на Підкарпатті, 37 000 меш.

Манастир оо. Василіян у Дрогобичі

(1956), осередок Дрогобицько-Бориславського пром. району. Д. відомий за Київської Русі в 11—12 вв. добуванням і

торгівлею сіллю; з 1496 — магдебурзьке право. У 2 пол. 19 в. в околицях Д. почалося добування озокериту, нафти і земних газів, т. ч. в 1900—10 розвинулась нафтова пром-сть; тепер — хемічна, нафтова, соляна, деревообробна, керамічна і харчова. Рафінерія нафти належить до більших у Європі (до 2 світової війни річно перероблялося понад 30 000 цистерн), нафта надходить рурями з Борислава; м. частково газифіковане (з Дашави).

До 2 світової війни Д. був укр. нац. і культ. осередком з укр. гімназією, музичною школою, монастирем оо. Василіян та ін.; тепер Пед. ін-т, нафтовий і електротехнічний технікуми. Архітектурні пам'ятки Д.: дерев'яна церква св. Юра з 1600 р. у візант. стилі, церква й монастир оо. Василіян з 18 в. (розібрані більшовиками).

Дрогобич (Дрогобицький) Юрій (1450?—1494), перший д-р медицини на Україні родом з Дрогобича, м-р Краківського Ун-ту, д-р ун-ту в Падуї (1476). В 1481—82 рр. ректор ун-ту в Болоньї, з 1488 проф. ун-ту в Кракові. Видав у Римі кн. „Iudicium prenosticon Magistri Georgii Drohobicz de Russia“ (1483), відому лише в одному примірнику; це була перша кн., видана українцем за кордоном.

Дрозденко Василь († 1665), ватажок повстанців на Правобережній Україні, на весні 1665 виступив проти Тетері й розбив його під Брацлавом. Після усунення Тетері Д., що став брацлавським полк., заявив претенсії на гетьманську булаву, але був узятий у полон П. Дорошенком і розстріляний.

Дроздов Микола (1848—1915), теолог і класичний філолог, проф. Київ. Духовної Академії, автор розвідок з іст. освіти в старовинному Римі й Греції.

Дротярі, особи, що лагодять кухонний посуд перев. дротом або бляхою; одна з мандрівних професій. На укр. землях відомі в найбільш на зах. висуненій частині Лемківщини в долині р. Попраду (с. Біла і Чорна Вода, Явірки, Шляхотва з гал. боку та В. і Малий Фільварок, Линник й ін. з словацького). Серед українців ця професія розвинулася під впливом словаків, у яких є десятки дротярських сіл. До першої світової війни Д. мандрували по всій Австро-Угорщині й заходили до Німеччини і навіть Росії, пізніше із Словащини по Чехо-Словащині, а з гал. боку по Польщі. Більшість року проводили на мандрівках, а на великі свята чи літні роботи повертались додому. Д. мали своєрідні проф. орг-ції, розділяли між собою р-ни праці, окремі групи спільно мандрували і харчувалися.

Дрохва звичайна (*Otis tarda* L.), най-

більший високоякісний мисливський птах України і Європи з ряду дроздоватих, довж. тіла понад 1 м, вага понад 10 кг.; дрозди поширені в степовій і лісостеповій смугі, в Криму й на Передкавказзі; в минулому були далеко численніші і більше розповсюджені (в 1910-их рр. були ще на зах. Поділлі), в цілих степах гніздилися в тирсі.

«Друг», «письмо для белетристики й науки», студентський двотижневик у Львові (1874—77), орган «Академического Кружка»; спершу москвофільсько-го напрямку, еволюціонував під впливом М. Драгоманова до українства; фактичний ред. А. Дольницький. В «Д.» дебютував І. Франко, який згодом став чл. ред. колегії; важливіші співробітники з народовецького табору М. Павлик, І. Белей, В. Лукич-Левицький; з русофілів: С. Лабащ, О. Авдіковський, В. Давидяк, В. Стебельський.

Друга Бригада УГА, див. Коломийська Бригада.

Друга Волинська стрілецька дивізія Армії УНР, зорганізована в травні 1920. До складу її увійшли після повороту із Зимового Походу частини 1, 2 і 4 дивізій та 1 і 2 кінних полків, що складали Волинську збірну групу. Дивізією (як і групою в Зимовому поході) командував ген.-хорунжий О. Загородський. Влітку 1919 командиром Волинської групи (1, 2 дивізія і Спільна Юнацька Школа) був ген.-хорунжий В. Петрів.

Друга світова війна, див. Світові війни.

Другий зимовий похід, див. Зимовий похід.

Другий Корпус УГА, спершу Осадний Корпус, бо його війська облягали Львів; зформований у січні 1919 з груп: «Схід», «Старе Село» й «Щирець». До складу Д. К. УГА входили бригади: 1 УСС, 2 Коломийська, 3 Бережанська й 4 Золочівська. Під час облоги Львова Д. К. УГА займав лінію фронту від Грибович поза Ставчани; брав участь у червневій офензиві УГА (після Чортківського пролому) і в офензиві на Київ у липні-серпні 1919. Командирами Корпусу були: спершу полк. М. Тарнавський (начальник штабу полк. А. Шаманек), потім полк. А. Вольф (начальник штабу майор Ф. Льонер).

Другий український корпус, другий за чергою українізований корпус рос. армії; постав у вересні 1917 з українців

6 рос. армійського корпусу на півд.-зах. фронті, з офіц. назвою 2 Січовий Запор. Корпус. Командиром Д. у. к. був ген. Мандрика, 1 дивізії — ген. Осецький, 2 — ген. Поджіо. З розвалом рос. армії Д. у. к. перестав існувати, рештки його увійшли до ін. укр. формацій. Див. також *Перший укр. корпус*.

Другий універсал Центральної Ради, див. *Універсали Укр. Центр. Ради*.

«Дружина Княгині Ольги», жін. орг-ція, постала у Львові 1938 р. замість закритого поль. владою Союзу Українок. Д. К. О. була формально політ. орг-цією, бо як така не вимагала затвердження статутів владою. Програма Д. К. О. мала суто нац. характер і підкреслювала роль жінок в нац. змаганнях; мала триступневу структуру з пов. й місц. клітинами; орган — двотижневик «Громадянка». Засновницями Д. К. О. були активні жін. діячки, президію проводу становили К. Малицька, М. Рудницька, О. Шепарович. Д. К. О. існувала до больш. окупації 1939 р.

Дружина князя, найближче оточення кн. в давній Русі-Україні, була на його службі й становила гол. збройну силу. Дружинники, спочатку варязького походження, в мирний час управляли окремими волостями, а під час походу являли ядро княжого війська. Д. була зв'язана з князем особисто; за свою службу мала утримання, а також діставала впливові пости в керуванні державою. Кн. радився з Д., а вона була зобов'язана йому вірною службою. В таких інститутах, як договори чи хресне цілування, Д. брала участь поруч із князем. Князя Д. поділялася на дві групи: жі княжіє», скла-

1) старша Д., або «мужитія Бориса і Гліба» далась гол. з бояр і виконувала вищі держ. функції; 2) молодша Д., або «гридь», несла особисту охорону князя та виконувала різні його доручення в княжому дворі й на провінції; в молодшій Д. були різні категорії: отроки, дітські, пасинки. В 11—12 вв. дружинно-княжі елементи злилися з земськими боярами в одну боярську аристократичну і землевласницьку верству, яка наби-рала поважного значення в керуванні державою, особливо в Гал.-Волинському князівстві.

Слово Д. вживалося й у ширшому значенні: в літописі Д. називається нар. ополчення, все княже військо. Населен-

ня верви, що приймало поруку за свого члена, також називалося Д.

Дружківка (V—18), промислове м. в Донбасі, в Сталінській обл., над р. Торець, притокою Дінця; зав.: гірничого устаткування ім. Ворошилова, металевих виробів; машинобудів. технікум.

«Дружний Лихвар», студентське т-во у Львові (1871—82) народовецького характеру (в протилежність до сильнішого москвофільського Академічного Кружка), 1882 р. перейменоване на *Академічне Братство*.

«Дружно Вперед», ілюстрований громад. місячник, орган ЦК КСУТ (ЦК Культурної Спільноти Укр. Трудящих Чехо-Словацьчини), виходить у Пряшеві (Словацьчина) з 1951 р.

«Друкар», в-во, засноване 1917 р. в Петербурзі і того ж року перенесене до Києва з друкарнею і книгарнею; в Петербурзі була залишена філія книгарні. Видавало твори красного письменства, наук. літературу й підручники; дир. в-ва Балицький.

«Друкар», видавнича кооператива друкарів у Львові 1924—28 під дирекцією П. Буняка, С. Микитки, І. Мусія; об'єднувала бл. 80 членів; видавала ілюстрований місячник «Світ» (1924—28), календарі «Веселка», «Друкар», «Світ», «Товариш» і книжки.

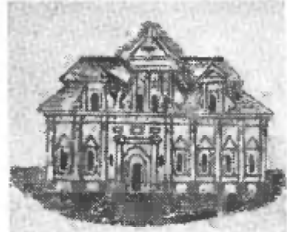
Друкарство на Україні. Першими укр. друками вважаються Октоїх і Часословець Швайпольта Фіоля, надруковані 1491 в Кракові, що були одночасно й першими кириличними друками в світі. Після Ш. Фіоля по Україні ширилися друковані книги з білор. друкарень, що перев. існували короткотривало або були мандрівними: друкарні у Вільні Ф. Скорини (1525), Заблудові (1561), Єв'ю (1611), Могилеві, Кутейні (1630), мандрівна друкарня В. Тяпинського й ін. Першу на Україні друкарню заснував у Львові Іван Федорович 1572—73, першим друком якої був Апостол 1574 р. Розпочате Федоровичем у Львові, Д. поширилося в Галичині. Крім його друкарні, що 1579 перейшла в руки І. Якубовича, а потім

Ініціал Д з старовинних друків Лаврської друкарні стала власністю Львівського Братства і, починаючи з 1591, відігравала видатну роль в розвитку укр. Д., друкарні мали: визначний львівський друкар М. Сльозка (з 1638 р.), що був одночасно управи-

телем братської друкарні, сп. А. Желиборський (з 1644 р.), сп. Й. Шумлянський та багато ін. Поза Львовом у 17 в. були друкарні в Стрятині (1604), Крило-сі (1605), Угерцях Заплатинських (1618), Уневі.

На Волині найвизначнішою була друкарня в Острозі (з 1577 до 20-их рр. 17 в.), з якої вийшла Острозька Біблія (1581). Це перша укр.

постійна друкарня, що видала понад 26 книжок. Крім неї, на Волині були друкарні в Дермані (1602—05), Константинові, Почасві (проіснувала з перервами від 1618 до 1918), Друкарня Києво-Рахманові (1619), Чепечерської Лаври в 18 в. (з Київ. Біблії 1758) твєртні (1625), Луцькому (1624), в с. Чорна (1629), Крем'янці (1628), з пізніших часів у Житомирі (з 1783).

На Закарпатті є відомості про друкарню Грушівського монастиря (друга пол. 17 в.).

Перші відомості про Д. на Київщині стосуються друкарні в Хвастові (бл. 1597), але справжній розвиток його починається від заснування києво-печерської друкарні (1616), що аж до сер. 18 в. була найбільшою на Україні. Крім неї, в Києві були ще (1625—30) друкарні Т. Вербицького і С. Соболя. Пізніше (з 1787) була заснована друкарня Київ. Академії, а 1799 — губерніяльна. Є також відомості про друкарні в Бердичеві (з 1760 р.) та ін. містах. В Чернігові першу друкарню заснував К. Т. Ставровецький (1626), в якій він друкував свої власні твори, але по його смерті (1646) друкарня занепадала, і вже пізніше організатором Д. на Чернігівщині став архієп. Л. Баранович, заснувавши друкарню в Новгороді Сіверському (1671), яку він 1679 переніс до Чернігова. З другої пол. 18 в. Д. поширилося по ін. містах України: Єлисавет (1764), Кременчук (1765), Бендери (1791), Катеринослав і Харків (1793), Кам'янець Подільський і Миколаїв (1798) та ін. (див. ще ЕУ I, стор. 970—72).

З того часу, як Петро I наказом з 5. 10. 1720 підпорядкував київ. і чернігівську друкарні рос. патріархові і заборонив друкувати книжки, крім старих церковних, і то після попередньої перевірки в Петербурзі, а синод на підставі цього видав наказ (1721) про сувору цензуру і контроль над названими друкарнями, укр. характер церк. Д. не тільки тут, а й по всіх ін. містах, куди сягала рос. влада, був цілковито викорінений. Що ж до цивільних друкарень, що їх мережа

поширилася з другої пол. 18 в., то вони були дуже слабкі і друкували перев. урядові розпорядження рос. адміністрації і деколи рос. книжки другорядного значення.

На поч. 19 в., коли ручний прес був замінений друкарською машиною, Д. з ремесла почало перетворюватися на окрему галузь пром-сти (див. *Поліграфічна промисловість*, а також *Книга і Преса*).
Р. М.

Друки неперіодичні, див. *Книга*.

Друки періодичні, див. *Преса*.

Дуб (*Quercus*), дерево з родини букуватих: до 35 м висоти і 1,5—2 м глибини, характеристичне великою масою, глибоким вкоріненням у ґрунт, відростовою спроможністю, витривалістю у несприятливих життєвих умовах, зокрема су-

Дубовий ліс

проти посухи, та довговічністю (500 рр. і більше).

Д. є найпоширенішим листяним деревом на Україні: становить бл. 28% усіх її лісів, або понад 1 000 000 га. В лісовій смузі Д. росте на кращих, не надто вогких ґрунтах — суборах, суглинках і грудах всуміш із сосною. В лісостепу Д. є основним деревом, утворюючи самостійні формації (діброви) або разом з ін. породами, на зах. перев. з буком, на Правобережжі — з грабом, на Лівобе-

режжі — з деякою домішкою липи. В степах росте лише по балках і байрачних лісах; тут він витримує посушливий клімат найкраще з усіх дерев, і тому його насаджують в полезахисних смугах. В Карпатах Д. підноситься на півніжжі до 600 м. Найпоширеніший на Україні Д. звичайний, або літній, долиний, черешковий (*Q. robur* L. або *Q. pedunculata* E.); на Зах. Україні, в Криму й на Кавказі поширений Д. зимовий скельний або сидячоцвітий, безчерешковий (*Q. petraea* Liebl. або *sessiliflora* S.); на півд. Україні, в Криму й на Кавказі росте Д. пухнатий (*Q. pubescens* Willd.), менший на зріст, без пром. значення. По парках трапляються часто чужоземні дуби, як *Q. rubra*, *Q. palustris*, *Q. coccinea*, *Q. suber* та ін. Деревина Д. жовтасто-бура, міцна й витривала. Д. вживається на будів. споруди (раніше перев. в корабельному будівництві), мости, паркети, меблі, на бочки, на деталі машин і т. п. Кора використовується в гарбарстві, на домашні фарби, у фармакопеї; жолудь уживається як сурогат кави, для годівлі тварин. Укр. Д. завжди високо цінився на закордонному ринку й від найдавніших часів був предметом експорту.

Б. Луцаковський

Дубас Павло (* 1894), укр. гром. діяч в ЗДА (Філадельфія), лікар; в 1944—51 рр. — секретар Злученого Укр. Амер. Допомогового Комітету (ЗУАДК).

Дубасов Федір (1845—1912), рос. адмірал, 1905—06 московський ген.-губернатор; м. ін. відомий гострою розпратою з учасниками сел. заворушень у 1905 на Чернігівщині й Полтавщині.

Дубельт Леонтій (1792—1862), рос. держ. діяч; спершу масон і декабрист, згодом жандармський ген., 1835 начальник штабу корпусу жандармів, 1839 — управитель Третього Відділу царської канцелярії; 1847 разом із графом О. Орловим досліджував справу Кирило-Методіївського Братства, виявляючи особливу ненависть супроти Шевченка.

Дубенка (II—4), м. над Бугом на Холмщині, 4 000 меш. (1931); тепер в Люблінському воєводстві в Польщі.

Дубенський монастир, в м. Дубно на Волині, архимандрія св. Спаса, заснований 1592 кн. Острозьким, спочатку був правос., з 1700 р. кат. В 19 в. знову правос. Хрестовоздвиженський чоловічий монастир.

Дубенська ікона

Дубецький (Dubiecki) Маріян (1838—1926), поль. історик родом з Волині; писав м. ін. на укр. теми: „Kudak twierdza kresowa“ (1879), „Obrazy i studia historyczne“ (1899), тенденційно заперечував самостійність укр. культури, пояснюючи її здобутки виключно поль. впливами.

Дубина (Дубинець) Іван (1903—54), геолог і гром.-політ. діяч родом з Київщини, доц. Київ. Ун-ту, праці з геології України й СРСР, зокрема обслідування графітів України. На еміграції один з організаторів УРДП і чл. її ЦК, діяч Дем. Об'єднання бувших репресованих українців під Совєтами (деякий час гол.); спогади про протибольш. боротьбу на Україні на поч. 1920-их рр. «Горить Медвин».

Дубицький Іван, сучасний журналіст, 1933—39 ред. журн. «Ми» у Варшаві; автор багатьох ст. і перекладач з франц. есп. і англ. мов.

Дубівське (VI—23), с. над р. Сал, р. ц. Ростовської обл. РСФСР; положене на півн. межі укр. мішаної етнографічної території сх. Передкавказзя; за переписом 1926 р. українці становили в р-ні 18,9%.

Дубляни (IV—4), с. на сх. від м. Самбора на Наддністрянському низу; р. ц. Дрогобицької обл.

Дублянський Анатолій (* 1912), свящ. УАПЦ, журналіст; ред. «Укр. Голосу» (1942—44) і «Рідної Церкви» (з 1952); статті перев. з іст. Волині; на еміграції в Німеччині.

Дубно (III—6), м. над р. Іквою на Зах. Волині, р. ц. Рівенської обл., 15 000 меш. (1931). Вперше згадується 1099 як с. Дубень, в 15 в. дістає міські права і пере-

Руїни замка Острозьких

ходить до володіння кн. Острозьких; в 15 в. в Д. засновано фортецю, важливу під час коз. воєн, яка проіснувала до першої світової війни. Через заснування ярмарків в 1670 р. мало торг. характер, особливо в 1774—94-их рр., коли до Д. перенесено відомі «лівівські контракти» (згодом у Києві). За рос. і поль. часів пов. м., осередок культури й торгівлі

хмелем. Тепер незначна пром.-сть (маслозавод, трикотажна і беконоконсервна фабрики); рештки кол. замка. До 1939 тут існував *Дубенський монастир*.

Дубняк Кость (* 1890), географ, економіст і бібліограф, проф. Ін-ту Нар. Освіти і Укр. Н.-Д. Ін-ту Географії й Картографії в Харкові (в 1927—34 рр.); 1934 з ліквідацією Ін-ту репресований разом з його дир. С. Рудницьким; праці з методики й дидактики географії, краєзнавства, про укр. геогр. термінологію тощо; «Матеріяли до с.-г. бібліографії України» (1927).

Дубовий Іван (? 1884—1938), командарм 2 ранги, больш. військ. діяч на Україні, 1918—20 разом із М. Щорсом провадив боротьбу проти укр. військ; командир 14 корпусу Червоної Армії, командувач Харківської військ. округи; зліквідований під час «ежовщини».

Дубовий Іван (1894—1956), полк.-інж. Армії УНР, командувач 2 куренем 2 Запор. піхотного полку, тим же полком, 7 Запор. дивізією, 7 Запор. Загоном в Зимовому поході і врешті командир бригади 1 Запор. стрілецької дивізії; гол. Т-ва Запорозжців ім. Болбочана. Помер на еміграції у Франції.

І. Дубовий
(1894—1956)

Дубовик Леонтій (1902—52), актор, режисер і педагог, родом із Києва; закінчив Київський Муз.-Драматичний Ін-т ім. Лисенка. З 1925 режисер у «Березолі», після його реорганізації — режисер Харківського Театру ім. Шевченка; серед постанов «Талан» Старицького, «Тев'є-Молочник» за Шолом-Алейхемом, «Назар Стодоля» Шевченка, п'єси Корнійчука й ін. Характеристичні риси вистав Д.: романтична театральна яскравість, монументальність виразу, барвіста й динамічна маса. Доц. і дир. Харківського Театрального Ін-ту.

Дубовицький Микола (* 6. 1900), інж.-металург, до 1939 р. доц. Гірничої Академії в Кракові; д. чл. НТШ; праці з ділянки металургії.

Дубович Іван, полеміст 17 в. на боці унії, архимандрит Дерманського монастиря; відхід від православ'я шляхти пояснював неосвіченістю правос. духовництва, обстоював григоріянський календар; його твори: „Hierarchja abo o zwierzchności w cerkwi Bożej...“ (1644) і „Obraz prawosławnej cerkwi wschodniej“ (1645).

Дубовка, м. та річна пристань над Волгою, де вона найближче зближається

до Дону, р. ц. Сталінградської обл. За першої світової війни в Д. був табір полонених, де в 1915—17 перебували старшини УСС, пізніші організатори Січових Стрільців.

Дубов'язівка (II—14), с. біля м. Конотопу, р. ц. Сумської обл.; цукровий і спиртовий заводи.

Дубосари (VI—10) м. на лівому березі Дністра, р. ц. Молдавської ССР, місцева харч. пром-сть; розвиток Д. утруднює брак залізниць; останньо значення Д. зросло в зв'язку з побудовою (1954—55) Дубосарської гідроелектростанції (бл. 80 000 квт), яка дає струм сусіднім р-нам і м. Кишиневу; засноване 1792 р. В р-ні за переписом 1926 українці становили 14,3%, молдаване 67%.

Дубравський Степан (1829—1909) гал. педагог, учитель сер. шкіл; пед. розвідки в часописі «Домъ и Школа»; записав своє майно на стипендію, а при т-ві «Просвіта» заснував фундацію свого імені для видавання популярних книжок.

Дубровиця (II—7), м. над дол. Горинню на Волинському Поліссі; р. ц. Рівенської обл. 7 000 меш. (1931); один з осередків Турово-Пинського князівства, в кін. 12 в. стало на деякий час гол. м. окремого князівства.

Дубровська Ніна (* 1885), музикознавець, родом з Черкас, чл. Римської філармонічної академії; у 1920-их рр. голова ред. колегії словника муз. термінології Ін-ту Наук. Мови при ВУАН.

Дубровський Василь (* 1897), історик і гром. діяч, родом із Чернігівщини; в 20-их рр. викладав у Чернігівському та Харківському Ін-ті Нар. Освіти, наук. співр. Н.-Д. Катедри Іст. Укр. Культури в Харкові, інспектор охорони пам'яток культури України. 1934—37 був ув'язнений в концтаборах, 1941—43 гол. Харківської «Просвіти»; з 1943 на еміграції, нині в ЗДА. Серед праць: «Сел. рухи на Україні після 1861», I (1928), «Нариси з іст. Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні» (1928), «Музеї на Україні» (1929), «Перша фабрика на

С. Дубравський

В. Дубровський

Україні» (1930) й ряд ін. розвідок з історії України, музейництва і туркології; переклади класиків тур. літератури, публіцистичні статті, нариси, оповідання й ін.

Дубровський Віктор (1876—193?), лексиколог, співр. *Інституту Української Наукової Мови* ВУАН, упорядник «Московсько-укр. словника» (1911, 1917, 1918), «Московсько-укр. фразеології» (1917), «Рос.-укр. техн. словника» (1925, 1926), словника техн., гол. річкової термінології (1928). Засуджений в процесі СВУ 1930, на заслання в Алма-Аті 1932—36, де вдруге був заарештований і вивезений на північ.

Дубровський Павло (1857—?), агроном, 1895—1906 рр. ред. с.-г. журн. «Хуторянин», що видавався Полтавським С.-Г. Т-вом; автор статей і розвідок на госп. теми.

Дувірак Гриць (1861—1929), селянин, організатор радикального і січ. руху на Гуцульщині, чл. Гол. Управи Укр. Радикальної Партії, чл. Виділу Укр. Нац. Ради ЗУНР. 1928 перейшов до Сельробу.

Дугласія (даглезія) (*Pseudotsuga Douglasii*, Lamb.), шпилькове дерево з Півн. Америки, зовні подібне до смереки. На Україні росте по парках; пробні насадження Д. в лісах на Україні з 1900-их рр. виявляють тепер здорові деревостани.

Дуда (коза, волинка), укр. нар. муз. інструмент у вигляді мішка з козячої чи телячої шкіри й трубок. Виконавці на Д. звуться «дударі», «дударики». Д. перев. пастуший інструмент, поширений у Європі; нац. муз. інструмент шотландців. (Див. ЕУ I, стор. 281—82).

Дуда Антін, культ. і політ. діяч на Холмщині; вчитель гімназії; чл. Холмського Губ. Виконавчого Комітету і чл. Центр. Ради в 1917—18 рр.; в'язень поль. тюрем, вмер від поліцейських побойів на поч. 20-их рр.

Дуда Михайло, (* 1897), співак героїчний тенор, родом з Галичини, проводив концертні подорожі по Зах. Укр. Землях, влаштовував самостійні концерти в більших містах Зах. Європи.

Дударів Дмитро (* 1895), драматичний актор, почав сценічну діяльність 1920 р., з 1922 — в Театрі ім. Заньковецької (в Запоріжжі, тепер у Львові), один із провідних акторів театру, перев. на характерних ролях, м. ін. Овлур в «Сніжн. Святослава», Клавдій в «Гамлеті» і ін.

Дудек, дитик, див. *Шаг*.

Дудикевич Володимир (1861—1922), адвокат у Коломиї, один із провідників гал. москвофілів на переломі 19—20 в., посол до гал. сойму; очолював групу, яка обстоювала повну єдність із Росією

(т. зв. «новокурсники»); помер у Ташкенті, після ув'язнення в ЧК.

Дудинський Роман (1880—1920), інж., сотник УСС і майор УГА; 1914—18 рр. командир сотні УСС, 1919 короткий час командир 2 (Коломийської) бригади. Інтернований більшовиками в концтаборі (Кожухів під Москвою), помер в московській лікарні.

Дудко Федір (*1885), псевд.: Одуд, Ф. Карпенко, Ф. Дудко-Карпенко; письменник і журналіст, родом із Чернігівщини. В укр. пресі працює з 1907 (Київ). З 1920 жив у Львові, працюючи в бібліотеці НТШ; з 1944 на еміграції в Зах. Європі, з 1949 в ЗДА. Автор численних белетристичних творів,

здебільша тематично зв'язаних із добою визвольних змагань; їх характеризують добре знання побуту, вміння будувати цікавий сюжет і романтична піднесеність, не зважаючи на рясні натуралістичні деталі: «Отаман Крук» (1924, 2 вид. 1941), зб. оповідань «Дівчата очайдушних днів» (1937), «Глум», цикл повістей «В заграві», «Чорторий», «Квіти і кров», «На згарипцах», «Прірва» (1928—31); зб. «Заметіль» (1948), іст. роман «Великий гетьман» (1936), іст. оп. «Стрибожа внука» (1937), оповідання для дітей та ін.

Дудник, дягиль (*Archangelica officinalis Hoffm.* — *Angelica archangelica L.*), дворічна рослина з родини окружкових, плекається по садах. Коріння та корняки мають запашну етерову олію. В медицині використовують як сечогінне й потогінне, а також для збудження органів травлення. Етерову олію й підземні частини вживають в парфумерному й лікерному виробництві.

Дудра Михайло (*1912), економіст, нар. в ЗДА, доц. Укр. Високої Екон. Школи в Мюнхені (1947—49), з 1949 проф. коледжу в ЗДА; дослідник аграрної політики в ЗДА і платнею робітників, нарис іст. екон. доктрин англ. мовою (1952); в 1934—37 ред. «Лемківського Дзвону» в Нью-Йорку.

Дудрович Андрій (1782—1830), родом із Закарпаття, учень Й. Шада і його наступник як проф. філософії в Харківському Ун-ті (1818—30), прихильник романтичної психології (школи Шеллінга); кілька невеликих праць латинською та рос. мовами.

Дужий Микола (1902—55), студентський і просвітянський діяч, 1930—39 секретар Гол. Виділу т-ва «Просвіта» у Львові;

Ф. Дудко

ред. «Студентського Шляху» (1931) і календарів «Просвіти» (1935—39); ст. на освітні і іст. теми. Чл. проводу ОУН і один з організаторів УГВР; 1946—55 на заслання, звільнений помер у Львові.

Дука Георгіє (†1685), молдавський господар, призначений тур. урядом, після усунення Ю. Хмельницького 1681, на гетьмана частини Правобережної України з титулом «воєводи й господаря земель Молдавських і земель Українських», з осідком у Немірові на Поділлі. Д. мав заселити спустошений край, на засадах давніх коз. привілеїв, але незабаром помер у Львові.

Дука Степан (*1907), селекціонер рослин і помілог, заступник дир. Н.-Д. Ін-ту Плідівництва в Китаєві б. Києва; бл. 40 праць.

Дукат, див. Червоний золотий.

Дукін Микола (*1905), письменник, родом із Слобожанщини; належав до літ. орг. «Плут», друкував вірші й оповідання в журналах «Плужанин», «Плут», «Молодняк»; дитяча п'єса «Артемів артіль», оп. «Мінезота ч. 23» (1929) та ін. В 30-их рр. засланий, дальша доля невідома.

Дуклер Валентин (*1905), драматичний актор, на сцені з 1929, спершу в Одесі, з 1934 в Києві в Театрі ім. Франка, перев. на ампліа молодого героя (м. ін. в п'єсах «Дон Карлос» Шіллера, «Остання жертва» Островського, «Маруся Вогуславка» Старицького). Перейшов до рос. театру ім. Л. Українки в Києві.

«Дукля», кварталник, літ.-мист. та гром.-політ. альманах, орган Гуртка укр. письменників при словацькій секції Спілки Чехо-Словацьких Письменників, виходить у Пряшеві (Словачина) з 1953 р. укр. і рос. мовами; відпов. ред. І. Мацинський (1953—54), Ф. Іванчов (з 1955).

Дуклянський перевал (IV—2), перехід у Низькому Вєсиді 502 м на території Лемківщини, нині на кордоні Польщі й Чехо-Словащини. Один із найвищих карпатських перевалів, що становив важливий шлях між іст. Польщею й Угорщиною; в 19 в. втратив своє значення, бо не було проведено залізниці. Терен тяжких боїв взимку 1914—15 і 1944—45; в січні 1945 загинуло багато українців — вояків Чехо-Словацької бригади ген. Свободи — в боях проти німців.

Дуленко Валентина (*1904), балерина, родом із Слобожанщини, солістка Хар-

М. Дужий

ківського Акад. Театру Опери і Балету; ряд визначних ролей у балетах «Червоний мак», «Лебедине озеро», «Корсар», «Йосиф Прекрасний», «Горбоконик», «Пажита», «Дон-Кіхот» та ін.

Дулишкович Іван (1815—83), гр.-кат. свящ., закарп. історик; гол. праця: «Историческія черты Угро-русскихъ» (3 тт. 1874—79).

Дуліби, див *Волинiani*.

Дуліби, с. над р. Стрипою на гал. Поділлі, Буцацького р-ну Тернопільської обл.; 2. VI. 1919 — переможний бій 8 Самбірської бригади УГА на відтинку Жнибороди - Скомо-рохи - Бариш.

Думанський Антін (*1880), хемік, 1903—13 провадив досліди в Київському Політехн. Ін-ті; згодом проф. і ректор Воронізького С.-Г. Ін-ту Кольоїдної Хемії, ним створеного. З 1945 д. чл. АН УРСР, з 1946 дир. Ін-ту Заг. і Неорганічної Хемії АН УРСР; автор ряду основоположних праць із кольоїдної хемії.

А. Думанський

Думи, лірико-епічні твори укр. усної словесності про події з життя коз. України 16—17 вв. Від інших лірико-епічних та іст. творів Д. відрізняються способом виконання та формою. Д. не співаються, а виконуються речитативом у супроводі муз. акомпан'яменту на бандурі, кобзі або лірі. Д. не мають певної строфічної будови, вони розпадаються на нерівні періоди, відповідно до ходу розповіді; кожний такий період становить закінчене синтаксичне ціле, дає завершену думку; вірш складається з нерівної довжини рядків (від 4 до 40 складів); велику роль в Д. відіграє рима, переважно дієслівна, якою об'єднуються кілька рядків. Музична рецитація Д. має багато спільного з голосінням. Поетика Д. має деякі подібності до серб. епосу. У Д. часто вживаються подвійні синонімічні вирази (плаче-ридає, біжить-підбігає). Широко використовуються в Д. постійні епітети (буйний вітер, сине море, сива зозуля).

Походження Д. Дослідники зв'язують Д. з поетичними формами України 12 в., зокрема з «Словом о полку Ігореві». Поширеною теорією походження Д. є теорія П. Житецького, яка розглядає Д. як своєрідну синтезу творчості нар. і «книжно-інтелігентної». Основою Д. є нар. пісня, оформлена під впливом шкільних силабічних віршів 16—17 вв. У мові Д. є багато архаїзмів і церк.-слов'янїзмів. Книжний елемент в

іст. пісню міг бути занесений мандрівними школярами 17 в. та мандрівними дяками. В. Перетц називав Д. «гармонійною синтезою культ.-індивідуальної творчості з нар.» Вперше Д. згадуються в «Анналах» поль. історика Сарницького, який під 1506 р. згадує про смерть двох братів у поході на Волощину, на честь яких складено сумні пісні — «думи». Д. витворювалися на ґрунті воєнного життя 16—17 вв.

Тематика Д. За своєю тематикою Д. поділяються на два цикли. До першого, хронологічно старішого, належать Д. про боротьбу з татарами й турками; серед них вирізняють такі групи: 1) Д. про турецьку неволю («Втеча братів із Азова», «Маруся Богуславка» та ін.); 2) про лицарську смерть козака («Самарські брати», «Іван Коновченко», «Хведір Безрідний» та ін.); 3) про щасливе врятування козаків з неволі, про повернення з походу («Самійло Кішка», «Олексій Попович», «Отаман Матіяш» та ін.). До найстаршої верстви Д. належать побутовоморалістичні («Про вдову і трьох синів», «Про брата і сестру» та ін.) Всі Д. старшої верстви відзначаються ліричним характером, сумовитим настроєм та глибоким моральним змістом. Багатством мови і стилем Д. старішого циклу мають тісний зв'язок з старішими нар. піснями, зокрема з голосіннями.

До другого циклу належать Д. про коз.-поль. боротьбу. За змістом вони поділяються на дві групи: 1) Д. про Хмельниччину («Хмельницький і Варабаш», «Корсунська битва», «Оренди», «Молдавський похід Хмельницького» та ін.); 2) Д. на теми соціальні («Дума про Ганджу Андибера», «Дума про поєдинок козака Голоти з татариним»).

Про творців Д., кобзарів, див. ЕУ I, стор. 265.

Історія збирання та вивчення Д. В іст. збирання та дослідження Д. можна встановити три періоди. Спершу (20—30 рр. 19 в.) з'явилися перші зб. укр. нар. пісень (М. Цертелева, М. Максимовича, П. Лукашевича), в яких містилися перші записи Д. В цей період ще не було ніякої наук. аналізи Д. Другий період характеризується зростанням великого зацікавлення Д. Вони широко використовуються в творчості Шевченка, Гребінки, Куліша, Гоголя. Куліш робив спробу дати введення Д. в поемі «Україна. Од початку України до батька Хмельницького» (1843). Збирали та видавали Д. Метлинський («Нар. южно-рус. песни», 1854) і Куліш («Записки о Южной Руси», 1856—57). У цей час виявлено багато нових варіантів, вироблено нові правила запису та розпочато наук. вивчення Д. (зокрема в працях

Костомарова). Третій період збирання та дослідження Д. (1860—90 рр.) зберігає наук. значення й до наших часів. Епохальним було видання Д. «Ист. песни малорус. народа» В. Антоновича і М. Драгоманова, з широкими іст. та порівняльно-літ. коментарями. Велике наук. значення мали праці П. Житецького. Перше дослідження музики Д. належить М. Лисенкові («Характеристика муз. особенностей малорус. дум и песен, исполняемых кобзарем Вересаем», 1873).

Початок 20 в. позначений великим інтересом до проф. співців, бандуристів, кобзарів та лірників у зв'язку з 12 Археологічним з'їздом у Харкові (1902). Наук. завершенням усіх дослідів Д. була праця К. Грушевської «Українські нар. думи». (Див. ще ЕУ I, стор. 264—266; література стор. 272). П. Одарченко

Думитрашко Костянтин (1814—86), письм. родом з Полтавщини, викладач Київської Духовної Семінарії, згодом бібліотекар Духовної Академії; автор поезій, друкованих у журн. «Маяк» (1843) під псевд. К. Д. Копитька, і виданої 1859 в Петербурзі поеми «Жабомишодраківка з гречеського лиця на козацький виворот на швидку нитку перештопана», яка античний сюжет про війну жаб і мишей засобами травестії й бурлеску пристосувала до політ. подій 17 в. з польонофобською і русофільською тенденцією.

Думін Осип (*1893), сотник Січових Стрільців і військ. письм.; в листопаді 1918 брав участь у повстанні проти гетьмана, 1918—19 командир куреня, полку і бойової групи СС, 1920—21 командир повстанчого загону на Трипільщині. Автор військ.-іст. і мемуарних статей, перев. в «ЛНВ» і «Літописі Червоної Калини». Окремі більші праці: «Нарис іст. укр.-поль. війни 1918—19», «Ист. Легиону УСС», «Партизани», співавтор «Ист. Укр. Війська» (вид. Тиктор), наук. співр. Сх. Ін-ту в Кенігсбергу. Літ. псевд. Антін Крезуб. З 1945 доля невідома.

О. Думін

Думка, назва укр. нар. ліричних пісень, вживана в 19 в., і назва фортепіянових творів М. Завадського та ін., складених на зразок укр. нар. пісень. Згодом назва деяких творів у слов. композиторів (для фортепіяна П. Чайковського, тріо А. Дворжака) або окремих частин (напр., в «Укр. рапсодії» М. Лисенка).

«Думка», двомісячник, з 1942 двотижневик націоналістичного напрямку, виходив у Загребі і Руським Керестурі (Югославія) 1936—44, до 1940 укр. і бачвансько-укр. мовами; ред. о. С. Саламон (1936—37) і о. М. Вучко (1937—44); «Д.» з 1941 орган Укр. Представництва в Загребі.

ДУМКА, Держ. Укр. Мандрівна Капеля, постала 1919 з заснованої в роки визвольних змагань капелі Дніпросоюзу, перетвореної на капелю Київського Відділу Нар. Освіти. Гол. диригент і мист. керівник (1919—41) Нестор Городовенко; Уславилася високомист. виконанням кращих зразків укр. (оригінальні хори й обробки нар. пісень) і світової хорової літератури (твори Гайдна, Верді, Гріга, Дебюссі, Равеля та ін.). З великим успіхом концертувала на Україні, по республіках Сов. Союзу і за кордоном, зокрема у Франції (1929). З політ. причин була реорганізована в 1938, коли Городовенко тимчасово був усунений від керівництва. В роки війни втратила керівника й частину складу. Відновила після війни свою діяльність під керівництвом О. Сороки.

«Думка», хорова капеля під проводом М. Струка, концертувала після другої світової війни в Австрії, Німеччині й Швейцарії.

«Думка», чоловічий хор в Нью-Йорку з 1949 р.; диригенти С. Микитюк, Л. Крушельницький.

Думка Микита (*1898), класичний філолог і історик, дослідник грец. історіографії й античної культури, а також укр. передісторії; тепер проф. Львівського Ун-ту.

Думка Павло (1854—1918), гал. гром. і політ. діяч, селянин; чл.-засновник Укр. Радикальної Партії, посол до гал. сойму (1908—18), чл. Укр. Нац. Ради ЗУНР; автор поезій.

Дунаєць, р. в Польщі, в Карпатах, права притока Висли, довж. — 210 км.; в сточищі Д. лежить найбільше на зах. висунена частина укр. етногр. території (зах. Лемківщина).

Дунай (IV—5), м-ко над Золотою Липою на гал. Поділлі; р. ц. Львівської обл.

Дунайці (V—7), с. м. т. над р. Тернавою на сх. Поділлі, р. ц. Хмельницької обл.; фабрика сукна; через віддаль від залізниці (22 км) не розвивається (1897 р. — 11 000 меш., 1932 — 7 000).

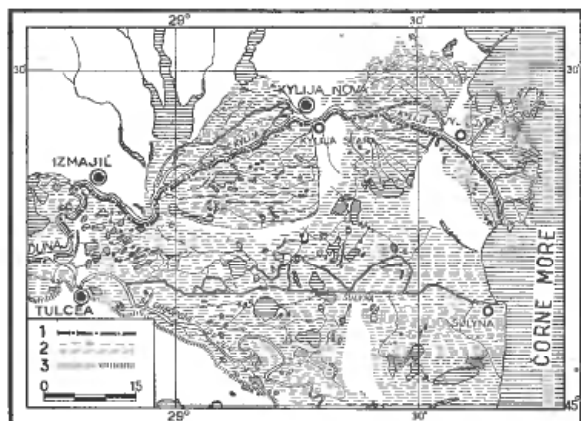
Дунай, друга щодо довжини (2 860 км) і величини сточища (817 000 км²) р. Європи, пливе в своїй дол. течії, від гирла Прута до моря, на довж. 150 км на кордоні УСССР (півд. Басарабія) й Румунії (Добруджа). До сточища Д. належать на

Україні частини сточищ його карпатських допливів: Тиси (все Закарпаття — 12 900 км²), Прута (12 500 км²) і Серета; усе сточище Д. в межах УССР становить

Віднога Дунаю б. с. Вилки

вить 28 800 км². В межах України Д. перепливає Причорноморську низовину і б. 55 км нижче гирла Прута творить дельту й ділиться на три гирла: півн. Кілійське, яким проходить кордон УССР майже 100 км завдовжки, сер. Сулинське і півд. Георгіївське. Кілійське гирло пропускає $\frac{2}{3}$ води Д., ширина його сягає 500—1200 м, глибина — 10—20 м,

Дельта Дунаю

1 — Кордон УССР і Румунії. 2 — Болота. 3 — Стрімкий берег височини Добруджі

перед впадом до моря воно ділиться на низку рукавів і каналів. Всю дельту Д. становлять плавні — заболочена рівнина, прорізана сотнями рукавів і каналів, вкрита очеретами і чагарниками. На укр. території Д. багатий рибою, гол. осетровими, завдяки чому одне з головних занять населення — рибальство. На всьому протязі в межах УССР Д. приступний для малих морських кораблів; головні пристані — Рені, Ізмаїл, Кілія, Вилкове. Велике господарське значення Д. полягає в тому, що він безпосередньо зв'язує Україну з ін. наддунайськими країнами.

Гирла Д. замешкані здебільша нащадками запорозьких козаків (див. *Заду-*

найська Січ), і то так на території УССР, як і в межах Румунії (див. *Добруджа*).

Дурбак Павло (*1879), інж. машинобудівництва, гал. промисловець і підприємець; сотник-інтендант, гол. інтендант УГА, за Директорії начальник постачання, чл. засновник Укр. Техн. Т-ва у Львові, його гол. (1926—27) і почесний чл.; викладач Укр. Високої Техн. Школи у Львові; 1940 вивезений більшовиками.

П. Дурбак

Дурдуківський Володимир (*1874), педагог, за УНР дир. 1 укр. гімназії ім. Шевченка в Києві (за сов. часу — 1 трудової школи), керівник Науково-педагогічної Комісії ВУАН (ліквідована 1930); один з засновників в-ва «Вік»; писав на педагогічні теми в кийв. журн. «Світло» (1910—14), «Вільна Укр. Школа» (1917—20) та в «Працях Наук.-пед. Комісії при ВУАН»; ред. збірника «З практики трудової школи». 1930 засуджений в процесі СВУ на 8 р. ув'язнення, незабаром звільнений, але за «єжовщини» заарештований знову. З того часу доля невідома.

В. Дурдуківський

Дурман звичайний, також див-дерево (*Datura stramonium* L.), однорічна рослина з родини пасльоноватих, висотою до 1,2 м; росте як бур'ян, дуже отруйна; в медицині використовують листя Д. з., в якому містяться алкалоїди. Деякі відміни Д. з. — декоративні рослини.

Дурново Микола (1876—1930-і рр.), рос. славіст молодого граматичного напрямку, доц. Харківського Ун-ту, потім проф. Моск. й Брнеського ун-тів. В «Очерк истории русского языка» (1924) дав нарис укр. іст. фонетики й морфології з позицій, близьких до Шахматова, а у «Введение в историю русского языка» (1927) дав найповніший досі огляд старосх.-слов. текстів і бібліографію їх видань. Д. показав вагу старо-укр. рукописів для вивчення церк.-слов. мови («Южнославянські філолог», 4—5) і опрацював фонетичні проблеми старо-укр. текстів (Архангельське євангеліє, Галицьке євангеліє та ін.). Працював також в укр. діалектології, давши «Хрестоматию малорусских говоров» (1913),

класифікацію їх («Опыт диалектологической карты русского языка», 1915, спільно з Соколовим і Ушаковим), підтримував концепцію постання укр. говірок Ганцова в його полеміці з С. Смалъ-Стоцьким (1925) і особисто вивчав говірки Закарпаття (1928). Д. належить також теорія рівнорядності двох слов. абеток — глаголиці й кирилиці. Загинув на заслання.

Ю. III.

Дутка Августин (*1906), суддя, гром. діяч на Закарпатті; секретар Вищого Суду Карп. України, посол до сойму, чл. правничої комісії автономного карп. укр. уряду; з 1939 на Словаччині.

Дуткевич Юліан (1857—1925), гр.-кат. свящ., довголітній парох с. Дуб'я на Брідщині; ініціатор і засновник першого укр. хліборобського т-ва «Сільський Господар» в 1898 р.; автор популярних статей і розвідок з ділянки сіль. тосп.-ва, зокрема пасічництва; збірки оповідань («Цвіти і будяки») під псевд. Е. Варнич.

Дутчак Василь (1869—1947), бук. гром. і політ. діяч, адвокат, посол до рум. парламенту (1930—32), де виступав проти порушення рум. владою укр. нац. прав на Буковині і оформив 4 петиції до Ліги Націй у цій справі; організатор Укр. Нар. Орг.-ції в Чернівцях (1922—27), чл. ексективи Укр. Нац. Партії на Буковині (1927—32); правничі праці укр., нім. та рум. мовами: «Табулярні добра і двірські обшари на Буковині» (1907), „Die rechtliche Bedeutung der Dekretsgesetze Rumäniens“ (1922), „Das Minimum der Volkstammesrechte in Rumänien“ (1923), „Stockwerkeigentum“ (1940) й ін.

Дутчак Микола (1827—63), гуцульський нар. мистець-відливар із Брустур Косівського пов., відомий мосяжними виробами; син його Дмитро також мистець-мосяжник.

Дутчак Микола (1885—1941), укр. гром. діяч в ЗДА (Скрентон), чл.-засновник Укр. Роб. Союзу.

Духівниця, акт розпорядження своєю власністю на випадок смерті, також — заповіт, тестамент. Термін Д. вживався поруч із староруським «ряд» з 15 в. В «Руській Правді» цей інститут спадкового права не був чітко визначений. Він був скорше договором членів родини, ніж виявом волі заповідача. Умираючий міг передати майно лише дітям або жінці. Форма Д. давніше була найчастіше словесна, пізніше писана. Лит. Статут і коз. право докладно визначають інститут Д.: хто має право її укладати, в яких межах, формальності тощо (див. ЕУ I, стор. 655, 658, і Спадкове право).

Духінський (Duchński) Францішек (1817—93), поль. публіцист, етнограф і історик, родом з України, співр. провідника

поль. еміграції в Парижі кн. А. Чарторийського; в своїх творах, позбавлених однак наук. іст. аргументації, пропагував ідею боротьби евр. народів з Росією, виступаючи прихильником спільного поль.-укр. фронту й самостійности України.

Духнович Олександр (1803—65), закарп. гром. культ. діяч, педагог, письменник і публіцист; гр.-кат. свящ., канонік капітули в Пряшеві; родом з Пряшівщини (с. Тополя). Вся діяльність Д. була пройнята обороною Закарпаття проти зугорщення, за що Д. в 1848 зазнав гострих переслідувань. Культ. діяльність Д. почав із збирання укр. нар. пісень, опублікованих 1878 Я. Головацьким. В 1850 заснував «Літературное заведение Пряшевское», що провадило культ.-осв. працю, м. ін. видаючи календарі та ін. популярні книжки. Написав ряд патріотичних поезій, зокрема «Я русин був, есьм і буду» та «Подкарпатській Русини» (що в 1919—38 рр. були гімном закарп. українців), драму нар. мовою «Добродитель перевищає богатство» (1850), містив численні статті, м. ін. у виданнях «Зоря Галицькая» (Львів), «Вістникъ» (Відень), «Церк. Газета» (Будапешт), «Слово» (Львів). Д. відомий як автор підручників для нар. шкіл («Книжиця читальная» 1853, катехизис, багато разів перевиданий молитовник «Хліб душі» та ін.) і статей на пед. теми. Мова Д. нар.

О. Духнович

з домішкою церковно-слов'янщини. Із залишених Д. праць латинською мовою в 1877 р. в Петербурзі була в рос. перекладі видана «История Пряшевской епархии». Ім'я Д. використали закарп. русофіли для антиукр. діяльності в «Обществе имени Духновича» в 1922—38 рр.

Література: Созанський І. Поетична творчість О. Духновича. ЗНТШ, LXXXVI. Л. 1908; Студинський К. А. Духнович і Галичина. Наук. Записки Т-ва Просвіта. Ужгород 1924; Вайда М. Великий пробудитель Закарпаття. Філадельфія 1953.

Духобори, див. Сектанти.

Духовенство (духівництво, духовний стан, священство, клір), окреслення для окремої категорії осіб у церкві, священнослужителів, які виконують спеціальні функції богочитання. В поганській Україні, мабуть, не було окремого стану духовних осіб-жерців; духовні функції виконував голова поширеної родини, як у Греції. Є тільки скупі згадки про окре-

мий духовний стан, волхвів в передхрист. добу на нинішніх рос. та білор. землях київсько-руської держави. В христ. Церкві духовні особи від найдавніших часів — це виразно відмежована від світських група людей, поставлена на службу Богові через таїнство священства (рукоположення); так є й донині в правос. і кат. Церквах. В ін. віровизнаннях, через брак науки про таїнство священства, духовні не так виразно відмежовані від світських і можливий перехід з одного стану в інший.

В правос. та кат. Церквах на Україні Д. поділяється на нижче (диякон, священник) та вище — ієрархія (єпископат), а також на Д. світське (біле) та монаше (чорне). Світське Д. живе в «світі», серед суспільства і виконує духовні функції між народом в рел. громадах. Монаше Д. живе по монастирях, відрікаючись від світу, і посвячується молитві (контемплативні чини) або молитві та ділам христ. милосердя (школи, притулки, лікарні тощо); тільки винятково управляє парохіями. Укр. світське Д., правос. і кат., згідно з канонами сх. Церкви, має право одруження, чого не має лат. Д. з 4 в.; з цього походять особливості соц. і гром. становища укр. Д. і його тісніші зв'язки з громадянством. Після 1920 р. в Галичині впроваджено целібат в станіславівській і перемиській єпархіях; тепер на еміграції кандидати на укр. кат. священників також зобов'язані до целібату. Укр. Д. традиційно носить окрему чорну одіж (ряса, підрясник, реверенда); правос. духовні особи здебільша відпускають також довге волосся і бороду, хоч цей давній звичай іноді приймають і кат. священники.

По охрищенні України перші кадри Д. прийшли з грец. чорноморських колоній та з Болгарії, а вищі духовні особи перев. з Греції. Становище Д. на Україні укладалося за зразками візант. Церкви, але тільки формально. Так само, як у Візантії, укр. Д. мало право одруження, отже було тісно зв'язане з громадянством. Але на Україні не було ні візант. залежності Д. від держ. влади (цезарепапізм), ні протилежної крайності — залежності світської влади від духовної (папоцезаризм), як іноді бувало на Заході.

Правне становище Д. в княжій Україні базувалося на самоуправі Церкви. Д. становило суспільну групу з власним судом, якому підлягали не тільки священники, але також групи населення, зв'язані з Церквою (диякони, дяки, паламарі, проскурниці й ін.), т. зв. церковні люди (див. *Церковні суди*). Маєтки Церкви були звільнені від держ. тягарів. Церква, принаймні в перші століття християнства, і нижче парафіаль-

не Д. діставали десятину. Іноді вищі духовні особи, з огляду на свою освіту, мали вплив і на держ. справи: в княжих радах засідали єпископи і митрополит, який деколи керував вічем.

Особливою рисою Д. Київської Русі-України був його патріотизм, що проявлявся в літ. творах й ін. виступах Д. Митр. Іларіон в своєму творі «Слово о законі і благодаті» з гордістю говорить про свою батьківщину як одну із найславніших у світі. Данило Паломник на Гробі Господнім в Єрусалимі запалив лямпадку за князів і рідну землю. В літописах, написаних здебільша духовними, червоною ниткою тягнеться журба за «Землю Руську» та остоорога проти крамольників, «губителів Руської Землі». Д. в княжій Україні було майже єдиним носієм освіти, так само як в тогочасній Зах. Європі. Духовні закладали школи та бібліотеки. В ділянці освіти перед вело монаше Д., зокрема Києво-Печерської Лаври.

Під тат. владою становище Д. принципово не змінилося, бо татари ставилися досить толерантно до релігії. Єдиним обмеженням з боку татар для укр. Д. був наказ припинити всякі зв'язки із Заходом. Однак провідна роля Д. змінилася з ін. причин: Київ з його Печерським монастирем й ін. осередки духовного та культ. життя України були великою мірою зруйновані, через що Д. не одержувало належної освіти, а з тим знизився і його вплив на укр. маси. Перенесення осідку київської митрополії на Московщину вплинуло так само на послаблення ролі укр. Д. в усьому суспільному житті. Це стало помітним і в Гал.-Волинській Державі. Тут література й освіта не стали вже виключною монополією Д., як було раніше.

Становище укр. Д. значно погіршилося з приходом поль.-лит. панування, спочатку на землях під Польщею, пізніше в Лит.-Руській державі. Під Польщею, зокрема в Галичині, укр. Д. стало станом тільки толерованим, бо всі привілеї духовного стану посідало лише римо-кат. Д., репрезентуючи на укр. землях інтереси чужої держ. влади. Укр. Д. було примушене шукати опіки й допомоги власного громадянства — існуючої ще шляхти, міщанства і селянства, а тим самим втрачати ту незалежність, яку воно мало в княжу добу; воно становиться залежним від своєї шляхти (право патронату), міщанства (братства). Залежність від своїх ставала для Д. тяжкою, а вже нестерпною була залежність від чужих — католиків, зокрема, коли маєтки укр. шляхти стали переходити до рук поляків, а починаючи з 16 в., зростала домініяльна влада панів (здебільша поляків) над селянами і над їх духовни-

ми. Теоретично і під чужим пануванням укр. Д. зберігало право власного суду та деякі ін. привілеї, але в практиці вони були обмежені, а згодом зведені нанівець. До вищих духовних стали застосовувати зах. право патронату, себто право короля призначувати кандидатів на єпископські престולי та архимандрії, звичайно при фактичному впливові місц. маґната, причому про особисту моральну вартість духовного мало дбали. Ці несприятливі політ. обставини, а також занепад того джерела культури, яким була для правос. України Візантія, призвели до катастрофічного занепаду освіти серед самого Д.

Верестейська церк. унія з Римом 1596 р. формально поліпшувала становище уніятського Д., хоч фактично ні ієрархія, ні рядове уніятське Д. ніколи до упадку Речі Посполитої не мали рівних прав з латино-польським. Його освіта піднеслася значно в наслідок студій в зах. кат. високих школах та власних колегіях, засновуваних василіянами на взірць єзуїтських шкіл. Уніятські митр. і єп., почавши від І. Потія до поділу Польщі, боролись за свої права, обіцяні поль. королями, але не визнані (місця в сенаті нарівні з лат. єп.); щойно конституція 1791 р. визнала це право митрополитові.

В Правос. Церкві помітне теж піднесення освіти, до чого спричинилися правос. школи в Острозі, у Львові (братська) і в Києві — школа Боголюбського братства, а згодом Могилівська Колегія, пізніше Академія. Значення правос. Д. піднеслося в коз. державі, де воно користалося опікою держ. влади. Тут правос. Д. відновило цілком свої привілеї духовного стану, напр., право автономного церк. суду; монастирські та церк. землі, як і маєтки Д., були звільнені від військ. зобов'язань та від тягарів праці, що тяжіли на коз. і сел. ґрунтах (посполитих). Помітним явищем життя Д. в коз. державі була заг. виборність осіб білого Д. на нижчі духовні посади, які найчастіше переходили з батька на сина або зятя. Низка збережених умов між свящ. і парафіянами свідчать про певну залежність духовних від церк. громад. Укр. Д. за коз. доби не було замкненою клясою: припливали до нього члени коз. старшини і рядового козацтва, міського та посполитого населення, хоч традиція тягlosti духовних родин зберігалася. Д. шляхетського й старшинського походження зберігало свої маєтності й вільно ними диспонувало. Д. в коз. державі 17—18 вв. мало важливе значення в політ. і культ. житті нації. Серед Д. була й кол. ген. старшина (Р. Ракушка, М. Вуяхевич) і діти старшини. Перехід Укр. Правос.

Церкви під владу моск. патріархату (1686) дещо послабив значення і ролю укр. Д. Починаючи з другої пол. 18 в., відбувалося зрівняння правного становища укр. Д. з рос., яке було значно нижче, ніж на гетьманській Україні: обставлення білого Д. різними податками, зменшення компетенцій духовних судів, усунення принципу виборності священика громадою, більша його залежність від коз. старшин тощо. Одночасно рос. уряд і Синод рос. Церкви проводили русифікацію укр. Д., але вона захопила більшою мірою вище, ніж нижче Д.; останнє в перев. більшості залишилося ще в 19 в. укр. і нац. свідомим.

Укр. кат. Д. під Польщею постійно мусіло вести боротьбу з лат. Д., яке намагалося поставити його нижче. Лише за допомогою Риму визволилося вище укр.-кат. Д. з-під права патронату держави і маґнатів; призначення ієрархії перейшло до рук Риму. Митрополитами та єпископами ставали звичайно василіянські ченці, переорганізовані митр. Рутським 1617 (див. *Василіяни*). Василіяни та вище укр.-кат. Д., виховані в Римі або ін. кат. ун-тах і колегіях, діставали тоді найкращу богословську освіту, але одночасно зазнавали вони чимраз більшої польонізації. Багато неукр. (білор., лит., поль.) елементу потрапляло до його рядів. Численні василіянські колегії мали насамперед поль. характер; в них вчилася багато дітей місц. поль. або спольонізованої шляхти. Зростання поль. впливів в чернецтві та ієрархії Укр. Кат. Церкви вплинуло на поглиблення різниці між нижчим (білим) і вищим та монашим Д. Перше було духом укр. та демократичне, друге спольщене й аристократичне. Це було поважним недоліком укр. кат. Д. і причиною слабости Укр. Кат. Церкви під час переслідувань Росією по упадку Польщі (1772—1839).

В австро-угор. державі, в якій опинилася Галичина, Буковина і Закарпаття, укр. кат. Д. (і правос. на Буковині) було зрівняне в правах із латинським, а уряд подбав про піднесення його освіти. Вже в сер. 19 в. укр. Д. освітою дорівнювало латинському і стало відігравати провідну ролю в житті зах. українців. Відновлена (1808) Гал. митрополія стала провідним чинником укр. нац. життя. Львівська духовна семінарія і Львівський Ун-т готували укр. вищу інтелігенцію, спершу здебільша духовну, а потім і світську. Подібну ролю відігравала і ужгородська єпископія на Закарпатті аж до 1867 р., себто до австро-угор. угоди, що стала початком загального угорщення укр. Д., як також його відчуження від нар. мас. Через Відень до Галичини дістаються поступові зах. впливи, і укр.

Д. незабаром модернізувалося й демократизувалося та стало провідником не тільки церк., але культ.-осв., гром. і навіть політ. життя. В другій пол. 19 в. в Галичині перевага Д. як єдиної укр. інтелігенції (поль. іронія про укр. суспільство — «поп і хлоп») слабне, бо ростуть ряди світської інтелігенції, але також здебільша з священничих родин або сіл. молоді, заохоченої до вищої школи місц. священниками. Це створило особливо тісний зв'язок між зах.-укр. Д. та масами народу. Укр. ієрарх — це «князь» укр. Церкви; укр. свящ. — це природний провідник села («Панські жарти» І. Франка); приходство — природний культ. осередок укр. села. З радів укр. кат. Д. вийшло багато політ. діячів, напр., посли до гал. сойму і австро-угор. парламенту — С. Качала, І. Озаркевич, Т. Войнаровський, С. Онишкевич, О. Стефанович, до поль. сойму — Л. Куницький, до сенату — Р. Лободич, чл. чехослов. парламенту і згодом гол. уряду Карп. України — А. Волошин й ін. В Галичині священники мали останнім часом свої станові орг-ції: Т-во св. Андрея у Львові та Т-во безженних священників у Станиславові.

Під Росією становище укр. Д. в 19 в. чимало змінилося. Вище Д., а також провід монастирів із їх «штатами» стають майже цілком рос., а тому чужими укр. масам. Під їх владою і нижче Д. поволі підпадало під русифікаційні впливи, хоч численні типи рідного духовника-провідника укр. села («Старо-світські батюшки та матушки» І. Нечуя-Левицького) не переводилися до самої революції. Велике ч. діячів укр. нац. відродження походило з родин нижчого правос. Д. Дехто з укр. правос. священників був обраний до Держ. Думи: А. Гриневич, В. Солуха, К. Волков, О. Трегубов й ін.

Сов. режим на Україні, як і в усьому ССРСР, поставив Д. в скрутне і в багатьох відношеннях безправне становище. Не тільки позбавлено Д. всіх маєтків і держ. дотацій та обтяжено його високими податками, але також відібрано основні громадянські права (право голосу — «лишенці»; діти Д. не мали права на вищу освіту й держ. службу), а рел. навчання було заборонено. Влада розпочала також особисті переслідування Д., насамперед ієрархії. На поч. 30-их рр. фізично знищено більшість Д., зокрема нац. активну його частину, насамперед членів УАІПЦ. Терор змусив багатьох із Д. виходити з свого стану, або маскуватися. Часткова зміна рел. політики в ССРСР після другої світової війни залишила і далі Д. УАІПЦ, так само як і Укр. Кат. Церкви, поза законом; легально

існувати може тільки Рос. Правос. Церква й деякі ін. віровизнання.

В період між двома світовими війнами поль. влада на Зах. Укр. Землях під Польщею ставилася неприхильно до укр. Д., як правос., так і кат. Багато священників зазнало переслідування з боку поль. органів. Становище укр.-кат. Д., бережене постановами конкордату з Ватиканом, було дещо вигідніше.

На еміграції укр. Д. підлягає законам і користується з прав і привілеїв Д. даної країни. Воно, як і Церква в цілому, відіграє видатну роль в усьому житті українців поза межами батьківщини.

Література: Грушевський М. Історія України-Руси, тт. I, III, V. Л. 1898—1905; Моточий О. Суспільне становище білого духовенства на Україні і Росії в 18 в. ЗНТШ, т. XXI. Л. 1898; Голубинський Е. Історія Русской Церкви, I—II. М. 1900—01; Титов Ф. Православная Церковь в Польско-Литовском Государстве в 17—18 вв. К. 1905; Веднов В. Православная Церковь в Польше и Литве. Катеринослав 1903; Грушевський М. Культ.-нац. рух на Україні 16—17 вв. К. 1912; Липинський В. Церква в іст. України. Філадельфія 1925; Чубатий М. Правне становище Церкви в коз. державі 17—18 вв. Богословія, I—II. Л. 1923; Сліпий Й. Історія Гр.-Кат. Духовної Семінарії у Львові. Праці Греко-Кат. Богословської Академії, I—III. Л. 1934; Chodyniecki K. Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska. 1370—1632. В. 1934; Лужницький Г. Укр. Церква між Сходом і Заходом. Філадельфія 1954; Влаховський І. Нарис історії Укр. Правос. Церкви, I—II. Нью-Йорк 1955—56.

М. Чубатий

«Духовна Бесіда», церк.-нар. ілюстрований правос. двотижневик, виходив у Варшаві 1924—25; видавець Е. Сакович; ред. В. Островський.

Духовна консисторія, установа при єпархіальному сп. в Правос. Церкві, що адмініструє єпархію. Д. к. складається з членів (які очолюють окремі її відділи) та канцелярії на чолі з секретарем. При Д. к. існує суд, що розглядає справи духовенства (найчастіше) і шлюбні — світських осіб.

Духовна освіта на Україні. В княжій Русі-Україні не було розрізнення між заг. і церк. освітою; вся освіта і шкільництво були перейняті рел. духом та знаходилися в руках духовництва. Школи здебільша існували при єпископських катедрах, монастирях і церквах, де перев. готувалися також майбутні священнослужителі. Особливого значення набрала школа в Києво-Печерській Лаврі. Навчання в цих школах, крім читання, писання, рахунків, охоплювало, як правило, Закон Божий і церк. спів; при навчанні вживалися виключно церк.-слов. книги — часослов, псалтир, апостол та октоїх. Ці школи відвідували не лише кандидати на духовний стан, але і всі освічені люди, гол. з вищих прошарків населення. З другого боку, для отримання священства не було обо-

в'язковим кінчати школу; вистачало й приватної освіти. Єпископ доручав комусь із авторитетних духовних осіб іспитувати кандидатів щодо грамотності, а іноді і сам їх перевіряв. Для іспиту сама школа не була достатньою; кандидат мусів додатково поглиблювати своє знання рел. правд і обряду під керівництвом старших священиків при церквах чи монастирях. Такий стан і роля шкіл збереглися майже до 17 в. Нові течії на Заході і їх вплив на Україні послабили давні пед. традиції, які вимагали від свящ. лише основної грамотності і на підставі церк. книг здобутої освіти. Проте було багато захисників старовини; напр., Іван Вищенський радив вчитися виключно з церк. книг. При великих церквах і монастирях можна було здобути більше богословської освіти; так, напр., подвижник Йов Княгинецький «большого ради наученя» перебував в Угнівському монастирі. Тільки одиниці з укр. правос. духовництва 15—16 вв. виховувалися в зах. вищих школах або поглиблювали своє знання на Атосі. Напр., з єзуїтської Замостської академії вийшли такі видатні церк. діячі, як Сильвестр Косів, Касіян Сакович, Ісає Трофимович та ін.; так само в ін. кат. катедральних і єзуїтських численних школах, заснованих на Україні в 16—17 вв., вчилися майбутні укр. священики. Під зах. впливом тоді ж розвивається також укр. шкільництво, гол. тип братських шкіл. Львівська братська школа, заснована 1586, була сер. школою, де, крім світських предметів, вчили книг Нового Заповіту, церк. співу, пасхалії, уставу. Вона виховала низку визначних церк. діячів (П. Беринда, Й. Ворецький). З церк. інтересами була пов'язана й Острозька школа, діяльність якої позначена зредагуванням найвизначнішої укр. книги 16 в., Острозької Біблії; між видатними учнями цієї школи був Мелетій Смотрицький. Особливе значення мала братська школа в Києві, що 1632, злившись з Києво-Печерською школою, стала Колегією, з вищою класою богослов'я; в 1700 р. вона була перетворена на академію. Хоч ця школа і була заг.-осв. (спершу з грец.-слов., а згодом латинсько-поль. характером), проте з неї виходили добре підготовані кандидати на вищі церк. становища. Велика частина нижчого правос. духовництва так само кінчала братські школи.

З часу заведення унії творяться уніятські школи, пізніше здебільша керовані оо. Василіянами, в яких діставали освіту м. ін. також уніятські священики. Сітка василіянських шкіл, заснованих на зразках єзуїтських колегій, поширилася в кін. 17 і в 18 вв. перев. на Правобережжі, але їх роля у формуванні укр. ду-

хівництва була менша; вони давали освіту і виховання в латинсько-поль. дусі гол. поль. чи спольонізованій шляхті на Україні. Тільки деякі з цих шкіл (їх було понад 50) служили також і для світського духовництва. Вище василіянське чернецтво здобувало Д. о. в чужих закладах — в Римі, Празі, Відні, Оломовці, Бравнсбергу (Сх. Пруссія) та Вільні, де 1582 р. єзуїти відкрили духовну семінарію гол. для кандидатів з України й Білорусі; в сер. 17 в. існувала семінарія в Менську, заснована уніятським єпископом після Кобринського собору 1626. В межах Росії до 1772 р. уніятське шкільництво було зліквідоване й могло розвиватися лише під Австрією.

В Галичині і на Закарпатті в 17—18 вв. рівень освіти гол. світського священства був дуже низький. Не лише ієрархія, але й держ. влада намагалася піднести Д. о. З одного боку, відкрито ряд місць для студентів богослов'я в лат. семінаріях, колегіях й ун-тах, а з другого, було засновано заклади Д. о. на укр. землях (див. *Духовні Семінарії*). Укр. кат. священики здобували вищу богословську освіту в 18—19 вв. в Римі, Відні (Варбареум), Тирнаві на Словаччині, Інсбруці, Будапешті, Ягері (Угорщина), Вільні, Варшаві й ін. Спеціально для підготовки освічених гр.-кат. священиків Йосиф II заснував „*Studium Ruthenum*“ (1787—1809) при Львівському Ун-ті, де богословські й ін. дисципліни викладалися слов'яно-укр. мовою; поруч із цим, частина кандидатів на духовний стан вчилася на теологічному фак. ун-ту, де виклади відбувалися латинською мовою; між професорами цього фак., а іноді і його деканами в 19 і на поч. 20 в. були також українці; згодом і деякі дисципліни викладалися укр. мовою (катедри догматики, катехитики і пасторальної теології). *Греко-Католицька Духовна Семінарія* у Львові, найбільша на кат. Сході, в 19—20 вв. була гол. осередком формування кадрів укр. кат. духовництва. Перетворена в 1928 р. заходами митр. А. Шептицького на *Греко-Католицьку Богословську Академію* з теологічним і філос. фак., вона рівночасно стала поважним наук. центром. Крім єпархіяльних закладів Д. о., існували василіянські богословсько-філос. школи при монастирях у Львові, Лаврові, Добромилі і Кристинополі. В Римі укр. кат. духовники вчать в папських ун-тах, а виховуються в *Колегії св. Йосафата* (заснована 1897 р.; раніше з 17 в. в грец. колегії, яка 1845 р. стала грец.-руською), названій також Папським Семінаром.

На еміграції, крім духовних семінарій, є ще низка богословських шкіл при окремих чинах, які підготовляють кандидатів до високих теологічних шкіл:

схоластикати оо. Василіян в Мондері (Канада), Прудентополіс та Іваях (Бразилія), Апостолес (Аргентина), семінар в Ілен Ков (ЗДА) і богословсько-філос. студентат в Римі; семінар оо. Редemptористів у Медовейл (Канада) і Францісканський семінар в Нью-Кенан (ЗДА). Нижчу підготовку до духовних студій і заг. сер. освіти дають у католиків малі семінарії.

Визначну ролу в готуванні провідних кадрів правос. духовництва для України, і навіть Росії, в 17—18 вв. відіграла *Киево-Могилянська Академія*, в якій одна третина студентів була духовного звання. Багато духовних осіб вийшло також із *Чернігівської Колегії* (заснована 1700 р.), *Харківського Колегіуму* (з 1734 р. з клясою богословія), *Переяславської школи* (також з клясою богословія) й ін. Всі ці духовні школи не були виключно закладами Д. о., а й заг. осв.; більшість учнів становили діти духовництва, але і шляхта та міщани посилали до них своїх дітей.

За постановою т. зв. Духовного регламенту (1721) кожний правос. єпископ повинен був відкрити духовну школу при архиєрейському домі. В результаті згадані вище школи були перетворені на *духовні семінарії*, а нові поставили при тих катедрах, де такі заклади Д. о. не існували. Київська Академія, як заг. осв. висока школа, 1817 була часово закрита, а 1819 перетворена на *Київську Духовну Академію*. Дехто з укр. правос. духовництва вчився до революції 1917 р. також в духовних академіях в Росії (Петербург, Москва, Казань). Духовними школами нижчого типу в Росії були *духовні училища*.

УАПЦ та ін. правос. церкви в УССР не мали окремих шкіл Д. о. Під Польщею (1923—39) укр. правос. духовництво здобувало освіту в Крем'янецькій духовній семінарії та у Варшавському Ун-ті, де було засноване «Студіум Правос. Теології» (1924); між викладачами були українці — В. Біднов, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, І. Огієнко та ін. На Вуковині з 1827 р. існувала духовна семінарія в Чернівцях, називана також Богословським Ін-том; 1875 р. із заснуванням Чернівецького Ун-ту Богословський Ін-т перетворено на правос. теологічний фак., при якому за Австрії була укр. катедра практичного богословія. Закарп. правос. священики вчилися в 1930-их рр. в Вєограді, а 1942—44 рр. угор. уряд відкрив для них духовну семінарію в Будапешті. З 1950 існує в Пряшеві правос. теологічний фак. празького Карлового Ун-ту. На еміграції в Мюнхені діяла 1946—50 рр. *Богословська Академія УАПЦ*, а з 1946 правос. священики го-

туються також в Колегії св. Андрея у Вінніпезі, що складається з сер. школи й фак. теології.

Література: Łukasiewicz J. Historia szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim... I—IV. Poznań 1849—51; Савич А. Нариси з іст. культ. рухів на Україні та Білорусі в 18—18 вв. Зб. Іст.-Філол. Відділу ВУАН. К. 1929; Сліпий Й. Іст. огляд виховання духовенства загалом і зокрема на Україні. Праці Гр.-Кат. Богословської Академії, I—II. Я. 1935; Сірополько С. Іст. освіти на Україні. Л. 1937.

I. К-ий

Духовна Рада, вибрана на з'їзді делегатів церк. громад і священиків в ЗДА 30. 5. 1901 в м. Шамекін (гол. о. І. Констанкевич); мета: провадити церк. справи до прибуття першого укр.-кат. єпископа; Д. Р. проіснувала до 1907 р.

Духовне управління, духовно-судова установа в Правос. Церкві, що її функції мінялися й нарешті перейшли до духовної консисторії. Одне з останніх Д. у. діяло у Володимирі Волинському на поч. 20-их рр. 20 в., заступаючи адміністративно неprisутнього єпископа.

«Духовний регламент», зб. держ. приписів, які визначали статус Святішого Синоду, найвищого церк. управління в Росії й на Україні; автором «Д. р.» 1721 р., написаного з доручення рос. царя Петра I, був Т. Прокопович. «Д. р.» підпорядкував правос. ієрархію світській владі; гол. церкви був імператор. «Д. р.» був скасований Тимчасовим Урядом у 1917 р.

«Духовний Сіят», правос. церк.-нар. ілюстрований двотижневик, виходив 1927—31, спочатку у Варшаві, з квітня 1928 у Крем'янці як волинський єпархіяльний орган; ред. В. Островський, з квітня 1928 А. Котович. Закритий поль. владою.

Духовні семінарії, навчальні й виховні заклади для підготовки священиків. Д. с. виникли на Україні в кін. 18 і на поч. 19 в.; до того часу кандидати на духовний стан вчилися в різних закладах — колегіях, братських, монастирських школах, деякі в Київській Академії чи чужих ун-тах, а немало майбутніх священиків здобувало богословську освіту приватно. Час студій в Д. с., після заг. основної освіти в різного типу школах, тривав 4—6 років, при чому характер навчальної програми був дещо відмінний в правос. і кат. Д. с. Перші Д. с. на Україні поставили на базі правос. колегій і духовних шкіл при єпископських катедрах, в яких згодом відкривалися кляси богословія. Крім осіб духовного звання, в Д. с. вчилися також світські. Чернігівська колегія, заснована в 1700 р. з перенесеної сюди 1689 з Новгороду Сіверського школи, в пол. 18 в. стала семінарією; 1790 вона мала 426 учнів. Переяславське слов'яно-латинське училище (колегія), засноване 1738 р., прийняло пізніше також назву семінарії;

1797 р. ця семінарія, названа також малоросійською, мала 237 учнів; вона проіснувала до 1862 р. Д. с. діяли в Новгороді Сіверському в 1785—97 рр. та на протязі 20 років в Полтаві в кін. 18 і на поч. 19 в. (1797—1819). 1862 р. відновлено семінарію в Полтаві. Важливу ролью на Слобожанщині відіграла Харківська семінарія, перетворена 1817 р. із колегіюму. В кін. 18 і на поч. 19 в. постали Д. с.: Волинська 1796, Подільська 1797 в Шаргороді (з 1806 в Кам'янці Подільському) і Київська — 1817.

В 19 в. введено реформи духовної освіти в Росії: Д. с. тимчасово підлягали духовним академіям через т. зв. зовн. академічне управління; з свого боку Д. с. контролювали духовні училища на території даної єпархії. Навчання в Д. с. тривало 6 років (4 — заг. освіта, 2 — богословська), воно відбувалося рос. мовою. Все ж таки з кін. 19 в. укр. нац. рух був помітний серед їх учнів. В правос. Д. с. могли вчитися не лише майбутні священники; їх також кінчали багато укр. культ. і гром. діячів 19—20 вв. 1896 р. мін-во освіти дало дозвіл випускникам Д. с. вступати в деякі ун-ти (Варшава, Дорпат, Томськ). В загальному на кожну єпархію припадала одна семінарія. На Україні в 1911 р. було 10 Д. с., в них 3 724 учнів; в роки укр. державности (1917—19) Д. с. мали міста: Київ, Кам'янець Подільський, Житомир, Харків, Одеса, Катеринослав, Симферопіль, Єлисаветград, Полтава, Чернівці, Холм. На поч. 20-их рр. сов. уряд зліквідував Д. с.; по другій світовій війні в УРСР відкрито 3 правос. Д. с. — в Києві, Луцькому й Одесі. Під Польщею на укр. землях існувала до 1939 р. одна правос. духовна семінарія в Крем'янці. В Чернівцях при митрополичій резиденції був духовний семінар, який однак був скорше виховним, ніж навчальним закладом для правос. священників, які студіювали в Чернівецькому Ун-ті.

Для українців гр.-католиків Д. с. були вперше засновані в Австрії. 1774 у Відні було відкрито духовну семінарію — *Барбареум*, в якій вчилися кандидати на священників з Галичини і Закарпаття; вона проіснувала 10 років. В кін. 18 в. діяли львівська єпархіяльна семінарія (1779—85), гал.-крилоська (до 1785) і перемиська (1780—83). Тоді ж на території Росії існували Кам'янецька, Холмська і Барська гр.-кат. Д. с. Однак справжню духовну семінарію зах. типу заснував Йосиф II 1783 у Львові, яка в 1785 стала Ген. Семінарією з призначенням для кандидатів на гр.-кат. священників з Галичини і з-поза неї (див. *Греко-Католицька Духовна Семінарія*).

Львівська семінарія мала лише частково навчальний характер, бо на протязі 19 в. семінаристи слухали основні теологічні дисципліни в Львівському Ун-ті. 1845 р. відновлено в Перемишлі неповну духовну семінарію (4 рік студій), яка стала повною 1912 р. В Станиславові відкрито духовну семінарію 1907 р. На Закарпатті існували дві Д. с. — в Ужгороді (1778—1947) і Пряшеві (1880—1950). В 1930-их рр. діяла в Дубні Папська Духовна Семінарія, утримувана єзуїтами для підготовки кат. священників сх. обряду на Півн. Зах. Укр. Землях. Крижевецька єпархія в Югославії має донині невелику духовну семінарію в Загребі. На еміграції існувала Укр. Кат. Духовна Семінарія в Гіршбергу (Баварія) з 1946 р., згодом 1949—51 в Кулемборгу (Голландія). В ЗДА філіальний екзархат відкрив 1942 р. Укр. Кат. Духовну Семінарію ім. св. Йосафата (з 1952 р. у Вашингтоні), а пітсбурзький 1951 р. Духовну Семінарію ім. св. Кирила і Методія в Мунгалі для закарп. священників.

Кандидати на священників вчаться також в ін. типах духовних шкіл — богословські інститути, теологічні факультети ун-тів, колегії, монастирські схоластики й ін. (див. *Духовна освіта*).

Р. М.

Духовні училища, 4-класові школи в царській Росії, без навчання нових мов, призначені для дітей духовенства. Д. у. становили нижчий ступінь духовної освіти; по їх закінченні був відкритий вступ до духовних семінарій. У 1917 р. на Україні було 30 Д. у.

Духовні школи, див. *Духовна освіта*.

Дучимінська Оксана (* 1908), інж. агроном, гром. діячка, активна організаторка господинських жін. секцій при «Сільському Господарі» у Львові в 1933—39 рр.; ст. на суспільно-гром. теми в журн. «Сільський Господар», «Діло» й ін.; з 1939 на еміграції, з 1950 в ЗДА.

Дучимінська Ольга (* 1883), уроджена Решетилівич, мати Оксани; гром. діячка, письм. і етнограф, наук. співр. Львівського Етногр. Музею АН УРСР. Оповідання «Обдурена», «Тайна людського серця», «По ранніх росах», «Мати», «Смерть Василька», «Клопоты Тимчи»; студії над фольклористичними працями Франка, про гуцульське мистецтво; біографія Н. Кобринської. З 1946 на заслання в Сибірі.

Дучинська Олександра (1860—1935?), гром. і пед. діячка, активний чл. укр. студентських орг-цій у Києві; автор укр. читанки і хрестоматії для недільних шкіл і шкіл для дорослих (1884—86); в 1910-их—20-их рр. начальниця приватної гімназії.

Дучинський Антін (1880—1928), історик і педагог, родом з Волині, чл. Полтавського Наук. Т-ва, співр. зб. «За століт», писав про РУП на Полтавщині.

Дучинський Микола (1860—1933), правник; чл. одеської укр. Громади; розвідник з пенітенціарного права.

Душечкін Олександр (1874—1956), агрохімік, росіянин з походження, який усе життя працював у Києві; з 1923 р. очолив катедру агрохімії (перша в СРСР) в Київському С.-Г. Ін-ті, з 1945 д. чл. АН УРСР; в 1946—53 рр. дир. Ін-ту Фізіології Рослин і Агрохімії АН УРСР; численні праці з агрохімії.

Душник Володимир (*1908), укр. громад. діяч і журналіст в ЗДА, родом з Галичини; ред. «Націоналіста» в Нью-Йорку (1936), «Вісника ОДВУ», згодом «України», співр. «Свободи», «Америки», «The Ukrainian Quarterly», ред. двотижневика «The Ukrainian Bulletin», який видає Укр. Конгресовий Комітет.

«**Душпастирь**», церк. двотижневик, виходив у Львові 1887—98, спочатку як додаток до ж. «Миръ», потім самостійно; вид. о. О. Бачинський, ред. о. Й. Комарницький; містив проповіді й різні розвідки.

«**Душпастирь**», церк. кат. місячник, офіц. орган еп. Оринського, виходив 1908—14, в Нью-Йорку (1908—10), потім у Філадельфії і Нью-Брітен (ЗДА) з ілюстрованим квартальним додатком для дітей «Зірка» (1913); ред. о. П. Понятишин, о. З. Орун і о. М. Залітач.

«**Душпастирь**», місячник, орган спархій Мукачівської і Пряшівської; виходив 1923—38 (Ужгород-Пряшів); ред. о. О. Ільницький.

Душпастирство у війську, христ. і нехрист. віровизнань, установлене в усіх сучасних збройних силах, за винятком комуністичних держав. Військ. духовники або капелани мають старшинські ранги з усіма привілеями, однак без наказодавчих прерогатив. Військ. парафії, подекуди з власними церквами і каплицями, існують при більших з'єднаннях і гарнізонах.

Військ. душпастирства мали місце вже у війську киянської доби і коз.-гетьманської держави. На Запор. Січі при церкві св. Покрови була впродовж двох століть військ. парафія із кількома священиками; також коз. (городові, сердюцькі і компанійські) полки мали військ. священиків та похідні церкви.

В легіоні УСС 1914—18 рр. було 5 капеланів, спершу М. Іжак і А. Пшеп'юрський, а з 1917 р. А. Базилевич, Є. Куплик і Ю. Фацієвич. Першими правос. військ. священиками у відроджених укр. збройних силах були від 1917 р. протоіерей П. Пашевський, М. Маринич

і А. Матеюк. Головними військ. свящ. — протопресвітерами правос. віровизнання в Армії УНР були: 1919 р. А. Матеюк, а після його смерті до кін. митрофорний протоіерей П. Пашевський, що очолював також зформовану в 1920 р. Гол. Управу Військ. Духовенства. До складу Армії УНР в різних дивізіях і полках входило бл. 20 військ. священиків; м. ін. польовим духовником в сх. київській групі ген. Тютюнника був теперішній митр. Укр. Правос. Церкви в ЗДА Іван Теодорович. Вийшли з військом на еміграцію протоіерей А. Волкович (5 Херсонська дивізія), В. Сукачів (2 Волинська дивізія), П. Пятаченко (3 Залізна дивізія) та ін. Гр.-кат. капеляном в Армії УНР був В. Кузьма. Душпастирські обов'язки в УГА виконували бл. 80 військ. духовників; їх очолювали А. Калята, І. Дидик, М. Іжак та вкінці призначений митр. Шептицьким ген. вікарій УГА В. Лаба. Духовником Орг-ції Нар. Оборони «Карпатська Січ» (1938—39) в Хусті був С. Сабол-Зореслав.

1 Укр. Дивізія («Галичина») мала 19 капеланів. Ген. вікарієм для дивізії й ін. військ. частин, в яких служили українці, був о. мітрат В. Лаба; дивізійними священиками були по черзі С. Нагаєвський, О. Стасюк і М. Левенець. В УПА перебували ряд священиків, що виконували обов'язки військ. духовників; кілька з них згинувло в боях.

Укр. вояки в австро-угор., поль. і чехослов. арміях мали власну духовну опіку в особі військ. духовників, призначуваних з-поміж українців.

Укр. військ. духовенство, виконуючи свої обов'язки понесло й великі втрати; напр., з Армії УНР А. Матеюк розстріляний денікінцями, М. Маринич розстріляний більшовиками, з УГА — померли від тифу або полягли в боях — П. Кашуба, Я. Фецак, В. Ганицький, Т. Чайковський й ін. З. Стефанів

Дювернуа Олександр (1840—86), рос. філолог, славіст і індоевропеїст; присвятив кілька праць старо-укр. пам'яткам (Архангельське євангеліє, Ізборники Святослава).

Дюжиков Павло (1836—90), справжнє прізвище Ірошників, співак родом із Слобожанщини, тенор Маріїнського Театру в Петербурзі, м. ін. у 60-их рр. виконавець партії Андрія в опері «Запорожець за Дунаєм».

Дядини, давній звичай на Центр. Україні справляти у вівторок першого тижня після Великодня поминки по дядьках і тітках.

Дядинюк Василь (1900—45), маляр і графік, родом з Поділля. Студіював у О. Новаківського у Львові, 1930—33 ке-

рував школою рел. мистецтва при манастирі Студитів у Львові. Стилiзацiї в дусi укр.-вiзант. стилю, розписи церков, книжкова i пром. графiка. Виставляв у Львовi, Парижi, Варшавi.

Дядиченко Вадим, сучасний iсторик, наук. співр. АН УРСР; працi з iст. доби Мазепи, зокрема про С. Палiя; співавтор i чл. ред. «Iсторiї УРСР» (т. I. 1953).

Дядченко Григорiй (1869—1921), маляр, закінчив Академiю Мистецтв у Петербурзi (1894), викладав у Киiвськiй Мист. Школі М. Мурашка й у Школі Малярства, Скульптури й Архiтектури в Москві; реалістичні працi з елементами імпресiонiзму: пейзажi України, портрети, жанр, натюрморт.

Дядюша Сергiй (1870—1933), ген. штабу ген. поручник Армії УНР, до 1917 начальник штабу 6 рос. армії, в Укр. Армії — командир Волинського корпусу, згодом Херсонської групи, заступник начальника ген. штабу; помер на еміграції в Польщі.

Дяки, в правос. i кат. церквах церковнослужителі із світських людей, які не мають нiякого ступеня священства (у правос. Д. називають також псаломщиками). До обов'язків Д. належить церк. спів i читання, керування церк. хором, супровід священника під час виконування душпастирських обов'язків. Деякі Д. одержують привілей носити стихар під час церк. служіння (у католиків це вже не практикується). В княжу добу Д. входили до категорії «церк. людей» i підлягали т. зв. церковним судам. Вони від початку утримувалися на кошт церк. громади. Становище дяка визначало місцеве звичаєве право, залежно від епархії, а навіть парафії, причому він був у більшій залежності від громади, ніж священник. Д. перев. користувалися частиною (давніше третьою, а здебільша — меншою частиною, за місц. звичаєм) церк. землі i третьою ін. звичаєвих прибутків від церк. громади та мешкали в церк. будинку (в Росії від реформи 1869 i 1885). Подекуди Д. отримували натурою або грошима від родини т. зв. «роківщину». Здiбніших Д. iноді висвячували в диякони i священники; це явище було досить поширене в час, коли підупала духовна освіта; у 18 в. таких священників називали в Галичині «дячками». Подекуди, гол. на Центр. i Сх. Землях, становище Д. займали особи, які перервали освіту в духовних школах, та вихованці братських шкіл. Про спеціальну професійну освіту Д. маємо мало відомостей. На Сiчi iснувала на манастирському подвір'ї окрема школа, в одному відділі якої вчили тих козаків, що готувалися на Д., паламарів, дияконів. В 19—20 вв. відомі дяківські курси при

правос. i кат. єпископських катедрах чи монастирях, які тривали 2—3 рр. (iноді — кількамiсячнi), де вчили насамперед практичні дисципліни (церк. спів, устав), а також скорочено догматику, церк. історію, пастирське богослов'є й ін. Ці курси підлягали місц. єпископам; подекуди для курсантів iснували бурси. На Зах. Укр. Землях діяли між двома світовими війнами правос. дяківські курси в Крем'янці i Яблочині, а під час другої війни — в Луцькому. На Буковині була школа для дяків в Чернівцях при

Дяківська бурса у Львові

правос. митрополичій резиденції. В Перемiшлi для підготовки гр.-кат. Д., кваліфікованих також для навчання, створено 1817 р. дяко-учительський ін-т («Заведеніє пѣвческо-учительское»), дир. якого був крилошанин І. Могильницький; школа для дяків iснувала також у Львові. На Закарпатті кваліфіковані Д. виходили із Гр.-Кат. Півцоучительської семінарії в Ужгороді. Крім Д. з професійною освітою i «грамотами» (одержаними у висліді іспиту перед спеціальною епархіяльною комісією), були в більшості менших i бідніших парафій ще Д.-аматори з селян. Кількість кваліфікованих Д. постійно зростала; напр., в Галичині до 1914 їх було 6%, а в 1930-их рр. понад 60%.

Окрема ділянка діяльності давніх Д. — навчання грамоти. Вже з 11 в. Д. вчили початкової освіти дітей багатших батьків приватно або усіх при церкві; Д.-учителів в 14—18 вв. називали «дида-скалями» або «бакалярами». В 16—17 вв. на Україні були широко відомі мандрівні Д.-учителі, які залишали Киiвську Академію чи ін. колегії та за умовлену нагороду вчили дітей священників, коз. старшини чи міщан; їх жартома називали «пиворізами». Перепис 1782 в Росії припинив інституцію «мандрівних Д.»; Д. були прикріплені до певного місця i там могли виконувати церк. служіння. В парафіяльних школах до кін. 19 в. вчили перев. Д.-учителі; ці дяківські школи iснували поруч із запровадженими з кін.

18 в. урядовими школами. Уряд боровся проти дяківських шкіл, але серед українців ці школи користувалися більшою популярністю, ніж чужі духом і режимом офіц. школи; напр., в Ніжені на поч. 19 в. у Д. вчилася вдвічі більше дітей, ніж в урядовій міській школі. Стан і рівень навчання в них був низький; Д. вчили за букварем, часословом і псалтирем; здібніші з учнів переходили до «ірмолосної» кляси співу, з якої виходили нові Д. Такий самий стан існував на зах. землях під Австрією; уряд погодився, за браком фахових учителів, щоб в початкових церк. школах учили Д. 1788 придворна ухвала звільняла дяковчителів від військ. служби, зате домінії перешкоджали нар. освіті, навіть у цій примітивній формі, і масово висилали Д. в рекрути. Не зважаючи на це, в першій пол. 19 в. початкова нар. освіта українців під Австрією й Угорщиною залежала майже виключно від священника і дяковчителя; на Закарпатті цей стан тривав довше.

Д. також виконували корисну суспільну функцію на селі; з огляду на те, що належали довгий час до найосвіченіших людей між селянами, вони були звичайно громадськими писарями, а згодом організаторами хорів, культ.-осв. життя.

В Галичині існувала окрема проф. орг-ція т-во «Взаємна Поміч Д.» з осідком у Львові; довголітніми гол. т-ва були о. Є. Дуткевич і о. В. Лончина. Т-во видавало орган «Дяківські Відомості» (1923—39). В Коломиї група Д. видавала двотижневик «Голос Дяків» (1923—25) і ін. Першим становим органом гал. Д. був «Дяковський Гласъ» (1895—1910), пізніше «Голос Дяків» (1910—14), видаваний у Станиславові. На Буковині правос. Д. видавали «Дяківські Відомості» (1910—14).

На еміграції правне становище Д. неокреслене; вони залежать від церк. громади і свящ., при чому найкращим є матеріальне становище Д. в ЗДА; там назагал працюють кваліфіковані Д., вони одночасно є диригентами хорів та навчають в церк. школах (дяковчителі).

Р. М.

Дяків Леонтій (1905—1943), кат. діяч, працював зокрема серед укр. ремісничої і роб. молоді Львова, співорганізатор свята «Укр. Молодь Христові» (1933), один із засновників кат. орг-ції молоді «Орли»; загинув у нім. концентраційному таборі в Ашвіці.

Дяків Осип, див. Горновий.

«Дяковський Гласъ», місячник, орган гр.-кат. дяків галицьких і їх товаришів, виходив у Станиславові 1895—1914; з 1910 р. п. н. «Голос Дяків»; ред. Г. Полотнюк (1895—1903) і В. Майба.

«Дяківські Відомості», місячник, орган правос. церк. співців, виходив у Лукавці на Буковині 1910—14.

«Дяківські Відомості» (спершу «Д. Вісті»), місячний становий орган Т-ва Взаємна Поміч Дяків у Львові, виходив у Львові 1923—39; ред. Р. Криштальський (1923—25) і Я. Харина (1926—39).

Дякло, податок натурою (збіжжя, худоба, харчі), що його платили у В. Князівстві Лит. всі піддані на утримання княжого двора. З пол. 16 в. плачення Д. було перенесене на панів: селяни платили його під назвою «Д. панам».

Дяков Олександр (* 1873), педагог, родом з Харківщини, проф. педагогіки Харківського Ін-ту Нар. Освіти, д. чл. Укр. Н.-Д. Ін-ту Педагогіки в Харкові; філос.-пед. статті в журн. «Вера и разум» (до 1917) і в сов. журн. «Шлях Освіти» і «Радянська Освіта».

Дяконенко Володимир (* 1890), математик, доц. Укр. Високого Пед. Ін-ту в Празі; праці з теорії імовірностей і обернена теорема Ляпласа. З пол. 1930-их рр. працював на Волині.

Дятел (*Dryobates*), гніздовий птах, дуже розповсюджений у лісах України, корисний для лісового госп-ва; довж. тіла 15—25 см; на Україні поширені види: Д. звичайний (*D. major* L.), Д. білоспиний (*D. leucosotus* Bechst.), Д. малий (*D. minor* L.), Д. середній (*D. medius* Bechst.) та ін.

Дятлів Петро (* 1880), гром. діяч, журналіст; чл. РУП, пізніше УСДРП, 1907 ред. нелегального часопису «Соціал-Демократ» у Полтаві; під час першої світової війни працював у Союзі Визволення України; перейшов на бік большевиків і брав участь в ком. в-ві в Відні; згодом повернувся на Україну; після арешту в 30-их рр. доля невідома.

П. Дятлів

Дячан Пилип, гр.-кат. свящ., гал. педагог, класичний філолог, проф. Варшавського Ун-ту; автор критики граматики М. Осадици (1864), низка праць з грец. філології й старовини, м. ін., «Геродот и его музы» (1877) та однієї з перших укр. шкільних граматик «Методична граматика языка малорусского» (1865, також поль. мовою).

Дяченко Вадим (1875—1954), математик і фізик, чл.-кор. АН УРСР, керівник катедри заг. математики Київського Ун-ту.

Дяченко Григорій (* 1896), композитор

і співак, закінчив Празьку Консерваторію по композиції у Й. Сука, був солістом опери в Оломоуці (Чехія); «Симфонічна поема», «Думка» на малу оркестру, струнний квартет.

Дяченко Дмитро (*1887), архітект, родом із Таганрогу; працював перев. в Києві. Пропагатор укр. архітектурного стилю на основі барокко, перший дир. Архітектурного Ін-ту в Києві (1918), викладав в ін. високих школах. Серед споруд Д. відомі школи на Полтавщині, Іст.-Археологічний Музей у Кам'янці, Лісоінженерний Ін-т у Голосіві, житлові будинки в Києві й ін.; теоретична розвідка — «Будова села» (1924). Праці Д. в стилі укр. барокко викликали в 30-их рр. широку дискусію і офіц. засудження. 1937 р. примушений був переїхати до РСФСР.

Дяченко Петро (*1895), полк. Армії УНР, 1919 командир окремого кінного запор. дивізіону ім. П. Болбочана, згодом кінного полку Чорних Запорожців, учасник Зимового походу; 1928—39 контрактний майор в поль. армії, 1944 —

45 командир 3 укр. полку і протипанцерної бригади «Вільна Україна» Укр. Нац. Армії; тепер в ЗДА.

Дяченко Юлія (*1912), малярка, родом з Донбасу, закінчила Київський Художній Ін-т (учениця Ф. Кричевського); багато працювала над гуцульськими мотивами.

Дячук-Дереюк Андрій (1817—89), гуцульський церк. різьбар, жив у Криворівні.

Дьяконов Михайло (1855—1919), рос. історик права; побіч студій історії права Моск. держави, Д. досліджував староруське право. Основна синтетична праця: «Очерки общественного и государственного строя Древней Руси» (4 вид. 1926).

П. Дяченко

Е

Еберт (Ebert) Макс (1879—1929), нім. археолог, проф. Берлінського Ун-ту, дослідник праіст. Сх. Європи, почесний чл. Всеукр. Археологічного Комітету ВУАН; дав першу синтезу археології Центр. і Сх. Земель України: „Südrussland im Altertum“ (1921), „Reallexikon für Vorgeschichte“. Bd. XIII: Ukraine (1924—29).

Еварницький Дмитро, див. *Яворницький Дмитро*.

Евенбах Семен (1864—1938), довголітній (бл. 30 р.) техн. декоратор Київ. опери. З численних праць особливо вирізняються «Ніч перед Різдом» (нічний шпаш), «Спляча Красуня» (подорож річкою), «Нерон» (пожежа Риму) та ін. Його учнями були Д. Нарбут, О. Лернер й ін.

Еверарді Камільйо (1825—99), співак-баритон, родом бельгієць, у 1890-их рр. вчитель співу у Київській Музичній Школі, де вчив чимало укр. співаків.

Еверс (Evers) Йоган Філіп Густав (1781—1830), нім. історик, проф. ун-ту в

Дорпаті; праці з іст. Київської держави і давнього права, гол. про «Руську Правду».

Евкалипт (*Eucalyptus viminalis* Labill.), вічнозелене дерево з родини миртових родом з Австралії. На укр. землях Е. розводять як декоративний і для лікувальної етерової олії на чорноморському узбережжі Кавказу від Сочі на південь.

Евкомія (*Eucomia ulmoides* Oliv.), дерево до 15 м висоти з родини евкомієвих родом з Китаю, в листях, корі і корінні якого міститься гутаперча; Е. розводять на чорноморському узбережжі Кавказу в формі дерев і кущів до 4 м висоти.

Евксинський Понт, Гостинне море, старогрец. назва Чорного моря.

Евпаторія (VIII—14), м. обл. підпорядкування в зах. Криму над Чорним м., 28 000 меш. (1933). Важливий морський і грязьолікувальний (Майнакське оз.) курорт; лікування туберкульозу костей, лімфатичних залоз, шкіри, хвороб обмі-

ну речовин тощо. Невелика пристань, рибна пром-сть. Поблизу Е. було в античні часи грец.-скитське м. Керкініт-да. В 16—17 вв. на місці Е. існувало

Евпаторія

укріплене тат. м. Гезлев, переіменоване після зайняття Росією 1783 р. на Е.

Евразійство, ідеологічно-політ. течія серед рос. інтелектуалістів на еміграції в 20—30-их рр. 20 в., яка проголошувала геогр. і культ.-політ. єдність простору Рос. Імперії (Сх. Європа і Півн. Азія) та його окремішність від Європи й Азії. Рос. народові й православію, за Е., належить духовий і політ. провід в «Евразії», яка своє іст. коріння виводить від тат. спадщини, царської імперіалістичної політики і месіаністичного правос. вчення про «Третій Рим». До євр. культури і до зах. політ. систем ідеологи Е. ставилися крайньо вороже. Евразійський рух також негативно настановлений до укр. нац. проблеми, як і до питання нац. політ. самовизначення народів Росії, а навіть до їхньої культ. самотності. Укр. культуру євразійці вважали за побутовий варіант заг.-російської; її підвищення до нац. культури вони розцінювали шкідливим для Е. явищем. Гол. речниками Е. були: кн. Н. Трубецькой, Г. Флоровський, В. Ільїн, С. Франк, Л. Карсавін, а з учених укр. походження — П. Савицький і Г. Вернадський. Вони видавали в період між двома світовими війнами зб. «Евразійський Современник», «Евразийская хроника» й ін.

Література: Мицюк О. Евразійство. Прага 1930.

Европеїзми (також неслухно називані інтернаціоналізмами), рід *етранжизмів* в укр. мові, слів, що є в більшості євр. мов, гол. на поняття з ділянок модерної техніки, медицини, філософії, моди, побуту, спорту, військ. справи, адміністрації тощо; за походженням це або давні, або новоутворені *латинізми* (агрегат), *грецизми* (телефон), *галліцизми* (з франц. мови: батальйон), *англізми* (спорт).

Еган (Egán) Едмунд (1841—1901), угор. економіст ірландського походження; в

90-их рр. з доручення мін-ва хліборобства в Будапешті дослідив соц. і госп. відносини на Закарпатті. Е. ствердив важкий стан укр. сіль. населення, його експлуатацію лихварями і домагався негайних реформ. Праця Е. «Екон. положення руських селян в Угорщині» (1901) появилася також укр. мовою.

Едінбург (Edinburgh), м. у Великобританії, столиця Шотляндії, 468 000 меш. (1955); пром. і культ. осередок з багатьма середньовічними пам'ятниками; з 1947 р. невелика укр. громада (400 осіб), укр. кат. церква, осідок окружної ради Союзу Українців Британії та прихильної до українців Шотляндської Ліги Європейської Свободи.

Едмонтон (Edmonton), гол. м. провінції Альберта в Канаді, 173 000 меш., у великому Е. бл. 260 000 (1956); зал. вузол, аеропорт, пром. і торг. осередок; торгівля збіжжям, рафінерії нафти, хем. фабрика, в околиці копальні вугілля.

Українці почали оселятися в Е. в 1900-их рр.; їх ч. швидко зростало: 1941 р. — 6 070, 1951 — 17 300 (10,9% усього населення); тепер у великому Е. бл. 20—22 000 укр. меш.; працюють в пром-сті, торгівлі і вільних професіях. Рел. життя скупчується в 7 укр. кат. і 1 правос. парафіях; деякі українці належать до рос. правос. церкви й прот. віровизнань; перша церква збудована 1904

Укр.-кат. катедра св. Йосафата в Едмонтоні (нині укр. кат. катедра св. Йосафата, перебудована і відкрита 1947 р.). В Е. з 1948 р. осідок укр. кат. екзархату, з 1956 єпархії (перший єп. Ніль Саварин) і кан. провінції оо. Василіян, ряд монастирів, виховних і культ. інституцій, м. ін. дівочий Ін-т св. Йосафата (з 1945), хлоп'ячий Ін-т св. Василя (з 1948), правос. виховний Ін-т ім. М. Грушевського (тепер св. Івана), нар. доми — кат., правос. і Укр. Нац. Об'єднання. В Е. перебувають провінційальні управи *Комітету Українців Канади* (КУК), *Укр. Нац. Об'єднання* (УНО), *Братства Українців Католиків* (БУК), *Ліги Укр. Кат. Жінок* (ЛУКЖ), *Союзу Українців Са-*

мостійників (СУС), дві друкарні й ін.; видавалися газ. «Новини» (1913—15), «Поступ», згодом «Наш поступ» (1915—27), «Західні Вісті» (з 1927), які появляються донині як тижневик «Укр. Вісті»; в Е. також почав виходити «Новий Шлях» (1929), тепер у Вінніпегу. В Альбертійському Ун-ті викладає славистику О. Старчук; при бібліотеці є укр. відділ ім. Р. Гонсета. Мером м. Е. з 1951 р. є українець В. Гавриляк. Завдяки поважному ч. українців, рядові установ і навколишнім перев. фермерським укр. скупченням, Е. став природним центром українців Зах. Канади. Р. М.

Едуарде Борис (1860—?), скульптор, закінчив Академію Мистецтв у Петербурзі (1886) і школу Антокольського в Парижі; з 1885 виставлявся в Одесі; «Картина» (за мотивами Шевченка), мармурові композиції «Обличі її...», «Мойсей», «Шурка»; скульптурні прикраси для севастопільського музею, пам'ятник Суворову в Очакові й ін.

Ейнгорн Віталій (1862—?), рос. історик, співр. «КСт.», відомий працями про політ. і культ. взаємини України та Московщини в 17 в.: «Дипломатические сношения московского правительства с Правобережной Украиной в 1673 г.» (1898), «Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича» (1899) та ін.

Ейхвальд (Eichwald) Карл (1795—1876), природознавець нім. походження, проф. Віленського Ун-ту, згодом високих шкіл у Петербурзі; праці про природу Сх. Європи, в яких міститься багато матеріалу про укр. землі, зокрема з ділянки фавни і палеонтології „Zoologia specialis“ (I—III, 1829—31); „Naturhistorische Skizze v. Lithauen, Volhynien u. Podolien“ (1830) та ін.

Ейхельман Отто (1854—1943), учений правник, спеціаліст різних ділянок держ. і міжнар. права; проф. Київського Ун-ту, а на еміграції проф. і декан УВУ, проф. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах і Високого Пед. Ін-ту в Празі; д. чл. НТШ. В 1918 р. Е. активно включився до укр. держ. роботи, працюючи в мін-ві торгівлі й пром-сти і в мін-ві закордонних справ УНР на становищі товариша міністра. Е. брав участь в 1918 р.

О. Ейхельман

в переговорах укр. уряду з Австрією і Німеччиною (екон. конференція) і з сов.

Росією. На еміграції віддався гол. наук. діяльності. Важливіші праці укр., нім. і рос. мовами: «Військ. зайняття неприязельської території» (докторська дисертація), «Проект конституції основних держ. законів УНР», «Сучасний культ. розвиток міжнар. права», «Промислове право», «Основи права», «Історія держ. конституції» й ін.

Екблєм (Ekblom) Рікард (* 1874), швед. славіст, проф. ун-ту в Упсалі. Праці з балто-слов. іст. фонетики й топонимстики, зокрема про походження сх.-слов. повноголосу, про місцеві назви й слова варязького походження на Україні й у Росії і про постання слов. інтонацій.

Екебляд Християн (1800—77), психолог швед. походження, учень Д. Велланського, проф. (1835—70) і ректор Ніженського Ліцею; «Зоопсихологія» (1839) і нарис психології в дусі школи Шеллінга (1872).

Екзарх (з грец. керівник), ієрархічний титул у Сх. Церкві часів перших Вселенських Соборів. Е. — посланець патріарха з постійними функціями там, де того вимагали потреби патріархату, найчастіше щоб зберегти в залежності від патріарха якусь церк. провінцію, яка хотіла відокремитися. У Болгарії Е. звався її первоієрарх з найдавніших часів. У Візантії титул Е. часто діставала особа для виконання тимчасових важливих доручень. Після усунення патріархату в Росії титул Е. носив митр. С. Яворський. Цей титул належав також первоієрархові Грузії. Титул Е. на Україні у другій пол. 16 в. надав патріарх Ієремія II єп. луцькому К. Терлецькому, доручаючи йому протидіяти унійним задумам митр. М. Рагози. Титул Е. мав також митр. ІІ. Могила. В 1821—37 рр. правос. автономна церква на Україні творила екзархат; Екзархами були архиеп. М. Єрмаков і митр. К. Дяков.

Митр. Київський теперішньої Рос. Правос. Церкви Йоан (Соколов) носить титул Е. України; з цим титулом не зв'язані ніякі юрисдикційні функції.

У найновіші часи укр. кат. єпископи в ЗДА (та ще недавно в Канаді) носять титул Е. (філадельфійський, стамфордський, пітсбурзький), здійснюючи звичайну єпархіальну владу над вірними сх. обряду на території зах. (латинської) Церкви з доручення папи як вселенського патріарха Кат. Церкви. В 1951 р. засновано екзархат для вірних сх. обрядів, в тому ч. для українців у Бразилії, а в 1957 р. для українців католиків у Великобританії. Р. М.

Екземплярський Яків († 1929), дипломат на рос. службі; перед першою світовою війною і під час війни — консул у Львові й Парижі; 1917—19 заступник

гол. Укр. Нац. Ради в Парижі. Е. працював на полі франц.-укр. культурних взаємин.

«Економіст», екон.-госп. місячник Крайового Союзу Ревізійного у Львові в 1904—14 рр.; ред. М. Коцюба (1904), К. Паньківський (1905—08), А. Жук (1909—14); співробітники І. Петрушевич, К. Кульчицький, В. Доманицький та ін.

Економічна географія, ділянка географії (антропогеографії), що досліджує госп. діяльність людини і розміщення продуктованих нею дібр, залежно від геогр. середовища. Вивчення Е. г. України довго було зв'язане з вивченням географії України взагалі (див. *Географія*). Вперше Е. г. всіх укр. земель подана в підручнику С. Рудницького („Ukraine, Land und Volk“, 1916); перші посібники Е. г. України з'являються з 1918 р. з метою вивчення екон.-геогр. підстав молоді укр. держави (праці В. Кістяківського 1918, С. Остапенка 1920, В. Садовського 1920, В. Геріновича 1920 і найкраща — І. Феценка-Чопівського 1922; всі вони охоплюють лише Центр. і Сх. Укр. Землі). Е. г. УСРСР представляють в 1920-их рр. К. Воблий (найкращий посібник, численні видання), О. Сухов, Ф. Матвієнко-Гарнага і після довгої перерви цінний двотомник, виданий Ін-том Економіки АН УРСР («Нариси екон. географії УРСР», К. 1949—52). Е. г. всіх укр. земель подана в підручнику «Географія України» і в «Атласі України» В. Кубійовича; укр. підсоветські землі представлені в нарисах Е. г. всього СРСР (найцінніші — двотомники за ред. С. Бальзака і В. Васютина, Я. Фейгіна 1940 та найновіший за ред. Г. Черданцева, Н. Нікітіна і Р. Тутихіна 1956—57).

Економічна наука на Україні, як окрема галузь наук. діяльності розпочалася госп.-статистичним дослідженням окремих укр. земель. Між першими працями був опис Лівобережжя («Топографическое описание Малой России» 1770—80). Економіка тут йшла поруч з геогр. описом даної території; подібного характеру були описи Півд. України. Екон. знання популяризували природознавці Києво-Могилянської Академії, укр. фізіократи кін. 18 і поч. 19 в., Філотехн. Т-во в Харкові, основоположники наук. агрономії на Україні — брати П. і А. Прокоповичі та ін.

Представниками екон. фізіократичної думки на Україні були Я. Козельський і В. Каразін; зокрема останній ставився критично до аграрного феудалізму і кріпацтва, обґрунтовував економістність тру-

дового сел. госп-ва, підкреслював користі вільного товарообміну. Він же був першим на Україні теоретиком вартости грошей.

В 19 в., у висліді дослідів окремих областей України (губ., а навіть пов.), з'явилася низка статистично-екон. описів. Були це приватно проведені дослідження укр. науковців, як, напр., М. Арандаренка («Записки о Полтавской губернии», 3 тт. 1848—52), А. Скальковського («Опыт статистического описания Новороссийского края», 2 тт. 1850), або виследи збірних праць офіц. установ, напр., рос. ген. штабу, Комісії для обслідування Київ. учбової округи (вчений секретар і ред. Д. Журавський), яка збирала цінний матеріал про госп-во Центр. і Сх. Земель. Значний вклад у монографічне вивчення госп-ва України внесли Півд.-Зах. Відділ Рос. Геогр. Т-ва, Півд.-Зах. Відділ Рос. Експортної Палати (велика збірна праця «Весь Юго-Западный Край» 1913), окремі земства й ін. Особливі заслуги у вивченні госп-ва України мало статистичне бюро полтавського земства. Найвидатнішим із земських статистиків був О. Русов, який виховав ряд учнів (див. *Статистика*).

Першу катедру політ. економії на Україні відкрито в Харківському Ун-ті на поч. 19 в.; вів її німець Л. Якоб. Згодом там викладали К. Павлович, Т. Степанов (представник англ. класичної екон. школи і автор першого в Росії підручника політ. економії) й ін. Катедру політ. економії в Києві займали І. Вернадський, М. Бунге (обидва представники екон. лібералізму), М. Яснопольський та ін. Останній в праці про геогр. розподіл держ. прибутків і видатків Рос. Імперії перший звернув увагу на екон. визиск України Росією.

З рядів Київської Громади вийшли такі видатні економісти-соціологи, як М. Зібер (теоретик марксистського напрямку) і С. Подолинський, економіст і етнограф П. Чубинський, економіст Т. Рильський й ін. Зібер радше підкреслював у марксизмі іст. детермінізм, розвиток продукційних сил, ніж політику і класову боротьбу, Подолинський теж сприйняв був політ. економію К. Маркса, але під кінець в питанні трудової теорії вартости він висунув тези, які поставили його поза марксизмом; він зробив спробу природничої інтерпретації теорії вартости. В 1870—80-их рр. між Зібером і ліберальною екон. школою, репрезентованою київ. катедрою політ. економії (М. Бунге й ін.), точилася теоретично-екон. полеміка. Від марксизму почав також найвидатніший укр. учений-економіст М. Туган-Барановський, який потім піддав марксизм

ґрунтовній критиці, зараховуючи себе до ревізіоністів-плюралістів. В історії евр. політ. економії погляди Туган-Барановського зайняли перехідне місце поміж клясичною політ. економією 19 в. з її об'єктивною теорією вартости, наголосом на екон. закони й продукцію і сучасною політ. економією 20 в., яка виходить з суб'єктивної вартости й наголошує розподіл. Працею з теорії кон'юнктурних циклів Туган-Барановський здобув собі світове ім'я; він відомий також як провідний теоретик кооперації.

На Зах. Укр. Землях екон. досліді концентрувалися перев. в установах крайового союму й виділу і друкувалися в офіц. виданнях (поль. і нім. мовами). Укр. автори (В. Барвінський, І. Франко, Б. Навроцький, К. Паньківський, І. Петрушевич, Т. Войнаровський-Столобут, В. Будзинівський й ін.) писали на госп. теми в заг. й екон. пресі, а з 1909 р. в окремому вид. Суспільно-статистичної комісії НТШ «Студії з поля суспільних наук і статистики» (5 тт. до 1914). Помітною подією в екон. житті Зах. Укр. Земель був скликаний в 1909 р. Просвітньо-Екон. Конгрес, який, крім практичного значення, мав вплив на поглиблення дослідів екон. проблематики.

Укр. Е. н. збагатили досліді в царині екон. історії укр. істориків другої пол. 19 і поч. 20 в., зокрема В. Антоновича, О. Лазаревського, І. Луцицького, М. Владимирського-Буданова, П. Єфименка, М. і О. Грушевських, Д. Багалія, М. Василенка, М. Довнар-Запольського, М. Плохинського, В. Модзалевського, І. Джиджори, І. Крип'якевича та багатьох ін.

На поч. 20 в. ряд укр. економістів науково і публіцистично з'ясовували стан госп. залежності і визиску України; м. ін. авторами цих праць були М. Стасюк, М. Порш, Д. Сіромаха, П. Соколов, А. Ільченко. На екон. теми писав теж М. Гехтер, зокрема в чужій пресі.

Револуція 1917 р. і створення своєї держави дали нові можливості для розвитку укр. Е. н. В першу чергу задовольнялася гостра потреба в екон. характеристичі України як самостійного госп. комплексу (див. Економічна географія); тоді з'являється низка розвідок про нар. госп-во України (в тому ч. і чужими мовами) С. Рудницького, В. Тимошенка (про екон. взаємини України і Росії), І. Феценка-Чопівського, Х. Лебідь-Юрчика, В. Мазуренка й ін.

Наук.-екон. досліді зосереджувалися в УАН, де в Соц.-Екон. Відділі створено такі катедри: статистики, економії торгівлі та пром-сти, науки про фінанси, політ. економії, іст. нар. госп-ва. Між

академіками в 1920-их рр. були економісти — М. Туган-Барановський (перший гол. Соц.-Екон. Відділу), В. Косинський (сіль. госп-во), Р. Орженецький (теоретична економія), М. Птуха (статистика), К. Воблий (пром-сть, торгівля), В. Левитський (екон. історія), О. Шліхтер (сіль. госп-во). При УАН існувало Т-во Економістів. Зокрема належить відзначити праці академіків К. Воблого (гол. Комісії для вивчення нар. госп-ва), Л. Яснопольського (гол. Комісії для вивчення фінансових справ). Комісії видавали свої «Праці» в «Збірниках Соц.-Екон. Відділу»: «Праці семінару для вивчення нар. госп-ва України» (6 тт.), «Праці Комісії для вивчення нар. госп-ва» (3 тт.), «Праці Комісії для вивчення фінансових справ» (5 тт.) та ін., в яких співробітничали також А. Ярошевич, П. Кованько, А. Синявський, П. Фомін, П. Височанський, О. Плевако, С. Підгаєць, Є. Сташевський й ін. Низка екон. праць була опублікована в зб. Кабінету для вивчення Поділля, у «Віснику Одеської Комісії Краєзнавства» (секція вивчення природних багатств, 5 випусків), в «Записках Одеського Наук. при ВУАН Т-ва» (секція соц.-іст., 5 тт.). Багато екон. матеріалу містили наук. записки ін-тів нар. госп-ва в Києві (п. н. «Техніка, Економіка і Право») і Одесі (п. н. «Господарство та Право»). Значну дослідну працю провели в 1920-их рр. Сіль.-Госп. Наук. Комітет України, Київ. наук.-дослідна катедра с.-г. економіки (керівник С. Веселовський), Статистичне Управління України та ін. інституції.

Продовжується дослідження екон. ресурсів УССР, наслідком чого з'являються праці: В. Крамарева («Гірнична пром-сть Правобережжя України» 1926), Я. Діменштайна («Уголь, руда и железо в их взаимной связи» 1927), А. Альтермана («Хлебные ресурсы Украины»), М. Тенети («Гол. продовольчі хліба України» 1930) й ін. Розуміння України як самодостатньої екон. одиниці виявилось в працях про зовн. торгівлю М. Шрага, Г. Кривченка, А. Копорського, О. Попова. У зв'язку з працями над першою п'ятиліткою вийшли збірні праці: «Естественные производительные силы УССР» (1928), «Шляхи нар.-госп. розвитку УССР» (1928), «Степова Україна» (1930).

В 1920-их рр. широко розгорталася досліді екон. іст. в працях істориків М. Слабченка, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, П. Клименка, М. Тищенка, П. Федоренка, П. Клепацького, О. Барановича, В. Дубровського, А. Єршова, Д. Соловія, А. Козаченка, О. Варнеке, Т. Слабченка, І. Бровера та багатьох ін.

На підставі наук. дослідів укр. економістів та істориків кін. 1920-их рр. було поставлено на порядок дня питання про екон. взаємини України й Росії. В. Доброгаєв (в ж. «Хозяйство Украины», 1928) доводив, що Україна віддає за свої межі по лінії держ. бюджету більше засобів, ніж одержує на свої потреби, а М. Волобуєв (в ж. «Більшовик України», 1928) поставив одверто тезу про колоніальний визиск України. Цей напрямок укр. екон. думки був гостро засуджений урядовими колами як екон. націоналізм («волобуєвщина»). В 1930-их рр., у зв'язку з заг. репресіями на Україні, Е. н. підупала; праця скорочених екон. дослідних установ та небагатьох укр. економістів зводилася до техн.-виробничих завдань.

В цей час Е. н. продовжувала розвиватися на Зах. Укр. Землях і на еміграції. У Львові укр. економісти гуртувалися при НТШ (Комісія Економіки, Соціології і Статистики) та кооп.-госп. установах. В ділянці Е. н. працювали в Галичині — К. Левицький, К. Кoberський, Ю. Павликовський, С. Кузик, К. Кульчицький, Е. Храпливий, А. Жук, В. Несторович, на Буковині — Л. Когут, на Закарпатті — М. Творидло та ін.; в царині екон. іст. — І. Витанович, Р. Зубик, І. Карпинець. Укр. Екон. Бюро у Варшаві видало ряд екон. праць, гол. з статистики (ред. В. Кубійович).

В Чехо-Словаччині укр. Е. н. розвивалася при Укр. Госп. Академії в Подєбрадах і УВУ в Празі. Тут діяли О. Одарченко, В. Тимошенко (згодом в ЗДА в Мішіґенському і Стенфордському унтах), О. Мицюк (досліди з госп. іст. Закарпаття), статистики Ф. Щербина і Л. Шрамченко, С. Гольдельман (праці з екон. політики), М. Добриловський, Л. Бич, І. Кабачків (фінансова наука), С. Бородаєвський, Б. Мартос, В. Коваль (кооперація) й ін. Праці їх друкувалися в «Записках Укр. Госп. Академії», виданнях УВУ та по різних журналах.

При Укр. Наук. Ін-ті у Варшаві діяв екон. відділ під керівництвом В. Садовського; тут з'явилася низка синтетичних праць про різні ділянки госп.-ва України — В. Іваницького, В. Іваниса, І. Івасюка, К. Мацієвича, І. Шовгорова, Е. Гловінського й ін. З істориків на еміграції в ділянці екон. іст. працював Д. Оляничин.

По другій світовій війні на еміграції працюють в різних ділянках Е. н. Р. Димінський (†1949), Е. Храпливий (†1949), М. Васильєв, М. Величківський, І. Витанович, К. Кононенко, Т. Сосновий, Ю. Студинський і ряд кол. професорів Укр. Госп. Академії в Подєбрадах, скупчених тепер в Укр. Техн.-Госп. Ін-ті, НТШ,

УВАН, гол. в Зах. Європі й ЗДА. В Ін-ті для вивчення ССРСР у Мюнхені дослідну працю ведуть укр. економісти Е. Гловінський, П. Кованьковський, Ф. Гаснко, А. Поплюйко, В. Марченко. З молодших економістів науково працюють по високих школах або дослідних установах ЗДА — Л. Добрянський, М. Дудра, М. Чировський, С. Процюк, В. Голубничий, Б. Винар й ін. Їх праці появляються в періодичних виданнях та окремими книжками, в тому ч. й чужими мовами, гол. англ.

В УССР нині Е. н. цілком підпорядкована поточним проблемам нар. госп.-ва. Ін-т економіки Відділу суспільних наук АН УРСР, заснований 1936 р., в основному розробляє районіві і галузеві екон. проблеми України. Майже виключно в цьому плані з'являються і праці про колгоспне госп.-во, легку пром.-сть, тваринництво і т. д. Ін-т економіки змігся видати в 1950 р. один том наук. записок.

Між вченими економістами, які тепер працюють в УССР в ділянці Е. н., треба згадати академіків Л. Яснопольського (†1957), М. Птуху, П. Першина; крім них, діють О. Нестеренко (дир. Ін-ту економіки АН УРСР), Д. Вірник, І. Романенко, І. Гуржій (історик екон. відносин) та ін. Поза межами України, здебільша в Ростові і Москві, працював видатний економіст П. Лященко (†1955). Останнім часом укр. екон. література в УССР поповнилася такими збірними працями: «Нариси розвитку нар. госп.-ва УРСР» (1949, 2 вид. рос. мовою 1954), «Нариси з іст. екон. думки на Україні» (1956), іст.-екон. нарис «Радянська Україна» (1957). В ділянці с.-г. наук дослідною працею займається заснована в 1954 р. Укр. Академія сіль.-госп. наук в Голосієві б. Києва, яка є одночасно дослідним і навчальним закладом (див. також ЕУ I, стор. 1028—31 і Агрономія, Економічна географія, Економічна преса, Кооперація, Статистика).

Література: Садовський В. Розвиток екон. думки на Україні. Життя і Знання. IV. Л. 1928; История русской экономической мысли. I, АН СССР. М. 1955; Полонська-Василенко Н. Укр. Академія Наук. I, Мюнхен 1955; Нариси з іст. екон. думки на Україні. АН УРСР. К. 1956.

Р. М.

Економічна освіта на Україні належить до молодих галузей навчання. Нижча Е. о. спочатку набувалася емпіричним шляхом, а з другої пол. 19 в. в деяких проф. школах, гол. сіль.-госп. Частина цих шкіл на Центр. і Сх. Укр. Землях утримували земства. Вища Е. о. (політ. економія, фінансова наука, що викладалася як фінансове право, і статистика) набувалася на правничих фак. ун-тів та на пром.-екон. фак. політехн. ін-тів. Лише в кін. 19 і на поч. 20 в. з'являються окремі торг. школи (сер. і нижчі сер.) та

комерційні ін-ти (в Києві і Харкові). В Галичині, поруч держ. фах. шкільництва, постало кілька укр. приватних закладів нижчої Е. о.

В УССР на базі кол. комерційних ін-тів та фах. права кол. ун-тів в 1920-их рр. створено ін-ти нар. госп-ва (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровське), які згодом диференціювалися за різними галузями екон. знання. Для сер. Е. о. існують технікуми, так само диференційовані за різними галузями (фінансово-екон., торг.-пром., кооп. й ін.). Після відновлення ун-тів (1934) при деяких з них утворено екон. фах., що служать гол. чином для підготовки викладачів.

Нині в УССР вищу Е. о. дають такі заклади: екон. факультети Київського і Харківського Ун-тів, Київський Фінансово-Екон. Ін-т (з фінансовим і пляновим фах.), Харківський Ін-т Радянської Торгівлі, Львівський Торг.-Екон. Ін-т (фах. торг.-екон., фінансово-екон., рахунково-екон. і товарознавства) і Одеський Кредитово-Екон. Ін-т (фах. кредитово-екон. і рахунково-екон.). Крім цього, існують екон. і інженерно-екон. фах. в сіль.-госп. ін-тах та деяких ін.

Стан Е. о. в УССР показує таблиця:

Рік	Інститути		Технікуми	
	Ін-тів	Студентів	Технікумів	Студентів
1928	4	3 551	4	1 867
1938—39	6	4 009	11	3 416
1955—56	6	8 931	34	14 734

На заочних і вечірніх курсах в 1955—56 навчалося: в ін-тах — 4 701, в технікумах — 14 416.

На еміграції існував в 1922—32 рр. при Укр. Госп. Академії в Подєбрадах екон.-кооп. фах. з аудиторним навчанням; відновлений 1945 р. *Укр. Технічно-Госп. Інститут* в Німеччині давав далі Е. о., а в УВУ в Празі і Мюнхені на фах. права і суспільних наук викладалися гол. екон. дисципліни. Крім того, в 1946—50 рр. існувала в Мюнхені *Укр. Висока Економічна Школа* (див. також *Сільсько-госп. освіта, Торговельна освіта*).

Є Г.

Економічна преса, періодичні вид. газетного чи журнального характеру, присвячені заг. екон. питанням або окремим галузям нар. госп-ва; Е. п. буває популярна і теоретично-наукова. Перші екон. часописи на Україні під Росією в кін. 19 і на поч. 20 в. з'являлися рос. мовою. Після 1905 виходило кілька часописів укр. мовою, які в популярній формі порушували перев. справи сіль. госп-ва. Першим укр. екон. органом був «Господар» (1869—72), присвячений госп-ву і пром-сті, що з'являвся у Львові; під тією ж назвою виходила 1898—1913 популярна газ. в Перемишлі. Спочатку в Станіславові (1879—82), а згодом у Льво-

ві (1883—87) з'являвся «Господарь и промышленник». Наук. характер мало вид. НТШ «Часопись Правничий і Економічний» (1902—14); теоретичним матеріалом були багаті журн. «Економіст» (1904—14) у Львові і «Наша кооперація» (1913—14) в Києві, що порушували гол. справи кооперації. На Буковині, в Чернівцях, суспільно-екон. питання розглядалися в двотижневику «Народне Богатство» (1908—10). Найповажнішим екон. журн. в період укр. державности була «Кооперативна Зоря» (1918—20) в Києві. На Зах. Укр. Землях по першій світовій війні з Е. п. теоретичним проблемам були присвячені «Технічні Вісті» (1925—39), орган Укр. Техн. Т-ва, «Кооперативна Республіка», видавана Ревізійним Союзом Укр. Кооператив (1928—39) і «Торговля і Промисл» (1935—39), орган купців і промисловців — всі у Львові.

В УССР помітними екон. журн. були: в Києві «Народное хозяйство Украины» (1919), в Харкові «Хозяйство Украины» (з 1923), що, українізоване 1928, виходило до 1930 п. н. «Господарство України» «Український Економіст» (1923—28), «Шляхи індустріалізації» (1928—31?) та ряд кооп. і сіль.-госп. періодичних видань. В 1920—30-их рр. Центр. Статистичне Управління України видавало кілька часописів, в яких публікувалося багато екон. матеріалу (див. *Статистика*). З ділянки фінансів з'являлися «Радянський Кредит» (1925) та орган наркомату фінансів УССР «Фінансовый бюллетень» (1923—26), згодом «На фінансовому фронті» (1930). На переломі 1931—32 рр. ці часописи перестали існувати; нині з'являються в УССР лише кілька журн. з сіль. госп-ва: «Механізація сіль. госп-ва», «Соціалістичне тваринництво» й ін. Від 30-их рр. на Україні немає наук. екон. періодики. В 1956 р. в колах АН УРСР ставилося безсумнісно питання про потребу видавати «Укр. Екон. Журнал». З 1926 р. екон. статті містяться в журн. «Більшовик України» (з 1952 «Комуніст України»).

На еміграції в Подєбрадах виходив неперіодично журн. Т-ва Укр. Економістів ЧСР — «Укр. Економіст» (1928—30), у Варшаві — «Торг.-Пром. Вісник» (1931—33). В ЗДА появляється з 1954 наук.-популярний кварталник «Укр. Господарник»; в Торонто виходить з 1956 суспільно-госп. двотижневик «Розбудова». Газ. «Сучасна Україна» (Мюнхен) видає з 1955 місячний екон. додаток. Статті на екон. теми містять також ін. укр. часописи ЗДА, Канади й Європи (див. також *Кооперативна преса*, с.-г. часописи в ст. *Агрономія, Статистика, Економічна наука*).

Література: Масютин Ю. Провінційальна екон. преса на Україні. Голос Друку, ч. I. Х.

1922; Жук А. Укр. госп.-кооп. преса. Госп.-Кооп. Часопис, ч. I. Л. 1931; Лукасевич Л. Наша торг.-екон. преса. Пром.-Торг. Вісник, ч. IV. В. 1933; Животко А. Історія укр. преси. Регенсбург 1943. Р. М.

Економічні райони. див. Ради Нар. Госп-ва.

Екслібрис, наліпка, знак з рисунком на книжках, звичайно з написом „Ex libris“ (з книжок) і назвою бібліотеки чи прізвищем власника книгозбірні. В Європі Е. з'явився в кін. 15 в. Найстарший з відомих на Україні Е. міської бібліотеки м. Бардієва (на Пряшівщині) з 16 в., що зображує картуш з гербом міста; з кін. 16 в. відомі Е. бібліотеки оо. Василян у Холмі, з 17 в. Е. в Кам'янці Подільському. У пол. 18 в. укр. гравер І. Филипович виконав Е. бібліотеки Залуських з зображенням самої бібліотеки. В 17—18 вв. відомі Е. укр. коз. старшини, що почасти зустрічаються і в 19 в. У 20 в. дійшло до нового роз-

Екслібрис П. Ковжуна квіту Е. на Україні, завдяки передусім Ю. Нарбуту. Мотиви його Е. перев. геральдичні й алегоричні. Цікаві Е. того часу також В. Кричевського (старшого), О. Кравченка, О. Кульчицької.

У 20—30-их рр. великий вклад у розвиток і поширення Е. дав П. Ковжун, автор численних Е., що в них помітний вплив нового зах. мистецтва. Його заходами вийшов у Львові зб. сучасного укр. Е. з репродукціями. В той час над Е. працювали М. Бутвич, І. Падалка, О. Сахновська, Ю. Вовк, П. Холодний (син), Н. Хасевич, С. Пожарський, Л. Хижинський, В. Цимбал, С. Гординський, М. Осінчук, В. Січинський і ін. В 40—50-их рр. працюють робота О. Сахновської Я. Гніздовський, В.

Балас, О. Ліщинський, Ю. Кульчицький, М. Вілінський, М. Левицький.

1948 р. в ЗДА постало Т-во Укр. Е. з архівом (перший гол. М. Марковський). Про укр. Е. писали: І. Крип'якевич, Ф. Ернст, В. Січинський, С. Сильванський, П. Клименко, П. Ковжун, І. Крушельницький і ін. В. Січинський

Експлозивні (проривні) звуки, приголосні, при вимові яких відбувається зімкнення артикуляційних органів і їх

прорив струмом повітря з легенів. В укр. мові Е. з. репрезентовані фонемами п, б, т, д, ть, дь, к, г. Для розвитку укр. фонологічної системи характеристична рання втрата (10—11 в.) дзвінкого допарка г (що став тоді спірантом ɣ) до задньопіднебінного к та пізніше неорганічне введення ɣ в 14—15 в. з напливом етранжизмів (ɣніт), невідомого або рідкого і сьогодні в більшості півд.-сх. укр. говірок (почасти тому русифікаційний правопис 1933 р. відкинув окрему літеру ɣ). Бракує й палятальних допарків (кореляцій) до задньопіднебінних Е. з. та до губних (див. Паляталізація). О. Г.

Експорт, див. Зовнішня торгівля.

Експресіонізм, у пластичному мистецтві напрям, мета якого передати якнайвиразніше ідею твору без уваги на точність відтворення предмета. Підкреслення руху чи перебільшення деталю належить до особливо типових засобів вислову. Найчіткіший вияв Е. мав у Німеччині після першої світової війни.

Передвісником Е. в укр. мистецтві можна вважати «Розп'яття» Миколи Ге (1894). Е. не знайшов сприятливого ґрунту на Україні і не залишив багатьох представників. Більшою або меншою мірою до Е. належать: О. Новаківський, А. Петрицький, К. Єлева, О. Грищенко, О. Довгаль; з молодших — Ю. Кміт, В. Кивелюк, В. Ласовський, М. Радич, Ю. Соловій. У графіці експресіоністичні тенденції помітні на дереворитах В. Касіяна, В. Масютина, М. Бутовича. Представником Е. є (передусім у скульптурі) О. Архипенко, хоч він як експериментатор належить рівночасно і до ін. напрямів. Я. Г.

Е. у літературі, як і в образотворчому мистецтві, характеризується настановою на вираз ідеї коштом реальності, на діянню образу і звучання коштом змісту. В укр. літературі відгомін Е. не був довготривалий, хоч позначився в поезії, прозі і драмі. На поч. 1920-их рр. під впливом нім. експресіоністів (Газенклевєр, Бехер) писав В. Поліщук; оригінальним і свіжим був Е. Т. Осьмачки (перша зб. «Круча», 1922), пізніше М. Бажана. У драмі наближався до Е. М. Куліш («97», «Народний Малахій») і І. Дніпровський («Любов і дим», «Яблуневий полон»). У останнього типово експресіоністична також і проза («Долина утрів» й ін.). Виразні елементи Е. є в поезії і драмах І. Багряного. Але вже з поч. 1930-их рр., коли розпочалося силоміце навертання на «соцреалізм», Е. слабне й зникає; одні з його представників були репресовані й ліквідовані (В. Поліщук, М. Куліш), ін. замовкли або пішли на офіц. лінію (М. Бажан). І. К.

Експропріація, вивласнення, примусове перебрання приватного майна державою або громадою перев. з метою побудови споруд гром. значення — доріг, будинків тощо. Е. може бути за винагородою і без неї; в останньому випадкові вона називається реквізицією або конфіскацією і стосується здебільша майна. Е. здійснюється нормально компетентними держ. органами на підставі спеціальних законів. Заходи Е. без винагороди були застосовувані при секуляризації церковного майна і монастирів (на Зах. Укр. Землях — за панування Йосифа II, в УССР за большевиків). За різних режимів на укр. землях існувало складне законодавство щодо Е. земельних ділянок для будови залізниць і доріг; Е. була в принципі пов'язана з винагородою.

Окремий рід Е. — вивласнення землі, засобів продукції (пром-сти), транспорту, будинків тощо — відомий зокрема в країнах з соціалістичним режимом як націоналізація. Земельні закони УНР і ЗУНР щодо Е. великих приватних, церк. і частково держ. посіlostей з метою утворення з них земельного фонду базувалися на принципі винагороди (див. *Земельні закони*). В УССР були запроваджені закони РСФСР про націоналізацію землі, надр, вод, лісів, банків, транспорту і (в кількох етапах) пром-сти та торгівлі, без жадної винагороди. У больш. термінології це називається «Е. експропріаторів»; її зокрема застосовувало в роки воєнного комунізму навіть до речей щоденного вжитку, квартир, дорожніх цінностей тощо. Р. М.

Елегія (грец. слово, ймовірно чужого походження), первісно (з 7 в. до Хр.) пісні в супроводі флейти, у грец. і рим. літературах довші вірші певної форми (елегійний двовірш: гексаметр з пентаметром) без уваги на зміст. Вже в рим. літературі значення слова міняється: Е. — вірш довільної форми з виразом туги та жалю, зокрема еротичного змісту. На Україні в 17—18 вв. елегійні вірші різного змісту, від еротичного до політичного та релігійного, — туга за мимим, за рідним краєм, жалоби на людську долю («світові пісні»), про політ. події (пісні, приписувані Мазепі) тощо, надзвичайно численні, можливо, не без впливу властивостей нац. характеру. Відома латинська Е. С. Яворського — прощання з своєю бібліотекою, елегійні вірші св. Дмитра Туптала, Сковороди. У 19 в. назва Е. не вживається, але типові елегійні вірші є у Шевченка, Шашкевича, Метлинського, Гребінки, Петренка, Чужбинського, Глібова, Щоголева та ін. аж до наших днів (зокрема майстерний елегійний двовірш у М. Зерова). Характеристично, що саме елегійні вірші

наших поетів ставали нар. піснями («Ні, мамо, не можна нелюба любити» Гребінки, «Стоїть гора високая» Глібова та ін.). Оригінальні нар. твори традиційні — найстарші є відомості про жалоби за померлими («плачі»), прозові наслідування яких були вже в 11 в. («Сказаніє» про забиття св. кн. Бориса і Гліба). Оригінальні елегійні пісні дуже поширені й тепер (крім жалоб, «лірницькі пісні», пісні рел. змісту та любовні). Є укр. трагедії Е. (Гулак-Артемівський) та пародії (Самійленко). Д. Чижевський

Електорович Володимир (1885—1942), адвокат, гром. і госп. діяч на Чортківщині, довголітній гол. Пов. Комітету УНДО і чл. ЦК УНДО; 1939 вивезений большевиками на північ, де й загинув.

Електрифікація на Україні до першої світової війни була ще в початковій стадії. Електростанції були розміщені насамперед в Донбасі, а далі у великих містах: Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, а на Зах. Укр. Землях у Львові. Потужність їх становила понад 200 000 квт, виробництво електроенергії 500 міль. квт-год., яка перев. йшла на освітлення; такі завдання мали передусім 55 комунальних електростанцій (лише на Центр. і Сх. Землях).

Після занепаду під час війни Е. України стала розвиватися в 1920-их рр. Проекти ГОЕЛПРО (Государственная Комиссия по Электрификации России) стосувалися Е. на Україні лише схематично. Перші серйозні плани Е. розробила Комісія Е. України при раднаркомі УССР, створена в 1922 р. Проектами Е. займалися згодом одночасно такі установи як «Донбасток» (1930), «Укрдніпровод» (1933), Держплан УССР, Ін-т Водного Госп-ва при ВУАН (1930-і рр.), Ін-т Тепло-енергетики АН УРСР (1940—50-і рр.) та ряд ін. Першу велику електростанцію — Штерівську запроектували 1923, почали будувати 1924, а перший струм вона дала 1926. Постанову будувати Дніпрельстан видано 10. 2. 1927; влітку того ж року почалися будів. роботи, а закінчено їх 1932. В 1929 р. потужність електростанцій України становила 531 000 квт, а виробництво електроенергії 1 519 міль. квт-год., з чого на районів електростанції припадало 376 міль. квт-год., себто 24,8% всієї продукції України; з великих електростанцій діяла тоді лише Штерівська ТЕЦ. Найсильніший зріст Е. України припадає на 1930—34, коли, крім Дніпрельстану, було побудовано ряд нових електростанцій, зокрема Зуївську (Донбас), Півн.-Донецьку, Криворізьку, Харківську (ЕСХАР), Кам'янську (Дніпродзержинське) та ін., а потужність всіх електростанцій зросла до 1 656 000 квт, в тому ч. на районів станції припадає аж 70%. Взагалі основ-

на доля потужности переноситься на найбільші станції; в 1934 р. потужність тільки Дніпрельстану, Штерівки і Зуївки становила 44,6% всієї потужности електростанцій України, а десятих ін. великих електростанцій (типу 25 до 150 квт) — 24,1%. Не таким великим було зростання Е. в наступні роки; в 1940 р. потужність електростанцій становила 2 497 000 квт (в 1928—34 рр. зростання на 375%, в 1934—40 рр. — на 170%), річне виробництво електроенергії — 12,4 мільярдів квт-год.

Е. Зах. Укр. Земель стояла низько: за відсутністю великої пром-сти електростанції служили лише для освітлення міст, за винятком Львівської і Дрогобицько-Бориславської районних електростанцій, і використовували як паливо тільки кам'яне вугілля, рідше штиб, нафту і природні гази. 1937 р. продукція електроенергії Зах. Укр. Земель становила ледве 148 мільярдів квт-год. (1,6% продукції УССР).

Під час другої світової війни укр. енергетична система зазнала великої руйнації; з найбільших електростанцій України уціліла частково тільки Зуївська ТЕЦ, і тому вже в 1945 р. вона змогла дати продукцію, рівну довоєнній, загально ж потужність електростанцій України ледве дорівнювала в 1945 р. 23,5% довоєнної. Довоєнного рівня виробництва електроенергії (але все ще не потужности агрегатів) досягнуло лише в 1950 р.

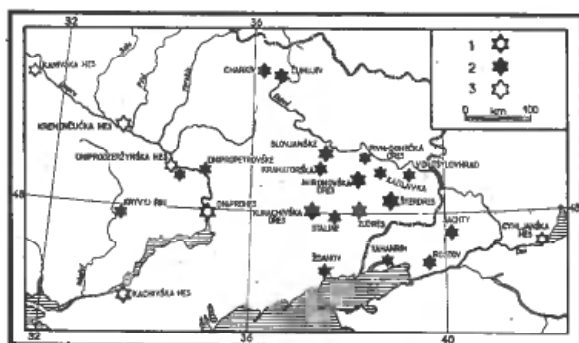
У п'ятій п'ятирічці (1950—55) стан розбудови електростанцій дещо покращав у зв'язку з цілковитим завершенням перебудови і модернізації існуючих вели-

ської на Дністрі (в Молдавській ССР), Теремле-Ріцької на Закарпатті та ін. У 1955 р. вироблено в УССР 30 099 мільярдів квт-год. електроенергії, що становило 17,5% продукції СРСР і 2,4% світової. За планом виробництво електроенергії мало б досягнути в 1960 р. 51 мільярдів квт-год. Зростання Е. УССР видно з діаграми й таблиці:

Рік	Потужність електростанцій в мільярд квт	Виробництво електроенергії в мільярд квт-год.
1913	0,2	0,5
1928	0,5	1,2
1932	1,4	3,2
1940	2,5	12,4
1945	1,2	3,2
1949	3,7	12,7
1952		20,0
1954		25,2
1955		30,1
1960 (план)	13,5	51,0

Виробництво електроенергії на Україні дуже сконцентроване. Крім невеликих електровень, що дають струм для місц. потреб, основна маса електроенергії виробляється на великих вузлах, які в свою чергу пов'язані з кількома енергосистемами: Донецькою, Дніпровською, й трьома меншими — Київською, Харківською та Одеською; виробляють вони бл. 90% електроенергії УССР. Найбільшими станціями Донецької енергосистеми є Зуївська, Штерівська, Півн.-Донецька, Курахівська, Миронівська і Слов'янська (б. Лисичанського); дві останні збудовані в п'ятій п'ятирічці. Електростанції Донбасу працюють на вугільних відходах, перев. на антрацитових штибах; Дніпровська енергосистема базується на Дніпровській Гідроелектростанції в Запоріжжі з потужністю 650 000 квт і на Кахівській ГЕС (260 000 квт) та на ряді теплових електростанцій в Дніпропетровському і Дніпродзержинському, Кривому Розі й ін. В 1952 р. з'єднано Донецьку і Дніпровську системи в одну, при чому Донецьку пов'язано з теплостанціями Приозів'я і дол. Дону (Жданов, Таганріг, Ростов, Шахти) і з Цимлянською ГЕС (див. карту).

Таким чином постала найпотужніша енергосистема Європи. В шостій п'ятирічці виробництво Дніпровської частини системи зростає у висліді будови Дніпродзержинської (250 000 квт), Кременчуцької (450 000 квт) і Канівської гідроелектростанцій та розбудови Кахівської. Пов'язання Донецької і Дніпровської систем забезпечує правильний сезонний розподіл енергії між обома системами, бо Дніпрельстан дає під час високого весняного водостану Дніпра залишки своєї енергії Донбасові, натомість під час літ-

Електрифікація Південно-Східної України
1 — Гідроелектростанції, 2 — Теплові електростанції, 3 — Гідроелектростанції в будові

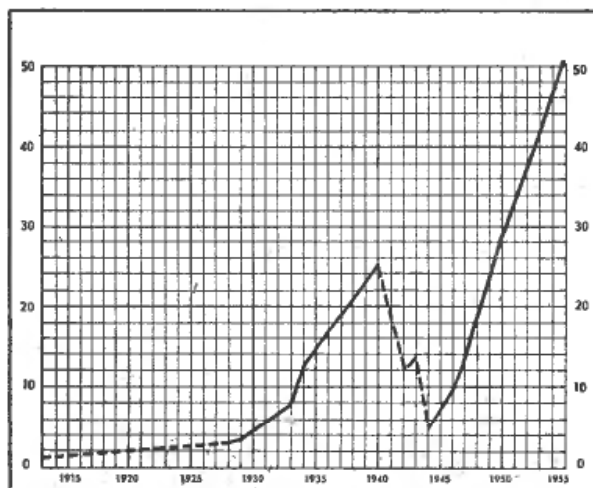
ких електростанцій (Зуївська — 450 000 квт, Штерівська — 200 000 квт) та у зв'язку з закінченням побудови нових теплоцентралей — Миронівської (400 000 квт), Слов'янської (200 000 квт) і в 1956 р. Дніпровської районної. У 1956 р. почали входити в дію перші черги нових гідроцентралей — Кахівської, Дубосар-

нього низького рівня води Донбас дає частину своєї енергії Дніпровському пром. р-нові. Харківська, Київська й Одеська енергосистеми працюють перев. також на Донецькому вугіллі й постачають енергію не тільки містам, але й приміським р-нам.

Крім цих потужних систем, які продукують до 90% електроенергії УССР, існує низка менш потужних комунальних електростанцій, що обслуговують потреби місц. пром-сти міст, та електростанцій для постачання електроенергії сіль. госп-ву. Найменше електрифіковані зах. укр. обл., Правобережжя й Чернігівщина та півн.-зах. частина степів. В останні роки будується в центрі Львівсько-Волинського вугільного басейну Добротвірська ТЕЦ.

З адміністративного погляду більшість великих електростанцій належить мін-ву електростанцій ССРСР, комунальні станції об'єднані в системі Головеренго мін-ва комунального госп-ва УССР, а пром. належать відомствам мін-в відповідних ділянок пром-сти.

Електростанції України використовують як погінну силу насамперед дешеві види енергії — відходи вугілля і гідроресурси, чимраз менше кам'яне вугілля й нафту. З цих причин вони зосередже-

Виробництво електроенергії в мільйонах квт-год. (1913—45). Роки війни і відбудови (1914—28 і 1941—44) позначені пунктирною лінією

ні гол. там, де ці ресурси є на місці, себто в Донбасі і Придніпров'ї. Мало використані для Е. бурі вугілля й торф, хоч саме ці джерела енергії надаються до використання, тому що вони дешеві і є в тих частинах України, де мало кам'яного вугілля й гідроенергії; майже не використана енергія карп. річок. Структуру джерел енергії районних електростанцій УССР (у %) видно з таблиці (приблизні числа до 1953 р.):

Джерело енергії	1930	1938	1953
Вода	—	30,0	18
Штиб та ін. відходи	20,5	50,8	59
Вугілля	63,3	17,1	
Нафта	16,2	2,1	15
Торф	—	—	4
Природний газ і продукти газифікації	—	—	4
Разом	100	100	100

Бл. 70% вироблюваної електроенергії споживає пром-сть, далі йдуть комунальне госп-во, побутове споживання, транспорт і сіль. госп-во. Е. залізниць — зовсім відстала. До другої світової війни були електрифіковані лише деякі зал. лінії в Придніпров'ї й Донбасі; нинішній стан Е. залізниць не є кращим. Плянується Е. приміських залізниць Київського та Харківського вузлів, магістралі Донбас-Москва, лінії Сталіне-Жданов та залізниць Кривбасу. Е. сіль. госп-ва — колгоспів, радгоспів і МТС, розпочалася до другої світової війни; це — малі електростанції, які вживають за погінну силу перев. гідроресурси малих річок. У 1940 р. було їх 268, у 1950 — 1 165, в 1955 понад 5 000.

Електробаланс УССР за 1940, 1950 і 1955 рр. (щорічно в міль. квт-год.):

Електроенергія	1940	1950	1955
Вироблено	12 411	14 711	30 099
Одержано з-за кордонів УССР	17	578	1 242
Використано	12 407	15 203	31 339

З того ч.:			
Пром-сть і будівництво	9 146	10 914	22 913
Транспорт	238	314	469
Ін. ділянки нар. госп-ва	1 521	2 056	3 901
Для власних цілей електростанцій	625	860	2 113
Втрата електромережі	877	1 050	1 943
Експорт за кордони УССР	21	86	2

Література: Іванис В. Енергетичне госп-во України й Півн. Кавказу. В. 1936; Електроенергетика ССРСР, колективна праця, видана для Всесвітньої Енергетичної Конференції у Вашингтоні. М. 1937; Нариси екон. географії УРСР, вид. АН УРСР, І. К. 1949; Очерки развития народного хозяйства УССР, вид. АН ССРСР. М. 1954; План ГОЭЛРО, 2 вид. М. 1955; Кухаренко Л. Здійснення лєнінських ідей електрифікації на Україні. К. 1956.

С. Процюк

Електромеханічна промисловість, на Україні розпочалася евакуацією ризьких заводів «Всеобщей Электрической Компании» до Харкова і Слов'янського в 1914 р. В. 1920-их рр. збудовано кілька електромеханічних заводів у Харкові (Харківський Електромеханічний Завод — ХЕМЗ), Києві, Таганрозі, але тоді

Е. п. відставала від заг. темпу розвитку нар. госп-ва. Тільки з початком широкого розгорнутої індустріалізації України при-спішено бувництво Е. п. В 1930—34 рр. були збудовані заводи турбогенератор-ний і тепловозного електроустаткування в Харкові, електротехн. апаратури в Ки-єві, «Голов енергозапчасть» у Полтаві і поширено ХЕМЗ в Харкові. До 1941 р. бл. 80% Е. п. сконцентровано на заводах Харкова та Києва, після другої світової війни розбудовано Е. п. у Львові, на-самперед ті галузі, які через віддаль від сировинних баз Донбасу і Придні-пров'я не є металомісткими. Не зва-жаючи на це, Е. п. ще не забезпечувала потреб України. Справа покращала в 1950-их рр., коли побудовано ряд нових електромеханічних заводів (найбільші з них: кабельний у Харкові, електродви-гунів у Ворошиловграді, трансформатор-ний зав. у Запоріжжі, радіозав. у Дні-пропетровському) та введено в дію такі нові споруди, як генератори на 100 000 квт, трансформатори високих напруг, вибухо-вобезпечні електродвигуни, нова теле-графна і телефонна арматури, електро-зварювальні автомати й т. п. Натомість лишається недостатньою продукція побу-тового електричного устаткування.

У першому півріччі 1957 р. виробниц-тво найважливіших видів Е. п. УССР таке:

Назва виробів	Продукція	Продукція УССР у % до всесоюзної
Генератори для газових і парових турбін	334 000 квт	12,6
Генератори для гідралічних турбін	114 000 "	?
Електродвигуни	266 000 штук	26,6
Електромашини (великі)	1 000 "	40,0
Трансформатори	5,4 мл. квт	?
Радіоприймачі	104 800 }	5,3
Телевізори	5 700 }	
Холодильники (побутові)	28 100 "	19,1
Пральні машини (побутові)	3 500 "	2,1
Пилососи	35 700 "	31,3

Елізабет (Elisabeth), пром.-торг. м. в стейті Нью-Джерсі, ЗДА, 25 км від Нью-Йорку; 120 000 меш., в тому ч. бл. 2 000 українців. 2 гр.-кат. парохії: укр.-кат. заснована 1906 р. (бл. 1 200 душ) і закарп. з 1917 р. (бл. 700 душ).

Еліста, кол. назва м. *Степний*.

Еллан-Блакитний (псевд. Елланського) Василь (1892—1925), поет, письменник, журналіст і політ. діяч. Почавши політ. діяльність в партії укр. есерів, Е.-Б. пе-рейшов під час революції до партії бо-

ротьбістів, а 1920 до КП(б)У, був чл. ЦК обох цих партій, ред. центр. органу бо-ротьбістів «Боротьба» і органу ВУЦВК «Вісті». Е.-Б. був ініціатором утворення спілки письменників «Гарт», і його вва-жали одним з перших т. зв. «пролетар-ських поетів» («перші хоробрі» В. Ко-ряка). Поезія Е.-Б. відбиває романтику перших років революції; зб. поезій «Уда-ри молота і серця» (1920), зб. оп. «Наші дні» (1925), крім того, багато поезій і опо-відань у періодичній пресі під різними псевдонімами (Валер Проноза, А. Ор-таль Гарт, Маркіз Попелястий). У 1930-их рр. твори Е.-Б. були заборонені, 1956 його реабілітовано.

Ельбрус (Х—23), найвищий верх Центр. Кавказького хребта і всього Кавказу (5 633 м), вкритий льодовиками, вигаслий вулкан; джерела р. Кубані. Е. лежить на пограниччі Кубанщини і Грузії (нині цілком на території Грузинської ССР).

Ельванген (Ellwangen), м. у Вюртем-берзі (Німеччина), 10 000 меш.; 1946—50 рр. укр. табір з понад 3 000 меш.; кат. і правос. церкви, гімназія, торг. і муз. школи, фахові курси, театр і ряд гром. і виховних орг-цій.

Елько Микола (* 1909), кат. еп., закарп. церк. і гром. діяч в ЗДА; ректор духов-ної семінарії в Пітсбурзі, з 1955 титу-лярний еп. Аполлонії і Апостольський екзарх Пітсбурзького екзархату; капе-лян гр.-кат. вояків у збройних силах ЗДА.

Емаль (склиця), різнокольорова, по-дібна до скла, часто непрозора маса, вживана для прикраси металевих ви-робів. Першою на території теперішньої України з'явилася ямкова Е. (що випов-няє ямки, вибиті в металі) на Підкав-каззі, на межі 2—1 тисячоліття до Хр.; з 6—5 в. до Хр. її вживали ювеліри в грец., згодом рим. колоніях Причорно-

Золоті монети 11—13 вв.

мор'я та в Боспорському царстві (Керч), звідки Е. потрапляла і на Подніпров'я. Є вказівки на те, що вже десь від 3—4 в. по Хр. роксолани, елани, анти на Чер-нігівщині, Київщині й Полтавщині ви-робляли ямкову Е. (бронзові застібки для плащів — фібули, частини кінської збруї, браслети тощо). Ці вироби експор-

тували в р-н Волги-Оки, до Криму й на Балтицьке помор'я (нім. дослідники називали їх давніше готськими).

Десь бл. 10 в. надніпрянська Русь перейняла з Візантії перегородчасту техніку Е. Найбільшим центром виробництва Е. був Київ, особливо в 10—13 вв.; він мав багато майстерень Е., дві з них відкопав В. Хвойка. Золоті, вкриті Е. вироби експортувалися до Угорщини, Польщі, Німеччини, Франції, Скандинавії й ін. країн і славилися як спеціальність «русів». Теофіл, нім. монах бл. 11 в., в трактаті про прикладні мистецтва навіть приписує винахід Е. «русам». Вживали тоді Е. і на бронзі. В протилежність візант.

«Страшний Суд» М. Дольницької

емальєрам, укр. майстри любили контрастові згармонізовані кольори у своїх емалях. Часом їхні емалі сполучали перегородчасту і ямкову техніку. В багатьох місцях України викопано золоті емалеві вироби великокняжих часів — медальйони, ковти-сережки, персні, хрести тощо. Особливо відомі діядеми з с. Сахнівки і з Києва, золота гривна (нагрудна прикраса) з Кам'яного Броду (Волинь); збереглися деякі вивезені з України вироби: київські емалеві ікони 12 в. в оправі Євангелія кн. Мстислава Володимировича (в Новгороді), окраси саккоса митр. Олексія (в Москві) й ін.

З тат. навалою в сер. 13 в. емалева техніка на Україні підупадає; в пізніші вв. вона трохи відживає в золотарських виробках зах. укр. міст (Кам'янець, Львів й ін.). За коз. доби, в 17—18 вв., в Києві та ін. осередках для прикраси золотарських виробів (оправ євангелій, чаш тощо) часом вживалась Е., здебільша виконана ін. технікою — у вигляді медальйонів, розмальованих пензлями.

В 20 в. окремі укр. мистці пробують відродити Е. як мист. техніку. Найви-

датніша з них М. Дольницька (Відень), що працює перев. в перегородчастій Е. Я. Пастернак і В. Січинський

Емблема, в 16—18 вв. символічне зображення, що подається в супроводі здебільша віршованої сентенції, а іноді й ширшого прозового тексту. На Україні «емблематичні вірші» були поширені в 17—18 вв.; друковані зб. емблем — панегірик Кржичоновича на пошану Л. Барановича, «Іфіка ієрополітика» (Л. 1712 та кілька ін. видань). Емблематичні цикли віршів писав Т. Прокопович (про хрищення Руси, пам'яті В. Ясинського), а теоретичне обґрунтування емблематики дав Г. Сковорода (його власні емблематичні малюнки не видані). З перекладів відомі „Pia desideria“ Г. Гуго і зб. політ. емблем Ф. Сааведри (переклав Т. Прокопович). До емблематичної поезії близькі т. зв. «гербовні вірші», улюблені на Україні в 16—17 вв.

Література: Чижевський Д. Деякі джерела символіки Сковороди. Прага 1831; Чижевський Д. Укр. літ. барок. Частина 3. Прага 1944.

Емблематична поезія, див. Вірші.

Емблеми, знаки, матеріальні зображення якогось символу; основними Е. є знамена родові, міські або держ. герби та прапори. Про укр. Е. див. Герб, Прапор і ЕУ I, стор. 30—31.

Еміграція, переселення, добровільний виїзд з однієї країни до іншої з метою постійного або тимчасового перебування в ній; з погляду країни нового перебування цей процес називається іміграцією, поселенням, а новопоселені — імігрантами. Е. може бути тривала — з метою постійного поселення; тимчасова, коли емігрант після певного часу повертається; і сезонна — в певні пори року чи на періодичні заробітки. Залежно від причин, які спонукують переселення, Е. буває заробітчанська (соц.-госп. причини) і політ. (опозиція до режиму). Крім справжньої Е., виїзду за кордон, є ще внутр. Е., себто переселення з одного місця на інше, але на території тієї ж держави або одного етнічного простору. Останній процес проходив також на укр. землях (див. Міграція). Іноді Е. набуває масового характеру; тому уряди країн, з яких людина виселюється, як також і ті, до яких вона напливає, регулюють цей рух населення (т. зв. еміграційне й іміграційне законодавство). Соц.-госп. ситуація та політ. події на укр. землях часто викликали Е. окремих груп населення до різних країн. (Про поселення на укр. землях ін. нац. груп див. Іміграція й окремі нац. меншини: Росіяни, Жиди, Поляки, Німці, Греки, Болгари, Вірмени, Чехи й ін.).

Після поразки Карла XII і Мазепи під Полтавою 1709 занотовано першу

значну політ. Е. з України. Це т. зв. ма-зепинська Е., яка складалася із вищої коз. старшини і політ. діячів, як П. і Г. Орлики, А. Войнаровський, Г. Герцик й ін. Вони користувалися правом азилу і провадили політ. діяльність в Туреччині, Франції, Швеції, Польщі (див. *Ма-зепинці*). Вони також утримували кон-такт із групою запорожців, які у вислі-ді тих же подій поселилися в Криму; в 1734 р. ці козаки повернулися на Укра-їну під рос. зверхність. Після ліквідації Запоріжжя 1775 частина козаків перей-шла на тур. територію в Добруджу, де в гирлі Дунаю створила т. зв. *Задунай-ську Січ* і де донині живе частина їх нащадків. Звідси кілька тисяч посели-лося на деякий час в *Банаті*.

Суто політ. характер мала Е. невели-кої кількості наук. і сусп. діячів з Над-дніпрянщини в 1870-их рр. (М. Драго-манов, М. Зібер, С. Подолинський, Ф. Вовк й ін.). Їхня політ. і публіцистична діяльність у Відні, Женеві, Львові мала значний вплив на формування укр. політ. нац. ідеї та активізувала її в Зах. Європі. В 1900-их рр. ряд діячів з Над-дніпрянщини перебували на Зах. Укр. Землях і тут організували видавничо-пропагандивну базу для укр. партій під рос. режимом — РУП, УСЦ, УСДРП (Д. Антонович, В. Винниченко, Є. Голі-цинський, М. Русов, М. Канівець, Б. Яро-шевський й ін.). Загострення режиму по революції 1905 викликало нову Е. з Наддніпрянщини до Галичини, Австрії, Швейцарії й ін. країн. До видатних політ. емігрантів належали: соц.-дем. — Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, Л. Юр-кевич; соц.-рев. — М. Залізник, Ф. Ко-ролів; радикальні демократи — В. Ко-зловський й ін. З цією Е. зв'язана діяльність заснованого 1914 р. Союзу Ви-зволення України.

Першою занотованою соц.-екон. Е. з укр. території, хоч в межах тієї ж дер-жави, було переселення українців з півд.-сх. Пряшівщини до *Бачки* і *Ба-нату* в пол. 18 в.; вони тут дістали від уряду вільні землі та заснували перші укр. оселі на території нинішньої Югославії. Їх доповнили поселенці в *Сремі* з півн. Пряшівщини в пол. 19 в. та в *Боснії*, куди прибуло в кін. 19 в. бл. 10 000 укр. поселенців з Галичини. Цю внутр. Е. в межах Австро-Угорщи-ни стимулював віденський уряд з метою освоєння необроблюваних врожайних земель на півдні поселенцями з бідних і перелюднених околиць. В 1892—93 рр. із сх. частини Галичини й Буковини, під впливом агітації про дарування зем-лі, будинків, реманенту виїхало до Ро-сії бл. 15 000 селян; більшість із них

згодом повернулася, не знайшовши тих умов, яких очікували поселенці.

На останню чверть 19 в. припадає початок масової Е. українців: із укр. земель в Росії вона була спрямована на схід, гол. до Азії, із Австро-Угорщи-ни — на захід, до Америки. В обох випадках причиною Е. були нездорові соц. і госп. умови, а насамперед аграрне переенаселення і слаба індустріалізація.

Е. на схід. З Центр. і Сх. Укр. Зе-мель надмір населення в першій пол. 19 в. переходив гол. в чорноморські й приозівські степи, а після їх заселення на Півдні Кавказу і Донщину. Завдяки цим мандрівкам поширювалася укр. етногр. територія, бо колонізовані землі приля-гали безпосередньо до країн, донині за-селених українцями (див. ЕУ I, стор. 19). Лише емігранти на Надволжя (частково вже з другої пол. 18 в.) поселялися на значній віддалі від укр. нац. території. Туди Е. пожвавилася в 60—70-их рр. 19 в., гол. в Самарську, Саратовську, Оренбурзьку й Уфимську губ. І пізніше в цих районах оселялася по дорозі частина поселенців, які прямували далі на схід до Азії. В 1870-их рр., коли в евр. Росії стало мало вільної землі, Е. спря-мовується до Азії, де українці застали вже поселенців з рос. губерній, звідки переселення почалося раніше. Гол. райони укр. поселення в Азії були: на Да-лекому Сході Приамурський край, півн. Туркестан та півд.-зах. Сибір. Назагал українці поселялися в кліматичній смузі, подібній до України, і займалися хліборобством. Основну масу емігрантів на Схід дала Лівобережна Україна, перев. густо заселені Полтавщина, Чер-нігівщина, Київщина, Харківщина; сла-бою була Е. з Волині й Поділля; пере-селювалися українці також з Курщини і Вороніжчини. Вже в процесі Е. (1894) укр. губернії виявляють значний над-мір робочої сили: 400 000 осіб по Воро-нізькій, Харківській, Полтавській губ.; 130 000 — по Волинській, Подільській, Київській губ.; в цих губ. були також високі ціни за оренду землі.

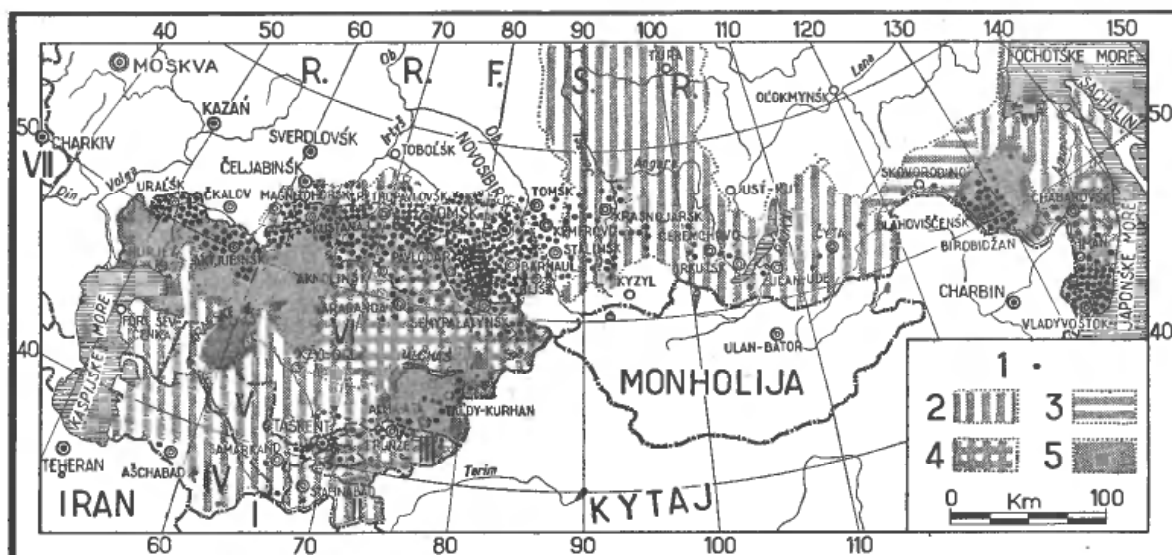
Інтенсивніша укр. Е. до Азії почина-ється в 1890-их рр. За 20 передвоєнних років вона охопила 2 000 000 осіб. Е. збіль-шилася під час будівництва сибірської зал. (1891—1905) і становила 1894—1903 рр. 42 000 осіб річно, впала до 27 000 річно за час рос.-японської війни (1904—05) і знову сильно піднялася після війни, гол. коли виявилось, що Столипінська реформа не поліпшує долі селянства. 1906—10 Е. з 9 укр. губерній становила річно 202 000, а 1909 — 290 000, себто 68% всього природного приросту населення. 1911—14 Е. знову послабла, бо в азій-

ських районах поселення стало менше вільної землі; а під час війни майже зовсім припинилася. Частина поселенців з Азії поверталася на Україну; 1890—1914 таких поворотців було 480 000. Найчисленнішим був поворот під час кризи 1911—12, коли більшість емігрантів, знеохочених умовами поселення, повернулася додому. Назагал до 1914 р. постійно оселилося в Азії бл. 2 000 000 українців.

Спочатку більшість переселенців становили *держ. селяни*; по знесенні кріпаччини цей рух охопив різні категорії селян. Вони продавали своє майно і за одержані гроші вибиралися в дорогу, іноді зберігаючи деяку готівку для влаштування на новому місці; бідніші селяни звичайно поселювалися в ближчих до України районах, а заможніші їхали далі. Е. на Схід лише частково була організована і плянована державою (гол. з малозем. районів); в більшості це був стихійний рух. Все таки держ. органи намагалися його контролювати і навіть сприяли йому, поскільки він був в інтересах Рос. імперії (звільнення малоземельних районів, заселення великих незалюднених областей, скріплення Далекого Сходу з огляду на японську небезпеку і збільшення слов. елементу серед автохтонного населення Азії — русифікація). Уряд виділяв землі для поселення, приділяючи 15 десятин на душу в степовій смузі, 8 в нестеповій (до 1897 призначалося до 100 десятин на родину, гол. в Алтайській і Семипалатинській обл.). Ін. пільги для поселенців: звільнення військовозобов'язаних від

служби (на 3—6 р.), звільнення від податків (4 р.), допомога на місці зерном, лісом тощо. Адміністративні органи частково давали допомогу переселенцям і під час дороги на т. зв. переселенчих пунктах. Але гол. маса емігрантів вибиралася на власну руку: групи охочих чи цілі громади висилали т. зв. «ходаків» на простеження нових районів поселення і потім вибиралися за їх інформаціями; інші — за відомостями з листів вже осілих, а деякі за чутками. Перші укр. переселенці їхали ґрунтовими шляхами або пароплавами (1883—85 морем з Чернігівської губ. до Півд.-Усурійського краю перевезено 4 668), щойно з 1890-их рр. сибірською зал. Умови переїзду були погані; недуги, голод і смертність часто супроводили переселенців. В Петербурзі існувало Т-во допомоги переселенцям, але його діяльність, як і урядова допомога, були недостатні; акцію допомоги організував м. ін. кн. Г. Голіцин.

Коли Е. на схід стала поширеним явищем, держава намагалася її урегулювати й взяти під свій контроль. 1889 ухвалено переселенчий закон (до цього часу існували часткові розпорядки, які стосувалися окремих районів поселення). Згідно з ним переселення було дозволене, але вимагалось попередньої згоди держ. органів; самовільних переселенців відправляли назад. 1897 створено при Мін-ві внутр. справ окреме *Переселенче Управління* (пізніше в складі гол. управління «Землеустроюства и Земледелия») із завданням займатися переселенчою справою. Але воно далеко не

Еміграція з укр. земель до Азії (на підставі перепису населення 1926 р.)

1 — 2000 емігрантів з укр. земель (осіб, що народилися на укр. землях в Європі, але 1926 жили в Азії). 2—5 — Емігранти з укр. земель у % до всіх емігрантів (2 — 10—30%; 3 — 30—40%; 4 — 40—50%; 5 — 50—60%). I — Афганістан. II — Таджикиська ССР. III — Киргизська ССР. IV — Туркменська ССР. V — Узбекиська ССР. VI — Казахська ССР. VII — Українська ССР

В. Кубійович

охоплювало всього процесу Е., яка і далі відбувалася також стихійно. Переселенню сприяв і його частково організував так само комітет Сибірської залізниці. 1906 вийшло нове «положення» уряду, яке стимулювало переселення до Азії.

За сов. періоду Е. на Схід почалася з 1925 р.; її організували сов. органи в Сибірський і Далеко-Східній краї, Казахстан і на Півн. Кавказ. В 1920-их рр. вона незначно охопила українців. Тільки в 1930-их рр. у висліді колективізації, а згодом голоду вони переселяються численніше перев. в пром. р-ни (Кузнецький басейн). Ін. категорію укр. переселенців становлять засланці в концтабори; з евакуйованих 1941—42 в Азію великої кількості українців тільки частина повернулася по війні на батьківщину; немало із репатрійованих 1945—46 з Німеччини й Австрії попали на постійне перебування в Сибір. До цього слід додати ще останню хвилю переселенців з України на т. зв. цілинні землі. На поч. сов. режиму переселенням відав Всесоюзний переселенчий комітет при Центр. Виконавчому Комітеті ССРСР, а з 1930 Нар. Комісаріят зем. справ і відповідні республіканські органи. Згодом переселення, зокрема зв'язане із засланням, стало вважатися політ. справою, і воно належить органам держ. безпеки і Мін-ва внутр. справ.

Заг. кількість укр. поселенців в Азії важко встановити: сов. перепис 1926 подавав їх ч. на 2 100 000, однак в дійсності воно могло доходити до 3 000 000. У висліді дальшої Е., в тому ч. і заслання та природного приросту, ч. українців на території сов. Азії може становити 6—7 000 000 (див. ЕУ I, стор. 147—48 і *Зелений Клиш, Казахстан, Сибір*).

Заокеанська Е. до 1914. Майже одночасно із рухом українців з Центр. і Сх. Земель на Схід, відбувається масова Е. із Зах. Укр. Земель за океан. Зах. Укр. Землі, особливо сх. Галичина і Лемківщина, були здавна аграрно перенаселеними. В сх. Галичині припадало в 1900-их рр. на 1 км² 67 осіб, які жили із сіль. госп-ва. Величина окремих госп-в значно зменшилася: пересічний наділ селянина становив 1880 р. 3 га, а 1900 р. — 2,5 га. За підрахунком поль. проф. Ф. Буяка, в сх. і зах. Галичині в цей час було 1 200 000 осіб зайвої робочої сили. Слабо розвинена пром-сть на місці і в державі в цілому не могла дати працю такій кількості робочих рук, а виїзд на сезонів праці розв'язував справу тільки частково. Серед великої частини населення існували заг. нужда, дуже низький життєвий рівень, недоживлення, висока смертність і навіть дегенерація. Держ. органи не по-

спішали протидіяти цьому госп. і соц. лихові, за винятком спорадичних випадків, як, напр., «верховинська акція» Е. Егана на Закарпатті.

В таких умовах Е. була чи не єдиним виходом. Вістки про великі можливості заробітку в Америці дійшли в 1870-их рр. і до укр. населення. Їх перебільшували різні корабельні агенти, які вербували робітників як страйколомів до пенсільванських шахт в ЗДА. 1877 р. можна датувати початок численної Е. до Америки із закарп. і гал. Лемківщини. Згодом цей рух охопив сх. Галичину, усе Закарпаття і Буковину, а тільки пізніше і незначно деякі укр. землі в Росії — Холмщину, Волинь, Полісся, звідки до 1914 виїмлювало бл. 50 000 українців. Із Центр. і Сх. Земель виїмлювало до ЗДА досить багато жидів і кілька тисяч українців-штундистів.

Емігрували перев. бідніші селяни, люди молодшого віку, без родин. Їхньою метою було заробити, виплатити кошти подорожі, можливі борги і з решти заробітку по повероті купити поле, розбудувати госп-во. Хоч з часом постала переорієнтація Е. з тимчасової на постійну, все ж ч. поворотців досить значне. Ю. Бачинський нараховує на 393 000 укр. емігрантів до ЗДА 70 000 таких, що до 1909 повернулися на Україну.

З 1890-их рр. розпочалася сіль.-госп. Е. до Канади і до Бразилії. Обидві країни мали великі простори необробленої землі, які потребували робочих рук. Агенти, що за кожну завербовану особу діставали відповідну нагороду (до Канади за родину емігранта 5 дол. і за кожного чл. її по 2 дол.), поширювали по гал. селах неймовірні вістки про «обіцяний край». Зубожілих селян охопила своєрідна еміграційна гарячка. Вони продавали своє майно і переїжджали на постійне поселення в кан. прерії (провінції Альберта, Манітоба, Саскачеван) чи браз. праліси в провінції Парана. Одночасно (1895—96), але в меншій кількості, прибули укр. емігранти до Аргентини й поселилися перев. в провінції Місіонес. Сам процес Е. був зв'язаний з різними труднощами: емігрували мало- або й неосвічені люди, без знання мов, без фінансових засобів. Австр. і угор. уряди не сприяли Е., а іноді адміністрація навіть перешкоджала виїздові; великі землевласники боялися втратити дешево робочу силу і всіляко впливали на місц. органи, щоб вони гальмували Е. 1877 р. гал. намісництво видало два тасмні обіжники з дорученням затримувати Е. бідних людей, зокрема жінок до 35 р. Жандармерія робила обшуки, розпочалася гонитва за емігрантами, зв'язана з конфіскацією грошей, подорожніх квитків тощо. Аген-

ти, з свого боку, намагалися витягнути чим більше емігрантів підплатчуванням урядовців і жандармерії.

Укр. емігранти за океан переїздили через порти Бремен, Гамбург, Триєст, Фюме й ін., з Росії через Лібаву.

В Австрії Е. не була нормована спец. законами. Конституція (стаття 4) визнавала свободу переселення, і тому тяжко було заборонити чи обмежити Е. 1897 австр. парламент ухвалив тільки закон проти намовляння до Е. Натомість існувало докладне еміграційне законодавство в Угорщині: закон з 1881 нормував діяльність агентур пароплавних компаній, а 1903 і 1909 було ухвалено два закони про Е., які приймали принцип свободи Е., з деякими обмеженнями для неповнолітніх і позбавлених опіки та військовозобов'язаних осіб. Держава взяла на себе опіку над Е., і для цього було засновано Еміграційний фонд і окремі адміністративні органи. Таке законодавство впливало з засади, що Е. для держави є шкідливим, але конечним явищем з уваги на перенаселення і заг. нужду. Користуючися цим законодавством, закарп. українці емігрували в більшій мірі, ніж галицькі.

В Росії також не було еміграційного закону, але в практиці діяв принцип свободи Е.

Іміграційна політика заокеанських країн була в основі ліберальною: Канада, Бразилія, Аргентина потребували робочих рук для неосвоєних земель, а ЗДА для пром-сти. Все таки гром. думка в ЗДА виступала проти деяких категорій імігрантів — проти китайців (закон про припинення китайської Е. 1882) і в деяких колах проти сх.-евр. Е. Під впливом «Ліги для обмеження іміграції» в Бостоні і амер. роб. орг-цій ухвалено федеральні закони 1891, 1893, 1903 і 1907, які обмежували Е. евр. робітників; це стосувалося осіб, які могли б стати тягаром чи небезпечними для держави (з уваги на здоров'я, матеріальні, моральні і політ. причини). Нагляд і контроль над емігрантами здійснювало Іміграційне Бюро при мін-ві торгівлі і праці.

Ініціатором заселення імігрантами степ. провінцій Канади і прихильником укр. Е. був мін. внутр. справ К. Сіфтон. Не зважаючи на це, Канада іміграційним законом з 1910 дещо утруднила Е. з сх.-евр. країн, вимагаючи відповідних кваліфікацій, здоров'я, грамотности і деякої готівки.

Ставлення укр. суспільности і її орг-цій до Е. було різне; на поч. дуже стримане, а згодом толерантне, не дивлячись на те, що Е. послаблювала нац. спільноту. Часописи назагал виступали проти Е., а перемиський гр.-кат. орди-

наріят закликав священників, щоб всіляко відраджували лемків від Е. Перша хвиля укр. Е. (1880—1900) відбувалася без спеціальної опіки укр. організованої громади, за винятком церк. кіл та деяких світських інтелігентів, які з власної ініціативи емігрували за океан для культ. праці серед Е. Щойно вістки про невідрадне становище емігрантів у Бразилії (пошесті, смертність, визиск на плянтаціях) примусили гал. громадянство і адміністративні органи подікатися справою Е.; Гал. Крайовий Виділ вислав 1896 комісію в складі о. П. Волянського (від українців) і Й. Семірадського (від поляків) для дослідження еміграційних відносин і можливостей у Бразилії. Їхня думка була негативна щодо браз. Е., і це навіть на деякий час спиноло виїзд туди. Львівська «Просвіта», з свого боку, вислала до Канади О. Олеськова з метою простежити відносини кан. Е. Після докладного ознайомлення із життям перших поселенців і їх перспективами Олеськів запропонував масову Е. українців до степових провінцій Канади. Його заходами кан. уряд створив у Вінніпегу іміграційне бюро, яке мало опікуватися укр. поселенцями, і призначив К. Геніка керівником бюро. Дві опубліковані в Галичині брошури Олеськова «О еміграції» і «Про вільні землі» (1895) стимулювали Е. до Канади в противагу до «браз. гарячки».

Відносно пізно почали гал. українці організувати еміграційні т-ва для поради і допомоги емігрантам: 1907 засновано у Львові укр. філію австр. Т-ва ім. св. Рафаїла, яка з 1911 почала видавати poradник «Емігрант»; 1908 постало самостійне укр. т-во допомоги емігрантам «Провидіння», а в 1911 постала третя укр. установа «Руське Т-во Еміграційне», яка, на правах госп.-торг. спілки, давала відповідні інформації, полагоджувала подорожні справи, займалася посередництвом праці тощо.

Емігранти потребували спец. опіки після прибуття до країн поселення, гол. в ЗДА; тут різні національності мали свої еміграційні дома. Укр. емігранти перев. проходили через австр., угор., поль. і рос. дома. Спроби заснування окремого укр. еміграційного дому не вдалися; у 1900—04 рр. існувало т-во «Руський Народний Дім Еміграційний», яке частково займалося емігрантами. Згодом укр. емігранти були співзасновниками «Слов'янського Еміграційного Т-ва» (1907), що опікувалося Е. слов'ян з Австрії, крім поляків. 1908 постало з ініціативи М. Підгорецького «Укр. Еміграційне Т-во ім. св. Рафаїла» в Нью-Йорку, а при

ньому безплатне бюро посередництва праці.

Правна і культ. опіка укр. емігрантами з боку австр.-угор. консульств була незначна; в них знаходили більше опіки та мали вплив нім., поль. й угор. емігранти. Пропагандивну роботу серед українців вели рос. консульства та осередки рос. правос. Церкви. Укр. імігранти згодом почали орієнтуватися на постійне перебування в нових країнах і тому утримували мінімальний контакт з консульствами країн свого походження. Більшість емігрантів включилася в нові відносини не лише соціально і господарсько, але також і політ.-правно, приймаючи громадянство нових країн поселення (див. *Натуралізація*).

В загальному за час до першої світової війни виємігрувало з укр. земель за океан бл. 700—800 000 населення, в тому ч. бл. 500 000 українців (решта жиди й поляки). З цього ч. виємігрувало до ЗДА бл. 350 000, до Канади бл. 100 000, до Бразилії й Аргентини до 50 000.

Перед першою світовою війною мала місце також сезонна Е. з Зах. Укр. Земель, перев. до Німеччини (1907—12), пересічно 75 000 осіб на рік, а в менших розмірах до Чехії, Румунії, Данії. Це була заробітчанська (на с.-г. праці), короткотривала Е.; селянин по повероті з заробітку уліпшував своє матеріальне становище.

Політична Е. по першій світовій війні. Перша світова війна і програні визвольні змагання викликали першу масову укр. політ. Е., перев. військ. і працівників адміністрації УНР та ЗУНР. 1920—21 рр. в Польщі перебувало бл. 30 000 наддніпрянської Е., гол. в таборах інтернованих вояків; в м. Тарнові тимчасово знайшов осідок екзильний уряд УНР. Частина вояків УГА були приміщені в таборах інтернованих в Чехо-Словаччині. Крім того, укр. емігранти поселилися в Австрії, Німеччині, Румунії, Югославії. Заг. ч. емігрантів у перші повоєнні роки доходило до 80—100 000; в їх ч. і розміщенні згодом зайшли деякі зміни: більшість гал. емігрантів повернулася на батьківщину у висліді рішення Ради Амбасадорів про визнання Галичини за Польщею (амнестія поль. уряду 1923 р.). Незначна кількість наддніпрянської й гал. Е. під впливом курсу «українізації» переїхала до УССР; багато емігрантів залишили Польщу й Австрію та поселилися в Франції, менше в Бельгії та за океаном. Гол. осередками Е. стали Прага, Варшава, Берлін, Париж, Відень, де розвивалися різні ділянки укр. політ. і культ. життя поза впливами окупаційних режимів.

Особливо прихильно ставився до укр. Е. уряд Чехо-Словаччини, де знайшли осідок і підтримку ряд укр. наук. і виховних інституцій.

Укр. політ. емігранти користувалися в країнах перебування правом азилу. На відміну від соц. Е., вони не мали правової опіки з боку дипломатичних представництв країн свого походження; вони підлягали законам і регламентації країн свого постійного осідку або перебування. Спроби міжнар. регламентації статусу політ. емігрантів проведено в рамках Ліги Націй; угодами 1922, 1924, 1928 рр., що їх підписала більшість евр. країн, було визнано за емігрантами із сходу Європи статус бездержавних і видано їм т. зв. паспорт Хансена (за прізвищем Ф. Хансена, високого комісара для біженців при Лізі Націй). Конвенція про міжнар. статус з 1933 р. прирівнювала бездержавних «хансенівців» в багатьох відношеннях (право на навчання, соц. опіка, праця, податки) до власних громадян країни або до найбільш упривілейованих чужинців. Пашпортом Хансена користувалася більшість українців, хоч формально Ліга Націй не визнавала категорію укр. емігрантів (в конвенції говориться про рос. і вірменських емігрантів); вони не мали свого представника в еміграційному уряді при Лізі Націй. Еміграційні орг-ції, гол. із Франції, постійно домагались офіц. визнання укр. Е.: представники Ради Союзу Укр. Емігрантських Орг-цій у Франції перебували в півофіц. контактах із згаданим урядом. 1928 р. лише до Консультативної Ради при Високому Комісаріяті в справах емігрантів прийнято укр. представника О. Шульгина. В 1930-их рр. значна частина Е., гол. в Чехо-Словаччині й Польщі, почала приймати громадянство країн свого перебування.

Заробітчанська Е. 1920—39. Між двома світовими війнами далі тривала заробітчанська Е. із Зах. Укр. Земель під Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією. З УССР, поза окремими винятками на поч. сов. режиму, Е. була припинена. Перев. емігрували українці з перенаселеної Галичини і зах. Закарпаття. Кількісно Е. з укр. земель в 1919—39 рр. була значно менша, ніж за довоєнного періоду. Найчисельніша Е. з Зах. Укр. Земель була 1927—29 рр., потім зменшилася, 1931—34 майже зовсім припинилася завдяки великій госп. кризі, що була особливо гострою в країнах, які приймали Е., особливо в заокеанських. Гол. зменшилася Е. до ЗДА і Бразилії і відносно до Канади, що сталося у висліді обмеження Е. законодавством тих країн.

ЗДА 1921 і 1924 встановили річні іміграційні квоти для громадян окремих держав; на сх.-евр. країни, звідки могли приїжджати українці, припадали відносно низькі квоти (напр., в 1930 р. Польща — 6 524, Чехо-Словаччина — 2 874). Канада також провадила свою іміграційну політику з обмеженням для сх.-евр. країн; вона воліла англосакську і зах.-евр. Е.; додаток 1923 до іміграційного закону з 1910 вимагав від емігранта грамотності і оплати транспорту; по-важно обмежено нерільничу Е. до Канади. Не зважаючи на це, до Канади прибуло в 1919—39 рр. найбільше ч. укр. емігрантів — понад 70 000; українці з Румунії емігрували майже виключно до Канади. На друге місце вибивається укр. Е. до Аргентини, яка прийняла бл. 50 000 емігрантів; до 15 000 українців виемігрувало до ЗДА, бл. 10 000 до Бразилії, по кілька тисяч до Парагваю й Уругваю. З евр. країн гол. чином емігрували українці до Франції на с.-г. праці та до пром.-сти (з Галичини) і до Бельгії (із Закарпаття); з цих країн відбулася також найчисленніша рееміграція, хоч у Франції залишилася ще по-важна кількість укр. емігрантів.

Еміграцію і рееміграцію українців із Польщі, Чехо-Словаччини і Румунії в 1919—35 рр. за урядовими джерелами представляє наступна таблиця (в тисячах):

Країни поселення	Еміграція	Рееміграція	Баланс руху населення
Евр. країни	74	35	39
З того ч. Франція	59	23	36
Позаевр. країни	146	15	131
З того ч.:			
ЗДА	13	2	11
Аргентина	47	5	42
Канада	73	6	67
Бразилія	8	1	7
Разом	220	50	170

Заробітковою Е. українців в евр. країнах, а до натуралізації й за океаном, опікувалися правно консульства Польщі, Чехо-Словаччини, Румунії, залежно від країни їх походження. Культ. опіку поширювали на них орг-ції політ. Е. Укр. суспільство намагалося також впливати на процес і орг-цію соц. Е. У Львові постало «Т-во Опіки над Укр. Емігрантами» (гол. М. Заячківський), яке провадило гол. інформативну діяльність своїм журн. «Укр. Емігрант» (1927—34); 1923—24 з'являвся неперіодично «Емігрант». Із укр. заокеанських громад

найбільше інтересу до Е. виявляли кан. українці; 1925 засновано у Вінніпегу «Т-во Опіки над Укр. Переселенцями ім. св. Рафаїла» (гол. С. Савула), яке допомагало інформаціями, правовими порадами, а навіть матеріально багатьом емігрантам, гол. в роки посиленої Е. до Канади (1925—30). Т-во видавало альманах «Прерія». В Едмонтоні існувало Укр. Іміграційне і Колоніальне Т-во, яке видавало газ. «Новий Край» 1929.

Політична Е. по другій світовій війні. Друга світова війна й опанування большевиками всіх укр. земель та сер.-евр. країн, де перебувала значна кількість укр. політ. Е., викликали нову хвилю Е. В Зах. Європі, а гол. в Німеччині й Австрії по закінченні війни опинилося бл. 2—3 міл. українців. Це були перев. вивезені на примусові праці, примусово евакуйовані, в'язні нім. концтаборів, військовополонені, члени військ. формацій, втікачі з України і політ. емігранти з 1920-их рр. Більшість примусово вивезених на роботи добровільно або під тиском повернулася на батьківщину (див. Репатріація), а решта разом із втікачами творила основну масу повосенної політ. Е. На поч. 1946 р. в Зах. Німеччині, Австрії й Італії перебувало бл. 220 000 емігрантів (178 000 в трьох зонах Зах. Німеччини, 29 000 в Австрії, 12 000 в Італії). Всі ці люди відмовилися від повороту до УРСР; довівши, що їм загрожує на батьківщині рел., нац. або політ. переслідування, вони отримали право азилу, а згодом можливість дальшої Е. до різних зах. країн.

Спочатку за більшістю укр. емігрантів, як також за ін. із Сх. Європи, визнано статус «переміщених осіб»; згодом на всіх політ. емігрантів поширено статус «втікачів». В адміністрації якийсь час прийнято для емігрантів визначення «бездержавних» (stateless, apatride), однак це не було застосовано загальною; перев. записували втікачів за країнами походження. Утотожнюючи національність з громадянством, альянтські органи і міжнар. адміністрація часто змішували укр. емігрантів з поль., рос., чехослов. З тих же причин також не визнавали в бріт. окупаційній зоні укр. громадян і їх допомогове представництво. ССРСР, з свого боку, вважає всіх укр. емігрантів своїми громадянами і на цій підставі з 1945 р. постійно домагається їх репатріації. Правне становище повосенних емігрантів визначала окупаційна влада, а з 1947 також міжнар. установи під егідою Об'єднаних Націй (ОН); мірою послаблення окупаційного режиму регламентація становища чужинців переходила до держ. влади Німеччини й

Австрії. Матеріальною опікою займалися — створена 1943 УНРРА (United Nations Reconstruction and Rehabilitation Administration) і з 1947 ІРО (International Refugees Organization); остання орг-ція, що закінчила свою діяльність 1951, займалася також дальшою Е. втікачів та їх правовою опікою. УНРРА, а згодом ІРО керували мережею таборів для емігрантів; 70% укр. емігрантів жило по таборах, які перев. були організовані за нац. принципом. В укр. таборах існувало власне самоуправління, і в 1945—50 рр. сильно розвивалося гром. і культ. життя (див. ЕУ I, стор. 596—600 і статті Австрія, Німеччина, ЦПУЕН).

1947 почалося переселення емігрантів до країн постійного перебування і праці. Бельгія і Англія перші почали приймати емігрантів, яких набирали до праці в пром-сті, до шахт і сіль. госп-ва. Згодом починається також Е. за океан, до ЗДА, Канади, Бразилії, Аргентини, Венесуелі, Австралії й ін. В окремих країнах ухвалено спеціальні закони чи постанови урядів про допущення емігрантів. Особливо корисно вплинули на прихильну імміграційну політику в Канаді послы укр. роду А. Глінка і Ф. Заплітний своїми виступами в парламенті на оборону укр. емігрантів-втікачів. До 1. 8. 1948 з Німеччини виїхало 33 000 українців (з того ч. 14 000 до Англії, 9 000 до Бельгії, 5 000 до Канади, по 1 000 до ЗДА і Франції). Е. за океан стала масовим явищем в 1949—50 рр., коли ЗДА відкрили спеціальні можливості для імміграції втікачів: закон ДПІ (для переміщених осіб) з 1948 дав можливість виїхати до ЗДА, поза імміграційними квотами, 205 000 особам, які перебували в Німеччині, Австрії й Італії; 1950 це ч. поширено до 313 000, а 1953 за т. зв. РРА (закон допомоги втікачам) додатково допущено до Е. в ЗДА 150 000 втікачів. Основним завданням ІРО стало переселення; з контрибуцій різних держ.-членів, гол. ЗДА, постав фонд для покриття переселенчих коштів. Українці масово користали з цих можливостей. Важливу функцію в орг-ції укр. Е. виконала харитативна установа амер. українців Злучений Український Американський Допомоговий Комітет (ЗУАДК), Укр. Кат. Допомоговий Комітет (чл. амер. харитативної установи НЦВЦ), а також Фонд Допомоги Українців Канади, які мали свої представництва в Німеччині, Австрії, Франції, Бельгії, Англії. З 1948 в Нью-Йорку існує Укр. Переселенчий Осередок (голова М. Демидчук). Деякі українці виїжджали через посередництво чужих установ (Світовий Союз Церков, Толстовський фонд і т. д.). Спроба плянованої Е. і власної самоорг-ції укр.

втікачів не вдалася: 1947—48 діяла в Мюнхені Центр. Переселенча Комісія, праця якої зводилася лише до інформації.

Еміграційний процес українців за океан в 1957 майже повністю припинився; виїжджають ще нечисленні емігранти до ЗДА і Канади індивідуальним порядком. На протязі 10 років укр. Е. в Німеччині й Австрії зменшилася до 20—22 000. Залишилися особи, які з причини віку, недуги чи ін. не були допущені до Е. за океан, включилися в місц. економіку або просто не бажають емігрувати. Вони, оскільки не є натуралізовані, залишаються під мандатом і протекторатом ОН та частково підлягають правній і матеріальній опіці Високого Комісара ОН, який має своїх представників у різних евр. країнах.

Сучасний правний стан політ. емігрантів в евр. країнах зафіксований в Женевській конвенції з 28. 7. 1951 р.; в багатьох відношеннях вони зрівняні з громадянами даної країни або з найбільш упривілейованими чужинцями (праця, соц. забезпечення, податки, акти гром. стану і т. д.); вони користуються для подорожі спеціальним подорожнім документом (пашпортом), що дає можливості в'їзду до всіх країн, крім СССР. Значна більшість укр. емігрантів, поза Німеччиною й Австрією, увійшла в госп. життя країни перебування.

Еміграційний рух українців 1947—57 рр. з Німеччини й Австрії до різних країн видно з таблиці (в тисячах, подано приблизні числа):

ЗДА	80
Канада	30
Австралія і	
Нова Зеландія	20
Великобританія	20
Бельгія	10
Франція	10
Бразилія	7
Аргентина	6
Венесуеля	2
Ін. країни	2

Слід зазначити, що деяка частина емігрантів, які поселилися у Великобританії, Франції й Бельгії, в 1950—57 рр. емігрували вдруге — до ЗДА і Канади; цей процес гол. охопив Е. в Бельгії. Так само невелика кількість повоєнної Е. з Півд. Америки, а навіть з Австралії переселюється до Півн. Америки.

Вкінці подаємо зіставлення укр. Е. (після відняття рееміграції) до заокееанських країн і Зах. Європи, крім Німеччини й Австрії, за 1870—1955 рр. (в тисячах); для порівняння подаємо приблизне ч. українців і осіб укр. походження в цих країнах тепер (див. докладніше Українська діаспора):

Е мі г р а н т и

Країни				Українці або люди укр. по- ходження на 1957 р.
	1870—1914	1919—39	1946—57	
ЗДА	350	15	80	1 000 (?)
Канада	100	70	30	450
Аргентина	10	50	6	120 (?)
Бразилія	45	10	7	120 (?)
Франція	—	40*	10*	50 (?)
Великобританія	—	0,5	35*	25
Австралія і Нова Зеландія	—	—	20	25
Бельгія	—	1	10*	3
Парагвай	—	5 (?)	1	7 (?)
Уругвай	—	4 (?)	—	5 (?)
Венесуела	—	—	2	2
Інші країни	1 (?)	1 (?)	1 (?)	3 (?)
Р а з о м	506	196,5	202	1 810 (?)

*) Частина виїмїгувала в 1950—57 рр. до ЗДА і Канади.

Явище Е., заробітчанської і політ., від-
булося в укр. літературі. І. Франко вмі-
стив у зб. «Мій Ізмарагд» цикл «До Бра-
зілії», В. Стефаник порушує тему заробітчанства і заокеанської Е. в оп. «Си-
ня книжечка» й «Камінний хрест». Мо-
тиви соц. Е. виступають також в М. Че-
ремшини, А. Тесленка, С. Васильченка
(новели «На чужині») й ін. Письменни-
ки-імігранти гол. за океаном дають
низку образків з життя Е. в поезії, про-
зі і драмі: в ЗДА — Ю. Чупка, Н. Дми-
трів, С. Макар (драма «Американський
шляхтич»), З. Бичинський (повість «Емі-
гранти»); в Канаді — Т. Федик (зб. поезій
«Пісні про Старий край і Канаду»),
О. Івах (повість «Голос землі»), І. Кирі-
як (роман «Сини землі»); англ. мовою
писали В. Палюк („Canadian Cosaks“) і
В. Лисенко („Men in Sheepskin Coats“);
в Бразилії — П. Карманський. З сучас-
них письменників мотиви Е. розроблю-
ють У. Самчук, О. Лятуринська, Т. Кур-
піта, Діма й ін.

Про стан і життя укр. емігрантів у дія-
спорі див. ще статті: Австралія, Австрія,
Аргентина, Бельгія, Бразилія, Венесуела,
Великобританія, ЗДА, Канада, Німеччи-
на, Парагвай, Польща, Уругвай, Фран-
ція, Чехо-Словаччина і ін.

Література: Укр. Заг. Енциклопедія.
Еміграція політична, III. 731—43, Еміграція не-
політична, III. 980—91; Caro L. Auswanderung
und Auswanderungspolitik in Österreich. Ляйпциг
1909; Кузеля З. Причинки до студій над на-
шою еміграцією. ЗНТШ, CI, CV, CVII. 1911—12,
Мицюк О. Переселення на Дальній Восток.
К. 1913; Вачинський Ю. Укр. еміграція. І.
Л. 1914; Азійская Россия, I—II, II. 1914; Кар-
манський П. Між рідними в Півд. Амери-
ці. Відень 1923; Young Ch. H. The Ukrainian Ca-
nadians. Торонто 1931; Олесіюк Т. Укр. ко-
лоніальні землі. ж. Табор чч. 17, 18, 20, 21, 22.
В. 1932—34; Настасівський М. Укр.
іміграція в Сполучених Державах, Нью-Йорк
1934; Пропамятна книга Укр. Нар. Союзу.
Джерсі-Сіті 1934; Кубіювський W. Die ukra-

inische Auswanderung nach Asien. В. 1938; Ку-
бійович В. Географія України. Л. 1938;
Ювілейний Альманах Укр. Нар. Союзу. Джер-
сі-Сіті 1944; Hunchak N. I. Canadians of Uka-
rainian Origin. Вінніпег 1945; Mandryka M. I.
Ukrainian Refugees. Вінніпег 1946; Білецький
Л. Українські піонери в Канаді. Вінніпег 1951;
Yuzuk P. The Ukrainians in Manitoba. Торонто
1953; Українці у вільному світі. Ювілейна кн.
Укр. Нар. Союзу. Джерсі-Сіті 1954.

В. Кубіювський, В. Маркус

Емільчине (III—8), с. на Волинському
Поліссі у верхів'ях р. Уборть, р. ц. Жи-
томирської обл.

Емпіріокритицизм, форма радикально-
го емпіризму, репрезентована нім. філо-
софом Ф. Авенаріусом. На Україні Е.
мав вплив на пізніші праці Лесевича і
через рос. посередництво на деякого з
укр. соц.-демократів бл. 1908—10 рр.

Емський указ, виданий 18. 5. 1876 рос.
царем Олександром II в м. Емс, у Ні-
меччині б. Вісбадену, таємний указ про
заборону друку і поширення книжок укр.
мовою. Е. у. забороняв: а) довіз книжок і
брошур, друкованих за кордоном, на те-
риторію Рос. Імперії; б) друк і видання
в Росії оригінальних творів і перекладів
укр. мовою, крім іст. пам'яток і белетри-
стики; в останньому випадку дозволено
було користуватися тільки рос. право-
писом, і ці друки підлягали попередній
цензурі Гол. Управління в справах
друку; в) театральні вистави й читання
укр. мовою та друк укр. текстів до муз.
творів. Е. у. називають також «указом
Юзефовича», помічника куратора київ-
ської шкільної округи, що як запеклий
ворог укр. руху відіграв велику роль в
його виданні. Е. у. видано поза порядком
звичайного законодавства (його не роз-
глядала Держ. Рада чи Рада Міністрів);
формально він ніколи не був відкликаний,
хоч в цьому напрямі робилися за-
ходи з укр. і поступових рос. кіл. Указ
здав дошкульного вдару укр. куль-

турі: крім заборони друку, закрито Півд.-Зах. Відділ Георг. Т-ва, прихильну до українців газ. «Киевский Телеграф», усунено ряд професорів з Київського Ун-ту. Наслідком Е. у. у 1877 р. не надруковано жадної укр. книжки. На паризькому міжнар. літ. конгресі 1878 М. Драгоманов виступав з обороною укр. мови, гостро засуджуючи Е. у. (*La littérature ukrainienne, proscrite par le gouvernement russe. Rapport présenté au Congrès littéraire de Paris. Женева 1878*).

Енгель (Engel) Йоган Христіан (1770—1814), австро-угор. історик; м. ін. праці з укр. іст. „Geschichte von Halitsch und Wladimir bis 1772“ (1792—93), „Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken“ (1796); остання праця належить до перших солідних наук. студій з іст. України.

Енгельс (кол. Покровське), м. на лівому березі Волги Саратовської обл.; в 1924—41 рр. гол. м. АССР Німців Поволжя. Р-н заселений перев. українцями (в 1926 р. в м. Е. на 34 300 меш. — 11 500 українців, в р-ні на 21 500 — 17 100).

Енеоліт, кінцева фаза молодшої кам'яної доби (неоліту), вже з першими металевими (мідними) виробами, звідси також назва — мідяна доба (2500—2000 до Хр.).

Енергетика, галузь пром-сти і ділянка техн. наук (наука про енергію), що стосується видайности, перетворення, передачі й використання різних видів енергії (напр., тепла, електрики, води, вітру, атомів тощо) для пром. і побутових потреб. Багато віків єдиним джерелом енергії, крім праці людських рук і тварин, була енергія води й вітру (млини, вітряки та ін.); тепер первісну енергію перетворюють на теплову і на електричний струм. Ще в пол. 19 в. гол. джерелом енергії було дерево, згодом вугілля (яке з 1900-их рр. стало основним джерелом), нафта, природні гази та гідроенергія.

Енергетичні ресурси України в сучасних кордонах УССР є такі:

Види енергії	Ресурси	Ресурси в перерахуванні на умовне паливо тепловою вартістю в 7 000 великих калорій на кг (в мільярдах т)	У %
Вугілля	89 мільярдів т	82,0	76,2
Нафта	80 мільйонів т	0,1	0,1
Природний газ	350 мільярдів м³	0,5	0,5
Торф	4 мільярди т	1,7	1,6
Буре вугілля	6 мільярдів т	3,0	2,8
Дерево (вся площа)	6,5 мільйонів га	1,7	1,6
Водна енергія	3,5 мільйонів квт	18,2	17,0
Вітер і сонце (при нинішніх техн. можливостях використання)	бл. 40 000 квт	0,2	0,2
		107,4	100,0

До цих основних енергетичних ресурсів треба ще додати т. зв. вторинні, покищо майже не використані джерела енергії (фізичне тепло відхідних димових газів, тепло води, якою охолоджуються різні агрегати в пром-сті, тепло великих мас розпеченого коксу та шлаків в металургійній пром-сті), а також відходи сіль. й лісового госп-ва. Атомова енергія виробляється покищо в експериментальних кількостях в лабораторіях.

Участь УССР в продукції усієї маси первинної енергії ССРСР становила в 1940 р. — 35,4%, в 1954 р. — 20,1%. Продукція енергії в перерахунку на умовне паливо становила в 1954 р. в УССР на одного меш. — 2 049 квт (решта ССРСР —

2 075, решта світу 1 165 квт); в 1940 р. числа для УССР — 1 472 квт.

Докладніше див. гасла про поодинокі джерела енергії: *Буре вугілля, Гідроенергія, Горючі природні гази, Кам'яне вугілля, Нафта, Торф*.

Ентомологія, див Зоологія.

Енциклопедії, систематизовані збірники всіх знань чи їх окремих ділянок в абетковому або тематичному порядку. Першою і єдиною досі укр. Е., яка охоплює цілість знань, є «Українська Загальна Енциклопедія», що з'явилася в 1930—35 рр. в трьох томах у Львові (гол. ред. І. Раковський). В УССР були пороблені заходи в 1930-их рр. до видання «Української Радянської Енциклопедії» (УРЕ), розрахованої на 20 тт., але у зв'язку з репресіями проти укр. куль-

тури і її діячів уряд припинив її видання. Із фахових Е. досі з'явилася єдина «Колгоспна Виробнича Енциклопедія» у 2 тт. (2 вид. 1956) у Держ. Вид-ві С.-Г. Літератури в Києві; гол. ред. М. Співак. В 1939 р. вийшов перший зошит «Укр. Сіль.-Госп. Енциклопедії» в Укр. Вид. Ін-ті у Львові (гол. ред. Є. Храпливий), але війна припинила її даліше видання. Окреме місце займають Е., присвячені виключно українознавчим ділянкам. Першим цього роду виданням є монументальний твір п. н. «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (П. 1914—16); із запланованих трьох томів з'явилися два під ред. М. Грушевського (огляд українознавчих студій й історія України), Ф. Вовка (антропология й етнографія), О. Шахматова (нарис іст. укр. мови), С. Рудницького (нарис географії) й ін. Багато українознавчого матеріалу дає «Укр. Заг. Енциклопедія», в третьому томі якої ще окремо міститься суцільно зібраний матеріал під гаслом Україна, зредагований В. Сімовичем (стор. 360—1000). На еміграції 1949—52 НТШ видало в трьох томах «Енциклопедію Українознавства» (ЕУ I); гол. редактори В. Кубійович і З. Кузеля. Окремі ділянки редагували спеціалісти; всіх авторів було 120. Її перероблене і скорочене видання друкується в ЗДА англ. мовою. В 1955 р. почала з'являтися друга, словникова частина «Енциклопедії Українознавства» (ЕУ II) під гол. редакцією В. Кубійовича, заступник гол. ред. М. Глобенко († 1957). Видання «ЕУ II» заплановане на 5 тт.

Українознавство подано і в чужих заг. Е., а зокрема в рос. і поль. Досить об'єктивно трактується укр. матеріал в «Энциклопедическом Словаре» Брокгауза і Ефрона, де авторами ряду статей на укр. теми були видатні укр. учені. В «Энциклопедическом Словаре» А. й І. Гранат (7 вид. 1910—48, 58 тт.) вміщено м. ін. статті М. Василенка, Б. Грінченка, А. Кримського й ін. Сов. Е.: «Большая Советская Энциклопедия» (1 вид. 66 тт.,

1926—47; 2 вид. 50 тт., 1950—58), «Малая Советская Энциклопедия» (1 вид. 10 тт., 1928—31; 2 вид. 11 тт., 1933—47) — трактують укр. матеріал у світлі сов. нац. політики з промовчуванням, а навіть фальшуванням багатьох фактів. Хоч авторами комплексу українознавчих гасел у 44 т. 2 вид. є в більшості українці, все ж вони потрактовані односторонньо і незадовільно. З поль. Е. багато матеріалу про Україну подає «Encyklopedia powszechna» (1898—1911, 18 тт.) Оргельбранда, але з поль. погляду приналежності укр. земель до Польщі. З ін. слов. Е. слід відзначити чес. «Otův Slovník Naučný», який присвятив належну увагу українознавству і подав правдиві дані. В англomовній «Slavonic Encyclopedia» (гол. ред. Й. Ручек, Нью-Йорк 1949) подано об'єктивний і рівномірно представлений укр. матеріал; ред. укр. відділу були М. Чубатий і В. Душник.

Трактування українознавства в зах. Е. аж до останнього часу недостатне; укр. матеріал розкинений між рос. чи поль., його розмір незначний, термінологія часто плутана, а інформації іноді невірні. Лише деякі видання Е. і автори статей чи заміток у них на укр. теми становлять виняток; в більшості автори чужих Е. користуються неукр. джерелами. З франц. новіших Е., порівняно до попередніх, об'єктивніше подає відомості про Україну, «Nouveau Larousse Illustré» (1908—12), де автором українознавчих гасел був славіст Л. Леже (Leger) і «Larousse du XX siècle», де на укр. теми поінформовано писав А. Граппен (H. Grappin). Між співр. франц. Е. «La Grande Encyclopédie» (1885—1905) був також українець (Ф. Вовк). В найновіших франц. Е. по першій і другій світових війнах відчувається ще більше брак укр. матеріалу і застарілі погляди щодо українознавства.

З-поміж нім. Е. дещо новіший стан дослідів про Україну відбивають 7 вид. «Mayer's Konversations-Lexikon» (1924—34), останні вид. «Brockhaus Konversations-Lexikon» (15 вид. 1934—35) і «Der Große Herder» (1931—35). В них опрацьовували укр. матеріали м. ін. Д. Дорошенко, З. Кузеля, І. Мірчук, Б. Крупницький, М. Антонович й ін. М. Драгоманов написав розвідку про козаків в «Ersch und Gruber Enzyklopädie» (1818—89). В швед. Е. укр. матеріали редагували — в 2 вид. «Nordisk Familjebok» (1904—26) славіст А. Енсен (Jensen) і в «Svensk Uppslagsbok» (1924—37) А. Карльгрен (Karldren) і Г. Яррінг (Jarring); вплив Енсена як знавця укр. проблеми позначився і на пізніших швед. Е.

В «Enciclopedia Italiana» (1937—49) укр.

матеріал потрактований назагал об'єктивно. Багата на укр. інформації із вірним наświetленням „Enciclopedia Cattolica“ (1954), в якій співпрацювали й укр. автори. В есп.-мовних Е. відчувається також слаба поінформованість щодо України, хоч від попередніх Е. корисно відрізняється „Diccionario Enciclopédico Salvat“ (закінчена, 1946). Новіші вид. „Schweizer Lexikon“ (1949—50) роблять деякий поступ у вірному трактуванні українознавства. Англomовні Е. (бріт. і амер.) так само недостатньо трактують українознавство; в „Encyclopedia Britannica“ (вид. 1950) дуже мало укр. матеріалу; корисно вирізняється вид. 1957 р. З ряду амер. Е. слід відмітити „The Encyclopedia Americana“ (1950), де статтю про Україну в об'єктивному наświetленні написав Г. Клейн (H. F. Klein). Жид. Е. „The Jewish Encyclopedia“ (1925) і „The Universal Jewish Encyclopedia“ (1939—43) порушують укр. справи у зв'язку із становищем жидів на укр. землях; крім ствердження об'єктивних фактів, є в них немало помилок, гол. щодо укр.-жид. взаємин, які очікують ще об'єктивного дослідження. (Див. докладніше ЕУ I, стор. 9—11 і ст. «Українознавство в дотеперішніх енциклопедіях» в англomовному вид. ЕУ I).

Р. М.

Еоцен, див. *Геологія України*.

«**Епархіальныя Вѣдомости**», офіц. органи (перев. тижневики) рос. мовою епархій правос. церкви в Рос. Імперії; на Україні виходили в різний час, почавши з 1860-их рр.; «Е. В.» складалися з офіц. частини (розпорядження церк. влади, службові призначення, інформації) і неофіц., де містилися проповіді, поради і матеріал іст. та побутового змісту, життєписи діячів й ін.

Епіграма (грец. націс), гатунок віршованої поезії. Спочатку короткий віршований напис на будівлях або предметах, уже з 6 в. до Хр. самостійні короткі вірші. В нові часи (з 18 в.) переважно коротші вірші сатиричного або полемічного характеру. На Україні з 16 в. різні типи епіграм: «гербовні вірші» і епітафії, великий цикл епіграм проти аріян; в 17—18 вв. епіграми релігійного змісту, об'єднані в цикли («вінці») або вставлені в прозові тексти (С. Величко), навіть богослужбового характеру («Синаксар»). Майстри Е. — І. Величковський, ієромонах Климентій, С. Яворський, Д. Туптало, Т. Прокопович, Г. Сковорода й ін. У 19 в. епіграми писав Г. Квітка-Основ'яненко, до цього гатунку належать деякі вірші Т. Шевченка («Умре муж велий...»), П. Куліша, І. Франка; з новіших часів епіграми В. Самійленка, О. Олеся («Перезва») та авторів літ. полемік на Україні й за кордоном. Д. Ч.

Епідемії, див. *Пошесні недуги*.

Епік Григорій (* 1901—?), сов. письмен., чл. Вaplіте; у творах 20-их рр. («Воссеи», «Непія», «Меценати») гостро критикував окремі явища сов. ладу на Україні, зокрема в популярній повісті «Без ґрунту» (1927); пізніші романи «Перша весна» (1931) і «Петро Ромен» (1934) писані в дусі офіц. сов. настанов. З 1934 на заслання, де й помер.

Епіка, див. *Епічна поезія*, *Епопея*, *Епос*, *Поетика*.

Г. Епик

Епічна поезія (література), обіймає всі літ. жанри, що мають змістом таке зображення дійсности, що викликає враження об'єктивности. До епічної літератури тепер відносять: епічну поему (епопея), новелю, оповідання, повість, роман і нечисленні балади певного типу. Є ще дидактичний (повчальний) епос. До епічних творів належать в староукр. літературі літописи, житія та перекладні романи й новелі (Троянська війна, Олександрія, роман про Девгенія-Дігеніса, Варлаам та Йоасаф, Премудрий Акир й ін.). Оригінальні епічні твори, за винятком «Слова о полку Ігореві», втрачено. Рештки їх збереглися в півн.-рос. билинах, укр. походження яких (з 11—13 вв.) в більшості випадків безсумнівне (циклізація навколо кн. Володимира, в якому об'єднано Володимира В., Володимира Мономаха і, здається, Ярослава Мудрого; головні герої Ілля Муромець, Добриня, Альоша-Олександр Попович). Новий епос постає в 16—17 вв. як нар. думи, прозові оповідання та невеликого розміру іст. поеми. Ширше значення має дидактичний епос (твори І. Максимовича, І. Горленка, Климова-Климовського й ін.). У 18 в. приєднуються епічні травестії («Енеїда»), а в 19 в. — оповідання (Квітка), роман (Куліш) та нова відміна епічної поеми — «байронічна поема» (Шевченко, Куліш і ін.). Модерна укр. література плекає перев. прозові епічні жанри, хоч часто трапляються й поеми («Марина» й ін. М. Рильського, «Сковорода» П. Тичини, «Червона зима» В. Сосяри, «Данило Галицький» М. Бажана, «Трипільська трагедія» й ін. Л. Первомайського, «Канітферштан» і «Волинський рік» Л. Мосендза, «Поет» Т. Осьмачки, епопея Ю. Клена «Попіл імперій» та ін.). Штучно плекана велика поема в теперішній сов. літературі («Вільйський в'язень» П. Дорошка, «Марія Ульянова» Т. Масенка та багато ін.) не має мист. вартости. Д. Чижевський

Епопея, велика епічна поема «високого стилю» з оповіданнями про богів, героїв або визначні іст. події. В укр. літературі — гол. спроби перекладу Гомера (С. Руданський, П. Ніпцінський) і «Україна» П. Куліша. Більшість укр. епічних поем, починаючи вже з «Гайдамаків» Т. Шевченка, відходить від типу Е., відмовляючись від високого стилю та вносячи елементи лірики. До поетики Е. належать м. ін. епічні повторення, широкий виклад («епічна широта»), вживання розгорнутих порівнянь та метафор (див. *Поетика*). Зразком новітньої Е. є «Попіл імперій» Ю. Клена.

Епос, (з грец. — оповідання), в широкому значенні — епічна поезія (література), у вузькому — епічні поеми (див. *Поема, Епопея*).

Епштейн Марко (*1898), скульптор, маляр і гравер, жид. походження з Білоруси, студював у Києві, де працює й тепер; почав від кубізму, пізніше став монументалістом з нахилом до реалізму: «Жнива», «Селянки», «Скляр», «Швачка»; портрети, жін. акти.

Ерастов Степан (1857—?), видатний укр. гром. діяч на Кубані, інспектор нар. шкіл, дир. банку в Новоросійську; патронувал організації РУП на Кубані, пізніше діяльний чл. ТУП, гол. Всеукр. Нац. Конгресу в Києві 1917 р.

Ербен (Erben) Карель (1811—70), чes. поет, збирач і видавець чes. пісень з мелодіями, казок чes. й інших слов. народів; переклав на чes. мову «Слово о полку Ігореві» та літописи. Баляди Е. переклав на укр. мову Є. Іваненко.

Ерделій Адальберт (1891—1955), закарп. маляр, модерніст, гол. т-ва образотворчих мистців на Закарпатті (1931—38); виставки в Мюнхені, Празі, Парижі, Ужгороді й Києві; експресіоністичні пейзажі з франц. і закарп. сюжетами, портрети, ікони.

Ерденко Михайло (*1877), скрипаль, закінчив Московську Консерваторію з золотою медаллю; грав першу скрипку в квартеті Київської Консерваторії.

Ердман Борис (*1901), мистець-маляр, декоратор. Діяльність найбільше пов'язана з театром ім. І. Франка в Києві (з 1926 р.), де він оформляв «Пригоди хороброго вояка Швейка», «Одруження Фігаро», «Ревізора». З укр. репертуару найбільш вдале оформлення «Майстрів часу» І. Кочерги.

А. Ерделій

Ерем Т. (псевд.) (*1897), письм. на еміграції, родом з Волині, перев. спогади з побуту в'язнів у сов. тюрмах і концтаборах, нариси з життя давньої Волині; кн. «Сов. акваріум» (1951), «Голод» (1953), «Роботяги».

Ерле Альфонс (*1888), ген. штабу майор УГА нім. походження; спершу шеф штабу Начальної Команди, потім шеф штабу 1 корпусу; входив до складу делегації УГА, яка вела переговори з командуванням військ ген. Денікіна в листопаді 1919 р.

Ерлянген (Erlangen), м. в півн. Баварії, 45 000 меш.; 1945—50 укр. табір з бл. 2 000 меш.; кат. і правос. церкви, гімназія й ряд культ. і гром. орг-цій; в Ерлянгенському Ун-ті в ці роки студіювало понад 250 українців; тепер невелика укр. громада (бл. 150 осіб).

Ермітаж, держ. мист. й іст.-культурний музей в Ленінграді, один із найбільших у світі, заснований Катериною II; зберігає багато зразків мистецтва з минулого України (м. ін. скитсько-грец. археологічні пам'ятки з півн. Причорномор'я).

Ери Федір (1881—1915), рос. слов'янофіл нім. походження, доц. філософії в Москві і Тбілісі, автор праць про італ. філос. 19 в.; в монографії «Г. С. Сковорода» (1912), в якій щоправда Г. Сковорода розглядається як рос. філософ, дає високу оцінку теоретичної філософії Сковороди з погляду сучасності.

Ернст Федір (*1891), мистецтвознавець, нім. роду, учень Г. Павлуцького, дослідник укр. мистецтва, особливо 17—20 вв., д. чл. Всеукр. Археологічного Комітету ВУАН, завідувач мист. відділом Всеукр. Іст. Музею в Києві; 1934 р. засланий, під час короткотривалого звільнення працював у музеях Алмати й Уфи. 1939 знову засланий, дальша доля невідома. Важливіші праці: «Київські архітекти 18 в.» (1918), «Укр. мистецтво 17—18 вв.» (1919), «Укр. портрет 17—20 вв.» (1925), монографія про Нарбута (1926), «Київська архітектура 17 в.», «Київ та його околиця...» (1926), «Укр. малярство 17—20 ст.» (1929) та ін.

Ф. Ернст

Ерозійно-яровий красвид, основний для України, покриває всі укр. землі за винятком півн. низовини, гір і морського узбережжя; він витворений в

маловідпорних на діяльність текучої води гірських породах, зокрема в шарах лесу. Найхарактеристичнішою прикметою Е.-я. к. є наявність легко хвилястих майже рівнин, в які втинаються яри й балки (див. ЕУ I, стор. 66—77). Відмінами Е.-я. к. є краєвиди: *плитовий, гранітовий, ярово-балковий і низовинний*.

Ерозія ґрунтів, змивання і розмивання незахищених ґрунтів талими і зливовими водами (водна Е. ґ.) й видування їх (вітряна Е. ґ. або дефляція). На Україні Е. ґ. виступає в р-нах підвищеного рельєфу, насамперед на правих, високих берегах рік (напр., Канівщина над Дніпром), у вищих частинах Придніпровської низовини, на Слобожанщині, на Донецькому кряжі, Приозівській височині та в Карпатах; на сх. Україні ґрунти видувають сх. і півд.-сх. вітри (суховії, «чорні бурі»). На поширення Е. ґ. вплинуло вирубування лісів, розорювання крутосхилів і відстала агротехніка. Внаслідок Е. ґ. творяться яруги, збільшується площа непридатної землі, зменшується врожайність. Засоби проти Е. ґ. (їх застосовували вже до революції земства): терасне упорядкування білих похилих ґрунтів, засаджування яруг і піскових полів відповідними травами й деревами, введення протиерозійних сівозмін, насаджування лісових полезахисних смуг тощо.

Ерстєнюк Дмитро (*1893), гал. гром. діяч, довголітній чл. ЦК УНДО, інспектор Ревізійного Союзу Укр. Кооператив, гепер у ЗДА.

Есдеки, див. *Українська Соціал-Демократична Робітничка Партія*.

Есери, див. *Українська Партія Соціалістів-Револуціонерів*.

Есефи, див. *Українська Партія Соціалістів-Федералістів*.

Есіх (Esih) Іван (*1898), хорв. історик літератури і славіст; праці про культ. зв'язки слов. народів, ст. про львівську «Просвіту», переклад «Слова о полку Ігореві».

Есмань, р. на Чернігівщині, мала ліва притока Десни.

Есмань, кол. назва р. ц. *Лужки*.

Еспанія, держава на Піренейському півострові — 503 490 км²; 28 млн. меш. (1950), столиця *Мадрид*. До кін. другої світової війни зв'язки українців з Е. були дуже спорадичні. Є. Кулішер був іменований послом УНР до Е., але не приступив до виконання обов'язків. Під час гром. війни в Е. (1936—39) кілька українців брали участь по боці ген. Франка, також деякі були в т. зв. інтернац. бригадах. Укр. інформативну працю під час другої світової війни про-

вадив Ю. Карманін. З 1947 р. в Е. студіює 25—30 українців, якими опікується „Obra Católica de Asistencia Universitaria“. Вони організовані в Т-ві Укр. Студентів Католиків «Обнова» (з 1947) та в Укр. Студентській Громаді (з 1956). Крім них, живе в Е. кілька укр. родин; всіх українців 1957 р. понад 60. 1956 створено Асоціацію Укр. Приятелів Еспанії (гол. А. Кішка). З укр. політ. установ існують в Е. представництво Виконного органу УНР-а і делегатура Антибольш. Більоку Народів. 1950—51 виходили «Листи з Еспанії». З 1951 в Еспанському Нац. Радіо є укр. радіопересилання, спочатку три рази на тиждень, а з 1955 — щоденно. 1952 створено при центрі Східних Студій в Мадриді (дир. Я. Морільйо) укр. секцію; в ж. центру „Oriente Europeo“ вміщено ряд статей з укр. проблематики. Крім Я. Морільйо, до знавців і прихильників укр. справи в Е. належать С. Монтеро, проф. Мадридського Ун-ту, А. де Корреа-Веглісон й ін. Багато спричинилися до популяризації укр. культури в Е. концерти й ін. виступи укр. студентської колонії. Кінорежисер Є. Деслав співпрацює в еспанському кіновиробництві. 1956 відбулася в Мадриді успішна виставка укр. книжки (організатор Д. Бучинський). Есп. преса прихильно з'ясовує укр. політ. і рел. проблеми.

В укр. літературі є твори на есп. сюжеті: «Камінний Господар» Л. Українки, роман «Предок» Н. Королевої, «Альказар» Б. Антонича. Описи подорожі по Е. подав Д. Мордовець та в зб. „Suoi ridente“ Н. Королева. З есп. літератури перекладали на укр. мову М. Іванов, М. Лукаш, Д. Бучинський і ін.

Б. Ц.

Еспарцет (Onobrychis L.), цінна багаторічна кормова рослина з родини стручкових. На Україні є кілька дикоростучих видів Е., однак культивують перев. Е. сійний (O. sativa Lam.); смуги найбільшого поширення Е. — лісостеп і півн. та центр. степ; засівна площа в УРСР в 1940 р. — бл. 200 000 га, нині значно більша. Е. розводять в чистій культурі або всуміш із конюшиною, люцерною або з ін. травами. Врожай сіна в лісостепу 30—40 центнерів з 1 га, в степу — 20—40. Найбільш поширені сорти: піщаний 1251, укр. 2795, виведений Укр. філіялом Всесоюзного Н.-Д. Ін-ту Кормів, кримський 36, ахалкалакський та ін.

Есперанто, штучно створена на основі романської лексики і романсько-германської граматики мова для міжнар. porozumіння. Початки Е. поклав варшавський лікар Л. Заменгоф (1887); популяризоване на поч. 20 в. й зокрема після пер-

шої світової війни — у Франції, Німеччині, ЗДА, Японії та по слов. країнах (1930 р. — 18 000 слів); крім пропагандивних і спеціальних часописів (також переклади з світових літератур), відбувалися щорічні конгреси, курси Е., організовано клуби есперантистів тощо.

У царській Росії українці діяли у заг. орг-ціях есперантистів, побудованих на територіальному принципі. Вклад у есперантську літературу дали В. Дев'яткін перекладом Шевченкової «Катерини» та О. Лойко перекладами нар. пісень і оп. В УССР були організовані гуртки прихильників Е. Заг. тенденція есперантського руху була достосована до вимог ком. ідеології. У 1933 р. вийшов у Харкові переклад «Фата Моргана» М. Коцюбинського. В часи терору 1930-их рр. есперантський рух у всьому СССР був ліквідований, бо Е. було одним із засобів індивідуального контакту громадян СССР із закордоном.

В Галичині до 1913 р. українці діяли в спільних з ін. національностями орг-ціях Е. Перший укр. підручник Е. вийшов 1904 р. (Юрків). У 1912 р. з нагоди міжнар. 8 конгресу есперантистів у Кракові появилася брошурка «Українці і 8 Міжнар. Конгрес Есперантистів» Л. Денисюка. В 1913 р. в Коломиї почала виходити укр. есперантська газ. «Зоря України» (Ukraina Stelo); засновником, а пізніше гол. першого укр. есперантського т-ва «Поступ» (Progreso) був О. Кузьма. З вибухом світової війни припинилася діяльність укр. есперантистів. 1922 відновлено видання «Зорі України» та активізовано т-во «Поступ», яке проіснувало до 1930-их рр.; появилася підручник Е. О. Кузьми та укр.-есперантський словник І. Вербицького. В Женеві вийшов «Ключ до Е.» в укр. виданні.

Після другої світової війни відбувалися в кількох таборах у Німеччині курси Е. і в 1947—49 рр. виходив місячник (цикло-стиль) «Укр. Есперантист» (Ukraina Esperantisto). Нині активними в міжнар. есперантському русі є М. Михайлів, який професійно працює в Союзі Есперантистів Півн. Америки, та О. Третьяк.

М. Михайлів

Ессен Сергій (*1908), драматичний актор характерного амплуа. Працював в театрах Харкова, в Запоріжжі та в театрі «Веселий Львів» (1943—44).

Ессентуки (IX—23), м. крайового підпорядкування в Ставропольському краї РСФСР, положене у півніжжі Кавказу; один із курортів групи *Мінеральні Води*. В 1926 р. українці в м. Е. становили (на 23 000 меш.) 17% всього населення, в р-ні 89% (на 11 500).

Естонія (нині Естонська ССР), країна над Балтицьким м.; 4, 100 км²; 1 млн.

меш. (1956), столиця — Таллін. В 10—12 вв. півд.-сх. частина Е. входила до складу Київської Руси. Ярослав Мудрий заснував 1030 м. Юр'їв (пізніший Дорпат, нині Тарту). На протязі іст. Е. підлягала пануванню сусідів — нім. лицарів, Данії, Швеції, Польщі, Росії. Взаємини українців з естонцями почалися в кін. 19 в. В Дорпатському Ун-ті студіювали українці; з 1880-их рр. існувала Студентська Громада. В Е. перебували також українці як рос. службовці чи на військ. службі. 1917 укр. громада в м. Валк видавала газ. «Укр. Голос» і «Досвід». 1919 при естонському нац. уряді послом від УНР був Є. Голіцинський. Після упадку УНР Е. визнала уряд УССР і заключила з ним кілька угод. Між двома світовими війнами в Е., поза окремими одиницями, не було скупчень укр. еміграції.

За сов. часів мають місце час від часу естонсько-укр. культ. взаємини (гастролі хорів, театрів). 1955 вийшла зб. повістей Т. Шевченка в перекладі М. Юрна. Поезії Т. Шевченка перекладали на естонську мову в 1940—55 рр. М. Рауд, Р. Парве, В. Беекман.

Есхар (IV—17), с. м. т. Чугуївського р-ну Харківської обл.; електростанція, що постачає електроенергію для м. Харкова.

Етеро-олійні рослини, т. зв. етероноси, досить велика (бл. 1 500 вивчених) група рослин, які в своїх органах накопичують етерові олії, що є сировиною для Е.-о. пром-сти. Е.-о. р. вживають в парфумерній, миловарній, косметичній, медичній, харч. та ін. пром-сті. Культура Е.-о. р. на Україні відома здавна, коли в польовій культурі були коляндра, ганус, м'ята холодна, кмін, копрій. Культура і збір Е.-о. лікувальних рослин на Україні веде свій початок з 11 в. (див. *Лікувальні рослини*). Нині багато Е.-о. р. вирощують на спеціальних плантаціях (в колгоспах і радгоспах), частину з них збирають з дикого стану. Гол. Е.-о. р., що їх культивують на Україні: півники (*Iris pallida* Lam., *I. florentina* L., *I. germanica* L.), троянда казанликська (*Rosa damascena* Mill.), коляндра (*Coriandrum sativum* L.), кмін (*Carum carvi* L.), ганус (*Pimpinella anisum* L.), копрій (*Foeniculum vulgare* Mill.), шавлія мускатна (*Salvia selarea* L.), м'ята холодна (*Mentha piperita* L.), та ін. Етерову олію добувають з таких диких рослин, як айр, лепеха (*Acorus calamus* L.), ромашка лікарська (*Matricaria chamomilla* L.), материнка (*Organum vulgare* L.), різні чебреці (*Thymus* L.) та ін. По революції введено на дослідних станціях багато нових Е.-о. р. з Азії та закордону і після їх випробування почато культивувати на півд. України, напр., лаванда справжня (*Lavandula vera*

D. C.), розмайрин лікарський (*Rosmarinus officinalis* L.), меліса лікарська або ройовик (*Melissa officinalis* L.), та ін. Керує дослідженням Е.-о. р. і їх культивуванням Всесоюзний Н.-Д. Ін-т Е.-о. Культур (ВИЭМК), що має ряд н.-д. станцій, плянтації та споруди для обробки сировини.

Етика, практичні моральні вимоги, що людина ставить собі та їй ставить суспільство, які не завжди збігаються з освітленням етичних питань в літературі. В укр. літературі зафіксовані для старих часів перев. вимоги аскетичної моралі, що їх подають численні перекладні твори (проповіді або «Ліствиця» Івана Синайського). Ця література ставить однакові вимоги і ченцям і світським людям. Те саме і в оригінальних проповідях (напр., еп. Серапіона Володимирського, 1274). Суворі вимоги мають і поради для сповіді. Однак в давні часи зустрічаються і твори, в яких подаються моральні вимоги для світської людини. Напр., «Ізборник Святослава» 1076 («Поради багатим») або «Повчення» Володимира Мономаха (до 1125), яке дає класифікацію добродійств і, поруч з рел. санкцією моралі («заповіді Божі»), вказує й на санкцію «людську» («слава» та поважання людей). Прикладання христ. Е. до питань політики дає т. зв. «Слово про князів» (12 в.). Що в певних колах були поширені вимоги «лицарської моралі», свідчать літописи (зокрема т. зв. Іпатський). Ці три типи етичних поглядів панують на Україні з різними змінами аж до 17 в. Першим систематичним твором в галузі Е. є «Мир з Богом чоловіку» І. Гізеля, що є підручником для сповідника. Христ., але своєрідне освітлення етичних проблем зустрічаємо в творах Г. Сковороди (систематичний виклад: «Начальная дверь ко християнскому добронравію», діалоги), що зокрема підкреслює індивідуальні моральні завдання, які стоять перед кожною людиною: покликання Богом до певного життєвого шляху і виконання індивідуального завдання має вартість незалежну від характеру цього шляху. Подібне у М. Гоголя, що для нього кожній людині Богом «доручене» виконання якогось завдання, людина є робітником у «Божому господарстві». Пізніше в укр. письменників зустрічаємо лише побіжні теоретичні міркування на етичні теми в зв'язку з рел., пед. або політ. питаннями. Треба відзначити погляд на емоційне (чуттєве) умотивування моральних вчинків (П. Юркевич, В. Зінківський). Історію Е. 19 в. (не закінчена) написав проф. Одеського Ун-ту М. Лянге (див. ще Філософія на Україні).

Д. Ч.

Етимологічний правопис, систематичний написання звуків чи фонем не за засадою їх сучасної вимови (фонетичний правопис), а за принципом збереження традиційних написань слів, не зважаючи на зміну їх вимови. З синхронічного погляду Е. п. характеризується збереженням однакового написання морфем, незалежно від того, як вони вимовляються в різних позиціях (напр., *пот-поту* при вимові *піт-поту*). А що вимова з часом міняється, то етимологічним стає поступово кожен правопис. Винайдений для староцерковно-слов. мови 9 в. св. Кирилом фонетичний правопис став уже історичним, коли його перенесено з христ. письменством в 10 в. на Україну. Такий іст.-етимологічний характер зберігав він (не зважаючи на індивідуальні спорадичні відхилення окремих авторів та на заведення гражданки з першої пол. 18 в.) у нас аж до реформ у першій пол. 19 в. в напрямі наближення його до справжньої вимови (*кулішівка* з поправками Б. Грінченка та *желехівка* в Галичині й Буковині). Е. п. як послідовну систему для укр. мови запропонував М. Максимович (*максимовичівка*) 1821 і 1841, що однак прищепився лише в Галичині й на Буковині, де він утримувався в школі до 1893 р. (в москвофільських виданнях до кін. 1930-их рр., так само на Закарпатті — «панькевичівка»); боротьба проти Е. п. сполучалася тут зокрема з політ. проблемою боротьби за самобутність укр. народу, проти москвофільства і за запровадження нар. мови й простонар. тематики в літературі.

О. Г.

Етимологія, наука, що визначає походження слова і його споріднення з словами своєї і ін. мов на базі фонетичних законів (слово *міст*, можливо, споріднене з *метати*, первісно — наметані через потік, рів балки). При етимологізуванні мовознавці користуються гіпотетично реконструйованими формами слів з давніших етапів розвитку даної мови, припускаючи існування періодів, коли споріднені мови творили одну прамову (для укр. мови такими прामовами приймаються *праслов'янська* і *праіндоєвропейська*; дехто припускає також існування *праруської*, або *прасхідньослов'янської* мови, проміжної між *праслов.* й *укр.*). При Е. укр. слова першим щаблем є знайти сучасний чи іст. (див. *Історичний словник*) відповідник в ін. слов., а далі індоєвр. мовах. Гол. показником ідентичності служить згідність з фонетичним розвитком такого реконструйованого праслова в кожній з цих порівнюваних мов. Закони розвитку значення покищо не вкладені в такі точні формули, як закони звукового розвитку.

В етранизмах важливо вяснити, крім мови, з якої вони походять, ще й час і шлях їх появи та засади субституції звуків даної мови. Найдавніші спроби укр. Е. були будовані на випадковій зовн. подібності слів і були типові для часу до сер. 19 в. (напр., Беринда виводив слово *церква* від *цар!*). Наукова Е. починається з діяльністю О. Потебні. Його етимології будуються на суворій порівняльній методі й використовують широкий іст. і фолклорний матеріал. Багато працювали над укр. Е. Г. Ільїнський, Р. Смаль-Стоцький (експресивні вирази, румунізми, германізми, угризми), О. Макарюшка (тюркізми), Шелудько (германізми, румунізми). Етимологічного словника укр. мови ще немає; укр. матеріал притягувався в етимологічних словниках ін. мов: слов. (Ф. Міклошіча 1886, Е. Бернекера 1908—13), рос. (Н. Горяєва 1896, А. Преображенського 1910—40, М. Фасмера 1953—58), поль. (А. Брюкнера 1927, Ф. Славського з 1952) і чес. (Й. Голуба і Ф. Копечного 1952, В. Махека 1957). Е. в добу барокко, а слідом за тим у давніх шкільних граматиках називали морфологію з фонетикою як протиставлення *синтаксі*.
О. Г. і Ю. Ш.

Етнографічна Комісія НТШ, заснована 1898 з метою збирання і вивчення укр. етногр. матеріалів; довголітніми гол. були І. Франко і В. Гнатюк (ред. її видань з 1900 р.). Е. К. НТШ видавала «Етнографічний Збірник» і «Матеріали до української етнології». В Комісії співпрацювали М. Грушевський, Ф. Вовк, Ф. Колесса, З. Кузеля, І. Свенціцький і багато ін.

Етнографічна Комісія УАН, заснована 1920, діяла спочатку як секція УНТК (гол. В. Клінгер), в червні 1921 з'єдналася з УАН; гол. акад. А. Лобода, секретар А. Онищук (з 1924 В. Петров). Комісія мала понад 30 чл., мережу постійних кореспондентів (понад 600 осіб) і кілька тисяч збирачів; члени і співробітники відбули низку етногр. екскурсій. При Е. К. УАН існували Кабінет вивчення нац. меншостей (керівник Є. Рихлік), Кабінет муз. фолклору (К. Квітка) і Кабінет монографічного вивчення села. Е. К. видавала в 1925—30 рр. «Етнографічний Вісник»; закрита 1933 р. з розгромом УАН.

Етнографічне Товариство в Києві, засноване 1924—25 при Музеї ім. Ф. Вовка, 1928 перетворене на Всеукр. Е. Т. з філіями в різних містах України; в 1928 р. 320 членів, гол. О. Малинка; вид. «Записки», «Бюлетень», «Побут» на поч. 1930-их рр. Е. Т. зліквідоване.

Етнографічне Товариство Підкарпатської Руси, засноване в 1935 р. в Мукачеві з ініціативи місц. українців та

емігрантів з метою досліджувати побутову культуру та фолклор Закарпаття і зберігати їх пам'ятки; при Е. Т. П. Р. існував музей та виходили неперіодично «Вісті Е. Т. П. Р.» за ред. А. Балажа. Гол. Т-ва був А. Волошин; ін. діячі — М. Обідний, О. Приходько, Ю. Головацький, І. Панькевич; Е. Т. П. Р. проіснувало до 1939 р.

«Етнографічний Вісник», неперіодичний журн. Етногр. Комісії УАН, виходив у Києві 1925—30 (вийшло 10 кн.); ред. А. Лобода і В. Петров; закритий 1931 р. у зв'язку з розгромом УАН; статті, матеріали й огляди з укр. етнографії.

«Етнографічний Збірник», серія вид. Етногр. Комісії НТШ у Львові, вийшло 40 тт., почав з'являтися 1895. В «Е. З.» друкувалися етногр. матеріали (пісні, казки, приповідки, колядки тощо) перев. з Галичини і Закарпаття; редагували І. Франко, В. Гнатюк (22 тт.) С. Людкевич та ін.

Етнологія, також етнологія, наука про народ, народознавство (див. ЕУ I, стор. 184). Е. вважають за науку описову, а етнологію за науку заг.-теоретичну, яка іст.-порівняльною методикою розв'язує заг. народознавчі проблеми. Таке розмежування, однак, умовне; Е. не виключає теоретичних узагальнень, як і етнологія не може обійтися без опису. Е. в найширшому значенні вивчає проблеми походження народу, місце даного народу серед ін. народів, іст. етапи формування етногр. терену, фізичний і расовий тип людності, селища, двір, житло, господарство, одяг, суспільно-родинне життя, звичаї та обряди, нар. світогляд, вірування, усну словесність, нар. мистецтво. Як наука історична, Е. вивчає народ в усіх його прошарках, на всіх етапах його іст. життя.

Перші звістки етногр. характеру про Україну походять з київського періоду; їх знаходимо у греко-візант. і араб. письменників, у літописах, у пам'ятниках письменства 11—13 вв., зокрема у виступах церк. проповідників проти дохрист. звичаїв і обрядів, пізніше в поль. хроніках. Літопис зберіг записи замовлянь, приповідки, відгуки дружинного епосу. «Слово о полку Ігореві» наскрізь пройняте духом укр. нар. поезії. З пол. 16 в. збереглася пісня про Штефана-Воеводу, записана в чес. граматиці Яна Благослава 1571 р. С. Сарницький, оповідаючи про війну з волохами (1506), згадує про укр. думи. Укр. голосіння зустрічаємо в поемі „Roxolania“ С. Кльоновича та у І. Менецюса (1551). Багато старих записів пісенного матеріалу з 16—18 вв. із рукописних зб. та стародруків оголосили О. Потебня, П. Житець-

кий, В. Перетц, М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк, М. Возняк, П. Рупін та ін.

Багато етногр. матеріалу подають описи подорожів чужинців по Україні, про що інформує бібліографічний огляд В. Кордта «Чужоземні подорожі по Сх. Європі до 1700» (1926) та кн. В. Січинського «Чужинці про Україну» (1942).

В останні десятиліття 18 в. з'явилися перші праці з укр. Е. 1776 р. Г. Калиновський видав у Петербурзі велику працю «Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и Слободской Украинской губернии». Багато етногр. матеріалів опубліковано в тогочасних журналах, зокрема в «Трудах Вольного Экономического Общества».

Піонером укр. Е. можна вважати поль. етнографа і археолога З. Доленгу-Ходаковського, що зібрав понад 2 000 нар. пісень та багато ін. етногр. матеріалу. Збіркою Доленги широко скористався М. Максимович. З поляків займалися збиранням укр. етногр. матеріалу також Т. Чацький, І. Любич-Черинський (про весільні звичаї), з німців — В. Гакет, Й. Рорер і С. Бредецький (в описах своїх подорожів по Зах. Укр. Землях). Ентузіастом укр. нар. поезії у росіян був кн. М. Цертелев, який видав зб. «Опыт собрания старинных малороссийских песен» (1819). В 30-их рр. 19 в. видано низку поважних збірок укр. нар. пісень. Першу велику систематичну зб. «Малороссийские песни» (1827) видав М. Максимович; пізніше ще три. М. Гоголь зібрав велику кількість укр. нар. пісень, які вийшли друком лише перед першою світовою війною. Харківський мовознавець І. Срезневський видав 6 кн. «Запорожская Старина» (1833—38). П. Лукашевич видав зб. «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» (1836). Великі заслуги перед укр. Е. має славіст О. Бодянский; він видав «Наські укр. казки» (1835).

Етногр. матеріали в Галичині збирали і публікували М. Пашкевич («Русалка Дністровая», 1837), Й. Лозинський («Ruskoje wesile», 1835) Я. Головацький (чотиритомова зб. «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», 1878), І. Вагилевич й. ін.

В цей період багато зробили для укр. Е. такі поль. дослідники: Л. Голембйовський і В. Залеський, що 1833 р. видав у Львові «Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego»; Павлі Жеґота І. видав «Pieśni ludu ruskiego w Galicyi» (1840).

Великі заслуги в критичному опрацюванні етногр. матеріалу належать в 40—50-их рр. 19 в. М. Костомарову та П. Кулішеві. В 1843 р. вийшла критична праця Костомарова «Об историческом

значении русской народной поэзии», пізніше «Славянская мифология» (1847) і «Историческое значение южнорусского народного песенного творчества» (1880). Визначне місце в історії укр. Е. посідає двотомова праця Куліша «Записки о Южной Руси» (1856—57), в якій вміщено не тільки записи текстів, але й біографії та характеристики кобзарів і оповідачів. В «Основах» (1861—62) містилися етногр. праці М. Номиса, А. Свидницького, П. Сфименка та ін. У статті Куліша «Погляд на усну словесність українську» (львівська «Правда» 1870) схарактеризовано погляди романтичного народництва на Е. (про методологічно-світоглядові напрями в укр. Е. див. ЕУ І, стор. 184—87).

В 50—60-их рр. 19 в. з'являється ряд цінних праць з укр. Е.: «Народные южнорусские песни» А. Метлинського (1854), «Вжинок рідного поля» М. Гатцука (1857), «Обычай, поверья, кухни и напитки малороссиян» М. Маркевича (1860), «Старосветский бандуриста» М. Закревського (1860) та «Быт подолян» К. Шейковского (1860). Найвидатніша етногр. публікація цього часу — це зб. приказок М. Номиса (Симонова) «Укр. приказки, прислів'я та інше» (1864).

Новий етап в історії укр. Е. почався після створення у Києві 1872 р. Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества. В цей час значно поширився обсяг етногр. роботи. Від окремих публікацій дослідники переходять до кодифікації етногр. матеріалів, до видання т. зв. корпусів. В наслідок плянового дослідження укр. території (1869—70) т-во збрало велику кількість нового матеріалу, і в 1872 р. розпочато при найближчій участі П. Чубинського видавати «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край», що в 7 великих томах, у 10 книжках (1872—77) становлять першу велику спробу кодексу етногр. матеріалів.

Праця Чубинського пожвавила дослідну діяльність таких учених, як В. Антонович, М. Драгоманов, Ф. Вовк, І. Рудченко, О. Потебня, О. Русов, П. Житецький, М. Лисенко та ін. Найвидатнішим представником цієї групи вчених був М. Драгоманов, представник теорії запозичень і мандрівок тем і мотивів народності. Його численні наук. праці з укр. фолклору зібрані в 4 т. «Розвідок» (1899—1907). Крім того, Драгоманов видав кілька збірок укр. нар. пісень (одну спільно з В. Антоновичем). І. Рудченко видав цінні зб. «Народные южнорусские сказки» (2 тт. 1869—70) і «Чумацкие народные песни» (1874) з монографією про чумацтво. М. Лисенко збирав

мелодії нар. пісень і видав «Збірник укр. пісень» (I—VII). Йому належить «Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен, исполняемых Вересаем» (1874). Цінні праці про укр. нар. пісні, обряди та вірування написав О. Потебня: «О некоторых символах в народной поэзии» (1860), «О мифологическом значении обрядов и поверий» (1865), двотомова монументальна праця «Объяснение малорусских и сродных народных песен» (1883—87) та багато ін. В працях Потебні застосовано мітологічну методу.

Етногр. праця не припинялася після закриття Півд.-Зах. Відділу Рос. Геогр. Т-ва та заборони укр. мови (1876). Матеріали друкувалися в ж. «Киевская Старина» (1882—1906), «Сборниках Исторического Филологического Общества» в Харкові (1877—1922), в моск. ж. «Этнографическое обозрение» (з 1889) і в ж. Етногр. Відділу Рос. Геогр. Т-ва «Живая Старина» (1890—1916). Багато збірок з'явилося окремими виданнями, особливо в 90-их рр. 19 в. Значні заслуги в орг-ції етногр. дослідів та в їх публікуванні мали М. Сумцов («Культурные переживания», 1889—90; «Современная малорусская этнография», I—II, 1893—97; «Малюнки з життя укр. нар. слова», 1910) і В. Грінченко. Сумцов почав свої досліді як прихильник мітологічної школи, але згодом перейшов до порівняльної методи, застосовуючи філол. засоби праці. Грінченко видав чотиритомову зб. матеріалів з Чернігівщини «Этнографические материалы» (I—III, 1895—99), «Из уст народа» (1900), бібліографічний показник «Литература украинского фольклора 1777—1900» (1901). Цінний його «Словарь укр. мови» (I—IV тт., 1907—09), що містить багатий фолклорний матеріал та нар. термінологію. Знавець нар. побуту І. Манжура дав двотомову працю «Казки, приказки, перекази, повір'я з Харківщини й Катеринославщини» (1890). М. Дикарів залишив один із найбагатших оглядів календарних обрядів «Нар. календар Валуйського пов.» (1905). В кін. 19 і на поч. 20 в. з'явилося багато окремих збірок та розвідок з укр. Е.; їх автори і впорядники — Х. Ящуржинський, М. Комаров, В. Ястребов, В. Милорадович, С. Венгжиновський, В. Охримович, О. Малинка, П. Іванов, В. Доманицький, В. Горленко, П. Литвинова-Бартош й ін. Окремо слід згадати етногр. матеріали про запорожців, опубліковані в працях і збірниках Д. Яворницького «По следам запорожцев» (1898) і «Малорусские народные песни» (1906) та Я. Новицького «Малорусская и запорожская старина» (1907). 1891 вийшла цінна праця О. Пипіна

«Этнография малорусская» як 3 т. «Истории русской этнографии».

1898 р. при НТШ утворено окрему *Етнографічну Комісію*, яка збирала і опрацювала надзвичайно багатий етногр. матеріал, що публікувався у двох органах Комісії «*Етнографічному Збірнику*» (з 1895—40 тт.) і в «*Матеріалах до української етнології*» (з 1899 р. — 22 тт.) та в ін. виданнях НТШ. Гол. ініціатором цієї праці був М. Грушевський. Діяльну участь у працях Етногр. Комісії брав Ф. Вовк, видавши розвідку про весільні звичаї і про похоронні обряди. Його найвидатніша праця «Этнографические особенности укр. народа» вміщена в 2 т. зб. «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1916). І. Франкові належить багатотомовий корпус «Гал.-руські нар. приповідки», «Студії над укр. нар. піснями» (1913) та ін. праці. Велику роль в працях Комісії відігравав В. Гнатюк. Його гол. праця «Етногр. Матеріали з Угор. Руси» (6 тт.). За ред. Гнатюка вийшло 22 тт. «Етногр. Збірника», в якому вміщено колядки і щедрівки, нар. казки, нар. легенди, гаївки та матеріали похоронних звичаїв і обрядів. Етногр. Комісія була осередком праці старших і молодших етнографів. За ред. Ф. Колесси з'явилися «Мелодії гаївок» (1909), «Мелодії укр. нар. дум» (1910—13) та ін. праці. Колесі належать розвідки «Ритміка укр. нар. пісень» (1906—07), «Про генезу укр. нар. дум» (1922) та ін. Видатні праці в ділянці Е. написав З. Кузеля, м. ін. про короля Матвія в слов. усній словесності (1906) й ін.

Після революції 1917 р. із заснуванням у Києві УАН (1918) етногр. робота в 20-их рр. зосередилася при чотирьох закладах: *Етнографічній Комісії*, Музеї Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка, Кабінеті Примітивної Культури та Кабінеті Муз. Фолклору. Від 1925 р. за ред. А. Лободи і В. Петрова виходив журн. «*Етнографічний Вісник*» (вийшло 10 книг). Комісія видала також збірники, присвячені чумацтву, лощманам, цехам (П. Клименко), «Казки й оп. з Поділля» (1928), записані М. Левченком, «Звенигородщина», за матеріалами С. Терещенкової. Київській Етногр. Комісії належить монументальне вид. «Бібліографія літератури з укр. фолклору» (1930) в опрацюванні О. Андруського (т. I до 1916 р.). В. Петрову належить велика кількість цінних наук. розвідок з укр. Е., надрукованих в «Етногр. Віснику».

Музей ім. Ф. Вовка під керівництвом А. Опишука вивчав матеріальну культуру. При Музеї було створено *Етнографічне Товариство*, яке видавало свій періодичний орган «Записки». Кабінет примітивної культури під головуванням

М. Грушевського вивчав пережитки примітивної культури на Україні; від 1926 р. при Кабінеті виходив наук. щорічник «Первісне громадянство». Комісія іст. пісенности при Іст. Секції під керівництвом К. Грушевської видала опрацьовані нею два томи «Укр. народні думи. Корпус» (1927, 1931). Із видатних праць цього часу окремо треба відзначити найцінніший досі огляд укр. усної творчості від найдавніших часів, вміщений в I і IV тт. «Історії укр. літератури» М. Грушевського (1923—27). К. Квітка видав два зб. укр. нар. пісень.

На поч. 30-их рр., у зв'язку з посиленнями сов. репресіями проти укр. культури, етногр. робота при УАН майже була припинена, і етногр. установи закриті. Згодом в 1936 р. засновано Ін-т Фолклору, що видавав 1937—39 ж. «Укр. Фолклор» (в 1939—41 під назвою «Нар. творчість»), підпорядкований завданням сов. культ. політики і позбавлений поважної наук. вартості.

В 1939 р. постав філіял Ін-ту Укр. Фолклору АН УРСР у Львові та на базі кол. Етногр. Музею НТШ створено Укр. Держ. Музей етнографії і художнього промислу. Більшість зах.-укр. етнографів була включена до праці в сов. умовах. По 1944 р. етногр. дослідження проводив відділ Е. Ін-ту Мистецтвознавства, Фолклору та Етнографії АН УРСР, який видає наук. записки «Народна творчість та етнографія» (до 1954 вийшли 3 тт.); з 1957 під тією ж назвою з'являється журн. (гол. ред. М. Рильський). Етногр. відділ провів кілька експедицій на Донбас, Криворіжжя, Закарпаття й ін., а співробітники Львівського Укр. Держ. Музею етнографії і художнього промислу — в села Львівської обл. в 1949 р., на Полісся в 1953 р. і ін. Музей видає неперіодично «Матеріали з етнографії та художнього промислу» (2 випуски до 1956). В УССР тепер працюють над «Атласом матеріальної культури зах. областей УРСР». Статті і огляди з укр. Е. містить також ж. «Советская Этнография» в Москві; 1956 з'явився солідний т. «Востоочнославянского этнографического сборника», присвяченого матеріяльній культурі росіян, українців і білорусинів. Не зважаючи на наявність кількох окремих інституцій і видань, можливості укр. Е. в УССР нині дуже обмежені порівняно до 1920-их і навіть дорев. років.

На еміграції в Празі продовжував свою етногр. роботу В. Щербаківський. У Німеччині при Укр. Наук. Ін-ті була постійна катедра укр. Е. й краєзнавства, ведена З. Кузелею. В серії праць Укр. Наук. Ін-ту з'явилися етногр. розвідки В. Петрова і П. Ковалева. 1946 УВУ

опублікував працю В. Петрова про замовляння й голосіння. Статті з Е. пишуть З. Кузеля († 1952), Л. Білецький († 1955), В. Щербаківський († 1956), П. Одарченко, Я. Рудницький (про укр.-кан. фолклор), С. Килимник й ін.

За останні 180 років укр. Е. пройшла довгий шлях розвитку і стала однією з найбагатших ділянок українознавства, охопивши всі прояви укр. нар. життя. (Докладніше про історію укр. Е. і літературу до неї див. ЕУ I, стор. 184—94).

П. Одарченко

Етнологія, див. *Етнографія*.

Етранжизми, в широкому розумінні лексично-фразеологічні, словотвірні, синтаксичні й семантичні позичення з чужих мов, у вужчому розумінні — лексично-фразеологічні позичення, не цілком ще засвоєні з фонетично-словотвірного погляду. Е. становлять одну з форм збагачення лексики; вони приходять або разом з новозасвоєними поняттями і предметами і таким чином становлять і важливе джерело для іст. культури, або як вираз мовно-стилістичної моди окремих соц. прошарків. Давніше (і нині ще в говірках) Е. шляхом народної етимології достосовувано щодо словотвору до слів власної мови (орчик до орати, насправді це з нім. Ortscheit); тепер цей процес відкидається як вульгарний. Поширюються Е. спершу в мові якогось соц. прошарку, і то не конче на всій мовній території, тому й різне їх число і походження в говірках та літ. мові в різні часи. Багато Е. в півд.-зах. говірках (*польонізми, словакізми, угризми, румунізми, германізми*), як у півд.-сх. донбаських багато *русизмів*. З Е. можуть виділятися й окремі *суфікси*, що доціплюються до власномовних коренів (-унок: поцілунок, -изм: хвостизм, -абельний: читабельний). Надмірний наплив Е. може надати мові макаронічного характеру (див. *Макаронізми*), надто розхитуючи її словотвір, проти чого літ. мова борониться, вдаючися до неологізмів та кальок (перекладів Е.: світогляд — з нім. Weltanschauung). Така свідомо боротьба проти Е., що буває звичайно пов'язана з позамовними, політ.-нац. тенденціями, зветься *пуризмом*. З Е. в укр. літ. мові поширені: *германізми* (крім-передіст. спільнослов., ще з нім. мови, починаючи від 9—10 вв.), *тюркізми* (10—18 вв.), *польонізми* (з 13 в., сильні зокрема в деяких півд.-зах. говірках та в літ. мові 16—18 вв.), *латинізми, церковно-слов'янізми* (помітні особливо в деяких жанрах церковного письменства 10—19 вв. і в церк.-рел. ділянці), *грецизми й русизми* (з 18 в. в літ. мові) та *європеїзми*.

У 1930-их рр. проблема Е. набрала в УССР політ. значення: пуристичні тенденції в укр. термінології були засуджені як «буржуазний націоналізм» у мові

й умисне відривання її від «братньої рос. мови», оскільки Е. переходили в укр. мову великою мірою через російську.

О. Горбач

Є

Євангелики, вірні протестантських конфесій; гол. євангельські віровизнання — авісбургське (лютеранське), реформоване, або пресвітеріянське (кальвінське) і зближене до нього баптистське, англіканське або єпископальне й ін. Євангельські церкви постали перев. в 16 в., зокрема серед германських та англосакських народів. Протестантизм як рел. і культ. течія 16—17 вв. залишив значні сліди і на укр. землях, куди він доходив із Заходу, особливо через Польщу (див. *Реформація на Україні*). Серед українців до 20 в. євангелізм мало відомий. На укр. землях були Є. лише нац. меншості (німці, угорці, чехи).

Під впливом нім. протестантів-колоністів відроджується євангелізм серед українців у другій пол. 19 в., перев. під згідливою назвою «штундистів». Спочатку без виразного конфесійного визначення, він з часом оформлюється в баптистські конфесії, приймаючи назви євангельських християн, баптистів, п'ятидесятників й ін. Укр. Є. належали до революції до Всерос. Союзу Баптистів, а в 1918 р. утворено Всеукр. Союз Христ. Баптистів, що проіснував до 1930 з осідком у Харкові. Баптистські віровизнання нараховували в той час бл. 60 000 вірних. На Зах. Укр. Землях баптизм в різних своїх течіях особливо поширювався по першій світовій війні, а на еміграції по другій світовій війні в Німеччині укр. баптисти оформилися в Укр. Євангельсько-Баптистську Церкву. В Канаді вони організовані в Укр. Все-канадське Об'єднання Євангельських Християн Баптистів, а в ЗДА в Об'єднання Укр. Євангельсько-Баптистських Церков. (Див. також *Баптисти і Штунда*).

Серед укр. імігрантів в ЗДА і Канаді з 1900-их рр. починають поширюватися євангельські віровизнання гол. реформованого та баптистського вчення. Перші,

маючи вже тоді виразне укр. обличчя, зорганізували свої громади в 1922 р. в свою центр. орг-цію «Укр. Євангельське Об'єднання в Півн. Америці». В 1925 р. починається в Зах. Україні церк.-реформаційний рух між українцями, який знайшов значну підтримку з боку цього об'єднання, особливо через вислання кількох місіонерів. Тоді там було створено Укр. Євангельсько-Реформовану Церкву. В Зах. Україні існували між українцями також євангелики авісбургського визнання, які утворили Укр. Євангельсько-Авісбургську Церкву. Больш. окупація в 1939 р. спинила заходи, спрямовані до об'єднання цих двох реформаційних течій, які, як й ін. церкви, впали жертвою переслідувань.

В 1930 р. на укр. землях під Польщею Є. нараховували бл. 100 000. В Канаді в 1941 р. було бл. 20 000. Остання держ. статистика з 1951 р. подає в Канаді їхню кількість на 60 000. Нині в УССР існують окремі громади різних євангельських віровизнань без заг.-укр. церк. орг-ції, залежні безпосередньо від проводу в Москві. На Закарпатті кількість візників Реформованої Церкви доходить нині до 70 000 (угор. меншість).

Хоч на поч. значна частина укр. Є. не відзначалася нац. свідомістю, як і маси з яких вони походили, згодом укр. євангельський рух набрав виразного нац. характеру і таким себе декларує у своїх головних визнаннях.

В. Боровський

Євангеліє, див. *Святе Письмо*.

«Євангельська Правда», євангельський місячник, видає пресвітерський пастор М. Фесенко в Торонто (Канада) з 1939 р.

«Євангельський Паломник», рел. місячник християн-п'ятидесятників. Виходить у Нью-Йорку з 1941 р.

Євгеній Болховітінов, митр., див. *Болховітінов Євгеній*.

Євдокимов Микола (1868—1940), астроном, спеціаліст з астрометрії, проф. Харківського Ун-ту і дир. Харківської Обсерваторії (1917—37).

Євещкий Федір, етнограф родом з Катеринославщини. Збирав разом з Ізмаїлом Срезневським укр. фолклорний матеріал. Праці: «Малороссийские исторические песни и думы» (1841), «Малороссийская литература» («Денница» 1842), «Стихотворения Фомы Падуры» (там же 1843). Пізніше захопився панславізмом та ідеєю слов. взаємин.

Євлашевський Федір (1546—1604), новогрудський підсудок, родом з-під Слуцьку, автор денника, що обіймає 1564—1604 рр. і служить джерелом для характеристики внутр. відносин на Білорусі й Україні в другій пол. 16 в.

Євлогій Георгієвський (1868—1946), правос. рос. митр., до першої світової війни архиеп. люблинсько-холмський і волинський; під його впливом виділено Холмщину в окрему губ. Під час першої світової війни насаджував рос. православ'є в Галичині. За гетьманату чл. Найвищої Церк. Ради, арештований за Директорії. Помер на еміграції у Франції. Автор спогадів з цікавими матеріалами про Холмщину й Волинь.

Євпраксія Всеволодівна, за зах. джерелами Адельгайда (1071—1109), дочка київського кн. Всеволода Ярославича, спершу жінка Генріха Високого, маркграфа Півн. Саксонії, по його смерті Генріха IV, цісаря Римського (1089). Генріх був надзвичайно брутальний з Є., тому вона 1093 втекла до ворога свого чоловіка Матильди Тосканської і за її посередництвом звернулася до папи; 1095 Є. прилюдно обвинувачувала Генріха на соборах в Констанці і П'яченці; Генріх був виклятий, а Є. повернулася через Угорщину на Україну, де 1106 постриглася в Києві в черниці.

Євреї, див. *Жиди*.

Євсевієве євангеліє, рукописний апракос, 140 подвійних сторінок, списаний «поповичем Євсевієм св. Йоана» 1283 р. в Холмі або Перемишлі (за М. Грушевським) при церкві св. Івана. У графіці характеристичні написання о, е, замість ъ, ѣ, де вони й не вимовлялися (коли ся женило Горгии князе), нове ять і ін. укр. риси. Рукопис зберігається в Бібліотеці ім. Леніна в Москві. Мову Є. е. вивчали О. Соболевський (1898) і Г. Голоскевич (1914).

Євсуг, мала ліва притока р. Дінця (в його сер. течії).

Євсуг (Йовсуг, IV—20), с. в півд.-сх. частині Слобожанщини, р. ц. Луганської обл.

Євський Сергій, сотн.-пілот УГА, один

з кращих бойових літунів укр. армії, збив 6 польс. літаків.

Євтимій (15 в.), брянсько-чернігівський єп., єдиний з єпископів не визнав поставленого з доручення папи грека Григорія (Ісидорового учня) київським митр. і, залишивши свою єпархію, втік до Москви.

Євтимій Тирновський, болг. патріарх 14 в., реформатор болг. правопису та основник нової літ. течії (важко прикрашений стиль), автор рел. творів. Вплив його літ. школи відбився на Україні (Г. Цамблак). Мовні реформи Є., перенесені на Україну, затримали процес наближення літ. мови до живої нар. мови; його правопис усунули на Україні остаточно аж норми граматики М. Смотрицького (1619).

Євтимія Глібівна, онука київ. кн. Святослава Всеволодовича з чернігівських Ольговичів. У 1190-их рр. вийшла заміж за представника візант. роду Ангелів, — може Олексія IV (панував 1203—04).

Євтимович Варфоломій (1888—1950), підполк. Армії УНР; 1918 на чолі сотні Вільного Козацтва брав участь в обороні Києва; старшина для доручень штабу Запор. корпусу. Діяч гетьманського руху, автор спогадів і політ. статей. Помер на еміграції в Німеччині.

Євтушенко Дометій (* 1892), проф. вокалу в Київ. Консерваторії від 1932 р., камерний та оперовий співак (бас). Скінчив Муз.-Драматичний Ін-т ім. Лисенка (кляса проф. О. Муравйової).

Євтушенко Михайло (1890—1919), підполк. Армії УНР, командир 9 стрілецького полку 3 Залізної дивізії. В бою з денкінською кінною дивізією під Тульчином, де загинув майже увесь 9 стрілецький полк, поранений позбавив себе життя, не бажаючи потрапити в полон.

Євтушенко Михайло (* 1893), підполк. Армії УНР, заступник командира, а згодом і командир запорізького ім. гетьмана Мазепи пішого полку; на цьому становищі тяжко поранений під Ямполем 1920, учасник Зимового походу; тепер в ЗДА.

Євфросинія Мстиславна, онука кн. Володимира Мономаха, сестра Із'яслава Мстиславича, вийшла заміж бл. 1145 за угор. короля Гейзу, що став союзником свого шурина Із'яслава в його війні проти Володимирка гал.

Євхологій, див. *Служебник*.

Євшан Микола, справжнє прізвище Федюшка (1889—1919), родом з Войнилова на Станиславщині, літ. критик, співр. «ЛНВ» і «Укр. Хати»; як представник нової течії в літ. критиці Є. у працях про І. Франка, Л. Українку, О. Ко-

билянську, М. Коцюбинського, В. Стефаника, М. Чернявського, Б. Лепкого гостро виступав проти народництва в літературі, за новаторство й мист. шукання, підкреслюючи роль мистецької індивідуальності всупереч народницькій ідеалізації народу. Поруч з Шевченком, почасти протиставляючи йому, Є. висував недоцнюваного народниками П. Куліша, М. Євшан-Федюшка як представника більш тривкої поезії, звільненої від «елементу інстинктивного». Все це викликало з боку С. Єфремова й ін. закиди Є. в естетстві. М. ін. працями збірка «Під прапором мистецтва» (1910), «Т. Шевченко» та ін. В час першої світової війни Є. був старшиною в австр. армії й УГА, помер з тифу у Вінниці.

Єгорлик, р. на Передкавказзі, ліва притока р. Манич, довж. — 390 км, сточище — 15 100 км². Є. впливає на Ставропільській височині і згодом перепливає сухі степи; з метою їх зрошення збудовано 1946—50 Невинномиський канал, який спрямовує частину води р. Кубані до Є., та цілу сітку іригаційних каналів.

Єгорик, р. на Передкавказзі, ліва притока р. Манич, довж. — 390 км, сточище — 15 100 км². Є. впливає на Ставропільській височині і згодом перепливає сухі степи; з метою їх зрошення збудовано 1946—50 Невинномиський канал, який спрямовує частину води р. Кубані до Є., та цілу сітку іригаційних каналів.

Єгоров Михайло (1879—1942), учений агроном, проф. Харківського С.-Г. Ін-ту; бл. 140 праць з ділянки агрохемії, фізіології рослин, заг. хліборобства і заг. агрономії.

Єдинець Йосип, львівський будівничий пол. 18 в., будував монастирський будинок св. Юра у Львові (1732—38). Врав участь у працях при закладах катедральної церкви св. Юра 1744 р.

Єдиновір'я, компромісова форма об'єднання рос. старообрядців з Синодальною Церквою. Єдиновірці користуються богослужбовими книгами та обрядами дониконівських часів, а священство приймають від Синоду. Творцем Є. вважають моск. митр. Платона Лєвшіна (*1812). Громади єдиновірців були по всій Україні, особливо на Чернігівщині й Херсонщині.

Єдлінський привілей, виданий поль. королем Ягайлом 1430 про введення однакового права для шляхти всієї Польщі, включно із недавно зайнятою тоді Галичиною. Введення Є. п. витиснуло остаточно з Галичини староукр. право і завело польське.

Єдлічка Алоїз (1819—1894), укр. композитор чес. походження; твори для

фортепіяна, сольові пісні, зб. укр. нар. пісень для голосу з фортепіаном, музика до «Наталки Полтавки» Котляревського.

«Єдність», укр. культ.-осв. т-во у Відні, що розвинуло значну діяльність по першій світовій війні; гуртувало гол. чином укр. робітництво; при ньому працювало руханкове т-во «Січ». Після 1938 т-во «Є.» перестало існувати.

«Єдність», тижневик, виходив в Аделаїді (Австралія) в 1949—56 рр., заступав позиції УНРади; засновник і ред. Я. Логин.

Єжов Микола (1895—1939?), рос. больш. діяч, 1936—38 рр. нар. комісар внутр. справ (НКВД); ліквідований Сталіном. З ім'ям Є. в історії СРСР і України зв'язаний період масового терору, т. зв. «єжовщини» в 1937—38 рр. Причини «єжовщини» ще як слід не встановлені. Її розпочав пленум ЦК ВКП(б) в лютому-березні 1937, який прийняв постанову про розширення терору. Протягом 1937, як свідчить М. Хрущов, кількість арештів зросла в 10 разів в порівнянні з 1936. Свідчення про антидерж. діяльність арештованих, про існування різних підпільних і шпигунських орг-цій були фальшиві, зфабриковані Є. та НКВД. Тоді ліквідовано у висліді процесів Ю. П'ятакова, К. Радека, М. Бухаріна, О. Рикова й ін., а також групу військовиків на чолі з маршалом М. Тухачевським. В цілому в СРСР було розстріляно бл. 300 000 осіб, а заслано до концтаборів бл. 3 500 000.

На Україні в період «єжовщини» зникло 162 000 чл. КП(б)У, що становило 35% її членства; на 98% винищено склад ЦК КП(б)У й уряду УССР, на 80% обкоми партії й виконкоми обл. рад. Масові арешти пройшли на провінції серед викладачів вузів, вчителів, лікарів, агрономів, інженерів, техніків, робітників і селян. Зокрема зникли в цей період такі відомі на Україні особи, як керівники КП(б)У й уряду — П. Постишев, С. Косіор, В. Чубар, В. Затонський, О. Шумський, М. Попов, О. Шліхтер, А. Хвиля, В. Валіцький, були розстріляні Г. Гринько, військовики І. Дубовий, І. Якір, застрелився гол. уряду П. Любченко, були заслані Г. Петровський, академіки М. Кравчук і Є. Опоков, безслідно зникли письменники І. Микитенко, І. Кулик, Б. Коваленко, І. Кириленко, М. Філянський і багато інших.

В. Гол.

Єзерський Євген (1876—1942), правник, співр. Комісії вивчення звичаєвого права при ВУАН, вивчав спадкове право та зем. стосунки; «Вплив звичаю на судову практику».

Єзерський Яків, київ. ксилограф нової школи останніх десятиліть 19 в.

Гравюри: «Благовіщення», «Схід Ісуса Христа во ад», «Ісус Христос з книгою», «Собор печерських святих», т. зв. «Крут времен», «Янгол», «Лавра» й ін.

Єзуїти, Т-во Ісуса (*Societas Jesu*), монаший чин, заснований 1534 Ігнатієм Льойолею, 1540 затверджений папою Павлом III для протидії реформі Лютера. Мета чину — поширення і поглиблення кат. віри, зокрема за допомогою місій, письменницької і наук. діяльності, виховання молоді. Є. нерідко відігравали визначну політ. ролю. В 1773 р. Климент XIV розв'язав чин Є., який однак діяв далі в Росії; 1814 відновив Є. папа Пій VII., однак Росія усунула Є. остаточно 1820, і вони діяли на укр. землях лише в Галичині. Нині Є. мають 34 000 членів, розкинутих по всьому світу.

Незабаром після свого приходу до Польщі (1565) Є. поширилися і на укр.-білор. землях, засновуючи свої школи-колегії, які відзначалися на той час найвищим рівнем з усіх шкіл. Поділялися вони на два відділи — нижчий, або гімназію з 5 класами і вищий, що обіймав 3 роки філософії і 4 роки богослов'я. На укр. землях було 23 колегії; найважливіші з них: в Ярославі (з 1574, бл. 1600 р. — 600 учнів, де вчився м. ін. Б. Хмельницький), у Львові (1608 р. до 700 учнів), Луцькому (1614 р. до 400 учнів), Кам'янці Подільському, Вінниці, Барі, Бересті, Перемишлі, Пинському, Кисві (з 1647) й ін.; вони мали здебільша лише нижчі відділи (вищі були в Пинському), в деяких з них вчили також руської мови. В школах Є. вчилася багато синів укр. шляхти, в семінаріях Є. бували також українці кандидати дух. стану, багато студіювало у Віленській Академії Є.; школи Є. були взірцем для пізніших укр. уніятських і правос. шкіл. Є. брали активну участь в підготові та самій Берестейській унії (1596), зокрема П. Скарга, В. Гербест, папський дипломат А. Поссевіно й ін. Є. не лише провадили унійну акцію, але й латинчили та польонізували, зокрема в своїх колегіях. Вони, напр., перетягнули на латинство синів кн. К. Острозького, Ярему Вишневецького та ін. Через це, а також через набування укр. посіlostей (напр., запис дідр Острозьких Анною Острозькою) Є. були зненавиджені укр. населенням, особливо козацтвом, яке нищило їх під час воєн з Польщею, а в договорах з Польщею домагалася усунення Є. з укр. території. Уніятські митрополити скаржилися в Римі на Є. за перетягання з унії на латинство.

Після касації чину Є. поль. Едукаційна комісія передала 1781 р. Василянам Колегію Є. в Барі та єзуїтські будинки в Овручі, Острозі і Володимирі. Від-

новлений чин мав свої монастирі в більших містах Галичини (Львів, Тернопіль, Станиславів й ін.), конвікт з гімназією в Хиріві і відпустову місцевість Кохавину. 1882 р. Є. успішно допомагали реформувати Василян (найбільше заслужені К. Щепковський та А. Бавдіс). Після 1920 р. постала сх. вітка Є. в Польщі з осередками в Альбертині в Білорусі та Дубному на Волині, де Є. провадили Папську Семінарію. Видатними діячами цієї вітки були оо. Я. Урбан, видавець двомісячника «Орієнс», О. Домбровський, еспанець Я. Морільйо (тепер в Мадриді, видавець «Орієнте»). Серед Є. є дослідники іст. церкви Сх. Європи (напр., А. Амман); з нечисленних українців в Є. є С. Тишкевич, син графа Михайла; чимало українців студіювало і студіює в єзуїтських ун-тах Європи (напр., в «Канізіянумі» в Інсбруці митр. Й. Сліпий, митр. К. Богачевський) і ЗДА.

В. Ленчик

Єзупіль, кол. назва с. м. т. Жовтень.

Єйськ (VII—19), порт над Озівським м. на Кубанщині, м. крайового підпорядкування Краснодарського краю РСФСР, 56 000 меш. (1956); машинобудів., взуттєва, рибна й ін. пром-сть; вивіз збіжжя і риби; бальнеологічний, грязьовий і морський курорт. За переписом з 1926 р. українці становили в м. Є. 42% всього населення, в Єйському р-ні — 74%.

Єйське Укріплення (VII—19), с. на Кубанщині в глибині Єйського лиману над Озівським м., р. ц. Лиманського р-ну Краснодарського краю РСФСР.

Єйський лиман (VII—19), при гирлі р. ЄІ в Таганрізькій затоці Озівського м.; довж. бл. 20 км, шир. — бл. 12 км. На березі Є. л. лежить м. Єйськ.

Єланець (VI—12), с. над р. Гнилий Єланець (притока Бога), р. ц. Миколаївської обл.

Єланчик, Мокрий і Грузький, невеликі степ. річки на Приозівській низовині, вливаються до Таганрізької затоки Озівського м.

Єлаць (III—24), с. і р. ц. Балашовської обл. РСФСР; в р-ні укр. колонії (1926 на 46 500 меш. 24 100 українців).

Єлева Кость (*1897), маляр і графік, з походження мордвин; закінчив Київ. Академію Мистецтв, 1924—30 викладач рисунку в Художній Пром. Школі, потім в Київ. Художньому Ін-ті, чл. АРМУ; декоративне малярство, театральні костюми, портрети, сучасний побут, пейзажі України.

Єлецький Олександр (*1884), ортопед-травматолог родом з Харкова, проф. Саратовського Ун-ту і з 1932 р. Київського Мед. Ін-ту, гол. Київ. Наук. Т-ва ортопедів та травматологів; понад 40 наук. праць.

Слецький монастир у Чернігові, один з найстарших монастирів Київської Русі, заснований 1069 р. Найстаршою пам'яткою Є. м. є Успенський собор, побудова якого, датована раніше 1069 р., за дослідженнями І. Моргилевського припадає на 12 в. Типова для Чернігова того часу

Успенський собор Єлецького монастиря
сер. 12. в. (ск. частина)

тринавна, триапсидна будова, спочатку однобанна, три менші бані добудовані в 17 в. Після татарського розгрому лишився напівзруйнованим до 1500 р. Відбудований пізніше, був знову порушований поляками на поч. 17 в. 1635—48 — уніятський монастир. Після відновлення 1679 р. зберігся в тому вигляді до нашого часу. Ушкоджений під час другої світової війни, тепер реставрований.

Єлиняк Василь (1859—1956), перший укр. поселенець в Канаді, куди прибув з І. Пилиповим з с. Небилова (Галичина) 1891; 1947 одержав почесне кан. громадянство як представник укр. етнічної групи.

Єлисавет, кол. назва м. Кіровограду.

Єлисавета (1709—1761), рос. імператриця (з 1741), донька царя Петра І і Катерини І. Взявши таємний шлюб з укр. козаком Олексієм Розумовським, Є. поставилася прихильно до укр. справ. 1744 зробила подорож по Україні і на про-

В. Єлиняк

ханню укр. старшини обіцяла відновити гетьманат. 1750 молодший брат О. Розумовського — Кирило був проголошений гетьманом України (див. Розумовський Кирило).

Єлисавета Ярославна († 1076), дочка Ярослава Мудрого, 1044 вийшла заміж за славного своїми воєнними подвигами норв. принца, а з 1046 короля Гаральда Сміливого, що склав сагу на її честь. Після смерті Гаральда Є. стала дружиною (1067) данського короля Свена Естрідсена.

Єлисаветградка (V—13), с. у верхів'ях р. Інгулець, р. ц. Кіровоградської обл.

Єлінек (Jelínek) Едвард (1855—97), чеськ. письмен., засновник і ред. зб. „Slovanský sborník“ в Празі з прихильним наставленням до укр. відродження. Видав «Козацькі нариси», «Укр. думи» та ін.

Єловиц-Малінський Остафій, волинський шляхтич, прихильник унії. 1607, по смерті К. Терлецького, номінований луцьким еп., однак завдяки перешкодам з боку католиків і правос. не втримався на спархії.

Єльськ (II—10), с. м. т. на Мозирському Поліссі, р. ц. Гомельської обл. Білор. ССР, положене на укр.-білор. етногр. пограниччі.

Ємелянєнко Павло (1905—47), вчений-металург, проф. Дніпропетровського Метал. Ін-ту, чл.-кор. АН УРСР; спеціаліст вальцювання труб.

Ємець Василь (* 1890), бандурист, родом з Харківщини; муз. освіту дістав у Москві, Берліні й Празі; з 1911 р. концертував на Україні, в Росії, Чехії, Франції й Америці, де тепер живе. Є. популяризатор бандури, організатор кобзарських шкіл (1913 р. на Кубані, 1923 у Празі) та ансамблів (1918 у Києві). Статті про бандуру й бандуристів, кн. «Кобза та кобзарі» (1923).

Ємець Федір (* 1894), скульптор, брат Василя; закінчив Академію Мистецтв у Берліні 1929, де згодом був асистентом і проф.; спеціаліст у відливанні бронзи. Серед ін. монументальні

В. Ємець

Ф. Ємець

праці «Танець», «Купіль», «Сплячий лев». Є. представник укр. романтизму в новій формі («Невільник»). З 1945 в Австрії, опісля в Венесуелі.

Ємченко Андрій (* 1893), фізіолог, проф. Київ. Ун-ту, чл.-кор. АН УРСР; автор понад 40 наук. праць.

Єнакієве (V—19), деякий час Орджонікідзе, м. обл. підпорядкування Сталінської обл., положене в центр. частині Донбасу, важливий осередок кам'яновугільної, металургійної і хемічної промсти. Є. виникло в 1883 р. у зв'язку з розвитком добування вугілля, в 1895—97 рр. збудовано Єнакіївський металургійний завод, а після революції коксохемічний, металокопиркцій і цементний заводи. В 1926 р. — 24 000 меш., 1939 — 88 000, 1956 — 86 000.

Єнакіївський металургійний завод в м. Єнакієве, один із найбільших металургійних заводів України, збудований 1695—97 рр. Продукція в 1913 р. (в тис. т): 349 чавуну, 316 сталі, 280 прокату; в 1940 — в 3 рази більше.

Єндик Ростислав (* 1906), антрополог (учень Я. Чекановського), письм. і публіцист; в 1930-их рр. співр. «Вісника», д. чл. НТШ, проф. УТГІ.

Р. Єндик

Важливіші праці: «Антропологічні прикмети укр. народу» (1934), «Вступ до расової будови України» (1949); оп. «Регіт Аридника» (1937), «Зов землі» (1940); поема «Титан» (1948); публіцистика «Слово до братів» (1955) й ін. Тепер живе в Німеччині.

Єнсєн (Jensen) Альфред (1859—1921), швед. славіст, д. чл. НТШ, популяризатор слов. літератур у Скандинавії, перекладач багатьох поезій Шевченка на швед. мову і автор кількох компілятивно-популяризаторських студій про нього. З іст. тематики монографія «Мазепа» (1909), розвідки про гетьмана П. Орлика і родину Войнаровських («ЗНТШ») та ін. Ред. зб. «Українці» швед. мовою (при участі К. Лоського, М. Грушевського, С. Єфремова й ін.) в серії „Nationernas Bibliotek“ 1921. Є. підтримував постійний контакт з укр. наук. установами і реферував укр. наук. новини в швед. журналах.

Єпархія (в Зах. Церкві — дієцезія), церк.-адміністративна одиниця, що її звичайно очолює правлячий єпископ. Назва Є. означала первісно в греко-рим. державі доби Константина В. адміністративно-територіальну одиницю, згодом цю назву перенесено й на церк.

округи, бо обидва ці поділи покривалися територіально. В Сх. Церкві група Є. творить митрополію; Є., в свою чергу, поділяються на деканати (благочинства), а далі — на парафії (парохії).

На Україні Є. з'явилися за часів Володимира В. і входили до складу київської митрополії, було їх 6 (може 9), в тому ч. на укр. землях 4 (6?). Перед навалю татар ч. Є. піднеслося до 16, в тому ч. на укр. землях 10: митрополіча київська, чернігівська, білгородська, володимиро-волинська, турівська, переяславська, юр'ївська, перемиська, галицька, угрівська (б. Холма). Межі Є. відповідали межам князівств, а катедри єпископів були в столицях князів; тому вони обіймали великі території. З держ.-політ. змінами мінялося ч. і межі Є.; одні занепадали й зникали, інші утворювалися. Так в другій пол. 15 в. залишалося в складі київської митрополії, по відділенні від неї 1458 р. моск. митрополії, 8 укр. Є. (на території В. Князівства Литовського — київська, чернігівська, турово-пинська, луцька, володимирська; на території Польщі — холмська, перемиська, львівсько-галицька) і 2 білор. Є. Після Берестейської унії 1596 існували рівнобіжні укр.-правос. і укр.-кат. Є., а саме: київська митрополіча, чернігівська (лише правос.), володимиро-берестейська, луцько-острозька, пинсько-турівська, холмська, перемиська, львівсько-галицька. Під час занепаду укр. Церкви в Поль.-Лит. Державі Є. зубожіли, а за їхні зем. маєтності часто велися суперечки; землі гал.-львівської Є. в 15 в. частково дісталися в володіння львівського латинського архієпископа.

Після розподілу укр. земель між Росією і Австрією на укр. землях існувало 10 правос. Є. В межах Росії: київська, чернігівська, полтавська, харківська, катеринославська, таврійська (катедра в Симферополі), херсонська (в Одесі), подільська (в Кам'янці), волинська (в Житомирі) і холмська (з 1907 р.). В межах Австро-Угорщини була одна укр. правос. Є. з осідком в Чернівцях (до 1783 р. в Радівцях, 1873 р. піднесена до митрополії Вуковини й Далматії). В наслідок переслідування, а згодом і знесення унії існували укр.-кат. Є. лише в межах Австро-Угорщини: в Галичині — львівська (митрополіча), перемиська і станиславська (з 1885); на Закарпатті мукачівська (з осідком в Ужгороді), з 1818 — прашівська, а з 1912 — гайдудорозька; до 1875 р. єдиною укр.-кат. Є. в межах Росії була холмська. Такий поділ на єпархії застала укр. відроджена держава в 1917—18 рр.

У 1920-их рр. давній поділ на Є. на Центр. і Сх. Землях затримався, хоча переслідування релігії спричинили вже в 30-их рр. знищення церк. адміністративної структури. Намагання відновити давні єпархії під час другої світової війни були надто короткотривалі. З отриманням відносної свободи після другої світової війни повільно повертається кол. поділ київської митрополії на Є. Одnocześnie з традиційними Є. у 1920-их рр. в УССР існували Є. УАПЦ під назвою «округових церков». Склад їх мінявся і не вкладався у межі держ.-адміністративного поділу. В кін. 20-их рр., перед цілковитим знищенням УАПЦ, існували такі «округові церкви»: балтська, бердичівська, білоцерківська, вінницька, волинська, глухівська, кам'янецька, катеринославська, київська, конотопська, коростенська, лубенська, ніженська, полтавська, прилуцька, проскурівська, роменська, уманська, харківська, черкаська, чернігівська та шепетівська.

Укр. землі під Польщею входили в 1920-их і 30-их рр. до складу волинської, варшавсько-холмської і, частково, польської єпархій Автокефальної Правос. Церкви в Польщі. В 1940—44 рр. українці в Ген. Губ. належали до трьох Є.: холмсько-підляської, варшавської і лемківської. Гр.-кат. Є. на Зах. Україні не зазнали змін після першої світової війни, тільки з перемиської Є. було виділено Лемківщину в окрему візитатуру. Бсі вони були по другій світовій війні знищені більшовиками.

За межами України створено для українців-католиків, що живуть в теперішній Югославії, в 1777 р. Є. в Крижівцях, ряд єпархій в Канаді і ЗДА. Нині в Канаді є 4 укр.-кат. Є.: вінніпезька митрополіча, едмонтонська, торонтонська і саскатунська; в ЗДА — 2 Є.: філадельфійська митрополіча і стемфордська та гр.-кат. екзархат пітсбурзький (для закарпатців); по одному екзархату в Австралії, Бразилії і Великобританії. В ін. країнах укр. кат. парохії підлягають місц. латинським єпископам. На країни Зах. Європи (згодом вилучено Австрію, Великобританію, Францію) іменовано 1946 апостольського візитатора з деякими єпархіяльними адміністративними функціями.

Поза кордонами УССР Правос. Укр. Церква об'єднана, без поділу на Є., в митрополії: в Зах. Європі (УАПЦ), в ЗДА (УПЦ і митр. і 3 єп. з осідками в Філадельфії, Детройті, Чикаго і Баунд-Бруку) та Канаді — Укр. Гр.-Правос. Церква (митр. у Вінніпегу і 1 єп. в Торонто). Організоване правос. церк. життя, хоч не оформлене у офіц. єпархії,

існує поза Європою, в Аргентині, Бразилії та Австралії (1 єп.), де велика частина церк. громад входить у склад митрополії з центром в Європі. Про управління Є. див Єпископ.

Р. М.

«Єпархіяльний Вісник», місячник, орган Львівсько-Тернопільського єпархіяльного управління, виходить у Львові з 1946 р.; єдиний тепер укр. мовою в ССРСР рел. часопис Рос. Правос. Церкви.

Єпархіяльні школи (єпархіяльні училища), сер. жіні. школи в царській Росії з програмою гімназії, призначені для дітей духовенства; знаходилися в відомстві Святішого Синоду; навчання 6-літнє, 1900 р. було відкрито ще сьому педагогічну класу. 1914 р. на Україні було 15 Є. ш.

Єпископ (грец. назва ще з апостольських часів — наглядач, наставник), третій і найвищий ступінь священства в христ. церквах (диякон, свящ., Є.). На Україні Є. називають також архиєреєм і традиційно титулюють «владикою». В Правос. Церкві Є. перед хіротонією постригається в ченці. Заслуженіші правос. архиєреї носять титул архиєпископів (в кат. церкві він зв'язаний з архиєпархіями), а stolичні — митрополитів. Як найвищий у священстві, Є. має право рукоположення дияконів і свящ., — висвячування (спільно з ін. архиєреями) єпископів, освячування мира й антими́нів. Влада Є. виявляється в компетенціях висвячування, рел. навчання і юрисдикції. Адміністративну владу виконує Є. лише на території своєї єпархії. Звідси назва — правлячий Є., в протизага до Є., який не виконує адміністративної влади.

На укр. землях Є. з'явилися з прийняттям християнства; здебільшого це були греки, що їх призначав Константинопільський патріарх. Припускають, що першим київським Є. був Настас з Корсуня (не грек). Згодом грец. єпископів замінили місцеві люди, гол. з ченців Києво-Печерського монастиря. Є. вибирав собор єпископів на чолі з митр., за дозволом князя. З часом утворився звичай вибору Є. князем разом із представниками церк. громади, а митр. тільки його висвячував. В 14 в. подекуди собор єпископів вибирав трьох кандидатів, а митр. висвячував одного із них. Під Литвою і Польщею на вибір Є. на укр. катедри мали значний вплив князі, пізніше король при участі бояр, священників і навіть представників правос. людности даної єпархії. Через брак власних князів під чужою владою Є. ставав немов легальним представником укр. населення даної землі.

В 16—17 вв. правос. і кат. Є. походили перев. із магнатських і шляхетських родів; деякі часто провадили надмірно світське життя і дбали за особисті користи. Особливо підупав авторитет єпископів, коли в Литві і Польщі поширилося т. зв. «право патронату», яке поставило духовництво, в тому ч. і єпископів, в залежність від світської влади. Королівське «подавання» єпископських катедр суперечило традиції вибирання Є. Порядок номінування Є. в давню і сер. добу був об'єктом частих суперечок між світською і духовною владою; іноді доходило до боротьби між кандидатами на Є. В Рос. Імперії право іменування Є. застеріг собі виключно Святіший Синод, а в Австро-Угорщині та згодом в Польщі і Чехо-Словаччині — для українців католиків номінувала Є. Римська Столиця за співучастю уряду, залежно від устійненої традиції чи конкордату.

Є. управляв єпархією за допомогою катедральних клиросів (адміністративно-судова колегіальна установа, складена з пресвітерів), намісників Є., які, іноді при самому Є. чи у ін. областях, були його помічниками або заступниками. Є. або його заступник очолював церк. суди та скликав єпархіяльні пастирські собори і керував ними. Адміністративними органами при Є. стали згодом на місці клиросів консисторії (з 1721 в правос. церкві) та капітули з 18—19 вв. в укр.-кат. єпархіях.

Спочатку на Україні були тільки правлячі Є.; вікарії (єпископи-помічники) з'являються пізніше — в 17 в. (гр.-кат.) і в 18 в. (правос.). Кількість вікаріїв зросла на поч. 20 в., коли київська митрополіча єпархія мала 4, а херсонська 3. В 1917 р. на Центр. і Сх. Землях було 10 правлячих і 22 вікарних Є.; на Зах. Укр. Землях в той час було 8 гр.-кат. Є. Відтоді ч. укр. Є. зросло, тим більше, що Правос. Церква на Україні і поза нею зазнала кілька організаційних оформлень.

В 1945—50 рр. увесь єпископат Укр. Кат. Церкви на укр. землях (10 Є.) було виарептовано; з них на 1957 р. живе ще в ув'язненні і на засланні 5 Є., серед них архієп.-митр. В межах УССР діє в рамках Рос. Правос. Церкви 1 митр.-екзарх, 10 архієп., 8 Є., 1 титулярний і 1 Є.-вікарій (стан на 1957 р.). Укр. Правос. Церкви мають в 1958 р. поза Україною 3 архієп.-митрополитів, 8 архієп. і 3 Є., а Укр. Кат. Церква — 2 архієп.-митр., 1 архієп., 8 Є. і 2 Є.-помічників.

Ряд укр. єпископів відіграли визначну роль в церк., культ. і гром.-політ. житті. В 19—20 вв. деякі укр. кат. Є.

Зах. України у великій мірі прислужилися до нац. відродження. В той час на Центр. і Сх. Землях правос. єпископат складався перев. з росіян і не був прихильний до українства. Тільки в 1920—40-их рр. відроджується укр. нац. єпископат в УАПЦ, а дехто з українців були єпископами в Автокефальній Правос. Церкві в Польщі. Визначні єпископи обох церков на полі Церкви, богословської науки і служіння народові стали жертвою сов. терору. (Див. також *Єпархія*).

І. К-ий Єпіфаній Канівецький (1750—1825), укр. роду, ректор і проф. Казанської Духовної Академії, сп. воронізький, автор кількох праць.

Єпіфаній Кіпрський, св. архієп. кіпрський 4 в., автор апологетичних творів проти еретиків. Його короткий твір про ересі був відомий на Україні як додаток до «Кормчої». Мав вплив на К. Турівського (ймовірно на оповідання про «Сліпця та хромця») та на твори І. Вишенського.

Єпіфаній Славинецький († 1675), ієромонах, церк. письм. і перекладач, проф. Києво-Могилянської Колегії. За викликом царя Олексія Михайловича виїхав 1649 до Москви, де виправив і надрукував багато книг («Служебник», «Часослов», «Псалтир» та ін.); склав словники «Лексикон греко-славяно-латинський» і «Лексикон филологический». Відомий як проповідник.

Єргені, підвищена сх. частина Долішньо-Донської низовини до 220 м вис., що крутим, порізаним ярами, 200-метрової висоти уступом спадає на схід до Надкаспійської низовини і поступово обнижується на зах. Є. тягнуться від коліна Волги б. Сталінграду на півн. до Курмо-Маничської западини на півдні довж. 350 км і творять важливу границю між придатними до хліборобства степами на зах. і півпустинями Надкаспійщини; тому також Є. природна межа поселення укр. хлібороба і укр. етногр. території на півд. сх.

Єремійв Михайло (* 1888), журналіст, політ.-гром. діяч; секретар Центр. Ради 1917—18, ссекретар Місії УНР в Римі 1919, 1924—27 доц. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах; гол. ред. «Вістей Центр. Ради» (1917—18) в Києві, чл. ред. колегії щоденника «Робітнича Газета» (1917—19), ред. «La Voce del Ucraina» в Римі (1919—20), ред. бюлетеня «Ofinor» франц. мовою в Женеві (1928—44); співр. багатьох укр. і чужомовних газет; живе в Швейцарії.

Єремівка (IV—13), кол. волосне м-ко на Полтавщині, 5 км від Дніпра; нині мале с. Градизького р-ну Полтавської обл.

Єремійчук-Єремійв Денис (1866—?), церк. діяч, проф. практичного богослов'я Чернівецького Ун-ту (1899—1930), гол. «Т-ва укр. правос. священників на Буковині»; «Пастирське Богословіє».

Єремія II, патріарх царгородський в 1572—79, 1580—84, 1589—95 рр.; відбув подорож до Москви, де 1589 був змушений погодитися на заснування патріархату. Є. II в 1588—89 рр. двічі відвідав укр. і білор. землі, де провів ряд реформ і усунув непорядки в Київ. митрополії; зняв з митрополичого престолу О. Дівочку за двоєженство та позбавив священства всіх дво- і троєженців; поставив образного на київ. катедру митр. М. Рогозу, случького архимандрита; надав широких прав церк. братствам, а Львівське і Віленське підніс до стану ставропігії; зобов'язав митр. щорічно скликати церк. собори й призначив луцького єп. К. Терлецького патріаршим екзархом.

Єрлич Яким (Йоаким) (1598—1674?), укр. шляхтич з Волині, симпатіями поляк, ворог козаччини, написав спогади „*Latorisies albo Kroniczka...*“, які охоплюють 1620—73 рр. і містять багато цікавого матеріалу про тогочасне життя, видані в 2 тт. 1853 р.

Єрмаков Василь (1845—1922), математик, проф. Київ. Ун-ту й Політехн. Ін-ту; один із засновників Київ. Фіз.-Матем. Т-ва, ред. ж. «Вестник опытной физики и элементарной математики»; праці в галузі наближення функцій до нуля, перев. франц. мовою.

Єрмаков Євген (*1868), рос. архітект, будував Київ. Духовну Семінарію (тепер Художній Ін-т) і ряд церков на Україні в моск. стилі.

Єрмілов Василь (*1894), маляр і графік, працював в 1920-их рр. у Харкові. Творив черев. в конструктивістичному стилі (олійні малюнки, плякати, книжкове оформлення, театральні декорації), базуючи свій напрям гол. на індустріальних мотивах. Як й ін. формалісти, зник з мист. обр'ю в 1930-их рр.

Єрмінія, підручник візант. малярства, написаний майстром Діонісієм Фornoграфійським на Афоні, з докладними вказівками щодо змісту, форми, малярської техніки та матеріалів, уживаних у візант. мистецтві. Цей підручник у численних копіях ходив по всіх країнах, що переймали візант. традиції, особливо на Україні. Рос. історик П. Успенський постановля Є. усталив на поч. 18 в.; є нім. і франц. переклади.

Єрофеїв Іван (*1882), етнограф, наук. співр. Н.-Д. Катедри Іст. укр. культури; автор праць про укр. нар. думи, про старі укр. міри й гроші, про Г. Сковороду.

Єрофеїв Олександр (*1885), ми-

стецький керівник Ворошиловградської опери, диригент та режисер. Очолив цей театр від початку 30-их рр., перейшовши до нього з Ростовської опери.

Єрошевич Петро (1870—?), ген. штабу ген. поручник Армії УНР, командир 12 піхотної дивізії 2 Подільського корпусу, 1 Північної (Волинської) дивізії, віце-мін. військ. справ УНР, ген. інспектор армії. 1945 вивезений більшовиками з Польщі; дальша доля невідома.

Єршов Анатоль (*1897), історик, викладач Ніженського Ін-ту Нар. Освіти, співр. Харківського Ін-ту іст. укр. культури. Праці з екон. і соц. іст. Лівобережної України 17—18 вв., з джерелознавства та історіографії (про цехи, гроші, Густинський літопис, «Історію Русів» й ін.); в 1930-их рр. репресований, дальша доля невідома.

Єршов Михайло (*1901), маляр-декоратор, закінчив Художній Ін-т у Харкові (1930), оформляв сцени театрів Харкова (Березиль, Музкомедія, Опера), Києва (Театр опери і балету) і Львова (Театр ім. Л. Українки і Театр опери і балету).

Єрусалим, див. Свята Земля.

Єрьомін Ігор, сучасний рос. історик літератури, праці з старої укр. літератури, видавець зб. творів Івана Вишенського (Іван Вишеский. Сочинения, М. 1955).

Єсенська (Jesenská) Ружена (1863—1940), чес. письм., переклала 28 поезій Шевченка, що вийшли окремою кн.: „Т. Н. Ševčenko. Výbor básní...“ (Прага 1900), а також поезії І. Франка і Л. Українки.

Єсимонтовський Григорій (1793—бл. 1848), чернігівський дідач з старого коз. роду, вихованець Московського Ун-ту, автор «Описания Суражского уезда» (1845, 2 вид. 1882), з цінним описом госп-ва півн. Чернігівщини.

Єськович Михайло, отаман укр. козаків другої пол. 16 в.; брав участь у коз.-моск. поході проти татар під проводом дяка Ржевського (1556).

Єфим, гравер на дереві в Києво-Печерській Лаврській друкарні другої пол. 18 в.; «Великомученица Варвара» (1781), «Успіння» (1785) й ін.

Єфименко Олександра (1848—1918), уроджена Ставровська, дружина Петра, родом з Росії; видатна дослідниця іст. України, почесний доктор Харківського

П. Єрошевич

Ун-ту. Досліджувала звичаєво-правний устрій і побут селян півн. Росії, згодом пошляхилася студіям укр. історії. Авторка численних праць, гол. з політ. іст. та про соц. устрій 17—18 вв., про культ. життя давньої України, укр. літ. (про Сковороду, Котляревського, Гоголя, Шевченка). В 1907—18 рр. викладала іст. України на Вищих Жіночих Курсах у

О. Єфименко

Петербурзі (Бестужевські курси). Широкую популярність мали її заг. курси: «История украинского народа» (1906; укр. вид. за ред. і з доповненнями Д. Багалія, 1922), «История Украины и ее народа» (1907). Ряд наук. праць Є. опубліковано в зб. «Южная Русь» (I—II, 1905), м. ін. про давні форми землевладіння на Русі, податки в лит.-руську добу, копні суди, укр. шляхту 18 в. тощо. Праці Є. відзначаються яскравим викладом, солідною документацією й оригінальними поглядами, гол. на соц. процеси іст. України. Оцінку праць Є. дали І. Джиджора в «ЗНТШ» (т. LXXI, 1906) і Д. Багалій в «Записках УАН» (т. I, 1919).

Єфименко Петро (1835—1908), історик, дослідник звичаєвого права і етнограф; автор численних праць з іст. України та укр. побуту 17—18 вв., співр. журн. «Основа», «Черниговский Листок», «Киевская Старина»; своїми поглядами близький до рос. народників. 1862 засланий за укр. рух на Архангельщину, де збирав етногр. матеріали. В 1870-их рр. повернувся на Україну. Праці: «Сборник малороссийских заклинаний» (1874), «К вопросу об украинском народничестве» (під псевд. Петро Одионець в «КСД.» 1906) й ін.

П. Єфименко

Єфименко Петро (* 1884), син Олександри і Петра Є., археолог, учень Ф. Вовка, д. чл. АН УРСР, дир. Ін-ту Археології АН УРСР (1945—55), почесний чл. Королівського Антропологічного Т-ва в Лондоні, дослідник палеоліту України, автор нової методи розкопів палеолітичних стоянок та хронології палеоліту України, досліджував стоянки на р. Деркулі, у Мізині, в Костенках та ін.;

«Первобытное общество» (3 вид. 1953), разом з П. Третьяковим — «Древнерусские поселения на Дону» (1948).

Євфимович Матвій, архітект 17—18 в.; побудував трибанну церкву Петропавлівського монастиря в Глухові (бл. 1692).

Єфрем (11 в.), печерський чернець, митр. переяславський, здається, висвячений уже на Україні, а не в Царгороді. Переклав для Теодосія Печерського студитський устав; збудував у Переяславі перший шпиталь. Є. приписують авторство «Чуда св. Миколая».

Єфрем Діяківський (18 в.), ієромонах, проповідник і гомілет.

Єфрем Сирин (Сирієць), св., писем. 4 в., автор аскетичних та екзегетичних творів. Його «Слова» (проповіді) відомі на Україні в слов. перекладах з 13 в., пізніше використані П. Величковським і Г. Сковородою.

Єфремов Микола (* 1904), геолог і мінералог, в 1935—41 рр. доц. і проф. Геол. Ін-ту та Ін-ту Прикладної Хемії в Ростові, на еміграції проф. УТП, д. чл. НТШ. Досліди над ультраосновними гірськими породами Півн. Кавказу й Маріупільщини, над залізними рудами Таманського та Керчинського півостровів, систематика мінералів серпентинової групи; відкрив і описав мінерали: абхазит, азовскіт, лабіт, беденіт, краснодарит, карачаїт, феррігаллуазит, єфремовіт. Новіші праці про розвиток хем. елементів і методу вираховування йонних радіусів; тепер в ЗДА.

Єфремов Олександр (1902—1953), лікар-рентгенолог, доц., завідувач рентгенодіагностичного відділу Київського Рентгено-Радіологічного Ін-ту; залишив 37 наук. праць, м. ін., монографію «Рентгенодиагностика бронхолегочного рака». Є. один з перших розробив в СРСР методику помофлюорографії.

Єфремов Петро (* 1883), брат Сергія (літературознавця), історик укр. літератури, проф. Ін-ту Нар. Освіти і ред. журн. «Зоря» в Дніпропетровському;

П. Єфименко

М. Єфремов

1929 засуджений у процесі СВУ; дальша доля невідома.

Єфремов Сергій (1876—?), видатний політ. діяч, публіцист, літ. критик і історик укр. літератури; д. чл. НТШ і ВУАН, гол. її управи, секретар Іст.-Філол. Відділу і діяльний чл. багатьох комісій, зокрема гол. Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства України й ін. Народився Є. в родині свящ. в с. Пальчик на Київщині, освіту дістав на юридичному фак. Київського Ун-ту, але науково працював виключно як літературознавець. Активну політ. діяльність Є. почав ще будучи студентом; був активним чл. багатьох політ. орг-цій, зокрема Заг. Укр. Веспартійної Дем. Орг-ції, Укр. Дем.-Радикальної Партії, що за його ініціативою перетворилася на УПСФ (лідер її). Талановитий і пристрасний публіцист, Є. був одним з визначніших співр. багатьох видань, містячи в них статті перев. публіцистичного й іст.-літ. характеру: «Зоря», «Правда», «ЗНТШ», «ЛНВ» (в Галичині), «Киевская Старина», «Нова Громада»,

С. Єфремов

«Громадська Думка», «Рада», «Нова Рада», «Україна», «ЗІФВ УАН», «Література» й ін. (на підрос. Україні та за сов. часу). Крім того, був одним з керівників в-ва «Вік» (1895—1918), що поряд з багатьма ін. книжками видало тритомову «Антологию укр. літератури». За гострі публіцистичні виступи й гром.-політ. діяльність за царських часів зазнав арештів. В добу держ. відродження Є. був чл. Укр. Центр. Ради і заступником її голови, чл. Малої Ради, ген. секретарем міжнародних справ у Ген. Секретаріаті 1917 р. і чл. укр. делегації в переговорах з Тимчасовим Урядом.

Лишившись після поразки визвольних змагань на підсов. Україні, Є. віддався цілковито наук. діяльності, будучи безкомпромісово непримиренним до больш. режиму. Велика його популярність цієї доби в широких колах укр. суспільства здобула йому славу «сумління України», і це було однією з причин того, що він став головним обвинуваченим у процесі СВУ як голова цієї орг-ції. Заарештований в сер. 1929 р., Є. був засуджений 1930 на кару смерті, з заміною її 10-річним ув'язненням, перші 7 років якого відбув у Ярославському «політизоляторі», потім був переведений до Володимирського. З 1939 р. його доля невідома.

В літературознавстві Є. був найвидатнішим представником запізненого народництва (неонародництва), що, хоч і зазнало гострої критики з позицій соціологічних та естетичних, мало чимало послідовників в роки революції та, завдяки працям Є., має великий вплив ще й тепер. Визнаючи естетичний принцип для іст. письменства «цілком негодящим», Є. бачив в іст. укр. літературі три провідні ідеї: 1) «елемент свободи для людини, невинна визвольна течія»; 2) «визвольно-національна ідея»; 3) «поступова течія народності в змісті і формі, насамперед у літ. мові». Кладучи в основу досліду критерій служіння народові й народності мови, Є. недоцінював книжної літератури сер. доби (17—18 вв.), вважаючи її штучною, схоластичною, відірваною від «живого життя». Натомість зосередив увагу на іст. новій літературі, видавши низку капітальних монографій про письменників перев. 19 в.: «Марко Вовчок» (1907), «Шевченко» (1914), «Співець боротьби і контрастів» (1913, у вид. 1926 п. н. «Іван Франко»), «М. Коцюбинський» (1922), «Нечуй-Левицький», «Карпенко-Карий» (1924), «Панас Мирний» (1928). Є. належить редагування багатьох вид. класиків укр. літератури (теж перев. 19 в.) з його вступними статтями й примітками: Л. Глібова, Є. Гребінки, Т. Шевченка, О. Кониського, І. Котляревського, М. Коцюбинського, В. Грінченка та ін. Зокрема однією з найвидатніших праць Є. є акад. вид. «Щоденника» й «Листування» Т. Шевченка (1927—28), з його статтями й коментарями. Якщо Є. зупинявся й на творчості письм. новішого часу, то лише тих, які писали в дусі народництва.

Будучи послідовним у своїх літературних критеріях, Є. поставився гостро вороже до модерністів, виступивши проти них в статті «В пошуках нової красоти» («КСт.», X—XII, 1902), що викликала гостру дискусію (проти крайностей Є. виступив І. Франко). На прикладі творчості Г. Хоткевича, О. Кобилянської, Н. Кобринської, К. Гриневичевої й ін. Є. засуджував «модні напрями», «карикатурні форми», захоплення символізмом і декадентством, а гол. — брак заглиблення в життя, щоб «викривати суспільні язви» і лікувати їх. Сов. літератури Є. не визнавав і про неї нічого не писав.

Іст.-літ. погляди Є. найповніше висловлені в його «Історії українського письменства» (1911), 4 вид. якої (1924) доведене до поч. 1920-их рр. і лишається досі одним з основних підручників з іст. укр. літератури. Літ. спадщина Є. надзвичайно велика: він написав кілька тисяч праць, з них бл. тис. мають науковий інтерес.

Література: Франко І. Принципи і безпринципність. ЛНВ, II. Л. 1903; Кримський А. Життєпис і літ. діяльність С. О. Єфремова. ЗІФВ УАН, II—III. К. 1920—22; Сили праць С. О. Єфремова. Там же; Дорошенко Д. Історія України 1917—23, I—II. Ужгород 1930—32; За ярський П. Сергій Єфремов. «Свобода», 30—31. X, 1—2. XI. Нью-Йорк 1951; Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук, I. Мюнхен 1955; Чикаленко Є. Спогади 1861—1907. Нью-Йорк 1955.

І. Кошелівець

Єфремов Сергій (* 1893), підполк. Армії УНР, 1917 гол. Укр. Військ. Ради Катеринославщини, делегат 1 і 2 військ. з'їздів у Києві, 1918 командував гайдамацьким полком в боях з більшовиками в Катеринославі. На еміграції перебував на Закарпатті, в березні 1939 в ранзі полк. Карп. Січі призначений головнокомандувачем збройних сил Карп. України; тепер в ЗДА.

Єфремов Федір (1874—1947), лісівник і агрономеліоратор з Одеси, в 1930—36 рр. наук. співр. Укр. Н.-Д. Ін-ту Агрономеліо-

рації в Харкові, 1937—47 доц. С.-Г. Ін-ту в Одесі. Працював над закріпленням сипких пісків, ярів, схилів та над лісозахисними смугами; 25 наук. праць, перев. укр. мовою.

Єщенко Вадим (* 1878), інж., начальник служби руху на лівобережних залізницях (Харків), ген. секретар шляхів за Центр. Ради (1917—18), товариш мін. шляхів за гетьманату, керманіч мін-ва шляхів УНР 1918.

С. Єфремов

Єя, р. півн. Кубані, впадає до Таганрізької затоки Озівського м., довж. — 270 км, сточище — 8 650 км²; тече повільно, влітку пересихає, багата на рибу. Гол. притока — Сосика.

Ж

Жаба (Rana), безхвоста земноводна тварина. З численних видів на Україні поширені: Ж. водяна (види R. esculenta Sam. і R. ridibunda Rall.) до 10 см довж., поширена по річках, озерах і ставках усієї України; Ж. трав'яна (R. temporaria), розповсюджена гол. в ліс. і лісостеп. смугах; Ж. лучна (R. arvalis Nilss) найбільше поширена з усіх видів (існує також в Карпатах, де немає ін. жаб). Жабами звуть також такі безхвості земноводні тварини: ропуху, землянку, ротавку і джерелянку.

Жаб'є (V—5), с. над Чорним Черемошем на Гуцульському Бескиді, р. ц. Станиславівської обл.; осередок гал. Гуцульщини; курорт, експлуатація лісів.

Жабинка (I—5), м-ко над р. Мухавцем на Зах. Поліссі, р. ц. Берестейської обл. Білор. ССР.

Жабинці, с. Пробіжнянського р-ну Тернопільської обл.; старовинне поселення, розкопи пам'яток від трипільських до княжих часів (дослідження Г. Кіркора та Г. Осовського в кін. 19 в.).

Жабівсько-Селетинська влоговина, частина Середньо-Карпатської влоговини, положена в сточищі р. Черемоша і Сучави, осередок Гуцульщини; шир. 10—12 км, висота 600—1 000 м; форми лагідні, тому вона густо заселена (70 душ на 1 км²) і сильно виліснена. Важливіші

оселі: Жаб'є, Селетин, Сторонець, Путилів. (Див. мал. на 468 стор.).

Жабокрицький Денис Дмитро († 1715), церк. діяч; вибраний і номінований 1695 на правос. єп. луцького, як прихильник унії не додержав хіротонії, щойно 1702, після переходу на унію,

Жаб'є, загальний вигляд

був висвячений київ. кат. митр. Л. За-ленським. Ув'язнений Петром I (1709 р.), помер у в'язниці.

Жаботин (IV—13), кол. м-ко над р. Тясмином, нині с. Кам'янського р-ну Черкаської обл.; поблизу Мотронинський монастир відомий з часів Коліївщини;

із Ж. почалося гайдамацьке повстання 1768.

Жаботинський Володимир (1880—1940), жид. письменник родом з Одеси; публіцист і політ. діяч (сіоніст), співр. «Української Жити» й ін. Помер у ЗДА.

Жабче, с. кол. Луцького пов. на Волині, колись замок. Ж. відоме переслідуваннями православних поляками; боронячи свою церкву від поліції взимку 1929, парафіяни на чолі з свящ. В. Сагайдаківським замкнулися і перебували в ній десять дб. Ця подія знайшла відгук в інтерпеляціях укр. послів в польс. соймі та стала одним із символів боротьби Волині проти польонізації.

Жабичі (I—6), с. на Зах. Полісі на зах. від м. Пинського; р. ц. Берестейської обл. Білор. ССР.

Жайворонок (*Alauda*), невеликий співучий птах з ряду горобиних, поширений на відкритих просторах. З численних видів на Україні м. ін. відомі Ж. звичайний (*A. arvensis* L.), дещо більший від горобця, на зиму відлітає над Середземне м.; Ж. лісовий (*Lullula arborea* L.), нечисленний, поширений в ліс. і лісостеп. смугах; Ж. степовий (*Melanocephala calandra* L.), поширений в степах.

«Жало», сатирично-гумористичний двотижневик, виходив у Львові 1913—14 (ред. С. Терлецький) і 1924 (ред. П. Вуняк).

Жан (Jean) Йосафат Йосиф (* 1885), свящ., василіянин (з 1913), укр. церк.-культ. і політ. діяч, кан.-франц. роду; капелян УГА, 1919—20 на дипломатичній службі ЗУНР і УНР. По першій світовій війні рятував загрожене укр. церк. життя в Боснії (Югославія), в 1947—49 організував його у Великобританії; допомагав в іміграції українців до Канади; зібрав багато цінних пам'яток укр. культури, які зберігаються в Кан.-Укр. Нац. Музеї в Мондері; з 1949 в Канаді. Автор спогадів «Моє служіння Україні» (1953). Д-р г. к. УВУ.

Жангада (*Jangada*), оселя на півдні штату Парана в Бразилії, заснована 1897 р. із 110 укр. родин; тепер бл. 70 укр. родин, є також поляки.

О. Й. Жан

Жандармерія, держ. сторожа безпеки, організована на військ. лад; підлягає у військ. відношенні, звичайно, військ. мі-

ністрові, а в службовому — мін-ву внутр. справ. Жандармами (з франц. *gens d'armes*) звалися за середньовіччя важко озброєні лицарі, що становили окрему гвардію короля. Під час франц. революції організовано, замість скасованої земської поліції, Ж. в новітньому розумінні, а її систематично розбудували вже за імперії. На франц. зразках створено Ж. і в країнах, в межах яких опинилися укр. землі — Австро-Угорщині й Росії.

В Австро-Угорщині створено одностайний корпус Ж. для всієї держави 1849 р., спочатку як складову частину армії; 1876 вилучено її з складу армії. Тоді ж, відповідно до двоподілу монархії, постанали дві Ж.: одна для «австр. коронних країв», а друга для «країв угор. корони». Перша — «цісарсько-королівська Ж.» (*kaiserlich-königliche Gendarmerie*) була правно й орг. оформлена законом про Ж. з 25. 12. 1894, який згодом став основою орг-ції Держ. Ж. ЗОУНР. Згідно з ним, Ж. підлягала у військ. і госп.-адміністративному та вишкільному відношеннях своїм військ. зверхникам (старшинам Ж.), у виконванні служби безпеки адміністративним урядам, а в останній інстанції в усіх справах мін-ву крайової оборони. Військ. зверхником Ж. був інспектор Ж. в ранзі ген. Ж., розміщена на території одного коронного краю, мала свою крайову команду Ж.; на укр. землях — у Львові (ч. 5) для Галичини і в Чернівцях (ч. 13) для Буковини. Їм підлягали команди відділів Ж. (на декілька повітів), повітові команди і жандармські станиці — найнижчі орг. клітини Ж. (в містах і більших селах). Посередньою ланкою між крайовими командами і командами відділів були т. зв. експоновані булавні старшини Ж.; в сх. Галичині було їх три: у Львові, Перемишлі і Станиславові. Жандарми підлягали військ. судівництву. Вони виконували службу на підставі «службової інструкції», користуючись правами військ. і цивільної варті. Хоч призначенням Ж. було стояти на сторожі закону та берегти життя і майно громадян, все таки австр.-польс. влада в Галичині нерідко зловживала нею для переслідування укр. населення. В Ж. служили також українці, однак їх приділювано до служби здебільша між неукр. населенням, тоді як на укр. землях Ж. складалася перев. з чужинців, гол. поляків. Кільканадцять старшин українців, що служили в австр. Ж., майже всі мали службове призначення поза укр. землями.

Подібну орг-цію мала й угор. королівська Ж. (*magyar királyi csendőrség*). Вона відіграла злопам'ятну роль перед і під

час першої світової війни в гнобленні й угорщенні закарп. українців.

В Рос. Імперії діяв окремий корпус Ж. («отдельный корпус жандармов»), створений Миколою І 1827; він підлягав мін. внутр. справ із окремим командиром корпусу, штабом і жандармським управлінням. Всю імперію поділено на 8 жандармських округ під командою генералів; їм підлягали губ., а останнім — міськ. й пов. управління та окремі команди. Лише останні виконували службу порядкової поліції, тоді як всі ін. частини займалися викриванням і розслідом політ. протидерж. дій. Для цього Ж. користувалася широкими повноваженнями: право кожнотчасних обшуків, арештів тощо. Основна різниця між Ж. царської Росії і зах. країн полягала в тому, що перша була суто політ. поліцією, тоді як діяльність других зводилася до чинностей порядково-виконавчої служби. Бувши упривілейованим знаряддям деспотичного режиму, рос. Ж. разом із ославленою «охранкою» (таємною поліцією) здавлювала нещадно всі протирежимні прояви і їх носіїв; була вона також засобом гноблення й русифікації поневолених нерос. народів, а особливо українців.

У відновленій після революції в Росії укр. державі службу безпеки несли спершу міська та пов. міліція, за гетьманату *державна варта*, за Директорії знову міліція. Незалежно від цього, засновано 1919 для тієї ж служби «Кіш для охорони респ. ладу»; 1920 організовано Ж. У зв'язку з цим видано «Тимчасову заг. інструкцію служби для Ж.», затверджену військ. мін. УНР 24. 9. 1920.

В ЗУНР встановлено 6. 11. 1918 Радою держ. секретарів Корпус Держ. Ж. Його орг-ція ґрунтувалася на кол. австр. законі з 1894 р. В останній інстанції Ж. підлягала у всіх справах держ. секретаріатові військ. справ. Команду Держ. Ж. створено у Львові, що пізніше мала осідок в Тернополі, врешті в Станіславові. В кожній з 3 військ.-територіальних обл. встановлено «експонованого старшину Ж.», якому підлягали команди відділів, повітів і станиць. Командантами Держ. Ж. були отаман Л. Индишевський, з лютого 1919 підполк. О. Красіцький; заступниками останнього були Индишевський, а згодом підполк. Я. Яськевич. «Експонованими старшинами» були сотники: І. Козак (Львів), С. Малинович (Станіславів) та М. Алиськевич (Тернопіль). Інспектором Держ. Ж. іменовано полк. О. Гаванського.

Реорганізацію Ж. проведено законом УНРади з 15. 2. 1919, який змінив частково кол. австр. закон про Ж., встановлюючи, що Ж. підлягає щодо служби

публічної безпеки держ. пов. комісарам, а в справах військ., госп.-адміністративних, вишколу і контролю служби своїм командантам; в останній інстанції у всіх справах — держ. секретаріатові внутр. справ. Пост інспектора Ж. скасовано, а натомість створено при держ. секретаріаті внутр. справ «6 відділ Ж. і поліції», начальником якого став отаман Ю. Волощук. Скасовано також пости експонованих старшин, але в березні 1919 створено такий пост в Дрогобичі, очолений отаманом І. Дичкою. Для вишколу пробних жандармів Команда Держ. Ж. організувала «доповняючий відділ». В лютому 1919 на 23 встановлених відділів Держ. Ж. було обсаджених повністю 18, а решта частково. Держ. Ж. перед переходом за Збруч налічувала 6 булавних і 25 сотенних старшин, 1 000 проф. жандармів, 400 пробних (австр. і укр. вишкোলів) та 3 000 міліціонерів, що становили доповнення жандармських станиць з уваги на воєнний час. Після ліквідації держ. секретаріату внутр. справ в червні 1919 Держ. Ж. підпорядковано спочатку Начальній Команді УГА, потім Команді Запілля, вкінці Військ. Канцелярії Диктатора ЗОУНР. Після виїзду останнього з України Держ. Ж. перейшла в розпорядження і владу Команди Етапу УГА. За Збручем в липні 1919 перейменовано Держ. Ж. на «Нар. Сторожу», щоб не дратувати населення Центр. і Сх. України пригадкою про злопам'ятну рос. Ж. Із проф. і пробних жандармів створено 8 відділів «Нар. Сторожі», що несли службу безпеки й допоміжну військ. службу в районі розташування УГА. Після катастрофи УГА частина Держ. Ж. вступила до Дійової Армії УНР, інші опинилися в полоні або в таборах інтернованих в Чехо-Словаччині.

Рішенням держ. секретаріату військ. справ 24. 3. 1919 створено при Залізнодорожній військ. управі Залізнично-дорожню Ж.; вона виконувала службу безпеки на залізницях.

На укр. землях, що по 1920 р. опинилися під чужими режимами, існували поліційні формації тих же держав. В УСРС діяла ВЧК, перетворена на ГПУ, згодом НКВД, а тепер МВД, як політ. поліція та міліція. На укр. землях під Польщею службу кол. Ж. виконувала держ. поліція (*policja państwowa*), організована на зразок Ж. (див. *Поліція*). Назва Ж. залишилася в Польщі лише за військ. Ж.

На Закарпатті під чехо-словацькою владою діяла Ж. (*československé četnictvo*), організована на зразок кол. австр. Ж. Угор. Ж. в 1939—44 під час окупації Закарпаття вславилася побоями населення й репресіями супроти укр. діячів.

Під Румунією подібну роллю супроти укр. населення виконувала сіль. Ж. (jandarmeriei rurale), що, крім служби публічної безпеки, несла функції кримінальної поліції; у військ. відношенні вона підлягала мін. нац. оборони, а в кримінальних справах — юстиції. Рум. Ж. була поділена на легіони, секції і на місцях станиці (див. також *Польова жандармерія*).

Література: Военная Энциклопедия. 1912; Mayers Lexikon. 1926; Masarykův Slovník Naučný. 1925; Legea pentru organizarea jandarmeriei rurale. 1929; Вісники держ. законів і розпорядків ЗУНР. Тимчасова заг. інструкція служби для жандармерії. 1920; Козак І. Деяко про держ. жандармерію ЗУНР. Укр. Скиталець, IV, ч.ч. 16—17 та Літопис Червоної Калини, 3—5, 1932.

І. Козак

Жанри (франц. genres) в літературі, типи літ. творів; іноді називають гатунки (з нім.). Класифікація Ж. походить ще з античності; найширші групи — лірика, епос, драма, що своєю чергою поділяються на дрібніші групи. В староукр. літературі не було різкого розмежування Ж., але була наявна значна кількість прозових ліричних і епічних Ж., напр., були проповіді кількох різних типів Ж. староукр. літератури досі не досліджені (див. Чижевський Д., *Harvard Slavic Studies*, II). Наприкінці 16 в. постають драматичні Ж. Романтика руйнує стару теорію Ж., вводить нові Ж. (баллада, містерія тощо), так що прикладання традиційної класифікації до творів укр. літератури 19—20 вв. не завжди можливе. Слово «жанр» вживається також в розумінні зображення людського життя, здебільша повсякденного (як в малярстві); в укр. літературі окремі жанрові сцени є в проповідях, починаючи з 11 в., пізніше в бароковій літературі, розквіт «жанру» — в реалізмі, зокрема в т. зв. «етнографічному».

Д. Ч.

Жанрове малярство, зображення типових сцен щоденного життя, звичайно сучасного мистецтві; укр. Ж. м. тісно зв'язане з побутовим мистецтвом, яке зображує перев. сел. побут. Побутові сцени зустрічаються вже в скитському мистецтві, на фресках київ Софії (11 в.), але означення Ж. м. прищепилося у зв'язку з евр. станковим малярством і датується на Заході 15—16 вв., на Україні 18 в.

М. Пимоненко: Відливання воску на св. Андрія

Побутові сцени О. Венеціанова, а потім В. Штернберга («Великдень на Укра-

їні), І. Сошенка («Хлопці рибалки») й ін. прокладають шлях для Ж. м., що його повний розвиток пов'язаний з появою Т. Шевченка, якого слід вважати попередником і духовим батьком пізніших *передвижників*, що були типовими представниками Ж. м.

З появою передвижників Ж. м. набуває великого поширення: К. Трутовський («Український ярмарок», «Дівчата біля криниці»), І. Рєпін (поруч з ін. картинами, жанрові сцени «Вечерниці», «Сільський музикант»), М. Бодаревський («Весілля на Україні», 1888) й ін.; популярні сцени нар. жанру М. Пимоненка («На перелазі» тощо). Пізніше залишили твори з побутового жанру М. Мартинович, І. Іжакевич, С. Васильківський, Ф. Красицький, А. Ждаха, Ф. Кричевський, О. Кульчицька, І. Труш, Й. Бокшай, О. Курилас, І. Северин, О. Мурашко, А. Петрицький, Ю. Киянченко та ін.

І. Іжакевич: Ворожіння паляничками на св. Андрія

В першій пол. 20 в. (часи впливу зах. експерименталізму) побутовий жанр на Україні занепадає і виступає часто тільки як претекст до формальної стилізації, передусім у графіці, напр., іст. жанр Е. Козака, М. Бутовича, Г. Мазепа. На еміграції в Ж. м. працювали М. Дмитренко, Д. Поторока. В УССР Ж. м. широко пропагується як вияв «соц. реалізму», зокрема в творчості нового покоління мистців: М. Божій, Г. Томенко, К. Тимошук, Т. Яблонська, М. Чепик, І. Южно, М. Деревус й ін. Я. Гніздовський

Жаргон, давніше популярне окреслення проф.-групових аргів та сленгів, ніби «попсованих діалектів», так само Ж. називали розмовну мову сер.- і сх.-європейських жидів, ніби «зіпсовану» гор.-нім. говірку, т. зв. ідиш.

Жарко Яків (псевд. Жарченко) (1891—1933), актор у трупі Кропивницького, згодом Саксаганського; писав поезії і байки, зокрема в «ЛНВ». Зб. байок (1899) і зб. оп. (1905). Помер у Краснодарі.

Жаркова Надія (1857?—1929), співачка і драматична акторка-аматорка в Пол-

таві. 1881 на гол. ролях в укр. трупі Г. Ашкарєнка, 1882 у М. Кропивницького, з 1883 у М. Старицького.

Жарський Едвард (*1906), зоолог-іхтіолог, педагог, проф. Укр. Техн. Ін-ту в Нью-Йорку, фізкульт. діяч; до 1944 керував дослідними рибними ставками в Галичині. Праці: „Histologiczna budowa skóry ryb“ (1928), «Риби річок України» (1947), «Атлас риб» (1948) й ін.; наук.-популярні праці з природознавства і фізкультури; з 1949 в ЗДА.

Е. Жарський

Жасмин садовий, див. *Садовий жасмин*.

Жаткович Григорій (*1886), адвокат, амер. закарп. діяч; брав живу участь в діяльності *Американської Руської Народної Ради*, яка під кін. першої світової війни відіграла видатну роль у визначенні приналежності Закарпаття до Чехо-Словаччини. Ж. був представником закарп. українців у Сер.-евр. Демократичній Унії; від їх імені підписав 26. 9. 1918 у Філадельфії Декларацію Незалежності сер.-евр. народів. Іменований 1919 през. *Директорії Підкарпатської Руси*, першого автономного уряду Закарпаття, а згодом першим губернатором. 1921 зрікся губернаторства на знак протесту проти нездійснення автономії чехо-словацьким урядом. З того часу перебуває в ЗДА.

Г. Жаткович

Жаткович Юрій (1855—1920), свящ., закарп. письм. і етнограф; написав угор. мовою розвідки про Грушівський монастир, побут закарп. українців та з іст. укр. літератури. Перекладав оп. М. Вовчка, І. Франка, М. Коцюбинського; в закарп. «Місяцесловах» містив свої переробки оп. О. Маковея, О. Сторожєнка й ін.; «Замітки етногр. з Угор. Руси» (ЗНТШ, 1896).

Жашків (IV—11), с. на Придніпровській височині, р. ц. Черкаської обл.; кінцевий пункт бічної зал., що відходить від лінії Київ—Вінниця; цукровий комбінат.

Жванець (V—7), кол. м-ко, нині с. Кам'янець-Подільського р-ну, Хмельницької обл., лежить над Дністром і його

притокою р. Жванець. Ж. відомий з поч. 15 в.; на поч. 17 в. укріплений поляками в протигагу до тур. фортеці Хотина на другому березі Дністра; тому Ж. — часте місце боїв. Пограничне положення вплинуло на розвиток торгівлі з Туреччиною, яку вели вірмени. 1653 Ж. облягав Б. Хмельницький і примусив поль. короля Яна Казіміра до миру;

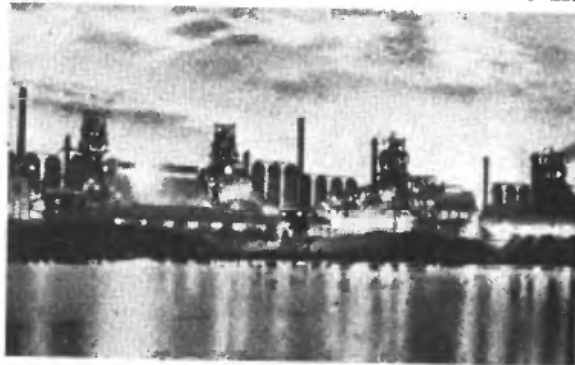

Руїни замку і укріплень у Жванці

1672—99 в тур. руках, 1768—69 місце боїв між поль. конфедератами і рос. військом; згодом Ж. занепав. Руїни замку і укріплень з поч. 17 в.

Жванчик, ліва, подільська притока Дністра.

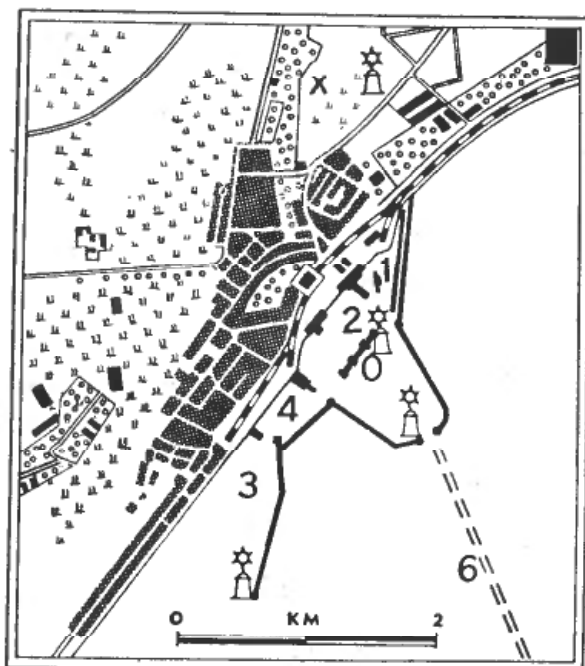
Жданов (VI—18), до 1948 — Маріуполь, м. над Озівським м., порт Донецького басейну, важливий осередок важкої пром-сти, 273 000 меш. (1956). Ж., заснований 1770 р. грец. переселенцями з Криму (див. *Греки*), став незабаром важливим торг. осередком Приозів'я (вивіз збіжжя) і пов. м. Сильніше розвивається Ж. з побудовою залізниці 1882, яка зв'язала його з Донецьким басейном, і нового порту (1887—89); з того часу з Ж. вивозиться насамперед вугілля, на другому місці — збіжжя; його вантажообіг підноситься з 0,1 млн. т в 1890 р. до 1 млн. в 1900 і 2 млн. в 1912 р. З кін. 19 в. бере свій початок важка

Доменний цех заводу «Озівсталь» у Жданові пром-сть Ж., що розвивається на донецькому вугіллі, постають трубопрокатний і металургійний заводи. 1897 р.

Маріюпіль мав 32 000 меш. (разом з портом; з того ч. половину становили українці і росіяни, 21% жиди, 28% греки). В 1923 р. Маріюпіль мав 36 700 меш., в 1926 — 49 000 (з тому ч. 36,3% українців, 35,5% росіян, 15% жидів, 9,4% греків). Велике зростання Ж. почалося тільки в кін. 1920-их рр., коли завдяки розвитку Донбасу поширився порт і саме м. перетворилося на великий центр важкої пром-сти, ставши її третім осередком на Україні (після Донецького басейну і Придніпров'я). Тоді постав у Ж. один із найбільших на Україні і в СРСР металургійний комбінат «Озівсталь», що працює на базі донецького вугілля (віддаль 100 км) і залізних руд з Керчинського півострова (віддаль 220 км) та ряд ін. заводів. Населення Ж. зросло до 227 000 в 1939. Після воєнного знищення Ж. відбудовано.

Сучасний Ж., десяте за величиною м. УРСР, розташований вздовж моря по обох боках р. Калміюс.

Маріюпільський порт

0 — Хвилелом. 1 — Ремонтна гавань. 2 — Збіжжева гавань. 3 — Вугільна гавань. 4 — Перевантажна гавань. X — Зінцева балка. 6 — Е'ізний поглиблений канал.

Г. Колодій

A — Старий Базар. B — Новоселівка. C — Гуглино. D — Сартана. E — Червоно-Волонтерівка. F — Троїцький. G — Успенівський. H — Річний порт (ліворуч) і Новоозівський індустріальний порт (праворуч). I — Заводовий. K — Аджахи. L — Метал. зав. ім. Ільча. O — «Озівсталь» (над Новоозівським портом); на схід від нього коксохем. зав.

Г. Колодій

Старе м. і теперішній центр лежать на високому березі, який спадає на південь до моря й на сх. до долини р. Калміюс; портова ділянка тягнеться вздовж моря, нові пром. р-ни — на сх. березі Калміюса, долину якого займають парки і сади. Головними галузями пром-сти Ж. є насаперед металургійна, далі машинобудів., хемічна, харчова, транспортна. До металургійних заводів належать, крім згаданого вище комбінату «Озівсталь» («Азовсталь»), збудованого в 1931—33 рр. в півд.-сх. частині міста, менші — старий, реконструйований зав. ім. Ільча та трубопрокатний ім. Куйбишева (з 1930 р.). Ін. заводи: металокопструкцій, радіаторний, великий судноремонтний, коксохем. комбінат (з 1934 р.), фарбовий (єдиний на Україні ультрамариновий зав.). Ж. — найбільший на півд. сх. УРСР осередок харч. пром-сти, яка використовує місц. с.-г. сировину і рибні ресурси Озівського м. (великі млини, рибоконсервні заводи, м'ясокомбінат тощо). Менше значення мають будів. і легка (панчішна, швейна) пром-сть.

Ж. є другим після Одеси портом України й найбільшим портом Озівського м., приступним для кораблів, завдяки праці льодоломів, увесь рік; до порту, що є на

віддалі 5 км на зах. від давнього порту, веде 10-кілометровий канал, який уможливило доїзд великим пароплавам; зав. «Озівсталь» має свій окремий порт. Ж. є «морськими воротами Донбасу», через порт вивозиться донецьке вугілля, метал, збіжжя, сіль, машини, довозиться залізна руда з Керчі, чиятурська манганова руда з Поті, цемент з Новоросійська тощо. Вантажообіг Ж. зріс з 2 млн. т в 1912 р. до 2,5 млн. в 1935 і до 8,0(?) млн. т в 1956 р. Значення Ж. як порту ще більше зросло після побудови каналу Волга-Дон (безпосередня плавба до Дону, Волги, Каспійського м., Москви тощо).

Ж. — поважний культ. осередок: Металургійний Ін-т (з 1929 р.), краєзнавчий музей, будується новий міський театр. В околицях Ж., на узбережжях м., санаторії і будинки відпочинку.

В. Кубілович

Жданов Андрій (1896—1948), рос. больш. діяч, родом з Маріуполя; близький співр. Сталіна, з 1939 чл. політбюро ЦК ВКП(б), офіц. теоретик партійної лінії в питаннях ідеології й культури, гол. з 1946 р. «Ждановщина» позначилась боротьбою проти «безідейності, безпринципності, формалізму, космополітизму й низькопоклонства перед гнилим Заходом». На практиці вона швидко перетворилася на рос. шовінізм і викликала черговий погром культури нерос. народів; зокрема зазнала переслідування жид. нац. культура в СССР.

На Україні «ждановщина» набрала форм гострої критики «буржуазного націоналізму», гол. в історії («Історія України», 1943, ред. М. Петровський) і літературі («Нарис історії укр. літератури», 1945, ред. С. Маслов та Є. Кирилюк); змінено склад редакцій ж. «Вітчизна», «Дніпро» й ін., розкритиковано твори А. Малицька, Ю. Яновського, О. Кундзіча, С. Олійника, Т. Масенка, Л. Смілянського, О. Довженка й ін. письменників, художників і композиторів. Партійна лінія Ж. вимагала від укр. культ. діячів, щоб укр. культура «тісніше зливалася з великою рос. культурою».

В. Гол.

Жданов Іван (1846—1901), рос. історик літератури, акад., приват-доцент Київ. Ун-ту (1879—82), пізніше проф. Петербурзького Ун-ту; праці з рос. нар. епосу і старої літератури; м. ін. «Русская поэзия в домонгольскую эпоху» (1879) і «Литература Слова о полку Игореве» (1880).

Жданович Антін, полк. київський (1650—53, 1655—56), посол до Туреччини (1650, 1651), Польщі (1653) і Московщини (1654); ген. суддя (1656). 1657 наказний гетьман над укр. військом, яке

Б. Хмельницький послав на допомогу своїм союзникам, швед. королеві Карлові X Густавові і семитородському кн. Юрієві II Ракоцієві.

Жданович Олег (* 1917), псевд., діяч ОУН, журналіст і літ. критик, 1943 — представник ОУН (полк. Мельника) при повстанському штабі Т. Боровця, політ. в'язень, з 1948 ред. «Укр. Слова» в Парижі.

Ждаха Амвросій († 1926), псевд. маляра-аквареліста, родом з Одеси; видав серію листівок, ілюструючи тексти укр. нар. пісень; ілюстратор книжок, м. ін. «Чорна Рада» Куліша, «Кобзар» Шевченка, «Козаки» І. Липи.

Жебелюв Сергій (1867—1941), рос. історик античності й археолог, проф. Ленінградського Ун-ту, з 1927 д. чл. АН СССР. Праці з іст. античності Півд. України: «Пантикапейские Ниобиды» (1901), «Возникновение Боспорского государства» (1930), «Боспорские этюды» (1935), «Народы северного Причерноморья в античную эпоху» (1938), «Северное Причерноморье» (1953) та ін.

Жебровський Фелікс († 1613), кат. полеміст, вихованець віленських єзуїтів; м. ін. боронив новий григоріанський календар, зокрема полемізуючи з С. Зизанієм: „Kałol, który rozsiewa Stephanek Zizanin w cerkwiach ruskich w Wilnie“ (1595) й ін.

Жебуньов Леонид (1851—1919), укр. гром. діяч; спочатку брав участь разом з братами — Сергієм і Миколою в рос. русі революціонерів-народників (їх гурток названо «сен-жебуністами»). За «ходіння в народ» Ж. з братами арештовано і заслано на Сибір. З 1900-их рр. перейшов цілковито до укр. нац. руху; активно працював в укр. громадах Харкова, Києва, Полтави. Йому належить

Л. Жебуньов

ряд культ., орг. і видавничих ініціатив (відома кн. О. Лотоцького і П. Стебницького «Украинский вопрос», заснування Укр. Дем. Радикальної Партії в Полтаві). Ж. містив спогади в «ЛНВ» та співробітничав у «Рідному Краю», «Українській Жизни» і «Раді».

Жеваго Микола (1907—47), маляр імпресіоніст, родом з Харківщини, учень Федорова і М. Бурачека. Закінчив Харківський Художній Ін-т (1932); викладав у 1939—41 рр. в тому ж ін-ті; пейзажист; іст. й побутові праці, портрети, ілюстра-

ції («Гайдамаки» Шевченка), фрески. Помер на еміграції в Німеччині.

Жевченко Тамара (1904—58), акторка, дружина Ю. Яновського; у 1920-их рр. працювала в Харківському театрі кного глядача, 1926—28 в театрі ім. Франка в Києві.

Жевченко Юрій, архієп., див. **Юрій Жевченко**.

Жегестів (IV—1), курорт Новосандецького пов. над р. Попрадом на Зах. Лемківщині (тепер у Польщі); алькалічно-залізні джерела.

Жегота Паулі, див. **Паулі Жегота** Ігнатій.

Жежава, с. Заліщицького р-ну Тернопільської обл.; найдавніші сліди заселення походять ще з палеоліту, поховання з бронзової та ранньої зал. доби, велике погребіще княжої доби під кам'яними плитами (Г. Кірко 1877, І. Копперницький і Т. Пшибиславський 1882, Т. Сулімівський 1931).

Желехівка, фонетичний правопис (на основі *кулішівки*), заведений Є. Желехівським у «Малорусько-нім. словарі» (1882—86) на основі абетки з 34 літер та прийнятий 1893 р. шкільною владою по школах Галичини і Буковини, замість попереднього *етимологічного правопису*. Унормована Ж. у офіц. шкільному підручнику С. Смал-Стоцького та Ф. Гартнера «Руська грамати́ка» (1893). Ж. характеризувалася: послідовним написанням *є, ї* після приголосних, що вимовлялися тут м'яко (ніс — не́сла, але ніс — нос́а; лле); непослідовними написаннями типу *льон, його*, але *сѣмак*, позначенням м'якості груп *св, цв, зв* перед *я, і* (св́ятий, цв́віт, зв́ір), апострофом у спросткованих словах перед йотованими (з'я́ва); частка *-ся* писалася окремо від дієслова. В Галичині Ж. втрималася до поч. 1920-их рр. Її пропагатором на Наддніпрянській Україні був М. Грушевський (у виданнях після революції 1905 р., гол. в «ЛНВ»); тут однак прийнялася «грінченківка», правопис, змодифікований Б. Грінченком і уживаний в «Словарі укр. мови», К. 1908. (Див. ЕУ I, стор. 363). О. Г.

Желехівський Євген (1844—85), лексикограф, учень Ф. Міклошича, учитель гімназій в Черемислі й Станиславові; його «Малорусько-нім. словар» (I—II, Л. 1882—86, 2 т. доповнений і виданий Софроном Недільським) спричинився до введення фонетичного правопису в Галичині та Буковині (*желехівка*). Словник, складений на підставі попередніх укр. словників М. Закревського, М. Левченка, Ф. Піскунова, К. Шейковського, етногр. матеріалів, літ. творів 19 в. та записів нар. лексики гуртом бл. 90

співробітників, становить першу багату зб. лексики, зокрема півд.-зах. говірок (хоч без подання місцевостей запису та фразових прикладів); до нього включено і низку не завжди вдалим новотворів.

Желеховський

Юстин (1821—1910), гр.-кат. свящ., учитель гімназії в Черемислі; співр. москвофільських видань в Галичині; автор монографії про еп. І. Снігурського (1894); статті з іст. укр. Церкви, спогади.

Железноводськ (IX—24), м. крайового підпорядкування в Ставропольському краю РСФСР, лежить у півніжжя кавказьких гір; один із курортів групи *Мінеральні Води*.

Желиборський Арсеній Андрій (1618—1663), правос. львівський єп. (1641—63). Заснував друкарню при соборі св. Юра (1646); під час облоги Львова Хмельницьким (1648) з своїм братом Адамом їздив як королівський посол до козаків, а 1658 допомагав укласти договір з гетьманом І. Виговським у Гадячі.

Желиборський Атанасій Адам († 1666), брат Арсенія, правос. львівський єп. (1663—66); одержав від короля адміністрацію київської правос. митрополії, вакантної по смерті митр. Д. Балабана.

Желихівський Андрій (1882—1943), фізик, довголітній гол. катедри заг. фізики Харківського Ун-ту; 1928 гол. Укр. Асоціації Фізиків; написав університетський курс фізики й кілька монографій; 1943 р. розстріляний більшовиками.

Желіговський (Żeligowski) Едвард (1820—64), поль. поет (псевд. Антоній Сова); на засланні в Орську дружину з Шевченком, переклав «Катерину».

Желіговський (Żeligowski) Люціян (1865—1946), ген. поль. армії; в 1918—19 р. організував на Кубані і півдні України поль. т. зв. «Залізну дивізію», з якою перебрався через Басарабію в Галичину і під час відступу УГА за Збруч вдарив на її ліве крило від Дністра.

Желтвай Віктор (* 1890), гр.-кат. свящ., педагог, закарп. осв. і гром. діяч з Христ. Нар. Партії і Просвіти; дир. гр.-кат. жіноч. учительської семінарії в Ужгороді, ред. газ. «Наука», згодом «Свобода»; статті і популярні брошури; живе в Ужгороді.

Желтвай Юлій (1882—1946), гр.-кат. свящ., гром. і осв. діяч на Закарпатті; співзасновник Христ. Нар. Партії, чл.

Є. Желехівський

Крайової Госп. Ради в Ужгороді; ст. на госп. теми.

Желябов Андрій (1850—81), революціонер-народник, родом з Криму, організатор народницьких гуртків у Києві й Одесі, згодом ініціатор «Народної Воли» (1879); деякий час співпрацював з М. Драгомановим. Ж. був прихильником індивідуального терору в протицарській боротьбі. У зв'язку з вбивством Олександра II засуджений на смерть і страчений.

Желябова Ольга, уроджена Яхненко, дружина Андрія Ж., гром. діячка і революціонерка; в 1870-их рр. активна в київському й одеському гуртках народників; з 1879 — на засланні.

Желябузький Іван (1638—1709), моск. дворянин, високий службовець і дипломат; брав участь в укладенні Андрусівського договору (1667). Цар Петро I вислав Ж. з метою привести запор. військо до присяги на його вірність. 1684 призначений воєводою в Чернігові.

Жемчужников Лев (1828—1912), рос. офортист, гравер і маляр; 1852—56 жив на Україні, був у дружніх зв'язках з передовими представниками укр. культури, м. ін. із Т. Шевченком; 1861—62 видавав «Живописную Украину», продовжуючи працю Т. Шевченка, почату 1844 р. Збирав фолклорні матеріали; статті в ж. «Основа».

Женева (франц. Genève, нім. Genf), м. в Швейцарії над Роною, 145 000 меш. (1950); адміністративний і пром. центр Женевського кантону, осідок Ліги Націй і багатьох міжнар. установ, тепер евр. осідок ООН. В міськ. музеї портрет Дідро, виконаний Д. Левицьким. В 1876—89 рр. в Ж. жив і видавав «Громаду» М. Драгоманов; перебували тривало або переходно укр. діячі і журналісти; в 1930-их рр. жив в Ж. полк. С. Коновалець. З укр. журналістів діяли Л. Юркевич, П. Чижевський, М. Лозинський, Є. Бачинський, М. Єремій, М. Кушнір-Богуш, М. Рудницька, М. Троцький й ін. М. ін. укр. установами й т-вами — Укр. Червоний Хрест, студ. т-во «Україна», Укр. Допомоговий Комітет, в-во бюлетеня «Офіор». Нині невелика укр. колонія бл. 20 осіб (див. також Швейцарія).

Жерделя, див. Абрикоса.

Жереб (старослов. жребій), один із т. зв. Божих судів; засіб встановлення винного за випадковою ознакою. В старому укр. процесі кидали Ж., коли не було інших доказів; ніби вища сила мала ствердити, по чій стороні правда. Ж. вийшов із вжитку раніше від ін. Божих судів. Подекуди він зберігся до останнього часу у звичаєвому праві як інститут поділу майна.

Жеребець, невелика ліва притока р. Дінця (в його сер. течії).

Жеребо Орест (1887—1944), діяч у Канаді; 1914—17 перебував у Львові й Відні, співпрацюючи з Союзом Визволення України; підтримував матеріально вид. В Липинського «Хліборобська Україна». 1938 обраний послом провінційної легіслятиви Саскачевану від ліберальної партії.

Жерев, р. на Поліссі, ліва притока Ужа (притока дол. Прип'яті); довж. 109 км.

О. Жеребо

«**Жерела до історії України-Руси**», серія вид. Археографічної Комісії НТШ; вийшло 11 тт. архівних матеріалів, присвячених політ., соц.-економ. і культ. іст. України 16—18 вв., за ред. і з вступними розвідками М. Грушевського, С. Томашівського, М. Кордуби, В. Модзалевського, І. Крип'якевича.

Жереп, гірська сосна (*Pinus montana* Mill.), карлувате деревце з родини сосноватих, з повзучим галуззям до 4 м довж. Росте в Укр. Карпатах вище смуги смерекових лісів, на висоті 1300—2000 м, перев. 1500—1800. Із галузок Ж. на весні здобувають т. зв. «угорський бальзам»; з живиці Ж. роблять олію (*Oleum Pini Pumilionis*), уживану в нар. медицині.

«**Жива Церква**», одна з трьох галузей рос. церк. обновленського руху (див. Обновленці), оформлена в церк. одиницю 1922 р. під проводом протоієрея В. Красницького; проіснувала до 1925 р. «Ж. Ц.» ввела радикальні реформи (жонатий єпископат, григоріанський календар тощо) і боролася проти патріархату. 1923 р. за підтримкою сов. органів забезпечила собі більшість на соборі і захопила рев. шляхом владу в Рос. Правос. Церкві; собор позбавив сану патріарха Тихона, визнав сов. режим, засудив капіталізм, ухвалив закрити монастирі й переглянути правос. догмати, канони й обряди. Після собору з «Ж. Ц.» і рел. груп «Церковное возрождение» та «Союз общин древнеапостольской Церкви» утворено Синодальну Церкву.

На Україні «Ж. Ц.» не мала значного впливу. Сюди приїздив її ініціатор В. Красницький і, після невдалої спроби знайти порозуміння з УАПЦ, доручив свящ. Шаповалову орг-цію «Ж. Ц.». На Україні існували невеликі громади, сформовані на зразок «Ж. Ц.» в «Діяль-

ну Христову Церкву» (1923—26); в Києві була група священників, прихильна до «Ж. Ц.», а в Харкові якийсь час діяло Верховне Церк. Управління «Ж. Ц.», однак серед маси духовенства і вірних цей рух не був поширений. Ю. П.

«Живая Мысль», журн. молодих москвофілів «прогресистів», що стояли в гострій опозиції до москвофілів-рутенців (старих), виходив рос. мовою у Львові 1902—05; ред. І. Свенціцький.

Живе срібло, див. Ртуть.

Живокіст звичайний (і живокість) (*Symphytum officinale* L.), багаторічна рослина з родини шорстколистих; росте на вогких луках; в наук. медицині вживають як заживлююче й зв'язуюче, в нар. — від переломів кісток, ревматизму, туберкульозу.

«Живописная Украина», вид., розпочате Т. Шевченком 1844, що мало подавати укр. краєвиди, іст. події та нар. побут; вийшли 2 зошити (6 гравюр): «Дари в Чигирині», «Судна Рада», «У Києві» (берег Дніпра), «Старости», «Видубецький монастир» та «Казка»; малюнки і текст Т. Шевченка. Вид. припинено за браком коштів.

1861—62 рр. Л. Жемчужников продовжував видавати «Ж. У.» додатком до журн. «Основа» в Петербурзі; вийшло 49 аркушів мідеритів за малюнками Жемчужникова, К. Трутовського, Бейдемана й ін.

Животко Аркадій (1890—1948), гром.-політ. діяч, педагог і публіцист, дослідник іст. укр. преси, родом з Вороніжчини; за студентських часів активний чл. УПСР у Петербурзі, в 1917—18 рр. чл. Укр. Центр. Ради від Вороніжчини; після укр.-більш. війни спочатку на Волині, з 1923 в Чехо-Словаччині, де викладав в Пед. Ін-ті ім. Драгоманова в Празі; з 1945 р. в Німеччині; праці з іст. укр. преси («Іст. укр. преси», 2 вид. 1946), про нац.-культ. відносини на укр.-рос. пограниччі («Острогжчина» 1942 і «Подонь» 1943), з питань освіти, зокрема дошкільного виховання (зб. «Промінь»), вірші й п'єси для дітей.

Животовський Павло († 1699), держ. діяч доби Руїни; 1661 був миргородським полк. і брав участь у виборі Я. Сомка гетьманом на ніженській раді; 1663 полк. гадяцький, 1672—77 ген. суддя; 1664 захищав Глухів від поляків, 1678 — Чигирин від турків.

Живці, див. Курорти.

Жигадло Іван (* 1876), правник, педагог і суд. діяч на Полтавщині; один із засновників Укр. Правничого Т-ва в Полтаві (1918). У зв'язку з процесом Співки Визволення України засланий до Казахстану. З 1943 на еміграції, з 1958 в ЗДА. Автор рос.-укр. словника (три вид. 1918—19); ст. на пед. й популярно-наук. теми, спогади.

І. Жигадло

Жигалко Сергій, укр. сов. письмен.; зб. оп. «Єдиний постріл» (1926), оп. в періодичній пресі, роман «Липовий цвіт» (1930). З 1930-их рр. доля невідома.

Жиглевич Осип (1888—1943), гром., зокрема кооп. і осв. діяч на Крем'янецьчині (Волинь), пасічник (дир. пасічної кооперативи «Рій» в Рівному); розстріляний німцями.

Жигмайло Любов, див. Біднова Любова.

Жигмонт I Старий (1467—1548), поль. король і великий кн. лит. (1506—48), син Казіміра Ягайловича. 1508 придушив повстання кн. Глинських, які мали намір незалежити укр.-білор. землі від лит.-поль. держави. За володіння Ж. I, в наслідок затяжних воєн, відійшли до Москви півн.-сх.-укр. землі (Чернігово-Сіверщина) і дійшло до перших спроб організації реєстрових козаків.

Жигмонт II Август (1520—72), поль. король (1548—72) і великий кн. лит., останній з династії Ягайлонів. За володіння Ж. II відбулася 1569 Люблинська унія, на основі якої Польща і Литва стали об'єднаною державою — «Річчю Посполитою», а більшість укр. земель (Підляшшя, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина) відійшли від Литви до Польщі; на цей час припадає дальше зростання укр. козацтва (діяльність кн. Дмитра Вишневецького, орг-ція коронним гетьманом Язловецьким відділу реєстрових козаків 1572).

Жигмонт III Ваза (1566—1632), поль. (1587—1632) і швед. (1592—1604) король, син швед. короля Івана Вази і Катерини Ягайлонки. За Ж. III зростали сили козацтва і дійшло до перших коз.-поль. воєн та до Берестейської унії (див. ЕУ I, стор. 440—42 і Козаки).

Жигмонт Кейстутович, великий кн. лит. (1432—40), молодший брат Витовта, вірний прихильник Польщі, яка підтримувала його проти великого кн. Свидригайла, що відстоював незалежність В. Князівства Лит. і опирався на укр.

А. Животко

і білор. елементи. Ж. К. 1432 напав на Свидригайла, зайняв Вільну і став великим кн., а 1435 в битві під Вількомиром (над р. Святою) остаточно його переміг. Володіння Ж. К. зміцнило поль. впливи на лит.-руських землях і загострило нац.-рел. боротьбу, через що постала змова руських князів і бояр, і Ж. К. вбили 1440 р.

Жидачів (IV—5), м. над р. Стриєм, поблизу її впадіння до Дністра; р. ц. Дрогобицької обл.; за австр. і поль. часів пов. м. 4 000 меш. (1931); паперовий комбінат. Ж. цілком газифікований завдяки експлуатації в р-ні горючих газів. На горі, на місці городища княжої доби, був замок з пізнього середньовіччя (збережені вали), а б. нього, на «Царинці» Микулинська (Миколаївська) церква.

Жиди (також євреї, ізраїльтяни), найстаріша нац. і рел. меншість на Україні. Вони прибули вперше до Криму й сх. побережжя Чорного м. ще в дохрист. добу. Це були боспорські й малоазійські Ж., що підпали гелленізації; по них залишилася низка гебрейських написів з 2 в. З Криму і Кавказу Ж. оселялися пізніше в долинах Волги і Дону, де в 7—10 вв. існувала Хозарська держава, заснована тюркськими племенами. Під впливом Ж. хозарський каган Булан і вища хозарська верства прийняли юдаїзм бл. 740 р. В 964 р. кн. київ. Святослав переміг хозар; незабаром після цього їхня держава перестала існувати, і Ж. розійшлися по Криму, Кавказу, а частина потрапила на Русь-Україну. Хозарські Ж. прийняли тюркський діалект «чагатай», що зберігся до останнього часу в мові Ж.-караїмів та окремої категорії кримських Ж., т. зв. кримчаків. За літописом, в 987 р. хозарські Ж. приходили до кн. Володимира В., намагаючися повернути його на юдаїзм. Київ. митр. Іларіон у своїх проповідях полемізував з жид. релігією. В 11—12 вв. Ж. в незначній кількості жили на Україні, гол. в Києві, де була окрема дільниця «Жидове» (1124) і «Жид. ворота», що вели до неї. В княжій Україні Ж. займалися торгівлею й різними фінансовими операціями; вони виконували деякі адміністративно-фінансові доручення князів і користувалися їх опікою. На цьому тлі виникло невдоволення і 1113 р., під час заворушень у Києві, населення виступило також проти Ж., але масових переслідувань Ж., що були звичайними в середньовічній Європі, на Україні не було. Навпаки тут вони були фаворизовані князями. Кн. Данило Гал. користувався допомогою Ж. при реорганізації країни, а смерть кн. Володимира Ва-

сильковича (1288) Ж. оплакували як «збурення святині».

14—16 вв. Коли Волинь, Київщина і Поділля були приєднані до Литви, Ж. на Україні дістали ті самі права, що мали їхні єдиновірці в Литві. З кін. 14 в. прибувають на укр. землі Ж. з Польщі і Німеччини. Тоді виникли чисельні жид. громади в Луцькому, Бересті й ін. м. Найбільше Ж. прийшло на укр. землі тільки з кін. 15 в., коли Польща й Литва прийняли нім. Ж., яких вигнав цісар Максиміліян I. На відміну від перших хвиль жид. колонізації на Україні, мовою «нім. Ж.» був нім. діалект, т. зв. ідиш; вони жили відрубним життям від місц. населення, носили відмінний одяг, мешкали в окремих дільницях (гетто). В 1495 р. В. кн. Олександр наказав вигнати Ж., але незабаром обраний на поль. престол, він дозволив Ж. повернутися на укр., білор. і лит. землі. Жигмонт I 1507 р. підтвердив права Ж. на території В. Князівства, які згодом увійшли до Першого Лит. Статуту (1529). Другий Лит. Статут (1566) запровадив деякі обмеження жид. прав, але Третій Статут (1589) поновив старе законодавство. Ж. в Галичині, по приєднанні її до Польщі, користувалися статутом з 1334 р., виданим Казіміром В. За лит.-руським правом, Ж. мали власну адміністративну і суд. орг-цію; вони були організовані в окремі громади — «кагали», мали свої суди, що судили за жид. правом всі справи між Ж., включно до вбивства; для справ між християнами і Ж. існували мішані суди. Лит. Статут давав оборону Ж. нарівні з шляхтою (кара за вбивство Ж. така сама, як і за шляхтича); проте Ж. не могли користуватися невилітливою працею християн. Згодом Ж. В. Князівства отримали ті самі права, що мали Ж. в Польщі. Керівним органом жидівства в Короні і В. Князівстві були «Рада Великопольщі, Малопольщі, Червоної Руси й Волині» та «Рада провінції Литви», які збиралися на щорічні т. зв. «ваади» (жид. сойми), де вирішували ряд культ., фінансових і рел. питань жидівства; тут розкладалися на жид. громади податки, розглядалися апеляції від нижчих судів, виготовлялися петиції щодо королівських привілеїв тощо.

Після Люблинської унії (1569) посилюється колонізація Ж. на укр. землях; на кін. 16 в. у всій Польщі було 75 000 Ж., а у В. Князівстві Литовському — 27 000; понад 1/3 з них мешкали на укр. землях, де занотовано Ж. в 79 оселях. Вони займалися торгівлею, фінансовими операціями, орендою маґнатських маєтків та пром. закладів. Папський нунцій Коммендоне 1565 писав, що Ж. на Україні

мають землю, торгують, є лікарями, але гол. їхнім заняттям є оренда і збирання податків. З торгівлі Ж. швидко усунули вірмен та поважно конкурували з укр. міщанством; у фінансових справах вони стали найбільшими потентатами країни; нерідко їх боржниками були маґнати і навіть королі. В 16 в. підскарбієм В. Князівства (мін. фінансів) став жид (Абрам Єзофович Ребичкович).

17—18 вв. Ж. продовжували перебувати на послугах чужої на Україні правлячої верстви. Збирання податків, посередництво, оренда панських маєтків, а навіть правос. церков робили їх в очах населення пособниками поль. маґнатів. Тоді самі «ваади» застерігали Ж., щоб вони були помірковані в засобах визиску населення. Через те гнів закріпаченого селянства звертався однаково проти панів і Ж.-орендарів; він виявлявся в ряді повстань на поч. і в сер. 17 в.

Перші вибухи (повстання Павлюка 1637) мали льокальний характер. Найбільшого вдару завдало Ж. повстання Б. Хмельницького (1648). Непогамована переможна сел.-коз. стихія винищувала не лише поль. армії, шляхту, адміністрацію, кат. духовенство, але й усіх тих, що їм допомагали в експлуатації і поневоленні укр. населення. В багатьох містах, зокрема на Брацлавщині, Поділлі й Волині загинула більшість жид. населення. Жид. автори нараховують кількість своїх жертв під час повстання і укр. поль. війни на 100—180 000.

Рятуючись від загибелі, деякі Ж. приймали християнство. Вони діставали всі права укр. людности. Більшість їх продовжувала займатися торгівлею, промислами й різними фінансовими операціями; деякі ставали козаками й нерідко переходили до лав старшини. Жид. походження були такі визначні діячі доби І. Самойловича й І. Мазепи, як М. Борохович, полк. гадяцький (1687—1704), П. Герцик, полк. полтавський (1675—95 з перервами), дочка якого Анна була дружиною гетьмана П. Орлика. Нащадки пирятинського орендаря Марка Аврамовича — Марковичі, починаючи з часів І. Скоропадського, який був одружений з дочкою М. Аврамовича, дали низку визначних укр. держ. і культ. діячів 18—20 вв. Укр. правовий кодекс 1743 р. визнавав Ж., які добровільно приймали християнство, за шляхтичів.

Становище Ж. на Гетьманщині під рос. пануванням дещо змінилося. Рос. уряд, починаючи з часів Петра І, заборонив Ж. мешкати на Лівобережжі (укази 1721, 1727, 1738, 1740, 1742), але гетьманський уряд, під тиском коз. старшини, яка підтримувала Ж., фактично не здійснював цієї заборони. Взагалі Ж.

було тут мало (1738 — бл. 600 душ). На Запоріжжі Ж. перебували, як торговці, поза Січчю; щойно 1772 їм дозволено торгувати на січ. базарі. На Слобожанщині Ж. було також мало, і займалися вони гол. торгівлею (гуртовою, а деякий час і вроздріб).

На Правобережжі кількість Ж. була значно більша. Андрусівська угода 1667 відновила тут передрев. стан. Поруч із звич. торг. й фінансовими операціями та орендою панських маєтків і пром. закладів, Ж. чимраз більше займаються різними ремеслами (шевство, краєцтво, золотарство тощо) й промислами (млинарство, гутництво). На ґрунті екон. визиску селянства і в зв'язку з посиленням поль. нац.-рел. гніту, росло невдоволення місц. укр. населення проти Ж., яке виявилось під час гайдамацьких повстань, зокрема Коліївщини 1768, коли загинуло бл. 50—60 000 Ж.

Після поділів Польщі кін. 18 в., коли бл. 900 000 Ж. опинилося в межах Рос. Імперії, жид. проблема стала актуальною для рос. уряду. Традиційною політикою Росії було не допустити жид. поселення на суто рос. територію. Тому визначено *смугу осілости* («черту оседлости»), за якою Ж. не могли звичайно оселюватися. На укр. землях ця смуга покривалася приблизно з сх. межами кол. Польщі, включаючи деякі р-ни Лівобережжя. Катерина II 1764 р. дозволила Ж. мешкати й торгувати в півд. Україні (Новорос. губ.), а указ 1785 р. формально визнав за жид. підданими однакові права з християнами тієї ж суспільної категорії. Павло І дозволив Ж. оселюватися в Києві і Кам'янці Подільському; проте встановив подвійні податки для жид. купців.

19 в. — поч. 20 вв. На укр. землях під Росією Ж. жили гол. на Правобережжі, але 1827—61 Київ був знову закритий для них. На Лівобережжі в Полтавській і Чернігівській губ. був можливий тільки незначний приплив жид. елементу; на Слобожанщині Ж. оселювалися лише в Харкові.

Правний стан Ж. в Рос. Імперії постійно мінявся і залежав від категорії Ж. Найкраще було становище караїмів, які 1863 були цілком зрівняні в правах з христ. населенням; т. зв. поль. Ж. мали ряд обмежень в гром. і маєткових правах. Ж.-чужинцям з 1824 р. взагалі було заборонено оселятися в Росії, за винятком промисловців і фахівців, які одержували спеціальні дозволи. Ж. займалися здебільша торгівлею і ремеслами та мали право вписуватися до гільдій. Уряд заохочував Ж. до сіль. госп-ва і з цією метою сприяв, починаючи з

1804, заснуванню жид. хліборобських колоній на Півд. Україні, даючи поселенцям ряд пільг. Але Ж. воліли займатися звич. для них ділянками праці. В 1870 р. в трьох укр. губ. (Волинська, Київщина, Поділля) було 56 жид. хліборобських колоній, в яких мешкало 14 000 душ.

Заг. і фахова освіта для Ж. була в принципі приступна (укази з 1804 і 1835); в кін. 19 в. обмежено кількість Ж. в сер. і високих школах (3—6%). Ж. були приступні вільні професії, проте участь в держ. установах, зем. і міськ. самоуправліннях була значно обмежена (напр., з 1860 р. Ж. могли бути обрані до міськ. дум, але не більше $\frac{1}{3}$ обраних). З 1827 накладено на Ж. обов'язок військ. служби (10 рекрутів на 1 000 меш.). В армії Ж. могли мати тільки нижчі старшинські ранги. Рос. уряд порушив давню внутр. автономію Ж.; 1844 кагальна орг-ція була формально заборонена (але фактично продовжувала існувати). Засновано нижчі і сер. школи для жид. дітей та школу для рабинів в Житомирі. На утримання різних закладів наклали на Ж. спеціальні податки. Ж., які приймали християнство, діставали всі права, але кількість таких була незначна.

В 19—20 вв. серед Ж. з'явилося чимало багатих купців, фабрикантів, банкірів, вищої інтелігенції, але ця категорія становила незначну кількість. Павперизація жид. маси на Україні була наслідком не лише урядових обмежень чи конкуренції христ. підприємців, але насамперед величезного природного приросту Ж. На Україні, після початкової ізоляції у власній традиційно-рел. громаді, Ж. почали орієнтуватися одні на політ. і культ. асиміляцію в рос. суспільності, інші — на розвиток власного нац. політ. руху (сіонізм) та піднесення жид. культури. Жид. пролетаріят, збідніла інтелігенція й напівінтелігенція по містах заповнювали ряди рос. рев. руху. Лише окремі одиниці серед Ж. підтримували укр. нац. рух.

На кін. 19 і поч. 20 в. припадають відомі погроми Ж. в Рос. Імперії, в тому ч. і на Україні. Їх спричинювала шовіністична пропаганда рос. реакційних кіл (зокрема Союз Русского Народа, Союз Двуглавого Орла тощо) при явному потуранні з боку урядових кіл і поліції. Не були вільні від антисемітизму і такі рос. опозиційні рухи, як «Нар. Воля». 1871 відбувся в Одесі перший за нових часів погром Ж., згодом погроми відбувалися в Єлисаветграді, на Київщині, Волині та ін. місцевостях. В 1903—05 відбулася чергова хвиля погро-

мів Ж. на всій території їхнього поселення, зокрема в Житомирі, Ніжені, а також поза Україною в Кишиневі, Гомелі, Білостоці й ін. Протижид. настрої серед мас урядові кола підтримували свідомо, інспіруючи з метою компромітації Ж. різні публікації чи процеси, щоб відвернути увагу від несправедливостей існуючого політ. і соц. режиму. Провокаційний характер мав також процес М. Бейліса в Києві 1911, обвинуваченого в убивстві на ритуальному ґрунті, але виправданого судом присяжних, який складався з укр. селян.

Кількість Ж. значно зросла в 19 в. й на укр. землях під Австро-Угорщиною. Галичина, як і решта Речі Посполитої, вже в 17—18 вв. була краєм, сильно заселеним Ж. Після приєднання Галичини до Австрії гал. Ж. почали переселюватися до ін. частин імперії, а передусім на суміжні укр. землі — Буковину і Закарпаття. На Буковині перед 1786 р. було всього 500 жид. родин «давніх поселенців» (в 1850 вже 14 600 душ, а в 1870 — 47 800). На Закарпатті (в комітатах з перев. укр. населенням) в 1783 було Ж. бл. 10 000, 1840 вже 52 000, а в 1857 — 86 400.

В Австро-Угорщині Ж. були зрівняні з ін. населенням щойно з 1860 р.; перед тим вони були обмежені в правах йосифінськими патентами. Гол. заняттям Ж. на Півд.-Зах. Укр. Землях була, як і скрізь, дрібна торгівля, фінансові операції і ремесло; тільки 5—10% Ж. були зайняті в сіль. госп-ві. Через відсутність укр. сер. верстви та при підтримці чужих землевласників і адміністрації Ж. опанували майже все госп., а гол. фінансове життя цих провінцій. Ж. — посередники, орендарі, й шинкарі тримали у повній залежності укр. село, зокрема в бідних гірських околицях. Лихварський визиск селянства, спокування селян (право «пропінації» в Галичині було майже виключною монополією Ж.) та нищівне господарювання орендованими ними землями, полонинами, лісами тощо були виявами жид. переваги в економіці краю. Експлуатація бориславської нафти в 1870—1900 рр. перев. жид. підприємцями виявляла ту ж саму настанову максимального зиску, зв'язану з визиском укр. власників нафтових джерел та робітників. Урядові кола мало сприяли визволенню укр. села з-під екон. залежності від Ж.; виняток становить т. зв. «верховинська акція» Е. Егана на Закарпатті. Укр. населення, одночасно з нац.-культ. розвитком, самотужки емансипувалося також господарськи, розвиваючи свій сер. стан та кооп. рух, що виявився у всій силі щойно в першій пол. 20 в.

На поч. 20 в. існувала деяка співпраця між укр. і жид. партіями; у виборах до віденського парламенту 1907 р. укр. голосами обрано двох жид. послів, які зобов'язалися підтримувати укр. вимоги.

1917—20 рр. Під час революції Ж. в Рос. Імперії не мали єдиної політ. орієнтації й не tworили спільного фронту. За винятком незначної кількості багатіших і упривілейованих, Ж. належали до опозиційних груп. На Україні Ж. мали власні політ. орг-ції (сіоністи, «Поале-Ціон», «Бунд», жид. роб. партія, жид. нар. партія) або брали участь в заг.-рос. партіях, посідаючи часто керівні пости в них. В укр. партіях, за винятком кількох осіб в УПСФ (А. Марголін, З. Маргуліс) та в УСДРП (Й. Гермайзе), Ж. не було. Разом з ін. нац. меншостями в липні 1917 до Укр. Центр. Ради увійшли також жид. партії (для яких призначено 30 місць в Центр. Раді і 5 — в Малій Раді). Так само в складі Ген. Секретаріату, як і пізніше Ради Мін. УНР, були деякі жид. діячі: М. Зільберфарб, М. Рафес, О. Золотарьов, А. Ревуцький, Я. Вульф-Ляцький, П. Красний, С. Гольдельман й ін., а в гетьманському уряді — С. Гутник. В складі укр. мирової делегації та в дипломатичних представництвах також працювало кілька Ж. 8. 1. 1918 Укр. Центр. Рада прийняла закон про нац.-персональну автономію меншостей, в тому ч. і Ж., яка своїм лібералізмом для жид. населення є безпрецедентною в модерному законодавстві (див. *Меншості*). Було визнано офіц. жид. мову, засновано жид. школи, в Кам'янець-Подільському Держ. Ун-ті відкрито катедру жид. іст. і літератури. В складі уряду УНР було мін-во жид. справ, при якому діяла Жид. Нац. Рада. Проте жид. маси не орієнтувалися на концепцію самостійності України. Буржуазні кола були за збереження Рос. Імперії і в практиці підтримували реставраторський рух білих росіян, а більшість інтелігенції і пролетаріят пішли за большевиками. Серед ком. провідників на Україні була значна частина Ж., а зокрема вони підтримували больш. режим своєю участю в сов. госп. і адміністративному апараті.

Під час революції на території України відбулася хвиля жид. погромів. Антисемітські настрої підтримувала царська армія, яка ще до 1917 р. вславилася протижид. виступами. Рев. хаос, безвладдя, отаманія, постійно змінювані фронти сприяли цим експесам. Погроми відбувалися за різних режимів та їх здійснювали різні військ.-політ. формації, які перебували на Україні. Большевики нищили багатих Ж. разом з ін. капіталістами й буржуазією. Білі росіяни

влаштовували погроми на зайнятих ними територіях; протижид. терор білих був найгрізнішим, бо він був не лише толерований владою, але й інспірований офіц. пропагандою. Жахливими були погроми, вчинені анархістськими повстанцями Н. Махна. Укр. повстанські загони та деякі здеморалізовані частини укр. війська також вживали репресій проти Ж. Уряд і командування армії УНР постійно боролися з погромними настроями; видано низку наказів, звернень, винних карано військ. судом, який нерідко виносив смертні вироки погромникам. Зроблено ряд заходів для охорони Ж. та допомоги потерпілим. Уряд УНР в травні 1919 запросив чоловічих представників закордонного жидівства на розслідування справи погромів; він також сприяв розслідуванню місц. жид. комісій (див. докладніше *Погроми*).

В Галичині Ж. були неутральні в поль.-укр. конфлікті, але лояльні до влади ЗУНР. Жид. меншості запропоновано місця в УНРаді, але вона не надіслала туди своїх представників. Деякі Ж. служили в УГА, в рамках якої навіть існувала окрема військ. формація — Жид. курінь. На території дій УГА, як і формації Січ. Стрільців не було протижид. виступів. Натомість після відступу укр. частин із Львова в листопаді 1918 поляки вчинили погром Ж.

В УССР Ж. одержали рівноправність. Проте у зв'язку з націоналізацією нар. госп-ва традиційна госп. база екзистенції Ж. значно звузилася (торговля, фінанси, пром-сть). Перев. частина Ж. з сіл і м-к перенеслася до міст і знайшла працю в різних держ., партійних і госп. установах (в 1925 р. в складі керівного партійного й урядового апарату Ж. становили 25%, в госп.-фінансових установах — 26,7%). Частина Ж. була зайнята в націоналізованій пром-сті, кооперації, а зовсім незначна в сіль. госп-ві.

Аграризація Ж. провадилася в Степ. Україні та в півн. Криму. За сов. часів вона досягла більших розмірів, ніж в першій пол. 19 в. В 1924—30 рр. засновано в УССР 162 жид. хліборобські колонії (9 526 госп-в), що разом із давніми становить 210, а в Криму бл. 40. В 1933 було зайнято в сіль. госп-ві УССР понад 80 000 Ж. Після суцільної колективізації на Україні багато Ж. залишили сіль. госп-во, а під час другої світової війни жид. хліборобські колонії перестали існувати. В 1930-их рр. існували в УССР три жид. нац. р-ни: Калініндорф на Херсонщині (32 оселі з виключно жид. меш., 8 мішаних), Новий Златопіль (Жовтневий р-н з 40 жид. і 5 укр. оселями), Сталіндорф на Криворіжжі (11 громад); в 1931 створено в півн. Кри-

му жид. р-н Фрейдорф. В жид. р-нах і сільрадах жид. мова (ідиш) була урядова, адміністрація також перебувала в жид. руках. Деякі закордонні кола сподівалися, що в Степ. Україні здійсниться мрія Ж. про «власну батьківщину». Тому жид. орг-ції, зокрема «Agro-Joint» фінансували жид. аграризацію (остання припинила свою діяльність в УССР в 1938). Ін. осередком жид. колонізації в СРСР став Біробіджан.

На Зах. Укр. Землях під Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією правне і соц.-госп. становище Ж. не змінилося порівняно до ситуації в Австро-Угорщині. Зате Ж. втратили монополію у торгівлі, де зустріли конкуренцію з боку укр. кооперації та приватних торг. і пром. підприємств. Зусилля українців до госп. емансипації справляли враження жид.-укр. боротьби, гол. в Галичині; але ця конкуренція ніде не проявлялася у

Жидівська ділянина в Сяноці (мал. Л. Геца) формі антисемітизму чи будь-яких ексцесів. Такі протижид. виступи були радше характеристичні для польс. суспільства (антисемітська група «Rozwój»). Не зважаючи на зростання госп.-торг. діяльності українців, Ж. і далі користувалися відносно більшою частиною нац. прибутку Зах. Укр. Земель.

На політ. відтинку іноді існувала співпраця укр. і жид. меншостей; напр., у виборах до польс. (виборчий бльок нац. меншостей 1922, 1928), рум. і чехо-словацького парламентів. Під час автономної Карп. України Ж. були лояльними до укр. влади, але активно не ангажувалися. Взагалі Ж. виявляли лояльність до пануючих режимів на Зах. Укр. Землях і радо користувалися культурою і мовою панівних народів, яких укр. населення вважало окупантами.

Після 1939 р. Перша сов. окупація Зах. України не внесла значних змін в ситуацію Ж., за винятком того, що й до них, як і до решти населення, засто-

совано націоналізаційні заходи влади. Натомість величезні зміни принесла з собою нім. окупація України, що була водночас трагедією укр. жидівства. На Зах. Україні німці зразу застосували дискримінаційні заходи супроти Ж., створюючи гетто, і примусили їх носити відповідні відзначення. Великі жид. концентраційні табори були під рум. окупацією, в т. зв. Трансністрії. Нищення Ж. розпочалися вже восени 1941 р., спочатку на Наддніпрянщині, а згодом і на Зах. Україні; в одному Києві (29. 9. 1941) замордовано бл. 70 000 Ж. Масове нищення Ж. відбувалося по всій Україні в 1942—43 рр.; крім того, значну кількість, гол. із Зах. України, вивезено до концентраційних таборів і камер смерті в Польщі і Німеччині. Укр. населення, за винятком окремих одиниць, не брало участі в цьому народовбивстві; відомо багато фактів допомоги й рятування Ж. українцями. На захист Ж. виступив митр. А. Шептицький окремим пастирським листом та сприяв переходу Ж. по монастирях. В рядах УПА працювало в 1943—45 рр. кілька жид. лікарів.

Після закінчення війни Ж., що врятувалися або були евакуйовані, далі живуть на Україні. Однак їхнє число і попередня соц.-госп. роля значно зменшилися. Офіц. сов. політика супроти жид. меншости після 1945 не виявляє того лібералізму, який її відзначав на поч. больш. режиму; вона спрямована на асиміляцію. Не відновлено в УССР жид. нац. р-нів і сільрад, а вияви якогось нац.-культ. чи рел. життя зведено до мінімуму. Багатьох жид. діячів обвинувачено в «буржуазному націоналізмі» і «космополітизмі». Антисемітські настрої підтримують навіть урядово, м. ін. і в пропаганді проти сіонізму й Ізраїля.

Сьогодні роля сх. жидівства зменшилася, немає вже жид. міст і м-к, немає того середовища, в якому творилася і зберігалася жид. самобутня культура. Ролю жид. центру в світі перейняла незалежна жид. держава Ізраїль, створена і керована великою мірою Ж., що походять з України (теперішній през. Ізраїля Бен-Цві й ін.). Все ж таки Ж. на Україні становлять ще меншість (другу по росіянам), яка, не зважаючи на асиміляційні процеси, зможе ще довго зберігати свою культ.-рел. специфіку. Ці Ж. нині поділяють спільну долю з укр. народом; можна припустити, що по багатому важкому досвіді жид.-укр. взаємин в минулому, давні конфлікти і ресантименти поступаються місцем обопільному порозумінню і співжиттю.

Демографія Ж. В кін. 19 в. на всіх укр. етногр. землях жило майже 3 млн. Ж., як це видно з таблиці:

Укр. землі	Жи ди	
	В тис.	У % до всього населення
В Росії (1897 р.)	2 245	7,4
В Австро-Угорщині (1900 р.)	730	13,0
В тому ч.		
Галичина	610	12,8
Закарпаття	55	11,2
Буковина	65	15,6
Разом (1897 р.)	2 950	8,3
УСРСР в теперішніх межах (1897 р.)	2 680	9,3

Ж. України становили в той час бл. 30% всесвітнього жидівства, і Україна була найбільшим жид. скупченням у світі (на другому місці етногр. Польща — бл. 1,3 млн. Ж., білор.-лит. землі — бл. 1,2 млн.).

Майже 60% Ж. України жили під кін. 19 в. в містах і становили в них 1/3 населення. У зв'язку з обмеженням оселення на Лівобережжі межею сильнішого поширення Ж. був Дніпро. На Зах. Україні й Правобережжі Ж. становили перев. 10—15% всього населення, на Лівобережжі лише 4—6%. В містах Зах. України й Правобережжя Ж. мали відносну перевагу (пересічно 40%), в деяких навіть абсолютну (напр., в Бердичеві — 78%, в Умані — 58%, Білій Церкві — 53% і т. д. Див. докладніше карту).

З кін. 19 в. сильне перенаселення жид. елемента в містах і м-ках, їх господ. занепад, погроми Ж. на підрос. Україні, а з другого боку, емансипація Ж. і сильний екон. розвиток ЗДА заохочували жид. еміграцію за океан (гол. до м. Нью-

Йорку). Одночасно мав місце відплив Ж. з сіл і м-к до більших міст.

Перша світова війна, а ще більше події 1917-21 рр. на Центр. і Сх. Землях заподіяли досить великі втрати жид. елемента і відплив деякого їх числа на захід, зокрема до Німеччини (т. зв. «східні Ж.»); знесення смуги осілости дозволило на їхнє переселення до ін. частин Сх. Європи, м. ін. також на Сх. Укр. Землі й Кубань; з другого боку, еміграція до ЗДА майже припинилася. Ще більше, ніж до війни, мав місце відплив Ж. з сіл і малих міст до великих. У висліді цих процесів відсоток Ж. на укр. землях зменшився з 8,3% в 1897 р. на 5,5% в 1927 р. Їхнє розміщення в поодиноких частинах укр. земель таке:

Укр. землі	В тис.	У % до всього населення
В СРСР (1926)	1 680	4,3
в тому ч. УСРСР (в кордонах 1938)	1 580	5,4
В Польщі (1931)	932 ¹⁾	10,1
В Румунії (1930)	129 ²⁾	10,4
В Чехо-Словаччині (1930)	89	12,1
Всі укр. етногр. землі на 1.1.1933	2 980	5,5
УСРСР в нинішніх кордонах (1933)	2 720	6,5

¹⁾ в тому ч. в Галичині 556 (10,3%), на Волині і Поліссі 307 (10,3%), на Холмщині й Підляшші 69 (9,2%).

²⁾ в тому ч. на Буковині 55 (11,9%), в Басарабії 68 (9,1%).

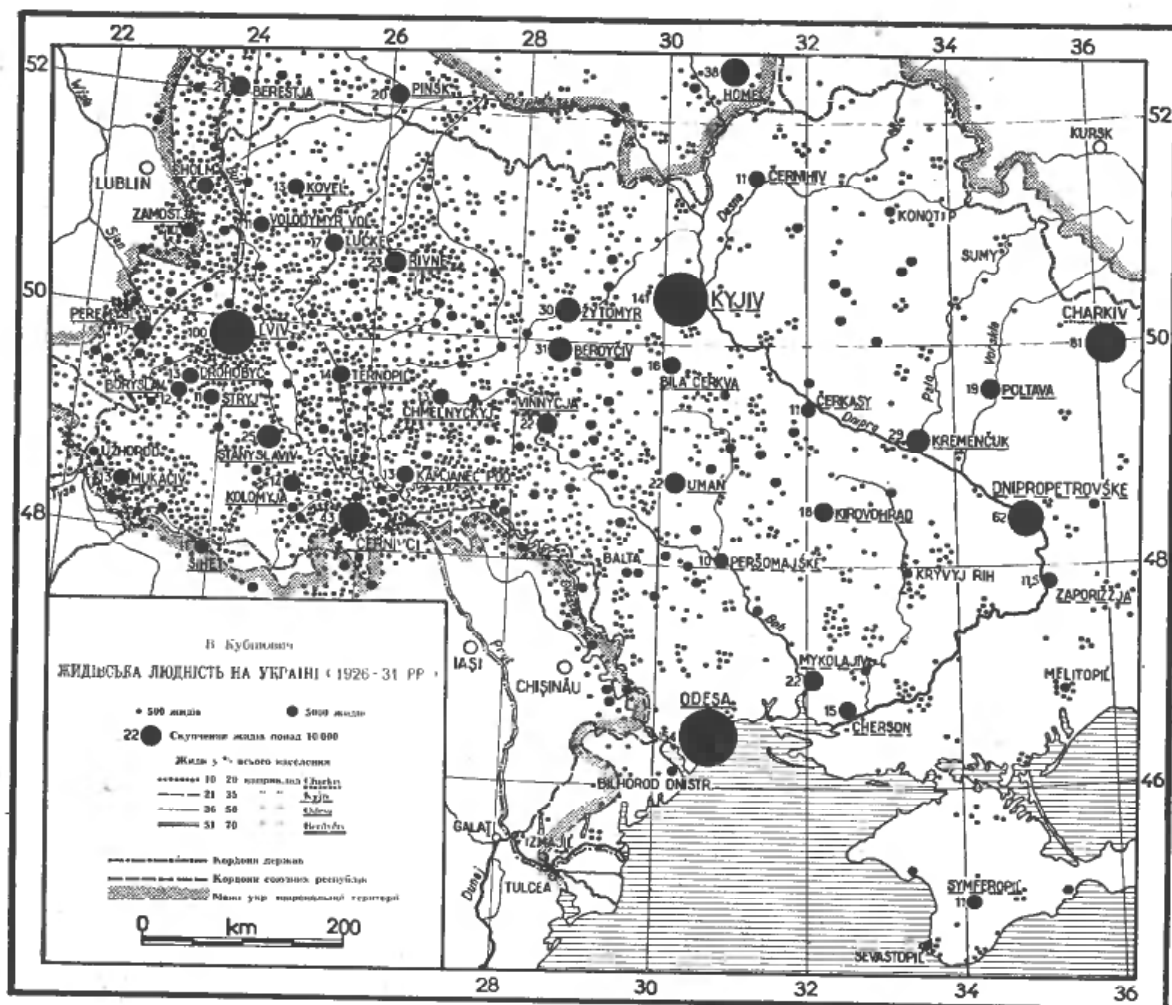
Найбільше зменшився відсоток Ж. на Правобережжі, збільшився на Слобожанщині (зокрема в Харкові), де Ж. могли вільно оселюватися. Розміщення Ж. в гол. смугах країни в 1897 і 1926 р. таке:

	1897 р.		1926 р.		1926 р.	
	В тис.	У %	В тис.	У %	Міста (у %)	Села (у %)
Зах. Україна	1 120	13,1	1 020	10,3	38,0	4,6
Центр. Україна	1 475	13,5	1 210	8,4	31,6	3,2
Лівобережжя	330	4,6	360	3,2	18,8	0,5
Слобожанщина й Донбас	25	0,5	140	1,6	7,4	0,1
Кавказ	—	—	10	0,2	0,9	—
Укр. етногр. землі	2 950	8,3	2 740	5,5	21,5	1,8

У зв'язку з дальшим процесом урбанізації Ж., що жили в 1926 р. по селах, становили лише 26,2% заг. числа Ж., по містах нижче 100 000 меш. і с. м. т. — 51,6%; ті, що жили в більших м., — 22,2%. Одночасно ч. Ж., які жили по селах УСРСР (в кордонах до 1939 р.), змен-

шилося за 1897—1926 рр. на 33%, в містах нижче 20 000 меш. на 22%, нато-мість в сер. містах зросло на 7%, а в містах понад 100 000 меш. на 106%.

Найбільшим скупченням Ж. були 1926 (1931) р. міста: Одеса (154 000 або 36,5% всього населення; числа на 1897 —

Жидівська людність на Україні (1926—31 рр.)

Скупчення жидів понад 10 000 подані в вигляді кола, величина якого пропорційна до числа жидів (1 мм²—5 000 жидів); числа означають ч. жидів на 1926 р. (на Зах. Україні на 1930—31), спосіб підкреслення міст показує відсоток жидів до всього населення

140 000 або 34,8%), Київ (140 500 — 27,3%; 1897 — 31 800 або 12,8%); Львів (1931 р. — 98 000, 31,9%; 1900 — 44 300, 26,5%); Харків (81 500, 19,5%; 1897 — 11 000, 6,3%); Дніпропетровське (62 000, 26,7%; 1897 — 40 000, 35,5%). До першої світової війни Одеса була по Нью-Йорку і Варшаві третім за величиною скупченням Ж. у світі. Цей процес скупчення Ж. у великих містах пішов ще далі під час п'ятирічок і занепаду дрібних міст.

Досить великий відсоток Ж. не вживав, а часто і не знав уже жид. мови, зокрема, у великих містах і серед «емансипованих» Ж. Мірою того, як Ж. виходили з свого гетто і поширювалися по ін. дільницях міст, цей процес мовної денационалізації збільшувався. Брак укр. державності і мала урбанізація українців були причиною того, що Ж. вживали не мови народу, серед якого жили, але рос., поль., а раніше нім., чим ще

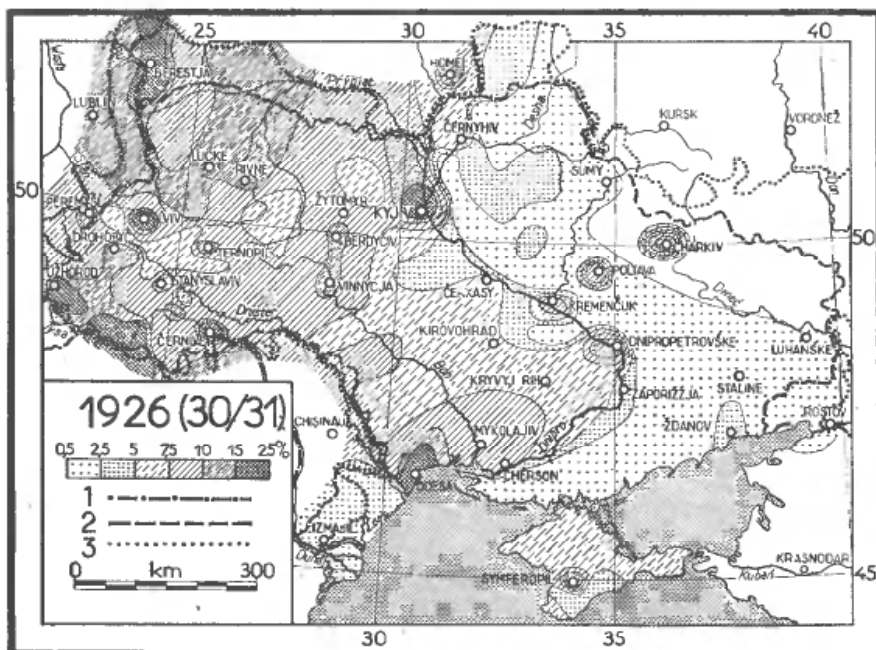
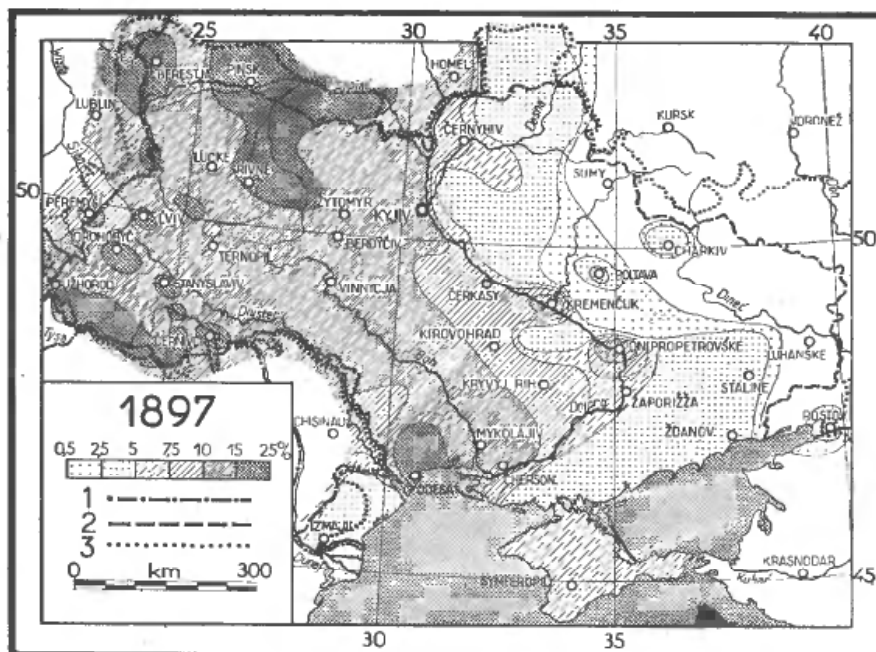
більше спричинювалися до русифікації чи польонізації укр. міст. За переписом з 1926 р. лише 76% Ж. в УССР подало жид. мову як рідну (по селах — 95%, по містах — 70%), 23% рос., а ледве 1% укр. Про русифікацію Ж. свідчить ще більше факт, що тільки 16% Ж. УССР не вміли писати по-рос., але аж 31% не вміли писати по-жид. і 78% по-укр. З 1930-их рр. процес мовної, культ. й рел. асиміляції укр. Ж. в УССР пішов безперечно ще далі.

Безпосередньо перед другою світовою війною жило на укр. землях, мабуть, понад 3 млн. Ж., що становило 20% Ж. у всьому світі (у 1897 р. — 30%). Під час другої світової війни німці знищили майже всіх Ж. на окупованих ними землях. На Україні залишилися лише Ж., які перед нім. окупацією евакуювалися в глибину СРСР і повернулися після війни, та частина Ж. на Закарпат-

ті, Буковині й Басарабії, які не були безпосередньо зайняті німцями. Нинішнє число Ж. на Україні нам не відоме (до 1 млн.); гол. скупченнями є м. Київ, Харків, Одеса, Львів, Чернівці та Закарпаття й Буковина.

Жид. культура на Україні. Від часу, коли на укр. землях осіла значна частина світового жидівства (15—16 вв.), тут також буйно розвинулося жид. духове життя, насамперед в ділянці рел. літератури. Першим письм. на Україні, що писав гебрейською мовою, був київ. рабин Мойсей Габолер (1448—1529). Високо була розвинена рел. думка по талмудичних школах укр. і білор.-лит. міст. Цікавими пам'ятками жид. матеріальної культури на Україні є архітектура мурованих божниць. Цінніші з них походять з 16—18 вв. (напр., на Волині в Дубному, Луцькому, Любомлі й ін.).

В наслідок коз. повстань 17 в. багато жид. учених втекло на зах., і відтоді виникли гол. осередки талмудистів в Голландії, Німеччині, Чехії. Сх. жидівство впало тоді в зневіру й почало шукати вдоволення в містичних рел. вченнях. У 18 в. народилася жид. течія *хасидизм*, творцем якої був Ізраїль Вааль Шем. Довгий час на зах.-укр. просторі вчення хасидизму було панівним серед Ж. На поч. 19 в. зростає серед сх.-евр. жидівства раціоналістична течія «гаскаля» (по-гебрейськи — розум, пізнання) М. Мендельсона, що прагнула до синтезу між жид. духовою спадщиною і вимогами модерного життя. Цей рух проклав

Розміщення жидів в 1897 і 1926 рр.
у відсотках до всієї людності

1 — Кордони держав. 2 — Кордони союзних республік. 3 — Межі укр. національної території

шлях до сіонізму, який на Україні знайшов багато прихильників.

Відродження гебрейської мови і її застосування до модерного життя вийшло також від Ж. на Україні. Ахад Гаам (1856—1927), родом з Київщини, вважається основоположником нової гебрейщини, а також т. зв. культ. сіонізму. З України походять видатний гебрейський лірик Хаїм Нахман Бялік (1873—1934) та белетрист Шаул Черніховський. Куль-

туру ідиш, що зазнала розквіту у 16—18 вв., продовжував на Україні Ш. Рабінович — Шолом Алейхем (1859—1916), який торував шлях рядові жид. письм. По 1920 р. важливим осередком боротьби за культуру ідиш стали Чернівці (Н. Бірнбавм).

З пол. 19 в. розвивається на Україні жид. преса; перші жид. органи рос. мовою і ідиш вийшли в Одесі: «Рассвет»

Навчання талмуду в жид. школі

(1860), „Zion“ (1861) й ін. Жид. журналісти широко працювали в рос. пресі на Україні. На поч. 20 в. гал. Ж. заснували свій щоденник у Львові („Chwila“) та ряд ін. періодичних вид. Жид. шкільництво почало розвиватися на Україні в 19 в.; 1826 р. створено першу жид. прилюдну школу в Одесі. Прихильники світської освіти й модерної педагогіки зустріли твердий опір серед ортодоксальних кіл. Однак, за допомогою уряду і жид. оргцій їх шкільництво незабаром поширилося під Росією і Австро-Угорщиною, але більшість жид. дітей відвідували прилюдні школи панівних націй на укр. землях. Найкраще розвивалися жид. школи на Закарпатті в 1920—39 рр. (2 гебрейські гімназії).

В УССР Ж. користувалися в 1920—35 рр. широкими правами й можливостями в культ. ділянці. Ідиш визнано однією з офіц. мов; нею велося урядування в жид. нац. р-нах і сільрадах: видавалася жид. преса, в тому ч. щоденник „Stem“ в Харкові, орган ЦК КП(б)У і Всеукр. Ради Профспілок. В 1925 р. діяло в УССР 393 трудові школи з навчальною мовою ідиш (61 400 учнів, або 1/3 всіх жид. учнів), 4 пед. технікуми і жид. відділ при Ін-ті Нар. Освіти в Одесі. З наук. установ, що займалися дослідями жид. культури, були: Гебраїстична Іст.-Археографічна Комісія ВУАН, Катедра Єврейської культури при ВУАН, перетворена в 1929 р. на Ін-т Єврейської Культури, а з 1936 — Кабінет для вивчення єврейської мови, літератури і фолкльору АН УРСР. В Одесі діяв Всеукр. Музей Єврейської Культури ім. Менделя Мойхер-

Сфоріма, а в Києві — Центр. Єврейська Бібліотека.

Жид. театри на Україні займали важливе місце в мист.-театральному житті вже до революції. 1922 сов. уряд організував постійні жид. театри в Києві й Одесі, кілька пересувних та дитячих, перев. по обл. центрах; при кийв. театральному технікумі в 1927 р. засновано жид. відділ.

В 1920-их рр. почав працювати цілий ряд жид. поетів і письм., публікуючи в ідиш: Л. Квітко, І. Фефер, Д. Фельдман, Д. Ністер, Х. Гільдін, А. Рейзін й ін. Деякі з них брали участь у «Вапліте» і «Літ. Ярмарку». Їхні твори перекладали П. Тичина, М. Рильський й ін. Так само як і українці, в 1930-их рр. зазнали переслідувань діячі жид. культури, а їхні культ. установи були здебільша закриті сов. владою. Після другої світової війни сов. політика спинила всякий вияв жид. культури на Україні. В 1950—52 рр. більшовики зліквідували ряд жид. письм. і діячів культури в УССР. Між ними були Д. Бергльзон (*1880), Д. Гофштейн (*1889), П. Маркиш (*1895), І. Фефер (*1900), Л. Квітко (*1893), П. Каганович-Нистор (*1884), Я. Кушніров (*1891). Жид. інтелектуальні діячі і письм. змушені включитися в рос. або укр. культ. процес.

Укр. тематика зустрічається в творах жид. поетів і письм., що діяли на Україні, як М. Мойхер-Сфорім (1836—1917), Шолом Алейхем, Ш. Фрут, Ш. Аш (1880—1954), Б. Горовіц (1895—1943) та з нині ще живих в ЗДА і Канаді — М. Олифович, Ш. Бікель, Р. Корн.

Вклад Ж. в укр. культуру. Ряд літераторів жид. походження включилися в укр. літ. процес: поети — Л. Первомайський, С. Голованівський, І. Кулик, А. Копштейн, А. Кацнельсон, Р. Троянкер і ін.; прозаїки — Н. Рибак, Л. Смілянський, В. Торин; драматург — Л. Юхвід; дослідники іст. літератури і критики — Я. Айзеншток, А. Лейтес, С. Щупак, І. Стебун (Кацнельсон), Л. Юровська, О. Ворцагівський, Є. Адельгейм, А. Гозенпуд й ін., історик — Й. Гермайзе, мовознавець — О. Курило й ін. Багато з них були репресовані під час наступу Москви на укр. культуру в 1930-их рр. Зокрема Ж. виповнили кадри технічної інтелігенції в УССР; з-поміж них вийшов ряд видатних учених і академіків.

Помітним явищем була ініціатива жид. емігрантів з України в ЗДА в 1910-их рр. створити укр. театр. У Філядельфії 1910—12 існувала жид.-укр. труппа І. Грінберґера, в 1916—17 рр. мав свій мандрівний театр І. Ельґард (Ізидор Ельґардів), в 1917—28 мав укр.-жид. теат-

ральні трупи в ЗДА Д. Медовий. Ці трупи ставили укр. побутовий репертуар і популяризували його.

З жид. перекладачів укр. поезії відомі: Д. Гофштейн (зб. перекладів з Шевченка, 1937), А. Клейн, що опублікував у Коломиї зб. перекладів укр. нар. творчості (1936) й ін. Врешті видатну роль в популяризації укр. книги відіграв жид Я. Оренштайн, основник і власник «Української Накладні» в Коломиї і Берліні, яка на протязі 30 рр. (з 1903) видала кілька сот укр. книг.

Ж. і укр. нац.-визвольний рух. Укр. рух в 19—20 вв. не викликав особливого зацікавлення у Ж. В складі Київ. Старої Громади було кілька Ж. (В. Беренштам, Рубінштейн). В РУП були чл. кільканадцять Ж., зокрема добре організованим був жид. гурток РУП в Макарові на Київщині. Активним діячем РУП був публіцист М. Гехтер. В Галичині Ж. співпрацювали з українцями в соц. русі, як і пізніше (1920—39) також на Закарпатті. До небагатьох закордонних Ж., які ставилися прихильно до укр. руху в своїх публіцистичних працях, належав англ. журналіст Дж. Рафалович. В УССР кілька культ. діячів жид. походження були зангажовані в укр. нац. опозиції, напр., Й. Гермайзе і правник З. Маргуліс (обидва засуджені в процесі СВУ, 1930).

Закордонне жидівство виявило ще менше симпатії до укр. незалежності; більшість його воліла підтримати рос. реставраторську програму або ставилася прихильно до сов. влади. Кілька жид. діячів доби укр. визвольних змагань, що опинилися на еміграції, були осамітнені у своїх заходах знайти зрозуміння до укр. справи серед світового жидівства. Чимало Ж. з України, гол. в ЗДА, працюють в рос. установах, створили земляцькі орг-ції «рос. Ж.» і далі з застереженням ставляться до укр. нац.-визвольного руху. Укр. сторона, за винятком деяких діячів в 1920-их рр., так само мало виявляла ініціативи щодо покращення жид.-укр. взаємин. Тінь вбивства С. Петлюри і процесу Шварцбарда сильно заважила на укр.-жид. співпраці. Останнім часом виявилася ініціатива окремих людей з жид. кіл в ЗДА, в тому ч. й Ж. з України (Й. Шацке, Й. Ліхтен, Ф. Фрідман, І. Гольдман, А. Берльштейн, Й. Шварц й ін.) знайти шлях порозуміння між обома народами. Також на укр. боці є низка людей і установ, що намагаються налагодити жид.-укр. взаємини, насамперед шляхом взаємного пізнання та усунення давніх респондентів. При УВАН в Нью-Йорку працює комісія вивчення укр.-жид. взаємин. В 1953 постало в Нью-Йорку жид.

Т-во для збереження пам'яті укр. Ж. (Association to Perpetuate the Memory of the Ukrainian Jews) з метою видання енциклопедії Ж. на Україні в 3 тт. (гол. М. Ошеревич).

Жид. тематика в укр. літературі. Особливість жид.-укр. взаємин відбилася в усній словесності. Популярна пісня весняного обрядового циклу («Іде, іде Зельман») нагадує час, коли Ж. орендували церкви. Мотиви про упривілейоване становище деяких Ж. зустрічаються і в думах, а одна з т. зв. молодших дум зветься «Жид. утиски». У вертепах та інтермедіях виступає, поруч запорожця, шляхтича і цигана, симпатично-смішна постать жида. Т. Шевченко в «Гайдамаках» накреслив кольоритну постать Лейби, що визискує беззахисне укр. населення, хоч і сам безборонний перед сваволею панів-поляків, які знущаються над ним. І. Франко у своїх повістях і оп. з життя бориславського робітництва представляє жид. багатіїв-експлуататорів. В його творах пробивається соц.-класова нехоть до визискувачів, а не расові протижид. пересуди. Навпаки, в деяких творах він виявив глибоко людську симпатію до Ж. (оп. «До світла»). В іронічно-гумористичному тоні про Ж. написані сміховинки С. Руданського. Про соц. упривілейований прошарок Ж. писав Я. Щоголів. Долю жид. дівчини в чужому середовищі змалював І. Тогобочний в популярній п'єсі «Жидівка-вихрестка». Т. Бордуляк з симпатією описує долю жид. бідноти («Бідний жидок Ратиця»). Особливо тепло писав про Ж. М. Левицький, оповідаючи про епідемію в жид. хліборобській колонії. Сюжети з жид. життя зустрічаються і в таких авторів, як М. Коцюбинський, В. Винниченко, О. Олесь, А. Любченко, Л. Первомайський, М. Хвильовий, Б. Антоненко-Давидович, Я. Гримайло, Ю. Смолич і ін. Біблійні мотиви опрацьовували Т. Шевченко (у своїх переспівах псалмів), І. Франко («Мойсей»), Л. Українка («Саул», «Прокляття Рахілі», «Вавилонський полон») й ін.

Література: Драгоманов М. Еврейский вопрос на Украине, газ. «Вольное Слово», чч. 41—45, 1882; Бершадский С. Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. П. 1882; Грушевський М. Іст. України-Руси, V. Л. 1905, передрук, Нью-Йорк 1955; Гессен Ю. История евреев в России. П. 1914; Dubnov S. History of the Jews in Russia and Poland, I—III. Філадельфія 1916; Meisl J. Geschichte der Juden in Polen und Russland, I—III, Берлін 1921—25; Гольдфельдман С. Листи жид. соц.-демократів про Україну. Відень 1921; Винниченко В. Еврейське питання на Україні, журн. «Нова Україна», VII—VIII. Прага 1923; Тимофієв М. Жиди і нар. госп-во України. Відень 1923; Чериковер І. Антисемітизм і погроми на Україні 1917—18. Берлін 1923; Margolin A. The Jews of Eastern Europe.

Нью-Йорк 1926; Кантор Е. Єврейське хліборобство на Україні. Х. 1929; Мицюк О. Аграризація жидівства України. Прага 1933; Schall J. Historia Żydów w Polsce, na Litwie i Rusi. Л. 1934, 2 вид. 1935; Каган Б. Сталиндорф — п'ять років єврейського нац. р-ну на Дніпропетровщині. К. 1935; Greenberg L. The Jews in Russia, I—II. Нью-Гейвен 1944—51; Universal Jewish Encyclopedia, I—X. Бруклін 1939—43, 2 вид. 1948; Hertz' Di Yiddn in Ukraine. Нью-Йорк 1949; Schwarz S. M. The Jews in the Soviet Union. Сіракузи, 1951; Pigido F. Materials concerning Ukrainian-Jewish Relations during the years of the Revolution 1917—21. Мюнхен 1956; Lichten J. L. A Study of Ukrainian-Jewish Relations, Аналіз УВАН, V, чч. 2—3. Нью-Йорк 1956; Кордюк Б. Євреї на Україні. Мюнхен 1958. Р. М.

Жидичинський монастир св. Миколая на Волині, б. Луцького, відомий з історії укр. правос. і кат. церков. Існував з 13 в., у 16 в. приєднався до унії, у 17—19 вв. в ньому перебували як архимандрити луцькі уніятські єп. Від пол. 19 в. Ж. м. не існує.

Жидівський курінь УГА, постав з жид. міліції, організованої в грудні 1918 в Тернополі. В червні 1919, під час відступу УГА, створено з неї Ж. к. і включено до 1 Корпусу УГА. Ж. к. брав участь у боях проти поляків; його командира поручника С. Ляймберг'а захопили в полон поляки й замучили. По переході за Збруч курінь розформовано і розділено по ін. частинах УГА.

Жидове, жид. дільниця в Києві за княжої доби, знаходилася в півн.-зах. частині міста; до Ж. вели т. зв. Жидівські ворота.

Жидята Лука, єп., див. Лука Жидята.

Жилин Олександр (*1880), правник, орієнталіст, проф. Курсів Сходознавства в Києві; держ. право, економіка.

Жилко Федот (*1908), мовознавець, дослідник мови І. Франка, сх.-поліських чернігівських говірок, співред. «Діалектологічного бюлетеня» Ін-ту Мовознавства АН УРСР (з 1950) та журн. «Укр. мова в школі» (з 1950), керівник праць над складанням укр. діалектологічного атласу, співавтор програм (1939, 1948) для збирання діалектних даних. В генезі укр. діалектів («Нариси з діалектології укр. мови», 1955) відстоює думку про первісні три (а не дві, як приймав В. Ганцов) групи укр. діалектів: півн., півд.-зах. і півд.-східню.

Жилко Юрій (*1898), укр. сов. письмен., чл. орг-ції «Плут»; оп. «Чудо», «Дніпрельстан», «Ватріче» (в ж. «Плужанин») та поезії в періодичній пресі 1920-их рр. Пізніша доля невідома.

Жимолость, див. Деревник.

Жирмунський Віктор (*1891), рос. літературознавець, германіст, проф. Ленінградського Ун-ту, дослідник сленгу рос. і укр. мов, як і говірок нім. поселень, м. ін. України і Криму: „Die deutschen Kolonien in der Ukraine“ (1928), «Процессы языкового смешения в франко-швабских

говорах южной Украины» («Язык и литература», VII, 1931).

Жировицький монастир, правос. (від поч. 17 в. до 1830-их рр. уніятський) чоловічий монастир у Білорусі, б. м. Слонима, з чудотворним образом Божої Матері з 16 в., місце прощ і для укр. населення Полісся й Підляшшя. 1656 р. зруйнований військами Б. Хмельницького, пізніше відбудований. Наявна копія образу з Ж. м. (1719) славилася чудами у Василянському монастирі в Римі.

Житецька Варвара, дружина Павла Ж., гром. діячка 1870—80-их рр., чл. Старої Громади; разом з Л. Драгомановою організаторка Т-ва денних притулків-шкіл для дітей робітників у Києві.

Житецький Гнат (1866—1929), син Павла, історик і літературознавець, чл. іст. секції ВУАН, завідувач рукописного відділу Всенар. Бібліотеки України, д. чл. НТШ. Праці з гром. та культ. іст. України 19 в., зокрема про гром. рухи 60-их рр., про Максимовича, Костомарова тощо.

Житецький Іродіон (1851—1913), етнограф, чл. київ. Старої Громади і Півд.-Зах. Відділу Рос. Геогр. Т-ва, співр. «КСт.», автор праці «Смена народностей в южной России» («КСт.» 1883—84) і розвідок про астраханських калмиків (1892, 1893). Був на засланні у Вятці та Астрахані.

Житецький Павло (1836—1911), видатний дослідник іст. укр. мови й літератури, педагог, діяльний чл. Півд.-Зах. Відділу Рос. Геогр. Т-ва, співр. «КСт.», де м. ін. керував працею над складанням словника укр. мови; чл. київ. Старої Громади, д. чл. НТШ, чл.-кор. рос. Академії Наук. Гол. праці: «Очерк звуковой истории малорусского наречия» 1876), нині застаріла; тривкішою вартості «Очерк литературной истории

П. Житецький малорусского наречия в 17 и 18 вв.» (1889, по-укр. «Нариси з історії укр. літ. мови 17 в.», 1941), «Описание Пересопницкой рукописи 16 в.» (1876), «Литературная деятельность И. Вишенского» (1890), «Мысли о малорусских народных думах» (1893), «Энеида» И. Котляревского...» (1900, по-укр. 1917); «О переводах евангелия на малорусский язык» (1905). У спорі навколо Погодинської гіпотези про нібито російськість княжого Києва відстоював думку, що Київ. Русь це колиська укр.

народу та що традиції мови й побуту тут не переривалися, риси укр. мови виявилися ще в пам'ятках 12—13 вв. О. Г.

«Жите», неперіодичне літ.-наук. вид. для молоді у Львові (1912—14); ред. С. Данилович, між співр. І. Франко, Р. За-клиньський.

«Жите і Слово», двомісячник літератури, політики і науки; видавала у Львові 1894—97 О. Франко, за ред. І. Франка; співр. Г. Вігеляйзен, Л. Василевський, М. Драгоманов, О. Терлецький, М. Зубрицький, о. С. Качала, О. Колесса, А. Кримський, О. Маковей, О. Пчілка, Л. Українка, В. Щурат й ін.

Житинський Люд-виг, археолог-аматор на Волині, досліджував неолітичні пам'ятки в басейні р. Стир в кін. 19 в.

Житіє Сави Освященного, рукопис (126 листків), зберігається в Ленінграді, привезений кн. П. Вяземським з монастиря св. Сави в Палестині; переписаний в 13 в. з болг. перекладу грец. тексту трьома переписувачами з півд.-зах. України, які внесли в мову фонетичні і морфологічні українізми (ѣ із є; змішування ы з і; написання з ки замість кы; дієслівні форми з -мо в 1 особі множини та з -ѣмъ, -ѣте в наказовому способі). Ж.С.О. видав І. Помяловський (1890); мову досліджували: В. Ягіч (1889), О. Колесса (1896), В. Мочульський (1894), Л. Васильєв (1908), В. Віноградов (1928) й ін.

Житія святих, житійна (агіографічна) література, легенди, оповідання про життя святих, в ширшому сенсі також про зв'язані з ними чуда або про окремі епізоди з їх життя, зокрема про їх мученицьку смерть («умучення»), що належать до найвизначніших пам'яток староукр. літератури. Уже з 11 в. були численні переклади грец. житій та окремі латинських, також «Четї-Мінеї», «Патерики» і короткі житія в «Синаксарі». З оригінальних творів — житія св. Бориса та Гліба («Чтеніє») і св. Теодосія Печерського, писані Нестором наприкінці 11 в., високомист. «Сказаніє» про вбивство Бориса і Гліба, житіє св. кн. Мстислава та ін.; великий твір житійного характеру «Киево-Печерський Патерик» у формі листування еп. Симона та ченця Полікарпа (1215—25). Поновилася праця над житійною літературою лише в 17 в.: нова обробка «Синаксара» з віршованими епіграмами, поль. та слов. вид. «Киево-Печерського Патерика»,

«Тератургіма» А. Кальнофойського, житія уніятських святих (ширше латинською мовою). П. Могила збирав оп. агіографічного характеру, що залиши-

Князь з духовенством і дружиною при банкеті (з «Житія Бориса і Гліба»)

лися в рукописах. Вершиною укр. житійної літератури є «Четї-Мінеї» св. Дмитра Туптала, що використав слов. та латинську літературу і деякі нові рукописні джерела. Його твір мав вплив на всі літератури правос. слов'ян. У 18—20 вв. житійна література має офіц. характер (житіє самого св. Дмитра, укр. святих Тихона Задонського, Інокентія Іркутського, Йоасафа Горленка).

Д. Чижевський

Житлова проблема, одна з найгостріших нині соц.-екон. проблем, породжених швидкою індустріалізацією й урбанізацією, яка полягає в постійному браку житла і вигідних житлових та санітарних умов для маси міськ. населення.

На Україні після революції більшовики провели в містах націоналізацію усіх багатоквартирних будинків, залишивши в приватній власності лише ті будинки, які були потрібні власникам для особистого користування. Проте, хоч в перші роки після революції було переселено багато бідніших мешканців міст в будинки, відібрані від аристократії й буржуазії, це не розв'язало проблеми перенаселення. Це видно з наступних таблиць. Перша з них представляє забезпечення всього міськ. населення УРСР житловою площею, не рахуючи площі кухонь, коридорів, лазничок тощо (законом 1928 р. встановлено мінімум 8,6 м² на особу); друга подає наявність заг. житлової площі (разом з кухнями й ін.) в кількох великих містах (стор. 682).

Слід мати на увазі, що в обох таблицях наведені сер. показники, що не відзеркалюють соц. різниць в розподілі помешкань.

Роки (на 1 січня)	Увесь міськ. житловий фонд (в млн. м ²)	На особу міськ. на- селення припадає (м ²)
1917	32,8	7,1
1923	29,8	5,8
1927	30,9	5,5
1933	37,0	5,1
1938	43,7	4,1
1941	61,0	4,5
1945	42,5	3,9
1950	54,9	4,2
1956	78,9	4,9

Наявність загальної житлової площі в деяких містах України в м² на особу (законна норма — 13,6 м²)

Міста	1926	1940	1956
Київ	9,8	7,8	7,8
Харків	7,8	7,8	7,6
Сталіне	4,1	6,9	7,2
Дніпропетровське	8,7	7,7	7,6
Одеса	11,3	9,0	8,9

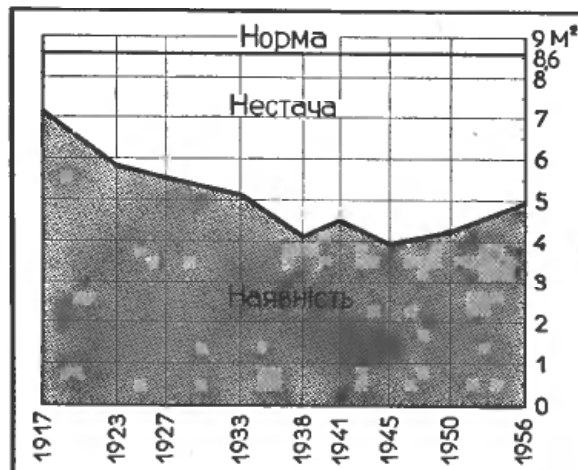
В період 1926—39 рр. населення міст в УРСР зростало пересічно щороку на 5,3%, а житловий фонд — лише на 3,1%, бо сов. уряд не виділяв достатніх фондів на будівництво помешкань, заощаджуючи кошти на будівництво промсти. Тому населення в містах жило в перенаселених будинках, приблизно по 4 особи на кімнату, так що часто одну кімнату ділили дві родини. Кухні, лазні й ін. побутові вигоди вживалися спільно кількома родинами; все це разом створювало нестерпні побутові умови, руйнувало фіз. й психічне здоров'я людини та впливало негативно на продуктивність праці й суспільну мораль.

Війна 1941—45 призвела до величезної руйнації укр. міст обома воюючими сторонами. Наявність придатної до вжитку житлової площі зменшилася з 61,0 млн. м² в 1941 до 37,4 млн. м² в 1944 р., себто майже на 40%. В цілому в укр. містах в наслідок війни було зруйновано 38,0 млн. м² площі всіх будівель, себто бл. 50% наявного до війни житлового та бюрового фонду. Після війни насамперед відбудовувалася пром-сть, а довоєнний житловий фонд був відновлений тільки в кін. 1951. Протягом останніх 5 рр. населення міст України зростає пересічно на 4,4% на рік, а житловий фонд — на 6,2%, що вказує на деяке покращення ситуації. Однак в кін. 1956 ще офіц. стверджувалося в УРСР, що потреба в житлі лишається гострою.

За сов. влади плата за помешкання в укр. містах порівняно увесь час дуже

низька. В 1928 р. місячна плата в житлових кооперативах становила 28,7 коп., а в приватних будинках — 32,9 коп. за 1 м². Нині плата коливається від 5,5 коп. до 1,08 карб. за 1 м², залежно від заробітної платні й соц. становища мешканця. Робітник в сер. платить по 1,32 карб. за 1 м² помешкання розміром до 9 м² на особу і по 2,64 карб. за помешкання понад таку норму. В сер. оплата (не включаючи коштів опалення й освітлення) забирала в 1954 бл. 4,0% заробітної платні одруженого робітника. Але така надмірно низька оплата призводить до того, що її не вистачає й на пол. для покриття коштів ремонту й обслуги держ. будинків. Тому ремонт часто мусять робити самі мешканці, а держ. будинки швидко руйнуються.

До 1937 р. на Україні житловий фонд за управлінням і власністю поділявся на 4 категорії: держ., міськ., кооп. і приватний. Житлова кооперація була високо розвинута, але в 1937 р. втратила свою самоуправу. Нині держ. житловим фондом завідують установи й підприємства, що самі розподіляють помешкання між своїми службовцями чи робітниками. Міським фондом завідують міські житлові управи й домоуправління, госп-во яких плянується мін-вом комунального госп-ва УРСР. Домоуправління тісно співпрацюють з міліцією, органами держ. безпеки й політ. пропаганди та

Житлова площа в містах УРСР на одну особу населення

контролюють мешканців своїх будинків. Помешкання міськ. житлового фонду призначаються в користування за договором на 5 рр., але тільки за рекомендацією різних органів. З уваги на брак помешкань, розповсюджене велике хабарництво. Власники приватних будинків мають право винаймати помешкання, але за плату, встановлену державою. В 1932 р. пол. житлового фонду міст на Україні була в приватній власності. Ни-

ні приватним власникам належить бл. 30% житлового фонду.

Будівництво нових житлових будинків по містах України за останній час зростає. Впродовж 1946—50 держава побудувала 14,8 млн. м² житлової площі, а приватні власники — ще 6,4 млн. м². За 1951—55 рр. ці числа становлять 15,6 і 7,6; за планом на 1956—60 рр. 29,5 млн. м² і 21,4 млн. м². Кошти будівництва помешкань, однак, увесь час зростають. Тоді як в 1927 р. 1 м² житлової площі обходився державі в 185 карб., а в 1935 це становило 350 карб., в 1949 — 1 100 карб., в 1954 — 1 550 карб. Будівництво гарного приватного цегляного будинку на 6 кімнат в 1950-их рр. коштувало в сер. бл. 125 000 карб. Такі високі кошти дуже уповільнюють розв'язку Ж. п. на Україні. Про житлове будівництво в містах і селах України див. *Будівництво*.

Література: Статистика України, ч. 202. X. 1930; Малая Советская Энциклопедия, III—IV. М. 1929—35; Господарство України, ч. 12. X. 1932; Sosnovy T. The Housing Problem in the Soviet Union. Нью-Йорк 1954; Нагай С. Житлове будівництво і побутові умовини в УССР. Укр. зб. 1. Мюнхен 1954; Народне госп-во Укр. РСР. К. 1957; Україна будує, зб. К. 1957.

В. Голубничий

Житлове право, частина цивільного і адміністративного права, яке регулює користування житловими приміщеннями. Гол. джерелами Ж. п. в УССР є Цивільний кодекс УССР, постанови, статuti й інструкції урядів СССР і УССР, постанови Верховного суду тощо. 10 ст. конституції УССР (з 1937) забезпечує право громадян на власні житлові будинки. Крім індивідуального житлового фонду, існує ще як основний — держ. (в управлінні міськ. рад або держ. підприємств і установ) та кооперативний. Основні акти Ж. п. видаються союзними органами, напр., постанова Центр. Виконавчого Комітету і уряду СССР про збереження житлового фонду з 1937 та ін. В рамках заг.-союзних актів з'являються розпорядження респ. органів, напр., постанова про віднаймання житлової площі (1938), статут гром. житло-конфліктних комісій при управах будинків, затверджений радою мін. УССР 1951 або Правила користування і утримування житлового фонду (1955) чи зразковий статут житлово-будів. кооперативи (1951), схвалені мін-вом комунального госп-ва УССР тощо. Важливим нормативним актом Ж. п. є інструкція того ж мін-ва (1956) про порядок укладання договору найму житлових приміщень, яка доповнює постанови Цивільного кодексу УССР (ст. 154—177) про договір житлового найму. Відання житловим фондом УССР, а частково і нормотворча компетенція належить мін-ву комунального госп-ва УССР.

Література: Ландкоф С. Житлове пра-

во. К. 1950; Ландкоф С., Бурштейн И., Фельдман А. Жилищное законодательство СССР и УССР. К. 1957. В. М.

Житниця, див. *Тимофійка*.

Жито (*Secale cereale* L.), одна з найважливіших зернових рослин, на Україні побіч з пшеницею — основне хлібне збіжжя; вирощується як озиме й ярове, на Україні лише як озиме. Житній хліб має порівняно з пшеничним менше білків, зате більше товщів, він поживний і багатий на вітаміни; Ж. використовується також як ранній зелений корм, зерно — як сировина для спиртової пром-сти, солома як покривний матеріал, підстилка, паливо, на виготовлення мат, виробництво целюлози тощо. Ж. порівняно з пшеницею більш зимостійке, натомість більш вразливе на посуху, менш вибагливе щодо ґрунтів і дає добрі врожаї також на піщаних і кислих ґрунтах. Через свою невелику вибагливість Ж. з давніх-давен було основним збіжжям холоднішої частини Європи.

На Україні Ж. появилось в культурі пізніше від пшениці, в 2—1 тисячолітті до Хр.; за княжих часів було найважливішим збіжжям; з 18 в., мірою заорювання чорноземних степів і лісостепу, відходило на дальший плян перед пшеницею, а з другої пол. 19 в. й перед ячменем. 1913 р. посівна площа Ж. займала на території УССР в нинішніх межах 4,5 млн. га (на всіх укр. етногр. землях бл. 6,7 млн. га), або 16,2% всієї засівної площі, себто третє місце після пшениці (озима — 3,1 млн. га, яра — 5,8) і ячменю (5,8 млн. га); на відміну від пшениці й ячменю, що їх 45% збору експортовано за межі України, Ж. на 90% споживалося на Україні. Посівна площа Ж. зазнала в 1930-их рр. деякого зменшення (1940 р. — 3,7 млн. га, 11,8% всієї посівної площі), але відсоток Ж. в площі, засіяній хлібним збіжжям, себто пшеницею й Ж., був той самий — 34%. Сильнішого зменшення зазнала посівна площа Ж. в 1950-их рр. у висліді сов. госп. політики поширити площу пшениці; 1955 вона зайняла в УССР 2 645 000 га, або 8% всієї засівної площі і 23,4% площі, засіяної хлібним збіжжям. Площа під Ж. на всіх укр. етногр. землях займає приблизно 3,5 млн. га, третє місце в світі після Росії й Польщі.

Геогр. розміщення Ж. відповідає природним умовам; Ж. є й далі гол. збіжжям півн. України з її піскуватими ґрунтами і холоднішим літом, де займає бл. 30% всієї засівної площі; чимале значення має Ж. на Підкарпатті і в зах. частині Галичини (бл. 20% засівної площі), на дальший плян сходять у смузі лісостепу (не цілих 10%), не має значення в степах. Площа під Ж. зменшується насамперед в лісостепу й степу,

залишається без великих змін в лісовій смузі (див. ЕУ I, стор. 1056—59 та мал. 756). Заг. збір Ж. ближче невідомий; пересічний річний збір Ж. за 1936—38 рр. становив для УССР в сучасних межах 5,1 млн. т (для всіх укр. етногр. земель — 7,1 млн. т), що становило 18 (25) % збору ССРСР і 11 (15) % світового.

До революції висівали на Україні місц. сорти Ж. і петкуске Ж.; нині найпоширеніші сорти: Харківське 194, Таращанське 2, Поліське, Весело-Подільське, Таращанське 4, виведені перев. в 1930 і 40-их рр.

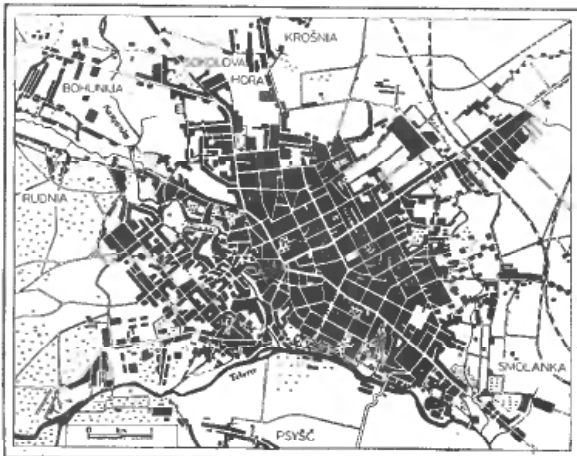
В. Кубійович

Житомир (III—9), обл. м. на сх. Волині, на пограниччі ліс. й лісостеп. смуг, мальовничо розташоване над р. Тетеревом, врізаною в гранітне підложжя; вузол зал. і шосейних шляхів; 95 000 меш.

Житомир над Тетеревом

(1956). Ж. згадується вже в 13 в.; 1320 великий кн. Гедимін прилучив його до Литви, і Ж. став оборонним м. В 15 в. занепав, знищений тат. наїздами; з 1569 р. Ж. належав до Польщі, 1648 —

План міста

зруйнований Б. Хмельницьким, з 1668, після вилучення Києва від Польщі, став гол. м. Київ. воеводства. У 18 (частково і в 19) в. Ж. був важливим поль. культ. осередком (осідок римо-кат. еп., з 1724 — єзуїтів і їх шкіл, бернардинів). За Росії Ж., хоч і положений на сх. краю Волині, — гол. м. Волинської губ. (з

1804), адміністративно-торг. осередок з невеликою пром.-стю. Число меш.: 1860 р. — 33 700, 1897 — 65 900, 1914 — до 90 000; перев. українці й жида, далі поляки й росіяни. Як культ. осередок Ж. мав 2 духовні семінарії — правос. і римо-кат., 2 гімназії, театр, бібліотеку, Т-во дослідження Волині і Волинське Церк.-Археологічне Т-во та їх вид.

За укр. державности в Ж. був на поч. 1918 р. короткий час осідок Центр. Ради; в серпні 1919 — бої 2 корпусу УГА з большевиками.

За сов. влади Ж. поволі зростає (1926 — 77 000 населення; 1939 — 95 000; 1956 — 95 000). Нац. склад людности Ж. за переписом 1926 р.: українців — 37,1%, жидів — 39,1%, росіян — 13,7%, поляків — 7,3%. Нині в Ж. розвинена деревообробна (зокрема мебльова), харч. (борошномельна, спиртово-горілчана й ін.), легка пром.-сть (взуттєва, швейна, трикотажна), мотороремонтний зав.; в околицях Ж. видобуток граніту. Ряд культ. установ: ін-ти — сіль-госп., пед., учительський, чужих мов, 4 технікуми, багато сер. шкіл, укр. драматичний театр, іст.-краєзнавчий музей і ін.

В. К.

Житомирська область, обл. в межах УССР, обіймає сх. частину іст. Волині й зах. частину Київщини; 29 900 км², 1 587 000 населення (1956 р.), в тому ч. 336 000 міськ. і 1 251 000 сіль.; 34 р-ни, 8 міст, 22 с. м. т., 626 сіль. рад.

Житомирська Юнацька Школа, див. Спільна Юнацька Школа.

Житомирське євангеліє 1571 р., рукописне четвероєвангеліє, імовірно нова редакція *Пересопницького євангелія* 1556—61 рр. В мові Ж. є використана нар. синтакса, морфологія й лексика (молітесь, буду любить, стоячи, нехай оглядаю, аби стерглі). Досліджував мову Ж. є. І. Огієнко (Укр. Ж. є. 1571 р., 1922).

Життєвий стандарт, сукупність усіх елементів матеріального добробуту людини, умовна екон.-статистична категорія. Як статистичний показник (індекс) Ж. с. вимірюється реальною заробітною платнею робітників та службовців, реальними доходами селян або нац. доходом в постійних цінах, або споживанням на одиницю населення.

Ж. с. робітників і службовців в УССР, приблизно виміряний їхньою реальною заробітною платнею, ілюструє нижченаведена таблиця. Індекс коштів прожитку обчислений тут на підставі бюджетового набору 32 споживчих товарів і послуг в цінах держ. й базарної торгівлі.

Ж. с. робітників і службовців України в період НЕП-у підвищився на 78% понад дорев. рівень 1913. Під час перших п'ятирічок Ж. с. став знижуватися

Роки	Індекс чистої річної заробітної платні	Індекс коштів прожитку	Індекс реальної заробітної платні
1913	100	100	100
1929	364	204	178
1932	601	448	134
1937	1433	1558	92
1940	1661	1935	86
1948	2965	5041	59
1952	3276	3101	106
1956	3297	2556	129

і в 1940 був на 14% нижчий, ніж до революції. Зниження Ж. с. в цей час означало, що уділ споживання населення в нац. доході зменшувався, а уділ накопичення капіталу зростає; тобто індустріалізація відбувалася гол. чином коштом зниження Ж. с. населення.

В наслідок війни 1941—45 рр. Ж. с. знизився ще більше, а після війни досягнув дорев. рівня тільки в 1951. В 1956 р. Ж. с. робітників і службовців був на 29% вищий, ніж до революції, і на 50% вищий, ніж у 1940, але на 27% нижчий, ніж в період НЕП-у.

Порівняно з високорозвинутими країнами Зах. Європи й Америки Ж. с. робітників на Україні значно нижчий. На підставі бюджетового набору з 16 гол. споживчих товарів та послуг обчислено, що в 1956 р. Ж. с. пром. робітника в Зах. Німеччині був на 60% вищий, у Франції — на 81% і в ЗДА — на 110%, ніж на Україні.

Ж. с. селянства на Україні, обчислений як реальний дохід з колгоспу по трудових та від присадибного госп-ва, в 1948 був на 4% нижчий, а в 1954 — на 15% вищий, ніж у 1937 р. Порівняно з міськ. населенням Ж. с. селян є постійно значно нижчий. В. Голубничий

«Життя», неперіодичний журнал, укр. соц. молоді на еміграції, виходив у Празі 1924—25; ред. О. Коберський, М. Стахів, С. Ріпецький, М. Курах і ін.

«Життя», популярний рел.-сусп. місячник, вид. оо. Василіян, з 1948 в Буенос-Айресі, з 1950 в Апостолес (Аргентина); редагували о. В. Ковалик, о. О. Дуб, о. І. Патріло, з 1956 о. В. Зінко.

«Життя і Знання», місячник нар. здоров'я і природознавства; видавав Г. Коваленко в Полтаві 1913 р.; у 1914 змінив назву на «Вісник Життя і Знання».

«Життя і Знання», популярно-наук. і літ. ілюстрований місячник, вид. т-ва «Просвіта» у Львові 1927—39, за ред. М. Галуцинського (1927—31), І. Брика (1931—33) і В. Сімовича (1933—39), при співпраці численних фахівців, призначений для широких кіл читачів; був добрим посібником для самоосвіти.

«Життя і Мистецтво», місячник літератури, мистецтва і культури, виходив у Львові 1920 р.; ред. Ф. Федорців і М. Струтинський.

«Життя і Право», кварталник, орган Союзу Укр. Адвокатів і Т-ва Укр. Правників, виходив у Львові 1928—39; ред. К. Левицький; співр. Ю. Заяць, Л. Ганкевич, Я. Левицький, М. Волошин, А. Павенцький, М. Глушкевич, І. Кмітикевич, Б. Пелехович, О. Надрага, А. Рак і ін.

«Життя і Слово», літ. місячник, газ. соц. напрямку в Дрогобичі 1937—38; вид. і ред. І. Юрків.

«Життя і Слово», кат. неперіодичний журн., присвячений питанням релігії й культури, виходив 1948—49 в Інсбруку, ред. О. Мох.

«Життя і Церква», двомісячник, орган УАПЦ архиеп. Палладія й Ігоря в ЗДА, появляється в Нью-Йорку з 1956 за ред. С. Кіндзеряного-Пастухова.

«Життя й Революція», гром. літ.-наук. місячник у Києві (1925—33), за ред. О. Дорошкевича, М. Терещенка, Є. Черняка, І. Лакізи й ін. Як другий позагруповий журн. заг.-укр. значення (поряд з «Червоним Шляхом» у Харкові), «Ж. й Р.» з'єднав навколо себе писем. різних

напрямів і поколінь, від старших (М. Вороний, С. Васильченко, Д. Яворницький й ін.) до початкуючих тоді М. Бажана, І. Багряного, О. Влизька й багатьох ін. Передусім у «Ж. й Р.» друкувалися писем. кийв. літ. груп: неокласики (М. Рильський, М. Зеров, П. Филипович, М. Драй-Хмара) і близькі до них (Б. Якубський,

В. Петров і ін.) та писем. з «Ланки» (Є. Плужник, Т. Осьмачка, Б. Антоненко-Давидович й ін.), що назагал були прихильниками незалежності літератури від політики, але так само й т. зв. пролетарські писем. (С. Щупак, М. Шеремет, П. Козланюк й ін.). Багато уваги приділяв журн. «Ж. й Р.» питанням іст. й теорії літератури, маючи се-

ред багатьох ін. таких співр., як А. Ніковський, І. Лакиза, А. Лейтес, Г. Майфет, театрознавець П. Рулін, С. Родзевич (огляди евр. літератури, перекладів), М. Гладкий (питання літ. мови) й ін. Журн. «Ж. й Р.» відіграв визначну роль в розвитку укр. літератури часів ренесансу 1920-их рр., йдучи лінією, розбіжною з інтересами ком. партії, тому з поч. наступу на укр. культуру ред. мусіла щораз частіше визнавати свої «помилки» перед партією, а 1933 журн. закрито.

І. К-ць

«Життя Поділля», щоденник, орган місц. соц. бльоку, виходив у Кам'янці Подільському з 15. 12. 1918 до кін. квітня 1919; фактичний ред. М. Грушевський.

«Життя Покуття», позапартійний інформаційний тижневик, опісля двотижневик, виходив у Коломиї 1931—34; ред. З. Стефанів і Д. Корбутяк.

Жихар (IV—17), с. м. т. Харківського р-ну Харківської обл., положене в 10 км на півд. від Харкова.

Жінзифов Ксенофонт-Райко (1839—77), болг. поет, 1858—59 вчився в херсонській духовній семінарії, пізніше в Моск. Ун-ті, писав під впливом Шевченка («Кър-вава кошуля», «Гусляр въ собор» тощо), переклав ряд Шевченкових творів на болг. мову.

«Жінка», двотижневик, ідеологічний орган Союзу Українок, виходив у Львові 1935—38; ред. М. Рудницька і О. Федак-Шепаровичева; співр. С. Русова, З. Мірна, К. Гриневичева, М. Струтинська, І. Невицька й ін. 1938 р., по забороні Союзу Українок поль. владою, «Ж.» заступила «Громадянка».

Жінки (жіноцтво), становлять приблизно пол. людности. Так на Україні 1897 р. на 1 000 чоловіків припадало 1 008 жінок. Цю рівновагу між обома статями захитали рр. першої світової війни і революції; в наслідок великих втрат чоловіків (за переписом 1926 р. в УССР припадало на 1 000 чоловіків у віці понад 20 років — 1 090 жінок). Ще більші зміни настали у висліді другої світової війни й сов. репресій, що їх зазнавали насамперед чоловіки. Нині на Україні Ж. серед дорослого населення мають виразну чисельну перевагу (докладніше див. ЕУ I, стор. 134—36); навпаки, на еміграції — виразну меншість. Врак чисельної рівноваги між обома статями серед українців є джерелом ускладнень в соц. і, зокрема, родинному житті.

Роля і місце Ж. в суспільному житті дуже міняються залежно від культ. розвитку даної спільноти. В теперішню добу Ж. вже майже зрівняні в правах і

обов'язках з чоловіками, за винятком деяких рел. функцій. При повноті гром. прав вони все таки звільнені від військ. служби і тільки під час війни Ж. притягають до деяких служб. В більшості країн законодавство визнає ряд привілеїв для Ж. (спеціальний режим праці, захист материнства тощо). З другого боку, значна частина Ж. екон. залежна від чоловіків, а подекуди їх узалежнює правно існуюче законодавство.

У деяких народів первісної суспільної культури становище Ж. було іноді рівнорядне, а навіть подекуди надрядне у відношенні до чоловіків (див. Матріархат). Народи, які жили на Україні в доіст. добу, належали також до циклу первісних культур з матріархатом; відгуки його зафіксовані в археології та етнографії. Стадію матріархату заступив патріархат, за якого суспільне становище Ж. стало підрядним, включно до трактування жінки як власности.

В добу переходу від племенної до княжої держ. орг-ції на укр. землях первісні погляди на жінку як власність зникли. Міцні зв'язки чоловіка й жінки, упорядкованість родинних взаємин (монгамія) посвідчені різними джерелами; вишова роля жінки-матері дорівнюлася ролі батька (див. Родина).

Правні норми і суспільні погляди щодо становища Ж., подружжя, родини відзеркалює «Руська Правда». Вона вважає жінку рівноцінною чоловікові. Напр., вбивцю жінки належало судити так, як і за вбивство чоловіка. На відміну від рим. і давньогерманського права, руське право не знає правових обмежень становища жінки і її правосильности; були тільки деякі фактичні обмеження. Вдові не надавали правового опікуна, як це було в деяких ін. країнах за середньовіччя, і вона цілком заступала місце чоловіка. Опікуна призначали лише для дітей і тільки тоді, коли мати виходила вдруге заміж. Як довго жінка очолювала родину, за нею залишалися всі права; від неї також залежало рішення (якщо цього не було в заповіті батька), коли розділити синів. Після розділу майна за матір'ю залишалася її частина, і нею вона могла володіти, даючи їй довільно комусь із дітей, але нікому з чужих. Спадкове право виключало із спадщини дочок; вони діставали тільки посаг. Якщо жінка-невільниця мала дітей від господаря, вони виключалися із спадщини, зате мати разом з дітьми одержувала волю. Ліберальний дух «Руської Правди» в трактуванні Ж. можна пояснити впливом звичаєвого права предків сх. слов'ян.

Таке правне становище Ж. було пов'язане з їх госп.-соц. становищем за кня-

жої доби. Співпрацюючи з чоловіками — в хліборобській, купецькій чи боярській верстві — Ж. набирали такого вміння й досвіду, що по смерті чоловіків могли відати всім майном (кн. Володимир Василькович залишив своїй дружині город Кобрин «з людьми і даниною»). Деякі Ж. мали вплив і на держ. справи. Напр., на княжому престолі засідали Ж. як регентки — св. *Ольга* в Києві і *Ганна*, вдова Романа Галицького, що зберегла престол для своїх синів; *Янка*, дочка Всеволода Ярославича, ігуменя Андріївського монастиря в Києві, їздила до Царгороду запрошувати митр. до Києва. В іст. України вийшов ряд Ж.-княгинь, що походили з різних євр. династій і були дружинами укр. князів або як дочки укр. князів вийшли заміж за чужинських володарів (візант. цесарівна *Анна*, дружина Володимира В.; Інгігерда-Грина, дочка швед. короля Олафа, дружина Ярослава Мудрого; Єлисавета-Гіда, дочка англ. короля Гаральда, дружина Володимира II Мономаха; *Анна Ярославна*, франц. королева; *Анастасія Ярославна*, дружина угор. короля Андрія I; *Євпраксія*, дочка Всеволода, нім. цесарева; *Євфросинія Мстиславна*, дружина угор. короля Гейзи, і багато ін.).

За лит.-руської доби правне становище Ж. нормував Лит. Статут. Принцип рівноправності Ж. був проведений у карних і цивільних постановах статуту. Нарівні з чоловіками Ж. могли бути підметом прав і зобов'язань, мали правну дієздатність без основних обмежень. Карні норми заповнюють цілковиту охорону Ж., інколи право бере їх під спеціальну охорону (напр., вагітних Ж.). Від нерухомої спадщини дочки були виключені, тому що зем. власність була підставою військ. служби. Однак, на забезпечення приданого чоловік давав жінці т. зв. «вінову запись», якою за певняв їй третину свого нерухомого майна. Через те вона ставала маєтково незалежною, бо своїм віном могла відати самотійно.

Соц. й екон. становище Ж. тієї доби характеризував поглиблений процес закріпачення нар. низів, при чому жінка, зв'язана тісніше, ніж чоловік, з утриманням родини, переносила значну частину панцизних тягарів на собі. Як, з одного боку, частина укр. Ж. із шляхетської верстви денационалізувалася, так, з другого, — багато з них підтримували Церкву і рідну культуру. До таких видатних Ж.-діячок належали: кн. Анастасія Ольшанська, коштом якої було перекладено Пересопницьке Євангеліє; Гальшка Гулевичівна Лозка, що віддала свій маєток Київ. Богоявленському монастиреві на утримання братської шко-

ли (1615); меценатки багатьох ін. монастирів — кн. *Вишневецька* Раїна, кн. *Олена* і *Софія* Чарторийські, *Ганна* Гойська й ін.

За коз.-гетьманської доби правне становище Ж. далі визначав Лит. Статут, побіч якого існували ще місц. звичаєві норми та деякі правні запозичення. Виразом цього були закони, скомпільовані в «Права, по котрымъ судится малороссійский народъ» з 1743 р. Його карні постанови визначають вищі санкції за вбивство чи зневагу жінки, ніж чоловіка, рахуючися з її меншою оборонною силою. Найнижча *головщина*, передбачена для невільників, кріпаків та полонених, поширювалася й на Ж., які «мужа законного не мали й не мають».

Госп. становище Ж. визначала їхня станова приналежність. Ж. вільних селян співпрацювали в сіль. госп-ві; на їхній долі не дуже відбилася соц. нерівність. Проте найважчим було становище кріпачок. Вони були чи не гол. об'єктом визиску, до того без всякого права оборони. Чоловіки ще не раз могли рятуватися втечею на Запоріжжя, а жінка-кріпачка мусіла виконувати панщину, обробляти наділи землі, щоб виживити родину та призбирати на данину для пана. Порівняно покращала доля селян після повстання Б. Хмельницького, коли було усунено велике землеволодіння на Лівобережжі, а на короткий час і на Правобережжі. В той час почали інтенсивніше розвиватися також такі ділянки ремесла й виробництва, в яких брали участь Ж.-селянки і міщанки (ткацтво, ганчарство, вишивкарство, килимарство й ін.). Визначну роль у плеканні мист. промислу відіграли жін. монастирі. Вони розвинули виробництво церк. риз, плащаниць, хоругов тощо.

Доба козаччини з її постійними війнами й повстаннями, як і раніше доба тат. лихоліття, витворили тип жінки-оборонця своєї родини і садиби, часто із зброєю в руках. Представницею того завзятого типу жінки-козачки була дружина сотн. *Олена Завісна* з Буші. Ж. брали участь у повстанчих загонах часів Хмельниччини. Панівний тип жінки-козачки, — це дружина-господиня, яка рядить госп-вом під час відсутності свого чоловіка, зайнятого у військ. походах та держ. справами. Дуже тяжкою була доля Ж., що їх в часи тат. нападів забирали в ясир, і їм доводилося вікувати в тур. гаремах. Деякі з укр. бранок, завдяки своїй вроді й мудрості, мали значний вплив на своїх чоловіків — тур. можновладців (Роксолана, дружина султана Сулеймана). Трагічний образ бранки з її великою тугою за батьків-

щиною оспіваний в думі про «Марусю Богуславку».

На Гетьманщині з коз.-старшинських родів знайшлося чимало Ж., що відіграли важливу роль в суспільному і політ. житті. Ганна Хмельницька, дружина Богдана, посідала впливове становище в останні роки його гетьманування і навіть видавала універсали. Мати І. Мазепи — Марина (в чернецтві Марія-Магдалина) була доброю дорадницею свого сина. Дружина С. Палія — «мати полковництва», фактично правила Білоцерківським полком під час відсутності чоловіка, і до її порад прислухалася коз. старшина. Ганна Орлик, дружина гетьмана Пилипа, була вірною помічницею чоловіка, навіть перебуваючи багато років в розлуці з ним на еміграції. Настя Скоропадська, дружина гетьмана Івана, мала великий вплив на урядові справи. В 17—18 вв. деякі укр. Ж. ділили долю своїх родичів, переслідуваних рос. владою, йдучи з ними на заслання. Кілька десятиліть сибірського заслання пережила Пелагія Минович, вдова полк. переславського і мати відомих мазепинців-емігрантів.

Занепад козащини позначається зменшенням кількості видатних постатей серед Ж. З утратою шляхетської верстви та русифікацією, а на зах. польонізацією міст нац. свідомість збереглася здебільша тільки в нар. масах. Її носієм у великій мірі була укр. жінка, замилювання якої до усної словесності зберегло чимало іст. фактів у формі пісні чи переказу. Проте й тоді було кілька Ж. шляхетського походження — укр. патріоток (напр., Софія Капніст, уроджена Дунін-Борковська, яка виховала кількох синів укр. діячів). У 19 в. був також ряд укр. Ж.-діячок; деякі з них були меценатами укр. культури (Єлисавета з Скоропадських Милорадович, фундаторка НТШ у Львові й ін.).

З кін. 18 в., коли укр. землі були в межах Рос. Імперії й Австрії, правне становище Ж. було визначене законодавством цих держав: в Росії — «Сводом законів», побудованим на кодексі Наполеона, в Австрії — цивільним кодексом, складеним на підставі рим. права (див. *Цивільне право*). Щодо спадщини становище Ж. покращало, бо дочки могли успадкувати землю. Та з того могла користуватися тільки шляхта. Ж. сер. верстви перебували в залежності від родини, не маючи можливості самостійного заробітку. Становище жінки-кріпачки було й далі дуже нужденне; вона не мала правного захисту. В нар. госп-ві Ж. залишилися поважним госп. чинником. Вони працювали, побіч хатнього госп-ва й хліборобства, в деяких

спеціальних жін. ремеслах, напр., заготівля прядива. Так на Лівобережжі розвинулися кустарні промисли, в яких були зайняті Ж., напр., в Кролевецькому пов., на Чернігівщині (рушники, скатертини), на Полтавщині (килимарство), в Ізюмі (мережки, полотна), Охтирці (плахти), Острі (сітки на рибу), Новозибкові (вітрила для кораблів) тощо.

В процесі укр. відродження 19 в. Ж. відіграли поважну роль як письменниці, акторки, культ. діячки. В пед. діяльності вони поширили свої завдання з родинного виховання на виховно-осв. установи (див. *Жіноча освіта, Дошкільне виховання*).

До першої світової війни Ж. на всіх укр. землях не мали політ. прав. Боротьба за вільний доступ до високої освіти, до виконання різних професій, як і за політ. рівноправність з чоловіками становила гол. зміст жін. руху. В Галичині цій у 1914 р. визнано виборче право Ж. до гал. сойму, з якого вони вже не скористалися. В Росії тільки революція 1917 р. зрівняла Ж. в політ. правах. (Про осв. і харитативну діяльність та суспільну роль Ж. кін. 19 і в 20 в. див. *Жіночий рух*).

Конституція УНР з 29. 4. 1918 повністю зрівняла Ж. з чоловіками («Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає»). В Тимчас. основному законі ЗУНР з 13. 11. 1918 визнаються виборчі права за всіма громадянами без різниці статі.

Законодавство УСРС провело також зрівняння в правах між Ж. і чоловіками (102 ст. конституції УСРС з 1937 р.). Формальне зрівняння в правах створило для Ж. нестерпно важкі умови життя, бо в госп. діяльності це використовувалося на їх некористь. Сов. режим використовує жін. робочу силу на різних важких працях (будівництво доріг, кар'єри, шахти тощо). До того, стахановський рух застосований також до жін. праці в сіль. госп-ві і в пром-сті. Для цього різні «передові» робітничі (М. Демченко та ін.) виробляли при особливих корисних умовах високі норми, які потім поширювали на всю виробничу галузь. Таким чином, рух «стахановок» став новим засобом визиску жін. праці. Профспілки в УСРС не боронять Ж., бо вони самі є знаряддям працедавця-держави. Проте ширші можливості освіти, як і визиск некваліфікованого робітника, дали поштовх до масового навчання Ж. в сер. і вищих школах. Деякі професії Ж. опанували більшістю (навчання, мед. опіка), а навіть в техн. ділянках становлять поважний відсоток. У високих школах дівчата становлять в деяких галузях (мед., пед. ін-ти) понад по-

ловину, а в ін. — понад третину студентів.

Ілюзорним виявом політ. рівноправності Ж. в СССР є кероване партією дозування жің. кандидатів до різних сов. органів під час виборів.

В культ. розквіті 20—30-их рр. в УССР багато Ж. взяло видатну участь (письменниці, артистки, образотворчі мистці, педагоги, вчені тощо). Між репресованими культ. діячами поч. 1930-их рр. було немало Ж.

Сов. репресій і переслідувань разом із чоловіками зазнали й Ж. всіх суспільних шарів. В період колективізації між засланими були сотні тисяч Ж.; факти опору Ж. колективізації, т. зв. «бабські бунти», були частим явищем. Також між політ. в'язнями укр. Ж. становлять значний відсоток. Про їхній опір навіть на засланні свідчать розрухи серед в'язнів в Караганді в 1953—54 рр., коли під час страйків у концтаборах бл. 500 укр. Ж. знищено сов. танками. (Див. *Жіночий рух, Жіноча освіта, Жіноча преса*, та ЕУ I, стор. 1150—53).

Література: Луговий О. Визначне жіноцтво України. Торонто 1942; Русова С. Наші визначні жінки. Вінніпег 1945; Грушевський М. Історія України-Руси, I—X, передрук Нью-Йорк 1954—58.

Н. Полонська-Василенко,

М. Кобринська, О. Трофимовська

«Жіноча Бібліотека», в-во, засноване 1893 Н. Кобринською й Є. Ярошинською, видало 1893—96 рр. в Стрию 3 зб. «Наша Доля». Відновлене 1912 р. в Коломиї, при участі К. Малицької і О. Дучимінської, випустило переклади з К. Светлої, М. Метерлінка й ін.

Жіноча Громада в Києві, нелегальний гурток, заснований 1901 р. жінками й дівчатами укр. інтелігенції Києва; Ж. Г. організувала висилку укр. книжок для сіл, допомагала здібним сел. дівчатам підготуватися до вчительства на селі тощо; існувала до революції 1905 р.

Жіноча Громада, культ.-харитативна орг-ція на Буковині (1906—40), з осідком у Чернівцях; до 1918 р. мала 14 філій на провінції й бл. 600 чл. Ж. Г. організувала в Чернівцях дитячі садки, притулок для сиріт («Захоронка»), кравецьку робітню, школу крою і шиття, бурсу для дівчат, майстерні нар. мистецтва (зокрема вишивок), видала гуцульські й подільські узорі друком, взяла участь у виставках нар. промислу

в Чернівцях (1912), Відні (1912), Газі, Києві (1913), організувала виставку виробів Гуцульщини (1927) та показ бук. ноші в Чернівцях (1935). Визначні діячки Ж. Г.: Е. Кумановська, К. Малицька, Е. Смалъ-Стоцька, К. Костецька, З. Грушкевич, Є. Галін, Є. Кордубова, Е. Стернюк, М. Левицька, В. Лукашевич, О. Гузар, А. Федорович, І. Гордійчук.

Жіноча Громада у Львові (1909—17), постанала у висліді об'єднання *Клубу Русинок* і *Кружка Українок*; вона існувала як триступнева орг-ція з філіями по пов. (разом 14) і гуртками по селах. Ж. Г. вела культ.-осв. і суспільно-харитативну працю серед жіноцтва та боролася за виборчі права для нього. Перша гол. — М. Білецька, провідні діячки — К. Малицька, О. Лучаковська, О. Будзинівська, О. Залізняк-Охримович, Е. Вергановська, М. Мудракова, М. Іжицька та ін. З ініціативи К. Малицької вийшов проєкт створення фонду «На потреби України» у 1912 р., що дав першу значну допомогу УСС; 1917 р. Ж. Г. перетворилася на *Союз Українок*.

«**Жіноча Доля**», популярний двотижневик, призначений для широких кіл укр. жіноцтва, виходив у Коломиї 1925—39; видавець і гол. ред. О. Кислевська; з 1932 при «Ж. Д.» виходив двотижневик «Жіноча Воля», присвячений гол. хатньому госп-ву селянки, а з 1934 «Світ Молоді», журн. для молодих дівчат; співр. У. Кравченко, С. Русова, Н. Королева, О. Дучимінська, Д. Віконська, С. Яблонська, І. Вільде, В. Сіменович, І. Зубенко й ін. В-во «Ж. Д.» м. ін. випустило 4 альманахи (1927—30) з багатим матеріалом для іст. розвитку укр. жін. руху.

Жіноча освіта. Про Ж. о. до кін. 18 в. є лише несистематичні інформації; відомо, що вона пов'язана з жін. монастирями, при яких вчили княжих і боярських дочок або й міщанок та селянок, що поповнювали лави черниць. Вчили письма, Закону Божого, церк. співу. Першою такою школою, про яку є відомості, була школа для дівчат, заснована 1087 р. княжною Анною Всеволодівною в Києві при Андріївському монастирі. Досить докладні інформації про Ж. о. подав подорожник *Алепський* Павло, який стверджував високий рівень Ж. о. і розказав про школу при жін. Возне-

сенському монастирі в Києві. За коз. часів дочки коз. старшин діставали освіту при монастирях і вчилися у домашніх учителів.

На Центр. і Сх. Укр. Землях під Росією дівчата частково навчалися в церк.-приходських, згодом земських школах по селах і в повітових — по містах. Відносно багато дівчат вчилася в т. зв. *недільних школах*, заснованих в 1850—60-их рр. укр. інтелігенцією в містах України для масового поширення освіти; деякі з них були призначені лише для жіноцтва. Після шкільної реформи в 1860-их рр. початкові школи по селах були мішані, по містах — здебільша окремо для дівчат і хлопців. Про те, що лише невеликий відсоток жінок навчалося в школі, свідчить факт, що в 1897 ледве 13,7% жінок у віці 9—49 рр. було на Україні грамотних (у чоловіків — 39,1%), у віці 50 років і вище — ледве 6,5% (у чоловіків — 20,5%).

Першими сер. школами для дівчат на підрос. Україні були «інститути для шляхетних дівчат», що були в першій пол. 19 в. гол. джерелом освіти для дівчат шляхетського роду (1818 в Харкові і Полтаві, 1829 в Одесі, 1833 в Києві). Викладовою мовою була часто франц.; програма навчання, яка обіймала навчання літератури, історії, чужих мов, мала прищепити дівчатам побожні й патріотичні (самозрозуміло — рос.) почуття. Інститутську освіту дістало багато передових укр. жінок того часу. Багато дочок укр. шляхти вчилася в приватних пансіонах для дівчат, ведених здебільша чужинцями, гол. французами і німцями; їхній розвиток припадає на перші десятиліття 19 в. З пол. 19 в. стали відкривати *гімназії* для дівчат (перша 1850 р. в Києві), що незабаром стали основною сер. жін. школою; нижчий їх тип — *прогімназія* — мав 4-річне навчання, вищий 7 років, а додаткова 8 класа давала педагогічну освіту для учительок нар. шкіл. Програма гімназій для дівчат була нижча, ніж в гімназіях для хлопців (без класичних мов), але деякі приватні дорівнювали чоловічим (напр., коєдукаційна гімназія, відкрита 1903 в Харкові Т-вом Працюючих Жінок). Таку саму програму, як гімназії, мали *семирічні єпархіяльні школи*, призначені для дочок осіб духовного звання. Про високу чисельність в жін. гімназіях свідчить факт, що 1912 р. в Київ. шкільній окрузі навчалося 27 082 дівчат, і лише 17 666 хлопців. 1. 1. 1919 було на Україні 362 жін. гімназії, 4 — інститути, 15 єпархіяльних шкіл. Як в початкових, так і в сер. школах до 1917 р. мовою навчання була рос., чималий % учениць сер. шкіл становили не укра-

їнки. З кін. 19 в. почали засновувати сер. фахові школи, мішані торг. і зубо-лікарські, акушерські тощо.

Висока освіта була довго неприступна для жінок. Тільки 1860 відкрито жінкам вступ в ун-ти на Україні, анульований два роки пізніше. Нечисленні студентки з України виїздили на студії за кордон, значно більше студіювало на заснованих 1872 р. в Петербурзі Вищих Мед. Курсах і т. зв. Бестужівських Курсах для жінок (1914 — 7 000 слухачок). Першою високою жін. школою на Україні були Вищі Жін. Курси, відкриті з ініціативи жіноцтва 1878 р. при Київ. Ун-ті з двома фак.: фіз.-мат. й іст.-філол. з дворічним, а з 1881 — чотирирічним пляном навчання, але вже 1886 р. влада їх закрила. Щойно після революції 1905 відкрито в 1905—06 рр. ряд вищих жін. курсів: у Києві (1914 перейменовані на Жін. Ін-т ім св. Ольги), Харкові (заходами Т-ва Працюючих Жінок) і приватні курси Жекуліної в Києві; термін навчання — 4 роки, відділи: фіз.-матем., іст.-філол., правничий, а подекуди також екон. й мед. 1912 було в них понад 4 000 студенток; 1915 існували на Україні ще такі високі проф. жін. школи: Жін. Мед. Ін-ти в Харкові, Києві й Одесі; Жін. Політехн. Ін-т у Харкові, Пед. Фребелівські Курси в Харкові. В ун-ти жінкам був відкритий вступ лише на короткий час 1906—09.

Революція 1917 дала жінкам рівні з чоловіками права на освіту і застосувала заг. спільне навчання для хлопців і дівчат у всіх родах шкіл. Рос. мову навчання змінила здебільша відразу, а подекуди поступово укр. У висліді поширення мережі шкіл і заведення (1930) заг. початкового навчання послідовно збільшувалася жін. письменність: 1926 вона становила в УССР 37,1% (для українок — 32,5%), у 1939 р. — 72%, нині досягає 100%. Постійно зростає відсоток жінок із сер. (1939 — 6,8%, чоловіків — 8,9) та високою освітою. До революції серед студентів високих шкіл України жінки становили бл. 10%, 1928 — 26%, 1936 — 38%. Нинішнього стану не знаємо, але він не відбігає від стану в усьому ССРСР, де 1955—56 р. відсоток жінок серед студентів високих шкіл становив 52%, у технікумах — 55%. Характеристичне, що жінки обирають насамперед ті галузі знання й праці, в яких можуть себе найкраще виявити, і тому їх було в мед. ін-тах 70%, пед. — аж 72% (в мед. школах сер. типу — 89%, пед. 85% — числа для всього ССРСР); серед статистиків, пляновиків, краєзнавців вони становили — 77%.

В Галичині й на Буковині після прилучення їх до Австрії і введення

нової системи освіти, зокрема після реформи шкільництва і заведення заг. шкільного навчання в 1860-их рр., нар. школи нижчого типу по селах були мішані, вищі — організовані по містах, були поділені для дівчат і хлопців. Тому, що в Галичині були міські школи майже виключно поль., укр. суспільність заснувала по містах кілька приватних початкових шкіл, в тому ч. і жін. (напр., 1898 р. дівочу початкову школу ім. Т. Шевченка у Львові).

Початками сер. Ж. о. в Галичині були поль. приватні ліцеї з 6 роками навчання, в яких вчилися і українки. Першою укр. школою такого роду був ліцей, що здобув широку популярність, заснований заходами еп. К. Чеховича в Перемишлі в 1890-их рр. Перші приватні гімназії для дівчат з поль. мовою постали тільки в 1890-их рр. у Львові. Першу укр. заснували СС Василянки з почину митр. А. Шептицького 1906 р. у Львові. На Буковині дівчата навчалися разом із хлопцями в укр. гімназіях в Чернівцях, Вижниці і Кіцмані. Відносно більша кількість українок вчилася в учительських семінаріях, які давали не тільки освіту, але й звання. Перші учительські семінарії постали в 1870-их рр. у Львові й Чернівцях; в 1910-их рр. було їх в Галичині — 3 держ. (укр.-поль.) і 1 приватна (в Яворові), на Буковині 1 держ. і 1 приватна (див. також *Педагогічна освіта*).

Закон про допущення жінок до навчання в ун-тах вийшов в Австрії у 1900 р. Поступово ч. укр. студенток зростало, так що вони створили при існуючих вже укр. студ. орг-ціях окремі секції.

На укр. землях, які в 1920—30-их рр. були під поль. окупацією, Ж. о. поширилася, не зважаючи на польонізацію шкільництва. Вплинуло на це зрівняння жінок в правах з чоловіками, поширення мережі шкіл і запровадження коєдукації (майже повної в нар. школах, перев. в сер.). Тому бачимо зростання письменности серед жіноцтва (з 44,4% для всього жіноцтва на Зах. Укр. Землях в 1921 р. до 56% в 1931), хоч не таке велике, як на Центр. і Сх. Землях. Зокрема поширилася сер. і фахова Ж. о. В 1939 р. на 27 укр. гімназій в Польщі було 7 жін., 7 чол., 13 мішаних. Багато дівчат ходило до укр. мішаних фахових шкіл, спеціально для дівчат була призначена *Захоронкарська Семінарія* у Львові (з 1934), що давала фахове знання для вчительок дошкілля. Додаткову фахову освіту с.-г. інструкторок діставали абсолювентки заг.-осв. шкіл на курсах, що їх улаштував Союз Українок і т-во «Сіль. Господар». З поширенням числа сер. шкіл зросло ч. студенток

у високих школах, хоч не в такій мірі, як на Центр. і Сх. Землях; обмеження студій для українців в 1930-их рр. і важке госп. становище відбилося передусім на Ж. о.

За час нім. окупації поширилася на терені Ген. Губ., зокрема в Галичині, фахова, особливо пед. Ж. о. (дівчата становили 60% в учительських семінаріях), натомість ч. дівчат в гімназіях знизилася до 20%.

На Буковині рум. влада цілком зрумунізувала всі види шкільництва, що негативно відбилося на заг. рівневі освіти, не зважаючи на зрівняння жінок в правах з чоловіками. Крім гімназій для дівчат і учительських семінарій, заведено ще проф. школу, в якій, побіч заг. освіти, навчали також кравецтва та дом. госп-ва.

Сильно розрослася Ж. о. на Закарпатті, завдяки українізації шкіл, поширенню їх мережі й коєдукаційній системі.

На еміграції укр. шкільництво — коєдукаційне. Характер сер. жін. шкіл має кілька укр.-кат. шкіл з назвою академій, з англ. мовою навчання (укр. мова як предмет). Це академія св. Василя в Філадельфії і св. Марії в Словтсбургу в ЗДА і такі ж в Анкастер і Йорктоні в Канаді. Заходами СС. Василянок у Філадельфії засновано в 40-их рр. вищу школу — Манор Каледж, що готує вчительок. Викладова мова англ., укр. мова як предмет.

Література: Сірополко С. Нар. освіта на Сов. Україні. В. 1934; Сірополко С. Іст. освіти на Україні. Л. 1937.

О. Трофимовська, К. Гардецька

Жіноча преса, періодичні вид., призначені для жінок, постала на Україні, як і в усьому світі, з потреб жін. руху ширити через пресу ідеї фемінізму і одночасно відстоювати й висвітлювати інтереси жінок-матерів і господинь.

Перші журн., призначені для розваги інтелігентних жінок, видавані у Львові С. Шеховичем, — «Лада» (письмо дівчатам і молодикам, 1853) і «Русалка» («письмо для красавиць», 1868—70), не відповідали потребам і вимогам загалу тодішнього жіноцтва.

Передвісниками справжньої Ж. п. були альманахи «Перший Вінок» (1887) у Львові і три випуски «Наша Доля» (1893, 1895 і 1896) в Стрию, які видавала Н. Кобринська; піонерка жін. руху на Зах. Землях, при співучасті визначних дія-

чок і письменниць з Наддніпрянщини (О. Пчілка, Г. Барвінок, Л. Українка, Дніпрова Чайка, Л. Старицька). В цих вид. розроблялися ідейні основи жін. руху, соц. і політ. становище жінки, визначалися її найближчі завдання.

ПЕРШИЙ ВІНОК

ЖЕНСЬКІ АЗЫМАЖ

ВІСНИК ПОСІЛІТІ І ЗАХОДІВ

Наталії Кобринської і Олені Пчілці.

— Ум 3 нр. 4. —

Львів, 1908.
З друкарні "Просвіта" ім. Шевченка,
власна редакція.

НАША МЕТА

Важання Кобринської видавати ідеологічний журн. здійснив щойно «Кружок Українок», орг-ція поступових жінок, випускаючи 1908 р. у Львові періодичний ж. «Мета» (ред. Д. Старосольська) з підкреслено фемініст. програмою.

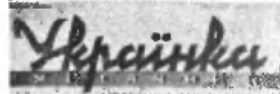
Наступними спробами видавати Ж. п. були: до першої світової війни додаток до львівського щоденника «Діло» — «Наше Діло» (1912), ред. О. Кисілевська; під час укр. державності «Жіночий Вісник» (1917), орган Жін. Громади в Києві; під поль. окупацією у Львові 1919—20 «Наша Мета», орган Укр. Соц. Дем. Партії і знову тижневий додаток до «Діла» (тоді «Укр. Вісника») — «Жін. Вісник» (1921), ред. М. Рудницька. З розбудовою діяльності жін. орг-цій на Зах. Землях в пол. 20-их рр. зросла потреба в Ж. п. В 1925 р. заходами О. Кисілевської і при допомозі коломийської філії Союзу Українок почав виходити в Коломиї ж. «Жіноча Доля», який популяризував ідеї Союзу Українок і чимало сприяв приєднанню жіноцтва, зокрема сіль., до організованого життя. Для жінок-селянок з 1932 р. «Жіноча Доля» видавала окремий додаток «Жіноча Воля», а для дівчат з 1934 р. місячник «Світ молоді». Видання «Жіночої Долі» політично були близькі до УНДО.

Плеканню домашньої культури був присвячений журн. «Нова Хата» (1925—39), вид. кооперативи «Укр. Нар. Мистецтво» у Львові, що багато спричинився до поширення нар. мистецтва, особливо в міськ. побуті. 1930-і рр. збагатили Ж.п. партійно-політ. журналом «Жіночий Голос», органом «Жіночих Громад» при Укр. Соц. Радикальній Партії. 1935 р. Союз Українок почав видавати свій ідео-

логічний офіціоз «Жінка», який за ред. М. Рудницької досягнув високого рівня. По розв'язанні Союзу Українок поль. владою 1938 р. «Жінку» заступила «Громадянка». Короткий час виходив популярний журн. для сіль. гуртків Союзу Українок «Українка» (ред. М. Струтинська).

Іншим шляхом розвивалася Ж. п. на Центр. Укр. Землях під большевицькою окупацією. В 1930-их рр. з'явилася в Харкові «Селянка України» (пізніше «Колгоспниця України» в Києві) і «Робітниця України» як органи Центр. Відділу Робітниць і Селянок ЦК КП(б)У й служили знаряддям урядової пропаганди для опанування жін. мас. По другій світовій війні їх заступила «Радянська Жінка», що виходить у Києві з 1945 р. як вид. Ради Проф. Спілок і Спілки Радянських Письм. України; обговорює актуальні події в партійному насвітленні й пропагує сов. побут.

Канаду і ЗДА до другої світової війни обслуговувала Ж. п. з Зах. України (перев. вид. «Жіночої Долі»). В 1924—37 виходив у Вінніпегу часопис «Робітниця» ком. напрямом. З 1934 Орг-ція Українок Канади ім. О. Васараб видавала сторінку в тижневику «Новий Шлях», а з 1950 видає окремий ж. «Жіночий Світ». Союз Українок Канади має свою сторінку в «Укр. Голосі» (Вінніпег). В ЗДА поклала початки Ж. п. «Рання Зоря» (1919—20), місячник Союзу Укр. Жінок в Америці. Далі появлялися

«Жіночий Світ» в Пітсбурзі (1933—34) і 1938 «Жіночий Світ» в Детройті як місячний додаток до «Української Зорі»; видавцем і ред. обидвох журн. була М. Бек. 1939—40 виходив місячник «Жін-

ка» в Детройті. Союз Українок Америки видавав у 1940-их рр. сторінку «Вісті США» в тижневику «Америка», а з 1944 р. видає в Філадельфії ж. «Наше Життя», який є одночасно органом Світової Федерації Укр. Жін. Орг-цій. На еміграції в Німеччині з'являвся орган Об'єднання Укр. Жінок «Громадянка» (1946—50).

На окрему увагу заслуговують жін. сторінки в газ. заг. характеру, якими користується організоване жіноцтво в різних країнах поселення. Їх запровадили «Вільна Думка» в Сідней (Австралія), «Укр. Думка» в Лондоні, «Канадійський Фармер» у Вінніпезі, «Укр. Слово» в Буенос-Айресі, «Наша Мета» і «Гомін України» в Торонто й ін.

Література. Малицька К. Про значення преси для жіноцтва... Календар-Альманах «Жін. Долі». Коломия 1927; Павлюк І. На громадський шлях. Філадельфія 1956.

О. Залізнякова

«Жіноча Служба Україні», орг-ція, що постала у Львові по відступі большевиків 1941 р. (відділи й гуртки на території Галичини й Волині); праця в ділянці суспільної опіки, зокрема допомога політ. в'язням, полоненим, поворотцям і дітям голодуючих р-нів. Ініціатором «Ж.С.У.» була К. Малицька, очолювала її М. Біляк. На вимогу нім. влади «Ж.С.У.» як самостійну орг-цію було ліквідовано і приєднано до УЦК.

«Жіночий Вісник», двотижневик Укр. Жін. Союзу для координації жін. гром. праці, виходив у Києві 1917 р.

«Жіночий Голос», місячний додаток до «Громадського Голосу» (1931—35), 1936—39 двотижневик, орган Жін. Громади при Укр. Радикальній Партії, виходив у Львові за ред. Ф. Стахової; співр.: І. Блажкевичева, Н. Микитчукова, І. Муринова.

Жіночий рух, організований рух жіноцтва з пол. 19 в. за емансипацію й урівноправнення з чоловіками в проф., суспільному й політ. житті; в ширшому розумінні Ж. р. — вся організована суспільна активність жіноцтва.

Початки укр. Ж. р. На Україні Ж. р. розвивався значною мірою під впливом заг. євр. руху, однак мав ще свої окремі вияви й шляхи розвитку, визначені специфічним становищем укр. нації під чужим пануванням. Перші його прояви спостерігаємо на Центр.

і Сх. Землях. Змагання до вищої освіти жінок проявилось уже в 1850-их рр., а в 1860 р. здобуто можливість, хоч на короткий час, вступу жінкам до ун-тів. В цьому напрямі працювало перше жін. т-во на Україні «Общество помощи высшему женскому образованию» в Харкові, діяльними членами якого були також жінки-українки. В цей рух включилися й чл. Старої Громади. Поважним здобутком було заснування Вищих Жін. Курсів у Києві (1878) й Харкові (1880). В Києві був заснований і перший укр. жін. гурток (1884), що його очолила О. Доброграєва.

Ряд укр. жінок брали участь в народницькому русі та в заснуванні т. зв. недільних шкіл, в яких подавалися м. ін. відомості з українознавства; в цій ділянці багато працювала Х. Алчевська. Також в рев. орг-ціях 1870—80-их рр. були активними деякі укр. жінки (В. Петровська, О. Желябова й ін.). Згодом в 1900-их рр. кілька жін. діячок виступало в РУД (К. Лозенко, Н. Грінченко, О. Королева й ін.). Інші брали участь в гром.-культ. і харитативній праці; тоді ж постали перші укр. жін. орг-ції. В 1900-их рр. існувала в Києві Жін. Громада, яка займалася осв. і допомогою працею гол. серед молоді, і Т-во захисту працюючих жінок в Києві й Харкові; активними діячками в них були Довнар-Запольська, О. Косач, О. Тесленко-Приходько, О. Десятова, Е. Діденко, М. Білоконська й ін. Особливо корисною була діяльність харківського Т-ва (засноване 1903), що організувало дитячий садок, гімназію для дівчат та Вищі Жін. Курси з університетською програмою. Т-во в Харкові та його осв. заклади проіснували до 1919 р.

Ж. р. на укр. землях під Росією мав особливі прикмети; здобувши право на освіту і заробіток жінки, він не вів окремої від чоловіків боротьби за політ. права жіноцтва, а спрямував її в річище заг.-гром. і нац.-політ. боротьби всього народу.

На Зах. Укр. Землях під Австрією піонером Ж. р. була Н. Кобринська, що в 1884 р. заснувала в Станиславові «Т-во руських женщин». Хоч т-во не проіснувало довго, все ж його ініціаторка знаходила ін. вияви популяризації Ж. р., гол. через вид. діяльність (альманах «Перший Вінок», 1887). 1890 укр. жінки Галичини вислали петицію до віденського парламенту в справі допущення жінок до вищої освіти. 1891 організовано в Стрию перше жін. віче. В 1890 і 1900-их рр. постала низка жін. т-в в Галичині й на Буковині. Найважливішими між ними були «Клуб Русинок»

(заснований 1893), до видатних діячок якого належали Г. Шухевич, М. Білецька, О. Варвінська, О. Гнатюк і ін., а на Буковині Жіноча Громада, заснована в 1906 р. (діячки: К. Малицька, Є. Стоцька, Є. Кумаковська, Є. Галіп й ін.).

Крім жін. т-в із заг. завданнями, по-стали й окремі т-ва, що ставили собі спеціальні завдання, напр., з 1901 р. т-во «Труд» (кравецька робітня і школа для дівчат), Т-во Опіки над Служницями; в інших, напр., Т-во Вакаційних Осель (засноване 1904), «Укр. Захоронка» (заснована 1901), жінки виявили велику активність. Коли в 1900 р. було допущено жінок до високої освіти, студентки дали почин до заснування Кружка Укр. Дівчат у Львові й Чернівцях; 1908 жін. молодь заініціювала вид. журн. «Мета».

В 1909 р. двоє львівських т-в «Клуб Русинок» і Кружок Укр. Дівчат об'єдналися в Жін. Громаду, триступеневу орг-цію з пов. філіями та гуртками по селах. Душею Жін. Громади була К. Малицька. Організоване жіноцтво Галичини вело дальшу боротьбу за політ. права жінок. Жін. Громада і її філії скликали віча (найбільші 1906, 1910), висилали петиції, домагалися рівних проф. і політ. прав. Деякі жінки брали участь і в політ. житті; в соц.-дем. партії була активною Д. Старосольська, М. Гоженко й ін., а в радикальній партії ще раніше — А. Павлик. З рел. жін. т-в існували: у Львові з 1904 р. Марійське Т-во Папъ (гол. О. Бачинська) і «Мироносиці» в Чернівцях (обоє кат.) та Т-во Правос. Русинок в Чернівцях (з 1908); це перев. філантропічні т-ва з особливою увагою до рел. виховання молоді.

В загальному укр. Ж. р. в Галичині й на Буковині розвивався за зразками зах.-евр. Ж. р. Проте й тут боротьбу за політ. права жінки відсунуло в тіні змагання за конкретні нац.-суспільні потреби народу.

Під час війни 1914—18 і укр. визвольних змагань організована жін. діяльність була тісно пов'язана з актуальними нац.-суспільними потребами. У воєнні роки жіноцтво взяло активну участь в харитативній і санітарній праці. В Києві й ін. містах укр. жінки працювали в заг. «Общество помощи беженцам», допомагаючи втікачам, закладникам і полоненим. Київ. Укр. Клуб перетворено на шпиталь, в якому працювали укр. жінки, ведучи одночасно нац.-виховну роботу серед поранених (активні були Л. Шульгина, Н. Ішуніна, Н. Дорошенко, З. Мірна). Засновано притулок для сиріт військових. В цій праці зокрема визначилася Л. Старицька-Черняхівська, яка їздила на

Сибір відвідати закладників і полонених з Галичини й Буковини. Так само працювало в харитативній ділянці жіноцтво Зах. України. У Відні укр. жінки заснували Комітет допомоги пораненим воякам (гол. О. Левицька, згодом О. Ціпановська), що опікувався укр. вояками по віденських лікарнях. Молоде жіноцтво входило до складу військ. частин. Багато укр. дівчат і жінок працювали як медсестри, а деякі служили в армії; в формації УСС — О. Степанів, С. Галечко, Г. Дмитерко, а ще більше в армії УНР та повстанських загонах (В. Бабенко, М. Тарасенко, М. Соколовська й ін.).

Револуція 1917 втягнула ряд жінок до політ. і гром. діяльності. До Укр. Центр. Ради увійшло 11 жінок, м. ін. Л. Старицька-Черняхівська, З. Мірна, В. О'Коннор-Вілінська, С. Русова (дві перші були чл. Малої Ради). Чл. УНРади в Станиславові стали дві жінки (однієї з них була Н. Кобринська). У вересні 1917 р. відбувся в Києві жін. з'їзд, на якому засновано Укр. Жін. Союз; в 1918 виходив «Жін. Вісник».

Тоді ж укр. жінки вперше виступили в міжнар. жін. орг-ціях. З цією метою 1919 створено в Кам'янці Подільському Укр. Жін. Нац. Раду (гол. С. Русова). Її делегати брали участь 1920 у конгресах Міжнар. Жін. Ради (Осло) і Міжнар. Жін. Союзу (Женева), а 1921 в конгресі Міжнар. Ліги Миру і Свободи (Відень); укр. жін. централю стала чл. цих міжнар. об'єднань. Активними діячками на зовн. відтинку були Г. Чикаленко-Келлер, Б. Баран, Н. Суровцова.

В період між двома світовими війнами укр. Ж. р. мав можливості розвиватися лише поза підсов. землями. В УССР заборонено всякі форми жін. гром. чи харитативних орг-цій під претекстом існуючої заг. рівності жінок з чоловіками. Якийсь час партія ініціювала творення т. зв. «жінвідділів» при партійних орг-ціях. Вони проіснували до 1930 р., але не мали характеру гром. жін. орг-цій; єдиним завданням їх було «мобілізувати» жіноцтво довкола актуальних завдань і кампаній уряду й партії.

Проте укр. жінки не стояли осторонь нац.-культ. руху на підсоветській Україні в 1920-их рр.; жінки брали участь в наук., мист. і літературному житті країни. Окремі видатні одиниці з-поміж жінок опинилися в нац. опозиції; були обвинувачені в процесі Центру Дій 1924 (В. Виноградова) і СВУ (Л. Старицька-Черняхівська). Арешти і репресії больш. режиму не оминули і багатьох жінок-діячок. (Про соц.-госп. становище жінок в УССР див. Жінки).

На Зах. Укр. Землях Ж. р. розгор-
тався далі, не зважаючи на подекуди
несприятливі умови чужих панівних ре-
жимів. В Галичині найбільшою жін.
орг-цією був Союз Українок, перетво-
рений з Жін. Громади 1917 р. Поль.
влада заборонила в 1921 р. заг. жін.
з'їзд у Львові, скликаний з ініціативи
Союзу. Все таки орг. праця жіноцтва
посилилася, при чому звернено гол. ува-
гу на сіль. жіноцтво. Велику роль ві-
діграла в розгортанні жін. організова-
ного життя жін. преса. На Волині роз-
горнув працю Союз Українок Волині з
централєю в Рівному (довголітня гол.
П. Багринівська). В 1930-их рр. постала
спеціалізація жін. організованого жит-
тя: виникли фахові об'єднання, напр.,
Секція господинь при «Сіль. Господарі»
з мережею гуртків по селах, т-во «Бу-
дучність», що гуртувало домашніх по-
мічників, кооператива «Укр. Нар. Ми-
стецтво», з метою плекання нар. мист.
виробів, та ін. Організувалися жінки
й за політ. чи світоглядно-рел. прин-
ципом; у 1931 р. постала Жін. Громада,
яка об'єднувала чл. і прихильників ра-
дикальної партії; з 1934 почали органі-
зовуватися жін. гуртки при Укр. Кат.
Союзі. В 1938 р. на місце розв'язаного
поль. владою Союзу Українок заснова-
но політ. жін. орг-цію «Дружина Кня-
гині Ольги» у Львові.

Рівні політ. права відкрили жіноцтву
можливість політ. діяльності на парла-
ментарному рівні. 1922 до варшавського
сенату обрано від Волині О. Левчанів-
ську. 1928 була обрана до поль. сойму
М. Рудницька, а до сенату О. Кисілев-
ська. Серед жін. молоді 1930-их рр. ши-
рилися ідеї націоналістичного руху; ба-
гато студенток включилося до підпіль-
ної ОУН чи раніше до УВО. Смерть за-
мученої поль. поліцією О. Басараб (1924)
створила легенду для патріотичної мо-
лоді. В процесах проти ОУН часто на
лаві обвинувачених були молоді укра-
їнки. Жіноцтво організувало допомогу
політ. в'язням, і з цією метою діяв спе-
ціальний комітет у Львові.

На Буковині праця Жін. Громади по-
жвавилася з 1930 р. під головуванням
О. Гузар, гол. в харитативній і осв. ді-
лянках. При т-ві «Міщанський Хор» в
Чернівцях існувала секція для домаш-
ніх помічників. На Закарпатті існували
Жін. Секція при «Просвіті» (гол. І. Не-
вицька) і Жін. Союз (гол. І. Волошин).
В 1934 заходами цих орг-цій відбувся
перший жін. з'їзд Закарпаття. В 1938—39
в рядах Карп. Січі було багато молодих
жінок (командувала жін. частинами О.
Тисовська).

На еміграції постали жін. т-ва в різ-
них евр. країнах і за океаном. В 1920-их

рр. були організовані Укр. Жін. Союз
у Відні, Союз Українок-Емігранток у
Польщі, Жін. Союз у Берліні й ін. В
Празі був осідок Укр. Жін. Нац. Ради
(з С. Русовою на чолі), яка проіснувала
до 1937 р.

Жіноцтво заокеанської еміграції по-
чало творити також свої т-ва з цент-
ралями. У 1925 р. постав Союз Українок
Америци з осідком у Нью-Йорку, про-
відною діячкою якого від поч. була О.
Лотоцька. 1926 постав Союз Українок
Канади в Саскатуні (організаторка С.
Стечишин). В 1930 р. жіноцтво повоевної
еміграції згуртувалося в Орг-цію Украї-
нок Канади ім. О. Басараб, чільними ді-
ячками якої були С. Савчук і Є. Сит-
ник. Майже одночасно постало націона-
лістичне жін. т-во Укр. Золотий Хрест
у ЗДА (організаторка А. Гладун). В 1944
р. створено Лігу Укр. Кат. Жінок Ка-
нади (діячки М. Дима, К. Кравс). В то-
му ж році жін. орг-ції Канади об'єд-
налися в Комітет Українок Канади. Іс-
нували також жін. гуртки в Аргентині
й Бразилії, звич. як секції при заг.-
гром. об'єднаннях. Всі ці т-ва мали на
меті плекати нац. традиції в суспільно-
му житті й побуті еміграції, інформува-
ти чуже оточення про укр. справи та
організувати допомогу українцям на
батьківщині. Особливо в останній ділян-
ці жін. орг-ції заокеанської еміграції
виконали поважну працю.

Укр. жін. об'єднання продовжували в
період між двома світовими війнами
розпочату в роки нац. державності ак-
цію на міжнар. відтинку; її вели зокре-
ма Укр. Нац. Жін. Рада, що брала
участь в ряді конгресів Міжнар. Жін.
Ради, та Союз Українок у Львові, який
став 1928 чл. Міжнар. Союзу для вибор-
чих прав жінки. Кооп. секція Союзу
Українок була чл. Міжнар. Кооп. Гільдії.
Крім того, Укр. Т-во Жінок з універси-
тетською освітою співпрацювало з Між-
нар. Союзом Жінок-Університеток. У
міжнар. жін. конгресах брали участь:
з Зах. України — М. Донцова, О. Фе-
дак-Шепарович, М. Рудницька, Н. Се-
лезінка, І. Павликовська, Б. Баран й ін.,
а з еміграції — Г. Чикаленко-Келлер,
С. Русова, О. Залізняк, Х. Кононенко,
О. Токаржевська, М. Липовецька, О. Га-
лаган й ін.

Зовн. виявом сили укр. Ж. р. у світі
був перший жін. конгрес у Станиславо-
ві, скликаний в 1934 р. з ініціативи Со-
юзу Українок; участь в ньому взяли
представниці жін. орг-цій з усіх укр.
земель поза УРСР та з еміграції і з-за
океану. Наслідком цього конгресу була
ініціатива до створення заг.-укр. об'єд-
нання жін. орг-цій в Світовому Союзі
Українок (1937) з осідком у Львові (гол.

М. Рудницька, почесна гол. С. Русова).

Під час другої світової війни постали нові орг. форми Ж. р. По відході большевиків у Львові 1941 р. створено «Жін. Службу України» (К. Малицька, М. Біляк), а в Києві і Львові — Укр. Червоний Хрест, гол. з метою допомоги військовополоненим та жертвам війни (Л. Івченко, Х. Рибачук, О. Чехівська й ін.). Обидві орг-ції заборонила нім. окупаційна влада. Було дозволено лише існування жін. секції при УЦК, яка частково виконувала завдання заборонених орг-цій. Праця в Червоному Хресті й політ. активність жінок викликали репресії німців, жертвами яких упало багато жінок, серед них Х. Кононенко, О. Підгірська, Г. Рощинська, Г. і Т. Мартинюк. У Києві загинула гол. спілки письменників О. Теліга. Жін. молодь включилася в підпілля і УПА. Між поляглими в рядах останньої, гол. на службі Червоного Хреста та як зв'язкові і навіть вояки, було багато жінок.

Після 1945 р. тільки на еміграції могли діяти жін. орг-ції, бо всі укр. землі опинилися під больш. окупацією. В 1945 р. засновано в Німеччині Об'єднання Укр. Жінок (організаторка І. Павликовська) і в Австрії — Союз Українок (організаторка М. Рудницька) з місц. делегатурами чи філіялами. Невдовзі постали жін. т-ва в ін. країнах: Об'єднання Укр. Жінок (Бельгія, Великобританія, Венесуела), Союзи Українок (Австралія, Аргентина, Франція). Ці орг-ції разом з діючими вже раніше жін. об'єднаннями в ЗДА (Союз Українок Америки, Укр. Золотий Хрест) і Канаді (Орг-ція Українок Канади ім. О. Басараб, Ліга Укр. Кат. Жінок) та з Жін. Секцією Хліборобсько-Осв. Союзу, Бразилії утворили в 1948 Світову Федерацію Укр. Жін. Орг-цій (СФУЖО) з осідком у Філадельфії (перша гол. О. Кисілевська, з 1958 — О. Охримович-Залізник). Жін. т-ва за океаном від поч. включилися в акцію допомоги еміграції в Європі, багато працюють над популяризацією укр. нар. мистецтва (музеї у Вінніпегу, Саскатуні й Едмонтоні, етногр. збірка у Філадельфії), над вихованням молоді (дитячі театральні вистави). Світова жін. централь розгорнула працю і на міжнар. відтинку (членство у Світовому Рухові Матерів, участь в міжнар. конгресах).

Крім згаданих орг-цій, належить відзначити активність жін. молоді в т-вах молоді, як Пласт, Спілка Укр. Молоді й ін. (див. також Жінки, Жін. преса, Жін. освіта та ЕУ I, стор. 1150—53).

Література: Малицька К. Про жін. рух. Л. 1887; Календарі-альманахи «Жін. долі». Коломия 1927, 1928, 1929, 1930; Світовий Конгрес Укр. Жіноцтва. Філадельфія 1948; Павли-

ковська І. На гром. шлях (з нагоди 70-ліття укр. жін. руху). Філадельфія 1956.

О. Залізняка, Л. Бурачинська

«Жіночий Світ», місячник Орг-ції

Українок Канади ім. Ольги Басарабової, виходить у Вінніпегу з 1950 р.; ред. К. Кандиба, Н. Синявська (1951—53), з 1954 С. Вубнюк. При «Ж. С.» видано кільканадцять книжок, перев. для дітей.

Жмайло Марко, кошовий на Запоріжжі, визначний стратег, керував коз. військами 1625 р. в боротьбі з Польщею; над рікою Цибульником, під Криловом вивів коз. табір з облоги.

Жмеринка (IV—9), м. на сх. Поділля, р. ц. Вінницької обл. В пол. 19 в. с., згодом важливе перехрестя зал. шляхів на Київ, Львів, Одесу і Могилів Подільський, що швидко зростає. 1897 р. — 13 900 меш., 1926 — 22 200; вагоноремонтна, машинобудів. й шкіряна пром-сть. Як зал. вузол Ж. відіграла важливу роллю в укр. визвольних змаганнях 1917—19 рр.; восени 1917 тут скупчився II рос. гвардійський корпус, щоб іти на Київ; в Ж. 1919 перебував штаб укр. армії; влітку 1919 бої укр. військ з большевиками; в липні — дивізії отамана Божка, а пізніше — отамана Тютюнника, 10. 8. 1919 — УГА.

Жна, р. на півд. Підляшші, ліва притока Бугу.

Жниварські пісні, див. Обжинкові пісні.

Жовква (III—4), з 1951 назва Нестерів, м. в Галичині, на пограниччі Розточчя і Надбужанської котловини; р. ц. Львівської обл.; 8 000 меш. (1931); невелика пром-сть — скляна, харч., цегельня. Ж. заснована 1603 р. поль. гетьманом Станиславом Жолкевським і відіграла в 17 в. велику роллю як фортеця і резиденція поль. короля Яна Собеського. З того часу походять цінні архітектурні пам'ятки; великий замок, донині мало знищений, костюл і синагога доби пізнього ренесансу, рештки оборонних цегляних мурів, ринок з старими домами; з укр. пам'яток церква оо. Василіян. Ж. занепадала з кін. 18 в., за Австрії й Польщі

Глинська брама

була пов. м. Завдяки **Жовківському монастиреві** оо. Василіян і його вид. діяльності, Ж. була до 1944 р. важливим укр. рел. та культ. осередком. В. м. Ж. гора Гарай із слідами неолітичного селища; в околицях знайдено бронзовий скарб з другої пол. 2 тисячоліття до Хр.

Жовківський монастир, василіянський монастир в м. Жовкві, рел., культ. і вид. осередок в Галичині, заснований 1682 р. заходами еп. Й. Шумлянського при цер-

Монастир оо. Василіян у Жовкві

кві Різдва Господнього. 1690 згорів, згодом відбудований за допомогою поль. короля Я. Собеського; в монастирі були мощі св. Івана Сучавського. З 1753 Ж.м. став архимандрією й одержав від кн. Радзивіла маєтності в Бесідах. 1783 молдавани відібрали мощі св. Івана, а ченці на їх місце примістили мощі св. Партенія. Ж. м. зазнав великого розвитку після зреформування Василіянського Чину. 1895 було засновано друкарню й в-во популярної літератури. В 1897—1944 рр. появлявся місячник «Місіонар», який мав найбільший наклад серед гал. преси. 1907 монастир і церкву реставровано, а в 1930-их рр. Ю. Буцманюк розмалював її в неовізант. стилі. Після 1946 Ж. м. і в-во насильно закрито. А. В.

Жовна чорна (*Dryocopus martius* L.), гніздовий птах з родини дятлів (див. *Дятел*), довж. тіла до 50 см; поширений в шпилькових лісах, корисний для ліс. госп-ва. По листяних, менше шпилькових лісах України розповсюджені також нечисленна Ж. зелена (*Picus viridis* L.) і Ж. сива (*Picus canus* L.).

Жовнин (IV—13), кол. м-ко, нині с. Градизького р-ну Полтавської обл., положене при впадінні р. Сули до Дніпра; під час коз. воєн його кілька разів руйнували татари й поляки.

Жовнір Іван (1855—1928), гром.-політ. діяч, один з піонерів укр. соціалістичного руху серед робітництва в Галичині, 1918—19 чл. Ц. К. Укр. Соц.-Дем. Пар. тії, лідер самостійницької фракції (група «Вперед»), чл. УНРади ЗУНР, організатор Січ. Стрільців на Перемищині, політ. в'язень поль. тюрем.

Жовта Ріка (V—14), с. м. т. П'ятихат-

ського р-ну Дніпропетровської обл. в Криворізькому залізнорудному басейні; видобуток залізної руди.

«Жовтень», ілюстрований місячник ком. виховання для дітей молодшого шкільного віку, орган Центр. Бюра Ком. Дитячого Руху, виходив у Харкові, згодом у Києві (1928—40); ред. В. Дюшен, О. Ольховик й ін., ілюстратори П. Булаховський, В. Крюков, В. Литвиненко, О. Судомора й ін.

Жовтень (IV—5), кол. назва Єзупіль, с. м. т. над р. Бистрицею, побіч її впадіння до Дністра, р. ц. Станіславської обл.; 4 000 меш. (1931), місц. харч. пром-сть. Єзупіль — старовинна оселя; в лісі «Буйне» було досліджене велике неолітичне і трипільське селище; знайдено рим. денарії; залишилося також городище княжої доби та руїни давнього замка.

Жовтень (VII—11), кол. Петровівка, с. над р. Великий Куяльник, р. ц. Одеської обл.

«Жовтень», орг-ція, заснована 1925 р. письм., що вийшли з *Аспанфуту*. Декларуючи заперечення комункульту, «Ж.» одночасно не погоджувався й з лінією тоді існуючих «Плугу» й «Гарту», вважаючи, що вони не забезпечують повного розвитку укр. пролет. культури. Декларацію «Ж.» підписали: В. Десняк, В. Дев'ятнін, Н. Денисенко, Є. Капля-Яворський, І. Ле, С. Новік, Т. Слюсаренко, Я. Савченко, М. Терещенко, Христин, В. Шум, Ф. Якубовський, Ю. Яновський, В. Ярошенко. Не дійшовши виразного мист. оформлення, «Ж.» перестав існувати.

«Жовтень», літ.-мист. і гром.-політ. журн., орган Спілки Радянських Письм. України, виходить як місячник у Львові з 1950 р.; гол. ред. Ю. Мельничук. Тримаючись офіц. лінії, як і інші літ. журн. («Вітчизна», «Дніпро»), «Ж.» приділяє більше уваги критиці діяльності укр. еміграції. Серед ін. співр. Д. Лукіянович, І. Вільде, П. Козланюк, В. Ёжицький.

Жовтець, козелець (*Ranunculus* L.), багаторічні, рідше однорічні рослини з родини жовтецеватих. На Україні росте бл. 30 видів на вологих луках, в рідких лісах, при берегах боліт, річок, по схилах. Серед них отруйні: Ж. отруйний (*Ranunculus sceleratus* L.), Ж. гострий (*R. acris* L.), Ж. бульбистий (*R. bulbosus* L.), Ж. вогнистий (*R. flammula* L.) й ін. Моло-

ді зварені бульби Ж. — пшінки, пшінки весняної (*Ficaria verna* Huds.-R. *Ficaria* L.) — їстівні. Деякі розводять як декоративні (*R. illiricus* L., *R. caucasicus* M. B.). Ж. вживають в нар. медицині як зовн. наливний засіб проти малярії.

Жовті Води, болотяні верхів'я р. Жовтої, лівої притоки Інгульця, б. теперішнього м. Олександрії, місце перемоги гетьмана Б. Хмельницького над поляками 6 (16). 5. 1648. Ця перемога була початком дальших успіхів коз. повстання проти Польщі.

Жовтнева революція (Октябрьская революція), больш. переворот 25 жовтня (7. 11. н. ст.) 1917 в Петрограді, яким розпочалася соц. революція в Росії й на територіях нерос. народів кол. імперії. Після повалення царату в березні 1917 р. (див. *Лютнева революція*) та невдалої спроби ген. Л. Корнілова реставрувати монархію Тимчасовий Уряд О. Керенського не міг опанувати ситуацію. Маса бажала припинення війни, далекоскожних соц. реформ, розподілу поміщицької землі, а нерос. народи — нац. держ. автономії й рівноправності, в цілому — ґрунтовних змін в Росії. Уряд натомість, хоч і складався в більшості з соціалістів, волів стримувати революцію, залишаючи проведення ряду радикальних реформ політ. і госп. характеру Установчим Зборам. В протигагу до цього большевики й ін. ліві групи, що опиралися на совети роб. і солдатських депутатів, вимагали рев. розв'язки. Вони кинули гасло: «Вся влада — советам».

Гол. організатором Ж. р. була Рос. Соц.-Дем. Роб. Партія (большевиків), а її ідеологом В. Ленін. Останній закликав большевиків до революції ще в своїх т. зв. «квітневих тезах» 1917. Напередодні Ж. р. больш. Військ.-рев. Комітет Петрограду, очолений Л. Троцьким, мав під своїм контролем майже увесь гарнізон війська і робітництво. Вночі 7—8. 11. він підняв збройне повстання й заарештував чл. Тимчасового Уряду. Другий Всерос. з'їзд роб. і солдатських депутатів, на якому большевики мали більшість, проголосив захоплення влади советами й утворив перший сов. уряд — совнарком на чолі з В. Леніном; ін. чл. — Л. Троцький, А. Луначарський, О. Риков, Й. Сталін й ін. Совнарком видав ряд декретів (про мир, землю, введення роб. контролю, націоналізацію важкої пром-сти), як також «Деклярацію прав народів Росії» (15. 11. 1917), яка проголошувала рівноправність народів і формально визнавала за ними «право на самовизначення аж до відокремлення».

До поч. 1918 большевики досить легко захопили владу в більшості міст і губ.

Росії. Вони намагалися перекинути Ж. р. й на Україну, але тут вона зустріла значно сильніший опір, ніж в Росії. Місц. больш. сили на Україні в 1917 були дуже слабкі (бл. 5 000 чл. больш. орг-ції, гол. по містах); вони опиралися перев. на рос. або зрусифікований роб. елемент Донбасу, Катеринослава, Харкова. На Україні влада поступово переходила до Укр. Центр. Ради, що своєю нац. і соц. політикою знаходила широкий відгук серед укр. мас. На поч. Ж. р. на Україні ще існувала і третя сила — адміністрація Тимчасового Уряду і Штаб Київ. Військ. Округу, який її підтримував. Перед загрозою виступу рос. правих кіл в Києві Укр. Центр. Рада разом з соц. групами нац. меншостей створила Крайовий Комітет охорони революції, до якого спочатку належали й большевики. Вони з нього вийшли та утворили свій ревком, коли Укр. Центр. Рада відмовилася визнати сов. уряд в Петрограді. В боротьбі між большевиками, силами Тимчасового Уряду й Центр. Ради в Києві 9—13. 11. 1917 р. перемогла остання, що призвело до проголошення Укр. Нар. Республіки 20. 11. 1917. Спроби большевиків здійснити Ж. р. в Києві і в більшій частині України не вдалися. Зате совети роб. і солдатських депутатів перебравли владу в кількох зросійщених містах Донбасу і в Харкові.

Після цієї невдачі большевики й далі намагалися провести переворот і на Україні. Цьому мав послужити скликаний з їх ініціативи і на доручення Петрограду Всеукр. З'їзд Рад роб., солдатських і сел. депутатів у Києві, що мав проголосити встановлення влади советів. З'їзд, на якому переважало селянство, навпаки, висловив довір'я Укр. Центр. Раді й відкинув ультиматум Леніна з 16. 12. 1917, що був втручанням у внутр. справи УНР. Больш. делегати покинули З'їзд і переїхали до Харкова, де перебували рос. війська В. Антонова-Овсенка, що воювали проти Дону. Об'єднавшись з делегатами советів Донбасу й Криворіжжя, вони назвали себе Першим Всеукр. з'їздом рад. 25. 12. 1917 цей з'їзд проголосив сов. владу на Україні, обрав Центр. Виконавчий Комітет України і перший сов. уряд — Нар. Секретаріят, у протигагу до Укр. Центр. Ради і Ген. Секретаріату. Цей уряд створено з ініціативи Петрограду з метою надати укр.-рос. війні, яка саме тоді розпочалася, не міжнар., а класового характеру, ніби боротьба точилася між двома класово ворожими урядами України, а не між Сов. Росією і УНР. В січні й лютому 1918 рос. больш. війська зайняли більшу частину України, переносючи т. ч. Ж. р. за кордон Росії (див. також

Укр. Радянська Соц. Республіка і ЕУ I, стор. 505—08 і 543).

Література: Мазлах, Шахрай. До хвилі. Саратов. 1919. Винниченко В. Відродження нації, II т. Відень 1920; Христюк П. Замітки і матеріали до іст. укр. революції 1917—20 рр. I—II. Відень 1921; Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне. М. 1924—33; Бош Е. Год борьбы. М. 1925; Институт Маркса-Энгельса-Ленина. Документы Великой Октябрьской Социалистической революции. М. 1942; Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине, I—III. К. 1957; Вільшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення радянської влади, зб. ст. К. 1957.

В. Голубничий

Жовтневе (Октябрське, VIII—15), кол. Біюк Онлар, с. м. т. на Кримській низовині, р. ц. Кримської обл.

Жовтневе (Октябрське VII—13), с. над Бузьким лиманом, р. ц. Миколаївської обл.

Жовтниця, див. *Райдерезо*.

Жовтобрюх Михайло (*1899), мовознавець, проф. пед. ін-тів в Києві й Черкасах; праці з історії укр. мови, правопису, укр. синтакси й ін.

Жовтобрюх безногий (*Ophisaurus apodus* Pall.), безнога ящірка, до 50 см довж., зверху бура з оливково-червоним відтінком, по черевному боці ясніша. Середземноморський вид Ж. б. поширений в півд. Криму й на Кавказі (трапляється до висоти 2 000 м).

Жовтозілля (*Senecio* L.), багаторічні або однорічні рослини з родини кошичкоцвітих. На Україні бл. 20 видів, з них поширені: Ж. звичайне (*S. vulgaris* L.), Ж. весняне (*S. vernalis* W. K.) — ростуть на засмічених місцях, на полях і між кущами; Ж. лучне (*S. jacobaea* L.) — по степах, лісах, між кущами. Надземні частини Ж. звичайного і лучного містять алькалоїди, мають кровотамуючі властивості, і їх вживають на лікування в гінекологічній практиці.

Жовтушник (*Erysimum* L.), дворічні або однорічні рослини з родини хрестоцвітих. На Україні росте 15 видів. Ж. мають глюкозид еризимен, який діє на серце подібно до наперстянки. Найпоширеніші: Ж. сіруватий (*E. canescens* Roth.), росте по степах, на кам'янистих схилах; Ж. дрібноцвітий (*E. cheiranthoides* L.), росте по забур'янених місцях, полях, б. жител; обидва містять велику кількість глюкозидів і мають найбільшу фармакологічну активність.

Жолкевський Станислав (1547—1620), польс. гетьман і канцлер, ворог козащини; 1596—97 придушив повстання С. Наливайка і Г. Лободи та жорстоко розправився з козаками в таборі над Солоницею. Поліг у боротьбі з турками під Цецорою.

Жолкевські, польс. шляхетський рід герба Любич, відомий в укр. історії, зокрема: Микола Ж., воєвода белзький в

кін. 15 в.; його син Станислав, воєвода руський († 1588), і внук Станислав Ж. (див.).

Жоломія (жоломіга, жоломійка), укр. нар. духовий інструмент. (Див. ЕУ I, стор. 281).

Жоравки, новгородсіверський коз. рід. Найвидатніші з роду Лукіян Ж., полк. стародубський (1709—19); внук Лук'яна Іван Ж. був останнім ген. осавулом (1765—81).

Жоржина (*Dahlia* Cav.), багаторічна декоративна рослина з родини кошичкоцвітих від 30 см до 2 м висоти, родом з Мехіко; існує 15 видів Ж.; найбільше поширена *D. variabilis* Desf. На Україні здавна плекають по квітниках.

«Жорна», сатиричний журн., виходив у Львові 1933—34; ред. Р. Пашківський, ілюстратори Р. Чорний, Л. Сенишин.

Жостір, крушина терниста (*Rhamnus cathartica* L.), кущ або деревце з колючками до 4—5 м заввишки, з родини жостіруватих. Звичайно росте в гаях, між кущами на Поліссі, Лівобережному й Донському лісостепу, зрідка в ін. р-нах. Стиглий плоди-костянки вживають як легке проносне, з них добувають зелену фарбу, а нестиглими фарбують папір і шкіру на жовту фарбу. Кора дає брунатну й жовту фарбу. Використовують на міцні живоплоти.

Жоховський Кипріян († 1693), василіянин, закінчив студії в Римі; титулярний еп. вітебський, архiep. полоцький і одночасно помічник київ. митр. Г. Коленди (1671—74); після смерті останнього уніятський митр. у Києві (1674—93). Добився від короля Я. Собеського затвердження всіх прав і привілеїв уніятської церкви; сприяв церк. друкарству. Організував Люблинський собор 1680 і видав його матеріали п. н. „Colloquium Lublinense“; крім того проповіді, служебник й ін. Його заходами львівський і перемиський правос. єпископи перейшли на католицизм.

Жук Андрій (*1880), гром. і політ. діяч, публіцист і кооператор родом з Лубенщини. З 1901 чл. РУП-УСДРП, з 1906 чл. ЦК УСДРП, співр. партійних органів «Гасло», «Селянин» й ін., за що був кілька разів ув'язнений рос. владою. В кін. 1907 переїхав до Галичини, де (з 1909) був ред. кооп. журн. «Економіст» і «Самопоміч»; писав в соц.-дем. («Земля і Воля», «Праця») і в заг.-дем. органах («Діло», київ. «Рада»). 1914—18 один із заснов-

А. Жук

ників і чл. проводу «Союзу Визволення України», чл. Гол., а потім Заг. Укр. Ради у Відні (1914—16) і Центр. Управи УСС (1917—22). За укр. влади на дипломатичній службі при укр. посольстві у Відні і радник Мін-ва Закордонних Справ УНР. До Львова повернувся 1930 і керував статистичним бюро Ревізійного Союзу Укр. Кооператив (РСУК), був співред. видань вид. кооперативи «Хортиця» і ред. часопису «Кредитова Кооперація». З 1940 у Відні. Численні ст. в екон. і заг.-політ. пресі, окремі брошури на кооп., статистичні й екон. теми.

Жук Анна (*1882), уроджена Неделко, дружина Андрія Ж., чл. РУП, УСДРП, за рев. роботу була ув'язнена в Києві, з 1909 перебувала у Львові й Відні, де була 1922—27 рр. гол. Укр. Жін. Союзу.

Жук Борис (*1878), археолог і знавець нар. мистецтва; в 1920—30-их рр. викладач високих шкіл Києва, з 1938 проф. Київ. Театрального Ін-ту, заступник наук. дир. Музею Укр. Нар. Мистецтва; автор праць про укр. вишивки, тканини, кераміку; з 1943 на еміграції в Німеччині.

Жук Єлисавета (*1886), уроджена Блейвич, дружина Сергія Ж., гром. діячка, гол. орг-ції «Укр. Жіноче Коло» в Петербурзі 1917 р., в 1918 заступниця гол. Укр. Жін. Союзу в Києві. З 1943 р. на еміграції в Німеччині.

Жук Йосиф, еп., див. **Йосиф Жук**.

Жук Михайло (*1883), маляр, гравер і поет, учень школи М. Мурашка в Києві і Краківської Академії Мистецтв. Засновник і проф. Укр. Академії Мистецтв у Києві; з 1925 проф. Художнього Ін-ту в Одесі; перев. портрети (І. Франка, М. Коцюбинського, В. Модзалевського, П. Тичини); поезії й оп. в «ЛНВ», «Шляху» (1917—18); «Музагеті» (1919); зб. поезій «Співи землі».

Жук Олександр (*1907), композитор і педагог родом з Полтави. Твори: муз. комедія «Пошилися у дурні», симфонія, концерт для віолончелі з оркестром, камерні, фортепіанові та скрипкові твори, сольові та хоріві пісні.

А. Жук

М. Жук

Жук Семен (1893—1941), гром.-політ., осв. і кооп. діяч та публіцист на Волині; 1928—30 посол Варшавського союму від Крем'янецьчини, заступник гол. Укр. Радикальної Партії; 1930—33 політ. в'язень, згодом дир. Укр. Кооп. Банку в Почаєві; розстріляний більшовиками на поч. другої світової війни.

Жук Сергій (*1885), різьбар-імпресіоніст і письмен., родом з Полтавщини; портретні бюсти, фантастичні мініатюри; вірші, оп., рецензії й розвідки в різних журн. На еміграції в Німеччині.

Жуки, с. під Полтавою; в околицях Ж. 1658 гетьман Виговський розбив моск. прихильника полк. Пушкаря; 1709 перед Полтавською битвою в Ж. була гол. квартира швед. короля Карла XII.

Жуківський Іван (1810—84), гр.-кат. свящ., крилошанин, учитель Акад. гімназії (1848—52) у Львові, на «Соборі руських учених» у Львові 1848 р. запропонував «Проект правописи», обороняючи фонетичний правопис; «Собор» однак висловився за етимологічну *максимовичівку*.

Жуков Георгій (*1896), маршал, рос. сов. військ. і політ. діяч. Під час війни 1941—45 був начальником ген. штабу сов. армії, керував діями 1 й 2 укр. фронтів, прийняв капітуляцію німців у Берліні. 1946 знижений Сталіном до командувача Одеської Військ. Округи; по смерті Сталіна — мін. оборони, чл. президії ЦК КПСС. 1957 обвинувачений в спробах унезалежити армію від контролю партії й усунений з усіх керівних постів. Ж. — відомий як рос. шовініст-великодержавник.

Жуков Костянтин (1867—1940), архітект, проф. Харківського Художнього Ін-ту; побудував у стилі укр. модерну будинок художньої школи в Харкові (1913, нині Художній Ін-т) та школу у Вовчі.

Жуков Леонид (*1891), балетмайстер Моск. Великого Театру, періодично працював на Україні, ставлячи балети для Київ. Театру Опери й Балету. За постановку укр. танку «Гопак» (у співпраці з В. Верховинцем) відзначений на міжнар. фестивалі в Лондоні (1936).

Жукович Платон (1857—1919), церк. історик білор. роду, проф. Духовної Академії в Петербурзі, д. чл. НТШ з 1910, дослідник іст. церк. життя на Україні та участі в ньому укр. шляхти й козац-

С. Жук (1893—1941)

тва; праці «Сеймовая боротьба западно-руського православного дворянства с церковной уніей» (6 випусків 1901—10), «Жизнеописание митрополита Иосифа Вельямина Рутского» (1909) й ін.

Жуковський Андрій (1891—1951), адвокат і гром. діяч на Тернопільщині; сотник Січ. Стрільців; гол. Укр. Окружного Комітету в Тернополі (1942—44); помер в ЗДА.

Жуковський Антін (* 1904), лікар, студентський діяч у Кракові, згодом гром. діяч на Врідщині, на еміграції в Німеччині і з 1949 в ЗДА; з 1955 чл. Політ. Ради Укр. Конгресового Комітету, багато працює на відтинку зв'язків з амер. політ. колами й пресою.

Жуковський Аркадій (* 1922), інж., студентський діяч Центр. Союзу Укр. Студентства і т-ва «Зарево»; співред. і співавтор зб. «Буковина, її минуле і сучасне» (1956).

Жуковський Ворис (* 1925), драматичний актор, родом з Галичини; працює в театрі ім. І. Франка в Києві. Гол. ролі: Часник — «В степах України» (О. Корнійчука), Максим Кочубей («Не називаючи прізвищ» В. Минька) й ін.

Жуковський Василь (1783—1852), відомий рос. поет і перекладач Шіллера, Вюргера, Улянда, Байрона та ін., представник рос. літ. романтизму. Використовуючи свої впливи при царському дворі, допомагав викупити Шевченка з кріпацтва.

Жуковський Герман (* 1913), композитор, родом з Волині, учень Л. Ревуцького. Твори: опери «Марина» (лібретто за Шевченком), «Від усього серця» (була нагороджена, згодом засуджена), балет «Ростислава», концерт для фортепіано з оркестром, концерт для скрипки з оркестром, хори, музика до фільмів.

Жуковський Іван (* 1901), інж.-архітект, культ. і гром. діяч на Буковині, діяч Укр. Нац. Партії в Румунії; тепер гол. Т-ва Укр. Інженерів у ЗДА.

Жуковський Олександр (1884—1925), полк. Армії УНР, військ. і гром. діяч, видатний чл. УПСР («центрист»); чл. Укр. Центр. Ради та Ген. Військ. Комітету (1917), 1918 товариш військ. мін. й мін. праці, пізніше військ. мін. УНР. На поч. 1919 командир Окремого кордонного корпусу і начальник залоги в Кам'янці Подільському.

Жуляни (III—II), с. під Києвом (з півд. зах.); восени 1918 бої Січових Стрільців з гетьманськими відділами; 29. 8. 1919 — бій військ УНР і УГА з большевиками перед здобуттям Києва.

Жупа, назва копалень соли та солеварень в середньовічній Польщі; *х управителі т. зв. «жупники» були королівськими урядовцями. На укр. землях

існували Ж. в Самборі, Перемишлі й Сяноці.

Ж. — також адміністративно-територіальна одиниця у півд. слов'ян. Звідси слов. назва утор. комітатів (*vápnegye*) — жупи і їх начальників — жупани. Українці в Угорщині до 1919 жили на території таких жуп: Спиш, Земплин, Шаріш, Уж, Берег, Угоча, Мараморощ та розкинені в меншості по ін. жупах. Чехо-словацький уряд зберіг до 1927 на Закарпатті і Словаччині адміністративно-територіальний поділ на жупи.

Жупінас Дмитро (* 1892), підполк. Армії УНР, командир 1 Одеського, 24 Запор. ім. гетьмана Сагайдачного піхотних полків, Збірного кінно-запор. полку в Зимовому поході та 2 кінного полку Окремої кінної дивізії; з 1952 в ЗДА.

Журавель звичайний (*Grus grus* L. синонім *Megalornis grus* L.), гніздовий перелітний птах з ряду журавлиних; довж. тіла самця 1,2 м, самиці менша, вага 4—7 кг, розмах крил до 2,3 м; життя зв'язане з озерними, болотистими, річковими місцевостями. Ж. з. поширений в ліс., рідше в лісостеп. смугах України; ізольовані колонії на Сіваші й Присівашші; не гніздиться в Криму. Відлітає у серпні-вересні, прилітає в березні-квітні. В степах, рідше в лісостепу, раніше був поширений менший від Ж. з. журавель степ. (*Anthropoides virgo* L.), тепер вже дуже рідкий; зустрічається невеликими групами в р-ні Кіркінитської затоки, Сівашу та Керчинського півострова.

Журавель Андрій (* 1892), лікар, 1918 чл. Укр. санітарної комісії в Берліні, в 1930-их рр. доц. Укр. Туберкульозного Ін-ту в Харкові. Заарештований 1938, дальша доля невідома.

Журавець (*Ceranium* L.), однорічні або багаторічні рослини з родини журавцеватих, на Україні бл. 20 видів. З них найбільш поширені: Ж. кривавий (*C. sanguineum* L.), Ж. лучний (*C. pratense* L.) і Ж. болотний (*C. palustre* L.), ростуть по луках і між кущами. Коріння Ж. кривавого мають в собі 18% гарбувальних речовин, Ж. болотного — 19—44%, тому їх вживали на шкіряних зав. Деякі види — декоративні.

Журавина, або журавлині ягоди (*Oxycoccus quadripetalus* Gilib. — *Vaccinium Oxycoccus* L.), рослина з родини вересуватих, приземний повзучий півкущик до 60 см завдовжки, з рожевими квітками й червоними ягодами, їстівними аж після заморозків; росте на болотах і в горах. Ягоди містять вітаміни С, мають протискорбутові властивості. Ягоди й сік використовують в харч. пром-сті та в медицині як охолоджуючий напій при гарячкових захворюваннях.

Журавлівка, с. б. Вапнярки на сх. Поділля. 26. 12. 1919 успішний бій 3 Залізної дивізії із 45 больш. дивізією на відтинку Верbove—Ж., що закінчився відкиненням большевиків на Тульчин.

Журавно (IV—5), до другої світової війни м-ко, нині с. на правому березі Дністра, поблизу гирла р. Свiчi; р. ц. Дрогобицької обл., в околицях видобуток природного горючого газу; 1676 р. битва поль. короля Яна Собеського з турками і укладення прелімінарного мирного договору. 17. 10. 1676 р. Журавнинська угода, яка полегшила на користь Польщі тяжкі умови *Бучацького миру*.

Журавський Дмитро (1810—56), видатний економіст і статистик, керівник статистичного відділу Комісії для опису губернь Київ. шкільної округи. Ж. розробив для цього плян (1851) і провадив досліди в галузі статистики населення. Гол. праця Ж. «Статистическое описание Киевской губернии» (I—III, 1852) належить до перших цінних монографій екон.-статистичного дослідження окремих укр. земель. Теоретично-методичне значення має праця Ж. «Об источниках и употреблении статистических сведений» (1846, 2 вид. 1946); з ін. праць Ж. — «О кредитных сделках в Киевской губернии» (1856). В госп. політиці Ж. критикував кріпосницькі відносини і відстоював ліберальні погляди.

Журавський Дмитро (1821—91), вчений інж. укр. роду з Курщини; закінчив Ніженський Ліцей і Ін-т Корпусу Інженерів Шляхів у Петербурзі, де й працював усе життя; був діяльним чл. Укр. Громади. Проектував і збудував ряд важливих мостів, залізниць і військ. споруд; спеціаліст з опору металів.

Жураківський Геннадій (* 1894), педагог, на поч. 1930-их рр. викладач Київ. Ін-ту Нар. Освіти і співр. Н.-Д. Катедри Педології при ВУАН; праці з іст. освіти на Україні й з методики навчання.

Жураковська де Сас Євгенія Ольга († 1915), укр.-нім. поетка родом з Буковини; посмертна зб. поезій „Gedichte“ (1915).

Жураковський Василь († 1730), ген. осавул (1710—24), керував (разом з ген. бунчужним Яковом Лизогубом) Гетьманщиною (1723—24), обстоював автономію України, за що був ув'язнений у Петербурзі (1724), а потім кілька років жив там і в Москві на заслання.

Жураковський Іродіон († 1736), архимандрит Межигірського монастиря (1709—22), еп. чернігівський (1722—33); відомий оборонець православ'я.

Жураковські, шляхетсько-старшинський рід на Лівобережжі: Михайло Ж., сотник сосницький (1649); його син Яків

Ж. († 1704), полк. ніженський (1678—85). З синів Якова Ж. — Лук'ян Ж., полк. ніженський (1708—18) і Василь Ж. (див.). Внук Лук'яна Андрій Ж. був останнім ніженським полк. (1774—82). До цього роду належав Іродіон Ж. (див.).

Журахович Семен (* 1907), сов. журналіст і письмен., співр. «Радянської України»; репортажі, нариси, оповідання на актуальні сов. теми, в офіц. дусі повість «До них іде весна» (1952) й ін.

Жураховський Данило, театральний антрепренер на Україні в сер. 19 в.; їздив з своєю трупкою по Лівобережжю, Півд. Україні, Криму і Кубані, мандруючи й по ярмарках та виставляючи усі відомі на той час укр. п'єси.

Журба Галина, псевд. Нивинської, нар. Домбровської (* 1888), письмен., родом з Поділля; перша зб. оповідань «3 життя» (1909). 1910—14 співр. «Укр. Хати» (оп. «Коняка», «Похід життя», «Пісня на одній струні», цикл «Цвітучий сад», «Сильветки на тлі неба»). Окремі кн.: «Похід життя» (1919), сценічний етюд «Маланка» (1921), повісті «Зорі світ заповідають» (1933), «Революція йде» (1937), «Доктор Качіоні» (1943) й ін. Мемуарна повість «Далекий світ» (1955). Тепер в ЗДА.

Г. Журба

Журлива (псевд. Котової) Олена (* 1898), поетка; поезії в «ЛНВ», «Укр. Хаті», пізніше в «Червоному Прапорі», «Червоному Шляху», «Глобусі» тощо. Тепер пише в сов. дусі; зб. «Металом горно» (1926), «Багряний світ» (1930); крит. ст., переклади Л. Українки і В. Стефаника на рос. мову.

Журман Ілля († 1783), ген. суддя (1756—82), був послом гетьмана К. Розумовського до Петербургу (1750, 1751); губернатор новгородсіверського намісництва (1782—83).

«Журнал бібліотекознавства та бібліографії», періодичне вид. Всенародної Бібліотеки України, виходив у Києві в 1927—29 рр.

Журналістика, див. Преса.

Жученко Михайло (1840—80), адвокат, гром. діяч на Слобожанщині; один із

О. Журлива

засновників і добродіїв НТШ у Львові; гол. ради адвокатів у Харкові.

Жученко Федір, полтавський полк.

1659—91 (з перервами), прихильник Юрія Хмельницького; противник І. Мазели, тестя В. Кочубея та І. Іскри.

3

Забава, здавна на Україні відбувалися під час певних обрядів і двобоїв. Про такі обрядові З. часто згадують давні укр. пам'ятки. Поширеними З. були іг-

Народні ігрища (з Кенігсберзького літопису) рища, жін. хороводи, розваги, зв'язані з родинним життям, особливо з весіллям. Розповсюджені були З., сполучені з Різдвом, Новим Роком, масницею, Великоднем, з святами Івана Купала, св. Андрія й ін. Відомі також парубочі гри й змагання, зв'язані з нар. спортом. Надзвичайно різноманітні гри та З. дітей.

Забашта Любов (1918), поетка родом з Прилуки; попри поезію в офіц. сов. дусі, приділяє багато уваги інтимній ліриці. Зб. поезій «Нові береги» (1950), «Щоб мовчали гармати» (1952), «Калиновий кетяг» (1956) й ін.

Забелін Іван (1820—1908), відомий рос. історик і археолог, почесний чл. Рос. Академії Наук, автор «Истории русской жизни с древнейших времен». На Україні досліджував скитську могилу Чортотлик на дол. Дніпрі (1863) й грецьку могилу Велика Влизниця на Тамані (1864); «Чертомлицкая могила. Древности Геродотовой Скифии» (2 тт., 1865—72).

Забіла Віктор (1808—69), пост-ро-

В. Забіла

мантик, родом з Борзенщини; літ. діяльність почав у 1830-их рр., друкувався в альманасі «Ластівка» (1841). Зб. ліричних поезій З. «Пісні крізь сльози» видав (1906) І. Франко. Малооригінальна поезія З. з мотивами смутку не мала помітного значення, хоч його пісні «Гуде вітер вельми в полі» і «Не щечечи, соловейку», покладені на музику М. Глінкою, набули великої популярності.

Забіла Надія (1868—1913), дружина М. Врубеля, солістка опер у Кисві, Харкові й Тифлісі, кольоратурне сопрано; Мікаеля («Кармен»), Олімпія («Казки Гофмана»), царівна Лебідь («Казка про царя Салтана»), Волхова («Садко»), Снігуронька (в одноіменній опері) й ін.

Забіла Наталя (*1903), поетка, родом з Петербургу, друкуватися почала 1924.

Перші поезії З. писані під впливом модернізму, якого вона пізніше під сов. політ. тиском мусіла позбутися. Зб. поезій «Далекий край» (1927), «Соняшні релі» (1928), «Будівниче» (1930), «В дні тривоги» (1945), «Промені» (1951) та ін. З 1930-их рр. З. пише перев. для дітей (вибрані твори для дітей «Під ясным сонцем», 1949); переклад «Слова о полку Ігореві» на сучасну мову.

Н. Забіла

Забіла Петро (1580—1689), родоначальник роду З. (див.), держ. діяч другої пол. 17 в.; 1648 р. перейшов на бік Хмельницького й став полк. борзенським (1649, 1654—55). 1654 і 1655 рр. їздив до Москви як посланець І. Золотаренка. Прихильник І. Виговського (1659), ген. суддя (1663—69) за І. Брюховецького, з яким 1665 р. їздив до Москви. За Д. Многогрішного дістав уряд ген. обозного (1669—87). 1672 очолив змову проти гетьмана, маючи на думці захопити булаву, яка, однак, дісталася І. Самойловичу.

Забіла Степан, син Петра З., посол І. Самойловича до Москви (1672), учасник чигиринських і кримських походів, ген. хорунжий (1678—83), полк. ніженський (1687—94).

Забіли, шляхетсько-старшинський рід на Чернігівщині, що походить від ген. обозного Петра З. (див.), нащадки якого посідали визначне місце в укр. політ. й культ. житті 17—19 вв. Найвизначніші з них: Степан З. (див.); Василь З., брат Степана, ген. хорунжий (1690); Михайло З., внук Петра, ген. суддя (1729—39). До цього роду належали поет Віктор З. (див.) і різьбар Пармен Забіло.

Забілло Катерина (1900—43), уроджена Бабиц, дружина сотн. Миколи З.; під час визвольних змагань 1917—18 рр. бунчужна полку кінноти Армії УНР; померла на еміграції в Царгороді.

Забілло Микола, сотн. армії УНР, на еміграції гром. діяч в Царгороді (Туреччина).

Забіло Пармен (1830—90), скульптор, закінчив Академію Мистецтв у Петербурзі (1857); перев. портретні бюсти; м. ін. мармурове погруддя Шевченка в Чернігові, Гоголя в Ніжені й ін.

Заблоцький-Десятівський Андрій (1807—81), економіст родом з Чернігівщини, госп. і осв. діяч в Росії; працював в мін-ві держ. маєтків за часів графа П. Кисельова; ворог кріпацтва. Праці: «О крепостном состоянии» (1841), «Финансовое управление и финансы Пруссии» (2 тт., 1871), «Граф П. Д. Киселев и его время» (4 тт., 1882) й ін.

Заблоцький-Десятівський Михайло (1805—58), рос. статистик і економіст укр. роду, брат Андрія; ред. одного з перших вид. Рос. Геогр. Т-ва «Сборник статистических сведений о России» (1851), автор праці «Исторические исследования о ценностях в древней России» (1854) й ін.

Заблоцький-Десятівський Павло (1804—72), брат Андрія й Михайла, проф. Мед.-Хірургічної Академії в Петербурзі.

Заблудів, м-ко на півн. Підляшші, на півд. сх. від Білостоку в Польщі, положене на білорус.-укр.-поль. пограниччі. 1567—68 на кошти гетьмана Григорія Ходкевича була заснована в З. друкарня, в якій І. Федорович і П. Мстиславець видрукували *Заблудівське євангеліє* 1568—69 та Псалтир із Часословом 1570.

Заблудівське євангеліє («Книга зовома сууагеліє учительное»), перше друковане *учительне євангеліє* (збір інтерпретацій і повчань на літургійні євангельські читання), надруковане (1568—69) І. Федоровичем та П. Мстиславцем на доручення Г. Ходкевича, гетьмана В. Князівства Лит., у Заблудівській друкарні. Всупереч традиції використовувати нар. мову в учительних євангеліях і ба-

жанню Г. Ходкевича «переложити на просту молву», надруковане тодішньою ц.-слов. мовою.

Заголовок Заблудівського євангелія

«Забой», літ. орг-ція Донбасу, утворена 1925. Спочатку до «З.» входили перев. рос. письм. на чолі з критиком О. Селівановським. З розвитком українізації «З.» поповнювався укр. письм., тим часом як рос. почасті вибули з Донбасу (О. Селівановський, Б. Горбатов), і провід орг-ції перейшов до рук українців. Користуючись підтримкою М. Скрипника, «З.» українізувався і намагався утримувати свою незалежність, хоч під тиском ЦК КП(б)У з 1927 р. мусів підпорядкуватися ВУСПП. З створенням Спілки Радянських Письменників України (СРПУ) 1932 р. «З.» перестав існувати, перетворившись на донецьку філію цієї орг-ції. До «З.» входили І. Ле, Г. Баглюк, В. Гайворонський, К. Герасименко, Б. Павлівський, В. Іванів-Краматорський, М. Рудь, А. Триліський, М. Соболенко, Б. Семенів, П. Чебалін, Д. Ткач й ін. З поч. наступу на укр. культуру у 1930-их рр., що особливо гостро здійснювався на Донбасі, більшість кол. членів «З.» були розстріляні (Б. Павлівський, Г. Баглюк) або заарештовані й заслані (В. Іванів-Краматорський, М. Соболенко, Ф. Ковалевський, Ю. Западінський, І. Ткаченко й ін.). Літ. орган — журн. «Забой». В. Гай

«Забой», літ. журн. донецьких письм., заснований 1922 при газ. «Кочегарка» (Артемівське), спочатку рос. мовою, в сер. 1920-их рр. українізований, з 1925 орган літ. орг-ції цієї ж назви (див.); ред. Г. Баглюк. 1932 перейменований на «Літературний Донбас».

Заболотів (V—6), с. м. т. над р. Прут на Покутті; р. ц. Станиславівської обл., 4500 меш. (1931); тютюново-ферментаційний завод.

Заболотний Володимир (* 1898), архітект, д. чл. і президент Академії Архітектури УРСР (з 1945 р.), д. чл. Академії Архітектури СРСР; закінчив Київ.

Художній Ін-т (учень В. Кричевського) (1928), проектував і побудував 1929—33 багато міст і роб. осель на Донбасі й Криворіжжі; палац піонерів (1935—37) і будинок Верховної Ради УРСР (1936—39) у Києві, житлові будинки у Дніпропетровському й ін.; у працях, що відзначаються монументальністю і ясністю композиції, використовує зразки нар. будівництва та укр. декоративно-орнаментальні мотиви.

В. Заболотний

Заболотний Данило (1866—1929), визначний мікробіолог і епідеміолог родом з Поділля, закінчив природничий фак. Одеського і мед. фак. Київського Ун-ту, до 1897 працював у Києві, в 1898—1919 рр. в Петербурзі як проф. Жін. Мед. Ін-ту і Військ.-Мед. Академії; з 1919 знову на Україні — в Одесі й Києві, з 1922 д. чл. ВУАН, її през. (1928—29), д. чл. АН СРСР, засновник Ін-ту Мікробіології та Епідеміології (нині Ін-т АН УРСР носить його ім'я). 1897—99 З. брав участь в експедиціях для вивчення чуми в Індії, Арабії, Китаї, Монголії, Персії, а в 1910—17 сам керував експедиціями в Одесі, Манджурії, Туркестані, на Уралі й Донщині. З. є автором близько 100 праць, в основному присвячених вивченню чуми, холери й сифілісу. Світове значення має його дослідження чуми; він перший виявив роллю польових гризунів у поширенні чуми. З. працював над етіологією і патогенезом сифілісу, зокрема вивчив його збудника «бліду спірохету». З. кілька разів керував боротьбою з чумою, холерою й висипним тифом в Росії й на Україні; його наук. і орг. робота спричинилася до ліквідації цих епідемій. Гол. праці: «Чума. Епідеміология, патогенез и профилактика» (1907), «Сифилис, его патогенез и этиология» (1909), підручники «Общая бактериология» (1909), «Основы эпидемиологии» (1927) та укр. мовою «Мікробіологія». АН УРСР видала вибрані праці З.

Д. Заболотний

З. «Избранные труды»: 1 т. «Чума», (1956) і 2 т. «Холера» (1957). С. Чоботарка (Крижопільського р-ну Вінницької обл.), де вродився і похований З., носить те-

пер назву Заболотне, а з його садиби створено меморіальний музей.

Заболоття (II—5), с. в півд.-зах. частині Волинського Полісся, р. ц. Волинської обл.

Заболотці (III—5), с. над джерелом р. Стир; р. ц. Львівської обл.

Забори, див. Дніпрові пороги й забори.

Заборовський Рафаїл († 1747), правос. архиеп. київський (з 1731), з 1743 митр., чл. Рос. Синоду (з 1723), одноступень архиеп. Т. Прокоповича. З. сприяв нівеляційним заходам рос. уряду в укр. Церкві; працював над піднесенням наук. рівня і матеріального стану Київ. Духовної Академії. За З. були збудовані лаврська дзвіниця (1736—45), дзвіниця Софійського собору, бароккова брама З. (див.) й ін.

Р. Заборовський

Заборовський (Zaborowski) Тимон (1799—1828), поль. поет родом з Галичини, представник «укр. школи» в поль. літературі; поезії і драматичні твори про минуле України: «Dumy Podolskie z czasów rapanowania tureckiego» (посмертне вид. 1830) й ін.

Заборовського брама, парадна в'їздова

брама до подвір'я митрополичого будинку, збудована на кошти митр. Рафаїла Заборовського в цегляних мурах, які 1746 р. виводили навколо собору св. Софії в Києві. З. б. багато прикрашена орнаментом, збудована, можливо, архітектором Г. Шеделем, вважається зразком найдосконалішого й найпишнішого укр. бароккового стилю. Реставрована 1946—48.

Брама Заборовського

Заборола, оборонні споруди на валах городищ княжої доби з паль, густо товбаних в землю, пізніше з дерев'яних зрубів, наповнених землею й камінням та пообкидуваних землею (Білгородка б. Києва).

Заборода-Костюк Оксана (* 1923), акторка, з 1950 р. режисер Київ. театру юного глядача. Пости: «Комсомольська лінія», «Суворовці», «Сторінка життя», «Ії друзі», «Віла троянда», «Вій, вітерець», «Пастушка» й ін.

Забужжя, Забузька Русь, Забузька Україна, інколи назва З. вживається на означення укр. земель на лівому березі р. Буга — Холмищини й Підляшшя.

Забузький район, р-н в півн.-зах. частині Львівської обл. з містами Белз (р. ц.) і Угнів, створений 1951 на території, одержаній від Польщі в обмін за територію з м. Устрики Долішні й Лютовиська, в сточищі гор. Сяну (сов.-польс. договір з 15. 2. 1951).

Забузький Семен, коз. старшина, прихильник Польщі, 1649 призначений польс. королем на «старшого над військом Запорозьким», замість гетьмана Б. Хмельницького. Після Зборівської угоди З. залишився при польс. війську. Про дальшу його долю відомостей немає.

Завадзький (Zawadzki) Олександр (1798—1868), польс. природознавець першої пол. 19 в., деякий час викладач Львівського Ун-ту; праці з ботаніки й зоології Галичини та Буковини.

Завадинці, с. Смотрицького р-ну Хмельницької обл.; старовинне поселення з пам'ятками від неолітичної до княжої доби.

Завадович Роман (псевд. Роляник) (* 1903), дитячий письмен.-педагог, співр. дитячих журн. у Львові й на еміграції; з 1953 гол. Об'єднання Працівників Дитячої Літератури ім. Л. Глібова в ЗДА; автор віршів, прозових і сценічних творів та статей на теми літератури для дітей і молоді.

Завадовський Євстахій, дереворитник, один з перших визначних барокових граверів 80-их рр. 17 в.; працював у Києві і Львові; дереворити З. в львівському «Апостолі» (1696), «Октоїху» (1686 і 1715), «Служебнику» (1712), в «Акафістах» Києво-Печерської Лаври (1693) й ін.

Завадовський Петро (1738—1812), син Василя, вихованець Київ. Академії, секретар Малорос. Колегії (1767), з 1774 на рос. держ. службі, секретар і фаворит Катерини II. З. одержав титул графа й великі маєтності на Україні та Білорусі; виконував ряд держ. функцій, м. ін. був сенатором, мін освіти (1802—10), гол. департаменту законів Держ. Ради (1810). З. відіграв визначну роль у відкритті Харківського Ун-ту (1805) і ряду ін. учбових закладів на Україні.

Завадовські, укр. шляхетсько-старшинський рід на Чернігівщині. Яків З.

був «дворянином» гетьмана Самойловича й стародубським полковим суддею (1703—05) та наказним полк. (1693, 1703—04). Син Якова Василь і внук Василь, учасник польс. і тур. походів 1730-их рр., були бунчуковими товаришами. З синів останнього, які згодом дістали графський титул, відомі Петро (див.), рос. держ. діяч, і Яків, останній полк. стародубський (1778—82) і новгородсіверський губернатор (1794).

Завадська Валентина (* 1886), педагог і жін. діячка, до 1920 в Києві, згодом у Львові і Варшаві; тепер у Канаді.

Завадський Михайло (1828—1888), укр. композитор польс. походження; автор бл. 500 творів для фортепіяна (м. ін. «Укр. шумки», «Шумки й думки») і сольових пісень.

Завадський Сергій (1871—1943), правник і суд. діяч з польс.-укр. роду на Поділлі; товариш обер-прокурора Сенату в Росії, за гетьманату чл. Держ. Сенату, держ. секретар і чл. Колегії Верховних Правителів Держави (закон 1. 8. 1918); на еміграції в Празі працював в рос. наук. установах, виступаючи проти укр. «сепаратизму».

Заваликут Іван (* 1885), адвокат, громад.-політ. діяч спершу Тернопільщини, згодом на Коломийщині; посол від УНДО до польс. сейму в 1928—38; нині в ЗДА.

Завалів, с. над р. Золотою Липою на зах. Поділлі, Підгаєцького р-ну Тернопільської обл.; руїни василянського монастиря і замка з 16 в., відомого з оборони проти турків; у серпні 1915 р. р-н прориву рос. фронту австр. відділами і УСС.

Заварихин Василь (1896—1948), хореограф, учень А. Дункан; з 1921 на еміграції; виступав в багатьох операх Європи і мав власну студію класичного балету. Балетні праці на укр. теми «Коз. діти», «Дніпрові діти», «Ревуха», «Мазепіяда», «Карп. Україна» та ін. Помер у Мюнхені.

Заварихина-Інджілова Анна (* 1899), дружина Василя З., балерина; вчилася в хореографічній школі в Петербурзі (1907—16), згодом у Парижі; виступала в різних містах Європи. З 1950 в Торонто (Канада) веде балетну школу «Аполлон».

Завихост (Zawichost), м. в Польщі над Вислою б. Сандомира. В З. 1205 р. загинув Роман Мстиславич, кн. гал. і волинський у битві з польс. князями Лешком Білим і Конрадом Мазовецьким.

Р. Завадович

В. Заварихин

Завісна Олена (†1654), дружина сотника З., відзначилася при героїчній обороні м. Буші на Поділлі за Хмельницького (1654); після смерті свого чоловіка З. перебрала провід над оборонцями перед переважаючими польс. силами, а коли не було змоги боронитися, висадила в повітря замок з мешканцями.

Завітневич Василь (*1899), мовознавець і правник, проф. Київ. Пед. Ін-ту, співр. Комісії звичаєвого права ВУАН. Видав документи про життя А. Тесленка (1940), автор граматики укр. мови для сер. шкіл і ряду літературознавчих статей. Тепер в ЗДА — правос. церк. діяч і дир. Наук-Богословського Ін-ту.

Б. Завітневич

Завітневич Володимир (1853—1927), історик і археолог білор. роду, проф. Київ. Духовної Академії, 1918 чл. Наук. Комітету при мін-ві віроісповідань Укр. Держави. Праці про «Палінодію» З. Копистенського (1883), про кн. Святослава й Володимира В., зокрема: «Владимир Святой как политический деятель» (1890); З. збирав слов. та скитську старовину і досліджував могили («К вопросу о выработке критерия для классификации курганов по типам», 1890).

Загадка, короткий алегоричний опис якоїсь речі чи явища, що треба розгадати. З. зформульована стислою, образною мовою. Найчастіше образи укр. З. тісно пов'язані з хліборобським побутом. (Див. ЕУ I, стор. 271—72)

Загаєвич Микола (1889—1918), чотар УСС, сотн. Армії УНР, один з організаторів гал. полку Січ. Стрільців у Києві; поляг у бою під Мотовилівкою в протигетьманському повстанні.

Загаєцький монастир, Святоіванський, кол. чоловічий монастир в с. Загайці б. Крем'янця на Волині, заснований 1636 р.; спочатку правос., в 1714—94 рр. — уніатський; у 18 в. школа філософії для ченців василіян, в 1774—94 рр. — також риторики. В З. м. була збережена цінна бібліотека й архів з матеріалами з 16—18 вв.

Загайкевич Богдан (*1887), брат Володимира, учитель гімназії; гром. і осв. діяч, довголітній гол. т-ва «Боян» та дир. музею «Стривігор» в Перемишлі; популярні іст. розвідки і ст.; нині в ЗДА.

Загайкевич Володимир (1876—1949), адвокат, гром.-політ. діяч; гол. ряду культ. і госп. установ у Перемишлі, 1912

—18 посол до австр. парламенту, 1918 чл. УНРади ЗУНР, опісля ув'язнений поляками. 1928—35 посол до польс. сойму від УНДО, 1928—30 його віцемаршал і гол. укр. соймового клубу. Під Польщею З. виступав як оборонець в багатьох політ. процесах; писав ст. на політ. й правничі теми. 1939—44 віцепрез. Апеляційного Суду в Кракові. Помер на еміграції в Баварії.

«Загальна Бібліотека», див. «Українська Накладня».

В. Загайкевич

«Загальна Книгозбірня», в-во Д. Николишина в Коломиї 1914—33; в «З. К.» вийшло кількадесят книжок, перев. Д. Николишина, У. Кравченко, Т. Шевченка й переклади з Платона, Овідія, Демостена, Цицерона й ін.

Загальна Українська Безпартійна Демократична Організація (також Всеукр. Заг. Орг-ція), нелегальна гром.-культ. орг-ція, заснована в Києві 1897 з ініціативи О. Кониського; об'єднувала укр. діячів з київської Старої Громади, чл. «Братства Тарасівців», полтавської, чернігівської, одеської та петербурзької громад і окремих осіб з ін. міст. В 1900 р. нараховувала бл. 150 чл.; з 1901 стала спілкою автономних громад і, крім культурницької, прийняла також політ. програму (нац. автономія України, федеративна перебудова Росії); в 1904 З.У.Б.Д.О. перетворилася на Укр. Дем. Партію, об'єднавшись згодом з Укр. Радикальною Партією, прийняла назву Укр. Дем. Радикальної Партії. 1908 партія влилася в безпартійну орг-цію ТУП (Т-во Укр. Поступовців), що проіснувала до революції 1917.

З.У.Б.Д.О. вела перев. вид. діяльність, ініціювала в-во «Віс», утримувала книгарню «КСт.», стимулювала кооп. рух тощо. Заходами З.У.Б.Д.О. 1903 р. проведено ювілей І. Котляревського в Полтаві. Гол. діячі: В. Антонович, П. Житецький, М. Лисенко, М. Комаров, І. Шраг, Є. Чикаленко, М. Грушевський, Б. Грінченко, І. Стешенко, Є. Тимченко, М. Кононенко, О. Черняхівський, О. Бородай, С. Єфремов, М. Міхновський, О. Русов й ін.

Література: Єфремов С. З гром. життя на Україні. К. 1909; Чикаленко Є. Спогади 1861—1907. Нью-Йорк 1955.

Загальна Українська Рада у Відні, заг.-укр. політ. орг-ція, що постала 5. 5. 1915 у Відні як розширення гал. Гол. Укр. Ради на всі укр. землі. З.У.Р. мала бути репрезентацією всього укр. народу

під час війни, а тим самим також найвищим і єдиним укр. представництвом в межах Австро-Угорщини. До складу З.У.Р. входили з Галичини — 14 делегатів з Нац. Дем. Партії, 6 з радикальної, 1 соц.-дем.; з Буковини — 5 нац. демократів, 1 соц.-демократ, 1 з Укр. Нар. Партії; з підрос. України 3 делегати від Союзу Визволення України; разом 34 члени. Персональний склад членів часто мінявся. Програма З.У.Р.: щодо укр. земель під рос. пануванням — самостійна укр. держава, щодо укр. земель Австро-

Загальна Укр. Рада в Відні. Зліва направо сидять: Т. Драчинський, В. Вачинський, М. Ганкевич, М. Василько, К. Левицький, Є. Петрушевич, Л. Вачинський, Є. Олесницький, В. Панейко. Стоять: І. Боберський, В. Дорошенко, Ю. Вачинський, О. Скоропис-Йолтуховський, В. Темницький, М. Лагодинський, О. Назарук, І. Макух, Л. Левицький, К. Трильовський, І. Семака, С. Голубович, В. Ясеницький, Я. Весоловський, О. Попович, С. Баран, С. Онишкевич

Угорщини — територіально-нац. автономія і об'єднання укр. земель в один автономний край. Провід в З.У.Р. належав президії, до якої входили: К. Левицький — гол., М. Василько, Л. Вачинський (згодом Я. Весоловський), М. Ганкевич (пізніше В. Темницький) — заступники гол., О. Скоропис-Йолтуховський (згодом М. Меленевський) — уповноважений Союзу Визволення України, секретар В. Темницький. По проголошенню цісарського маніфесту з 4. 11. 1916 про створення поль. королівства та відокремлення й широку автономію з поль. перевагою Галичини в складі Австро-Угорської держави становище З.У.Р. захиталося й політ. провід укр. життя в Австрії перейшов до укр. парламентарної репрезентації.

Загальне обов'язкове навчання, див. Обов'язкове загальне навчання.

Загальний Український Комітет, політ. репрезентація амер. українців у складі 22 осіб, створена на Першому укр. соймі в Нью-Йорку 30—31. 10. 1915, на якому були представлені понад 450 т-в. Політ. програма З.У.К. — боротьба за створення незалежної укр. держави як дальша мета, в існуючій ситуації — підтримка вимог автономії для українців в Австро-Угорщині й Росії. Згодом З.У.К. прийняв назву Укр. Федерації в Злучених Державах, яка проіснувала до 1918 р.

Загаров (Фессінг) Олександр (1877—1941), визначний актор, режисер і педа-

гог родом з Слизаветграду, закінчив Муз.-Драматичне Училище Моск. Філармонічного Т-ва (учень В. Немировича-Данченка), 1898—1904 актор Моск. Художнього Театру, згодом актор і режисер провінційних рос. театрів, з 1910 у Москві й Петербурзі, з 1918 режисер Першого Держ. Укр. Драматичного Театру в Києві, далі Театру ім. Шевченка, викладач Муз.-Драматичного Ін-ту ім. М. Лисенка; 1921 переїхав до Львова, де став режисером театру «Укр. Бесіди»,

О. Загаров

в якому працював до 1927, здійснюючи свою програму психологічно-літ. театру. Театр З. в Галичині мав переломове значення. Брак коштів на утримання театру змусив З. переїхати на Закарпаття, звідки він повернувся 1928 р. до Харкова, де працював в Червонозаводському Театрі, згодом в укр. театрі «Жовтень» у Ленінграді. Політ. переслідуваний, З. повернувся на рос. сцену Москви, Хабаровська, Владивостоку, Коврова. Гол. постанови З.: «Гріх» (Винниченка), «Візник Геншель» (Гавітмана), «Примари», «Гедда Габлер», «Нора» (Ібсена), «Батько» (Стрінберга), «Тартюф» (Мольєра), «Мірандоліна» (Гольдони), «Отелло» (Шекспіра) й ін. З. приніс на укр. сцену течію модерного реально-психологічного театру. Погляди З. на театр висловлені в його кн. «Мистецтво актора» (1920).

Загати, див. Греблі.

Загвойський Йосип, співак і вчитель церк. співу 17 в.; 1656 привезений з Києво-Печерської Лаври до Москви для керування хоровим співом.

Загін, військ. частина, сер. між куренем і полком, складена з різних родів зброї; може бути зформована тільки для визначених бойових операцій або як постійна адміністративно-оперативна одиниця. Під час укр. визвольних змагань загонами називалися часто більш або менш численні повстанські відділи. В укр. регулярній армії існували якийсь час військ. частини з назвою З.; напр., Окремий Запор. загін (див. Запор. корпус), Окремий загін Січ. Стрільців (див. Січ. Стрільці), Коз. загін ім. Гонти, 16 піхотний загін полк. М. Шаповала і Загін полк. Шандрука (див. Третя залізна стрілецька дивізія).

Загірний Николай, псевд. о. Качали Степана.

Загірня Марія, псевд. М. Грінченко.

Загір'я, с. на півдн. від м. Василькова

на Київщині; 28. 8. 1919 наступ большевиків на Самбірську (8) бригаду УГА на лінії З.—Глеваха, відбитий Сокальською (5) бригадою УГА.

Загориння, інколи вживана назва найбільше заболоченої частини Полісся, положеної на сх. від р. Горині, обабіч рік Льви, Ствиги й Уборті.

Загоровський Василь († 1577, за ін. даними 1580), брацлавський каштелян; під час тат. нападу потрапив у неволю (1576), де 1577 написав «Завіщання», зокрема щодо виховання своїх дітей — цікава культ.-іст. пам'ятка. Помер у неволі.

Загоровський Євген (* 1885), син Олександра, проф. Одеського Ун-ту, дослідник іст. чужоземної колонізації та адміністрації Півд. України другої пол. 18 в. Гол. праці: «Славянская колонизация Новороссийского края» (1910), «Организация управления Новороссии при Потемкине в 1774—91 годах» (1913) й ін.

Загоровський Микола, капітан рос. армії, склав «Топографическое описание Харьковского наместничества» (1787).

Загоровський Микола (1893—1934), гідробіолог, в 1930-их рр. проф. Одеського Ін-ту Нар. Освіти й Ін-ту Нар. Госп-ва; один з піонерів по вивченню біоценозів Чорного м.

Загоровський Олександр (1850—1919), історик права, проф. Харківського й Одеського Ун-тів; найважливіші праці: «Исторический очерк займа по русскому праву до конца 13 ст.» (1875), «О разводе по русскому праву» (1884), «Курс семейного права» (1902, 2 вид. 1909) й ін.

Загоровський Петро († 1566), батько Василя, городничий і ключник луцький, потім маршалок господарський.

Загоровські, укр. шляхетський рід з Волині герба Корчак. Найбільш відомі Петро (див.) і його син Василь (див.).

Загороддя, вища (до 180 м) і сухіша частина Полісся, положена між р. Яселдою і Пиною, від Підляшшя на зах. по м. Пинське на сх. З. становить легко хвилясту рівнину, воно збудоване з глини, доломіти й пісків. Завдяки кращим порівняно з ін. Поліссям ґрунтам З. також густіше заселене (бл. 50 осіб на 1 км²) і має різничий характер. Населення чисто укр., попри це, З. входить до складу Білор. ССР. Найважливіше м. Пинське.

Загородники, огородники, одна з категорій малозем. селянства в Поль.-Лит. державі 14—16 вв. З. мали двори (загороди) і городи, а частина з них також невеликі поля; вони виконували піщу панщину (без робочої худоби). Спочатку кількість З. була невелика, а пізніше під Польщею (18 в.) їх на-

раховували на укр. землях із беззем. селянством бл. 50% сіль. населення.

Загорська Меланія (1837—1892), уроджена Ходотівна; співачка й акторка; виступала в аматорському Чернігівському театрі (під керівництвом О. Марковича), виконуючи ролі героїнь у «Наталці Полтавці» (1862), «Чарак» (1866) й ін. З голосу З. чимало укр. нар. пісень записав М. Лисенко.

М. Загорська

Загорський Іван Оникієвич (1858—1904), актор-комік побутового театру, учень М. Кропивницького; на сцені з 1881; гол. ролі: Писар («По ревізії»), Гордій («Доки сонце зійде...»), Голохвостий («За двома зайцями») й ін.

Загорський Іван Васильович (1858—1909), визначний актор-комік побутового театру М. Кропивницького й М. Садовського; на сцені з 1889; кращі ролі: Сидір («Бурлака»), Мандатор («Юрко Довбуш»), Акіла Акілович («Суєта»), Лейба («Жидівка вихрестка») й ін.

І. Загорський
(1858—1909)

Загорський Петро (1764—1864), лікар укр. роду, проф. Мед.-хірургічної Академії в Петербурзі, чл. Рос. Академії Наук, засновник анатомічної школи в Росії; перший підручник з анатомії рос. мовою.

Заготівлі сільсько-господарських продуктів, форма зосередження в руках сов. держави значної кількості с.-г. продуктів для централізованого постачання міст, армії та для експорту; засіб експропріації неоплаченої частки продукту праці колгоспників на користь держави, тим самим, одно з найгол. джерел накопичення капіталу.

В колгоспах відомі 4 форми З. с.-г. п.: обов'язкові поставки, натуроплата машинно-тракторним станціям (МТС), держ. закупки та контрактація техн. культур. Крім цього, до заг. держ. фонду З. с.-г. п. здають свою продукцію також радгоспи й з держ. млинів надходить мірчук. З. с.-г. п. в УССР керує мін-во заготівель ССРСР, пляни якого підлягають якнайсуворішому виконанню.

Після революції З. с.-г. п. провадилися методом «продрозкладки» (див. Воєнний комунізм). За постановою уряду

УСРСР від 11.2.1919, селянам мало залишатися насіння та по 14,5 пудів хліба на душу на рік, а вся решта забиралася безплатно державою. В 1921 «продрозкладка» була замінена «продподатком» (див. НЕП), а з 1924 З. с.-г. п. провадилися через вільний ринок. У 1927 введено систему контрактиції, за якою селяни складали договір на постачання продуктів державі в заміну за пром. товари. З колективізацією в 1929—32 введено примусові хлібоздачі по нормах, встановлених у Москві для республік в цілому. Так з врожаєм в 18,3 млн. т 1931 в УСРСР було забрано 7,0 млн. т, а з фактичного врожаю 1932 в 13,2 млн. т за планом мало бути забрано 6,6 млн. т, в наслідок чого був голод (див. також ЕУ I, стор. 551). Від 19.1.1933 введено обов'язкові поставки с.-г. продуктів державі за нормами, встановленими більш раціонально. В 1933—34 в УСРСР норма обов'язкових поставок зерна була 3,1 центнерів з 1 га планового посіву в колгоспах, що не обслуговуються МТС, і по 2,5 центнерів для тих, що обслуговуються МТС. В 1935 р. обидві норми були відповідно 2,4 і 2,3 центнерів, а протягом 1936—40 незмінно 2,4 і 2,0 центнери. З 1.6.1940 обов'язкові поставки в УСРСР стали нараховуватися з гектара ріллі або оброблюваної землі. Норми хлібопоставок були диференційовані по р-нах: від 20 до 210 кг з 1 га, сер. для 520 р-нів УСРСР — 137 кг з 1 га. Ці норми проіснували до 1953, а далі, з незначними змінами, до 1958.

Натуроплата за роботи МТС була введена в 1933 в розмірі 20% врожаю. В 1934—38 вона була знижена в сер. до 125 кг з 1 га зернових. Протягом 1939—53 натуроплата залежала від урожайності та виду робіт і дорівнювала в сер. по 185 кг зерна з 1 га. Впродовж 1954—57 натуроплата встановлювалася незалежно від врожаю в сер. розмірі 220 кг зерна з 1 га.

Розмір усіх держ. заготівель зерна по Україні в сер. на рік за вказані періоди був такий:

Роки	Млн. т
1920—25	1,4
1926—30	5,1
1931—35	5,9
1936—40	6,0
1946—50	5,9
1951—55	6,3
1957	6,6

Так само, як хліб, заготовлялися майже всі інші с.-г. продукти. Протягом 1940—57 колгоспи УСРСР мусіли здавати по 4,5 кг м'яса державі на 1 га наявної землі на рік. Колгоспники мусіли здавати впродовж 1940—56 по 32—36 кг м'яса на двір, залежно від р-ну, але незалежно від того, чи є в дворі худоба, чи немає. Обов'язкові норми поставок молока державі протягом 1933—40 становили 470 л від колгоспної та 110 л від приватної корови. Впродовж 1941—57 колгоспи УСРСР мусіли здавати від 16 до 30 л молока від 1 га землі, залежно від р-ну, але незалежно від наявної кількості корів. Колгоспники в цей час мусіли здавати по 176 л молока на корову. Понад обов'язкові поставки держава ще змушувала різними засобами продавати їй продукцію за дещо підвищеними цінами через систему т. зв. децентралізованих заготівель або держ. закупок.

Усі держ. заготівлі м'яса по УСРСР зросли з 524 000 т у 1940 до 1,1 млн. т у 1957; молока, відповідно з 1,1 млн. т до 4,5 млн. т. В 1957 заготовлено 1,2 млрд. штук яєць, 1,5 млн. т картоплі, 1,4 млн. т овочів, 12 400 т льняного сім'я і т. ін.

З. с.-г. п. держава оплачує за монополістично низькими цінами (див. Ціни). Сер. колгоспні заготівельні ціни в УСРСР, незмінні впродовж вказаних періодів (в карбованцях за центнер), були такі:

	1934—54		1955—57	
	Обов'язкові поставки	Державні закупки	Обов'язкові поставки	Державні закупки
Пшениця	9,65	120	25	120
Картопля	10	30	33	43
Свині	60	300	425	880
Рогата худоба й вівці	30	145	154	415
Птиця	90	350	505	1 100
Молоко	15	75	55	135
Масло	250	1 250	905	1 450
Яйця (за 100 штук)	4	20	20	45

Платячи такі низькі ціни, держава визискувала колгоспи. Заготовлені продукти вона потім перепродавала споживачам по високих монополістичних цінах, визискуючи таким чином і їх. Не-

чувано високі 1 000-відсоткові зиски з цієї легальної спекуляції (див. ЕУ I, стор. 1126) поступали в держ. скарбницю СРСР у формі податку з обігу (див. Податки) і використовувалися далі для ін-

дустриалізації, озброєння та утримання бюрократії.

Примусова система З. с.-г. п. гальмувала розвиток сіль. госп.-ва, вбивала в колгоспників ініціативу та бажання працювати. Нераціональний розподіл норм поставок та натуроплати призводив до того, що одні колгоспи штучно багатіли, а інші постійно були в злиднях. Руйнувалося також присадибне госп.-во колгоспників. Такий стан призвів до того, що з 1. 1. 1958 було скасовано усі обов'язкові поставки з присадибних ділянок. Потім, 1. 3. 1958, з реформою МТС, була скасована натуроплата, а 1. 7. 1958 значно зреформовано й обов'язкові поставки. Усі форми колгоспних З. с.-г. п. було об'єднано в держ. закупки, які, однак, залишилися примусовими. Закупні ціни підвищено, проте монополістичний зиск держави з перепродажу З. с.-г. п. залишається дуже високим. З. с.-г. п. фактично перетворилися на ренту, яку колгоспи платять державі за користування держ. землею.

Література: На фронті с.-х. заготовок, журн. 1929—35; Важнейшие решения по сельскому хозяйству. М. 1935, 1939, 1948; Посібник по сіль. госп.-ву. Х. 1946; В помощь председателю колхоза. М. 1955; Моисеев М. Экономические основы государственных заготовок сельскохозяйственных продуктов. М. 1955.

В. Голубничий

«Заграва», двотижневик, орган Укр. Партії Нац. Роботи, націоналістичного напрямку, виходив у Львові 1923—24; ред. Д. Донцов, співр. Д. Паліїв, В. Кузьмович.

«Заграва», літ.-мист. журн., вид. Спілки Укр. Письм. і Журналістів в Авсбургу, виходив 1946 р.

Загратичний Зіновій (*1900), диригент і композитор родом з Київщини, проф. Харківської Консерваторії. Твори: 4 опери, хорові твори (м. ін. на слова Шевченка), обробки укр. та жид. нар. пісень.

Загородський Андрій (1886—1948), мовознавець у Києві, автор шкільних підручників з описової граматики укр. мови в офіц. сов. друці, праці з методики навчання укр. мови в сер. школах.

Загородський Олександр (*1889), ген.-поручник Армії УНР, в лютому — березні 1918 командир 1 піхотного куреня в окремому Запор. загоні, згодом 1 піхотного полку ім. гетьмана Дорошенка в Запор. дивізії, від листопада 1918 до грудня 1919 — Запор. дивізії в Запор. корпусі, під час Зимового походу Волинської збірної групи та в трав-

О. Загородський

ні-листопаді 1920 — 2 Волинської стрілецької дивізії; в 1920 заступник головнокомандувача Армії УНР ген. М. Омельяновича-Павленка; з 1949 р. в ЗДА.

ЗАГС (Запис актів громадянського стану), звичайно в СРСР під цією аббревіатурою розуміють установи для реєстрації актів громадянського стану. Вони існують як відділи м.-ва внутр. справ СРСР і УРСР, а також як підвідділи заг. відділів виконавчих комітетів обл., міськ. і районних советів. Міські й районні ЗАГС-и ведуть реєстрацію народжень, смертей, шлюбів, розлук (останнє на основі рішень обл. суду), адноцій тощо. При сіль. і селищних советах, де немає ЗАГС-ів, ці акти записуються безпосередньо у виконавчих комітетах.

ЗАГС утворено в Сов. Росії 1918 р. в системі нар. комісаріату внутр. справ. Після окупації України 1919 р. ЗАГС було утворено за рос. зразком і в УРСР декретом Ради Нар. Комісарів 20. 2. 1919 р. З 1931, коли наркомат внутр. справ були скасовані, центр. ЗАГС УРСР перебував при Президії Центр. Виконавчого Комітету УРСР, обласні — при секретаріатах обл. виконавчих комітетів, а в р-нах — у складі заг. відділів (як підвідділи) районних виконавчих комітетів. 1941 із створенням нар. комісаріатів внутр. справ СРСР і союзних республік центр. ЗАГС УРСР знов передано відповідному комісаріатові УРСР; поруч із тим утворено вперше центр. ЗАГС при наркоматі внутр. справ СРСР. З 1958 методично-інструктажне керівництво над працівниками ЗАГС здійснює окремий відділ при мін-ві юстиції УРСР. О. Ю.

Загуд Дмитро (*1890), поет, родом з Буковини; з 1915 в Києві, належав до групи символістів «Музагет» (1919), пізніше до спілки «Західна Україна»; заарештований бл. 1935 р., дальша доля невідома. Друкуватися З. почав 1907 р. Зб. поезій: «З зелених гір» (1918), «На грані» (1919), «Наш день» (1925), «Мотиви» (1927); перекладає з Гете («Фавст»), Шіллера, Гайне, Бальмонта, Байрона й ін.; підручник «Поетика» (1923).

Загальський Микола (1862—1935), селянин, гром. і політ. діяч, 1918—19 чл. УНРади ЗУНР від Золочівщини.

Загреб (Zagreb), м. над р. Савою, столиця Хорватії, 290 000 меш. (1948); культ.,

Д. Загуд

політ. і рел. центр. хорватів; також осередок рел. і осв. життя гр.-кат. Крижевецької єпархії і укр. поселенців Бачки і Боснії; церква св. Кирила й Методія, духовна семінарія з сер. школою. В 1919 існувала в З. місія ЗУНР (гол. Д. Лукіянович), з 1922 Укр. Просвітне Т-во, Укр. Студентська Громада, згодом т-во «Дніпро». 1941—44 було організоване укр. представництво (гол. В. Войтанівський), видавався двотижневик «Думка»; нині невелика укр. колонія (див. також Хорватія).

Церква св. Кирила й Методія і духовна семінарія

Загурський (Zagórski) Тадей (1866—1934), адвокат, поль. діяч на Україні; гол. «Поль. Нар. Комітету на Русі», 1919—20 представник Півсудського при гол. штабі Армії УНР; згодом на Волині, ред. газ. „Przegląd Wołyński“.

Задвірняк Максим, еп., див. Максим Задвірняк.

Задека Мартин, див. Гак Анатоль.

Задерацький Микола (1845—80), київ. славіст, видав 4 чч. «Славянського ежегодника» (від 1876 р.) та біографічні праці про Й. Юнгмана (1874), П. Шафаріка (1875) і перекладав на рос. мову іст.-етногр. чеські праці Палацького й Воцеля.

«За Державність», зб. матеріалів до іст. укр. війська, вид. Укр. Воєнно-Іст. Т-ва в Каліші, згодом у Варшаві в 1925—39 рр., за ред. М. Садовського, при співпраці визначних військ. фахівців; вийшло 9 зб.

Задериголова Михайло (* 1898), педагог, на поч. 1930-их рр. викладач пед. фак. С.-Г. Ін-ту в Києві; праці з заг. педагогіки і психології дитини.

Задніпровський Михайло (* 1924), драматичний актор; з 1950-их рр. в Театрі ім. Франка в Києві, гол. ролі: Микита («Дай серцю волю...»), Гулак-Артемівський («Петербурзька осінь»), Степан («Дніпровські зорі») й ін.

Задніпров'я, інколи, гол. в 16 і в першій пол. 17 вв., вживана назва на означення земель на лівому березі Дніпра,

в той час дуже слабо заселених, приналежних до Литви (з 1569 до Польщі) і Московщини (Слобідська Україна). Див. Лівобережжя, Слобожанщина.

Задньопіднебінні, приголосні, творені піднесенням задньої частини спинки язика до м'якого (заднього) піднебіння: при повнім замкненні, перерванім видиховим струмом повітря, постають експлазивні приголосні укр. літ. мови, глухий *к*, і дзвінкий *г*, а при щільному звуженні глухий *спірант х* (його дзвінкий допарок *у* в укр. мові лише комбінаторний варіант: *ти у братів*); деякі півд.-зах. укр. говірки знають ще задньоязикові *р* у групах *нк*, *нг* (тоді при зімкненні спинки язика з м'яким піднебінням експіраторний струм повітря проходить ще носовою порожниною). Коли таке зімкнення чи наближення языкової спинки відбувається вже на межі з твердим піднебінням, тоді постають палятальні варіанти *кь*, *гь*, *хь* (у групах *кі*, *гі*, *хі*..., а в частині говірок і в групах *ке*, *ге*, *хе*, *ки*, *ги*, *хи*). Палятальні варіанти З. з'явилися перед *ь* в мові Києва в сер. 12 в., але зникли після переходу *і*, *ы* > *и* (кін. 12—13 в.) і знову з'явилися перед новим *і*, що постало в сер. 14 в. з *о* (кіт, хід). У зах. укр. говірках, що втратили *ь*, палятальні варіанти З. перед старим *ь* з'явилися бл. 16 в. і зберігаються досі. Фонологічно до З. близько стоїть гортанний дзвінкий *спірант г*.

О. Г.

«Задонщина», рос. повість про перемогу моск. кн. Дмитра (Донського) над військом кримського хана Мамаєва (1380). Автор називав себе «Софонією Рязанцем». Збереглося 6 здебільша дефектних копій, найстаріша 1470 р. Джерела «З.» — усні та літописні оп., оброблені під значним впливом «Слова о полку Ігореві», якого автор «З.» часто не розумів. У 15 в. постала на укр. або білор. ґрунті переробка «З.». Пізніша прозова обробка увійшла до «Синопсиса». Гіпотеза франц. славіста А. Мазона, що «Слово о полку Ігореві» складене пізніше на підставі «З.», зараз переконливо спростована.

Задорожний Богдан (* 1916?), германіст, доц. Львівського Ун-ту; праці про порядок слів у нім. мові, підручник іст. граматики готської мови й ін.

Задорожний Валентин (* 1924), маляр з Києва. Працює в ділянці агітаційного пляката і іст. композиції: «Богдан Хмельницький залишає в заставу кримському хану сина Тимоша» (1954), «Кобзар», «Без слів» (1957) й ін.

Задума О., псевд. Бордейного Івана.

Задунайська Січ, орг-ція укр. козаків, яка постала з досить значної частини

запорожців, що після зруйнування Січі 1775 втекли на тур. територію й були поселені султаном в гирлах Дунаю в Добруджі. Запорожці попали незабаром в конфлікт з ін. емігрантами, нащадками кол. донських козаків, некрасовцями, які після повстання К. Булавина оселилися спочатку на Кубані, а потім на Дунаї. Запорожці, на наказ султана, мусіли пересунутися на лінію Сілістрія—Русчук, що викликало серед них невдоволення; значна їх частина (бл. 8 000) в 1785 р. перейшла жити на австр. територію до *Банату* (між р. Тисою і Дунаєм), діставши право виборного устрою і плату за службу від австр. цісаря. Але вони не могли звикнути до бюрократизму і контролю цісарських урядовців і 1811—12 знову повернулися під тур. владу до Добруджі. Розбивши спільно із місц. січовиками некрасовців, вони поселилися на допливі Дунаю — Дунаївці, де оформилася, на зразок давньої, автономна З. С., хоч і в спрощених формах; існувало 38 куренів, влада виборного кошового тощо. Козаки займалися рибальством і підсобним хліборобством та були зобов'язані брати участь у воєнних операціях турків. Часто доводилося брати участь у війнах проти христ. народів, що суперечило переконанню козаків. Одночасно рос. уряд неприхильно дивився на окрему коз. формування поза його територією й почав закликати З. С. вступити до рос. формацій. 1828 під час рос.-тур. війни росіяни знайшли союзника в особі кошового отамана З. С. Й. Гладкого, який, забравши клейноди і військ. скарб, перейшов на рос. бік з невеликою групою прихильників (3 500 козаків). В наслідок зради Гладкого турки ліквідували З. С. Розпорошені козаки вже не були в стані відновити організоване життя січ. громад. Їх нащадки живуть ще нині в дельті Дунаю (див. *Добруджа*). З козаків Гладкого рос. уряд утворив т. зв. *Озівське військо*. Б. К.

Задумний чоловік, в княжій Україні назва раба, якого відпускав на волю господар перед своєю смертю, для спасіння своєї душі. З. люди перебували під опікою і юрисдикцією церкви та звичайно оселялися як комірники на її добрах (див. також *Невільництво*).

Заєць земляний, великий (*Alactaga jaculus* Pall.), гризун. Розповсюджений по всій степ. Україні на сх. від Дніпра; під час посухи 1921 р. поширився далі на зах. по Кіровоград і Кривий Ріг. Нечисленний, а тому пром. значення не має.

Заєць сірий (*Lepus europeus* Pall.), з родини зайців і ряду гризунів. Поширений по всій Україні, але найчисленніший в

степ. і лісостеп. смугах та на Кубані; живиться рослинами й корою молодих дерев, тому дуже шкідливий; З. с. має пром. значення; м'ясо йде на їжу, а з шкіри виготовляють хутро для одягу. Нечисленним є З. біляник (*L. timidus* L.), що рідко зустрічається в півн. Україні, хоч раніше був відомий і в лісостеп. смузі; релікт льодовикової доби. До родини зайців належить також *крізь*.

Зазулинці, с. на зах. Поділлі на лівому березі Дністра, Заліщицького р-ну Тернопільської обл.; старовинне поселення, де була досліджена палеолітична (оріньяцька) стоянка, селище трипільського типу, ранньослов. погребнище та сліди заселення княжої доби.

Зайкін Вячеслав (*1896), історик-правник, автор праць з іст. укр. Церкви й церк. права. Гол. праці: „Chrześcijaństwo w Europie Wschodniej od czasów Apostolskich do Księcia Igora Starego“ (1926), «Християнство на Україні за часів кн. Ярополка І» (1928—30), «Участие светского элемента в церковном управлении, выборное начало и 'соборность' в Киевской митрополии в 16—17 веках» (1930), «К вопросу о положении православной Церкви в польском государстве в 14—17 веках» (1935), огляди укр. церк. історіографії й науки іст. укр. права.

Зайкевич Анастасій (1842—1933), агроном, фізіолог рослин, в 1877—1919 рр. проф. Харківського Ун-ту; піонер орг. наук, агрономії, вивів новий сорт люцерни (люцерна З.), праці про шовківництво, цукровий буряк тощо.

Зайко Микола, сучасний патофізіолог, проф. і завідувач катедри патологічної фізіології Мед. Ін-ту в Одесі; автор багатьох праць, співред. журн. «Патологическая физиология и экспериментальная терапия».

Займенник, частина мови, що служить для вказувального визначування предметів і стосунків їх приналежності з погляду мовця (цей, той; я, ми; ти, ви; він, вони; мій, твій, його) — у відрізнєнні від іменників та прикметників, значення яких залишається ідентичним незалежно від особи мовця. З анафоричного вказування в часі (на вже відомі предмети — з попереднього контексту) розвинувся *артикль* та *сполучні слова*. З. може виконувати функції всіх повнозначних частин мови, приймаючи тоді їх граматично-формальні ознаки (числівники: стільки; прислівники: тут, коли; рідко і обмежено дієслово: нумо, ну-те). З формально-граматичного погляду З. поділяються на: а) особово-анафоричні, що мають категорію граматичного роду тільки в 3 особі однини (я, ми; ти, ви; він, вона, воно, вони; зворотний — себе, собі); б) родові: 1) вказівні (цей,

той, такий), 2) присвійні (мій, твій, його, її, свій, наш, ваш, їх(ній), 3) питально-окличні (який, чий, котрий, також безродові — хто, що, скільки, що за), 4) узагальнено-означені (кожний, всякий, весь, сам, інакший). Префіксами й постфіксами творяться з питально-окличних 1) неозначені (абихто, хтонебудь, будь-хто, дехто, хтось), 2) заперечні (ніхто, ніщо, ніякий, також — жаден). Одна з особливостей особових і почасти питальних (хто, що) 3. — це дефективність системи їх відмінювання, твореного від різних коренів (я, мене, мною; ми, нас; що, чого; хто, кого), можливо, почасти споріднених первісно з особовими закінченнями дієслова (роби-мо, -те). Решта займенників має систему закінчень, однакову з прикметниками або подібну до них. Укр. мова знає лише спрощену подвійну демонстративність (цей — той; в півд.-зах. говірках — той — тамтой) і втратила решту вказівних 3. (оний, овий). Вживання особових 3. першої і другої осіб при дієсловах у ролі підмета частіше в сх.-укр. говірках (я пишу), рідше в півд.-зах., де на особу вказують дієслівні закінчення. Півд.-зах. говірки зберігають архаїчні енклітичні форми особового займенника в давальному й знахідному однини (ми, мя; ти, тя; си, ся; також му, го). Про -ся див. Зворотні дієслова.

О. Г.

Зайферт Ігор (*1909), співак-тенор, соліст харківської опери (1942—43), Укр. Оперного Ансамблю в Німеччині (1946—48) і Капелі Бандуристів ім. Т. Шевченка; нині в ЗДА.

Зайхтер (Seichter) Рудольф (*1889), лікар, нім. філіаліст, знавець і дослідник марок України, співавтор „Sonderkatalog der Ukraine 1918—20“.

Зайцев Микола (*1894), інж.-хемік родом з Харківщини; 1924—35 доц. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах, 1937—45 шеф-хемік фабрики «Космос» в Чехо-Словаччині; 1945—51 — проф. УТГІ, нині дослідний хемік в ЗДА; д. чл. НТШ й дир. Матем.-Лікарсько-Природописної Секції (з 1951); праці й патенти з хем. технології, зокрема з технології товців.

Зайцев Павло (*1886), гром.-політ. діяч і літературознавець, родом з Сумщини, проф. УВУ, д. чл. НТШ; активний діяч доби укр. державности: чл. Укр. Центр. Ради, начальник канцеля-

М. Зайцев

рії ген. секретаріату освіти (1917) і дир. департаменту заг. справ мін-ва освіти (1918); 1920 — начальник культ.-осв. відділу Армії УНР; з 1921 р. у Варшаві, співр. Укр. Наук. Ін-ту і викладач Варшавського Ун-ту. З 1941 р. в Німеччині. 3. співроб. багатьох наукових і осв. установ та в-в; крім згаданих, ред. в-ва «Друкар», ред. квартальника «Наше Минуте» (1918—19), чл. ради УНТК (1918—20), ред. вид. 1 Відділу УАН і його «Записок» та ін.

Як літературознавець, починаючи ще з студентських років, 3. працює переважно в ділянці шевченкознавства. 1912—14 рр. він опублікував багато невідомих творів, листів і документів до біографії Шевченка (найбільша збірка в ж. «Русский Библиофил», 1, 1914); 1934—39 ред. повного вид. творів Шевченка у Варшаві (вийшло 13 тт.), Гол. праці: «Первая любовь Шевченка» (Вестник Европы, 2, 1914), „Szewczenko a Polacy“ (1934), численні ст. й коментарі в згаданому варшавському вид., «Життя Шевченка» (1955) й ін.

П. Зайцев

Зайцева Тетяна (*1900?), мовознавець; праці з укр. лексикографії й лексикології та з стилістики поезій Т. Шевченка; співр. при складанні рос.-укр. словників Ін-ту Мовознавства АН УССР.

Зайцеве (V—19), с. м. т. Сталінської обл., підпорядковане Горлівській міськраді; великі підсобні госп-ва підприємств м. Горлівки.

Зайців Дмитро (*1897), зоолог-ентомолог, в 1930-их рр. доц. Харківського С.-Г. Ін-ту, д. чл. НТШ. 3. досліджував фауну жуків в різних частинах ССРСР і на Лемківщині й знайшов та описав низку нових для України видів і форм. Вл. 90 наук. праць; нині в Бразилії.

Зайченко Ілля (*1896), хірург-травматолог і ортопед, проф. Львівського (з 1951) і Ужгородського (з 1946) ун-тів; раніше працював у Києві й Одесі; автор багатьох праць укр. і рос. мовами.

Зайченко Олександр (1875—1934), актор побутового театру братів Тобілевичів; на сцені з 1893, з успіхом дублював увесь репертуар П. Саксаганського; з 1907 кілька років — антрепренер театру П. Саксаганського.

Закавказзя, див. Кавказ.

Закарпатська низовина, див. Потиська низовина.

Закарпатська область, обл. в межах УССР, обіймає основну частину Закар-

паття з гол. м. Ужгород, створена 22. 1. 1946; 12 800 км², 929 000 населення, в тому ч. 217 000 міськ. і 712 000 сіль. (1956), 13 р-нів, 5 міст, 12 с. м. т., 301 сіль. рад.

«Закарпатська Правда», ком. щоденник на Закарпатті; появляється в Ужгороді з листопада 1944 як продовження «Карпатської Правди». Для угор. меншости виходить угор. вид. «З. П.» п. н. „Kárpáti Igazi Szó“.

Закарпатська Україна, публіцистична назва Закарпаття, зокрема вживається в УССР і на еміграції після 1920 р.

Закарпатський Народний Хор, створений 1946 р., концертує з успіхом по Україні, ін. республіках ССР, Польщі, Чехо-Словаччині тощо. Керівник хору П. Милославський, з 1958 М. Кречко, балетмайстер О. Опанасенко.

Закарпаття (Закарпатська Україна), іст.-геогр. край у півд.-зах. Україні, обіймає півд. узбіччя Карпат та прилеглу до них частину низовини, положені в басейні р. Тиси.

Положення, границі. З. — це єдина частина України, розташована за гол. карп. хребтом, яка входить до обсягу паннонського басейну, а тим самим єднає Україну з цією частиною Сер. Європи; сполучення з Україною полегшують численні карп. провали. З другого боку, уздовж півд. краю Карпат та гор. Тиси (Мармароська котловина) проходить шлях, який в'яже З. із Словаччиною і Чехією на зах. та з Семигородом і Молдавією на сході. Таке переходове положення вплинуло на те, що З. входило впродовж ряду століть до складу держ. організму, що посів ядро паннонської низовини, — Угорщини, та сприяло схрещуванню на З. різних політ. і культ. впливів. Проте, З. не лежало на гол. шляхах і було надто мале, щоб відіграти більшу роль, і тому становило лише крайню провінцію Угорщини, в складі якої не творило навіть однієї адміністративної одиниці, але входило до складу ряду жуп (Мармарош, Угоча, Берег, Унг, Земплин, Шариш, Спиш), що простягалися ще далі на південь й обіймали частини угор., словацької й рум. етногр. території. До 1919 р. під З. розуміємо лише ту частину Угорщини, в якій жили українці (тому поширена назва «Угорська Русь», «Угорська Україна»), а її межами були етногр. межі з румунами й угорцями на півдні та словаками на заході; в цих етногр. межах З. обіймає 15 600 км².

1919 р., після відділення З. від Угорщини, створено з основної частини З. окрему автономну країну в межах Чехо-Словаччини, т. зв. «Підкарпатську Русь» або «Карпатську Україну»; невелику частину З., положену на півд.

від Тиси і в сточищі р. Вишевої (Мармарощина), приділено до Румунії, а зах. частину — Пряшівщини — до Словаччини. Проте до Карп. України прилучено вузьку смугу угор. етногр. території з метою поширити її територіальну базу й увійти у володіння важливою повздовжньою залізницею (Кошиці—Чоп—Хуст—Рахів), що сполучала З. із рештою Чехо-Словаччини і з Румунією. Стан З. в 1918—38 рр.:

	Територія в км ²	Людність в тис. (в 1930 р.)
Карп. Україна в етногр. межах	11 400	616
Пряшівщина	3 500	118
З. в межах Румунії	700	26
Разом етногр. З.	15 600	760
Карп. Україна в політ. межах	12 600	725

В межах Чехо-Словаччини З. мало дуже важливе геополітичне значення як поміст, який в'язав Чехо-Словаччину з Румунією, а тим самим був територіальною віссю т. зв. Малої Антанти та одночасно відділяв Угорщину від Польщі. Нині геополіт. значення З. для ССР, також для України, полягає в тому, що тут ССР входить безпосередньо на територію Сер. Наддунайської Європи.

З 1938 р. межі Карп. України зазнали кількох змін. Після *віденського арбітражу* Карп. Україна обіймала лише етногр. територію без м. Ужгорода і Мукачеве (11 100 км² і 552 000 меш.); адміністративна одиниця З. в межах Угорщини (1939—44) була зменшена ще на територію з м. Севлюш, Тячів і Солотвина, натомість її збільшено на зах. коштом Словаччини (територія 1050 км² і 41 000 меш.). Таким чином З. в межах Угорщини 1939—44, за статистикою 1941, обіймало 12 060 км² і мало 622 000 меш. З. в межах УССР обіймає ту саму територію, що й в межах Чехо-Словаччини, збільшену на півд. зах. територією навколо с. м. т. Чоп і становить окрему адміністративно-територіальну одиницю — *Закарп. обл.* (12 800 км² і 929 000 меш. на 1956 р.)

Природа. З. охоплює дві різні геогр. країни — Потиську низовину (її тепер називають також Закарп. низовиною) та частину Сх. Карпат. *Потиська низовина* обіймає 15% З. і становить собою алювіальну, легко хвилясту, часто підмоклу рівнину, з острівними вулканічними горами. Разом з підгір'ям Карпат це найбагатша частина З. завдяки корисному рельєфові і кліматичним умовам та найкращим на З. ґрунтам. Карпати мають на території З. типову

для Сх. Карпат смугову будову, що по-
лягає в чергуванні повздовжніх висо-
ких гірських смуг з нижчими повздовж-
німи заглибинами. На З. вони виступа-
ють в напрямі з півд. на півн.: 1) *Вулкані-
чний Укр. Карпати* разом з підгір'ям,
відділені вузькою 2) *Внутрішньою Карп.
долиною* і *Мармароською улоговиною*
від високого 3) *Полонинського Бескиду*,
в свою чергу відділеного 4) *Сер.-Карп.
улоговиною* від розкиненої на півн. 5)
високої смуги *Сер. Бескиду*, *Високого
Бескиду* і *Горганів*. Найбільше на сх.
висунену частину З. займають *Гуцуль-
ські Альпи*. Ці повздовжні смуги пере-
тинають поперечні притоки Тиси і спо-
лучають усю країну в одне ціле. Зах. З.
(Пряшівщина) входить здебільша до
складу *Низького* і *Зах. Бескиду*.

Клімат З. помірковано-континенталь-
ний; завдяки Карпатам, що охороняють
З. з півн., він тепліший від ін. частин
України, положених в такій самій геогр.
ширині. Клімат зокрема сприятливий на
низовині й підгір'ї та дозволяє на куль-
туру садів і винограду, а навіть деяких
субтропічних рослин (температура Уж-
городу на висоті 132 м: в січні $-3,1^{\circ}\text{C}$;
в липні $+20,1^{\circ}\text{C}$; 770 мм опадів); в го-
рах клімат міняється залежно від висо-
ти (напр., Ясіня на висоті 652 м — в
січні $-7,7^{\circ}\text{C}$, в липні $+16,9^{\circ}\text{C}$, 1030 мм
опадів). Ще більше впливає висота на
рослинність, яка поділяється на ряд
смуг: лісостеп. рослинність на низови-
ні, підгірська смуга до 400 м, нижча і
вища смуга лісів та смуга полонин із
субальпійською рослинністю (див. *Кар-
пати*).

В. Кубійович

Праісторія та рання істо-
рія. Найстаріші археологічні знахідки
на території З. походять з неолітичної
доби бл. 4000 рр. до Хр. Це *Буківська
культура*, що виявляє деяке споріднен-
ня з Трипільською культурою центр.
України. Вже за часів неоліту із З.
йшов експорт обсидіанових виробів до
Галичини. Проміжне геогр. положення
З. та його природні багатства (зокрема
соляні копальні гор. Потисся) здавна
притягали на З. різних завойовників.
При цьому первісне населення Буків-
ської культури залишилося на місці як
субстратна верства. У бронзову добу (2
тисячоліття до Хр.) на З. починається
металеве виробництво (мечі, ножі, сер-
пи, сокири), що його пов'язують з при-
ходом трако-дракійських племен з Се-
мигороду. В останніх віках до Хр. З.
опанували кельти, що прибули із зах.;
вони принесли з собою залізну культу-
ру. Із сх. кочових народів прибули до
наддунайської улоговини спершу іран-
ці (скити та сармати-язиги), а в 1 тис-
ячолітті по Хр. тюрки (гуни, авари) і уг-

ро-фінські мадяри — угорці. У 2 в. по
Хр. сусідня Дакія (Семигород) стала
рим. провінцією, і через З. проходили
шляхи рим. купців. В добу мандрівки
народів З. окупували германські племе-
на; вандали перейшли на З. з Галичи-
ни в кін. 2 в. по Хр.; рештки готів (ге-
піді) трималися в сусідньому Семиго-
роді до 10 в.

Слов. колонізаційний процес охопив
З. приблизно від 2 в. по Хр. і відбувався
через карп. перевали. Археологічні до-
слідди виявили, що низинні частини З.
мали у 8—9 вв. досить густе хлібороб-
ське населення, яке в той час було рад-
ше півд., ніж сх. слов'янами та, мабуть,
належало до племені білих хорватів,
що простяглося обабіч Карпат. Тільки
згодом, відірване від півд.-слов. пня
угорцями й румунами та постійно до-
повнюване допливом укр. поселенців з
другого боку Карпат (цей переселен-
ський рух тривав віками аж до 19 в.),
населення З. було ступнево і непомітно
інкорпороване до сх. слов'янства. Слов-
'яни басейну гор. Тиси та Семигороду
перебували під владою аварів (6—8 вв.),
а потім входили до складу Болгарського
царства (9—10 вв.). У зв'язку із занепа-
дом болг. держави З. перейшло у дру-
гій пол. 10 в. до сфери впливів Київ.
держави. Літопис відзначає участь бі-
лих хорватів у війнах київ. князів про-
ти Візантії та похід Володимира В. на
білих хорватів у 992 р. З того часу на
З. закріплюється назва «Русь».

11—15 вв. Використовуючи усоби-
ці, що виникли в Київ. державі по смер-
ті Володимира В. (1015), король Стефан I
прилучив З. до Угорщини, а його син
Емеріх дістав титул «князя русинів». З
того часу до поч. 20 в. З. постійно пере-
бувало у складі угор. держави, станов-
лячи її прикордонну область на півн. Че-
рез З. проходила оборонна смуга з укріп-
леннями, т. зв. засіки; залоги оборонців
складалися перев. з слов.-руського авто-
хтонного населення («Руська Мархія»).
Тат. наїзд на Угорщину (1241) відбувся че-
рез карп. перевали і доценту зруйнував З.
В 13—14 вв., замість системи засік почали
будувати замки, здатні витримати три-
валу облогу. У зв'язку з цим поглибив-
ся процес феодалізації; з королівських
домен утворилися магнатські латифундії,
що частково існували до 20 в. Одночас-
но на З. поширилася комітатська тери-
торіально-адміністративна орг-ція (див.
Жупа).

Укр. елемент становив меншість серед
февдалної верстви. Мукачівська домі-
нія була надана за чергою двом зятям
угор. короля Белі IV (1235—70), кн. Рос-
тиславові Михайловичу чернігівському
та кн. Леву Даниловичеві гал. В 1315—

20 рр. група магнатів півн. Угорщини, ворожих до Анжуйської династії, зробила спробу покликати на угор. престол. кн. Андрія або Лева Юрійовичів, що по жін. лінії походили від Арпадовичів. В 1393—1414 рр. паном Мукачівської домінії та надзупаном Березького комітату став кн. Ф. Коріятович із зукраїнщеного лит. роду. Місц. традиція бачила в Коріятовичеві носія укр. колонізації З. В першій пол. 15 в. Мукачівською домінією володіли серб. кн. «деспоти» Стефан Лазарович і Юрій Вранкович. Після цього слов. і правос. елемент зник серед аристократії на З. Автохтонне укр. населення зведено до кріпацької маси, що з неї вибивалася малочисельна дрібна шляхта і пригнічене духовенство. Деяко полегшив долю кріпаків енергійний угор. король Матвій Корвин (1458—90), і тому про нього збереглася пам'ять в усній словесності.

З пол. 13 і до кін. 15 в. З. охоплюють два колонізаційні рухи: із сх. — т. зв. волоський та із зах. — нім.-словацький. Волохами на З. були не виключно румуни, а рум.-укр. пастише населення, що з Семигороду осідало на закарп. гірських долинах і тут, як і на півн. боці Карпат, заснувало свої оселі (див. *Волоське право*). Нім. колонізація, що прийшла після тат. нападу, не зупинилася на Спиші, де існував союз 24 самоуправних нім. гірничо-торг. міст («Срібна земля»). На самому З. постав ряд міст за нім. правом, між ними Пряшів, Бардіїв, Берегове, Севлюш, Хуст й ін. Паралельно йшла хліборобська колонізація за нім. правом, в якій брали участь і місц. русини. Рівночасно припливали на сх. і словаки, що дало початок ступневій словакізації зах. З.

Позбавлені політ. самоуправи і упривілейованих станів закарп. українці зберегли свою народність насамперед завдяки рел. окремішності. Сх. християнство ширилося на З., мабуть, ще з часів його приналежності до Болгарії. Але відомості про організовані центри церк. життя походять тільки з пізнішої доби. В 14 в. між закарп. монастирями вирізнялися два: св. Миколая на Чернечій горі б. Мукачева і св. Михаїла в Грушові на Мармарошчині. Останній в 1391 р. отримав право ставропігії. З 1491 р. маємо першу документальну відомість про правос. еп. у Мукачеві. Православ'я на Угорщині було тільки в становищі толерованої релігії; становище духовенства і монастирів залежало від доброї волі місц. землевласників.

1500.—1711 рр. На поч. 16 в. закарп. населення взяло участь у повстанні семигородського шляхтича Юрія

Довжі (1514) проти феодалів. Воно також найбільше зазнало репресій після придушення руху «куруців» (протифеодальна і протиавстр. партія). Поневолення селян остаточно оформив кодекс Тріпартитум, складений Стефаном з Вербівця (див. *Вербовцій С.*). Цей кодекс залишився основою угор. станового законодавства до 1848 р.

Після угор. поразки під Могачем (1526) і поділу Угорщини між Оттоманською імперією, Австрією і Семигородом історія З. визначалася, з одного боку, тур. натиском, а з другого — затяжним суперництвом між Габсбургами і Семигородом. Рівнинні частини З. часто терпіли від тур.-тат. наїздів. В боротьбі проти них брало участь перев. населення зах. З., яке тоді перебувало під зверхністю Габсбургів (Пряшівщина та Ужгородщина). Сх. З. належало до Семигороду. Через те З. припала доля бойовища, на якому в 17 в. билися дві сили: угорська шляхта під проводом Семигороду і австр. абсолютизм із своїми угор. прихильниками (повстання С. Бочкая 1604—06, військ-політ. акції Г. Ветлена, Юрія I і Юрія II Ракоціїв, Вешеленія, І. Текелія і зокрема велике повстання Франца II Ракоція 1703—11). Особливо активну участь брали закарп. українці у повстанні Франца II Ракоція, яке в початковій стадії мало характер соц. революції; вони творили прибічну гвардію князя і заслужили від нього почесне ім'я «найвірнішого народу» (*gens fidelissima*). В наслідок безперервних воєн, що проходили на З., край зазнав госп. руїни, занепали і нім. міста. Зате тягар панщини зменшився, а в горах вона навіть не була запроваджена. Це й було причиною припливу нових переселенців з гал. боку, де панцизний утиск був більший.

З пол. 17 в. на З. почалася боротьба між правос. і уніятами. Цей конфлікт мав не лише рел., але й політ. підложжя і був пов'язаний з боротьбою між католицизмом і протестантизмом в Угорщині. Правос. Церква З. перебувала в стані занепаду; духовенство було малоосвічене, закріпачене, як і їх вірні; мукачівські еп. були залежні від угор. кальвінських магнатів, які намагалися завести реформаційні порядки в правос. парафіях. З другого боку, розпочатий на Угорщині рух проти реформації сприяв також унійним заходам серед православних. Перша невдала спроба введення унії була зроблена 1612 перемиським еп. А. Крупецьким на зах. З., яке було домінією магнатів Другетів, відомих сподвижників Кат. Церкви і династії. Унії сприяли згодом еп. В. Тарасович та П. Партевий Ростошинський. Вислідом їх заходів

була Ужгородська унія 1646, на якій укр. священство зах. (королівської) частини З. прийняло католицизм у сх. обряді. Під охороною Ракоціїв в Мукачеві діяв одночасно правос. еп. Й. Зейкан. Багато праці для зміцнення унії поклав еп. Й. де-Камеліс, родом грек. Твердиною православія до кін. 18 в. залишилася Мармароцина, яка до 1720 політично належала до Семигороду. Із смертю останнього правос. еп. Доситея в углянському монастирі унія запроваджена по всьому З.

Не зважаючи на політ. відокремленість, духові зв'язки З. з ін. укр. землями були тісні. Тут вживалися богослужбові книги кийського чи львівського друку. В 17—18 вв. на З. розвивалася місц. рел. література, що своїм характером була частиною укр. бароккової літератури з незначними угор. та словацькими впливами. Типові жанри цієї літератури — учительні євангелія, легенди й апокрифи, збірки проповідей, поетично-апологетичні писання (серед них виділяються твори найцікавішого рел. полеміста кін. 17 в. М. Андрелли-Росвігівського, названого також «закарп. Вишенським»), літописні записки (напр., *Гуклівський літопис*), середньовічні повісті (популярною була Олександрія), вірші та ін. Закарп. письменство 17—18 вв. користувалося живою нар. мовою. Більшість творів поширювалися в рукописах; перші друковані книги для З. друкувалися в Тернові на Словаччині. Письменство, як і освіта (монастирські школи), мало наскрізь рел. характер. Тоді ж розвивалося на З. будівництво дерев'яних церков, з яких залишилося кілька цінних зразків до нашого часу.

1711—1847. В протигагу до 17 в., який був добою майже безперервних воєнних заколотів, 18 і перша пол. 19 в. були часом спокійного розвитку З. Панування Марії Терезії і Йосифа II, представників освіченого абсолютизму в Австрії й Угорщині, помітне деякими пільгами для селян та рядом ін. реформ; «урбарна регуляція» (1766) обмежила сваволлю щодо панщинних обов'язків та брала під охорону сел. зем. наділи. Йосиф II актом скасування підданства селян на Угорщині 1785 хотів піти далі, але по його смерті повернено старі порядки; відновлене сел. підданство тривало до 1848 р. Угор. шляхта чинила гостро опір ліберальним заходам Відня. Посилена в кін. 18 в. панщина викликала рух *опришків* також і на З., що був зах.-укр. відповідником гайдамацьких повстань на Наддніпрянщині.

Ужгородська унія не зразу призвела до покращення відносин на церк. відтинку; мукачівські еп. втратили зна-

чення і були зведені до ролі ген. вікаріїв латинських архиеп. Еґеру. Становище покращало, коли за оборону інтересів Гр.-Кат. Церкви на З. взялася Марія Терезія. 1771 на її домагання папа Климент XIV унезалежнив мукачівську єпархію від Еґеру. Друга пол. 18 в. заслуговує на назву «золотої доби» в церк. історії З. В особах єпископів М. Ольшавського, І. Брадача і зокрема А. Бачинського воно мало своїх найкращих церк. і культ. діячів. На той час припадають такі важливі події церк. життя: перенесення осідку єпархії до Ужгороду (1780) і створення там єпархіальної семінарії, виділення нової прямицької єпархії (1816). Названі еп. дбали про піднесення матеріального і осв. стану духовенства та про нар. освіту.

В кін. 18 і на поч. 19 в. З. мало ряд висококваліфікованих інтелектуальних сил, що вийшли із закордонних ун-тів, але не знайшли пристосування на своїй вужчій батьківщині й переїхали працювати до Галичини і Росії: П. Лодій і І. Земанчик були проф. львівського «*Studium Ruthenum*», а М. Балудянський, І. Орлай, Ю. Гуца-Венелин, К. Павлович, М. Білевич й ін. здобули високі службові й академічні становища в Росії й на Україні. Порівняно з попередньою добою змінився характер закарп. літ. творчості, що набрала ознак шкільної вченості. У письменстві, яке віддавалося від нар. мови, запанувала латина і церковно-слов'янщина. До літ. діячів цього періоду належали: автор граматики А. Коцак, перший історик З. Й. Базилович, мовознавець І. Фогарашій-Бережанин, віршопісець та доморослий філософ В. Довгович й ін. Найвидатнішою постаттю був мовознавець, історик і церк. діяч М. Лучкай-Поп (1789—1843).

1848—1918. Рев. події 1848—49 рр. зрушили частково і З. Чимало молоді інтелігенції захопилося гаслами угор. революції; проте шовіністичний характер угор. руху відштовхував слов. народи та штовхав їх на союз із Віднем. Серед русинів, які поставилися вороже до угор. революції, були найвидатніші постаті іст. З. 19 в. — письм. і невтомний осв. діяч-«пробудитель» о. О. Духнович (1803—65) та енергійний політик і публіцист А. Добрянський (1817—1901). Під впливом Добрянського словацькі учасники Слов. Конґресу в Празі висунули проект, щоб у складі Угорщини була створена автономна словацько-укр. обл. У квітні 1849 А. Добрянський відстоював перед Гол. Руською Радою у Львові програму об'єднання Галичини й З. в окремий автономний «коронний край» у складі Габсбурзької монархії. Згодом він

очолив делегацію від закарп. українців до цісаря Франца Йосифа I, яка пред'явила у Відні постулат про створення в межах Угорщини «Руського воєводства» з нац.-територіальною і культ. автономією.

Не зважаючи на поразку угор. революції, уряд не виконав прохання про виділення З. в окрему одиницю, тільки А. Добрянський й ін. закарп. діячі отримали високі адміністративні пости в закарп. комітатах. Закарп. інтелігенція не використала як слід цієї ситуації, а згодом відносили в Угорщину та на З. не сприяли політ. орг-ції закарп. українців. У висліді посилення абсолютизму в Австрії та з новим зростанням угор. націоналізму серед закарп. інтелігенції дедалі виразніше виявляється орієнтація на зовн. чинники; частина її угорщиться, а серед решти поширюється ідеологія москвофільства. Його фанатичним пропагатором був свящ. І. Раковський, ред. видаваної урядом «Церковної Газети» (1856—58). Розвиткові москвофільства сприяли традиційні серед закарп. духовенства думки про потребу всеслов. письменної мови; але тепер з ц.-слов. мови це переносилося на рос. Глибоку пам'ять залишили також події 1849 р., що виявили перемогу Миколи I над угор. революцією. Як видно з прикладу А. Добрянського, москвофільство на З. спочатку не перечило лояльності до Габсбургів, але згодом все дужче зверталося в бік Росії. В протилежність до Галичини, ця течія на З. довгий час не знаходила противаги в народовецькому таборі і панувала майже неподільно. Москвофільство одночасно призвело до розриву між інтелігенцією і селянством та ніяк не могло перешкодити угорським впливам.

Погодження між Австрією й Угорщиною 1867 р. у формі дуалістичної австро-угор. монархії кинуло нац. меншості на поталу угор. олігархії. Скромні здобутки, що їх закарп. українці досягли в 1850-их рр., були негайно ліквідовані. Гр.-Кат. Церква, як єдина нац. установа закарп. українців і їх офіц. репрезентація, стала поволі слухняним знаряддям денаціоналізаційної політики Будапешту. На іменування закарп. еп. набув гол. впливу угор. уряд, і тому, починаючи від С. Паньковича (1866—74), що лишив по собі славу ренегата, З. одержувало тільки еп.-мадяронів. Завмирили укр. парафіяльні школи, одна по одній зникали газ. («Свѣтъ» 1867—71, «Новый Свѣтъ» 1871—73, «Карпаты» 1873—86, «Листокъ» 1885—1903), занепадала діяльність осв. т-ва «Общество св. Василия В.». Поглиблювалася ізоляція З. від Галичини. Закарп. літератори другої пол. 19 в. (О.

Павлович, А. Кралицький, І. Сильвай, С. Фенчик, О. Митрак, Ю. Ставровський-Попрадов й ін.) продовжували писати твори дивовижним жаргоном («язичіє»), що був мішаниною рос., ц.-слов. і нар. мов. І змістом ця література була далекою від живих гром., культ. і соц. інтересів народу.

До цього долучилася ще і госп. катастрофа, що спіткала З. в кін. 19 в. Не зважаючи на юридичну емансипацію селянства (знесення панщини і підданства 1848 р.), воно далі перебувало у фактичній соц. та екон. залежності від дідичів. В наслідок приросту населення та дріблення наділів, при слабкому поступі урбанізації та індустріалізації, швидко давав себе відчутти зем. голод. Над селом тяжіли ще й ін. болячки: алькоголізм, лихварство, неврожаї в 1890-их рр., а звідси голодування населення. В 1898—1902 рр. угор. уряд, на прохання еп. Ю. Фірцака, розпочав т. зв. «Верховинську акцію», себто ряд соц.-госп. заходів для покращення становища селянства. Хронічні злидні були поштовхом для еміграції до ЗДА, яка з 1880-их рр. набрала масового характеру. Еміграція була найбільш інтенсивна в зах. З., де здавна існувала традиція сезонних заробітчанських мандрівок. В зах. комітатах (Шариш, Земплин, Унг) еміграція забиравала увесь природний приріст населення, а в 1905—07 рр. доходила навіть до 200% природного приросту; ніяка ін. слов. територія не дала такого порівняно високого відсотка переселенців до Америки.

Період 1900—14 рр. позначився трьома важливими процесами: посиленням угор. тиску, новою хвилею москвофільської пропаганди і виникненням народовецької (нац.-укр.) течії. Шкільні закони 1902 і 1907 (т. зв. закон *Аппоньї*) вводили угор. мову до церк. шкіл; у висліді зугорщено все шкільництво. В ділянці церк. політики створено 1912 р. з частини парохій мукачівської і пряшівської єпархій *Гайдудорозьку єпархію*, де введено угор. богослужбову мову. Пряшівський еп. С. Новак впровадив григоріянський календар, а мін-во освіти 1916 впровадило до укр. публікацій угор. абетку. З 1900-их рр. долею З. почали більше цікавитися рос. слов'янофільські кола в Петербурзі та москвофіли Галичини. За підтримкою панславистичного діяча графа В. Бобринського в Петербурзі, почалась агітація за православ'є, для чого створювала пригожий ґрунт угор. денаціоналізаційна політика. Угор. влада придушила цей рух, а на процесі в Марморському Ситоті (грудень 1913—березень 1914) засуджено на кару

ув'язнення кількадесять селян-неофітів православія на З.

Заг. занепад закарп. населення, з одного боку, і приклад гал. відродження, з другого, спонукали групу молодшої світської і духовної інтелігенції звернутися до народу, працювати разом з ним над його осв. і соц. піднесенням. Це т. зв. народовецька течія, яка згодом, серед змінених умов чехо-словацького режиму, вирішально спричинилася до нац. відродження З. Першим представником модерного українства, що взяв собі до серця долю «зраненого брата», був М. Драгоманов; в 1875—76 рр. він двічі побував на З. З 1890-их рр. закарп. темами зацікавилася кілька гал.-укр. вчених: І. Франко (іст. літератури), В. Гнатюк (етнографія), І. Верхратський (діалектологія), С. Томашівський (іст. і статистика). Антропологічні дослідження провадив Ф. Вовк. Під їхнім впливом співпрацювали в публікаціях НТШ місц. діячі — Ю. Жаткович (історик) та Г. Стрипський (дослідник літератури). На літ.-мовному відтинку розпочав народовецький напрям Л. Чопей, автор «Русько-мадярського словаря» (1883), базованого на живих нар. говорах. Видатним осв. діячем першої пол. 20 в. був о. А. Волошин, автор «Граматики малоруської мови» (угор. мовою, 1907), що набула на тривалий час нормативного значення. Він також видавав газ. «Наука» та склав ряд підручників, календарів і осв. книжок для народу. Народовецький рух до першої світової війни, хоч не був чистим, все таки пустив тривале коріння. Коли восени 1918 р. упала стара Угорщина, народовецький рух поставив перед собою вже й політ. завдання.

І. Лисяк-Рудницький

1918—20 рр. Значною мірою під впливом актів політ. самовизначення в Галичині на цей шлях ступили і закарп. українці. По містах і м-ках З. творилися нар. ради, які виявляли політ. прагнення щодо майбутньої долі З. За приєднання до України висловилися нар. з'їзди: в Любовні під проводом о. О. Невицького (8. 11. 1918), в Сваляві (8. 12. 1918, гол. М. Комарницький), в Сиготі (18. 12. 1918) і в Хусті, де 21. 1. 1919 зібрався «Собор всіх Русинів, живючих на Угорщині» в кількості 400 делегатів від 400 000 укр. населення. Під керівництвом братів М. і Ю. Брацайків з'їзд виявив свою волю приєднатися до УНР; від З. було вислано двох делегатів до УНРади в Станиславові та на Трудовий Конгрес до Києва. Ужгородська нарада висловила лояльність до Угорщини, а прясівська (вже в окупованому чех. військами місті) висловила за приєднання до Чехо-Словаччини. В

1919 р. територія З. перебувала під різними владами: сх. З. окупували румуни (за винятком Ясіня з кількома густульськими селами, де існувала т. зв. «Густульська республіка»), зах. частину — чехи, а Верезький комітат залишився за угорцями. Останні намагалися заспокоїти З. культ.-адміністративною автономією: в грудні 1918 р. угор. уряд видав закон про «Руську Країну», іменував угор. губернатора в Мукачеві для З. і «русського міністра» в Будапешті. Після больш. перевороту в Угорщині створено в Мукачеві «Русько-українське нар. комісарство». Але ці ефемерні інституції не проіснували довго. 8. 5. 1919 зійшлися представники ужгородської, хустської і прясівської рад і, утворивши Центр. Нар. Руську Раду, проголосили об'єднання З. з Чехо-Словаччиною. На це рішення великою мірою вплинула діяльність закарп. еміграції в ЗДА, представники якої вели переговори з чехо-словацькими діячами, гол. з Т. Масариком, з метою включення З. до майбутньої республіки чехів і словаків на федеративних основах. Проведений плебісцит серед закарп. громад в ЗДА дав $\frac{2}{3}$ голосів на користь приєднання. У висліді цих актів нар. волевиявлення та дипломатичних заходів чехо-словацьких політиків Мирової Конференції в Парижі санкціонувала передачу З. в Сен-Жерменському договорі (10. 9. 1919), де рівночасно гарантувався автономний статус З.

По 1920 р. Чес. панування на З. позначилося рядом реформ, більшість яких мала позитивні наслідки. З другого боку, проведено низку заходів, які йшли врозріз із прагненням закарп. українців до самоуправного життя. Політ.-культ. розвиток З. 1920—39 рр. відбувався між чехо-словацьким централізмом і місц. автономізмом.

Адміністративно-політ. орг-цію краю визначали статuti праського уряду з 1919 і 1920 рр.; вони не здійснювали постанов Сен-Жерменського договору та чехо-словацької конституції про автономію. З. було виділене в окремий адміністративний край «Підкарп. Русь», поза його межами лишилося бл. 100 000 українців в межах Словаччини; губернатором краю було призначено Г. Жатковича, який після 1921 р. зрікся губернаторства, протестуючи цим проти нездійснення чехами автономії З. Другим губернатором став А. Бескид (1923—33), який однак мав лише номінальну владу. Фактична влада перебувала в руках віце-губернатора чеха (А. Розсипал) та очолюваної ним, складеної перев. з чехів, адміністрації. Адміністративна реорганізація 1925 і 1927 р.

відбувалася по лінії дальшої централізації; було усунено поділ краю на жупи (комітати), обмежено самоуправу громад, прирівняно в цілому «Підкарп. Русь» до чотирьох ін. провінцій держави. Щойно в 1937 р. за губернатора К. Грабаря (1935—38) здійснено перший етап автономії (створення губ. ради), яку було значно поширено восени 1938 при реорганізації Чехо-Словацької Республіки.

Політ. життя виявилось на поч. в діяльності двох нар. рад — укр. і русофільської орієнтації. Згодом постав на З. цілий десяток партій, здебільша філій чес. партій. Це, з одного боку, активізувало ширші кола в політ. житті, але одночасно розпорошувало місц. сили в їхній боротьбі за всебічний розвиток краю. Вибори 1924 і 1925 дали перевагу

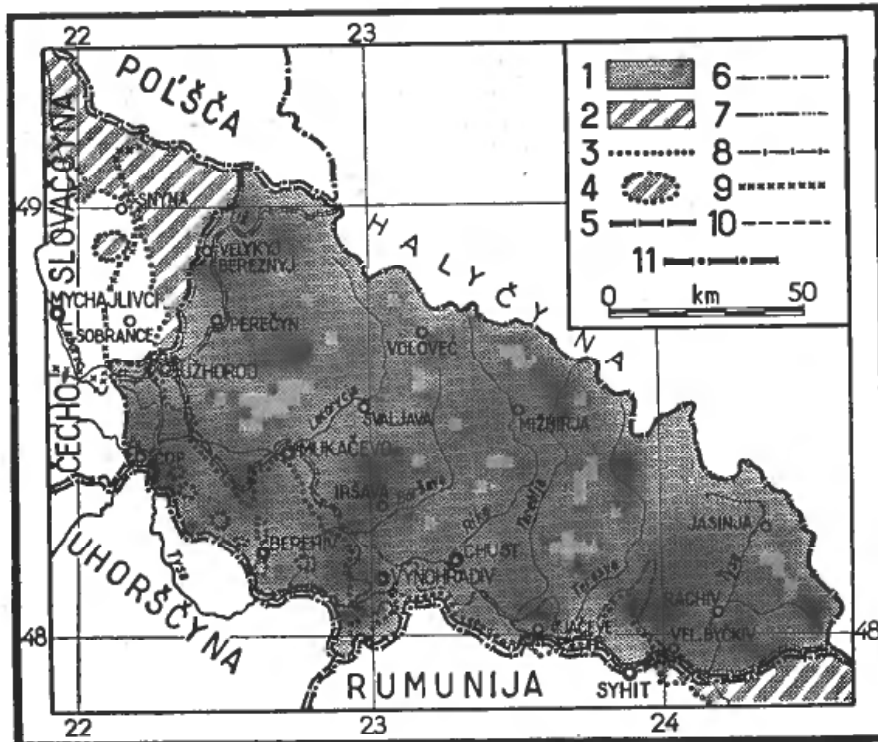
культ. течії на З., але згодом, гол. з 1930-их рр., коли прийшли більше до слова чес. нар. соціалісти, штучно підтримувалося русофільство. Однак, укр. рух, спираючись на живий зв'язок з народом, ініційований молодшою інтелігенцією, що вийшла перев. з нар. низів (учителство, студенти), в протиставу до старої інтелігенції й угрофільського священства, здобував помітні успіхи. Діяльність т-ва «Просвіти» з сіткою читальень по всьому краю (в 1936 р. — 14 філій і 233 читальні), «Учительської Громади» (в 1935 — 1650 чл.), нац. театру, хору в Ужгороді, Пласту і, зокрема, укр. шкільництво та вплив укр. преси спричинилися до перемоги укр. нац. руху на Закарпатті. Гол. культ. і гром. діячами цього періоду з-поміж українців на З.

були о. А. Волошин, брати М. і Ю. Брацкайки, Ю. і Ф. Ревай, С. Клочурак, А. Штефан, о. В. Гаджега й ін. Немало сприяли нац. відродженню З. також українці з ін. земель, які перебували на З., як В. Бірчак, І. Панькевич, А. Алискевич, В. Пачовський, о. С. Решетило й ін.

Русофільські діячі гуртувалися в «Общество имени А. Духновича» та б. Правос. Церкви, яка була організована рос. емігрантами й підтримувана чес. урядом в протиставу до Гр.-Кат. Церкви, репрезентованої значною кількістю угрофільського священства. В 1936—37 рр. русофіли намагалися опанувати шкільництво органією т. зв. шкільних плебісцитів у справах мови навчання. Це загострило ще більше відносини

між двома культ. таборами й активізувало укр. сторону.

За 20 р. чес. режиму на З. немало зроблено в ділянці техн. відбудови та соц. орг-ції краю (нові шляхи, модернізація міст, гром. будови, лікарні, соц. допомогова акція на Верховині). Але чехам не вдалося розв'язати проблеми безземелля й безробіття; проведена зем. ре-

Закарпаття в 1919—45 рр.

- 1 — Закарпаття в межах УССР (Закарпатська область).
- 2 — Укр. етнографічна територія на Закарпатті за межами УССР.
- 3 — Межі укр. етнографічної території.
- 4 — Вільні укр. етнографічні острови.
- 5 — Державні кордони в 1919—38 рр.
- 6 — Демаркаційна лінія між Карпатською Україною і Словакією в 1919—28 рр.
- 7 — Адміністративна межа між Карпатською Україною і Словакією в 1928—38 рр.
- 8 — Кордон між Чехо-Словакією і Угорщиною в 1938—39 рр.
- 9 — Кордон між Угорщиною і Словакією в 1939—44 рр.
- 10 — Півд. адміністративна межа Закарпаття в складі Угорщини в 1940—44 рр.
- 11 — Державні кордони після 1945 р.

комуністам; тільки 1928 і 1935 було обрано більше неком. послів і сенаторів, все ж таки українці між ними були в меншості. Свідомі укр. діячі виявляли себе більше в культ.-гром., ніж в політ. житті краю. Воно проходило під знаком боротьби між трьома тенденціями: русофільською, автохтонною й українською. Спочатку празький уряд сприяв укр.

форма охопила лише незначну частину великих посіlostей (приділено 35 000 га землі безземельним і малоземельним селянам). Хронічне безробіття закарп. бідного населення збільшилося ще й тим, що ряд місц. пром. підприємств були закриті, не витримуючи конкуренції з чех. пром-стю. Відхід на сезонні праці, еміграція та фінансування урядом публічних робіт лише частково рятували важке становище мешканців Верховини. Госп. криза поч. 1930-их рр. викликала голод на З., а масове безробіття відбулося в роб. заворушеннях; ком. партія знаходила відповідний ґрунт в цій соц.-госп. кризі.

Протичес. настрої посилювалися фактом централістичної політики Праги та наявністю великого числа чехів на З. (в 1930 р. 30 000), з яких на 70—80% складався урядовий апарат, чех. школи були упривілейовані, хоч в більшості їх відвідували жид. діти. Політ. атмосфера кін. 1930-их рр. була досить зрадикалізована; Угорщина провадила ревіндикаційну політику щодо З., де їй вторгували угор. меншість та деякі русофільські і автохтонні діячі; укр. нац. напрям, гол. серед молоді, наголошував політ. програму незалежної України, комуністи проголошували советофільські гасла на користь СРСР і УСРС; деякі русофільські кола захопилися ідеями рос. фашизму.

В цій ситуації застала З. політ. криза 1938—39 рр. в Чехо-Словаччині. Під впливом міжнар. подій і внутр. тиску Прага погодилася в перших днях жовтня 1938 на створення автономного уряду на чолі з А. Бродієм, якого згодом усунено за угрофільство; гол. уряду 26. 10. 1938 став А. Волошин. В той час як русофіли в більшості підтримували угор. ревіндикації, українці виступили за будівництво автономної Карпато-Укр. Держави в федеративному зв'язку з чехами і словаками. Новий політ.-правний статус З. визначив конституційний закон 22. 11. 1938, за яким краєм мав керувати окремий автономний уряд, а законодавча влада мала перебувати в руках обраного карпато-укр. союму. Після віденського арбітражу 2. 11. 1938, який приділив Угорщині півд. частину З. з м. Ужгород, Мукачів і Берегове, столицю краю перенесено до Хусту. З великим піднесенням розпочалося будівництво різних ділянок нац. життя. 12. 2. 1939 відбулися вибори до першого союму Карп. України, які дали значну перемогу Укр. Нац. Об'єднанню (86,1% з усіх, що мали право голосувати).

Однак міжнар. події перешкодили нормальному розвитку автономії Карп. України. Угорці і поляки вели пропа-

ганду за спільний угор.-польс. кордон коштом З. та посиляли диверсійні групи з метою ширення занепокоєння і неладу. Будапешт і Варшава робили заходи в Берліні з метою одержати згоду Гітлера на окупацію З. В той час так само збільшилося напруження між чехами й українцями у зв'язку з призначенням Прагою чех. мін. до Хусту ген.

Хуст, загальний вигляд

Л. Прхали. 15. 3. 1939, одночасно з окупацією Чехії і Моравії, Гітлер доручив Угорщині окупувати З. На оборону стали відділи «Карп. Січі», які не в силі були захистити країну проти вдесятеро переважаючого угор. війська (бл. 40 000). Ще до окупації З., 15. 3. 1939, зібрався Союм Карп. України, який проголосив незалежність країни, прийняв конституцію і обрав през. Карпато-Укр. Республіки А. Волошина. Уряд Карп. України та багато діячів емігрували за кордон.

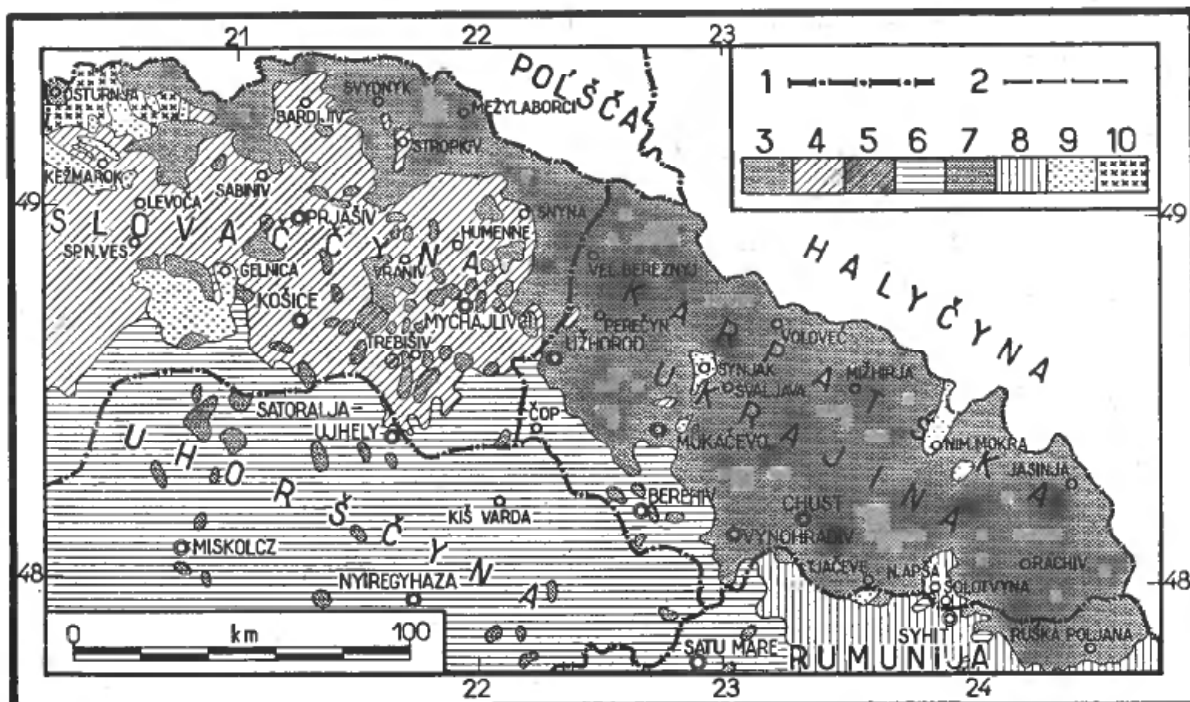
Угор. окупація З. була зв'язана з терором та репресіями проти укр. діячів. Замість обіцяної автономії, угорці визнали вузьку самоуправу «Підкарп. Краєві», проводячи політику угорщення в культ. житті й адміністрації. Будапешт штучно інспірував творення «русинської» мови і культури, толеруючи діяльність русофілів, проте гостро переслідуючи кожен спробу укр. активності. В цьому пляні були допущені і підтримані урядом деякі установи («Подкарпатське Общество Наук»), деякі видання тощо. Політ. орг-ції були заборонені. Реакція на тяжкий режим поневолення виявилась у масовій втечі закарп. молоді до УСРС в 1940—41 рр. та у діяльності націоналістичного підпілля. Угорці не зуміли здобути ніяких симпатій серед місц. населення під час їхнього панування в 1939—44 рр.

Тому прихід сов. військ на З. восени 1944 розглядався більшістю населення як визволення. Чехо-словацька адміністрація відновилася тільки частково і тимчасово. З. було швидко советизоване, а організований ком. партією з'їзд Нар.

Комітетів Закарп. України 26. 11. 1944 в Мукачеві висловився за приєднання 3. до УССР. 29. 6. 1945 між Чехо-Словаччиною і ССРСР заключено умову про вихід 3. із складу Чехо-Словаччини і приєднання його до України. Крайове управління в 1944—45 було в руках Нар. Ради Закарп. України, а з січня 1946 — обл. органів сов. управління. Закарп. область в кордонах 1938 р. переживає подібний соц., госп. і культ. процес, що і решта укр. земель в УССР. Нова влада провела за перші роки націоналізацію підприємств, в 1949—50 — колективізацію сіль. госп-ва. Введено сов. шкільну систему, засновано 1946 Ужгородський

23% населення 3. живе в містах (1956); поступ урбанізації слабкий (1930 р. — 20%). 3. має 5 міст (Мукачеве — 44 000 меш., Ужгород — 43 000, Берегове — 21 000, Хуст — 19 000, Виноградів — 15 000) і 12 с. м. т. Характер міст 3. — торг.-адміністративний, за останні часи і пром. Міста розташовані на перехрестях повздовжніх і поперечних шляхів, найбільші з них — на пограниччі гір і низовини.

Людність 3. швидко зростала в 19—20 вв., попри досить велику еміграцію за океан, завдяки високому природному приростові та відносно невеликим втра-

Етнографічна карта Закарпаття (за станом на 1930-і рр.)

1 — Кордони держав. 2 — Межа Закарпаття і Галичини. 3 — Українці. 4 — Словаки. 5 — Пословачені українці. 6 — Угорці. 7 — Угорці гр.-кат. 8 — Румуни. 9 — Німці. 10 — Поляки

Держ. Ун-т. Гр.-Кат. Церква зазнала переслідувань з боку нового режиму (м. ін. вбивство єп. Т. Ромжі 1947), і в 1949 р. її формально зліквідовано. 3. в повоєнні роки було, подібно як і сусідній гал. обл., тереном дії укр. повстанців (Див. ЕУ I, стор. 491—92, 533—34, 566—69, 590—91).

В. Маркус

Людність 3. розміщена нерівномірно, залежно від природних умов. Найгустіше й суцільно заселені Потиська низовина разом із підгір'ям Вулканічних Карпат (113 осіб на 1 км²) та Мармароська котловина (74). В горах (густота — 42) населення згруповане в обох нижчих повздовжніх смугах та зрідка — в поперечних долинах; високі гірські масиви майже незаселені постійно, натомість на їх полонинах сильно розвинене влітку пастуше життя.

там під час обох світових воєн, меншим як в будь-якій ін. частині України. В розвитку населення 3. за останні 80 років можна відрізнити такі фази: а) сер. приріст за 1880—1913 рр. — пересічно 1,4% річно (в 1900—10 рр. на 1 000 душ щороку припадало 42 народжень, 26 смертей, 16 природного і 11 дійсного приросту); б) відносно невеликий спад в 1915—19 рр.; в) сильний приріст між двома світовими війнами, завдяки зменшенню смертності й послабленню еміграції, а також припливові чехів (1921—30 рр. на 1 000 меш. — 42 народжень, 21 смертей, 21 природного і 18 дійсного приросту); г) зменшення під час другої світової війни, яке, однак, майже не затронуло українців (натомість із 3. відплинули чехи, перев. частина німців і частина угорців, а нацисти знищили 3/4

жидів); г) досить високий приріст після війни, завдяки більшому, ніж в ін. обл. України, природному приростові (1956 р. на 1 000 осіб — 24,6 народжень, 8,3 смертей і 16,3 чистого приросту), невеликому відпливу населення назовні і деякому припливу з ін. частин ССРСР (гол. адміністративного і військ. апарату). У висліді цих процесів населення З. зросло з 395 000 в 1880 р. на 527 000 в 1900, 596 000 в 1910, 605 000 в 1921, 752 000 в 1930, 842 000 в 1950 і 929 000 в 1956 р.

На Пряшівщині був природний приріст такий самий, натомість дійсний — нижчий через велику еміграцію. Назагал виємігрувало до 1914 р. з усього З.

бл. 100 000 українців (разом з пословаченими гр.-католиками з Пряшівщини), майже виключно до ЗДА; в 1920—38 рр. бл. 40 000. Це була еміграція більша, ніж з будь-яких ін. укр. земель. У висліді цих процесів нині в ЗДА живе бл. 350 000 осіб закарп. походження, що становить бл. 30% всіх закарп. українців (на зах. З. навіть 45%). Тому серед укр. діаспори в ЗДА закарп. група відіграє велику роль (докладніше див. *Еміграція і З'єднані Держави Півн. Америки*).

Нац. відносини З. як в етногр., так і в політ. межах за станом 1930 р. і нині (приблизно) такі:

Край	Вся люд- ність в тис.	Укра- їнці		Жиди		Угорці		Чехи і словаки		Інші	
		в тис.	у %	в тис.	у %	в тис.	у %	в тис.	у %	в тис.	у %
а) Укр. етногр. територія											
Карп. Україна	616	438	71,1	85	13,8	40	6,5	29	4,7	24 ¹	3,9
Пряшів- щина ²	118	87	73,8	11	9,3	1	0,8	16	13,6	3	2,5
Мармаро- щина (в Румунії)	26	17	65,4	6	23,1	1	3,8	—	—	2	7,7
Разом	760	542	71,4	102	13,4	42	5,5	45	5,9	29	3,8
б) Карп. Україна в політ. межах											
1931 р.	725	450	62,1	102	14,1	113	15,6	33	4,5	27 ³	3,7
1956 р. (Закарп. обл. лише приблизно)	929	764 ⁴	82,5	30	3,0	100	11,0	5	0,5	30 ⁵	3,0

¹ В тому ч. 13 румунів і 10 німців.

² Лише суцільна територія.

³ В тому ч. 13 румунів і 13 німців.

⁴ В тому ч. деяке ч. росіян і білорусів.

⁵ В тому ч. 16 румунів, 3 німці, 8 циганів.

Найчисленнішою меншістю З. були і залишилися угорці, які становлять більшість в півд. частині З. і були скупчені по більших містах; жиди становили більший відсоток, ніж в будь-якій ін. частині України, і то не лише по містах (26%), але й по селах (11%), німці творили 7 малих колоній в горах, румуни були скупчені в 4 великих селах на півн. від Сиготу. Після другої світової війни знизився відсоток нац. меншостей, а тим самим зросла кількість українців і нині З. є, за винятком півд. частини, що в ній і тепер переважають угорці, однією з найчистіших з нац. погляду укр. земель. (Про складні нац. відносини зах. З. див. *Пряшівщина*).

Народне господарство З. роз-

винулося залежно від природних підстав та від госп. політики тих держав, до складу яких воно входило. Гірська частина З., що займає 80% краю, є країною лісового і тваринницького госп-ва, низовина і підгір'я — рілнничою країною з садівництвом і виноградарством. До корисних копалин належать насамперед сіль, буре вугілля, будів. матеріали; багато мінеральних джерел.

Ці природні багатства були мало використані під час довголітнього угор. панування. Країна була екон. і культ. відстала, сіль. госп-во не могло розвиватися через малоземелля селян, пром-сть — з причини конкуренції корінної Угорщини; капітал був в руках жидів і угорців, самопіднесення укр. селянина було

неможливе через брак шкіл і перешкоди з боку влади. З різних галузей краще розвинене було лише ліс. госп-во, бо цих продуктів потребувала обезліснена Угорщина (гол. чином на опалення). Укр. селянин поправляв свій бюджет заробітками в лісах, сезонними працями під час жнив в глибині Угорщини й емігрував до Америки.

Прилучення З. до Чехо-Словаччини піднесло екон. і передусім культ. рівень краю. Проведено часткову аграрну реформу, значно збільшилася врожайність (пересічно 50%), розвинено мережу шляхів, розбудовано шкільництво, м. ін. і фахове, розвинулася кооперація, поступово творився сер. стан. Натомість чес. влада не сприяла розвитку індустріалізації З., а дбала, щоб воно було ринком збуту для чес. країв; на економіку краю некорисно впливало неприродне пов'язання його з далекою Чехією й розірвання з паннонською низовиною, через що м. ін. було важко збувати ліс. продукти; далі існувало малоземелля селянства (45% госп-в не мало й 2 га землі, 30% мало 2-5 га), зменшення ліс. заробітків, перерва сезонних мандрівок на жнива до Угорщини, зменшення еміграції за океан при одночасному бракові власного капіталу. Все це було причиною дальшої павперизації укр. селянина, гол. в горах.

За сов. влади З. пов'язано із госп-вом усіх укр. земель і всього СССР. На відтинку індустріалізації розвиваються ті галузі пром-сти, які вже досі існували (ліс., харч., видобуток соли) і постають нові (буровутільна, легка); в ділянці сіль. госп-ва дійшло до цілковитої колективізації, розвиваються інтенсивні галузі сіль. госп-ва, як виноградарство, садівництво, культура тютюну, з одного боку, а тваринництво, з другого.

Сіль. госп-во і нині є основним заняттям населення (бл. 70%), хоч рілля займає лише 21% всієї площі З.; 23% припадає на сіножаті й пасовища, 50% на ліс. В горах рілля становить ледве 10%, сіножаті й пасовища 27%, а ліс аж 58%; для низовини З. відповідні числа — 42%, 27%, 24%. Вся засівна площа становить (1956 р.) 211 000 га, в тому ч. на збіжжєві культури припадає 98 700 га або 45% (на кукурудзу 34 300 га або 16,3%, на пшеницю 28 400 га або 13,5%, овес 17 100 га або 8,1%), на кормові 60 800 га (29,8%), картоплю 37 500 га (17,8%), промислові, тол. соняшник і тютюн — 8 800 га (4,2%). Низовина і підгір'я — це країна пшениці й кукурудзи, в горах мають перевагу овес, жито і картопля. Порівняно з довоєнним часом зменшилася вся засівна площа (на 10%), далеко більше збіжжєва (на $\frac{1}{3}$), а площа кор-

мових збільшилася майже в три рази. Велике значення має виноградарство, яке постачає на експорт виноград і білі вина (гол. осередки — Берегове, Ужгород, Мукачеве, Середне, Виноградів); площа виноградників збільшилася з 2 900 га 1936 р. на 6 700 га 1956 р. На експорт працює також садівництво; сади займають тепер 18 500 га (1936 р. лише 4 000 га). З пром. культур найбільше значення має тютюнництво (3 000 га). Порівняно з довоєнним періодом збільшилося поголів'я продукційної худоби, за винятком коней; 1956 було 32 000 коней (1937 р. — 41 300), 244 000 голів великої рогатої худоби (1937 р. — 219 500), 196 000 свиней (82 000), 254 000 овець і 55 000 кіз (1937 р. — разом 132 000). Одночасно інтенсифікується тваринництво шляхом запровадження кращих порід. Тварин-

Синевірське озеро

ництво низовини і передгір'я тісно пов'язане з хліборобством, в горах його кормовою базою є полонини і природні сіножаті.

Найбільшим багатством З. є ліси, що займають площу 526 000 га; основні породи: бук (58% ліс. площі), смерека (29%), дуб (7%), ялиця (4%). Ліс і деревообробна пром-сть — це основна пром-сть краю, яка дає 53% валової продукції і працю 29 000 особам (57% всіх зайнятих в пром-сті); 1956 р. випродуковано 2,6 млн куб. м деревини і 0,7 млн пиломатеріалів. Майже вся продукція деревини переробляється на місці, на численних, здебільша деревообробних, підприємствах, розвинених по всьому З.; найбільші деревообробні комбінати є в Сваляві, Тересві, Рахові; лісохем. зав. в Сваляві, В. Бичкові, Перечині; картонний завод в Рахові. Меблева пром-сть (сировиною є перев. букове дерево) розвинена гол. в Ужгороді, Мукачеві й Берегові.

Виробництво електроенергії мало розвинене (1955 р. — 134 млн квт, нині багато більше), зокрема зовсім недостатньо використані багаті водні ресурси (пайважливіші гідроелектростанції —

Ужгородська і з 1956 р. Терембле-Ріцька). Тільки після другої світової війни розпочато видобуток бурого вугілля і 1955 р. досягнуто досить високої продукції — 460 000 т (с. Ільниця в Іршавському р-ні). Кам'яну сіль видобувають здавна в Солотвині; за час. влади видобуток модернізовано й піднесено до 170 000 т річно (основне місце видобутку в Чехо-Словаччині); тепер бл. 332 000 т (1956 р.). Досить велике значення має пром-сть будів. матеріалів (видобуток андезитів, туфів, мармору; цегляно-черепична пром-сть в більших м.). Дрібна харч. пром-сть і постала щойно після війни легка пром-сть (швейна, трикотажна, взуттєва) розвинені в більших м. (найважливіші об'єкти — тютюнова і трикотажна фабрики в Мукачеві). Ще й нині має значення кустарна пром-сть, зокрема художня — вишивкарство, дереворізба на Гуцульщині. Пром-сть скупчена перев. в півд.-зах. частині З., через що ще більше поглиблюється різниця між цією багатшою частиною краю і біднішою — гірською. Гол. пром. осередки З.: Мукачеве, Ужгород, Берегове, Хуст.

З. має 580 км зал. шляхів (без вузькоколіїних) і 2 740 автогужових шляхів з твердим покриттям (1955 р.).

Найбільше значення мають тепер три поперечні зал. лінії, що зв'язують через карп. провали — Ужоцький, Верецький і Татарський З. з усією Україною, нато-мість підрядне значення має повздовжня лінія (Пряшів — Чоп — Хуст — Рахів), що сполучає З. з зах. і 1920—45 рр. була гол. магістраллю З.

Сильно збільшився автомобільний транспорт, який має на З. більше значення, ніж в ін. частинах України, і доповнює зал. мережу; найважливіші відтинки: Ужгород—Мукачеве—Берегове, магістраль Ужгород—Хуст—Ясіня; поперечні лінії: Ужгород—Ужок—Львів, Мукачеве—Свалява—Стрий—Львів, Хуст—Міжгір'я й ін.; повздовжні гірські шляхи: Перечин—Свалява, Нижні Ворота—Міжгір'я й ін.

В цілому З. як екон. р-н має всеукр. значення, як країна, що дає поважні надвишки ліс. і деревообробної пром-сти, вина, овочі, тютюн; невикористаними лишаються мінеральні джерела, які разом з мальовничою природою могли б стати підставою для значної кількості курортів і туристичного руху.

В. Кубійович

Дослідження З. гол. в ділянці іст. розпочато в кін. 18 в. (Й. Базилович); в 19 в. з'явився ряд дрібних причинків до церк. і культ. іст. З. Основні дослідження З. проведено в 20 в. місц. та укр. вченими з Галичини і Наддніпрянщини, росіянами, угорцями, чехами

й ін. Археологічні дослідження провадили Т. Легоцький, Й. Янкович, Я. Пастернак. Ряд іст. праць з'явився з-під пера А. Годинки, О. Бонкала, В. Гаджеги, Є. Перфецького, О. Петрова, О. Мицюка. М. Лелекача, з іст. письменства і культ. життя — І. Франка, Я. Стрипського, Є. Сабова, Ю. Яворського, В. Бірчака, Є. Недзельського й ін. Етногр. і демографічні матеріали збирали і досліджували І. Верхратський, В. Гнатюк, С. Томашівський, а закарп. говори розробили О. Брок, І. Панькевич, Г. Геровський й ін. Геогр. студії провадили І. Краль, В. Кубійович, С. Рудницький й ін. Багато матеріалу містили монографії про закарп. комітати, видані угор. урядовими чинниками в кін. 19 і на поч. 20 вв. Так само немало етногр. матеріалу та розвідок з культ. іст. з'явилося в «ЗНТШ». В 1920—30-их рр. висліди студій над З. друкувалися в Наук. Записках Т-ва «Просвіти» в Ужгороді, в журн. «Карпатський Світ», а в 1940-их рр. в ж. «Зоря». В підсов. умовах продовжуються гол. етногр. і діалектологічні дослідження З. 3 кін. 19 в. існує в Мукачеві іст. музей ім. Легоцького (перев. археологічні знахідки), а в 1920-их рр. постав краєзнавчий музей в Ужгороді, що містить гол. іст. і етногр. експонати.

Своєрідна краса природи З., ще до недавня примітивний побут його населення, складні соц. і культ. відносини цього краю знайшли відбиток в художній літературі укр. і чужих авторів. З чехів писали на закарп. сюжети І. Ольбрахт (повість «Микола Шугай»), З. Кудей («Гуцульська республіка»), з угорців — Д. Морваї («Село під полонинами»). Крім місц. укр. письменників, закарп. мотиви виступають в О. Олесі, С. Черкасенка, В. Пачовського, В. Бірчака й ін. Після 1945 р. написано низку повістей з закарп. життя авторами з ін. укр. земель (А. Турчинська, С. Скляренко) та росіянами (роман М. Тевельова «Свет ты наш, Верховина») й ін. В. Маркус

Література: Bidermann H. J. Die ungarischen Ruthenen, I—II. Інсбрук 1862, 1867; Свенцицкий И. Материали по истории возрождения Карпатской Руси. Л. 1906; Пачовський В. Іст. Підкарп. Руси, I—II. Ужгород 1920—22; Бірчак В. Літ. стремління Підкарп. Руси. Ужгород 1921, 2 вид. 1937; Гаджега В. Додатки до іст. русинів і руських церковей... Ужгород 1922—36; Král J. Podkarpatská Rus. Praha 1924; Кондратович І. Іст. Підкарп. Руси. Ужгород 1930; Martel R. La Ruthénie subcarpathique. Париж 1935; Kubijovych V. Pastyrsky život v Podkarpatské Rusi, I—II. Братислава 1935; Мицюк О. Нариси з соц.-госп. іст. Підкарп. Руси, I—II. Praha 1936—38; Mousset J. Les villes de la Russie subcarpathique. Париж 1938; Борщак І. Карп. Україна в міжнар. грі. Л. 1938; Карп. Україна. 36. Укр. Вид. Ін-ту. Л. 1939; Карп. Україна в боротьбі. 36. Бідень 1939; Dami A. La Ruthénie subcarpathique. Женева 1944; Stiephan A. From Carpatho-Ruthenia to Carpatho-Ukraine. Нью-Йорк

1954; Ануцин В. География Советского Закарпатья. П. 1956; Markus V. L'incorporation de l'Ukraine subcarpathique à l'Ukraine soviétique 1944—1945. Лювен 1956.

Закерзоння, публіцистична назва зах. окраїн укр. земель (Лемківщини, Посяння, частини Любачівщини, Равщини й Сокальщини, Холмщини, Підляшшя), які по другій світовій війні, на підставі сов.-польс. договору з 16. 8. 1945, відійшли до Польщі (19 000 км², 1 500 000 меш., здебільша українців). Назва походить від лінії Керзона (див.).

Закисова Балка, місцевість б. старогрец. города Ольвії в Очаківському р-ні Миколаївської обл.; велике греко-скитське поселення 4—3 вв. до Хр. з багатокімнатними великими домами з каміння та сушеної на сонці цегли.

Закладник, заручник, особа однієї з воюючих сторін, захоплена другою стороною з метою, щоб вона відповідала своїм життям за поведінку противника (виконання договору, відмовлення від опору окупантів). В давньоукр. пам'ятках З. називається «аманатом». В давнину іноді одна сторона добровільно давала З. другій як запевнення виконання договору; напр., Б. Хмельницький 1648 залишив свого сина Тимоша як З. у кримського хана, з яким заключив військ. союз. В новітні часи беруть групи З. з цивільного населення окупованої території чи з військовополонених. На Україні, зокрема під час другої світової війни, нім. окупанти практикували затримання численних З., щоб стримувати опір населення. Багато З. було розстріляно. Практика захоплення З. суперечить сучасному міжнар. праву (Женевська конвенція 1949).

Заклиняння, див. *Замовляння*.

Заклинський Богдан (1886—1946), син Романа, педагог, учитель нар. шкіл в Галичині й на Закарпатті; автор шкільних підручників (букварі й ін.), праці та статті з педагогіки («Історія укр. виховання», «Методика усного і письм. стилю для всіх шкіл» й ін.); дитячий письм.

Б. Заклинський

Заклинський Корнило (1857—84), брат Романа і Леоніда, гал. історик; праці з іст. козаччини 16—17 вв. й з укр. історіографії 17 в.

Заклинський Корнило (*1889), син Романа, педагог, осв. і пластовий діяч на Закарпатті, учитель гімназії в Берегові (1921—38).

Заклинський Леонід (1850—90), брат Корнила і Романа, учитель гімназії; в пол. 1870-их рр. один із провідників народовецької молоді у Львові, в 1880-их рр. гром.-осв. діяч на Станіславщині.

Заклинський Олексій (1819—1894?), свящ., гром.-політ. діяч, 1848 чл. Гол. Руської Ради і делегат від неї на Всеслов. Конгрес у Празі, 1873—79 посол до австр. парламенту; автор спогадів «Записки О. Заклинського».

К. Заклинський
(1857—84)

Заклинський Роман (1852—1931), брат Корнила і Леоніда, педагог, письм. і осв. діяч; чл.-засновник Руського Т-ва Педагогічного, співред. «Бібліотеки для Молоді», дослідник Ю. Федьковича, автор і видавець ряду популярних книжок (м. ін. «Географія Руси», 1887).

Заклинський Ростислав (*1887), син Романа, літературознавець і публіцист, діяч Укр. Радикальної Партії, 1919 ред. її органу, щоденника «Народ» у Станіславові; в 1920-их рр. жив в УРСР і був викладачем високих шкіл в Кам'янці Подільському й Києві. Належав до групи письм. «Західня Україна»; після 1933 доля невідома. Розвідки про І. Франка й ін.

Закоморний Микола (*1901), біохемік родом з Донбасу, в 1929—42 рр. асистент, згодом викладач ун-ту в Познані, 1947—50 наук. співр. ун-ту в Манчестері, з 1950 — керівник н.-д. відділу фірми „Flowers“ в Англії; д. чл. НТШ. Наук. праці гол. з хемізму біохем. змін в органічних сполуках під дією цвілей.

«Закон і Право», правничий місячник, виходив у Києві 1918 р. у в-ві «Час», ред. М. Кушнір.

Законодавство, діяльність найвищих органів держави з метою видавання законів; також сукупність законів з однієї ділянки (напр., соціальне З., торг. З. тощо). Закон, у свою чергу, це заг.-обов'язкова норма, видана та оголошена компетентною держ. владою в приписаній формі, що визначає поведінку або дію окремих громадян між собою чи в стосунку до держави або держави до громадян. Сам термін «закон» на Україні дуже давній, і він означав також звичаєву норму; з часу рецепції візант. права і по аналогії до нього законом стали називати нормотворчі акти, які походили від князя і здебільша були укладені в писаній формі. Ін. терміни в княжу добу — покон, право, устав, урок. Законодавча влада в давнину пе-

рев. перебувала в руках монарха, який іноді ділився нею з становим представництвом; в нову добу, як правило, вона належить ширшому нар. представництву, парламенту.

Законодавчу владу в княжій Україні-Русі ділили між собою князь, віче, боярська рада, при чому в різний час і в різних областях один з цих органів набував гол. значення. Закони видавали в церк. справах та для церк. людей також єп. й ігумен. Княжі з'їзди, як непостійний і скликуваний на добровільній основі орган, не мали законодавчих компетенцій. Проте М. Володимирський-Буданов допускає право княжих з'їздів видавати закони для однієї землі. Напр., Руська Правда Ярославичів була укладена на з'їзді трьох князів-братів.

В лит.-руську добу законодавча влада на терені віленського князівства була в руках великого князя, в ін. землях її здійснювали удільні князі. З 15 в. великий кн. вже видавав закони для всієї держави, ділячи законодавчу владу з панами-радою і заг.-пшляхетським — вальним соймом. Гол. закони цієї доби стверджені в земських уставах (давнє звичаєве право), *судебниках* і *Лит. Статуті*.

На Гетьманщині З. зосереджувалося у руках гетьмана, який оголошував законодавчі акти здебільша після схвалення їх або висловлення opinii старшинськими радами чи з'їздами. Іноді присвоювала собі законодавчі функції Ген. Військ. Рада. В ході обмеження автономії України в 18 в. З. переходило в руки рос. царського уряду та частково здійснювалося через Малорос. Колегію. На Запоріжжі компетенція З. належала Січовій Раді та раді старшини. Якогось виразного розмежування компетенцій влади в коз. добу, як і раніше, не було; різні органи конкурували між собою у здійсненні З. або здійснювали його спільно.

В Рос. Імперії законодавчу владу здійснював цар до 1905 р. самостійно, послуговуючись Держ. Радою (Государственным Советом) і Комітетом Міністрів, як довідними органами, а згодом спільно з Державною Думою. До 1867 р. в Австрії З. належало до абсолютної влади монарха; в конституційній австр. монархії законодавчу владу здійснювали Держ. Рада (Reichsrat) і палата послів (Abgeordnetenhaus). В Польщі, Чехо-Словаччині, Румунії, до яких в 1920—40 рр. належали Зах. Укр. Землі, законодавча влада здійснювалась парламентом і гол. держави. Тільки в Чехо-Словаччині за автономним соймом Карп. України передбачались законодавчі функції у внутр. справах.

За укр. державности 1917—20 рр. З. здійснювали різні органи, залежно від режимів; в перший період — Укр. Центр. Рада через свій пленум або Малу Раду. Закон з 8. 12. 1917 про порядок видання законів стверджував, що «виключне і неподільне право видавати закони для УНР належить Укр. Центр. Раді».

Конституція УНР, ухвалена 29. 4. 1918, наділяла вищою законодавчою владою Всенар. Збори, а ініціатива законопроекту належала їх президії, Раді Міністрів, поодиноким фракціям і групам депутатів, органам самоврядування і безпосередньо громадянам (заява із 100 000 підписами). За гетьманату законопроекти розроблялися в окремих мін-вах, ухвалювалися Радою Міністрів, а входили в життя після затвердження їх гетьманом. Цей порядок З. мав тривати до скликання сойму. Директорія УНР як рев. орган мала найширші компетенції верховної влади, в тому ч. й законодавчої, здійснюваної у співпраці з Радою Міністрів. Трудовий Конгрес (січень, 1919), що й сам займався законодавчою діяльністю, підтвердив законодавчі компетенції Директорії до його чергової сесії, яка вже не відбулася. На підставі «Закону про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР» з 12. 11. 1920 законодавча влада мала перейти до Держ. Нар. Ради, яка схвалює законопроекти Ради Міністрів; гол. Директорії належало лише затвердження закону. З. органів УНР в екзилі залишилось за урядом і гол. Директорії.

В ЗУНР законодавча влада належала Укр. Нац. Раді, яка її здійснювала до передачі верховного керівництва справами ЗУНР диктаторові 9. 6. 1919; з того часу тільки номінально З. залишилось за УНРадою. Виділ УНРади затверджував і оповіщав закони.

З. в УСССР формально належало, за конституцією з 14. 3. 1919, Всеукр. з'їздові рад та Всеукр. Центр. Виконавчому Комітетові; фактично ж і найчастіше його здійснювала президія ВУЦВК та Рада Нар. Комісарів; з 1937 р. ці функції мали перейти до Верховної Ради, що, згідно з конституцією, «є єдиним законодавчим органом УРСР» (ст. 23). В дійсності законодавчу діяльність виконує її президія, яка видає заг. нормативні акти, що різняться від законів тільки формою і назвою (т. зв. укази). Їх на своїх сесіях у формі закону затверджує Верховна Рада. Основні ділянки З. в УСССР належать компетенції ССССР в особі його Верховного Совста (ст. 14 конституції ССССР). Закони ССССР дійсні на території УСССР; на випадок незгідно-

сти респ. закону з союзним, дійсним є союзний закон.

При рев. змінах режимів нові уряди звичайно одмінюють попереднє З. повністю або частково. Укр. Центр. Рада залишила основну частину З. Тимчасового Уряду, а навіть старого режиму (цивільне, карне, торг. й ін. право), за винятком того З., яке було змінено виразно новими законами. Ще в більшій мірі залишив у силі старе З., включно з великою частиною адміністративного, гетьманський режим. Зате він одминив політ.-соц. З. Укр. Центр. Ради. Директорія знову скасувала З. гетьманського періоду. В ЗУНР залишено в силі майже все австр. З. Сов. режим декларував скасування З. всіх попередніх урядів та рядом постанов заводив у життя на території України законодавчі акти РСФСР.

В модерних країнах закони набирають сили після їх опублікування в урядових публікаціях. Такими були: за Укр. Центр. Ради — «Вісник Ген. Секретаріату УНР», змінений згодом на «Вісник Ради Нар. Міністрів УНР», за гетьманату — «Держ. Вісник», за Директорії — «Вісник УНР»; в ЗУНР — «Вісник держ. законів і розпорядків ЗО УНР». Закони й ін. акти першого сов. режиму публікувалися у «Вестнику УНР». З. 1919 р. в «Известиях Временного рабоче-крестьянского правительства Украины» та в «Збірнику узаконень та розпорядків Роб.-Сел. Уряду України».

В. Маркус

Законодавча Рада на Кубані, див. Кубанська Законодавча Рада.

«Закон судний людем», помилково називаний також судебником Константина — збірник прав, складений на підставі візант. джерел для півд. слов'ян 9 в. На Україні відомий за княжих часів, як неофіц. джерело візант. права.

Закордонне Представництво УГВР, див. Українська Головна Визвольна Рада.

Закревська Ганна (* 1890), уроджена Сиренко, геолог; 1927—41 працювала в Геол. Ін-ті УАН (м. ін. керівник Геол. Музею), проф. високих шкіл Києва (1936—41 керівник катедри геології в Пед. Ін-ті), з доручення Укр. Геол. Комітету провадила геол. зйомання частин Полісся й Лісостепу. Праці з палеонтології Полісся і Дніпровсько-Донецької западини, геології нафти; м. ін. «Elephas Tro-

Г. Закревська

gontheri», Труды Ін-ту Геол. УАН, V. (1933), «Геол. та геоморфологічний нарис Чернігівського Полісся» (1938), «Четвертинні відклади укр. Полісся в межах Наддніпрянщини» (1948) й ін. З. перша жінка-українка — проф. і д-р геол. наук. З. 1950 в ЗДА.

Закревський Гнат (1839—1906), син Платона З., правник і суд. діяч; прокурор харківської суд. палати й сенатор. Праця «Об учениях уголовно-антропологической школы» (1893) та ряд ст. в рос. правничих журн.

Закревський Микола (1805—71), історик-археолог і етнограф, автор праць «Очерк истории г. Киева» (1836), «Летопись и описание г. Киева» (1858), «Описание Киева» (2 т., 1868), зб. дум, пісень, прислів'їв, приповідок, загадок «Старосветский бандуриста» (3 т., 1860—61, у 3 т. «Словарь малороссийских идиомов» — понад 11 000 слів). З. з великим темпераментом боронив права українців на літературу рідною мовою.

М. Закревський

Закревські, коз. старшинський рід, походив від Йосипа З., ген. бунчужного (1762) й ген. обозного (у відставці), одруженого з сестрою гетьмана К. Розумовського. Його син Андрій (1742—1804) був дир. Академії Мистецтв (1783) і гол. Медичної Колегії (1789) в Петербурзі. Ін. відомі З. — брати Віктор, Михайло і Платон († 1882), правнуки ген. обозного, землевласники Пирятинського пов. на Полтавщині, були чл. т. зв. «Общества Мочемордія»; приятелі Шевченка і графа Якова де-Бальмена, славилися своєю поступовістю. З цього роду походив правник Гнат З. (див.) та історик-етнограф Микола З. (див.).

Закупи, категорія напіввільних людей в давній Русі-Україні. З. залишались правно вільними, але фактично були зрівняні з невольниками у висліді їх договірної залежності від господарів. Закупництво поставало з договору позики, забезпеченої закладом самого боржника. Руська Правда ділить З. на таких, які працюють на дворах своїх господарів (двірні), і на «ролейних» (працювали на ріллі) та визначає взаємини З. з господарем. Господар мав право застосовувати фізичну кару супроти З., проте не міг їх продавати. За З. залишалося право скарги на господаря перед княжим судом. Вони мали право на майно, входити в різні договірні взаємини, виступати на суді як свідки. Сплата боргу робила З. вільними, хоч, напр., спроба

втечі З. могла призвести до невільничого стану.

В лит. добу З. відомі під назвою «закупні», які відповідали двірним З. Руської Правди, і т. зв. «люди в пенязіх», що нагадували «ролейних» попередньої доби. Взаємини між паном і З. полягали у двосторонній приватно-правній умові. Лит. Статут встановлював лише річну ціну, яку З. мали відробити панові. Двірські «закупні» відробляли борг своєю працею, а «люди в пенязіх», які працювали на зем. наділах пана, сплачувалим в натурі з річного врожаю. З., не викупившись до смерті, як і в добу Руської Правди, переходили у підневільний стан, на «непохожих селян».

Література: Ясинський М. Закупы Русской Правды и памятников западно-русского права. К. 1904.

В.М.

Закшевський (Zakrzewski) Станислав (1873—1936), поль. історик, проф. Львівського Ун-ту; його праці, гол. з іст. середньовічної Польщі, мають значення і для укр. історіографії.

Заленський Лев (1648—1708), київ. уніятський митр. 1695—1708, одночасно єп. володимирський (з 1679), адміністратор полоцький (1693—97); за час його управління київ. митрополією перейшли на унію єп. львівський Й. Шумлянський (1700) і єп. луцький Д. Жабокрицький (1702).

Залеський Вячеслав (1871—1936), фізіолог і біохемік рослин, проф. Харківського Ун-ту, чл.-кор. АН УРСР; з численних праць з галузі біохемії найважливіші про умови утворення білкових речовин в рослинах (1900), про перетворення фосфору в рослинах (1912) й ін.

Залеський Кость († 1920), географ-ботанік, флорист, дослідник степів сх. України; одна з ковил носить його ім'я (Stipa Zaleskii Willen.), а одну він означив (Stipa tirsza Zal.).

Залеський Микола (1835 — по 1893), фармаколог, проф. Харківського Ун-ту; ряд наук. праць.

Залеський Осип (* 1892), муз. діяч, диригент і педагог, дир. Муз. Ін-ту в Станиславові (1921—33), автор хорових творів та сольових пісень; статті про музику; «Короткий нарис іст. укр. музики» (1951), «Загальні основи муз. знання» (1958); тепер в ЗДА.

Залеський Степан (* 1915), драматичний актор Львівського Оперного Театру (1941—44) і Театру-Студії Й. Гірянкі (1945—50); гол. ролі: Хлестаков («Ревізор»), Роман Птах («Блакитна авантюра»). Тепер в Австралії.

Залеський (Zaleski) Богдан Юзеф (1802—86), поль. поет-романтик родом з Київщини, гол. представник «української школи» в поль. літературі; студіював у

Варшаві, з 1831 на еміграції, гол. у Франції. Написав ряд зб. поезій: „Poezje“, „Duch od stepu“, „Dumy i dumki“. В поезії З., поруч з рел. містицизмом, виступають описи укр. природи, ідеалізація коз. минувшини (напр., „Duma o Kosińskim“), туга за рідним краєм. На смерть Шевченка З. написав вірш „Tarasowa mogiła“. До низки поезій З., на зміст і форму яких мали вплив також укр. нар. пісні, складено музику, м. ін. і Ф. Шопеном.

Б. Залеський

Залеський (Zaleski) Вацлав (1800—49), псевд. Вацлав з Олеська, поль. літератор і етнограф, видав зб. „Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego“ (1833), що містить у собі здебільша укр. нар. пісні; зб. мала великий вплив на розвиток гал.-укр. етнографії.

Залеський Петро (1867—1929), рос. генерал, військ. діяч і теоретик військ. справи, родом з Слобожанщини; за гетьманату 1918 — губ. староста на Харківщині; звільнений за опір проти введення укр. мови в урядуванні. Праці з організації армії, зокрема кавалерії; помістив в «Хліборобській Україні» (1925) ст. про завдання уряду на Україні. Помер на еміграції в Югославії.

Заливчий Андрій (1894—1918), політ. діяч визвольних змагань, 1917 р. чл. Центр. Ради від УПСР. Один з творців фракції «лівобережців» в УПСР, з якої пішла боротьбистська партія. Загинув у Чернігові при повстанні проти гетьмана й німців. По смерті вийшли автобіографічні новели «З літ дитинства».

Залізисті джерела, див. Мінеральні джерела.

Залізна Балка (V—18), с. м. т. Сталінської обл., підпорядковане Горлівській міськраді; кам'яновугільна пром-сть.

Залізна дивізія, див. Третя Залізна стрілецька дивізія.

Залізна доба, період після бронзової доби, коли відкрили спосіб добування нового металу — заліза з залізної руди. В 10 в. до Хр. залізо прийшло з Малої Азії на півн. Підкавказзя і далі на Півд. України. З. д. ділиться в цілій Європі на старішу — *галльштатську* (800—500 до Хр.) і молодшу — *лятенську* (500—0 до Хр.); перша характерна сильним розвитком хліборобства і скотарства й скріпленням патріархального родового ладу, друга — масовим виробом залізних предметів, гол. зброї й рілничого знаряддя. На Україні пам'ятки З. д. дуже

різноманітні. Культуру *галыштатської* доби репрезентують пам'ятки місц. культур: білогрудівської, попелищ та висоцької, і чужих: грецької, скитської, лужицької, трацької, кобанської та скірсської. Культуру *лятенської* доби пам'ятки місц. культур: полів поховань, висоцької, гетської та чужих: грецької, скитської, сармато-аланської, бастарнської й венедської (див. ще ЕУ I, стор. 66—67 та відповідні гасла ЕУ 2).

Залізний лист, також *Глейт*, охоронний лист, видаваний володарем для окремої охорони власника З. л. авторитетом суверена; іноді З. л. видавався злочинцям або обвинуваченим, що звільняв їх тимчасово від арешту чи виконання вироку. За лит.-руським правом, З. л. міг видати віритель своєму боржникові, на підставі чого екзекуція могла бути припинена на три роки. З. л. зберігся також в пізнішому законодавстві.

«Залізний Стрілець», інформаційна газ. З Залізної стрілецької дивізії, виходила тричі на тиждень в таборі інтернованих у Каліші (Польща) 1920—22; ред. І. Зубенко.

Залізний Хрест, відзнака, встановлена урядом УНР в 1920 р. для учасників Зимового походу від 6. 12. 1919 до 6. 5. 1920 р.; на підставі орденського статуту відзначені іменуються «Лицарями Ордена Залізного Хреста».

Залізнична (9) дивізія, постала в листопаді 1918; кадрами її були частини гетьманського корпусу охорони залізниць, командири отаман Вені і полк. Кудрявців; бойовий стан: 800—1 000 людей, 40 кулеметів і 4 гармати.

Залізничний транспорт, основний засіб транспорту на Україні, на який припадає 85% всього вантажообігу (1956). Залізниці України розбудовані з погляду потреб держав, до складу яких вони входять чи входили, і тому вони незадовільно зв'язують різні частини укр. земель, часто перервані на кол. держ. кордонах і не мають великих зал. вузлів.

До 1914 р. розвиток залізниць на укр. землях під Росією був інакший, ніж під Австро-Угорщиною. Першу залізницю на Центр. і Сх. Укр. Землях збудовано 1865 р.; це залізниця з Одеси до Балти, в 1868—70 рр. продовжена, з одного боку, на сх., до Кременчука, з другого — на півн. до Києва і Москви. Призначенням цієї залізниці, як і ін., згодом збудованих, було сполучити центри Рос. Імперії з Україною, зокрема з Чорним м., і улегшити вивіз зерна та ін. с.-г. продуктів, згодом також вугілля і руд. До цих залізниць, збудованих у 1870-их рр., належали: магістралі Москва—Во-

роніж—Ростов (положена лише на пограниччі укр. етногр. території), яку згодом продовжено на Кавказ до Владикавказу; Москва—Курськ—Харків—Лозова, звідки одне рам'я йшло через Запоріжжя до Севастополя, друге до Ростова; Харків—Знаменка—Миколаїв; залізниці Київ—Ковель—Берестя—Граєво (на кордоні з Німеччиною) і Ромен—Лібава, що улегшували вивіз укр. збіжжя до балтицьких портів; кілька залізниць, які пов'язали Центр. і Сх. Укр. Землі з давніше вже розбудованою мережею залізниць в Австро-Угорщині й Румунії. В 1870-их рр. побудовано перші залізниці Донбасу, а в 1884 сполучено Донбас з Кривим Рогом (Катерининська залізниця). Згодом цю мережу колій доповнено зміцненням зв'язку запілля з морем і з Донбасом, прокладенням перших залізниць на болотах Полісся та будовою стратегічних ліній на Підляшші. Взагалі до 1914 збудовано на всіх укр. землях в Росії бл. 16 000 км залізниць, себто 2,9 км на 100 км² і 3,7 км на 10 000 мешк.

Значно густішу мережу залізниць мали укр. землі в Австро-Угорщині. Важливим зал. вузлом став тут Львів. 1861 р. він був сполучений з Краковом і Віднем, згодом побудовано залізницю до Чернівців і Румунії та до Бродів і Підволочиськ, де їх незабаром пов'язано з залізницями на Центр. і Сх. Землях. В 1870-их рр. вперше сполучено Галичину з Закарпаттям і побудовано підкарп. залізницю Хирів—Стрий—Станіславів—Гусятин; згодом зал. мережу Галичини, Закарпаття й Буковини сильно поширено, так що в 1914 р. вона мала 3 700 км, себто 4,9 км на 100 км² і 6,0 км на 10 000 мешк.

Разом 1914 р. зал. мережа на всіх укр. землях становила 19 700 км, в тому ч. на території сучасної УРСР — 15 610 км. На території Австро-Угорщини це були майже виключно держ. залізниці, на укр. землях Росії 30% залізниць були в приватному посіданні. З техн. погляду залізниці Центр. і Сх. Земель мали багато недоліків, що виявилось зокрема під час першої світової війни, коли вони не були спроможні забезпечити потреб фронту і запілля.

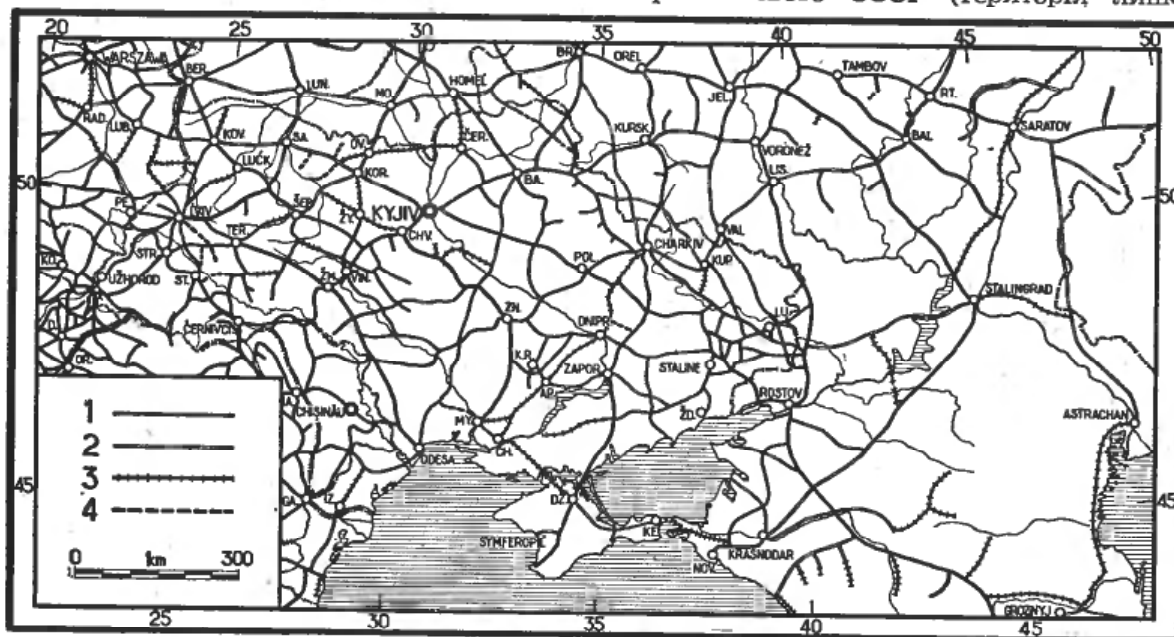
В роки першої світової війни із стратегічних міркувань збудовано низку нових колій, зокрема в прикордонних смугах. Під час революції і визвольних змагань на залізницях панував повний хаос, з якого вони стали підноситися лише в 1920-их рр.

Між двома світовими війнами розбудовано дещо мережу залізниць, зокрема на Центр. і Сх. Землях, де побудовано бл. 4 000 км нових колій, здебільша в

Донбасі, Дніпровському пром. р-ні і на Криворіжжі; ці лінії були заплановані перев. ще до війни. Найважливіші з новопобудованих були: Харків—Дніпропетровське—Херсон, що зв'язує Придніпров'я з Харковом і морем; магістраль Москва—Донбас через Валуйки, доповнена лінією Красний Ліман—Куп'янка; на Поліссі збудовано лінію Чернігів—Овруч з розгалуженням на півн. до Гомеля й ін. В той час на гол. залізницях УССР відбулася реконструкція: будова подвійних колій на деяких ділянках, автоматичне блокування, централізація, перебудова зал. вузлів, насичення новими локомотивами та ва-

Галичині, знято з ужитку (див. карту), дуже слабо посувається електрифікація залізниць (донині з важливіших лише лінія Запоріжжя—Кривий Ріг; у пляні: магістраль Курськ—Харків—Донбас, лінія Ясиновата—П'ятихатки та приміські залізниці харківського та київського вузлів).

Сучасна зал. мережа в межах УССР має 20 650 км довж. (на всіх укр. землях бл. 26 000), крім того, під'їзні шляхи пром. підприємств мають 14 700 км. Густина залізниць виявляє на 1 000 км², — 34,4 км, на 10 000 мешк. — 5 км. Залізниці України складають бл. 17% зал. мережі всього ССРСР (територія лише

Розвиток залізничної мережі

залізниці, побудовані в рр.: 1 — до 1875; 2 — 1876—1913; 3 — 1914—57. 4 — Залізниці, зняті з ужитку. АР. — Апостолове, ВА. — Бахмут, Бал. — Балашов, ВЕР. — Верестя, ВР. — Брянськ, Чх. — Херсон, ЧхV. — Хвастів, С. — Чоп, СЕР. — Чернігів, Д. — Дебрецен, Дніпр. — Дніпропетровське, ДЗ. — Джанкой, ГА. — Галац, ІА. — Яси, ІЗ. — Ізмаїл, ЈЕЛ. — Єлец, КЕ. — Керч, КО. — Кошиці, КОР. — Коростень, КОВ. — Ковель, К. Р. — Кривий Ріг, КУР. — Куп'янка, LIS. — Ліски, LU. — Луганське, LUB. — Люблин, LUN. — Луїнець, МО. — Мозир, МУ. — Миколаїв, NOV. — Новоросійське, ОР. — Орадея, OV. — Овруч, РЕ. — Перемишль, POL. — Полтава, RAD. — Радом, R. — Ртищево, SA. — Сарни, ST. — Станіславів, STR. — Стрий, СЕР. — Шепетівка, TE. — Тернопіль, VAL. — Валуйки, ZN. — Знам'янка, ZD. — Жданов, ZM. — Жмеринка, ZY. — Житомир

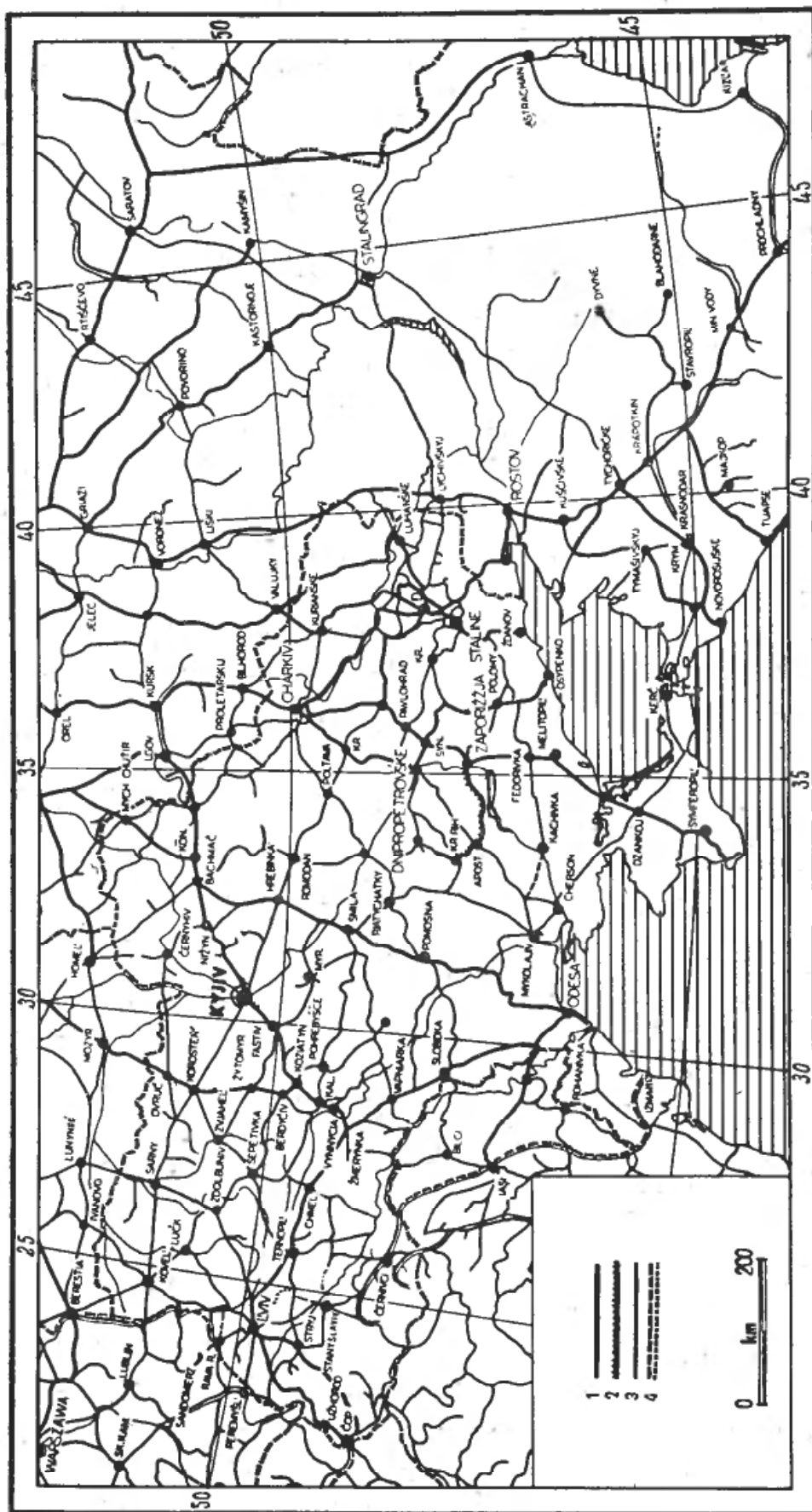
гонами. Замість паротягів старої конструкції Э, Щ та О, були побудовані більше потужні та модерні паротяги ФД, СО, ІС. Ці та ін. міроприємства дали змогу збільшити перевіз вантажів з 61,7 млн т в 1913 р. до 200 млн в 1940 р., а ч. пасажирів з 49 млн до 243.

Друга світова війна спричинила колосальне знищення залізниць (тільки на основних п'ятих залізницях було зруйновано понад 9 200 км колій, висаджено в повітря понад 2 000 мостів), і лише в 1948 р. транспорт повернувся до стану 1940. Нових залізниць по війні не побудовано, натомість деякі ділянки, гол. в

2,5%). Найгустішу мережу залізниць мають Донбас та Криворіжжя (6,5 км на 100 км²) і Галичина з Закарпаттям (5,2), найслабшу Півд. Україна (2,3) та Передкавказзя.

Далеко сильніше від росту мережі залізниць зріс обіг і перевіз вантажів та пасажирів, як це видно з таблиці (див. стор. 734)

В 1955 р. на залізницях України вантажено за добу 42 000 вагонів, тоді як 1913 р. тільки 10 700, 1934 — 18 600. Сер. вантажонасичення на 1 км становило в 1955 р. 8,1 млн тонно-кілометрів. На залізницях України припадає 27% вантаж-

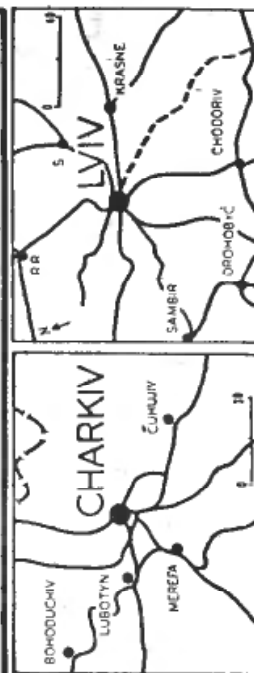

Залізниця України (1958)

1 — Дворейкові. 2 — Дворейкові електрифіковані. 3 — Однорейкові. 4 — Зняті з ужитку.

На бічній карті Львівського зал. вузла штриховою лінією зазначено залізницю Львів-Вережани, яка тепер знята з ужитку. Р. Р — Рава Руска. S. — Сопіжанка.

Г. Колодий

Роки	Відправлено вантажів в млн т	Прибуло пасажирів в млн	Перевезено пасажирів в млн
1913	61,7	54,8	49*
1928	54,3	47,4	61**
1940	200,0	166,6	243
1950	228,5	200,5	171
1955	347,5	311,9	262
1956	376,4	340,6	

*) В межах з 1938.

**) Без Криму.

них перевозів залізниць СРСР (35% навантаження вугілля, 38,5% чорних металів, 20,5% хліба) і 16% перевозів пасажирів.

В першій фазі розвитку 3. т. укр. залізниці перевозили перев. збіжжя, нині — гол. вугілля (37% перевезеної маси), руди й метали (25%), будів. матеріали (15%), ліс. (4%) та нафтові продукти (3%) і збіжжя (3,5%).

Зал. шляхи пролягають на Україні у двох напрямках: південниковому і рівнобіжниковому. Перші сполучають Укра-

Залізниці Донбасу

Art. — Артемівське; Н. — Горлівка; Jas. — Ясиновата; L. — Лихівський; St.-Luh. — Станично-Луганське

їну з морем і проходять через різні природні смуги, отже вони є шляхами виміни продуктів ліс. і степ. смуги; це одночасно великі транзитні шляхи, які в'яжуть глибину Сх. Європи з Чорним м. Цими шляхами приходить з півночі дерево, а відходить вугілля, руда, збіжжя, почасти також цукор. Рівнобіжникові шляхи, крім внутр. укр. значення, зв'язують Україну з Зах. Європою і з Сходом — Донщиною, Поволжям і Передкавказзям; найбільше значення мають з них ті, що сполучають Донбас з Кривим Рогом; відправляють ними насамперед вугілля і руду, прибуває нафта і ліс. продукти.

З госп. погляду найважливіші ті залізниці, що виходять з Донбасу, бо він є найважливішим зал. вузлом України (на півн. до Москви, на півн.-зах. до Ленінграду, Білоруси та Надбалтицьких країн, на сх. на Поволжя, на півд. до Озівського м., на зах. до Криворіжжя й далі. Вони виявляють найбільший вантажообіг, який сягає в окремих випадках до 40 млн тонно-кілометрів і більше. Крім залізниць Донбасу, більше екон. значення має харківський, на другому місці львівський і київський вузли і такі залізниці, як Київ—Жмеринка—Одеса, Львів—Вапнярка—Одеса, Київ—Жмеринка—Львів—Чоп. Вони мають і найбільший пасажирський рух. (Докладніше див. карту і ЕУ I, стор. 1099—1100).

Залізниці України підлягають союзному мін-ву шляхів у Москві, якому підпорядковані управління окремих залізниць (на території УССР — Донецька, Львівська, Московсько-Київська, Одеська, Південна, Південно-Західна, Сталінська). 1956 р. на 3. т. працювало 403 000 робітників і службовців (4,4% всього числа). Кадри для 3. т. готують високі школи, передусім Ін-т Інженерів Зал. Транспорту в Дніпропетровському і Харкові, технікуми і зал. школи.

Потужна транспортна промисловість постачає 3. т. паротяги, теплотяги (великі зав. в Луганському і Харкові) і вагони (Крюків, Дніпродзержинське, Дарниця); паротягоремонтні зав. є у Львові, Києві, Дніпропетровському, Полтаві, Запоріжжі, Конотопі, Ізюмі, Харкові й ін.; вагоноремонтні зав. — в Києві, Львові, Харкові, Одесі, Попасній, Станіславові та ін.

Література: Кубійович В. Атлас України й сумежних країв (карти 47—50). Л. 1937; Кубійович В. Географія укр. і сумежних земель. Л. 1943; Хачатуров Т. Железнодорожный транспорт СССР. М. 1952; Транспорт и связь СССР. Статистический сборник. М. 1957; Украинская ССР, Институт Экономики, АН УССР. М. 1957.

В. Кубійович, А. Лебідь

«Залізничник», укр. орган центр. оргції залізничників в Австрії, з'являвся 1910—18, спочатку в Чернівцях, згодом у Львові; ред. О. Безпалко, В. Левинський, Т. Мелень, А. Чернецький.

Залізні руди, мінеральні речовини, що мають в собі 25—70% заліза в таких сполуках, які уможливають раціональний витоп чавуну. Гол. 3. р.: окиси заліза (гематит, або червоний залізняк Fe_2O_3 , з 50—70% заліза, магнетит, або залізняк магнетний Fe_3O_4 — до 72,4% заліза, бурий залізняк, або лімоніт $2\text{FeO} \cdot 3\text{H}_2\text{O}$ — до 60% заліза) і вугляні заліза — сидерит FeCO_3 — до 48% заліза.

На Україні виступають два великі родовища 3. р. — криворізьке і керчинське, далі кременчуцьке й ін. менші.

Криворізьке родовище — один з найбільших залізорудних басейнів світу. З. р. метаморфічного походження залягають в ньому у вузькій (3—6 км) синклінальній складці серед докембрійських порід, довж. понад 100 км уздовж річки Інгульця з його допливами Саксаганню і Жовтою від с. Микола-Козельського на півдні до Жовтого на півночі. Грубина пластів з З. р. досягає 1 000 м, подекуди 1 800—2 000 м. Основними З. р. Криворіжжя є багаті руди — різні види гематиту з високим вмістом заліза (сер. 60%), хемічно дуже чисті, з невеликим вмістом шкідливих домішок — сірки (0,03%), фосфору (0,2%) й ін. Далеко більші запаси вбогих руд — залізистих кварцитів із вмістом 25—45% заліза, які можна використати після процесу збагачення. Геол. запаси багатих руд Кривого Рогу всіх категорій ($A_1 + A_2 + B + C_1 + C_2$, за сов. номенклатурою) становлять за підрахунками на 1956 р. 2 100 млн т, залізистих кварцитів 18,9 млрд т, т. зв. забалансованих кварцитів — 14,3 млрд т. (Див. докладніше Криворізький залізорудний басейн).

Продовженням Криворізького залізорудного басейну є Кременчуцька магнетна аномалія, що простягається на північ від Дніпра на довж. понад 50 км, вздовж лівого берега р. Псла і доходить в глибину Полтавщини; поч. експлуатації намічено на 1958—60-і рр. Запаси самих багатих руд за підрахунками на 1956 р. — 147 млн т.

Крім Криворізького і Кременчуцького басейнів невеликі родовища таких самих руд залягають також в ін. місцях Укр. Кристалічного масиву: понад 100 км довж. смуга між м. Павлоградом і Оріховим на сх. від Дніпра, на р. Конці, на р. Чортотлику й ін.; на Приозівській височині з поч. 20 в. видобували руду з родовищ Корсак Могила, Куксунчур, Кам'яна Могила.

Іншим, побіч Криворіжжя, важливим і нині експлуатованим р-ном З. р. є керчинське родовище з площею 2 400 км² і запасом руди (за підрахунками на 1956 р.) — 2 100 млн т. Він обіймає весь Керчинський півострів і навіть доходить на другий бік Керчинської протоки на Таманський півострів. Керчинські З. р. — це бурі залізники осадового походження гор. третинного віку; невелика грубина залягання дозволяє видобувати руду відкритим способом. Керчинська руда — вбога: 20—51% металу (перев. 33—42%) і має домішки мангану (до 4%), сірки (1,6%), фосфору (0,4—1,3%), ванадію, арсену. Завдяки шкідливим домішкам (сірка, фосфор і зокрема арсен), керчинська руда є нижчої якості і потребує спеціального перероблення (див.

докладніше Керчинський залізорудний р-н).

Ін. родовища З. р. малі й не експлуатуються. Лише іст. значення мають сер. якості і вже вичерпані З. р., розміщені в півн.-зах. частині Донбасу. В різних частинах України розкинені невеликі родовища осадових бурих залізників, зокрема багато їх на Поліссі (болотяні руди), що були експлуатовані з доіст. часів аж до кін. 19 в., та в Карпатах. Невияснене ще пром. значення бурих залізників і сидеритів, які подекуди зустрічаються в Карпатах і на Підкавказзі. Залізні кварцити залягають, крім Укр. Кристалічного масиву, і в Курській магнетній аномалії, яка в півд. своїй частині сягає на укр. етногр. територію в межах РСФСР (над гор. Осколом) і УССР (Вовчанський р-н на Харківщині).

Запаси всіх категорій З. р. України (в межах УССР) мають становити за новішими обчисленнями на 1. 1. 1956 р. 24,5 млрд т, що складає 42,5% запасів усього СССР. (Література — див. Залізорудна промисловість).

В. Кубійович, С. Процюк

Залізник (*Phlomis* L.), багаторічні медодайні рослини з родини губоцвітих: З. бульбистий (*Ph. tuberosa* L.) до 1,5 м заввишки, з довгим корінням, що має бульби, росте на степах, горбах, степ. зниженнях; на півдні України більше поширений З. козацький (*Ph. pungens* Willd.), росте по степах, горбах.

Залізник Володимир (*1895), інж.-хімік, брат Миколи З.; 1918—20 урядовець посольств УНР у Відні і Гельсінкі, діяч УПСР; 1924 повернувся до УССР; викладач Київ. Ін-ту Нар. Освіти, співр. хем. секції Ін-ту наук. мови ВУАН. В 1930-их рр. арештований, доля невідома.

Залізник Максим (*1740—?), керівник гайдамацького повстання, родом з м-ка Медведівка на Чигиринщині. 13-річним хлопцем пішов на Запоріжжя, де й пробув 14 років; восени 1767 з'явився у вигляді монастирського послушника, спершу в Жаботинському, а потім у Мотронинському монастирях. Разом з групою нерегулярних запорожців, що також були в тих монастирях, на весні

1768 З. підняв повстання проти поляків (див. Коліївщина). Мав значний успіх і разом з І. Гонтою захопив Умань, торг. осередок Правобережжя, там був про-

М. Залізник

голошений гетьманом і почав орг-цію краю на коз. лад. В кін. червня 1768 ген. Кречетніков, на доручення цариці Катерини, заарештував З. з майже всіма видатнішими старшинами. З. був жорстоко покараний і засланий на довічну каторгу до рудників у Нерчинську. Там він, мабуть, і помер.

Б. К.

Залізник Микола (1888—1950), гром.-політ діяч і публіцист родом з Криму; один із перших укр. соціалістів-революціонерів, за діяльність серед студентства в Києві арештований; 1907 втік з в'язниці й переїхав до Львова, де далі брав активну участь в студентському житті. Під час першої світової війни вів публіцистичну і вид. діяльність у Відні. 1919—20 посол УНР в Фінляндії, згодом знову у Відні. 1945 заарештований більшовиками, засуджений на 15 років, помер в тюрмі. Переклади популярно-наук. праць, зокрема з іст., інформативні брошури й статті про Україну, ст. з іст. укр. революції, спомини «Моя участь у мирних переговорах в Бересті Литовському» (1928).

М. Залізник

Залізник Олена (* 1886), уроджена Охримович, дружина Миколи З., гром. діячка, чл. проводу студентських і жін. орг-цій Львова до першої світової війни; на поч. 1920-их рр. гол. Укр. Жін. Союзу у Відні; 1926—39 — дир. фахової школи кооперативи «Труд» у Львові; з 1957 — гол. Світової Федерації Укр. Жін. Орг-цій; нині в Канаді.

О. Залізник

Залізник бурий, див. *Бурий залізник*.

Залізник магнетний, див. *Магнетит*.

Залізник червоний, синонім назви *Гематит*.

Залізо (железо), за Руською Правдою, засіб очищення від вини при підозрі у вбивстві або крадіжці, полягав у тому, що позваний мав нести в руках розпечене залізо. Якщо він не попикся, його вважали невинним. При цьому позовник платив т. зв. «железне» — оплату князеві, мечникові й дітському. Очищений позваний (себто не попечений) не діставав винагороди, коли його виводили на З. за свідченням вільної людини; він

отримував гривну «за муку» лише тоді, коли його мучили З. за свідченням холопа.

Залізо Йов, див. *Йов Залізо*.

Залізорудна промисловість, охоплює добування (глибокою або відкритою метою) та оброблювання залізної руди до такого стану, щоб її можна було вжити в метал. пром-сті (рудочистка, рудозбагачення, агломерація руди тощо).

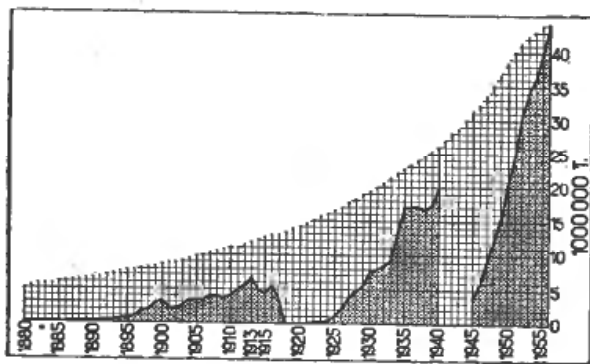
Початки З. п. на укр. землях стверджено вже з 5—4 вв. до Хр. За княжих часів З. п. була вже значно поширена, але все таки заліза на власні потреби не вистачало. Після деякого занепаду під час тат. лихоліття з 15 в. почався дальший розвиток З. п. Тоді і згодом добували залізо з болотних і гірських руд, що залягали скрізь неглибоко від поверхні або на дні боліт і озер, і їх легко було експлуатувати. Руду добували в т. зв. руднях силою води за допомогою коловоротів; метал одержували в примітивних горнах і домнах сиродутим способом і згодом очищували проковуванням у кузнях; як паливо використовували вугілля з місц. лісів, тому З. п. була розвинена насамперед на Київщині, Чернігівщині і Волині, менше в Галичині і на Закарпатті. Залізна руда була невисокої якості, і тому кращу руду, крім готових металевих виробів, привозили з-за кордону, гол. з альпійських країн і Угорщини, згодом на сх. України також з Московщини.

В кін. 18 в. постають перші невеликі доменні печі, що й спричинило на короткий час зростання З. п., передусім на Волині й Київ. Поліссі. Але незабаром часткове використання руд, спустошення лісів, а тим самим брак палива, брак дешевої робочої сили, яку постачали до скасування панщини селяни, а далі конкуренція З. п. Уралу вплинули на зменшення ч. рудень (в кін. 18 в. — 500, 1836 — 153, 1853 — 61), а ще більше виробу заліза. З тих самих причин занепадала З. п. в Галичині (гол. в горах), на Закарпатті й Буковині.

Невеликі й сер. якості родовища залізної руди в Донецькому басейні почали розробляти вже в кін. 18 в., далеко ширше на поч. 19 в., гол. через близькість вугілля, їх використовувано в місц. металургії. Продукція донецької руди була невисока і становила 1870 р. 22 000 т, 1880 — 74 000 т (це була одночасно майже вся продукція України). Тоді ж Урал продукував 467 000 і 629 000 т, вся Росія 800 000 і 1 050 000 т, так що участь України в заг. рос. продукції ледве становила 3% або 7%.

До цілковитої зміни дійшло з початками З. п. в Кривому Розі з 1881 р., а ще більше з 1884 р., коли сполучено Кривий Ріг Катерининською залізницею

з Донбасом і Придніпров'ям та на базі криворізьких руд і донецького вугілля розбудовано металургію України. Невелика віддаль від моря й Дніпра дозволяли вивозити руду водним шляхом. Завдяки корисному положенню, напливові чужинецьких (гол. франц.) капіталів і відносно модерним засобам експлуатації Кривий Ріг перегнав гол. тодішнього продуцента Рос. Імперії — Урал (З. п. Центр. Росії і Поль. Королівства мала другорядне значення) і давав в 1910-их рр. понад 70% заг. рос. продукції, як це видно з діаграми і таблиці (в тис.):

Видобуток залізної руди в УСРС в 1880–1956 рр. (в млн т)

Роки	Україна	Урал	Весь СРСР в сучас- них межах	% видо- бування України до СРСР.
1880	74	629	1 050	7,1
1885	115	655	1 100	10,5
1890	376	1 007	1 900	19,8
1895	970	1 210	2 900	33,4
1900	3 440	1 650	6 100	56,5
1905	3 560	1 380	5 400	66,0
1910	4 260	1 180	5 800	73,5
1913	6 870	1 875	9 200	74,7

У зв'язку з розвитком З. п. в Кривому Розі зменшилося значення донецьких руд (1903 їх видобули 137 000 т, 1913 ледве 13 000), невелике значення мали кілька родовищ на Приозівській височині (Корсак Могила 1907 р. — 21 000 т), натомість зросли розроблювання керчинського родовища, експлуатація якого почалася в кін. 19 в. (1913 р. — 370 000 т). На саме ж Криворіжжя припадало в 1900–14 рр. — 94–95% З. п. України.

1913 р. З. п. України становила 6 870 000 т, себто 6% евр. і 3,5% заг.-світової продукції і посідала четверте місце в світі після ЗДА (63,0 млн т), Франції (43,1 млн т) і Німеччини (в сучасних межах — 7,3 млн т). В З. п. України працювало 25 000 робітників. Приблизно 20% продукції З. п. йшло на експорт, гол. до Німеччини й Польщі.

Після зменшення продукції в 1914–18 рр. і цілковитого занепаду в 1919–21 рр. З. п. підноситься з 1924 р. і 1929–30 досягає довоєнного стану, а згодом в часи п'ятирічок сильно зростає (в 1932 — 8,4 млн т, 1935 рр. — 17,0 млн т), в 1936–39 рр. залишається на тому самому рівні, 1940 знову зростає й доходить до 20,2 млн т; зміни видно з таблиці (в млн т) і діаграми.

Видобування в роках:

1915	1920	1924	1925	1928	1930
4,4	—	0,4	1,3	4,7	7,8
1932	1934	1936	1938	1939	1940
8,4	13,7	18,3	16,9	17,6	20,2

Попри зростання З. п. України, її частка в продукції СРСР дещо зменшилася (1940 р. — 67,5%) у зв'язку з інтенсивним розгортанням продукції на сході СРСР. Натомість частка України в світовій продукції залізної руди підноситься до 10%. Зростання З. п. Україна завдячує виключно продукції Криворіжжя, бо продукція Керчі й далі становила лише 5% заг. укр. продукції (1913 р. — 370 000 т, 1928 — 51 000, 1938 — 852 000, 1940 — 1 280 000).

Одночасно з зростанням З. п. відбувається і концентрація видобування руди (70% продукції припадає на 8 великих шахт), електрифікація і механізація основних процесів видобування і транспорту, заг. поступ техніки і збільшення продуктивності праці. В кін. 1930-их рр. стали видобувати й убогі руди та піддавати їх процесові збагачення, зокрема вбогі керчинські руди. З. п. забезпечувала потреби укр. металургії, в малій мірі вивозилася до Росії й за кордон, гол. до Німеччини.

Війна 1941–44 знищила З. п., але вже 1945 вона давала 3,8 млн т; 1948 було відбудовано всі шахти, 1950 продукція залізної руди перевищила довоєнну, 1956 збільшилася в два рази порівняно до 1940 р. 1965 має дійти до 79,5 млн т. Числа видно з таблиці (в млн т):

Видобування в роках:

1945	1946	1948	1950	1952	1954	1956	1958
3,8	6,0	12,2	20,0	30,9	36,3	43,6	49,8

Не зважаючи на розвиток керчинської З. п., і надалі понад 90% З. п. зосереджується на Криворіжжі. Як і до 1940, розвиток З. п. йде по лінії дальшої концентрації виробництва і побудови нових великих шахт з продукцією на рік до 3,5 млн т, щораз більшої експлуатації вбогих руд, м. ін. залістистих кварцитів, а в зв'язку з цим і будівництва ряду рудозбагачувальних комбінатів. Першим був побудований ще до війни Каміш-Бурунський агломераційний комбінат

б. Керчі, 1955 став до ладу Півд. рудозбагачувальний комбінат у Кривому Ро-зі, в 1957 р. розпочато будівництво комбінатів Ново-Криворізького і Центрального, в 1958 другого Південного, а до 1965 планується побудувати ще наступні 6. У 1965 р. потужність усіх рудозбагачувальних комбінатів на Україні становитиме бл. 77 млн т сирової руди, з якої добуватимуть 33 млн т сухого концентрату із вмістом 62% Fe, або 40% всієї продукції руди. Продукція залізної руди має поширитися за найближчих років на неексплуатоване досі кременчуцьке родовище. Ці заходи є тим більше потрібні, що добування багатших руд Кривого Рогу йде надмірним темпом, неспівмірним з потребами України і без огляду на майбутнє; їх видобуто вже бл. 20% запасу, при сучасному темпі продукції ледве вистачить ще на якихсь 30—40 років.

В 1956 р. добування залізної руди України становило 56% добувань СРСР і бл. 10% усього світу, посідаючи друге місце в світі по ЗДА (27% світової продукції) і дещо перевищуючи Францію (9%). Криворізька залізна руда покриває потреби України і в поважній мірі вивозиться до країн сх.-евр. блоку, зокрема до Польщі й Чехо-Словаччини (1956 р. — 9,1 млн т, себто 24% укр. продукції) і до Росії; гірша керчинська руда вживається в Озівсталі. Див. також Криворізький залізорудний басейн, Керчинський залізорудний район.

Література: Кеппен А. Материалы для истории и статистики железной промышленности России. П. 1896; Железнодорожная промышленность Южной России (в 1901—15), под редакцией П. Дитмара. Х. 1902—16; Оглобин О. До іст. металургійної пром-сти на Правобережній Україні. Архів Радянської України, чч. 1—2. Х. 1932; Главнейшие железорудные месторождения СССР, сборник 1—2. П.-М. 1934; Струмилин С. Черная металлургия в России и в СССР. М.-П. 1935; Лучицкий В. Полезные ископаемые Украины. М. 1937; Нариси екон. географії Укр. РСР, т. I. К. 1949; Малахов Г., Шостак А., Стариков Н. История горного дела в Криворожском бассейне. К. 1956; Гірнича пром-сть України. К. 1957.

С. Процюк, В. Кубійович

Залізці (IV—6), до 1945 р. м-ко, нині с. над гор. Серетом на зах. Поділлі; р. ц. Тернопільської обл.; руїни замка, барокова церква з 1740 р.

Залісся, с. на зах. Поділлі, Чортківського р-ну Тернопільської обл., де знайдено срібний скарб 10—11 вв. візант. походження: чаша, перстень та великий кручений нашийник, прикрашений стіжками з порожніх кульок (нині у Відні).

Заліщики (V—6), м-ко на зах. Поділлі над Дністром, в яру, захищеному від півн. і сх. вітрів; до другої світової війни пов. м., нині р. ц. Тернопільської обл.

6 000 меш. (1931); завдяки теплому, сухому й соняшному підсонню курорт (бл. 10 000 осіб на сезон); овочеконсервна пром-сть, с.-г. технікум. У р-ні плекають виноград, морелі, бросквини (персики), тютюн. В З. було відкрито у 1927 р. (Ю. Полянський) і досліджуване у 1928

Заліщики

(О. Кандиба) велике селище трипільського типу; є також сліди пізньопалеолітичної стоянки та ранньослов. селища з перших вв. по Хр.

Залозецький-Сас Василь (1833—1915), гр.-кат. свящ., письмен., співр. гал. московських газ. «Слово», «Пролом»; іст. повісті «Пригоди русской молодлицы» (1879), «Половецкая моленица» й ін.

Залозецький-Сас Володимир Сергій (* 1884), видатний політ. і культ. діяч на Буковині, мистецтвознавець, 1918 чл. УНРади ЗУНР і гол. укр. правління Буковини, 1919 радник надзвич. дипломатичної місії УНР у Швейцарії; засновник і гол. Укр. Нац. Партії в Румунії, сенатор (1928—32, 1934—38) і посол (1932—34) до рум. парламенту, де виступав в обороні прав укр. меншості в Румунії, був делегатом українців Румунії на конгресах нац. меншостей; в 1933 виголосив у бріт. парламенті промову проти штучного голоду в УССР, 1937 обраний гол. Лондонського Конгресу нац. меншостей; 1940 гол. Укр. Нац. Громади в Румунії. З. заснував і був гол. Укр. Музею Народовідання в Чернівцях (1927—40); на еміграції перебував у Відні, де займається ляльковим театром. Праці: „Künstler oder Kunsthistoriker“ (1924), „Die Ostereier der ukrainischen Huzulen“ (1942) й ін.

В. Залозецький (* 1884)

Залозецький-Сас Володимир (* 1896), син Романа, історик мистецтва, викладач високих шкіл Праги, Берліну й Відня, пррф. Укр.-Кат. Богословської Академії у Львові (1928—34), з 1947 проф

Віденського Ун-ту, д. чл. НТШ; гол. праці: „Gotische und Barocke Holzkirchen in den Karpatenländern“ (1926), «О. Новаківський» (1934), «Історія старохрист. мистецтва» (1936), „Byzanz und Abendland im Spiegel ihrer Kunsterscheinungen“ (1936), „Die Sophienkirche in Konstantinopel“ (1936), „Die walachische Kirche in Lemberg“ (1949), „Byzantinische Baukunst in den Balkanländern“ (1955) й ін.

В. Залозецький (*1896)

Залозецький-Сас Роман (1861—1918), син Василя, технолог, студіював у Львові, Відні і Цюриху, проф. Львівської Політехніки, д. чл. НТШ; гром. і госп. діяч, гол. т-ва «Сіль. Господар», організатор і дир. Торг. школи при т-ві «Просвіта» у Львові (1911), з 1913 посол до гал. сойму; представник франц. і англ. нафтових фірм у Галичині, з 1904 почесний брит. консул у Львові, з 1914 радник мін-ва публічних робіт у Відні. Праці з технології (зокрема нафти), ст. на екон. теми.

Р. Залозецький

Залозний Павло (1865—1929?), педагог і письм., упорядник однієї з перших шкільних граматик укр. мови після революції 1905 р. на підрос. Україні; поезії, під псевд. З. Петрусь.

Залозний шлях, торг. шлях з Києва на півд.-сх.; відомий за іст. даними в 11—12 вв., а за археологічними знахідками — ще з 8 в.; йшов Дніпром до Канева, звідки на Лівобережжя до Озівського м. й Тмуторокані. Раз-у-раз перериваний степовиками, З. щ. вимагав посиленої охорони з боку укр.-руських князів.

Залужний Олександр (*1885), педагог, д. чл. Наук.-Дослідного Ін-ту Педагогіки в Харкові (на поч. 1930-их рр.), статті з соц. педагогіки й ін.

Залуква, с. Галицького р-ну Станіславівської обл. на лівому березі р. Лукви, на півн. краю території княжого Галича. Під час розкопів І. Шараневича і о. Л. Лаврецького (1883) в З. були відкопані фундаменти білокам'яної церкви св. Спаса, а б. них кам'яний саркофag, бронзові натільні хрестики та олив'яна печатка гал. еп. Косми з 1160-их рр.

Залуцький Василь (*1895), справжнє прізвище Оробець, маляр і скульптор родом з Покуття. 1915—40 працював у Білій Церкві, Києві, Харкові й Москві; мист. оформлення журн., плакатів; ілюстратор книжок; театральний декоратор; з 1950 у Канаді. Працює в церк. мистецтві.

Залуцький Іван (1831—1909), укр.-кат. свящ.; суспільний діяч, філантроп-меценат; записав усе майно на різні укр. установи в Галичині.

Залобовський Григорій (1836—98), етнограф, чл. Півд.-зах. Відділу Рос. Географ. Т-ва; збирав етногр. і фолклорний матеріал для М. Симонова (Номиса), П. Чубинського й ін.

Зальцбург (Salzburg), м. над р. Зальцах в Австрії, столиця краю тієї ж назви, 100 000 меш.; в З. й околицях проживало в 1945—50 рр. 4—8 000 українців у таборах переміщених осіб, діяли кат. і правос. парохії, в-во тижневика «Нові Дні» й щоденника «Останні Новини», гімназія, ряд культ.-осв. і спортивних т-в. З 1951 З. — осідок Укр. Центр. Допомогового Об'єднання в Австрії; нині в З. й околицях живе бл. 250 українців. Під З. в с. Гредіг (Grödig) є укр. цвинтар, де поховано бл. 300 осіб, жертв першої світової війни, евакуйованих з Волині.

Зальцведель (Salzwedel), м. в краю Саксен-Ангальт (Німеччина), 25 000 меш. Під час першої світової війни в З. був табір для полонених українців з рос. армії (1915—21), де під керівництвом Союзу Визволення України була організована культ.-осв. праця серед бл. 30 000 полонених. В З. до 1921 існувала друкарня СВУ, в якій, крім брошур і дрібних друків, друкувалися часописи: ор-

Народний дім в таборі полонених у Зальцведелі

ган таборових орг-цій «Вільне Слово» (1916—19), «Селянин» (1918), орган Укр. Військ. Санітарної Місії «Шлях» (1919—20), орган Укр. Нар. Партії «Нове Слово» (1920) й ін.

Замичковський Іван (1869—1931), драматичний і фільмовий актор родом з Києва; на сцені з 1887, спершу в невеликих піваматорських трупах, з кін. 90-их рр. до 1917 в трупах Ю. Сагайдачного, Т. Колісниченка й ін. об'їздив з виствами всю Україну. 1917 в Нац. Театрі

в Києві, 1918 — в Першому Держ. Укр. Драматичному Театрі, пізніше ім. Т. Г. Шевченка — під керівництвом О. Загарова, згодом також в Нар. Театрі П. Саксаганського. З 1925 — в Одеському Укр. Драматичному Театрі. Гол. ролі: Микита («Дай серцю волю...»), Мартин Боруля, Карась («Запорожець за Дунаєм»), Кукса («Пошились у дурні»), Лісовик і Дядько Лев («Лісова пісня»). У фільмах «Тарас Шевченко», «Борислав сміється», «Тарас Трясило» й ін.

І. Замичковський

Замішанці, лемківська назва для мешканців 10 укр. сіл, положених між м. Рящевом і Коросном, серед поль. осель, на віддалі бл. 30 км від укр. етногр. території Лемківщини й Посяння (1939 р. — 7 250 осіб). Їх говірку досліджували І. Верхратський («Говір замішанців», ЗНТШ, 3, 1894) та І. Зілінський (Samogłoski posowe w gwarze wsi Krasna. Prace Filologiczne, XII, 1927); вона є різновидністю сх. лемківського говору з деякими наближеннями до бойківського (сонейко; знаў «я знаю», зноў «знав»); особливо спольщенна лексика З.

Замки, укріплені осідки володарів, що правили одночасно за житло і фортецю, виникли за середньовіччя як захист перед ворожими нападами. Прототипами З. на Україні були городи-кріпості, перерублені, рідше муровані, що їх будували князі в 10—12 вв., з метою оборони, зокрема на пограниччі з кочовиками і Польщею. (Див. також *Город і Місто*).

В 13 в., після занепаду Київ. держави і спустошення України татарами, військ.-політ. осередок пересунувся на

Замок в Межибожі з 14—15 вв., перебудований в 15 і 16 вв.

зах.-укр. землі. Для охорони й відбудови Гал.-Волинської Держави князі (гол. Данило) відновлюють і будують численні городи-З. (Данилів, Львів, Холм, Во-

лодимир, Луцьке, Крем'янець й ін.), які згодом, на вимогу татар, самі нищать.

Будівництво З. поширилося в кін. 14 в., коли укр. землі ввійшли до складу Лит. і Поль. держав. Литва, бажаючи посунути колонізацію до Чорного м., перебрала на себе боротьбу з татарами. Базою боротьби (як наступу, так і оборони) були З. Їх відновлювала й будувала держава або окремі магнати (Чарторийські, Острозькі й ін.) в стратегічно та екон. важливих пунктах країни. Для охорони чорноморського узбережжя і митних комор на півдні В. кн. Витовт побудував велику систему З. (Каравул, Вілгород, Чорногород, Хаджібей тощо), де осаджував бояр з обов'язком військ. служби. По смерті Витовта (1430) колонізація на півд. землі й півд. степові З. занепали, а оборонна лінія пересунулася на півн. Посилені напади крим. татар, скріплених турецьким протекторатом в кін. 15 в., приневолюють державу відновлювати старі й будувати

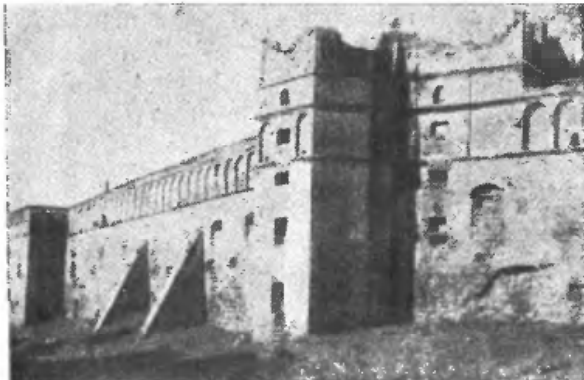
Замок у Кам'янці Подільському з 15—16 вв., перебудований в 16—17 вв.

нові З., замінити дерев'яні будови кам'яними та вживати в них нові типи зброї.

З. будували не тільки на передових лініях небезпеки на Подніпров'ї (Київ, Канів, Черкаси) і Поділлі (Бар, Межибіж, Чернокозинці, Сатанів, Жванець, Пилява, Зіньків, Летичів, Ямпіль, Сутківці, Брацлав, Вінниця), але й в глибині країни, в Галичині й на Волині. Лінію Дністра перед турками боронив *Кам'янець Подільський*, найсильніша фортеця Польщі й України (з тур. боку Хотин).

З. будовано в малоприступних місцях — на окремих крутих горах (Крем'янець, Київ, Львів, Галич, Чигирин й ін.), у меандрах річок (Дубно, Луцьке, Бережани й ін.) чи на островах або між багнами. Як будів. матеріал вживано дерево (Вінниця, Чорнобиль, Путивль, Овруч, Житомир, Звенигород, Брацлав, Черкаси й ін.) і рідше камінь (Крем'янець, Львів, Холм та ін.). Дерев'яні З. оточували потужними стінами, які складалися з окремих зрубів (городень, клітей), густо вкритих глиною для охорони від поже-

жі. Вгорі на стінах був критий поміст (блянкування) з парапетом, що мав бійниці. На кутах стін були вежі, перев. зрублені з брусів, для вартових і для захисту підступів і входу до З. Іноді на рівнині З. оточувано ровом з водою, коли під З. не було річки; через рів до брами вів звідний міст. Осередком З. був двір або палац, часто з великою бо-

Замок Острозьких у Старому Селі (бл. 1584—99), відновлений 1642 і 1654

йовою вежею. Там було житло князя чи магната, приміщення для залоги, стайні, комори для зброї й запасу харчів, в'язниці, підземні льохи та колодязь на випадок облоги. Звичайно був і таємний хід поза мури З. Серед замкового двору була церква, а по під стінами комори, куди міщани з «підзамчя» зносили свої пожитки, ховаючись від ворога й допомагаючи в обороні.

Коз. З. були перев. дерев'яні. Вони склалися з сильнішого замка і слабших укріплень (дерев'яні башти, ворота, частоколи, паркани). Найбільше пострадало їх за Хмельниччини.

Кам'яні З. склалися з зовн. мурів і башт та внутр. будинків. Старі З. мали багато башт (Кам'янець — 11, Язлівець — 8), які служили за арсенали на зброю і комори на майно, пізніше башти ставилися тільки на рогах мурів. Башти були чотирикутні (Холм) або круглі (Кам'янець), а в 16—17 вв. п'ятикутні (Чортків). До З. вели оборонні подвійні ворота (перев. в башті), виковані з заліза або витесані з дубини, і малі хвіртки для випадів на ворога. Ін. споруди були ті самі, що в дерев'яних З.

Плян як дерев'яних, так і кам'яних З. залежав від площі, де ставилися укріплення. Тому старі З. (Кам'янець на Поділлі, Тербовля, Бучач) мають неправильний плян, як городи княжих часів. Щойно в 16—17 вв. з'являються З. з формою правильного п'ятикутника (Бережани, Броди, Чортків, Сатанів, Жванець, Кодак).

Утримування З. в придатному до оборони стані вимагало багато коштів. Їх не завжди давала центр. влада, а місц. магнати й населення не були спроможні

утримувати військ. залоги та потрібний стан озброєння. Тому багато З. на Правобережжі в 16 в. становили тільки слабо захищені притулки для людности. В кращому стані були З. Подніпров'я де перебувало постійно 50—100 осіб залоги, яка мала по кілька гармат. Крім замкової залоги, була ще т. зв. «польна», себто люди-сторожі, які несли розвідчу службу поза З., на шляхах і повідомляли населення про небезпеку.

Архітектура З.-городів старокняжої доби слабо досліджена. Дерев'яні З. 14—17 вв. будували перев. майстри, які продовжували й розвивали традицію дерев'яного оборонного будівництва старокняжої доби. У Чорнобилі великий замковий ансамбль (рублені оборонні стіни, башти, будинки, церкви й ін.) збудував 1548 р. майстер Заморенко; майстер І. Слупка 1548 вибудував великий замок на Киселівці в Києві; замок в Острі — майстер Шутковський.

З численних укр. кам'яних З. збереглися, здебільша в руїнах, З. в Луцькому, Дубні, Острозі, Межириччі Острозькому, Крем'янці, Кам'янці Подільському, Ужгороді, Мукачеві та багато ін.; вони дозволяють відтворити тип княжих З., де готика панувала ще в 16 в., сполучаючися часто з формами ренесансу. Таких перероблень зазнали З. в Луцькому (1541, перебудований Лукою з Пряшева), Острозі, Дубні, Межириччі, старий замок у Кам'янці Подільському (14—16 в., перебудований у 17—18 в.) й ін.

Фортеця в Білгороді Дністровському (Акерман) з 1438—58, перебудована в 16—17 вв.

В добу ренесансу (16—17 в.) постали величаві магнатські резиденції — З. в Ліську (Кмітів), Красичині (Красіцьких), Бережанах (Сенявських), Тернополі (Тарновських), Олеську (Даниловичів), Жовкві (Жолкевських), Старім Селі (Острозьких) й ін.

З 17 в. залишилися оборонні З. й палаци в Підгірцях, Збаражжі, Бродах, Золочеві, Станиславові й ін. як нечисленні зразки зах.-євр. барокко.

18 в. позначається занепадом З.-фортець (нова військ. техніка, припинення

тат.-тур. нападів) і розбудовою магнатських палаців, які служили виключно за житло. (Див. окремі міста.)

Окремо треба згадати З., будовані генуезцями в Криму для захисту їх колоній в сер. 14 в. З них найкраще збереглися руїни З. в Судаку (1345—1414) і Теодосії (1348), а на дол. Подніпров'ї Аккерман і Бендери. Ці останні перебрали турки, коли заволоділи півн. узбережжям Чорного м.; тоді тут постають т. зв. тур. З. (Хотин, Бендери, Аккерман, Очаків), а згодом тур. фортеці на дол. Дніпрі, на чолі з Казикерменом.

Література: Сведерський В. Памятники старинной архитектуры в Подольской губернии. П. 1916; Січинський Є. Оборонні замки зах. Поділля 14-17 ст. К. 1928; Архітектурні пам'ятники. К. 1950; Історія укр. війська. Вінніпег 1953; Січинський В. Історія укр. мистецтва. I. Архітектура. Нью-Йорк 1956; Раппопорт П. Очерки по истории русского военного зодчества 10—12 вв. Материалы и исследования по Археологии СССР, 52. М.-П. 1956; Нариси іст. архітектури Укр. РСР. К. 1957.

В. Павловський

Замкові суди, у Великому Князівстві Лит. одноособові карні суди намісників чи старост (у пов. містах) і воєвод (у воєводських), заведені після більського сойму 1564, коли пани, під тиском шляхетського загалу, відмовилися від судових привілеїв. З. с. судили всю шляхту, маґдебурзьких міщан і панських селян у важливих карних справах, а міщан менших міст і великокняжих селян — у всіх справах. У Польщі З. с. відповідали т. зв. *гродські суди*.

Замова, див. *Замовляння*.

Замовляння, словесні формули, сполучені з деякими обрядовими діями, за допомогою яких людина намагалася прогнати злі сили, що спричиняють нещастя і хвороби, або прагнула накликаєти собі на допомогу добрі сили. Зміст З. — обрядова дія і словесний текст, відповідає життєвому практичному призначенню З.: викликати або відвернути кохання, вилікувати хворобу, відвернути хмару, забезпечити успіх на полюванні тощо. Є два гол. типи З.: двочленні З., побудовані на порівнянні, і одночленні З., напр., кликання-відсилення мороза на Свят-вечір. Із зміною світогляду змінюється і характер З. З прийняттям християнства традиційний текст З. пов'язується із згадками про святих, Божу Матір та з зворотами церк. молитов. В укр. усній словесності З. збереглися до останнього часу. В укр. побуті З. виконувалися знахарями, ворожбитами, шентунами.

Замойський Томаш (1591—1638), син Яна, воєвода подільський (1618) і київський (1619), канцлер коронний. Як польс. комісар, підписав договір з козаками 18. 10. 1619 р. і брав участь у переговорах з козаками 1625 р.

Замойський синод, скликаний за дозволом Апостольського Престолу в серпні-вересні 1720 р. в м. Замості за митр. Лева Кишки, — провінційний собор уніятського єпископату і священства для впорядкування церк. і обрядового життя укр.-білор. Кат. Церкви. З. с. підготовлявся вже з 1715 р. Головував на ньому апостольський нунцій Грімальді, а брала участь вся ієрархія з 129 синодальними отцями із світського і чернечого кліру; Львівська ставропігія мала 2 представників мирян. З. с. ухвалив важливі постанови з церк. та обрядової дисципліни. М. ін., була засуджена рос. ересь пилипонів, що тоді проникала на укр.-білор. землі, уодностійнено науку й обряди про св. Тайни; ухвалено статус церк. ієрархії: світського і чернечого духовенства, духовних семінарій тощо. Ці постанови були затверджені Апостольським Престолом 1724 р. і лишалися незмінними до т. зв. *Львівського Синоду* 1891, який більшість їх включив до своїх актів. З. с. має величезне значення в іст. Укр. Кат. Церкви, а його постанови входять до джерел заг. церк. права. Обрядово і організаційно він наблизив Укр. Кат. Церкву до латинської. На ньому видатну роль відіграли Василіяни, позиція яких лягла в основу вирішення багатьох справ. Акти З. с. мали кілька вид.: „*Synodus Provincialis Ruthenorum habita in civitate Zamosciae an 1720*“ (Рим 1724, 1883 й ін.)

Література: Хрущевіч. Історія Замойського Собора 1720. Вільна 1880. о. А. В.

Замойські, польс. магнатський рід; З. посідали високі держ. пости в Польщі та відігравали важливу роль у укр. справах. Найбільш відомі Ян З. (1541—1605), канцлер і коронний гетьман, прихильник короля Стефана Баторія, і його син Томаш (див.).

Замостська Академія, польс. висока школа, заснована 1595 в м. Замості канцлером Яном Замойським. В 16 в. студіювали в З. А. і українці, м. ін. К. Сакович, С. Косів, І. Трофимович.

Замостя (III—4), м. в півд.-зах. частині Холмищини, нині пов. м. в Польщі (Люблинське воєводство); 21 000 меш. З., засноване 1580 р. польс. канцлером Яном Замойським, було важливим культ. (Замостська Академія) та госп. осередком і фортецею. 1648 З. облягав Б. Хмельницький, 1705 зайняв його гетьман Іван

Замостя, ратуша

Мазепа. 1720 відбувся в З. собор уніатської Церкви (див. *Замойський синод*); в 17—19 вв. діяв василіанський Свято-миколаївський монастир. Під кін. рос. панування З. входило до складу новоствореної Холмської губ.; на підставі Берестейського миру 1918 З. мало належати Україні. В серпні 1920 З. було тереном оборонних боїв 6 Січ. Стрілецької дивізії під командуванням ген. М. Безручка з больш. кінною армією Будьонного. В З. до 1944 була невелика укр. колонія. В Замостянському пов. до 1945 жило бл. 8 000 українців і понад 10 000 спольщених українців.

Замша Іван (*1895), економіст, кооп. діяч, викладач екон.-торг. шкіл в УССР; на еміграції проф. Укр. Високої Екон. Школи в Мюнхені; тепер в ЗДА.

Замятнін Сергій (*1889), рос. археолог, дослідник палеоліту й мезоліту, м ін. відкрив перші в Сх. Європі ашельські стоянки на чорноморському узбережжі Кавказу; досліді Ільської стоянки на Кубані, палеолітична стоянка в Костенках тощо.

Зандровий краєвид, один із льодовикових краєвидів України, поширений в півд. частині лісової смуги й на низовинах Підкарпаття. Характеристичні прикмети його: пласка рівнина, вкрита флювіо-гляціальними й озерними відкладами з пісковими надувами (надмами); мала врожайність, досить сильне заліснення (здебільша соснові ліси), слабе заселення (див. також ЕУ I, стор. 66 і малюнки 30, 32).

«За незалежність», бюлетень Гол. Управи Укр. Центр. Комітету в Польщі 1934—39, виходив у Варшаві, спочатку раз на місяць, з 1936 двомісячник; ред. П. Шкурат.

Заньковецька (Адамовська) Марія (1860—1934), видатна драматична акторка і гром. діячка родом з Чернігівщини, з поміщицької родини; вчилася в чернігівському пансіоні Осовської і в консерваторії в Гельсінкі. На сцені з 1882 в трупі Кропивницького (дебютувала в Єлисаветграді в ролі Наталки-Полтавки), 1883 в трупі М. Старицького, потім М. Садовського і П. Саксаганського; 1886 знову у Кропивницького в Петербурзі і Москві (1887). Працювала також в трупах Ф. Волика, П. Суслова і Найди. 1905—06 гастролювала в Галичині, 1907—11 працювала в театрі Садовського в Києві; 1912 робила спробу організувати власний театр, 1916 З. в Т-ві укр. акторів разом з П. Саксаганським і І. Мар'яненком, в 1919—22 в Держ. Нар. Театрі в Києві, якому надано згодом ім'я З.; 1923 знімалася в фільмі «Остап Бандура» і цього ж р. залишила сцену. Померла в Ніжені, похована в Києві на Байковому кладовищі.

З. особливо визначалася в драматично-героїчних ролях, хоч з успіхом виконувала й комічні. Її репертуар налічує понад 30 ролей, з них кращі: Харитина («Наймичка»), Олена («Глитай, або ж павук»), Аза («Циганка Аза»), Катря («Не судилось»), Зінька («Лісова Квітка»), Цвіркунка («Чорноморці»), Горпина («Як ковбаса та чарка...»), й ін. З. характеризували надзвичайна спостережливість, акторська уява, швидко й легко перестроювання, почуття міри і, передусім, природність і щирість. З. прирівнювали до світових акторок італійки Е. Дузе, французьки С. Бернар, росіянок П. Стрепетової та В. Комісаржевської. З. мала гарний голос (драматичне сопрано) і бездоганно виконувала нар. пісні.

Література: М. К. Заньковецька (1860—1934), К.—Х. 1937; Вінок спогадів про Заньковецьку, К. 1950; Ревуцький В. П'ять великих акторів укр. сцени. Париж 1955; Дурилін С. Марія Заньковецька, К. 1955; Чаговець В. Життя і сцена. К. 1956.

В. Р.
Заочне навчання в УССР, одна з форм підготовки до іспиту на атестат зрілості і підвищення фахової кваліфікації «без відриву від виробництва». До 1917 р. на укр. землях під Росією робилися лише перші спроби орг-ції З. н., які істотного значення не мали. Так само З. н. не було й пізніше поширення на Зах. Укр. Землях до об'єднання їх в УССР. Значний розвиток З. н. починається з другої пол. 1920-их рр., передусім у ділянці підвищення кваліфікації пед. кадрів, яких бракувало тоді, з одного боку, завдяки українзації й поширенню шкільної мережі, з другого — завдяки недостатності й неустабілізованості високої пед. освіти. Центр. керівним органом пед. З. н. став Всеукр. Заочний Ін-т Нар. Освіти (ВЗІНО), заснований 1928 в Харкові при Нар. Комісаріаті Освіти. ВЗІНО за кілька років свого існування (ліквідований на поч. 1930-их рр., а його функції перебало відповідне управління Нар. Комісаріату Освіти) розвинув мережу заочних відділів при високих і сер. пед. школах (у 1927 р. в його системі навчалось 17 000 осіб), видавши ряд цінних методичних посібників і підручників («Основи мовознавства» Л. Булаховського, «Укр. література» О. Білецького й ін.). З 1929 р. почалася орг-ція техн. і мед. З. н.

У зв'язку з реорг-цією всієї системи освіти в 1930-их рр., коли за Нар. Комі-

М. Заньковецька

саріятом Освіти лишилася лише заг. початкова і сер. та пед. освіта, а вся ін. спеціальна освіта перейшла до відповідних нар. комісаріятів (пізніше мін-в), такого самого розгалуження зазнало й З. н. Учбово-методичне керівництво З. н. було покладено на заочні відділи високих шкіл і технікумів, що підлягали відповідним управлінням нар. комісаріятів. Такі відділи З. н. утворилися при всіх ун-тах, педін-тах і технікумах, а також при багатьох спеціальних високих школах і технікумах, хоч докладніших даних про їх ч. і поширення немає. Особливого поширення техн. З. н. зазнало в УССР за 1954—57 рр., коли додатково відкрито заочні відділи при 13 техн. ін-тах. У 1958 р. відкрито в Харкові Укр. Заочний Політехн. Ін-т з 8 фак., в якому навчається 9 000 студентів з 50 фахів. За офіц. статистичними даними поширення З. н. за 1940—56 рр. показує наступна таблиця:

Високі та сер. спеціальні навчальні заклади в УССР		
Роки	Ч. студентів-заочників у високих школах (у тис.)	Ч. учнів-заочників у технікумах (у тис.)
1940/41	66,3	26,1
1945/46	35,6	15,8
1950/51	48,6	29,0
1955/56	100,7	54,7

За 1951—55 рр. високу заочну освіту дістали 45 400 осіб (22,4% до заг. ч. випускників високих шкіл за ці ж роки); відповідні ч. для технікумів 27 700 (бл. 7%).

У зв'язку з тим, що молодь використовує стаціонарне навчання у високих і сер. школах гол. з метою втечі від низькооплачуваної некваліфікованої праці, сов. уряд вживає заходів, щоб використати З. н. як засіб примусу до праці. Ці заходи розраховані на те, щоб, утруднюючи вступ до високих шкіл, спрямовувати випускників сер. шкіл до підприємств і колгоспів, з тим, що частина з них пізніше може здобувати освіту заочно вже з того фаху, за яким вони мусять працювати. Так само є тенденція змусити працювати й середньошкільну молодь, переводячи її вже після 7 класу на З. н. Реорганізація системи освіти, розпочата з 1958 р., має ще значно збільшити питому вагу З. н. у поєднанні його з вечірнім навчанням.

За межами УССР З. н. веде з поч. 1930-их рр. Укр. Техн.-Госп. Ін-т в Подєбрадах, тепер в Мюнхені, в якому навчалися не лише емігранти, з ініціативи яких він постав, але насамперед молодь з усіх Зах. Укр. Земель.

З 1948 р. існує також Ін-т Заочного Навчання при УВУ (Курси Українознавства).

Література: Народное образование в СССР. М. 1957; Нар. госп-во Укр. РСР. К. 1957; Укр. радянська культура. К. 1957.

І. Кошелівець

Заощадження, нагромаджені вільні суми грошей, які населення не витрачає на споживання. Коли З. вкладені в банки чи у вартісні папери, вони є одним з важливих джерел капіталу в економіці. З. є мірилом заможності й життєвого стандарту населення. В УССР З. населення, вкладені в ощадні каси, становили:

Роки	Млн карб.	Роки	Млн карб.
1923—24	0,7	1940	949,9
1927—28	30,2	1950	2 738,0
1932	127,3	1952	3 618,0
1935	297,7	1954	7 225,0
1938	814,4	1956	10 399,0

Це порівняльно дуже невеликі суми, які свідчать про бідність населення України. Сер. вклад в ощадні каси становив у 1932 — 26 карб., в 1937 — 236 карб., в 1952 — 914 карб. В 1956 р. на одного вкладника в ощадних касах України припадало в сер. по 1 481 карб. З., а в РСФСР — 1 837 карб. З., вкладені в ощадні каси, є добровільними. В ССРСР держава дозволяє на наростання зиску від З. до 3—6%. Поруч з цією формою З., в ССРСР до 1958 практикувались фактично примусові З. у формі держ. позик, які випускалися щороку на великі суми. Так в 1935 на Україні було розміщено держ. позики на суму 669 млн карб., в 1938 — 461 млн карб., в 1940 — 1 756 млн карб., в 1950-их рр. аж по 6 млрд карб. на рік. Заг. держ. борг, тобто сума держ. позик у населення, становив в 1957 на Україні понад 50 млрд карб. Від 1958 уряд ССРСР припинив як випуск нових примусових позик, так і зворот боргу населенню по старих позиках аж до 1977 р.

В. Гол.

Зап (Zap) Карл Франтішек Владислав (1812—71), чеськ. письмен.-популяризатор, слов'янофіл; в 1836—44 рр. перебував у Львові й увійшов у близькі взаємини з діячами гал.-укр. відродження. Цікавий твір: „Cesty a procházky po Halické zemi“ (1843—44).

Западники, західники, представники суспільно-політ. течії в Росії в 40—60-их рр. 19 в., що, в протизаг. до слов'янофілів, були прихильниками заведення євр. форми держ. ладу в Росії. З. відстоювали ідею перебування абсолютної монархії на конституційну, введення ліберальних реформ та знесення кріпацтва; у справах релігії заступали раціоналістичні погляди. З. групувалися б.

журн. «Отечественные записки», «Современник», «Русский Вестник». Гол. представники течії З.: О. Герцен, В. Бєлінський, Т. Грановський, К. Кавелін, П. Чаадаєв, І. Тургєнев й ін. На Україні поділяв погляди З. правник Д. Качєновський.

Запаловіч (Zapałowicz) Гуго (1852—1917), поль. ботанік і геолог; м. ін. досліди над геологією й рослинністю Сх. Карпат, зокрема Чорногори і Мармаросько-буковинської верховини. Праці „Roślinna szata gór Pokucko-Marmaroskich“ (1889), „Z strefy roślinności karpackiej“ й ін.

Запис, цивільно-правний акт, зладжений при передачі віна, даруванні, купні-продажі, позиці або сплаченні боргу. З. з'являється на Україні в 13 в.; в лит.-руському та коз. праві був встановлений порядок для дійсности З. Кодекс «Права, по котрымъ судится малоросійскій народъ» з 1743 вживає термін З. для різних цивільно-правних оборудок, одно- і двобічних актів, в тому ч. й договорів. Для дійсности З. потрібні вільний вияв волі й згода договірних сторін, згідність змісту З. із законом і нар. звичаєм. З. мав більшу доказову силу, якщо був зареєстрований до судових чи урядових книг.

«Записки Етнографічного Товариства» у Києві, періодичний орган, що його видавало Етнографічне Т-во, створене при Музеї ім. Ф. Вовка, в 1925—28 рр.; ред. Н. Малєча.

«Записки Императорского Новороссийского Университета» (1853—1914, 113 тт.) в Одесі, зб. праць і матеріалів, в тому ч. й з укр. іст., мови і літератури; згодом розділено за факультетами: іст.-філол. (1909—18, 14 тт.), фіз.-мат. (1910—19, 12 тт.), юридичним (1909—17, 14 тт.) та мед. (1909—19, 9 тт.).

«Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей» (1844—1915, 33 тт.), неперіодичні зб., присвячені вивченню археології, іст., географії й етнографії Півд. України.

«Записки Императорского Харьковского Университета» (1874—1917, з перервою 1884—93), кварталні зб.; зокрема праці з іст. й етнографії Лівобережної і Слобідської України.

«Записки Исторично-Филологического Відділу ВУАН» у Києві (1919—31, 27 тт.), неперіодичні зб. за ред. П. Зайцева (1919), А. Кримського і М. Грушевського (1920—31 зб. з матеріалами Іст. Секції); ст. й матеріали з іст. України, укр. мови та літератури, огляди наук. публікацій.

«Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», гол. вид. НТШ, присвячене різним ділянкам українознавства; досі з'явилося 168 тт., в тому ч. 1—155 у Львові, решта на еміграції. Перші 4 тт. вийшли

в 1892—94 рр. як неперіодичні зб. за фактичною ред. О. Кониського. За ред. М. Грушевського в 1895—1913 рр. «ЗНТШ» стали високого рівня наук. періодичним журн. (1895 — кварталник, згодом дво-місячник), присвяченим гол. питанням укр. історії, філології й етнографії з багатою наук. хронікою і бібліографією; в «ЗНТШ» співпрацювали всі визначніші укр. вчені, насамперед українознавці. З 1914 р. «ЗНТШ» перетворилися з журн. на неперіодичні зб. наук. праць, з 1924 р. поділені на праці Іст.-Філол. Секції (ред. І. Крип'якевич) і Філологічної (ред. К. Студинський, Я. Гординський, В. Сімович). З 1948 р. «ЗНТШ» виходять на еміграції (досі 13 тт.).

«Записки Ніженського Інституту Народної Освіти» (згодом «Записки Ніженського Інституту Соціального Виховання»), 1920—32, 12 тт., за ред. М. Петровського; містять статті й матеріали з іст. України, іст. укр. літератури, етнографії й ін.

«Записки о Южной Руси», двотомова зб. П. Куліша, видана в 1856—57 рр., при матеріальній допомозі чернігівських панів Г. Галагана і В. Тарновського, в якій подано записи дум, пісень й ін. творів нар. творчості, ст. на іст. теми та різні документи до іст. і побуту Гетьманщини 18 в. В. «З. о Ю. Р.» вперше опубліковано поему Шевченка «Наймичка» як твір невідомого автора (з цензурних причин).

«Записки Соціально-Економічного Відділу ВУАН», неперіодичні вид., присвячені питанням заг. іст., економіки і праву; в 1923—30 рр. вийшло 7 тт. за ред. М. Василенка.

«Записки Українського Наукового Товариства у Києві», від 1908 до 1918 вийшло здебільша за ред. М. Грушевського 18 тт.; відновлені 1924 як орган Іст. Секції ВУАН за його ж редакцією. В. серії «Записок» виходили зб. на окремі теми («Київ», «Чернігів») річники «Наук. Збірника» та зб. «За сто літ».

«Записки Фізико-Математичного Від-

ділу ВУАН», перші випуски з'явилися в 1919 р. в Києві, відновлено вид. «З.Ф.-М.В.» в 1923 р.; до 1931 вийшло 5 тт. у 18 випусках за ред. М. Крилова, П. Тутковського, О. Фомина, І. Шмальгавзена і М. Холодного; праці друкувалися укр., франц. і нім. мовами.

«Записки Чина св. Василя Великого» („*Analecta Ordinis S. Basilii Magni*“), неперіодичне наук. вид. Василянського Чину в Жовкві з 1924 р., присвячене іст. церкви й іст. України; ред. Й. Скрутень, згодом Р. Лукань. До 1941 р. з'явилося 6 тт. Відновлено вид. 1949 в Римі за ред. А. Великого та І. Назарка. В 1949—58 вийшло бл. 40 випусків в 3 секціях: а) монографії, б) записки (статті, огляди, бібліографія й ін. матеріали), в) документи. М. ін. в серії документів з'явилися 2 тт. „*Documenta Pontificorum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia 1075—1953*“ (1953—54).

Заплетал (Zapletal) Флоріан (*1884), чеськ. письмен. та історик, дир. Військ. Архіву в Празі, дослідник іст. Закарпаття. Праці: „*Hortjanská Rotunda*“ (1923), „*Dobrotjanskij a naši Rusin*“ (1929), ст. про закарп. дерев'яні церкви.

Заплітний Антін (*1890), адвокат, гром., осв. і кооп. діяч в Тернополі, згодом на Тербовельщині; організатор УНДО. На еміграції в ЗДА.

Заплітний Федір (*1913), учитель, укр.-кан. діяч, посол федерального парламенту (1945—49, 1953—57, 1957—58) від партії поміркованих соціалістів (ССФ) з округу Давфін в Манітобі; 1946 виступав у кан. парламенті в обороні політ. емігрантів.

Заповідники (зах. назва «нац. парки», «резервати»), спеціально виділені простори, які мають якусь наук., культ. чи госп. цінність і тому перебувають під охороною держави, що забороняє експлуатацію їх природних багатств і порушення природного стану; ця заборона буває цілковита або часткова. Завдання З. — залишити в первісному стані типові природні красиви для наук. і заг.

Ф. Заплітний

культ. цілей, охорона й поширення рідких уже і вимираючих видів рослин і тварин, охорона від знищення пам'яток природи, які мають наук. і культ. значення (напр., печери, водопади, мальовничі скелі тощо), вивчення природи територій З., акліматизація деяких рослин і тварин, поширення знання природи серед людности, сприяння мандрівництву й туристичі. З. можуть мати ширше, комплексне значення або вузько спеціальне, напр., боброві, рибні, мінералогічні З. Крім З., існують ще охоронні ділянки, «заказники», в яких рослини, тварини й пам'ятки природи підлягають лише частковій охороні, якщо йдеться про охорону не всієї території, а поодиноких об'єктів. (Докладніше див. Охорона природи).

З. називають також іст.-культ. пам'ятки, які є під охороною держави; на Україні Ольвія, могила Т. Шевченка, Києво-Печерська Лавра, Кам'янецька фортеця, Чернігівський З., Вишгород, «Скитський Неаполь» б. Симферополя й ін. (Докладніше див. Охорона історико-культурних пам'яток).

Деякі З. є водночас і природними й іст.-культ. З., напр., Канівський З. з могилою Шевченка, Княжа гора на території Львова, іст. парки, напр., Олександрія, Софіївка, та ін.

Першими З. на Україні були зоопарк Асканія-Нова (Чаплі), що виник у 1883 р., і Біловезька пуща. Орг. форм набула справа З. тільки на поч. 1920-их рр., коли постав Укр. Комітет охорони пам'яток природи при Нар. Комісаріаті Освіти і охорону природи поставила своїм завданням також ВУАН; 1926 р. вийшла постанова ВУЦВК і Ради Нар. Комісарів УССР про орг-цію З. Тоді ж, у 1920-их рр., постало найбільше З.; 1928 Рада Нар. Комісарів УССР затвердила проект великого комплексного З. «Дніпровий Низ». Переслідування укр. культури в 1930-их рр. припинило розвиток З. на Україні, і їх чимраз більше почала перебирати в свої руки Москва, яка нищить низку іст.-культ. З. 1951 систему респ. природних З. реорганізовано у всесоюзну, і більші З. України перейшли до Гол. Управління З. при Раді Міністрів ССРСР, при чому число З. сильно зменшено; лише невеликими З. відає АН УРСР, а Асканія-Нова підпорядкована Всесоюзному Н.-Д. Ін-тові акліматизації й гібридизації тварин ім. акад. М. Іванова.

Площа держ. З. УССР становить в 1958 р. 90 000 га, що сягає ледве 0,15% всієї території (в Чехо-Словаччині 1,1%, у Великобританії 4%). На випадок реалізації плянів розбудови З. їхня площа обіймала б разом бл. 160 000 га (0,26%).

3. України є в усіх її природних смугах, але найбільше в степ.

В ліс. смузі розташований найстаріший 3. — *Біловезька Пуща*, положений на межі укр., білор. й польс. етногр. території, нині в межах БССР і Польщі (на території БССР 74 000 га); спеціальний об'єкт охорони — євр. зубр, олень, вепр, лось. Проектується Поліський 3. (80 000 га) над дол. Горинню на території БССР, але ще на укр. етногр. землі, де найкраще збережений первісний поліський краєвид, його флора й фауна.

До гірських 3. належать: Кримський, Кавказький і проєктований Карпатський. *Кримський 3.* (з 1920 р., 30 000 га), положений в центр., найвищій частині Кримських гір, з завданням охорони великого ліс. масиву, що має водоохоронне і водозбірне значення, та його багаті фауни — оленя, козулі, муфльона (акліматизованого). *Кавказький 3.* (з 1924 р., 208 000 га), положений на Кубанщині, на півн. узбіччях зах. частини гол. Кавказького хребта, у верхів'ях рік Малої Лаби й Білої, обіймає всі смуги гірської рослинності від 600 до 3 000 м з багатою рослинністю й фауною; спеціальне завдання — розмноження Кавказького зубра. Проектується заснувати великий Карп. 3., що охопив би цілком найвищий масив Укр. Карпат — Чорногору (42 000 га), а також частину Горган (гору Близницю і частину кедрових лісів), буковий ліс в долині Угольки й б. Великого Лугу на Закарпатті (8 000 га) та тисовий ліс б. Княздвора; деякі частини цього проєктованого 3. були вже давно під охороною і становили невеликі резервати.

В смузі лісостепу є на Слобожанщині невеликий 3. — *Михайлівська цілина* (200 га). Далеко більшим був комплексний 3. б. Канева (т. зв. Середньодніпровський ліс. 3., також *Канівський біогеографічний 3.*), що обіймав Канівські узгір'я (Канівська дислокація) з дубово-грабовими лісами й могилою Т. Шевченка (1 300 га). Цей комплексний 3. має бути відновлений і разом з Михайлівською цілиною, степом *Панталіха* на зах. Поділлі, частиною т. зв. *Крем'янецьких гір* й ін. творитиме Укр. Лісо-степ. 3.

В степ. смузі знаходяться невеликий 3. *Стрілецький степ* (525 га) на півд.-сх. Слобожанщині і *Хомутівський степ* (1 020 га) на Приозівській низовині, обидва з рештками цілинного барвистого типично-тирсового степу, та кам'янистий степ *Кам'яні Могили* (360 га) на Приозівській височині; усіма цими 3. відає Ін-т Ботаніки АН УРСР. Найбільшим степовим 3. є Асканія Нова (38 500 га, перев. цілинний степ) з ботанічним садом і зоопарком, де міститься Всесоюз-

ний Ін-т акліматизації і гібридизації тварин. Є проєкт об'єднати ці степові 3., а також ін. рештки цілинного степу (Карловський, Провальський тощо), низку степ. байракових дібров, т. зв. *Святі гори* (гори Артема) над р. Дінцем в один Укр. Степ. 3.

Над морем лежать *Чорноморський* (7 000 га, на півд. від гирла Дніпра) і

Заповідник «Стрілецький Степ»

Озівсько-Сиваський (12 000 га) 3. в р-ні сухого приморського степу з характерною приморською рослинністю; їх основним завданням є охорона птахів під час їх перелету, зимування й гніздування.

Література: Лавриненко Е. Охорона природи на Україні. Х. 1922; Охорона пам'яток природи на Україні, 1—2. Укр. Комітет охорони пам'яток природи. Х. 1927—28; Шалыт М. Заповедники и памятники природы Украины. Х. 1932; Заповедники СССР, ред. Соловьев А., т. 1-2. М. 1951; Котова М., Харкевичева С. Охорона природи в УССР та завдання ботаніків (Укр. Ботанічний журн., т. XIII, ч. 2. К. 1956); Охорона природи в западных областях УССР. Лесотехн. Инт, ч. 1—2 л. 1957; Охорона природи на Україні, ч. 1. АН УРСР. К. 1957.

Г. Колодій, В. Кубійович

Заповіт, завіщання, тестамент, також *духівниця*, акт, яким власник розпоряджається своїм майном на випадок смерті. Див. докладніше *Спадкове право*.

Запоріжжя, військ.-політ. орг-ція укр. козацтва, яка існувала в 16-18 вв. Столицею 3. була *Запорізька Січ*.

Територія 3., т. зв. *Вольності Війська Запорізького Низового*, обіймала центр. частину півд. Степової України, гол. обабіч порожиистої частини Дніпра, хоч осередок 3. — Січ лежала вже на периферії, нижче дніпрових порогів (тому й назва — 3.). На півн. і півн. зах. 3. межувало з Правобережною Україною, вздовж р. Богу, його притоки Синюхи з Виссю і притоки Дніпра — Тясминою; на півн. сх. з Гетьманщиною вздовж Дніпра і його притоки Орелі; на вододілі Дніпра з Дінцем із Слобожанщиною, а на півд. сх. вздовж р. Калміюс з землями Донського Війська. На півдні 3. сягало глибоко в степи й доходило між р. Бердою і Калміюсом до Озівського м.; тут 3. межувало з тат. володіннями. Межі 3. не були точно означені, зок-

рема на півдні; на півн. царський уряд у 18 в. відокремив від З. широку смугу, на якій організував т. зв. *Новосербію* і *Слов'яносербію*. Територія З. обіймала бл. 80 000 км².

З геогр. погляду З. обіймало півд.-сх. частину *Укр. Кристалічного масиву* (частину *Придніпровської височини*, *Запорізьку гряду*, *Приозівську височину*) з її типовим *гранітовим краєвидом* та прилеглу частину *Причорноморського низу* (Див. також *Степова Україна*).

В пол. 16 в. ватаги козаків, що вже були відомі з кін. 15 в. як оборонці проти татар на службі Черкаського та Канівського старост чи як вільні здобичники в незалюднених і багатих степах на півд.-сх. кордонах Речі Посполитої, утворили тривкі форми військ. орг-ції. Засновником першої Запор. Січі на о. *Малій Хортиці* (бл. 1552) був кн. *Дмитро Вишневецький*.

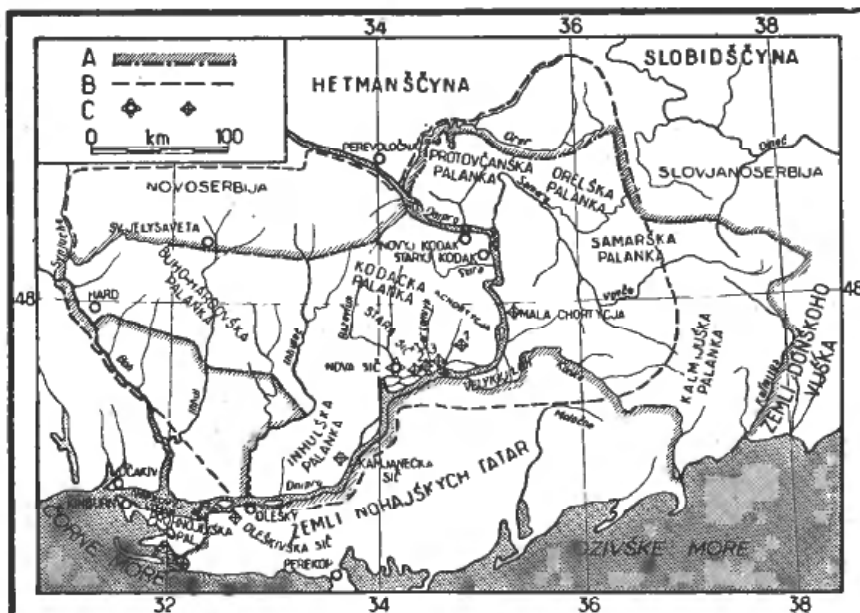
Запорожці, як і городові козаки, вели часті війни з татарами і турками, роблячи походи на Крим і Туреччину в союзі з укр.-поль. магнатами або на власну руку. З. було притягаючою силою як для городового, згодом «реєстрового» козацтва, так і для невдоволених сел. мас. Тим самим тут виникали також гострі протиполь. вибухи на соц. і реліг. тлі. Ряд повстань в 1590-их рр. (*К. Косинський*, *С. Наливайко*) та в 1620 і 30-их рр. мали своє вогнище на З. і призвели до військ. і політ. зростання Запор. Війська. Визначну роль відіграло З. на поч. *Хмельниччини*.

В добу *Руїни* З. брало активну участь в заг.-укр. справах, намагаючися впливати на їх хід, нерідко негативно (роля *І. Брюховецького*, а іноді й *І. Сірка*, що керував З. в 1660—80 рр.). За «Вічним миром» 1686 р. З. перейшло під протекцію Моск. держави, хоч і надалі залишилося автономним держ. організмом (Військо Запорізьке Низове); але З. одночасно підлягало й гетьманові (давня формула, що запорожці є у гетьмана в «послушанні» і в царській, чи королівській, величності у підданстві). На чолі з *Костем Гордієнком* З. 1709 р. приєдна-

лося до *Мазепи* і *Карла XII*, а після полтавської поразки мусіло прийняти тат. зверхність, заснувавши Січ в *Олешках*.

1734 р. запорожці, яким погано жилося під татарами, прийняли знову рос. протекцію і повернулися на свої кол. землі. З того часу З. і Січ («Нова Січ») стояли під безпосереднім контролем *Київ. ген.-губернатора* або *гетьмана* (за *К. Розумовського* з 1750 р.) чи обох разом.

Вже в кін. 17 в. на З. витворився своєрідний суспільно-політ. лад, що з деякими змінами проіснував до кін. 18 в. Між козаками, які приходили на З. з різних верств населення, однак в більшості з-поміж селян, панувала рівність. Принцип заг. виборності був застосований до всіх органів. Гол. органом військ.

Запоріжжя в пол. 18 в.

A — Межі Запоріжжя в період Нової Січі. B — Межі Запоріжжя в пол. 17 в. C — Запорізькі Січі: 1 — Томаківська Січ. 2 — Базавлуцька Січ. 3 — Микитин Ріг

держ. влади на З. була *Січова Рада*, яка скликалася досить часто (найменше один раз на рік); до її компетенції належали найважливіші справи: війни і миру, укладення союзів, розподіл запор. земель між січ. куренями, судові справи і вибори органів центр. влади. Ними були — *кошовий отаман* (також називався старшим, іноді гетьманом) і *січова старшина* — *суддя*, *писар* і *осавул*. Всі вони разом із курінними отаманами творили *Раду старшини*, яка була колегіальним органом центр. управління на З. Кошовий отаман стояв на чолі Запор. війська і репрезентував його та всю територію і населення З. назовні. Під час війни чи походу влада кошового бу-

ла необмеженою (право життя і смерти над кожним козаком).

Низовими органами З. були: на Січі — курінні отамани, що керували військ., адміністративною та госп. одиницею — куренем (див. *Курінь*), а на прилеглих до Січі територіях, т. зв. *Вольностях Війська Запор. Низового* — полковники, які керували паланками (див. *Паланки*). Запор. військо ділилося на Січі традиційно на 38 куренів (в дійсності ч. куренів було більше, бо кілька перебувало поза Січчю); ч. козаків в курені становило кілька сотень. На території паланок були численні коз. хутори — зимовники, де мешкали одружені козаки (на Січі могли жити лише неодружені козаки) і селяни. В зимовниках велося індивідуальне госп-во в протидію до спільного госп-ва по куренях. Гол. заняттям на З. було рибальство, мисливство і скотарство. Хліборобство стало розвиватися в останні часи З., особливо за кошового отамана П. Калнишевського (1765—75), коли на запор. територію охоче приймали селян як вільних поселенців. З. мало також великі здобутки з торгівлі, через своє положення на шляху з Криму до Польщі й на Гетьманщину та до Росії.

Соц. розвиток З. йшов по лінії диференціації; на Січі в пол. 18 в. існувала тенденція до створення вищого стану «знатних» чи «старших» товаришів. З їхніх рядів здебільша вибирали коз. старшину. Вони накопичували багатства на зимовниках, де, крім категорії вільних селян, з'являються «підпомічники», наймити на коз. хуторах. 1762 на Запор. території нараховувалося бл. 33 700 козаків та понад 150 000 селян; ч. останніх під час ліквідації З. досягло 200 000. В наслідок соц. диференціації на З. в 18 в. виникають часті заворушення «сіроми», які іноді набирали розміру справжнього повстання (найбільше було 1768 р.).

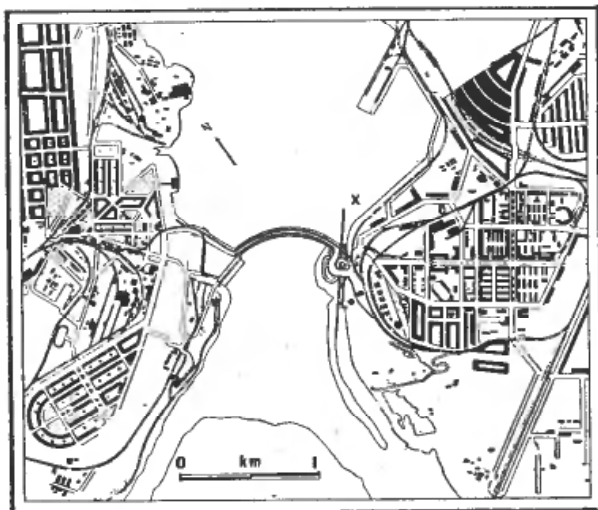
В другій пол. 18 в. запорожці примушені були вести постійну боротьбу з загарбницькими тенденціями колоністів (гол. сербів і румунів), яких оселявав на землях З. рос. уряд. Автономія З. і волелюбний дух запорожців були небажані для Росії, що хотіла мати вільну руку на півдні України та на шляхах до Чорного м. В 1775 р. за наказом Катерини II рос. військо, під командою ген. Текелі, знищило Січ, центр З. Частина запорожців розійшлася по Україні, частина подалася до Туреччини і там заснувала *Задунайську Січ*. З тих, які залишилися, зформовано в 1784 р. *Бозьке Коз. Військо*, що одержало землі між Богом і Дністром, згодом (1792) переселене на Кубань (див. *Чорноморське козацтво*). Землі З. увійшли в склад

Новоросійської й Озівської губ., об'єднаних згодом в Катеринославське намісництво. Див. також *Запор. Січ, Козацтво* та ЕУ I, стор. 439—40, 462—64, 646—47.

Література: Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, I—III, 3 вид. О. 1885—86; Эварницкий Д. Вольности Запорожских Козаков. М. 1890; Эварницкий Д. История запорожских казаков, I—III. П. 1892—97; Грушевський М. Історія України-Руси, тт. VII—IX. Л.-К., передрук Нью-Йорк 1956—58; Антонович В. Коротка іст. Козаччини. Коломия 1912; Слабченко М. Соц.-правова орг-ція Січі Запор. Праці Комісії для вивчення іст. зах.-руського та укр. права, т. 3. К. 1927; Слабченко М. Паланкова орг-ція Запор. вольностей, там же, т. 6. К. 1929; Полонська-Василенко Н. Майно запор. старшини. Праці Комісії Соц.-Екон. Іст. України УАН, I. К. 1932; Окіншевич Л. Лекції з іст. укр. права. Мюнхен 1947; Stöckl G. Die Entstehung des Kosakentums. Мюнхен 1953; Polonska-Vasilenko N. The Settlement of the Southern Ukraine (1750—75). Аналі УАН, тт. IV—V. Нью-Йорк 1955; Голобуцкий В. Запорожское казачество. К. 1957.

За Б. Крупницьким

Запоріжжя, до 1921 р. Олександрівське (VI—16), обл. м. в Степовій Україні над Дніпром, нижче його порогів, важливий осередок метал. і хем. пром-сти, друге по Дніпропетровському м. Дніпровського промислового р-ну; 381 000 меш. (1956). З. засноване 1770 р. під назвою Олександрівська кріпость як один з найважливіших пунктів т. зв. *Дніпров-*

Дніпротес і околиці

Ліворуч Дніпра — Новокічкас; праворуч — Нове Запоріжжя; X — в'їзд у шлюзовий канал
Опрацював Г. Колодій

ської лінії, що мав охороняти півд.-сх. Україну від татар. 1806 З. стало пов. м. Катеринославської губ. і довгий час мало характер невеликого адміністративно-торг. м. Зростання З. почалося щойно в пол. 1870-их рр. з проведенням залізничі (Харків—Лозова—З.—Севастопіль); з того часу З. стало важливою пристанню дол. Дніпра, гол. для хлібних продуктів,

які в З. перевантажувалися з залізниць до Херсону дніпровим шляхом. На дальше зростання З. вплинула побудова другої Катерининської залізниці (1900), що сполучала З. з Донбасом і Кривим Рогом і сприяла також розвиткові металургії в З.

Разом з цим зростало і населення З.: з 7 000 меш. в 1885 р. на 19 000 в 1897 (в тому ч. 43% українців, 28% жидів, 25% росіян) і на 38 000 в 1910 р. До революції підставою госп-ва З. була торгівля збіжжям, транспорт, мукомольна пром-сть, зав. с.-г. машин, зал. майстерні. В 1920-их рр. З. поступово зростає (1923 р. — 44 000 меш., 1926 — 56 000, в тому ч. 47,3% українців, 25,9% росіян, 20,5% жидів, 3% німців); швидке його зростання в 1930-их рр. пов'язане з будівництвом Дніпровської Гідроелектростанції. На базі використання її дешевої енергії, вугілля Донбасу, залізних руд Кривого Рогу і манганових Нікополя З. стало за короткий час другим, поруч давно вже існуючого Дніпропетровського, метал. осередком Подніпров'я. З поч. 1930-их рр. постав потужний Дніпровський пром. комбінат, насамперед метал. зав. «Запоріжсталь», «Дніпро-спецсталь» й ін. Одночасно із зростанням пром-сти населення З. зростало скоріше, ніж в ін. містах України, й досягло 1939 р. 290 000 меш. Після воєнного знищення Дніпрельстан і пром-сть З. відбудовано в другій пол. 1940-их рр., реконструйовано й поширено.

Нинішнє З. за кількістю населення є шостим м. України. Старе З. було розташоване на низькій терасі на лівому березі Дніпра при впадінні до нього річки Мокрої Московки проти о. Хортиці. Нове З. розбудовано пляново на кілька

км далі на півн., поблизу від Дніпровського комбінату. Основною артерією З. є проспект ім. Леніна, що тягнеться від греблі Дніпрельстану аж до зал. двірця на півдні, довж. 10 км (див. плян З.). Теперішнє З. обіймає не лише простір на лівому березі Дніпра, але й увесь о. Хортицю і переходить на правий берег, де охоплює Дніпрельстан. Мало заселені простори між старим і новим З. нині за-

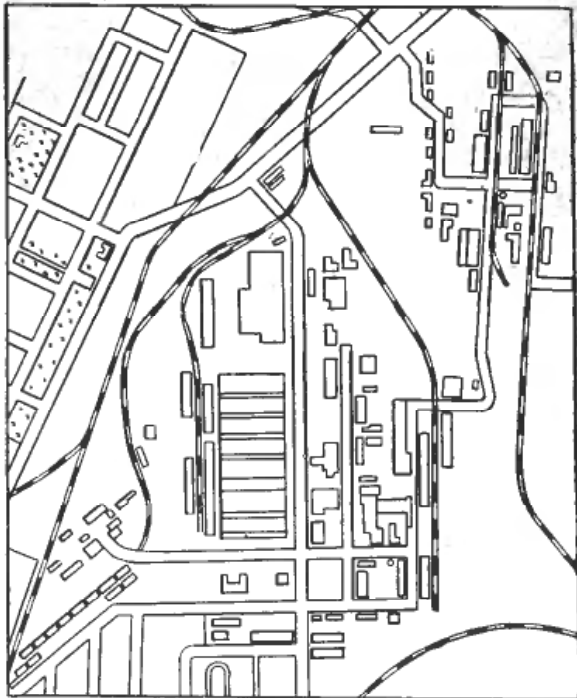
Запоріжжя й Хортиця

1 — Алумінійовий комбінат. 2 — Коксохем. комбінат. 3 — Зав. інструментальних сталей. 4 — Доменні печі («Запоріжсталь»). 5 — Мартенівські печі («Запоріжсталь»). 6 — Шамотний зав. 7 — Магнієвий зав. 8 — Авіаційний зав. ч. 29. 9 — Паротягоремонтне депо. 10 — Військ. зав. 11 — Дніпрова пристань (острівець між Хортицею і Запоріжжям). 12 — Листопрокатний зав. («Запоріжсталь»). 13 — Паротягоремонтні майстерні. 14 — Станція Шлюзова (розвантажування на лівий берег). 15 — Дитячий санаторій (Хортиця). 16 — Запоріжжя Перше — станція. 17 — Пляж. 18 — Хортиця. 19 — Запоріжжя Ліве — станція.

Опрацював Г. Колодій

будовують, постають нові робітничі селища (напр., Павло Кічкас, Чкалов, Мирний й ін.). Назагал З. пляново розбудоване і краще впорядковане, ніж ін. пром. міста України, а житлові ділянки відділені зеленими насадженнями від заводів. На о. Хортиці є будинки відпочинку і санаторії. Міськ. транспорт — трамваї, автобуси, тролейбуси.

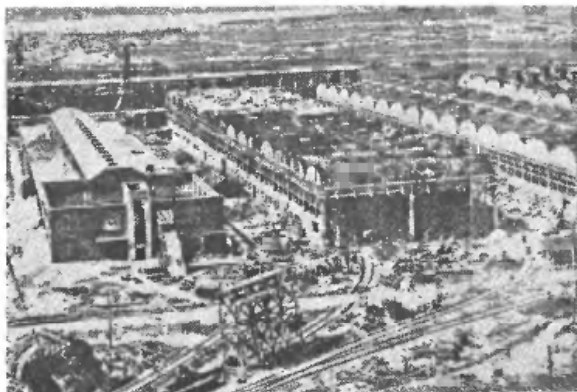
Гол. галузями пром-сти З. є метал., хем. і машинобудів., на другому місці виробництво будів. матеріалів, харчова й легка пром-сть. До складу запор. пром. комбінату входять *металургійний зав. ім. Орджонікідзе «Запоріжсталь»*, фер-

Алюмінійовий комбінат у Запоріжжі

Плян з 1940 р.; тепер децю більший. Мірило: 1 см — приблизно 250 м

ростопів, алюмінійовий комплекс, коксохем. і ряд ін. «Запоріжсталь» має доменне, мартенівське, електромартенівське виробництва з найбільшим в Європі слябінгом і безперебійним тонколистовим станом. Метал. пром-сть З. постачає сортовий і високоякісний метал, електро-

Дніпровий алюмінійовий комбінат сталь, алюміній, магній, абразні матеріали. Хем. зав. використовує напівпродукти коксування для одержання нафталіну, бензолу й ін. та випускає сульфатні добрива (перше місце в СРСР). До машинобудів. пром-сти належить все-союзного значення зав. комбайнів «Ко-

мунар», паротяго-ремонтний, судноре-монтний зав. й ін. З будів. пром-сти треба згадати: шлякоцементний, цегельний, вапняковий, шамотний, динасовий та доломітний зав. Місц. значення має харч. й легка пром-сть.

З. лежить на перехресті зал. шляхів з дніпровим і має дві пристані: стара —

Житлові будинки

Запоріжжя і нова — ім. Леніна; гол. продукти вантажообігу — вугілля і сіль з Донбасу, зал. руда з Кривого Рогу, ліс з гор. Дніпра й нафтові продукти з до-лішнього.

З. стало з 1930-их рр. поважним культ. осередком: 3 ін-ти (пед., сіль.-госп. машинобудування, автодорожний), 12 технікумів, низка сер. шкіл, укр. драматич-ний театр, симфонічна оркестра, музей.

В. Кубійович

«Запоріжсталь», див. *Металургійний завод ім. С. Орджонікідзе «Запоріж-сталь»*.

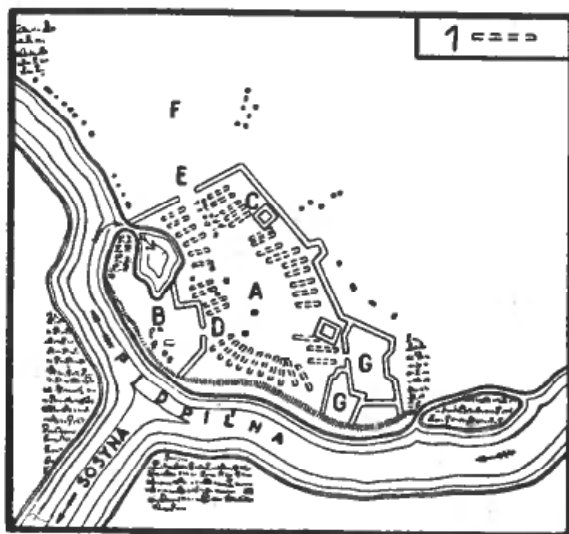
Запорізька града, назва, іноді вжива-на на означення частини Укр. Криста-лічного масиву, положеного обабіч по-рожистого відтинку Дніпра між гор. Ін-гульцем на зах. і Приозівською височи-ною і Донецьким кряжем на сх.

Запорізька дивізія, див. *Запорізький корпус*.

Запорізька область, обл. у межах УССР, положена в півд.-сх. частині Сте-пової України, між Дніпром і Озівським м.; 27 000 км², 1 393 000 населення (1956), в тому ч. 683 000 міськ., 710 000 сіль.; 23 райони, 8 міст, 11 с. м. т., 273 сіль. рад.

Запорізька Січ, укріплений коз. табір на островах за Дніпровими порогами, військ. і адміністративний центр Війсь-ка Запор. Низового (див. *Запоріжжя*). Коз. ватаги, що вже на поч. 16 в. були своєрідною прикордонною сторожею Ре-чі Посполитої, заснували постійні обо-ронні табори на островах Дніпра, зокре-ма нижче порогів серед неприступних плавнів Великого Лугу і Базавлука (див. *Великий Луг і Плавні*). Перша З. С. по-стала бл. 1552 р. на о. Мала Хортиця в

р-ні Дніпрових порогів (див. Хортиця), її організатором був кн. Дмитро Вишневецький. Це був дерев'яний замок з валами і ровами, зруйнований 1558 татарами після облоги. З того часу місце З. С. змінювалося. В 1580-их рр. З. С. знаходилася на о. Томаківці, що називався також Буцьким о. або Городищем. Рештки укріплень збереглися до останніх часів на півд. частині о. Томаківки. Третім місцем З. С. був о. Базавлук над однією з відног Дніпра, де запорожці жили в 1590-их рр. Четверта Січ була на Микитиному Розі б. теперішнього м. Никополя. Ця Січ згадується в 1628 і 1638 рр.; в 1648 її здобув Б. Хмельницький. В пізніші часи були ще такі осідки З. С.: Стара Січ (також Чортомлицька Січ) над р. Чортомликом, 2 км вище від Базавлукської Січі, в 1652—1709 рр.; на р. Кам'янці 1709—11 рр.; б. Олешок під володінням крим. хана 1711—34 рр. і Нова Січ (також Покровська Січ) на р. Підпільній б. Базавлука 1734—75, зруйнована рос. військом 1775 р. З цих 8 січей аж 5, і то найважливіших, містилося на території дніпрових плавнів або в їх безпосередньому сусідстві.

Плян Нової (Покровської) Січі
А — Січова фортеця. В — Внутрішня фортеця. С — Сліди веж. D — Пушкарня. Е — Брама до фортеці. F — Передмістя Січі. G — Ретраншемент. 1 — Курені

З. С. була обведена високими валами, на яких був частокіл і зруби, що на них ставилися гармати. Між валами була широка площа, на краю якої стояли курені, будинки, де мешкали запорожці. Коз. залого на З. С., що звалася також кошом, нараховувала кілька тис. (іноді це число доходило до десяти тис.) озброєних козаків. На площі містилася церква, будинки старшини, школа й ін. госп. та військ. споруди. Січова церква і духовенство перебували під зверхні-

стю Києво-Межигірської архимандрії. Площа б. церкви була центром суспільно-політ. життя З. С., де відбувалися Січові ради тощо. Поза валами був січ. базар, куди приїжджали купці з своїми

Запорізький табір

товарами. Січовики продавали тут продукти своєї праці — рибальства і мисливства.

З. С. була місцем орг-ції походів, зокрема водних на чайках і човнах проти татар і турків, та повстань проти Польщі чи Москви (див. докладніше Запоріжжя і Козацтво).

Р. М.

«Запорізька Січ», військ. частина, створена в листопаді 1918, під час протигетьманського повстання в Катеринославі підполк. корпусу Охорони залізниць Ю. Божком. До її першого складу увійшли охоронники Запор. залізниці, учні сер. шкіл, студенти гірничого ін-ту й селяни найближчих сіл. В «З. С.» існував, заведений Божком, особливий регламент, подібний до традицій давньої Січі. В квітні 1919 «З. С.» перейменовано на «2 Січ. дивізію»; командирами її були отаман Божко, а з вересня 1919 полк. Вербицький. Частинами дивізії командували полк.: Марусевич, Мишаків, Лабуренко, Недзведський, Михайловський, Куликівський й ін. Війовий стан дивізії в 1919 р.: 1 000—1 200 людей, 50 кулеметів, 16 гармат та 3 панцеропоїзди.

З. С.

Запорізький корпус, популярна назва — Запорожці, одна з регулярних формацій укр. війська 1918—20 рр. За час свого існування З. к. мав різноманітні форми орг-ції: спочатку як Окремий Запор. загін, Окрема Запор. бригада і дивізія, згодом Запор. корпус і Запор. група, нарешті 1 Запор. стрілецька дивізія.

Окремий Запор. загін створено 9. 2. 1918 з різних малочисельних військ. одиниць в складі двох піхотних і одного кінного куренів, гарматного дивізіону та окремих служб. Командиром загону був ген.-хорунжий К. Прісовський. В такому складі Запор. загін брав участь у першій війні України з большевиками.

В березні—квітні 1918 Запор. загін перетворився на бригаду і окрему дивізію

на правах корпусу під командуванням ген.-хорунжого О. Натієва (начальник штабу ген. штабу підполк. В. Генденрайх) і разом з ним, військами очистив від большевиків Лівобережжя, Донеччину і Крим. До його складу входили:

Полковий прапор 2 Запорізького полку піхоти, отриманий від м. Охтирки (ліворуч права сторона; праворуч — ліва)

1 Запор. ім. гетьмана П. Дорошенка піхотний полк — командир полк. О. Загородський; 2 Запор. піхотний полк — полк. П. Болбочан; 3 Запор. ім. гетьмана Б. Хмельницького піхотний полк — полк. О. Шаповал; 4 Гайдамацький піхотний полк — полк. В. Сікевич; Запор. ім. кошового К. Гордієнка кінний полк — ген. штабу полк. В. Петрів, його організатор ще під час українізації (з 1. 8. 1918 полк. Продьмо); Запор. інженерний полк — полк.-інж. О. Козьма; Запор. гарматний полк — полк. О. Парфенів; Запор. автопанцерний дивізіон — сотн. О. Болдирів; кінногарматний дивізіон — полк. О. Алмазов; Запор. авіадивізіон (5 літаків) — полк. М. Баранів. Після звільнення України від больш. військ Запор. дивізія в червні—листопаді 1918 охороняла кордони України з сов. Росією, згодом в протигетьманському повстанні перейшла на бік Директорії УНР.

В листопаді—грудні 1918 дивізія перетворилася на корпус дводивізійного складу під командуванням полк. П. Болбочана, що був одночасно командувачем протибольш. фронту на Лівобережжі; 1 дивізію командував полк. Загородський, 2 — полк. В. Осмоловський. У квітні 1919, після важких боїв з сов. армією, 3. к. відтято від решти армії УНР, і він мусів перейти через рум. територію до Галичини й на Волинь, причому румуни забрали все його військ. майно. Після полк. П. Болбочана короткий час корпусом командував отаман О. Волох, а під час переходу через Румунію полк. І. Дубовий. У травні створено Запор. групу під командуванням ген. штабу полк. В. Сальського, а пізніше ген. М. Омеляновича-Павленка; начальником штабу був ген. штабу полк. М. Воскобійників. До складу Запор. групи входили: 6 дивізія під командуванням полк. О. Загородського, начальник штабу — полк. М. Стефанів; 7 дивізія під командуванням полк. В.

Осмоловського, начальник штабу — полк. Р. Шелест; 8 дивізія під командуванням полк. Г. Базильського, начальник штабу — полк. В. Савченко. В Зимовому поході 1919—20 Запорожці брали участь як окрема збірна група, до якої входили три загони (6, 7, 8), цілком пристосовані до партизанської війни.

По закінченні Зимового походу запор. формація одержала назву 1 Запор. стрілецької дивізії і брала участь в усіх боях армії УНР аж до переходу за Збруч (21. 11. 1920); вона мала таку орг. схему і склад: командир дивізії — ген.-хорунжий А. Гулий-Гуленко, а після нього ген.-хорунжий Г. Базильський, помічник командира ген.-хорунжий М. Яшніченко, начальник штабу — ген. штабу полк. М. Стефанів. До складу дивізії входили: 3 піхотні бригади по 3 курені кожна (командирами були: 1 — полк.-інж. І. Дубовий, начальник штабу підполк. Савосько; 2 — полк. І. Литвиненко, начальник штабу полк. В. Мазюко-

Старшина Першої Запорізької Стрілецької Бригади. Сидять зліва направо: пполк. Адрущенко, пполк. Савосько, полк. І. Дубовий — командир бригади, полк. Переверзів, пполк. Федорів

вич; 3 — полк. І. Троцький, начальник штабу сотн. О. Гонсуровський); гарматна бригада (в складі 3 дивізіонів) — командир полк. С. Лоценко; кінний полк Чорних Запорожців — командир полк. П. Дяченко; техн. курінь — полк.-інж. М. Герасимів; дивізійна школа підстаршин — командир полк. Римаренко-Лимаренко; запасна бригада з 2 куренями — командир полк. В. Осмоловський, начальник штабу сотн. В. Панченко.

Чисельний стан запор. формацій за весь час існування коливався між 3—15 000 людей.

Література: Петрів В. Споми́ни. I—IV. Л. 1927—31; Монкевич В. Споми́ни з 1918 р. Л. 1928; Стефанів З. Укр. збройні сили 1917—21, I—II. Коломия 1934—35; Стефанів З. Коротка історія укр. війська, I—III. Л. 1936—38; Капустянський М. Похід укр. армій на Київ-Одесу в 1919 р.; друге вид. Мюнхен 1946; Удовиченко О. Україна у війні за державність. Вінніпег 1954. З. Стефанів

Запорізький низ, назва, іноді вживана на означення центр. частини Причорноморського низу, положеного обабіч Дніпра.

Запорізький полк кінних гайдамаків ім. К. Гордієнка, див. *Гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка*.

Запорізькі Вольності, див. *Вольності Війська Запорізького Низового і Запоріжжя*.

Запорізькі козаки, див. *Козацтво і Запоріжжя*.

«Запороже», найдавніша укр. студентська корпорація, існувала в 1906—40 рр. в Чернівцях (з перервами); «З.» вело культ.-осв. працю (власний хор, театральний гурток), дало почин до заснування спорт. т-ва «Довбуш». При «З.» була група середньошкілників «Пороги». Разом «З.» мало понад 600 чл. Згодом поширилося й на ін. студентські осередки (Львів, Варшава, Данціг, Прага, Відень); спільний з'їзд 1931 р. у Станиславові. З нагоди 25-річного ювілею «З.» був виданий альманах. Із «З.» вийшов ряд гром. діячів на Буковині.

Запорожець Олексій (1854—1923), актор-резонер; працював у трупах О. Сулова, Д. Гайдамаки й М. Садовського. Краці ролі: Гервасій («Мартин Боруля»), Лопух («Циганка Аза») й ін.

«Запорожская Старина», зб., видаваний Ізмаїлом Срезневським, вийшло 6 випусків у Харкові (1833—38); в «З.С.» вміщені іст. пісні, перекази, думи та матеріали до іст. козаччини. Значна частина поміщених дум і пісень не є нар. творами, а витвором гурту харківських романтиків 1830-их рр. Попри обмежене наук. значення, «З.С.» як типовий продукт романтичної школи спричинилася до популяризації коз. минулого й іст. фолкльору.

«Запорозька Думка», інформаційна газ. для інтернованих вояків Армії УНР, виходила двічі на тиждень, згодом тижнево в таборах у Вадовицях—Стшалкові—Щипорні 1921—23 рр.

Зараза водіана, чума (*Elodea canadensis* Rich. = *Anacharis canadensis* Asa Gray), водіана багаторічна рослина до 60 см завдовжки, з родини жабурникових; занесена давно на Україну з Канади, сильно розмножилася і нині засмічує стави, озера й ріки з спокійною течією.

Заразиха, вовчок, заполонь (*Orobanch* L.), багаторічні рослини-паразити з родини вовчків, паразитують на коріннях багатьох рослин, в тому ч. на соняшнику — вовчок соняшниковий (*O. cuman* Wallr. = *O. cernua* Loeffl. var. *cuman* (Wallr.) G. Beck), на коноплях, тютюні —

вовчок гілчастий (*O. ramosa* L.), на люцерні, конюшині й ін. стручкових — (*O. rubens* Wallr., *O. minor* Sutt.). На Україні росте бл. 15 видів З.

Зарваниця, с. над р. Стрипою, Золотницького р-ну Тернопільської обл., відоме укр.-кат. місце проц на гал. Поділлі. Чудотворна ікона Богородиці, за переказом, з 13 в.; до сов. окупації щороку до З. прибували десятки тисяч прочан з усієї Галичини.

Чудотворна ікона

Заревич Федір (1835—79), псевд. Юрко Ворона, гал. письм., ред. «Вечерниць» (1862) і газ. «Русь» (1867); статті, оп., повість «Хлопська дитина» (1862) й ін., драма «Бондарівна» (1872).

«Зарево», мист. група абсолювентів Академії Мистецтв у Кракові, діяла 1933—36 рр., влаштовуючи щорічні виставки; гол. Д. Іванцев, чл. Є. Божик, О. Винницький, О. Касараб, Н. Кисілевський, А. Наконечний, В. Продан.

«Зарево», об'єднання націоналістичної студентської молоді з середовища ОУН полк. А. Мельника, засноване в 1949 р., видає журн. «Розбудова Держави»; стоїть на позиціях «нац. солідаризму».

Заремба Володислав (1833—92), поль.-укр. композитор і педагог родом з Поділля, жив у Києві; автор численних, але не глибоких композицій на тексти укр. авторів, особливо Т. Шевченка.

Заремба Сігізмунд (*1861), син Володислава З., укр. композитор, віолончеліст і диригент родом з Житомира; твори: сюїта для струнної оркестри «Слов. танок», «Польонез» для симфонічної оркестри, струнний квартет, твори для фортепіано і співу.

Зарецький Віктор (*1925), маляр з Києва; реалістичні картини, перев. присвячені шахтарям Донбасу: «Теща» (1954), «Шахтарі» (1955).

Зарицька Євгенія (*1910), дочка Ромуальда З., співачка, меццо-сопрано, тепер у Парижі; після перших виступів у львівській опері (1937) виступала у операх, ораторіях і концертах в Італії, Франції, Англії, Альжирі та ін. Записи на платівках пісень сучасних укр. композиторів, Мусоргського, Шопена й Малера.

Є. Зарицька

писень сучасних укр. композиторів, Мусоргського, Шопена й Малера.

Зарицька Катерина (*1914), донька Мирона, провідний чл. ОУН, співучасниця низки бойових актів, діяльна в УПА, довголітній в'язень поль. і больш. тюрем.

Зарицька Софія (*1903), малярка, студіювала в Академії Мистецтв у Празі (1924—28), згодом у Парижі; почала виставляти в Празі, з 1929 періодично в салоні «Незалежних», часто в Осінньому салоні в Парижі і на виставках АНУМ у Львові; користується перев. технікою, що базується на монотипії; студії жін. голів, жін. постатей; для картин З. характеристичне тонке псих. відчуття.

С. Зарицька

Зарицький Мирон (*1889), математик, до 1939 р. учитель гімназії, згодом проф. ун-ту й ін. високих шкіл у Львові, д. чл. НТШ; спеціалізувався на алгебрі, зокрема на застосуванні її до геометрії.

Зарицький Ромуальд (1863—1932), муз. діяч у Перемишлі і Львові, видавець «Муз. Календаря» (1904—07).

Зарицький Іван (1857—?), аматор-археолог і нумізмат, розкопував могили на Полтавщині й Харківщині, працював у тамошніх в-вах; на доручення Полтавського губ. земства досліджував у 1893 р. ганчарський промисел.

Зарічне (II—7), с. над р. Стиром на Поліссі, р. ц. Рівненської обл.

Заріччя, півд.-зах. частина Полісся, положена між Загороддям і Волинським Поліссям. Заболочена рівнина: незаліснені болота становлять 42% всього простору, болотяні ліси — 20%, сухий ліс — 24%, сухі незаліснені простори (перев. рілля) — 14%; 25 меш. на 1 км². Найбільші болота: Дубове багно на зах. і болота над Прип'яттю; сухіші простори простягаються на півдні. З. не має міст; м-ка: Ратно, Камінь Коширський, Любешів, Городно.

Зарницька Зінаїда (1867—1936), псевд. Згуріди Євфросинії; визначна акторка в трупах О. Суслова, О. Суходольського, Г. Деркача, після революції в Червонозаводському Театрі в Харкові. На сцені з 1889 в різноманітному репертуарі; кращі ролі: циганка Аза (в однойменній п'есі), М. Лучицька («Талан»), Ганна («Мати-Наймичка»),

З. Зарницька

Олеся (в однойменній п'есі М. Кропивницького), Оксана («Запорожець за Дунаєм»), Катерина (в однойменній опері М. Аркаса), Галька (в однойменній опері С. Монюшка) й ін.

Заробітна платня, сума грошей, яку працедавець платить робітникові чи службовцеві за виконання певної праці. Як екон. категорія З. п. — це перетворена форма вартости й ціни робочої сили та вартість тієї частини нац. доходу, яка розподіляється в грошовій формі серед робітників і службовців. Основні форми З. п. — почасова, тобто плата за певний час праці (місяць, тиждень, годину) і поштучна або відрядна, тобто плата за виконання визначеної роботи чи норми. Поштучна й відрядна З. п., запроваджена в СРСР з 1934 р., сприяє збільшенню використання робочої сили робітника, стимулює продуктивність праці, а також значною мірою призводить до експлуатації праці. В 1950-их рр. в пром-сті УССР понад 70% робіт оплачувалися поштучною й відрядною З. п. Бл. 35% всіх заробітків робітників становила додаткова або преміальна З. п., виплачувана за понаднормовий час праці та за перевиконання норм виробітку по кількості й якості.

В СРСР З. п. регулюється державою. Рада міністрів СРСР встановлює заг. фонд З. п. та окремі ставки й тарифи по республіках, мін-вах, галузях виробництва і видах робіт. Профспілки мають тільки дорадчий голос при встановленні З. п. На місцях адміністрація підприємств самовільно надає робітникові ту чи іншу ставку З. п.; у випадках крайньої несправедливості робітник може тільки подати оскарження до тарифно-розціночної комісії на підприємстві. Страйкувати робітники в СРСР не мають права. Встановлюючи заг. фонд З. п. по всьому СРСР і по республіках, держава може регулювати основні доходи всієї маси робітників і службовців та їхній уділ в нац. доході. В нац. доході УССР З. п. робітників і службовців становила в 1940 — 32,4%, а в 1954 — 42,9%; зріст цього уділу пояснюється гол. ростом кількості працюючих на З. п.

Сер. місячна З. п. робітників і службовців України до відтягнення податків й ін. відрахувань (обчислена як заг. фонд З. п., поділений на кількість робітників і службовців) становила:

Роки	Карб.	Роки	Карб.
1913	18	1937	237
1925	52	1940	319
1929	68	1948	569
1932	115	1953	643

Цей ріст З. п. одночасно супроводжувався інфляцією цін та коштів прожиття, так що купівельна спроможність грошей і реальна З. п. в дійсності лише поволі зростали (див. *Життєвий стандарт*).

З. п. для окремих галузей нар. госп-ва України в 1941 була така (в карб. на місяць):

Галузь нар. госп-ва	Робітники	Інж.-техн. працівники
Морська торг. фльота	483	815
Вугільна пром-сть	456	1 156
Машинобуд. пром-сть	435	721
Чорна металургія	427	1 154
Хем. пром-сть	397	717
Електростанції	376	796
Будівництва	367	979
Радгоспи	233	505
МТС	220	435

Крайні різниці З. п. щодо професії, освіти й соц. становища в УССР в пол. 1950-их рр. досягали пропорції 1:45. Згідно закону 8. 9. 1956 мінімальна З. п. для працюючих в містах в усьому ССРСР встановлена розміром у 300 карб. на місяць. В 1955 мінімальна З. п. становила від 200 до 260 карб. на місяць, і її одержували бл. 12,5% працюючих. Робітник сер. кваліфікації у великій пром-сті України одержував в 1955, до відтягнення податків, бл. 800 карб. на місяць, прибиральниця — 450, секретарка — 780, учитель — 1 300, лікар — 1 400, бухгалтер — 1 650, сер. інженер — 1 780, полк. армії — 2 100, ген. армії — 3 850, проф. ун-ту — 5 000, кіноартист — 5 900, академік — 6 800, дир. сер. заводу — 7 400, дир. тресту — 8 900, міністер — 10 500. Збільшуючи нерівність З. п., сов. уряд має намір здобувати прихильність і підтримку упривілейованих верств населення.

Рівень З. п. робітника на Україні приблизно той самий, що й в середньому в усьому ССРСР.

Література: ЦСУ УССР, Статистика України, серія X. Диференціація заробітної плати в пром-сті України в 1928—29 рр. X. 1930; АН УРСР, Ін-т Економіки. Радянська Україна за 20 рр. К. 1937; АН УРСР, Ін-т Економіки. Нариси розвитку нар. госп-ва УРСР. К. 1949; Буханевич В., Сонин М. О межрайонном регулировании заработной платы в СССР. Вопросы Экономки, ч. 1. М. 1957.

В. Голубничий

Заробітчанські пісні, див. *Станові пісні*.

Заруб, давнє м. Київської землі (11—12 вв.), тепер с. Зарубинці, Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.; укріплений город на правому березі Дніпра проти гирла р. Трубежа, згадуваний часто в літописі. В. Хвойка дослідив в З. (1899) тілопальний могильник, пам'ятни-

ки якого дали назву т. зв. *Зарубинецькій культурі*. 1948—49 Ін-т археології АН УРСР провів розкопки, які ствердили, що в З. існували дві кам'яні церкви, прикрашені фресками, мозаїкою та керамічними плитами.

Зарубин Валентин (1867—?), дерматовенеролог, в 1900-их рр. проф. Одеського Ун-ту, згодом працював у Харкові.

Зарубин Іван (1835—1904), лікар-хірург, довголітній проф. Харківського Ун-ту; автор численних праць; заснував у Харкові дві клініки та лікарню.

Зарубинецька культура (назва від с. Зарубинці Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.), в археології культура 2 в. до Хр. — 2 в. по Хр. на сер. й гор. Дніпрі, на Поліссі, в лісостеп. та суміжній ліс. смузі, в басейнах Тясмину, Росі, Тетерева, Десни, Сейму, Сули і частково Псла. З. к. характеризують тілопальні могильники (в урнах, ямах) та кістякові поховання з чорним лощеним або шерехатим посудом. Відомі також поселення З. к. За низкою ознак, це культура нащадків трипільських племен, але прямий зв'язок ще не доведений. З. к. досліджували В. Хвойка, Ю. Кухаренко, В. Богусевич та Е. Махно. (Див. ЕУ I, мал. 295).

Зарубін Олександр (1884—1931), рос. діяч соц.-рев. партії, 1917 чл. Укр. Центр. Ради, 1917 ген. контролер, пізніше ген. секретар пошт і телеграфів УНР.

Зарубський монастир Пресв. Богородиці, правос. чоловічий монастир б. кол. м. Заруб, осередок чернечого життя княжої України, відомий ще в 16 в.; згодом опустів, а його славу перейняв монастир у сусідньому Трахтемирові. Збереглося городище із слідами монастирських будівель та печер пустельників.

Зарудний Іван (? 1727), видатний архітект і різьбар з України, вчився в Києво-Братській Колегії; працював у Москві, де збудував м. ін. Меншикову баніту (1705—07) і на доручення Петра I наглядав за працею всіх малярів й іконописців Росії. За посередництвом З. рос. архітектура переймала укр. форми й засоби, що мали певне значення в розвитку рос. архітектури другої пол. 17 в.

Зарудний Микола (* 1925 ?), драматург, родом з Вінниці; п'єси в сов. дусі про громадянську війну («Ніч і полум'я», 1956), з колгоспного життя («Веселка», 1957) й ін.

Зарудний Олександр (1891—1918), діяч УПСР (ліва течія), чл. Укр. Центр. Ради, мін. зем. справ УНР; розстріляний більшовиками в лютому 1918 в Києві.

Зарудний Самійло, див. *Богданович-Зарудний* Самійло.

Зарудний Сергій (1821—87), правник укр. роду, сенатор, видатний суд. діяч, організатор суд. реформи в Росії 1864, яка лібералізувала рос. судівництво; був почесним мировим суддею Куп'янського пов. Праці: «Судебные уставы с рассуждениями, на коих они основаны» (1866), «Судебно-статистические данные о Харьковской губернии» й ін.

Зарудні, коз.-старшинський рід, члени якого посідали різні пости в коз. адміністрації 17—18 вв., зокрема в миргородському та ізюмському полках. З цього роду походив Сергій З. (див.).

Зарука, заклад, в лит.-руському праві рід грошової кари, встановленої в т. зв. заручному листі В. князем на прохання загрошеного. Якщо погрозник вчинив заповіджений злочин, він був зобов'язаний сплатити З. по половині потерпілому або його спадкоємцям і державі. Розмір З. був високий, і якщо злочинець не міг виконати платежем, він мусів відробити З. В коз. праві існувала ще *порука* як засіб безпеки індивідуального добра. З. — також термін в праві зобов'язань для визначення застави.

Зарульський Станислав, капітан рос. армії другої пол. 18 в., поль. походження; склав «Описание о Малой России и Украине» (після 1773, надруковане 1848 р.).

Засенко Олекса, сучасний літературознавець і критик, співр. Ін-ту Літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР, праці з іст. нової укр. літератури: «Марко Черемшина», про Т. Шевченка, І. Франка, чл. ред. «Іст. укр. літератури» (І. 1954).

«Засів», ілюстрований популярний тижневик, видаваний М. Грушевським у Києві 1911—12 як продовження ж. «Село»; багато місця присвячував с.-г. і кооп. справам.

Заслав, м. на Волині, див. *Із'яслав*.

Заславський Володислав - Домінік (†1656), син Олександра, воєвода сандомирський (1645) і краківський (1649), один з комісарів поль. війська, розгромленого Хмельницьким під Пилявцями 1648 р.

Заславський Давид (*1879), журналіст жид. походження, співр. рос. і укр. часописів у Києві (м. ін. «Слова», 1919), згодом співр. центр. сов. органів. Автор антиукр. памфлету «Тиха ль украинская ночь» (1931).

Заславський Євген (1847—78), революціонер-народник родом з Вороніжчини; 1875 очолював в Одесі Півд.-рос. роб. союз, який охоплював бл. 300 робітників. 1877 З. засуджено на каторгу.

Заславський Януш (†1629), воєвода підляський (1591) і волинський (1604, 1620):

1596 призначений поль. королем Жигмонтом III до комісії, що мала усмирити козаків.

Заславські, укр. княжий рід, спільного походження з *Острозькими*, мав великі володіння на Волині, Поділлі й Брацлавщині; вигас у 1673 р. Найвідоміші: Януш З. (див.), його син Олександр (†1629) — каштелян волинський (1605), воєвода брацлавський (1615) і київський (1628), і син Олександра Володислав-Домінік (див.).

Заслання, рід кари, що полягає в примусовому висланні, у висліді судового вироку або адміністративним шляхом, до віддалених місць. З., в протизаг до *вигнання*, зв'язане з визначенням місцем перебування, часто і з обов'язком примусової праці. Вживаний в укр. мові чужий термін «*депортація*» на визначення З. нині набрав специфічно актуального значення — масового виселення порядком терору цілих груп населення. З. як специфічна кара позбавлення свободи відоме з найдавніших іст. часів. В княжу добу вигнання поза межі громади («вистлати із волости»), а навіть краю («*рибити вон із землі*») було зв'язане з «*потоком і розграбленим*», одною з гол. публічних кар. В лит.-руському праві вигнання називалось *виволанням* і було одною із т. зв. заступних кар. На Гетьманщині практикувалася як додаткова кара прогнання з громади, яке, в протизаг до З., обмежувалося зірванням зв'язків прогнаного з громадою; він міг перебувати, де хотів, поза громадою. Як гол. кара З. («*зсилка*») застосовувалося рідше, гол. за протирел. злочини (єретицтво, розкольникство); її введено пізніше до кодексу «*Права, по которымъ судится малороссійскій народъ*» під впливом рос. карного права. З. могло бути тимчасове або вічне.

Ряд діячів коз. України були заслані на Московщину в пляні царських репресій проти них: гетьмани Д. Многогрішний та І. Самойлович, діяч мазепинської еміграції А. Войнаровський, останній кошовий отаман Запоріжжя П. Калнишевський й багато ін.

В 18—19 вв. З. в царській Росії було дуже поширеним явищем: Петро В. засилав на важкі праці, т. зв. «*каторгу*», на будівництво кріпостей, портів (Озів, Петербург, збудований «на запорізьких кістках»). Із завоюванням Сибіру він став місцем перебування засланців. Ін. місця З. — Кавказ, півн. Росія. З. могло бути у висліді суд. рішення та адміністративне; часто З. було досмертним із правом для тих, що відбули вирок, приписатися до сіль. громади. Засиляли, крім звич. кримінальників, політ. небез-

печних, а також політ. непевний елемент. 1897 р. половину нетубільного населення Сибіру становили засланці чи їхні нащадки з родинами.

Царський уряд застосовував репресії у формі З. супроти укр. діячів 19—20 вв. Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, О. Кониський, П. Чубинський, П. Грабовський (помер на З. в Якутську) й багато ін. зазнали різного режиму З., включно із З. в «салдати».

Австр. законодавство, як в більшості дем. країн, знає інститут видалення з держави або окремого краю як єдину або додаткову кару; в Австрії лише чужинець міг бути усунений з держави, а громадянин тільки з певного краю. Це саме було дійсним для Польщі і Чехо-Словаччини 1920—39 рр.

За сов. часів кара З. стала системою не лише проти судово засуджених, але і проти цілих нац. і соц. груп населення, яких в різні періоди масово засиляли перев. до концентраційних таборів праці. В СРСР З. набрало характеру гол. кари позбавлення свободи. З. може бути звичайне і з «поправно-трудовими» працями; звичайне З. зв'язане з визначеним місцем перебування перев. у видалених місцях СРСР і могло стосуватися як основна кара або як додаткова після відбуття З. на поправно-трудових роботах. З 1933 р. кара З. як правило зв'язана з примусовими працями. Хоч сов. карний кодекс передбачав реченець З. найвище до 10 років, спеціальні декрети, напр., про захист соціалістичної власності, підвищували його до 20 і 25 (указ Президії Верховного Совста СРСР з 4. 6. 1947). Кара З. накладалася гол. чином за «контрреволюційну діяльність»; на поч. сов. режиму деяких політ. діячів ще виганяли поза межі СРСР, при чому їх позбавляли громадянства. З. накладалося судовим вироком або адміністративною постановою Особливої Комісії при НКВД. Заслані (на примусових роботах чи на «вільному поселенні») перебували під спеціальним наглядом НКВД, а згодом МВД. Втеча з місця З. або відмова від примусової праці спричинювали ув'язнення з загостреним режимом. Гол. контингент засланців з України складався з таких категорій: учасники визвольних змагань і повстанці, особи з кол. вищих суспільних класів, розкуркулені селяни, діячі культури, духовництво, укр. комуністи, вичищені з партії й ін. (Див. також *Концентраційні табори.*)

В. Маркус

«За Соборність», неперіодичний орган Т-ва ім. П. Могили в Луцькому (1931—35), пропагував соборницьку ідеологію церк.-правос. руху в Польщі; ред. І. Власовський, вийшло 9 чч.

Застава, передача боржником майна у володіння вірителів для забезпечення договору позики. В поль.-лит. державі шляхта часто користувалася З., передаючи шляхетські маєтки і нешляхтичам. Коз. старшина іноді заставляла держ. маєтки, а навіть села; З. таким чином була джерелом здобутку грошей. До вірителів при З. іноді переходили усі політ. права землевласників. На Гетьманщині З. докладніше регламентував кодекс 1743, згідно з яким З. може бути з правом користування або без нього. Заставний договір дає боржникові право викупу заставленого майна. Несплатення боргу дає можливість вірителю залишити собі майно або продати його й розрахуватися із заставодавцем. Заставні договори повинні бути укладені на письмі та записані до урядових книг.

В УРСР існує З. майна за договором або за законом; її регулює Цивільний кодекс УРСР (статті 85—105, 127). Заставний договір повинен бути укладений на письмі, а деякі, напр., З. будинку, вимагають нотаріального затвердження.

В. М.

Заставка, графічна прикраса рукописних і друкованих книг, розміщена на поч. книги, перед розділами, відділами, окремими статтями. На Україні З., разом з ініціалом і кінцівкою, улюблений декоративний елемент мистецтва книги 11—18 вв. З. 11—13 вв. («Остромирове Євангеліє», 1056, «Ізборник Святослава», 1073, «Христинопільський Апостол», 12 в., «Бучацьке чи Городиське Євангеліє» 13 в.) виконані плетінковим або геометризованим рослинним, під візант. впливом, орнаментом. В 14—15 в. панує т. зв. нововізант. і балканська плетінка, рівночасно помітний вплив зах.-евр. ренесансу з багатою рослинною орнаментикою й фігурними рисунками («Пересопницьке Євангеліє», 1555—56). З 16 в. в декоруванні рукописів широко використані елементи нар. мистецтва. Такі взори є в євангеліях 1598, 1611 й ін., ірмологіонах кін. 17 — пол. 18 вв., в «Печерському Патерику» (1658 з Гадячого), «Мінеях Служебних» (1631), «Зерцалі Йосифа Шумлянського» (поч. 18 в.), «Уставі божественному» (1749) і багато ін.

Домінуючим мотивом З. друкованих книг 16—18 вв. є багатий фантастичний рослинний орнамент, що в другій пол. 17 в., під впливом італ. і нім. відроджен-

Заставка з кийв. стародруків

Заставка з гал. євангелія 1498 р.

ня, уступає місце сюжетним композиціям. В зах.-укр. друкарських осередках улюбленими були З., запозичені з львівського «Апостола» (1574), тоді як київські й чернігівські друкарні наслідували З. із стрятинських видань. З. з орнаментикою стрятинського типу прикрашають книги до кін. 17 в. Їх komponували найкращі мистці й ритівники того часу. У 18 в. в орнаменті З. виступає новий мотив спірально загнутих гілок з заокругленим листям аканту, що більше нагадує дубове листя. З. широко використовують укр. графіки 20 в.: Ю. Нарбут, П. Ковжун, М. Бутович, В. Касіян, В. Кричевський (старший), Я. Гніздовський, П. Андрусів та ін. Тут зустрічаємо різні стилі, від реалістичного до модерних.

Література: Свенціцький І. Прикраси гал. рукописів. Л. 1922—23; Свенціцький І. Початки книгопечатання на землях України. Жовква 1924; Макаренко М. Орнаментация укр. книжки 16—17 ст. К. 1926; Запаско Я. Використання нар. орнаменту в оформленні укр. рукописних книг кін. 16 — першої пол. 18 в. (Матеріали з етнографії та художнього промислу). АН УРСР, К. 1956.

С. Я.

Заставна (V—6), м-ко в півн. Буковині, р. ц. Чернівецької обл., 5100 меш.

(1930 р.), до 1918 пов. м. і осередок укр. життя півн. Буковини.

Застирець Йосип (1873—1943), укр.-кат. свящ., гром. і пед. діяч та письмен.; учитель гімназії у Львові, Бучачі і Тернополі, організатор бурс, ред. «Нової Ради» у Львові (1919—20); писав оп., гуморески, ст. на пед. й іст. теми, зокрема про козаків у Туреччині.

«**За сто літ**», зб. матеріалів з гром. й літ. життя України 19 і поч. 20 в. (1927—30 рр., 6 т.), виходили заходами Комісії новішої іст. України, заснованої 1926 при Іст. Секції ВУАН, за ред. М. Грушевського.

Засядько Олександр (*1910), інж., сов. пром. діяч родом з Донбасу; з 1943 заступник нар. комісара вугільної пром-

сти СРСР, з 1947 мін. вугільної пром-сти зах. р-нів, 1949—55 всього СРСР, 1956 УССР; 1957 заступник гол. Держплану СРСР, 1958 один із заступників гол. ради міністрів (у кабінеті М. Хрущова).

Затиркевич Михайло (1831—93), історик і правник родом з Чернігівщини, проф. Ніженського Ліцею кн. Безбородька (1859—75). З його праць найважливіша: «О влиянии борьбы между народами и сословиями на образование строя Русского государства в домонгольский период» (1874).

Затиркевич - Карпинська Ганна (1856—1921), уроджена Ковтуненко, видатна акторка, походила з дворянської родини на Полтавщині. Спочатку брала участь у аматорських ви-

Г. Затиркевич - Карпинська

ставах, у проф. театрі дебютувала 1883 р. у водевілі «Як ковбаса та чарка...» в трупі М. Кропивницького, згодом у М. Старицького, М. Садовського, О. Суслова. Сценічно обдарована, вона скоро вибилася на передові ролі. Репертуар З.-К. налічує понад 100 перев. реалістично-побутових ролей укр. класичної драматургії. Амплуа З.-К. — комічні старухи, жартівливі молодіці, пащекуваті баби, особливо свекрухи. Кращі ролі З.-К. — Риндичка («По ревізії»), Ганна («Безталанна»), Мелашка («Наймичка»), Гапка («Зайдиголова»), Стеха («Глитай...»), Одарка («Сватання на Гончарівці»), Лимериха («Лимерівна»), Секлета («За двома зайцями») й багато ін. З.-К. добре знала укр. село, мову і вдачу сіль. жінок і живо відтворювала їх на сцені з надзвичайною простотою й щирістю. Померла в Ромні, де й похована.

Література: Корифеи украинской сцены. К. 1901; Мар'яненко І. Минуле укр. театру. К. 1953; Дібровенко М. Затиркевич-Карпинська. К. 1956.

В. Г.

Затонський Володимир (1888—1937), укр. больш. діяч; 1912 закінчив Київ. Ун-т, згодом викладав фізику в Київ. політехн. ін-ті. З 1917 чл. київ. орг-ції большевиків, один із засновників КП(б)У; нар. секретар освіти в першому сов. уряді України, 1918 представник укр. сов. уряду при уряді РСФСР, гол. ВУЦВК, чл. Закордонного Бюро ЦК КП(б)У, 1920 гол. ревкому Сх. Галичини. 1921—22 З. був гол. *Вукопспілки*, 1923 нарком освіти УССР, 1924—26 гол. політ. управління і чл. рев. військ. ради Укр. Військ. Округу. 1927—32 нарком роб.-сел. інспекції УССР, 1933 замінив М. Скрипника на посту наркома освіти; з

1929 д. чл. ВУАН. З. був чл. ЦК КП(б)У (1918—26 і 1934—37) і кандидатом в чл. ЦК ВКП(б). Заарештований і розстріляний з дружиною в листопаді 1937. З. не належав до нац. ухилів в КП(б)У і посідав лояльну до Сталіна позицію; причини його ліквідації ближче невідомі. В. Гол.

«За Українську Державу», підпільний журн. ОУН на Україні під нім. і болш. окупацією.

Зафійовська Любова (*1901). ботанік-цитолог, доц. Київ. Ун-ту, д. чл. НТШ; праці укр. і англ. мовами з порівняльної ембріології і цитології з фізіологією рослин; зокрема досліді над структурою статевої клітини вищих рослин, властивостями живої протоплазми й ін. З 1950 живе в ЗДА.

Захаренко Іван (бл. 1839—1908), актор, з 1899 р. керівник відомого аматорського театру в Основі б. Харкова. Ставив іст. п'єси М. Старицького та І. Тобілевича; писав драми, автор оперети «Червоні черевички» й ін.

Захаревич (Zachariewicz) Юліян (1837—98), поль. архітект, проф. Львівської Політехніки, збудував її будинок (1872—77), промисловий музей і францисканський костіол у Львові, синагогу в Чернівцях й ін.

Захарівка, кол. назва с. Фрунзівки.

Захарієвич Антін (1865—1916), укр.-кат. свящ. з Перемищини, екон. діяч, один з засновників «Спілки для госп-ва й торгівлі» в Перемишлі.

Захарієвич Теодор (1759—1808), свящ., гал. церк. діяч, віцектор Гр.-кат. Ген. Семінарії, проф. церк. історії в „Studium Ruthenum“ при Львівському Ун-ті; переклад «Наставлення Історії Церковної» М. Данненмаєра вийшов друком у Львові 1790.

Захарієвич (Zachariasiewicz) Ян Христом (1825—1904), поль. письм. в Галичині; низка повістей й оп. з тогочасного життя гал. суспільства, в тому ч. і з поль.-укр. взаємин; м. ін. тенденційний роман з критикою укр. духовенства „Święty Jur“ (3 тт. 1862).

Захаров Андріян (1761—1811), рос. архітект, складав на доручення сенату 1803 р. типові проекти різних міськ. спо-

руд адміністративного і гром. призначення; ці проекти З. використано при будові ансамблю міськ. адміністративного центру в Полтаві, т. зв. Кругла площа (1805—11), комплексу будинків Чорноморського шпиталю в Херсоні (1808—10), будинку губернатора в Чернігові (1810), соборного храму в Катеринославі (1833) й ін.

Захарова Одарка (*1894), оперова співачка, меццо-сопрано; 1926—1931 в Київ. Опері; партії Кармен (в одноіменній опері), Амнеріс («Аїда»), Кончаківна («Кн. Ігор»), Солоха («Ніч перед Різдом») й ін.

Захарук Юрій (*1914), київ. археолог, секретар Ін-ту Археології АН УРСР, дослідник трипільської культури та бронзової доби на Україні.

Захарченко Наталія (*1905), співачка, ліричне сопрано, з 1929 р. виступала в Київ. Опері: Дездемона («Отелло»), Маргарита («Фавст»), Тетяна (Євгеній Онегін), Мікаеля («Кармен») та ін. Тепер проф. Київ. Консерваторії.

Захарчук Євген (1885—1937), актор, родом з Галичини; з 1905 в театрі М. Садовського, в Нар. Театрі й Червонозаводському в Харкові; важливіші ролі: Чорнота («Богдан Хмельницький» М. Старицького), Куртц («Хазяїн»), Невідомий («Сто тисяч»), Дряквін-Кублицький («Фея гіркого мигдалю» І. Кочерги) й ін. Розстріляний за «сжовщини».

Захер-Мазох (Sacher-Masoch) Леопольд (1835—95), австр.-нім. белетрист, автор м. ін. побутових повістей і оп. з життя селян та жидів у Галичині (Galizische Geschichte, Judengeschichte).

Західний Михайло (1885—1937), адвокат, гром. і політ. діяч на Бережанщині; 1927 р. очолив радянофільську Укр. Партію Праці, від якої був обраний 1928—30 до поль. сейму; згодом залишив радянофільську орієнтацію.

Західний Бескид, частина Бескидів, положена між долинами Бечви і Кісуци на півд. зах. і між долиною Білої — Тилицьким проваллям — р. Топлею на сх.; на півдні З. Б. межує з Центр. Карпатами; лише сх. окраїни З. Б., гол. в столиці р. Попраду і Ториси, лежать на укр. етногр. території — на півночі в межах Польщі, на півдні в межах Чехо-Словаччини. На укр. території входять до складу З. Б. (з півн. сх. на півд. зах.) такі групи: 1) *Яворина* (1116 м) і *Чергівські гори* (Менчіл 1157), відділені 2) широкою й лагідною *скалицевою смугою* від 3) *Списької Магури* (1158) і *Лєвоцьких гір* (1300), збудованих з третинного, лише легко зфалдованого флішу. Хребти З. Б. широкі й лагідні, зокрема хребти *Списької Магури* і *Лєвоцьких гір*, вкриті лісами та сіножатями й пасовись-

ками, рідко заселені; мальовничою є долина р. Попраду, яка проломлюється крізь групу Яворини. Населення скупчується, крім скалицевої смуги, в долинах рік, зокрема в широких долинах Ториси, Топлі, Бардіївській і Криницькій котловинах. Важливою комунікаційною лінією є шлях уздовж Попраду—Ториси, який в'яже обидва боки Карпат.

Укр. населення З. Б. становлять *лемки*; після виселення їх з меж Польщі (1946—48) вони живуть лише на території Словаччини; в півд.-зах. частині З. Б., крім українців, мешкають ще словаки, польс. верховинці й німці. Більшість м. положені вже за межами укр. території (на півн. — *Новий Санч*, на півдні *Пряшів*, *Бардіїв*), на пограниччі лежать м-ка: *Північна*, *Зборів*, *Сабінів*, *Ліпняни*, в глибині Лемківщини *Мушина* і курорти — *Криниця* та *Жеґестів*. (Див. також *Лемківщина*, *Пряшівщина*). В. К.

Західний Буг, офіц. назва р. *Буг* в УССР і Росії, на відміну від р. Бог, яка має назву *Півд. Бугу*.

Західний Кавказ, зах. частина Гол. Кавказького хребта, простягається від Керчинської протоки на півн. зах. до верхів'я р. Кубані на півд. сх., довж. 500 км. З. К. обіймає: а) нижчу частину — *Чорноморський Кавказ* по р. Білу на сх., з сер. гірським краєвидом, що лежить на укр. етногр. території; б) вищу сх., з високогірським краєвидом — *Абхазький Кавказ*, який липе в півн.-зах. частині частково заселений українцями. Докладніше див. *Кавказ*.

Західна Область Української Народної Республіки (ЗО УНР), назва *Зах.-Укр. Нар. Республіки* після проголошення об'єднання з УНР. Згідно з ухвалою УНР-ади в Станиславові 3. 1. 1919 і Універсалу Директорії УНР 22.1.1919, обидві держави зливаються в одну при забезпеченні територіальної автономії для ЗО УНР. Справу остаточного об'єднання обидвох держав мали розв'язати Установчі збори України. До того часу УНР-ада і Держ. Секретаріат виконували цивільну і військ. владу на території ЗО УНР; було узгоджено тільки військ. командування на фронтах, створено спільну делегацію на Мирову Конференцію, заведено спільну валюту. Короткий час чл. Директорії УНР був Є. Петрушевич, гол. УНР-ади ЗО УНР. Директорія УНР, з свого боку, створила окреме мін-во для справ ЗО УНР, яке згодом було ліквідоване. 3 кін. 1919 установи ЗО УНР, в тому ч. і делегація в Парижі, в наслідок декларації місії УНР у Варшаві 2. 12. 1919 про незаінтересування територією Зах. України, відмовилися від спільних установ УНР і провадили цілком незалежну політику.

З поч. 1920 уряд ЗО УНР на еміграції і його делегація в Парижі повернулися до попередньої назви — ЗУНР, а також почали називати її територію Сх. Галичиною з огляду на те, що ця назва вживалася з пол. 1919 в актах Мирової Конференції в Парижі. М. С.

Західна Україна, публіцистичне визначення *Зах.-Укр. Нар. Республіки*, згодом всіх укр. земель під Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією. Нині визначення З.У. вживають для всіх укр. країв, приєднаних до УССР по 1939 р., на відрізнєння від Центр. і Сх. Укр. Земель, які в 1920—39 рр. творили УССР.

«Західна Україна» (Спілка Рев. Письменників «З.У.»), створена в Києві 1925 р. як секція при спілці письмен. «Плуг», 1926 реорганізована як окрема спілка під назвою «З.У.». До її складу входили письмен. з Зах. Укр. Земель, що перебу-

Учасники з'їзду спілки рев. письмен. «Західна Україна» 1930 р. в Харкові; зліва 1 ряд: Д. Загул, І. Степанюк, А. Турчинська, М. Гаско, В. Гжицький, І. Ткачук; 2 ряд: А. Шмигельський, Л. Будаї, В. Атаманюк, П. Гіряк, Д. Рудик, М. Марфієвич, М. Ірчан; 3 ряд: Ю. Никифоров, М. Козоріс, О. Осіюк, Й. Зазуляк, М. Кічура, В. Гадзінський, М. Качанюк, Л. Дмитерко. Учасники в УССР: В. Атаманюк, Д. Бедзик, В. Бобинський, М. Гаско, П. Гіряк, В. Гжицький, Л. Дмитерко, Д. Загул, Й. Зазуляк, М. Ірчан, М. Качанюк, М. Кічура, М. Козоріс, М. Марфієвич, Г. Піддубний, Д. Рудик, І. Ткачук, А. Турчинська, А. Шмигельський і ін. При створенні Спілки Радянських Письм. України «З.У.», як і ін. літ. орг-ції, була ліквідована, а багато з її чл. у наступні роки були розстріляні або зазнали репресій.

При «З.У.» існувало з 1927 р. в-во цієї ж назви, що випускало журн. «З.У.» (див.), твори перев. членів спілки, переклади тощо. В 1930—33 в серії «Масова Бібліотека» видано кільканадцять випусків белетристики і публіцистики в сов. дусі.

«Західна Україна», літ.-мист. і політ.-громад. ілюстрований журн. у Харкові (з 1927 неперіодичні зб., 1930—33 місячник), орган Спілки письмен. «З.У.» (див.); ред. В. Атаманюк, пізніше М. Ірчан, І. Тка-

чук, В. Гжицький, Й. Зазуляк, Д. Загул і ін. Співробітники журн., чл. спілки, повинні були «наголювати пролет-класовий напрям і передавати в працях класову боротьбу працюючих на Зах. Україні». Ілюстратори В. Касіян, Б. Крюков, Я. Струхманчук і ін.

ЗАХІДНА УКРАЇНА

Західно-Українська Народна Республіка, назва української держави, створеної 19. 10. 1918 УНРадою у Львові на укр. землях кол. Австро-Угорщини. Основний закон з 13. 11. 1918, крім назви, визначив також територію ЗУНР, яка покривалася з укр. етногр. частиною австр. коронних країв Галичини і Володимирії, Буковини і закарп. комітатів — Спиш, Шариш, Земплін, Уг, Берез, Угоча і Мармарош (за етногр. картою Черніга, виданою австр. статистичним управлінням 1855). Укр. влада була перебрана 1. 11. 1918 в Галичині та на короткий час — 3. 11 на Буковині і 19. 11 на Закарпатті. Не зважаючи на поль.-укр. війну (листопад 1918 — липень 1919), влада ЗУНР охоплювала більшу частину укр. Галичини (див. іст. огляд в ЕУ I, стор. 527—40).

Найвища влада ЗУНР перебувала в руках *Укр. Нац. Ради*, що була законодавчим органом влади до скликання Установчих Зборів ЗУНР. Виконавчу владу мав *Держ. Секретаріат*, а згодом «уповновашений» *Диктатор* (див. також *Конституція ЗУНР*).

1. 12. 1918 Держ. Секретаріат ЗУНР, заключив з Директорією УНР «предвступний договір про маючу наступити злуку обох укр. держав в одну держ. одиницю». 3. 1. 1919 цей договір затвердила УНРада, а 22. 1. 1919 Директорія УНР. Того ж дня окремим Універсалом проголошено акт об'єднання. З того часу ЗУНР одержала назву *Зах. Области УНР*. Але об'єднання не проведено повністю в життя, і органи держ. влади ЗУНР продовжували діяти окремо; вони згодом відмежувалися цілковито від політики уряду УНР, зокрема у висліді визнання останнім за Польщею укр. територій на зах. від р. Збруч.

В липні 1919 основну територію ЗУНР окупувала Польща, що намагалася досягти визнання цієї окупації з боку Антанти. Однак держави Антанти в особі Найвищої Ради Мірової Конференції, хоч 25. 6. 1919 доручили полякам окупувати тимчасово укр. Галичину, визнавали за нею окремий статус. 20. 11. 1919 Найвища Рада опрацювала проект договору з Польщею про автономію Сх. Галичини під зверхньою адміністрацією Польщі впродовж 25 років, який поляки

не прийняли. Держ.-правний статус окремішності укр. Галичини був зафіксований в мировому договорі в Севрі (10. 6. 1920) і в протоколі в Спа (10. 7. 1920). Тільки 12. 3. 1923 Рада Амбасадорів великодержав Антанти визнала фактичний стан сх. кордонів Польщі із застереженням автономії для Сх. Галичини (див. також *Галичина*).

Література: Дорошенко Б. *Зах.-Укр. Нар. Республіка*. ЛНВ, I-III. К. 1919; Лозинський М. *Галичина на Міровій Конференції в Парижі*. Кам'янець 1919; Чубатий М. *Держ. лад на ЗО УНР*. Календар Просвіти. Л. 1921; Лозинський М. *Галичина в пр. 1918—1920*. Відень 1922; Левицький К. *Великий зрив*. Л. 1931; Кузьма О. *Листопадові дні 1918*. Л. 1931; Крезуб А. *Нарис іст. поль.-укр. війни 1918—19*. Л. 1933; Kutschabsky W. *Die West Ukraine im Kampf mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918—23*. Берлін 1934. М. С., В. М.

Західно-Українське Товариство Ліги Націй, засноване 1921 р. у Відні з метою співпраці з *Лігою Націй*; гол. Р. Перфецький, секретар — О. Марітчак, згодом А. Петрушевич. На конгресі в Празі, в червні 1922, З.-У.Т.Л.Н. прийнято до Міжнар. Унії т-в Ліги Націй, причому визнано Сх. Галичину як окремий суб'єкт міжнар. права. Делегація З.-У.Т.Л.Н. брала участь на сесії Гол. Ради Унії в Будапешті (1922) і на конгресах у Відні (1923) та Ліоні (1924). Останній конгрес визнав ухвалу Ради Амбасадорів з 14. 3. 1923 про включення Сх. Галичини до Польщі як обов'язкову для Унії; у висліді З.-У.Т.Л.Н. заявило про вихід з Міжнар. Унії, відкидаючи пропозицію бути відділом поль. т-ва Ліги Націй. В. Н.

Захоронкарська Семінарія Сестер Василіянок у Львові, фахова школа для підготовки дошкільниць (1935—39) з 3-річним терміном навчання; ч. учениць (1938—39) — 150, абсолювенток — 60; дир. Н. Литвиненко.

Захоронки, назва, яка вживається на означення дитячих садків у Галичині, Буковині й Закарпатті; див. *Дошкільне виховання*.

Зацерковний Онуфрій (1834—92), гал. поет; вірші в «Вечерницях» і «Правді».

Зачспилівка (IV—16), с. над р. Берестовою, притокою р. Орель, в півд.-сх. частині Придніпровської низовини; р. ц. Харківської обл.

Заяць Михайло (1885—1940), адвокат у Львові, спочатку діяч русофільської Партії Нар. Волі, пізніше один із керівників партії Сельроб; чл. Ком. Партії Зах. України. 1939 заарештований і розстріляний більшовиками.

Заяць Юліян (* 1880), правний радник Митрополичої консисторії у Львові, суддя Найвищого Адміністративного Три-

буналу у Варшаві, през. Апеляційного Суду у Львові 1941—44; тепер живе у Львові.

Заяча кривця, святоянське зілля, звіробій (*Hypericum perforatum* L.), багаторічна рослина до 1 м заввишки з родини кривцоватих, росте на луках, по горбах, між кущами. В нар. медицині вживається при хворобах шлунку, запаленнях, ниркових і ін. захворюваннях; також в лікоро-горілчаній пром-сті та для виготовлювання фарб.

И. Заячківський

Заячківський Йосип (1810—94), гр.-кат. свящ. і гром. діяч, чл. «Руської Ради» в Стрию 1848, один з засновників «Просвіти», її почесний чл.

Заячківський Йосип (1889—1952), укр.-кат. свящ.-василіанин, церк. діяч, ігумен в Букові й Дрогобичі, секретар гал. провінції Чину св. Василя В., з 1932 в Римі — ген. секретар чину, 1946—52 ректор Колегії св. Йосафата, чл. комісії для видавання літургічних книг і зредагування кодексу канонічного права Сх. Церкви.

Заячківський Микола (1870—1938), гром. і екон. діяч, один із організаторів львівського міщанства; референт укр. театру при «Укр. Бесіді» і його дир. (1900), згодом працював в госп.-торг. установах. Довголітній інспектор, а потім гол. дир. «Нар. Торговлі» у Львові, гол. «Міщанського Братства», «Сокола-Батька» (1922—33), «Т-ва Опіки над Емігрантами», радник Торг.-Пром. Палати у Львові, почесний чл. Союзу Укр. Купців. В 1914—17 рр. вивезений росіянами на Сибір; в 1917—18 рр. працював у кооперативі в Києві.

М. Заячківський

Заячківський Роман (1881—1949), син Тита З., нотар і гром. діяч, комісар м. Коломиї 1918—19, през. Нотаріальної Палати у Львові 1941—44; помер на еміграції ЗДА.

Заячківський Тит (1846—1926), син Йосипа, суддя у Львові, посол до гал. сейму 1895—97.

Збанацький Юрій (*1913), педагог і письмен.; зб. оповідань «На все життя» (1950), «Любов» (1957), роман «Перед-

жнив'я» (1955), повість «Привітайте мене, друзі!» (1956) й багато ін. для молоді в сов. дусі.

Збараж (IV—6), м. на гал. Поділлі у верхів'ях р. Гнізни; за австр. і поль. часів пов. м., нині р. ц. Тернопільської обл.; 7 500 меш. (1931). Місц. харчова пром-сть. З. згадується вперше як оборонний город Гал. князівства 1211; 1430—31 бої за З. між Свидригайлом і Ягайлом; пізніше З. належав до Волині й деякий час був столицею удільного князівства (див. *Збаражчина*) кн. Несвицьких, згодом Збаразьких, з 1631 належав кн. Вишневецьким. 1649 Б. Хмельницький облягав у З. Ярему Вишневецького; 1674 р. З. зруйнували турки; з 1772 З. належав до Австрії. В З. лишилися руїни замка з 16—17 вв. і бароковий костюл з 17 в. Старий оборонний город з 13 в. знаходився на території нинішнього с. Старий Збараж (3 км на півд. від З.). З нього залишилося на горбі велике городище і б. нього погребіще; на частині городища є руїни (башта) замка з 15 в.; на сусідній «Бабиній горі» був укріплений монастир княжої доби та погребіще (розкопи

Герб міста Збаражу

Г. Кіркора 1883 та І. Сівкувної 1939).

Збаражчина, збаразьке князівство на півд.-зах. Волині, з другої пол. 15 в. З. становила удільне князівство кн. Несвицьких; із смертю кн. Василя Несвицького (1463) З. розпадається на 4 уділи різних віток роду Несвицьких, і одна з них прибрала назву кн. *Збаразьких*.

Збаразький Юрій (1580—1631), син Януша, каштелян краківський, вважався за знавця козаччини, великим ворогом якої він був. Його велике листування, яке зібрав А. Соколовський, видане 1878 п. н. „Listy ks. Jerzego Zbaraskiego, kasztelana krakowskiego z lat 1621—31“, є важливим джерелом для іст. козаччини.

Збаразький Януш (†1608), воєвода брацлавський, 1575 р. розбив тат. загоны під Збаражем, 1577 р. намовив І. Підкову їхати до короля Баторія, який стратив Підкову; 1581 р. облягав Псков; поборював коз. заворушення в останній чверті 16 в.

Збаразькі, укр. княжий рід на Волині, спільного походження з князями Несвицькими; вигас у 1631 р. Зокрема відомі: Стефан (†1586), воєвода троцький, Януш (див.) і його син Юрій (див.).

Збіжжя, див. *Зернові культури*.

Збірники, широка ділянка старої укр. літератури, див. *Ізборник*.

«**Збірник Історично-Філологічного Відділу ВУАН**», у 1921—31 рр. вийшло бл. 150 тт.; переважають монографії, також зб. деяких Секцій і Комісій ВУАН, як «*За сто літ*» (6 тт.), «*Іст.-геогр. збірник*» (4 тт.), «*Матеріали для культурної й громад. історії Зах. України*» (2 тт.), «*Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві*» (6 тт.), «*Пам'ятки мови та письменства давньої України*» (3 тт.), «*Первісне громадянство та його пережитки на Україні*» (6 тт.), «*Рос.-укр. словник*» (3 тт. в 5 випусках) й ін.

«**Збірник Історично-Філософської Секції НТШ**» у Львові, неперіодична публікація НТШ, з 1899 р. вийшло 16 тт., в тому ч. 14 тт. до 1911 р. В З.І.-Ф.С. з'явилось 7 тт. і перша частина 8 т. «*Історії України*» М. Грушевського.

«**Збірник Математично-Природописно-Лікарської Секції НТШ**» у Львові, неперіодичні публікації НТШ; в 1897—1938 рр. вийшло 32 тт., перев. за ред. І. Верхратського, В. Левицького і Є. Озаркевича (лікарська частина).

«**Збірник Святослава**», див. *Ізборник Святослава*.

«**Збірник Соціально-Економічного Відділу ВУАН**», в 1925—30 рр. вийшло 40 тт., в тому ч.: «*Праці Комісії для виучування звичаєвого права України*» (3 тт.), «*Праці Комісії для виучування історії зах.-руського та укр. права*» (7 тт.).

«**Збірник Філологічної Секції НТШ**» у Львові, неперіодична публікація НТШ, в 1899—1937 рр. вийшло 23 тт.; в 1953—58 рр. появились 24—27 тт. як окремі томи «*Записок НТШ*».

Збіруйський Діонісій, світське ім'я Дмитро Грицькович († 1603), церк. діяч; прихильник унії з Римом, 1585—1603 єп. холмський, учасник єпископських з'їз-дів 1590—95 в справі унії та собору в Бересті 1596.

Збоїська, с. б. Львова, монастир Редemptористів сх. обряду з 1919 і осідок гал. провінції чину; з 1921 мала семінарія і новіціят. 1945 монастир закритий сов. владою.

Зборів (Zborov) (IV—2), старовинне м-ко на півн. Пряшівщині б. Бардієва, 3 000 меш. (словаків і жидів); українці живуть в околицях З.; «білий» Маковицький замок з 13 в., в 16—17 вв. власність кн. І. Острозького; з того часу зберігається каплиця-пам'ятник Острозьких.

Зборів (IV—6), м-ко над гор. Стрипою на Зах. Поділлі; за австр. і поль. влади

пов. м., тепер р. ц. Тернопільської обл., 5 000 меш. (1931); 1649 перемога Б. Хмельницького над поляками, 1915 — бої рос. військ із нім. й австро-угор. військами; бароккова церква з кін. 18 в.

Зборівська битва, переможна битва військ Б. Хмельницького 5—7 (15—17). 8. 1649 з поль. військом під проводом короля Яна Казіміра під м. Зборовом. Від цілковитого знищення поляків врятувала зрада союзника Хмельницького тат. хана Ісляма-Гірея, який боявся надмірного росту сили козаків і добився від Хмельницького припинення військ. дій і заключення Зборівського договору.

Зборівський договір, угода Б. Хмельницького з Польщею, укладена 8 (18). 8. 1649 під Зборовом; гол. умови: король стверджує всі коз. вольності; коз. реєстр збільшується до 40 000; під коз. управу на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким переходять воєводства Київське, Брацлавське й Чернігівське; на цю територію не має вступу поль. військо; всі уряди на цій території переходять до укр. шляхтичів правос. віри; правос. київ. митр. має дістати місце в сенаті. Хоч З. д. був затверджений поль. сеймом (січень 1650), але Польща його не додержала.

Зборовський Василь, псевд. *Вислоцького* Юрія.

Зборовський Самуель († 1584), з поль. магнатського роду; намагався на поч. 1580-их рр. використати Запоріжжя для боротьби проти Туреччини й на чолі козаків ходив на Молдавію.

Збройні сили України, див. *Військо*.

Зброя, різномірні засоби, що служать до нападу й оборони. В основному сучасна З. розподіляється на такі групи: а) холодна; б) вогнепальна; в) хем.; г) термо-ядрова; ґ) ракетна; д) охоронна; е) мисливська; окрему групу становить психологічна З.

Холодна і охоронна З. появилася ще в далеку давнину (меч, шабля, спис, топір, шолом, панцер-броня, щит і т. д.). Вогнепальна З. бере свій початок з 13—14 вв.;

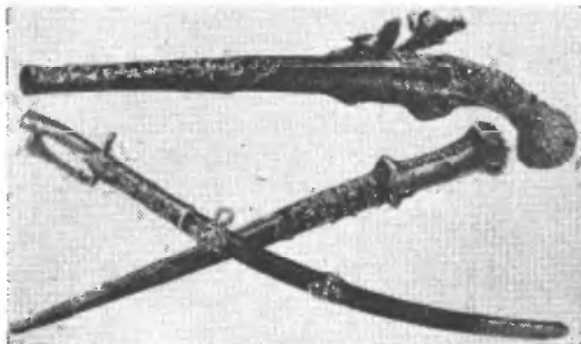
Мала семінарія і ювенат оо. Редemptористів

Володимир Мономах під Черніговом

Її прототипом до винаходу пороху була давня метална З. — праця, лук та бойові машини: баліста, катапульта і стінобійний таран. Лук, в своїх поліпшених

видах, був ще до 18 в. не тільки мисливською, але й військовою з.; випущена з нього стріла пролітала 200—500 м і могла пробити дошку до 5 см завтовшки. Період застосування металевих бойових машин тривав два тисячоліття, до 14 в., поступившись місцем новому виду вогнепальної артилерії. Набої для металевих

Козацька зброя

них машин були різноманітного діяння: ударного (каміння, колоди, стріли), запалювального (смола в бочках), отруйного (скорпіони, змії, трупи).

Розвиток озброєння українців часів княжої доби відбувався також під впливом степовиків, варягів і Візантії. До наступально-оборонної з. належали: пращі і стріли до метання; списи, що називалися різно: копіє, сулиця, рогатина, оскеп; меч і шабля; сокира і топір; лук, булава. До охоронної — шолом, часом з прилбицею, яка охороняла лице; натільна броня або кольчуга та щит.

Вживалися тоді й бойові машини — ратні сосуди типу баліст, катапульт і таранів, що носили назву: порок і возграда.

Починаючи з 14 в., на Україні поступово входить у вжиток вогнепальна з. Спочатку це була артилерія (фортечна і польова), значно пізніше — ручна вог-

Козацька гармата

непальна з. Лук, в своїй удосконаленій формі (арбалет, аркебуз і куца) був вживаний на Україні ще до 18 в.

На озброєнні коз. війська були: рушниці, що різно називалися, залежно від техн. розвою і калібру — пицаль, самопал, мушкет, яничарка, фузія тощо; пістолі й пістолети, луки, шаблі, списи, чекани й келепи. В протилежність до зах. країн в коз. війську була зовсім занехаяна оборонна з. (шоломи й панцери); носила її лише подекуди старшина, і то під час офіц. виступів. Перші гармати на Україну привезено 1394 р., а самостій-

на коз. артилерія починається з 1580 р. на Запор. Січі. Тодішні гармати називали: пушка, тарасниця, шрубниця, соловій, колюбриня, серпентина, петрієра, фалькон, картавна й ін.

У княжу і коз. добу на Україну привозили в більшості складнішу і досконалішу з. з чужих країн, напр., з Візантії, Зах. Європи, Туреччини, Близького Сх., а після 1654 р. — також з Московщини. Однак з. в ті часи продукували й місц. ремісники-зброярі: мечники, шабельники, лучники, стрільники, рушникарі, пушкарі тощо. Першу відливальню гармат — людвисарню засновано у Львові 1468 р. За часів Б. Хмельницького й І. Виговського відливали гармати в Корсуні й правдоподібно в Переяславі. На Гетьманщині гол. осередками військ. людвисарства були Гадяче, Батурин і Глухів. Особливої уваги гарматній справі надавав гетьман І. Мазепа.

Під час визвольних змагань 1917—21 рр. укр. військо користувалося основною з. кол. рос. та австро-угор. армій;

Кінний козак з 18 в. (з літопису Рігельмана)

становили її 5-стрільні рушниці і карабіни, пістолі й револьвери, важкі й ручні кулемети, міномети, мортири, піхотні гарматки, ручні гранати, багнети, шаблі, списи, шоломи, протигази тощо та артилерія різного калібру — польова, важка, кінна, гірська — вся кінної тяги. В пол. 1919 р. всі укр. гарматні полки мали на своєму озброєнні виключно рос. гармати, перев. 3-дюймові, що уважалися тоді за найліпші в Європі.

Література: Смольський Г. Зброя українців від найдавніших часів. Календар Червоної Калини на 1924. Л. 1923; Стефанів З. Коротка історія укр. війська, І. Л. 1936; Енциклопедія Українознавства, т. III, ст. 1166—94. Мюнхен—Нью-Йорк 1949; Історія Укр. Війська. Л. 1936, 2 вид. Вінніпег 1953; Денисов М., Портнов М., Денисов Е. Русское оружие. М. 1953.

З. Стефанів

Збруч, ліва подільська притока Дністра, довж. — 240 км, сточище — 3 400 км²; в гор. течії багато ставів, у дол. — яр. В 1772—1917 — границя між Росією й Австрією (Галичина), в 1921 (23) —

1939-их рр. між УССР і Польщею. В першій пол. 1919 фронт відділів Шаповала і Шандрука Армії УНР та т. зв. сх. фронт УГА — група отамана Ляера (Підволочиська) і група отамана Мартиновича (Гусятин) проти большевиків; 16—19. 7. 1919 перехід УГА через З.

Зварич Петро (* 1877), публічний нотар, гром. і осв. діяч у Канаді (Вегрівіл, Альберта), родом з Галичини; один із засновників і діяч Укр. Гр.-Правос. Церкви Канади; статті в укр. і англо-мовній пресі.

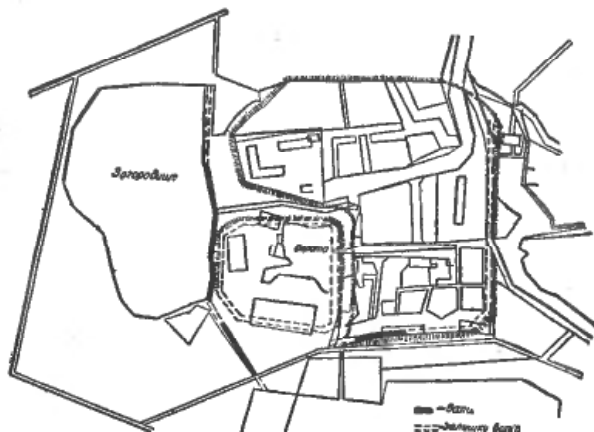

П. Зварич

Звенигород, с. над Дністром, Борщівського р-ну Тернопільської обл., де над рікою збережене городище з валами, нижче якого є гостровержа могила, обкладена камінням; А. Кіркор (1877) досліджував поховання 15 в., прикриті кам'яними плитами. Давніші дослідники мали цю місцевість за підльвівський княжий город **Звенигород**.

Звенигород, городище над р. Збручем, див. *Рахівці*.

Звенигород б. Львова (IV—5), нині с. Бобрецького р-ну Львівської обл., положене 20 км на півд. сх. від Львова; одна

План старого Звенигорода (за Л. Чачковським)

з найстаріших осель Галичини, майже безперервно донині заселена з часів палеоліту. За княжих часів З. згадується в 1087 р., коли він був стольним городом Володаря Ростиславича, в 1124—41 рр. в З. княжив його син Володимирко до перенесення столиці до Галича, 1144 — Іван Ростиславич, 1206—12 — Роман Ігорович. Значення З. було зумовлене положенням на перехресті шляхів із сх. на зах. та з півд. на півн.; город, по-

ложений на низькому горбку серед боліт р. Білки, був майже неприступний. Знищений 1240 р. татарами З. занепав і став звичайним с.; його значення перейняв Львів. Досліджували З. І. Шараневич 1885, М. Грушевський 1899, Н. Микелита 1907, о. І. Білінкевич у 1920-их рр., Л. Чачковський 1932, Я. Пастернак 1937. Між знаходами значну культ.-іст. вартість має імпортована з Галлії провінційна рим. кераміка (terra sigillata) із штампамі майстрів Сварада й Цінтузма та олив'яні привісні печатки митр. Костянтина і кн. Василька теребовельського (?). Є також сліди білокам'яної двірської церкви.

Література: Шараневич І. Раскопки в древнем Звенигороде. Л. 1885; Грушевський М. Звенигород гал. 1899; Пастернак Я. Terra sigillata із Звенигороду. 1931.

Звенигород київський, пригород невідомого положення, деє на півд. або півд. зах. від Києва. Згаданий як місце осліплення Василька (1097), пізніше у сер. 12 в. і під 1234 р. Був, мабуть, знищений татарами 1240 р.

Звенигородка (IV—11), м. над Гнилим Тикичем на Придніпровській височині, р. ц. Черкаської обл.; 15 000 меш. (1933); харчова пром-сть, чавуноливарний зав. З. згадується з 12 в.; тодішнє м. лежало на віддалі 7 км від нинішнього. В 1796—1920 рр. З. була пов. м. 1. 2. 1918 — перемога Запор. полку ім. І. Мазепи над большевиками.

Звенислава Всеволодівна, дочка Всеволода Ольговича, київ. кн. з чернігівської династії, одружена з польс. кн. Болеславом Високим 1142.

«**Звено**», літ. журн., вид. Центр. Союзу Укр. Студентів, згодом об'єднання укр. письм. МУР, виходив у Інсбруці (Австрія) 1946—47, ред. В. Кримський.

Зверозомб-Зуєвський Євген (* 1890), біолог-ентомолог, чл.-кор. АН УРСР; праці з ділянки практичної ентомології, зокрема «Вредители сахарной свеклы» (1956).

Звичаєве право, див. *Право звичаєве*.

Звичайна Олена по чоловікові Дзуль, письменниця на еміграції в ЗДА; «Золотий потічок» (1947), «Селянська санаторія» (1952); оп., новелі «Миргородський ярмарок» (1953), «Оглянувшись назад» (1954); «Страх», роман у 2 тт. (1958).

Звігальський Яків (* 1891), фінансист і статистик, викладач харківських високих шкіл; співавтор з М. Івановим праці «Проф. освіта на Україні» (1927).

Звізда Дмитро († 1941), діяч ОУН на Буковині; за рев. діяльність розстріляний румунами.

Звіздець, див. *Зірочки*.

Звонецький (Дзвонецький), четвертий з *Дніпрових порогів*.

Зворикін Костянтин (1861—1928), вче-

ний технолог рос. роду; 1888—97 проф. Харківського Технологічного Ін-ту, 1898—1905 і 1918—26 — проф. Київського Політехн. Ін-ту; дослідник процесів різання металів; збудував перший самописний прилад дослідження сили різання при струганні металів. Понад 30 наук. праць.

Зворотні дієслова, дієслова, що мають постфікс -ся. З перехідними дієсловами постфікс -ся виключає об'єкт, з неперехідними — суб'єкт, творячи безособові речення. Головні значення З. д.: повертання дії, виконуваної суб'єктом, на той самий суб'єкт (власне зворотне: митися); дія двох і більше суб'єктів один на одного (взаємно-зворотне: цілуватися); замкнення дії в самому суб'єкті (загально-зворотне: кінчатися; собака кусається); пасивний стан (казка кажеться); безособова дія (мені хочеться). Зворотні дієслова із значенням інтенсифікації не виражають категорії стану (типу — зеленітися), а також ті, що не вживаються без -ся (сподіватися). Історично постфікс -ся постав з енклітичних (ненаголошених) форм зворотного займенника: знахідний *ся* (себе) та давальний *си* (собі), які в літ. мові збіглися в одному післядієслівному -ся (у сполучі з -ть вимова -цяця: після голосних можливе -ся і -сь). У півд.-зах. говірках ці форми розрізняються, а -ся по-архаїчному вживає й перед дієсловом (як *ся* маєш).

Звягель, див. *Новгород Волинський*.

Зв'язок, галузь нар. госп-ва для передачі повідомлень і посилок; гол. засоби З.: пошта, телеграфічний зв'язок, телефонний зв'язок, радіо.

Згар, р. на Поділлі, права притока гор. Бога, 93 км довж., сточище — 1 170 км².

Згарський Євген (1834—92), педагог і поет, співр. «Зорі Галицької»; поеми «Святий вечір», «Маруся Вогуславка», зб. «Поезії» (1877), розвідки «Народня філософія» (1873), «Іст. Галицької Русі» (1881) й ін.

«Згода Братств», братсько-допомогова орг-ція в ЗДА, створена в м. Оліфант, Пенсільванія в 1914 р. В 1938 р., маючи 500 чл. у 29 відділах, влилася в *Український Народний Союз*. Останній гол. — Ю. Хиліак.

Згрубілі форми, іменники та прикметники, творені згрубілими суфіксами (-ище, -исько, -ака, -ага, -ука, -уга, -ула, -ура, -ило; -езний, -енний), завжди наголошеними, що висловлюють поняття предмета особливої величини, незвичайного розміру (хатище, носюра, шаблюка; здоровезний, товстенний), почуття нехоті супроти називаного предмета. Таку функцію можуть виконувати й здрібнілі суфікси, вжиті в іронічному значенні (хлопиця — хлопище).

Згурівка (III—12), с. над р. Супою на Придніпровській низовині, р. ц. Київської обл.; цукровий зав.

Згурська Катерина, правник, сов. діяч, працює в партійному і держ. апараті; з 1957 мін. юстиції УССР.

Здвиж, р. в сточищі Дніпра, права притока Тетерева, довж. — 145 км, сточище — 1 770 км².

Здерковський Мирослав (1865—1929), адвокат, гром. діяч у Мостиськах, згодом у Перемишлянах в Галичині; видатний чл. Укр. Нац. Дем. Партії, пізніше УНДО; чл. УНРади в Станиславові.

Здерковський Олександр (1858—1920), укр.-кат. свящ., крилошанин, церк. діяч і співред. гумористичного журн. «Зеркало» (1889—93) у Львові, писав поезії.

Здзярський (Zdziarski) Станислав (1878—1928), поль. літератор і етнограф; збирав м. ін. покутські казки «Garść baśni ludu ruskiego ze wsi Nałuża», „Pokusie”.

Здолбунів (III—7), м. на зах. Волині, р. ц. Рівненської обл.; 10 000 меш. (1931), зал. вузол, цементний зав. і цегельня, паротягоремонтні майстерні.

«Здоровле», місячник, орган Укр. Лікарського Т-ва у Львові 1912—14, присвячений сан.-гігієнічним питанням; ред. Є. Озаркевич у співпраці з І. Горбачевським й ін.

Здоровоохорона, див. *Охорона здоров'я*.

Здрібнілі форми, за допомогою суфіксів здрібності творені іменники (ручечка, горщик, горенько), прикметники (білесенький), прислівники (близенько, отамечки), рідше деякі займенники (всенький) та інфінітиви (спатоньки, спатці) з здрібнілим та пестливим або й іронічним відтінком значення. Здрібнілого відтінку надають такі суфікси тоді, коли поруч уживається первісне слово без такого відтінку, інакше історично здрібнілий суфікс такий відтінок звичайно втрачає (напр., подушка). З. ф. часто стосовані в нар. піснях (зокрема в жін. ліричних) та в найширшому засязі в дитячій мові (себто мові няньок до дітей). В літ. мову ввели їх романтики, наслідуючи нар. пісню, менше вживали їх реалісти; класицистичній літературі вони чужі.

Зейлінгер Йосиф (* 1882), архітект-мистець жид. роду; до 1940 дир. Держ. Художнього Музею і Політехнікуму Образотворчого Мистецтва в Одесі; будинки в стилі італ. ренесансу.

Зелем'янка (V—4), курорт у Високому Бескиді, Славського р-ну, Дрогобицької обл.; соляні джерела з домішкою броду і йоду; до війни — 2 000 осіб за сезон.

Зелене (VI—14), с. м. т. Широковського р-ну Дніпропетровської обл., над р. Інгульцем у Криворізькому залізничному басейні; видобуток залізної руди.

Зелене угноєння, див. *Угноєння*.

Зеленецький Костянтин (1802—58), рос. філософ укр. роду, з 1837 р. проф. іст. літератури в Рішельєвському Ліцеї в Одесі. Крім ін. праць, «Опыт исследования некоторых теоретических вопросов» (4 частини 1835—36).

Зелений, справжнє прізвище Терпило Данило (1883—1919), повстанський отаман родом з с. Трипілья на Київщині; один із найвидатніших керівників сел. повстанського руху на Україні. В січні 1919 р. виступив проти Директорії і цим значно допоміг більшовикам захопити Київ і далі наступати проти армії УНР; згодом З. очолив загони партизанів, що боролися 1919 проти більшовиків і денікінців на Київщині та в суміжних р-нах Полтавщини й Чернігівщини. З. командував понад 30 000 повстанців; серед населення мав славу нар. героя. Був забитий в листопаді 1919 в бою з денікінцями.

Зелений Андрій (1882—1937), педагог, діяч «Рідної Школи», з 1921 дир. «Взаємної Помочі Укр. Вчителів», співред. журн. «Учитель», «Учительське Слово» і «Шлях навчання й виховання» у Львові; чл. ЦК УНДО.

А. Зелений

Зелений Зенон (* 1901), педагог, учитель гімназії у Львові, в 1942—44 рр. референт шкільних справ, згодом молоді в УЦК у Львові; тепер гол. Об'єднання Укр. Педагогів у Канаді.

Зелений Павло (1839—1912), письм. і громад. діяч, видавав газ. «Одесский Вестник» (1877—87), одеський міськ. гол. (1878); багато зробив для нар. освіти, збудував Публічну бібліотеку тощо.

Зелений Петро (* 1908), вчений-агроном, спеціаліст в ділянці годівельної фізіології, проф. УТГІ, д. чл. НТШ; до війни працював в «Сіль. Господарі» у Львові, з 1948 в Хліборобському Союзі в Бельгії; праці укр., поль., нім. і фламандською мовами у фахових журн.; наук.-популярна праця «Силосування кормів» (1939).

Зелений Клиш, Зелена Україна, укр. поселенча земля, що обіймає півд. частину *Далекого Сходу* (Д. С.), в сточищі

р. Амура і над Тихим океаном (Амурщина і Приморщина), названа так укр. поселенцями; територія — бл. 1 000 000 км², населення — 3,1 млн (1956); українців у 1926 р. бл. 41%. Подекуди поширюють назву З. К. також на слабо заселену півн. частину Д. С. (за царату Камчатська і Сахалінська обл., тепер області: Магаданська, Камчатська, Сахалінська й півн. частина Хабаровського краю). На власне З. К. переважали в 1920-их рр. українці (сучасні відносини невідомі) лише в двох віддалених один від одного р-нах — над сер. Амуром (Зейсько-Буреїнська рівнина) та на Усурійсько-Ханківській низовині на Приморщині, а зовсім мало їх було в півн., дуже слабо заселеній частині краю та на пограниччі з Кореєю. Без цих просторів З. К. обіймає територію бл. 500 000 км² з 2,5 млн населення; українців (1926) — бл. 47%.

Територія З. К. покривається з територією Амурщини і Приморщини в тих межах, в яких вони увійшли в пол. 19 в. до складу Рос. Імперії. Півд. і півд.-зах. межа З. К. є одночасно держ. кордоном Росії (чи ССРСР) з Китаєм, а на крайньому півдні з Кореєю; становлять її р. Амур і Усурі, оз. Ханка, далі на півд. вона доходить до околиць м. Посьет. На сх. З. К. сягає по Японське м., Татарську протоку і півд.-зах. частину Охотського м.; на півн. Становий хребет відділяє З. К. від Якутщини; на зах. З. К. межує із Забайкаллям (нині Читінська обл.), що лежить у сточищі гор. Амура. В цих межах З. К. обіймав до революції Амурську й Приморську обл., а тепер — Амурську обл., Приморський і Хабаровський краї без півн. частини, але з Жид. Автономною обл. Ця територія більша від УССР і всіх укр. етногр. земель; вона простягається від 42°20 до 56° геогр. широти (1 500 км; укр. етногр. землі від 43° до 53°) та між 122° і 141° геогр. довготи; два найбільші укр. скупчення на З. К. в околицях Благовіщенська на Амурщині й оз. Ханка на Приморщині віддалені одне від одного на 1 200 км (уздовж залізниці).

Положення. З. К., як і весь Д. С., це найбільш на схід висунена частина ССРСР, яка тут доходить до Тихого океану. На цьому терені сходяться великі геогр. країни Півн., Центр. і Східної Азії з Тихим океаном, тут перехрещуються впливи старого сх.-азійського культ. кола (Китай, Японія) з молодим слов'янським та впливи великих держав: Росії (чи ССРСР), Китаю й Японії, а останніми часами і ЗДА. Для кол. Росії й нині для ССРСР З. К. має значення як доступ до моря, яке на території Приморщини замерзає лише на короткий час, як вихід на вільні світові простори

Тихого океану і як база його експансії на півд. сх. Велика віддаль від центру (Москва-Владивосток уздовж залізниці 9 300 км) утруднює його оборону, і тому Росія намагається закріпити З. К. шляхом переселенчих заходів і розвитку екон. ресурсів краю.

Укр. поселенчі землі на Д. С. також найдалі віддалені від рідних земель — Владивосток віддалений від Кисва на 10 070 км, Благовіщенськ на 8 750 км вздовж залізниці; віддаль З. К. від іншої укр. поселенчої землі в Азії — Сірого Кліну (Благовіщенськ—Омськ) — 5 300 км.

Рельєф. З. К. є країною старих високорівень і гір; лише невеликий простір займають серед них нижчі, рівнинні р-ни.

Півн. частина З. К. входить до складу Сибірської плитформи, збудованої перев. з гнайсів, гранітів і кристалічних лупаків. Вона обіймає високорівні й лагідні, широкі хребти, положені перев. на висоті 1 000 — 1 500 м, вище яких підносяться ще поодинокі ізольовані верхи; вся країна глибоко порізана ріками і вкрита тайгою, за винятком частин, положених вище гор. границі лісів («гольці»). На пограниччі з Якутиною простягається рівнобіжний Становий хребет (до 2 412 м — див. карту), що становить вододіл між сточищами рік Амура і Лени. На сх. від нього тягнеться півд. частина системи хребта Джугджур. Становий хребет відокремлений повздовжньою заглибиною над р. Зея і Гілюй (гор.-зейська рівнина — висота 300—500 м) від положеного на півдні хребта — Янкан-Тукунгра (до 1 840 м); обидва хребти являють собою складчасту будову докембрійського віку.

Далі на півд. простягається велике Амуро-Зейське плато на висоті 200—500 м, легкохвиляста рівнина, порізана долинами Амура й Зеї. На сх. від дол. Зеї вона переходить в Зейсько-Буреїнську низовину, найбільшу рівнину Амурщини з добрими ґрунтами, теплим літом, густо заселену українцями.

Зейсько-Буреїнську низовину замикає на сх. Хінган-Буреїнський гірський масив такої самої геол. будови, як і Становий, до 2 000 м висоти; хребти мають перев. південниковий напрям, вони сильно розчленовані долинами й невеликими низовинами (найбільша над дол. Амуром); горотворчі рухи відбулися в палеозойській ері. Поміж Хінган-Буреїнським хребтом на зах. і горами Сіхота-Алін на сх. тягнеться на 800 км довж. повздовжня низовина вздовж Амура (від Комсомольська до Хабаровська), його правобічної притоки Усурі, оз. Ханки й р.

Суйфун аж до затоки Петра В. на півдні; це тектонічна западина, так само як Зейсько-Буреїнська рівнина — врожай-

Ріка Бурея і Буреїнські гори

на, хоч досить заболочена, з гарячим літом, густо заселена — здебільша українцями.

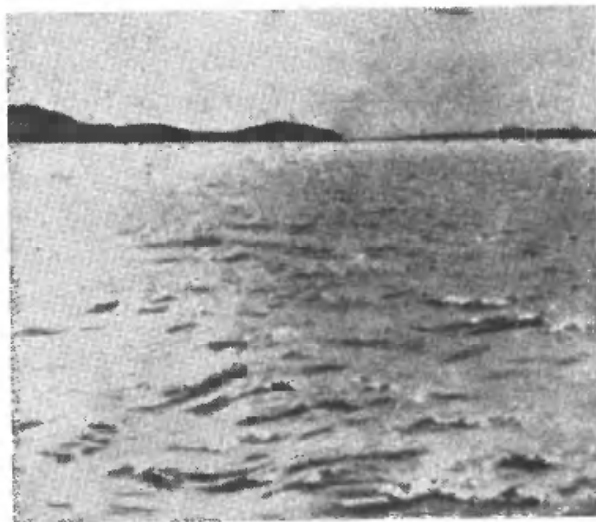
Вздовж Японського м. від гирла Амура на півн.-півн. сході до затоки Петра В. на півд.-півд. зах. простягаються на довж. 1 200 км гори Сіхота Алін, збудовані з осадових, кристалічних, зметаморфізованих і вибухових (зокрема базальти) скель, зфальдованих в крейдовому періоді. Складаються вони з ряду паралельних хребтів, пересічно 800—1 200 м висоти (найвищі верхи доходять до 2 000 м), глибоко розчленованих долинами рік. Берег моря йде паралельно до хребтів і тому майже позбавлений пристаней, лише на півн. і, зокрема, на півдні берегова лінія перебігає хребти, і тому вона багато розчленована (затока Петра В. й ін.).

З. К. лежить у смузі помірного мусонного клімату з характерною для нього гострою, сухою зимою й теплим, вологим літом. Зимово віють вітри з півн. зах., з сибірського антициклону і приносять суху, морозну й соняшну погоду. По короткій і назагал сухій весні З. К. зазнає влітку впливу морських мусонів, що віють з півдня і півд. зах. і приносять з собою багато дощів, вогксти, а ближче до моря і туманів. Найкращою порою року є суха, відносно тепла і соняшна осінь. Загалом клімат З. К. є гостріший порівняно з Європою чи Україною. Залежно від геогр. ширини, віддалі від моря і висоти він виявляє досить великі коливання: температура найтеплішого місяця міняється від + 12 до + 22° Ц., найхолоднішого від — 12 до — 30° Ц., пересічна року від — 2 до + 4,5° Ц., амплітуда 31—46° Ц., ч. атмосферних опадів 450—800 мм, вегетаційний період від 140 до 190 днів. Через низьку температуру зими і тонкий сніговий настил в півн.-зах. частині З. К. поверхня землі відмерзає влітку лише до невеликої глибини (вічне замерзан-

Місто	Геогр. ширина	Висота в м	Середня температура в ступенях Ц.			Сума атмосферних опадів в мм	
			I	VII	річна	I-XII	IV-IX
Владивосток	43°	30	-13,7	20,6	+4,6	537	446
Ніколаєвськ	53°	20	-24,5	16,7	-2,1	447	300
Благовіщенськ	50°30'	150	-24,2	21,2	-0,1	522	487
Київ	50°20'	180	-6,0	19,3	+6,9	622	371

клімату і рельєфу. В смузі шпилькових лісів перев. поширені вбогі попільнякові гірські ґрунти, в мішаній і листяній — кращі буроземи; найліпшими є ґрунти в лісостеп. смузі в Зейсько-Буреїнській та Усурійсько-Ханківській низовинах — сірі лісові, а над ріками багаті чорноземні лутові й алювіяльні. Площу ґрунтів, придатних для хліборобського використання, обчислюють на 35 млн га, або 35% всієї території.

Гідрографія. Майже увесь З. К. лежить у сточищі р. Амура, гол. артерії краю (довж. 4 350 км, сточище 1 840 000 км²); його найбільшими притоками є: з лівого боку Зея (1 250 км і 230 000 км²) і Бурея (720 км і 70 000 км²), з правого — Усурі (910 км і 187 000 км²). Всі ріки — важливі комунікаційні шляхи, зокрема Амур, і багаті на рибу; в майбутньому може бути використана їхня гідроенергія. У зв'язку з періодичним розміщенням атмосферних опадів водостан рік нестійкий — низький взимку і дуже високий у другій пол. літа (напр., Амур несе в море пересічно 12 200 м³ води на се-

Озеро Ханка

кунду, але під час низького водостану ледве 2 200); льодове вкриття рік триває 180—210 днів на рік. На півдні Приморщини є велике, але мілке (до 10 м) оз. Ханка (4 000—2 400 км² — залежно від пори року).

Рослинність. З. К. входить до складу трьох флористичних країв з непомітними переходами з одного в другий:

сх. сибірський, охотський і манджурський. Півн. частину З. К. й частково гори вкриває сх.-сибірська тайга (перев. даврійська модерев), вологе узбережжя моря — охотська тайга (характеристичні дерева — аянська ялина, кам'яна береза, білокора смерека й ін.); в нижчих частинах краю й на півдні тайга переходить

Кедрово-дубовий ліс на Приамурській низовині

в мішані, а згодом широколистяні ліси (липа, монгольський дуб, в'яз, явір, клен й ін.) з буйним підшиттям (ліщина різнолиста, леспедеця). На півдні З. К. панує типова манджурська флора, багата на види, частинно третинного походження; крім згаданих вже листяних дерев, виступають тут ще види корейської й японської рослинності, дерева перевиті ліянами; поширені заливні луки («амурський лісостеп» над сер. Амуром), з чагарниками і лісами (гол. верба й тополя).

Тваринний світ також багатий на види; як і серед рослинності, знаходимо тут часто в тих самих р-нах різні види, приналежні до трьох фавністичних р-нів — сибірського, манджуро-китайського й центр.-азійського; завдяки тому, що півд. частина З. К. не зазнала зледеніння, є тут багато залиш-

ків старої фауни третинного віку й численні ендемічні види. До півн. видів належить м. ін. лось, кабарга, соболь, бурий ведмідь, горностай, заєць-біляк, півн. олень й ін.; до півд. — усурійський тигр, чорний ведмідь, леопард, плямистий олень, кабан; з птахів — фазан, японський ібіс й ін.; із степових і ліс. виступають м. ін. довгохвостий ховрашок, манджурський заєць, степ. тхір тощо. Тваринний світ, зокрема хутрові, зазнавав хижацького нищення. Багато видів залишилося лише в малопрístupних лісах; деякі, напр., поширений колись усурійський тигр, є лише в Сіхото-Алінському заповіднику.

В. Кубійович

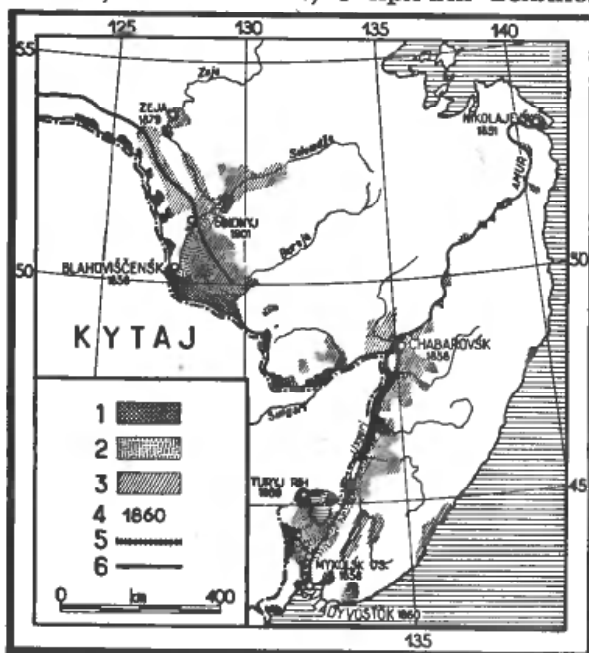
Історія заселення З. К. увійшов до складу Рос. Імперії пізніше, ніж Сибір й ін. частини Д. С., якими Росія володіла впродовж 17 і на поч. 18 в. Перші спроби опанувати З. К. припадають на пол. 17 в., коли на р. Амур зайшли групи козаків з півночі, з басейну р. Лени, і з зах., з Забайкалля (А. Поярков, Е. Хабаров); 1651 Хабаров заснував на Амурі оборонний пункт Албазін, який став військ. центром козаків на всю Амурщину, а навіть Усурійщину; вони вели безнастанні сутички з місц. хліборобським населенням, тунгузькими даурами, а згодом з манджурськими військами Китаю, якому Амурщина підлягала. Закінчення цієї першої фази опанування З. К. поклав Нерченський договір 1689 р., на підставі якого за Росією залишався лише басейн гор. Амура (т. зв. Забайкалля), а саме Приамур'я, по вододіл між Амуром і Леною на півн. — за Китаєм. Серед перших поселенців З. К. був Никифор Черніговський, кол. заслонець, який потрапив на Амур 1665, розбудував Албазін і вів війну з манджурцями. Хоча тоді З. К. належав правно до Китаю, він залишився дуже слабо заселеним, бо всі новозасновані оселі були знищені, а давнє тубільне населення постійно емігрувало за Амур до Манджурії.

Щойно в сер. 19 в. починається друга експансія Росії на З. К., зокрема після її невдач в Європі в Крим. війні (1853—56). Носієм цієї експансії був ген.-губернатор Сх. Сибіру граф М. Муравйов, названий пізніше Амурським. З його доручення Г. Невельський відкрив гирло р. Амура, і вздовж цієї ріки засновано ряд осель і коз. станиць. Слабий у ті часи Китай мусів відмовитися на користь Росії від своїх територіальних претенсій щодо Амурщини (Айгунський договір 1858), а згодом і Приморщини (Пекінський договір 1860); новоустійнені кордони — вздовж р. Амура, його притоки Усури, оз. Ханки та далі на південь з територією б. затоки Петра В. з природ-

ними портами Владивостоком та Посіетом аж по кордон з Кореєю, залишилися без змін донині.

Під час опанування З. К. Росією тут жили лише нечисленні групи корінного населення. Щоб закріпити нові рос. володіння, Муравйов розпочав примусову колонізацію З. К. В 1855—62 рр. поселено на пограниччі над Амуром і Усурі 14 000 козаків (чоловіків і жінок) з Забайкальського Коз. війська та 2 500 солдатів (за різні провини) і приділено їм просторі землі для хліборобського обробітку. З. К. поділено на дві обл. — Амурську й Приморську, а 1881 створено з усього Д. С. Владивостоцьке ген.-губернаторство. Тоді ж постали важливіші міста З. К., гол. пристані (Ніколаєвськ над гирлом Амура 1850. Владивосток 1860) і на перехресті річних шляхів (Благовіщенськ 1856, Хабаровськ 1858).

Але нечисленні козаки (18 000 душ — 1876), завданням яких була насамперед охорона держ. кордонів, не могли заселити глибину краю і с.-г. засвоїти більші простори. Поселення селян попри закон з 1861 р., який давав їм далекосяжні пільги, йшло поволі, з причин великої

Заселення Зеленого Клину в 1850—1917 рр.

- 1 — Землі козачого поселення до 1890-их рр.
- 2 — Землі селянського поселення до 1890-их рр.
- 3 — Землі селянського поселення в 1890—1914 рр.
- 4 — Рік заснування важливіших осель. Залізниця, збудовані: 5 — в 1891—97 рр.; 6 — в 1906—13 рр.

віддалі З. К. від Європи через увесь Сибір. В 1859—82 рр. прибуло їх лише 14 000 душ (8 700 до ближчої від Сибіру Амурщини, 5 700 до Приморщини), в тому ч. кілька тисяч старовірів і сектантів. Все населення З. К. доходило 1880 р. ледве до 100 000.

Заселення З. К. пішло швидше, коли губернатор Приморщини ген. П. Унтербергер 1882 р. подбав перед центр. владою про безкоштовний перевіз поселенців — майже виключно укр. селян — морем з Одеси та відведення їм найкращих земель в Усурійсько-Ханківській низовині. Під впливом Т. Шевченка, який за його дитинства гостював у хаті його батька ген. Унтербергера в Оренбурзі, він вважав українців за цінних хліборобських колонізаторів. В цій новій фазі колонізації на З. К. поселилося в 1883—96 рр. 68 600 селян (в тому ч. 44 500 на Приморщині), гол. з України.

Одночасно на півдні Приморщини, на пограниччі Кореї, поселилося деяке ч. корейців, а в усьому краю, зокрема по містах, китайців. У висліді цих колонізаційних процесів населення З. К. зросло до 310 000 в 1897.

Переселенчий рух на З. К. ще більше посилювався після проведення сибірської і будови додаткових усурійської і амурської залізниць та відведення для переселенців нових земель. В 1901—03 рр. він становив пересічно 14 000 річно, під

Висадка переселенців на пристані р. Амура в В্লাговіщенську

час рос.-японської війни майже зовсім припинився, в 1907 р. досяг максимуму — 70 600 осіб, згодом знизився до 36 000 на рік в 1908—10 рр., до 21 000 в 1911—12 і до 12 000 в 1913—14. Загалом за 1907—13 рр. на З. К. приїхало бл. 250 000 селян, які поселилися гол. на Приморщині (1907 р. — 85%), менша кількість на Амурщині. Переважна більшість переселенців були українці (напр., 1907 р. — 74% переселенців походили з 6 лісостеп. і ліс. губ. України); серед поселенців Приморщини вони становили 75—80%, Амурщини — 60—65%, так що напередодні першої світової війни українці складали ядро населення З. К. Вони оселялися насамперед на урожайних просторах Зейсько-Буреїнської і Усурійсько-Ханківської рівнин. На півдні Приморщини оселялися далі корейці, а в містах китайці, не зважаючи на обмеження, які їм ставив царський уряд. Натомість він сприяв

припливові, крім селян, робітників з Європи для розбудови пром-сти, шляхів, взагалі екон. зміцненню краю, зокрема після невдалої війни з Японією; за 1911—13 рр. їх стягнуто бл. 150 000. У висліді цих міграційних процесів збільшилося населення З. К. до 810 000 в 1911 і 940 000 в 1913. Все ж таки заселення краю було недостатнє і не дозволяло на відповідний розвиток його ресурсів.

Війна 1914—17, а ще більше революція й громадянська війна лише загальмували зріст населення. В сер. 1918 р. почалася на З. К. громадянська війна між прихильниками советів і білими, які мали сильну підтримку місц. коз. населення. Після виступу чес. відділів в Сибіру і завдяки інтервенції альянтів у квітні 1918 р. влада на З. К. перейшла до рос. уряду адмірала О. Колчака. Після його упадку і залишення альянтами З. К. — за винятком японців — постала в квітні 1920 на території Д. С. і Забайкалля *Далеко-Сх. Республіка* як буферна держава між Сов. Росією і Японією. Після відходу японців червона армія окупувала З. К. і примусила 10. 11. 1922 парламент Далеко-Сх. Республіки винести резолюцію про об'єднання з Росією. З того часу З. К. став складовою частиною РСФСР, як частина т. зв. Далеко-Сх. краю.

Сов. уряд намагався ще більше, ніж за царських часів, закріпити за собою володіння З. К., тим більше, що сусідня Манджурія увійшла тепер зовсім у сферу впливів Японії, і більшовикам довелося відмовитися від прав на манджурську залізницю. Тому більшовики сильно сприяли заселенню краю і давали поселенцям навіть деякі екон. пільги, переселили кілька десятків тис. жидів і створили для них 1934 р. Автономну Жидівську Обл. (в 1930—34 рр. — Біробіджанський нац. р-н); з другого боку, виселили майже всіх китайців і корейців як політ. непевний елемент. На екон. відтинку вони намагаються, з одного боку, незалежити З. К. від привозу з далекого материка та зробити його до деякої міри самодостатнім (зокрема на випадок війни) і тому розвивають всі галузі пром-сти, м. ін. і ті, які не мають природних підстав (напр., чорну металургію у віддаленому, але безпечному з стратегічних міркувань Комсомольську на Амурі), а з другого — розбудовують транспортне сполучення в глибину країни. Населення З. К., зокрема міське, зростає сильнішим темпом, ніж в ін. частинах СРСР (в 1926 р. до 1 230 000, а в 1939 до 2 000 000).

Під час другої світової війни розбудова пром-сти і транспортної мережі продовжувалася. По війні, попри виключення загрози з боку Японії, більшовики розбудовують не меншим темпом свої

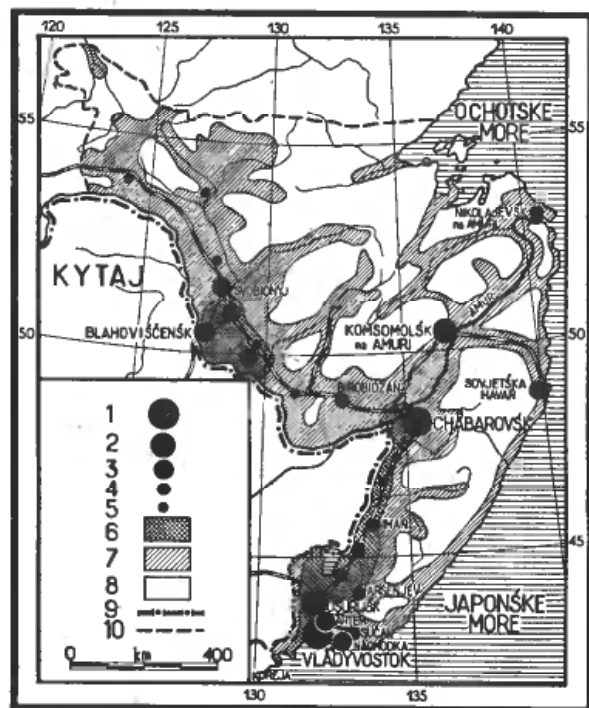
володіння над Тихим океаном, з огляду на перехрещування впливів із ЗДА, як також і з уваги на можливу небезпеку демографічного тиску з боку Китаю. Насамперед вживаються заходи засвоїти землі на далекій півночі й ново-набутому від Японії півд. Сахаліні; населення З. К. збільшилося за 1939—56 рр. на 55%, інших частин Далекого Сх. на 235%.

В. Кубійович, І. Світ

Людність. В часи опанування З. К. Росією це був майже безлюдний край. Після припливу козаків і перших поселенців на З. К. жило разом з нечисленними малими тубільними народами бл. 50 000 меш., в 1880 р. бл. 100 000. Завдяки імміграції з Європи, в меншій мірі з Китаю й Кореї та природному приростові ч. населення зростало так: 310 000 в 1897, 810 000 в 1911, 1 230 000 в 1926, приблизно 2 млн в 1939 і 3,1 млн в 1956. Цей сильний зріст був дещо загальмований під час трьох воєн, зокрема в 1917—22. Пересічний річний приріст всього населення в різні періоди такий:

Роки: 1862—1897—1913—1926—1939—1956
На 1 000 осіб 41 59 28 37 28

Розміщення населення дуже нерівномірне. Велика частина краю (гори) —

Густота людности Зеленого Клину

Міста з числом мешканців: 1 — 200 000—300 000; 2 — 100 000—200 000; 3 — 50 000—100 000; 4 — 25 000—50 000; 5 — нижче 25 000. Число мешканців на 1 км²: 6 — 10—25; 7 — 1—10; 8 — нижче 1. 9 — Кордони держав. 10 — Межі Зеленого Клину

незаселена або майже незаселена; найгустіше заселені Зейсько-Буреїнська і

Усурійсько-Ханківська рівнини та р-н б. Владивостоку, вони також мають найбільше міст (див. карту). Міське населення становить на З. К. високий відсоток і зростає скоріше, ніж у всьому СРСР (1926 р. 28,6%, 1956 — 69,6%; числа для всього СРСР 17,9% і 43,4%). Ч. міст і с. м. т. видно з таблиці:

Величина	Число	
	1926 р.	1956 р.
Понад 100 000	1	4
50 — 100 000	1	5
25 — 50 000	2	9
нижче 25 000	28	108
Разом	32	126
Міське населення в тис.	354	2 187

Всі більші міста З. К. розвинулися на перехресті шляхів; кілька міст поставили в гірничих р-нах. Найбільші міста З. К. виникли вже в перші роки опанування краю Росією, деякі тільки за сов. часу. Ось зростання найбільших з них:

Міста	Число меш. в тис.		
	1897 р.	1926 р.	1956 р.
Хабаровськ	15	50	280
Владивосток	29	110	265
Комсомольськ	—	—	165
Усурійське*	—	35	101
Благовіщенськ	33	61	85

* Кол. Микольськ Усурійський

Ін. більші м. на Приморщині: Артем — 88 000 (вугільна пром-сть), порт Находка — 60 000, Сучан — 49 000, Спаськ — 40 000; на Амурщині: Сов. Гавань — 60 000, Віробіджан — 37 000, Ніколаєвськ на Амурі — 35 000.

Нац. склад всього населення досить різноманітний. Ніякого значення не відіграє найдавніше населення З. К. — малі місц. народності тунгусько-манджурської мовної групи — нанайці або гольди (бл. 5 000), удегейці, евенки або тунгузи, орочі, ороки, ульчі, якути, що живуть на рідко заселених просторах, зокрема над дол. Амуром, в півн.-зах. Амурщині й в горах Сихота-Алін. Їх промисел — рибальство, ловецтво і сіль. госп-во; теперішнє ч. бл. 10 000, колись значно більше.

Численнішою групою були давніше культ. азійські народи — корейці й китаїці, які приплинули на З. К. щойно в часи рос. панування. Корейці займалися інтенсивним хліборобством (соє, рис) і жили насамперед в півд. Приморщині, де становили 1926 р. більшість (нац. Корейський р-н, Посієтський й ін.); 1897 р. їх було — 26 000, 1911 р. — 60 000, 1926 — вже 166 000; нині їх майже немає, бо виселені більшовиками. Та сама доля спіткала численніших до 1914 р. китай-

ців (1897 — 41 000, 1911 — 95 000, 1926 — 63 000, перев. на Приморщині, а в самому Владивостоці — 22 000).

За переписом 1926 р., 79,9% населення З. К. становили прибулі з Європи або їхні нащадки (1897 р. — 71,2%), в тому ч. 77,8% сх.-слов. народи — українці, росіяни, білоруси. Серед ін. народів найчисельнішими були жида, яких 1926 р. нараховувалось лише 3 000, але згодом бл. 50 000, гол. поселених в новоствореній (1934 р.) Жидівській Автономній Обл. За переписом з 1926 р., на З. К. мало жити 303 000 українців, 617 000 росіян і 39 000 білорусів; фактично ч. росіян сильно збільшено коштом українців. Беручи до уваги, що в часи інтенсивнішої імміграції (1900—14) українці становили серед емігрантів на З. К. понад 70% та що, за сов. переписом 1926 р., більшість осіб, які тоді жили на З. К., але народилися за його межами, походили з України, можна збільшити ч. українців

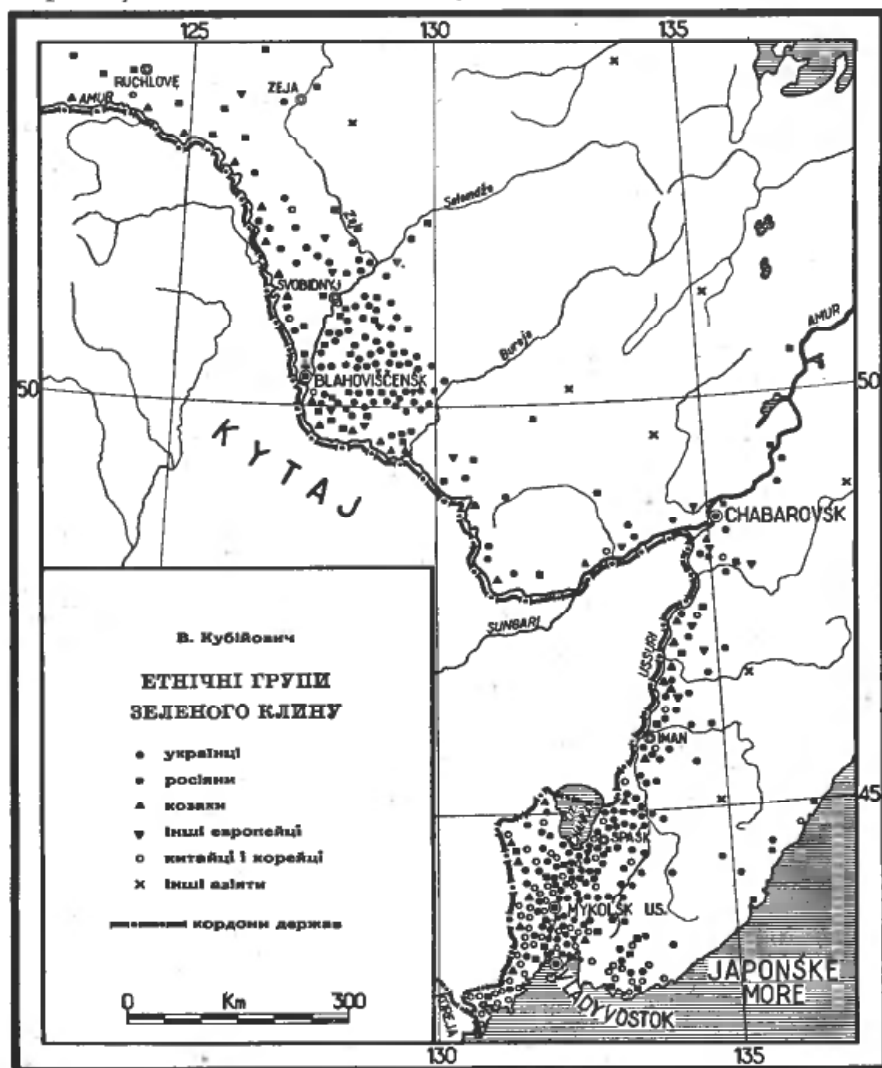
Національність	а		б	
	тис.	%	тис.	%
Українці	303	24,5	500	40,5
Росіяни і козаки	617	50,0	410*	33,2*
Білоруси	39	3,2	45	3,7
Ін. європейці	26	2,1	30	2,4
Корейці	167	13,5	167	13,5
Китайці	58	4,7	58	4,7
Ін. аз. народи	23	2,0	23	2,0
Разом	1 233	100,0	1 233	100,0

* В тому ч. бл. 80 000 або 6,5% козаків.

За Т. Олесіюком, 1926 р. на З. К. припадало на 1 000 меш. 477 українців, 160 росіян, 100 козаків, 32 білорусів, 48 китайців, 135 корейців і 48 ін.

Окрему групу, не враховану в урядовій статистиці, становлять козаки з Амурського і Усурійського коз. військ, нащадки козаків, оселених на пограниччі з Китаєм в 1850—60-их рр.; їхнє ч. збільшилося згодом прийняттям деяких

селян, припливом нових козаків і природним приростом. 1912 р. амурське коз. військо нараховувало 41 000 душ, усурійське — 31 400; до складу їх вписалося чимало українців. Козаки різко відчували свою відрубність від росіян; екон. стояли вони слабо, бо все доросле чоловіче населення несло військ. службу, а сіль. госп-вом займалися лише жінки, старші віком чоловіки й діти; козаки також зазнали найбільше втрат від большевиків, бо в 1918—22 рр. брали активну участь в боротьбі з ними. Геогр. розміщення українців і росіян різне: українці становлять більшість в двох найбільше для хліборобства придатних р-нах — на Зейсько-Буреїнській і Усурійсько-Ханківській рівнині; росіяни переважають в зах. частині При-

до бл. 500 000, а тим самим зменшити ч. росіян (разом з козаками) до 410 000. Нац. відносини З. К. за переписом населення 1926 р. без (а) і після коректури (б) такі:

амур'я, околиці Хабаровська заселені обома народами з деякою перевагою росіян. Однак, навіть на мішаних територіях українці жили в окремих осе-

лях або принаймні в окремих частинах осель, які виразно відрізнялися своїм виглядом і побутом від коз. і рос.

Які нині нац. відносини на З. К. — невідомо. Усе населення збільшилося за 30 років (1927—56) на 152%; скільки було серед нових поселенців українців, а скільки росіян — відомостей немає. В 1920-их і на поч. 30-их рр. багато українців з УССР шукало на З. К. захисту перед репресіями, зокрема в часи «розкуркулення» і колективізації, бо політ. режим був тут легший, ніж на Україні; згодом настав період примусового переселення, а під час другої світової війни поселено тут частину евакуйованих з України. Мабуть, однак, приплив росіян, зокрема до міст, був сильніший, ніж українців, а тим самим зменшилася їхня частина в населенні З. К. На це впливає й той факт, що деяке число українців підпадає, гол. в містах і мішаних просторах, русифікації, яку проводять большевики за допомогою своєї шкільної й культ. політики.

Масу укр. поселенців З. К. становили до революції селяни, які після кількох років важкої піонерської праці доходили до відносно високого добробуту; в їхніх руках були найкращі землі З. К., і вони були найліпше забезпеченою групою хліборобів. Крім хліборобства, во-

студентський гурток-громада, в 1909 р. постав театральний гурток; таємні укр. політ. гуртки існували в Імані і Владивостоці (організатор Д. Боровик); спроба відкрити «Просвіту» в Микольську-Усурійському не вдалася через заборону поліції.

Революція 1917 принесла скасування заборон організованого укр. життя, а слідом за тим на всьому Д. С. постав низка місц. орг-цій — укр. громад, кооператив, військ. союзів й ін. Ці орг-ції скликали 1 Укр. Далеко-Сх. З'їзд, що відбувся 11—14. 6. 1917 в Микольську-Усурійському при участі 57 делегатів. Найважливішими постановами цього з'їзду було звернення до Тимчасового Уряду в Петрограді визнати широкую нац. автономію для укр. населення З. К., орг-ція укр. військ. частин з українців-воjakів рос. армії, орг-ція постійного центр. органу українців Д. С. — Далеко-Сх. Укр. Крайової Ради та її Секретаріату й ін.

У висліді 1 Укр. Далеко-Сх. З'їзду посилювався укр. рух, поставали окружні ради, що об'єднували місц. громади (разом 10, в тому ч. 1 в Харбіні), Далеко-Сх. Вчительська Спілка, була заснована кооперативна централа «Чумак» у Владивостоці та почали виходити часописи й журн. («Українець на З. К.» у Владивостоці, «Засів» у Харбіні, «Щире Сло-

Третій Український Далекосхідний З'їзд у м. Хабаровську

ни займалися, зокрема взимку, працею в лісі, рибальством, ловецтвом. Українці переважали також серед залізничників, багато з них було у війську, моряками, вчителями, далеко менше в адміністрації. Поважну колонію становили українці в Харбіні — в Китаї, перев. залізничники, зайняті на манджурській залізниці.

В. Кубійович

Укр. нац. життя розвивалося до революції 1917 дуже повільно, гол. чином б. театру та осв. гуртків. Укр. клуби виникли в Харбіні (1907) і Благовіщенську (1910); 1907 був заснований у Владивостоці при Орієнтальному Ін-ті

во» — щоденник у Владивостоці, «Ранок» у Хабаровську й ін.). Запроектована Далеко-Сх. Укр. Крайова Рада і її виконавчий орган — Далеко-Сх. Укр. Секретаріат (гол. — Ю. Мова, секретар — Ф. Стешко, І. Осипенко, А. Радонів та Я. Ситницький) з осідком у Владивостоці почали діяти тільки в кін. 1918 р. Вже на весні 1917 почалася орг-ція укр. військ. частин, завданням яких було виїздити на Україну для її оборони; перша сотня виїхала в червні 1917 з Владивостоку, друга восени з Харбіна. Згодом виїздили ін. відділи, поки шлях не був закритий большевиками. Тільки в

кін. 1918 творилися укр. військ. частини, що мали на меті захист укр. інтересів на Д. С. Під час інтервенції альянтів у Сибіру та на Д. С. вживалися заходи перед командуванням альянтських військ (франц. ген. Жаненом) зформувати укр. корпус, але реалізувати цього пляну не вдалося. Лише у Владивостоці існував укр. курінь в 1920 р. та була перед тим спроба формування укр. полку на ст. Ехо в Манджурії.

Укр. рух на З. К. виявився гол. на культ. відтинку. Поважніший політ. активізації й безпосередній участі в боротьбі за владу на З. К. стояли м. ін. на перешкоді недосвідченість сел. маси та нечисленність укр. інтелігенції. Політ. програма українців і Далеко-Сх. Секретаріату йшла по лінії нац.-територіальної автономії, але пляни встановлення власної адміністрації не були ясні; на ділі вона весь час була в рос. руках. Укр. громадськість на Д. С. визнавала створення укр. держави, теоретично вважала себе її громадянами, що тимчасово перебували поза межами України; в практиці взаємовідносини полягали у висилці окремої делегації до Києва, в призначенні укр. урядом в 1918 р. консула (П. Твердовського, з осідком у Харбіні) та в одержанні від укр. уряду в Києві Укр. Радою Д. С. спеціального права заступати укр. консульства там, де їх не було. Однак бурхливі події на Україні, а також і на Д. С., не дозволяли на тісніші і реальніші взаємовідносини між З. К. і Україною. Влада на З. К. була в руках різних рос. урядів, які всі негативно ставилися до вимог українців. Деяку роллю відігравали українці в період Далеко-Сх. Республіки (1920—22), в орг-ції якої вони взяли активну участь. На установчих зборах Далеко-Сх. Республіки (2. 3. 1921) із заг. ч. делегатів 351, українців (без Приморщини) було 41. Конституція Далеко-Сх. Республіки гарантувала українцям, як й ін. національностям, нац. автономію. Було утворено окреме мін-во, на чолі якого став П. Марчишин; заходами цього мін-ва відкрито м. ін. ряд укр. шкіл. Укр. Далеко-Сх. Секретаріат підготовляв Далеко-Сх. З'їзд, в програмі якого було проголошення Д. С. як укр. держави — Зеленої України, та вже в листопаді 1922 Далеко-Сх. Респ. перестала існувати, бо її територію окупували большевики.

Больш. влада закрила всі укр. орг-ції, заарештувала чільніших укр. діячів і, зорганізувавши процес в Чіті, більшість з них засудила на довічне ув'язнення. Однак, рахуючися з силою укр. елементу, сов. адміністрація змушена була провести на Д. С. виділення укр. нац. р-нів — 10 на Приморщині й 4 на Амурщині, де була заведена укр.

мова в школах і адміністрації; в пол. 1930-их рр. їх було 17. В Хабаровську виходив щоденник «Соціалістична перебудова», а в Благовіщенську в 1926—32 рр. існував укр. пед. ін-т. З 1935 р. сов. влада почала ліквідувати укр. культ. автономію й заводити русифікацію. Деякі пільги надано під час другої світової війни, бо тоді евакуювали на З. К. з обл., зайнятих німцями, велике число українців, яким не дозволили повернутися на Україну і по закінченні війни.

В тісних зв'язках із З. К. знаходилися укр. колонії на території Китаю, в Манджурії й зокрема в Харбіні. Після розгрому укр. життя на З.К. вони збільшилися втікачами і вели жваву політ. діяльність по лінії створення із З. К. окремої політ. одиниці, що підтримувала б зв'язок з Україною. *І. Світ*

Нар. господарство. На розвиток нар. госп-ва З. К. впливає, крім природи краю, його положення на периферії Росії (СССР), велика віддаль від Європи та слабе заселення. Тому ресурси З. К. ще донині лише в малій мірі використані. З другого боку, потреба оборони краю вимагає, щоб З. К. і весь Д. С. були по змозі самодостатніми; екон. політика царського уряду, а ще більше сов. намагається розвивати рівномірно всі галузі нар. госп-ва, навіть такі, які не мають природних підстав.

Заг. значення (також експортне) мають з давніх часів видобуток золота, рибна пром-сть і ловецтво; за сов. часів також ліс. пром-сть, видобуток кольорових металів, суднобудівництво і морський транспорт, а з продуктів сіль. госп-ва — соя. Деякі пром., а навіть с.-г. продукти З. К. мусить імпортувати з глибини СССР.

Сіль. госп-во має нині на З. К. другорядне значення порівняно до ін. галузей госп-ва. Завдяки слабому заселенню використано ледве 5% земель, придатних для хліборобства (1,7% всієї площі краю); північ і гори взагалі лише в малій мірі надаються для сіль. госп-ва. Насамперед укр. селянин з другої пол. 19 в. перетворив на ріллю простори з кращими ґрунтами: Зейсько-Буреїнську («Манджурський степ») і Усурійсько-Ханківсько-Суйфунську рівнини, які й тепер є гол. сіль. госп. р-нами З. К. Півною була екстенсивна перелогова система, і тому досить високі спершу врожаї почали незабаром зменшуватися. До першої світової війни посівна площа обіймала 680 000 га, в тому ч. 610 000 га зернових. В роки війни 1914—17 вона збільшилася майже вдвоє з огляду на великий попит на хліб, згодом впала і дійшла щойно 1940 р. до 1 030 000 га, 1950 р. — 1 240 000, а 1956 р. — 1 730 000 га

(розорювання цілинних і перелогових земель). Зростання засівної площі (1913—56 на 155%) не йшло паралельно з збільшенням населення (за 1914—56 на 283%); на одного меш. З. К. припадає 0,56 га засівної площі, себто менше, ніж в УССР (0,81 га).

Розвиткові сіль. госп-ва сприяє тепле літо і відносно добрі ґрунти, утруднює — заболочення їх, велике ч. атмосферних опадів влітку та суворість зим при слабкому сніговому настилі. Все це вимагає спеціальної с.-г. техніки, до якої щойно поволі призвичаїлися поселенці і яка є причиною майже повної відсутності озимих зернових культур. Гол. збіжжям З. К. є ярова пшениця (1956 р. 592 000 га або 34,2% всієї засівної площі) і овес (300 000 і 17,3%), другорядне значення мають ячмінь (40 000 га), гречка (28 000), кукурудза (22 000), просо (13 000) і риж (5 000), що його плекають гол. над оз. Ханкою. Сильно збільшується плекання картоплі (126 000 га або 7,3% засівної площі; 1913 р. ледве 13 000 га) і городни (38 000 га; 1913 — 6 000). З техн. культур швидко поширюється соя (310 000 або 17,9% всієї засівної площі), невелике значення мають соняшник (10 000 га) і цукрові буряки (5 000) та перила. Постійно збільшується площа кормових (1950 р. — 120 000 га, 1956 вже 260 000 або 15% засівної площі). Забезпечення людности домашніми тваринами незадовільне і слабше, ніж на Україні (напр., в УССР припадає на 100 меш. 35 штук рогатої худоби, на З. К. лише 21), хоч за останнє десятиліття поголів'я, зокрема свиней, сильно збільшилося, як це видно з таблиці (в тис.):

	1916	1941	1951	1956
Рогата худоба	360	380	490	660
Втомуч. корови	170	180	230	300
Свині	260	330	340	700
Вівці й кози	90	90	250	310

Рибна пром-сть належить до найдавніших галузей пром-сти З. К. і має велике експортне значення. Її підставою є рибне багатство рік (зокрема Амура), озер і насамперед морів. Важливішими р-нами рибної й рибноконсервної пром-сти є: 1) півд. Приморщина (гол. пром. риби — оселедці й сардинки, також краби; осередки — Владивосток — основна база для далекоморських рибальських і китобійних флотилій, Посієм, Находка й ін.); 2) р-н дол. Амура (гол. лососеві, зокрема кета і гарбуша; осередок Ніколаєвськ на Амурі); другорядними осередками є Благовіщенськ, Хабаровськ, Комсомольськ, Сов. Гавань й ін.

В лісах півн. Амурщини і в горах Сіхота-Алін має ще нині пром. значення

ловецтво, гол. хутрових звірів: білка, соболь, горностаї, лисиця й ін.; воно є гол. зайняттям для перев. частини малих тубільних племен.

Ліс. пром-сть має підставу у великих ліс. масивах, які вкривають бл. 60% З. К., запаси деревної маси оцінюють на 6 млрд м³. Більшість дерев — це шпилькові (модерев, ялина, кедр, смерека й ін.), нижчі смуги займають широколистяні (береза, дуб, липа, осика, тополя, горіх). Деревостани З. К., що дають цінне тверде дерево, становлять 80% запасів ССРСР; до найцінніших належать кедр, тис, амурський бархат, залізна береза й ін. Основними р-нами лісозаготівель є ті ліс. масиви, які тяжіють до сплавних рік і до моря та які перетинають залізниця; місця перехрещень водних і зал. шляхів виросли на осередки лісопильної і деревообробної пром-сти (на Амурщині — Свободний, Бурей, Біробіджан, Благовіщенськ, Хабаровськ, Комсомольськ; на Приморщині — Лісо-заводськ, Іман й ін.). Мебльова пром-сть розвинена в Хабаровську і Благовіщенську; паркетна — в Біробіджані й Владивостоці. 1955 р. вивезено з усього Д. С. 10,8 млн м³ т. зв. ділової деревини і 3,5 млн пиломатеріалів; з цього на З. К. припадало, мабуть, 80%. Ліс. і деревообробна пром-сть покриває потреби краю і дає матеріал до вивозу.

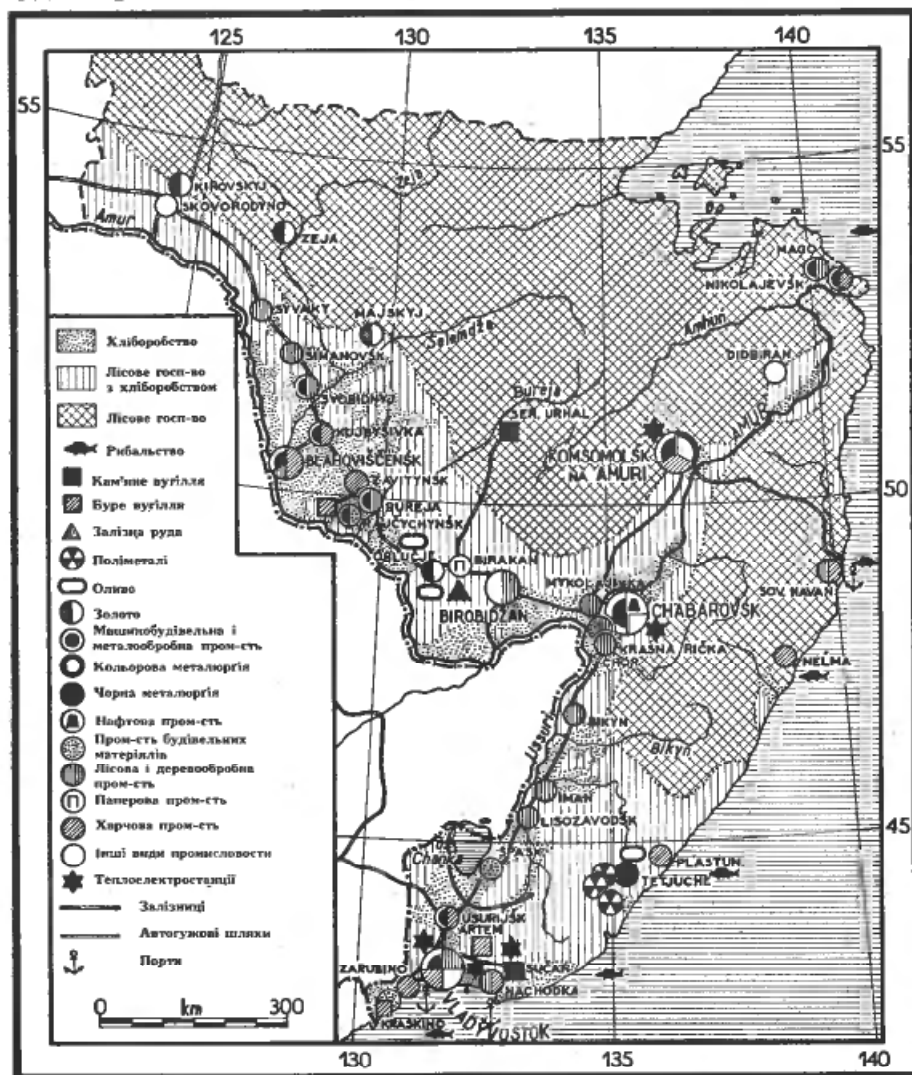
Гірничу пром-сть. Найстарішою є золотопром-сть, зосереджена в сточищі гор. Зеї і її притоки Селемджі, над дол. Амуром, а на Приморщині над р. Іманом; експлуатацію утруднює положення в малоприступних гірських р-нах. Давніше З. К. давав найбільше продукції золота на Д. С., нині осередками експлуатації є сточище р. Коліми. З кольорових металів видобувається ще з дорев. часів оливи й цинк в р-ні Тетюхи в півд. Приморщині недалеко від моря, що полегшує вивіз руд після попереднього збагачувального процесу; менше значення має видобуток оливи в м. Овлучі (Зейсько-Буреїнська рівнина), молибдену у верхів'ях р. Селемджі й ін. Вугільна пром-сть, що почала розвиватися ще до першої війни, тепер забезпечує цілком потреби краю і навіть працює на вивіз. Вугільні басейни мають корисне транспортне положення, а вугленосні шари залягають неглибоко, що полегшує видобуток: на півд. Приморщині — Сучанський (добре кам'яне вугілля) і Артемівський басейни (високої якості буре вугілля), на Амурщині Райхичанський (дешеве буре вугілля, що залягає бл. поверхні). Видобуток вугілля 1955 р., мабуть, 13 млн т; коксівного вугілля мало.

Ін. роди пром-сти розвинені слабше й мають місц. значення. Перед другою світовою війною із стратегічних міркувань стимульовано розвиток чорної металургії для забезпечення Д. С. сировиною (зав. «Амурсталь» в Комсомольську на Амурі, що працює на привозному ломі і постачає сировину для машинобудів. пром-сти З. К.). Машинобудів. пром-сть є майже в усіх більших

мі. Електростанції є у всіх більших містах; важливіші — Хабаровськ, Комсомольськ, Сучан, Артемівськ, Владивосток.

Транспорт З. К. має насамперед на меті зв'язати цей край з глибиною СРСР. До постання залізниць цю роль здійснювали: сухопутний сибірський тракт та ріки, передусім Амур, з другого боку, морські шляхи (Владивосток—

Одеса). В кін. 19 в. сибірська залізниця доходила до сточища гор. Амура (Сретенськ на Забайкаллі), з другого боку, з Владивостоку збудовано усурійську залізницю до Хабаровська. 1902 р. Владивосток було сполучено з трансибірською залізницею, а тим самим з Європою за допомогою манджурської (сх.-китайської) залізниці, яка проходила на території Китаю; поївно 1916 було закінчено будову трансибірської залізниці на рос. території. На З. К. вона має 2300 км довж. і поділяється на амурську вітку, що проходить на віддалі 100—150 км від Амура аж до Хабаровська, і усурійську до Владивостоку. За сов. часів реконструйовано цю магістраль (вона стала гол. і навіть єдиним сполученням Д. С. і З. К. з Європою після того, як Манджу-

Економічна карта Зеленого Кліну

містах; вона виробляє насамперед морські (Комсомольськ, Владивосток) і річкові (Хабаровськ, Благовіщенськ) судна; менше значення має виробництво с.-г. машин, устаткування для ліс., гірничої, рибної й ін. родів пром-сти. В містах найбільшого скупчення населення розвинені такі галузі пром-сти, як будів. матеріалів (виробництво цементу в Спаську, вапна в Усурійську тощо), харч. (гол. млинарство) і різноманітні галузі легкої; всі ці галузі пром-сти покривають лише частково попит населення. Електроенергетика слабо розбудована на базі вугілля, нафти і навіть дерева; могутні водні сили не використа-

рія підпала під вплив Японії); збудовано низку віток від магістралі, що ведуть до ряду міст, пристаней над Амуром, пром. р-нів (напр., бурейнського вугільного р-ну), та побільшено мережу залізниць в околицях Владивостоку. 1940 р. пов'язано Хабаровськ з Комсомольськом над Амуром, а з 1947 продовжено цю лінію до моря (Сов. Гавань) і таким чином створено другий зв'язок заплля з морем.

Мірою розбудови залізниць на другий план відійшла роль річних шляхів; вантажообіг на них ледве становить $\frac{1}{10}$ вантажообігу на залізницях. Значення Амура як водного шляху зменшує факт, що

він вкритий льодом пол. року, що його гірла лежать далеко на півночі та що вони мілкі. Морські пристані З. К. зв'язують різні надморські р-ни З. К. поміж собою, з півн. частиною Д. С. і Азією. Найважливішою пристанню є Владивосток, приступний, завдяки праці льодомів, для плавання увесь рік; менші — Находка б. Владивостоку, Сов. Гавань і Ніколаєвськ, положений на віддалі 60 км від гірла Амура. В. Кубійович

Література: Унтербергер П. Приморская Область 1856—1898 гг. П. 1900; Кауфман А. Переселение и колонизация. П. 1905; Приамурье... М. 1909; Труды Амурской экспедиции. П. 1911—13; Мицюк А. Переселение на Дальний Восток. К. 1913; Азиатская Россия, I—III т. П. 1914; Труды Першого спільного Всеукр. З'їзду. Миколюськ-Усурійський 1917; Другий Всеукр. Далеко-Сх. З'їзд. Хабаровськ 1918; Календар на 1931 р. Нова Україна. Владивосток 1921; Шимонович І. Зелений Клин (Нова Україна). Прага 1924; Производительные силы Дальнего Востока. Выпуски 1—7. Хабаровськ—Владивосток. 1927; Олесіюк Т. Укр. колоніальні землі, журн. Табор, чч. 17, 18, 21. В.—Каліш 1932—34; Свит І. Український Дальний Восток. Харбін 1934; Лавровський Ю., Колесников Б. Природа южной половины Советского Дальнего Востока. М. 1949; Thiel E. Sowjet Fernost. Мюнхен 1953; Удовенко В. Дальний Восток. М. 1957.

Зеленів Іван (1861—1918), лікар-венеролог, 1897—1910 проф. Харківського, згодом Моск. Ун-тів; ред. першого в Росії «Русского журнала кожных и венерических болезней», (1901—17), засновник дерматологічного т-ва в Харкові (1900) та Всерос. ліги для боротьби з венеричними хворобами (1914). З. створив цілу школу дерматологів і венерологів на Україні.

Зеленівський Гнат (1875—1949), полк., ад'ютант гетьмана П. Скоропадського; на еміграції в Берліні один з організаторів в-ва «Укр. слово» (поч. 1920 рр.) і деякий час видавець журн. тієї самої назви.

Зеленін Дмитро (1879—1954), рос. фолклорист, етнограф та діалектолог, чл.-кор. АН СССР, на поч. 1920-их рр. проф. Харківського Ун-ту, згодом Ін-ту Нар. Освіти. Праці: «Библиографический указатель русской этнографической литературы о внешнем быте народов России 1700—1910 гг.» (1913), огляд етнографії сх. слов'ян „Russische (Ostslawische) Volkskunde“ (1927) й ін. — містять багато українознавчого матеріалу.

Зелені Свята, день св. Трійці і день св. Духа. Напередодні свята, в Зелену Суботу, прибирають хати і подвір'я клечанням (гілля дубове, липове, кленове). Пахучим тат. зіллям, лепехою або травою вистелюють у хатах долівку. На самі свята раніше виносили із хати деревце в ліс або на берег річки, і там відбувалися забави молоді з піснями й різними іграми. З З. С. пов'язані також поминальні обряди. (Див. ЕУ I, стор. 236).

Зеленогорський Федір (1839—1908), проф. філософії Харківського Ун-ту; праці з грец. класичної філософії, дві, тепер застарілі, статті про Сковороду (1894) й ін.

Зеленоочка (*Chlorops pumilionis taeniorus* Bjerck.), маленька двокрила мушка, прикметна зеленими очима; її личинки живуть на стеблах збіжжя, гол. пшениці, й часто спричиняють велику шкоду.

Зеленський Дмитро, полк. лубенський (1701—08), свояк і однодумець гетьмана Мазепи. 1709 був ув'язнений і згодом засланий до Сибіру, де й помер.

Зеленський Леон (бл. 1830—1900), лікар родом з Кременчука; 1862 за участь у політ. «малорос. гуртках» ув'язнений в Петропавлівській кріпості в Петербурзі.

Зеленські, шляхетсько-старшинський рід правобережного походження, представники якого згодом переселилися на Лівобережжя. Найбільш відомі: брати Михайло З., полк. брацлавський за Хмельниччини, й Андрій З., полк. подільський, обидва прихильники гетьмана П. Дорошенка, та Дмитро З., полк. лубенський (див.).

Зеленуха (*Crenilabrus tinca* Günth.), риба з родини губановатих, ряду окуневидних, довж. тіла до 30 см. Водиться в Чорному м. і в півд.-сх. частині Озівського. Має невелике пром. значення.

Зеленцов Іван (1844—1910), металург, один із піонерів донецької металургії; будував Лисичанський метал. зав., організатор штайгєрської школи в Лисичанському, з 1892 начальник Гірничого управління Півдня Росії.

Зеленчук, Великий (довж. — 180 км, сточище — 2 920 км²) і Малий (довж. — 140 км), ліві гірські притоки гор. Кубані.

Зеленяк (*Chloris chloris* L.), птах з родини юркуватих, величини горобця, поширений по лісах всієї України; малочисленний.

Зеленьче, с. б. м. Теревовлі Тернопільської обл. на гал. Поділлі, при впадінні р. Гнізни до Серету, де було досліджуване велике трипільське селище (В. Деметрикевич 1899) і венедське тілопальне погребниця (К. Гадачек 1911) та викопано два скарби (бл. 1 000 скляних браслетів княжої доби). Невелике городище було, за археологічними знаходами, осідком теревовельських князів.

В. Зелінський

Зелінський Віктор (1867—1940), ген.-полк. Армії УНР, організатор і командир Синьої дивізії, гол. Укр. Військ. Місії в

Польщі, автор споминів «Синьожупанники»; помер на еміграції в Цопотах під Данцігом.

Зелінський Карло, актор-комік і антрепренер сер. 19 в., шляхтич з Київщини. Ще 1814 грав у поль. театрі у Львові, згодом їздив з власною укр. трупкою по Правобережній і Півд. Україні, потім переїхав до Кременчука, Ромна й осів у Ставрополі. Його трупа була однією з кращих у тодішній Росії.

Земанчик Іван († після 1822), природознавець родом із Закарпаття, 1787—1804 проф. Львівського Ун-ту, 1796 декан філос. фак., 1803—04 ректор; викладав укр. мовою математику й фізику в „Studium Ruthenum“. Пізніше був проф. Краківського Ун-ту.

Зембницький Яким (1784—1851), родом з Чернігівщини, геолог і мінералог, д. чл. Академії Наук у Петербурзі, дир. Мінералогічного Т-ва; праці про діамантові породи в Росії, з ділянки палеонтології та ін.

Земгано Ігор (* 1904), театральний режисер; на сцені з 1928 р., спочатку в Червонозаводському Театрі в Харкові, як асистент О. Загарова і Кліщесва; дав добрі постанови «Хо» Я. Мамонтова в Театрі юного глядача, «Лісова пісня» Л. Українки (1933) і «Віндзорські кумасі» Шекспіра (1934) в Театрі Революції в Харкові. Тепер режисер Київ. Респ. театру юного глядача.

Земельна громада, також зем. т-во, в УРСР об'єднання землекористувачів (сел. дворів), що спільно отримували від держави в користування поля, луки, вигони. З. г. була запроваджена законом 27.5.1922, затверджена Зем. Кодексом СРСР 30. 7. 1930; дечим нагадувала рос. общину. З. г. мала право на заг. зборах своїх чл. встановлювати одну з таких форм землекористування: 1) «общинне», коли окремим дворам виділялася земля в кожному полі сівозміни із зміною розмірів відведеної ділянки, відповідно до складу родини; 2) «дільничо-подвірне», коли земля відокремлювалася назавжди для кожного двору; 3) артільне, коли земля оброблялася спільно. В останньому випадку сама артіль могла на себе взяти функції З. г., себто стати землекористувачем першого ступня. Суб'єктом прав землекористування у всіх випадках вважався не голова родини, а двір у цілому. Право З. г. встановлювати форму землекористування все ж не виключало можливості для кожного госп-ва чи групи їх вибирати ін. форму з відмежуванням для них землі окремо від З. г.

З 1928 р. сов. влада стала обмежувати свободу З. г., зокрема усуваючи від впливу на зем. справи сер. і заможне селян-

ство; 1929 розпочато примусову колективізацію, а 1930 вже і формально зліквідовано З. г. (див. також *Земельний устрій*, *Земельне законодавство* та ЕУ I, стор. 683—84).

К. К.

Земельне законодавство, також зем. право, публічноправні норми, які регулюють землеволодіння, диспонування землею і землекористування; в сов. системі З. з. — широка ділянка права, що охоплює цілість зем. стосунків та користування усупільненою землею в різних соц. формах. В несов. країнах землеволодіння і землекористування підпадає гол. чином під режим приватного права (речеве право, право зобов'язань тощо). Лише частина норм має публічноправний характер, зокрема ті законодавчі й адміністративні акти, які вносять обмеження до порядку вільного обороту, регулюють парцеляцію, комасацію, експропріацію та взагалі встановлюють зем. реформи. (Про деякі акти З. з. попередніх періодів на укр. землях та в Рос. Імперії й Австро-Угорщині, див. *Земельний устрій* і *Земельні реформи*).

В період укр. державності 1917—20 рр. зем. питання належало до найпекучіших проблем, які вимагали розв'язання. Воно зафіксоване в низці політ. проклямацій та законодавчих актів. 1 Універсал Центр. Ради висловився за вивласнення поміщицьких, скарбових, царських і церк. земель та домагався компетенцій З. з. на Україні для укр. сойму. 3 Універсал касував право власності на поміщицькі й ін. нетрудові землі та оголосив їх «власністю всього трудового народу», до якого вони переходять без викупу. Закон про впорядкування зем. справ мали видати Установчі Збори; до його опрацювання завідування цими землями перейшло до місц. зем. комітетів. 4 Універсал декларативно касував власність на землю в УНР та проголошував її соціалізацію.

31. 1. 1918 був ухвалений спеціальний зем. закон Укр. Центр. Ради, який повторював гол. постанови 3 Універсалу та зберігав принцип соціалізації. Цей закон був інспірований зем. програмою УПСР. Згідно з законом, попередні власники залишалися посідачами землі до норми, яку встановить, відповідно до місц. обставин, зем. управа, що складається із зем. комітетів (гrom., пов., губ.) і центр. зем. держ. органу. Закон передбачав приватне і кооп. землекористування, а також виділення земель для держави й ін. гrom. корпорацій. До реалізації цього закону можна було приступити тільки по звільненні від больш. окупації в березні 1918.

Грамотою гетьмана П. Скоропадського 29. 4. 1918 скасовано З. з. Центр. Ради і розв'язано зем. комітети. Гетьманська

грамота і Тимчасовий закон оголошували власність непорушною; вивласнення приватного майна можливе лише за винагородою. Окрема комісія гетьманського уряду розробила законопроект про зем. реформу (т. зв. проект мін. зем. справ В. Леонтовича), затверджений в листопаді 1918 гетьманом. Згідно з ним, передбачався викуп державою зем. посіlostей понад 200 десятин та розпарцелювання їх за допомогою Держ. Зем. Банку між малозем. селянами до 25 десятин на одне госп-во.

Директорія УНР не відновила повністю З. з. Укр. Центр. Ради, але, за проектом мін. зем. справ М. Шаповала, 9. 1. 1919 модифікувала закон з 31. 1. 1918. Новий закон залишав у непорушному посіданні трудових госп-в найвище 15 десятин землі, а решту соціалізував без викупу. Залишено приватно-трудове госп-во, але уможливлено також добровільне кооперування в сіль. госп-ві. Рухливі фронти перешкодили здійсненню і цього закону.

УНРада ЗО УНР прийняла 14. 4. 1919 зем. закон, який зберіг принцип приватної власності, а вивласнював, з метою наділення беззем. і малозем. селян, такі категорії земель: 1) «двірські обшари», що були вилучені з гром. управи законом 1866, 2) фундаційні, церк., монастирські й ерекціональні землі, 3) посіlostі, що їх власники не обробляють самі, 4) набуті спекуляцією землі, 5) всі ін. землі, які перевищують максимальну межу, визначену окремим законом, що мав також унормувати питання про відшкодування вивласнених земель. Цей закон не був здійснений з огляду на поль. окупацію ЗУНР.

З. з. УССР було інспіроване декретом про землю рос. сов. уряду з 8. 11. 1917 та законом про соціалізацію землі з 27. 1. 1918. Другий Всеукр. з'їзд рад у березні 1918 прийняв закон про соціалізацію землі УССР, який повторював подібний закон РСФСР. Він касував приватну власність на землю і проголошував її власністю «всього трудового народу». Дальшим актом З. з. в УССР була декларація Тимчасового роб.-сел. уряду України 28. 1. 1919, яка проголошувала всі «культ.» поміщицькі маєтки власністю держави та передавала їх у розпорядження нар. комісаріату зем. справ з метою перетворення на радгоспи і комуни. 22. 1. 1920 уряд УССР опублікував «Основні засади орг-ції зем. справ на Україні», враховуючи в них частково бажання селянства; «закон про землю», вироблений на підставі цих засад 5. 2. 1920, повертав до першого закону про соціалізацію землі. Усі нетрудові землі передавалися без викупу селянам, а ди-

спонувати ними мали зем. громади; власники конфіскованих земель мали бути негайно виселені з їх госп-в. Цей закон був затверджений 4 З'їздом рад УССР у травні 1920.

27. 5. 1922 ВУЦВК видав «Основний закон про трудове землекористування», а 16. 10. 1922 схвалив *Земельний кодекс УССР*. Новий зем. закон взорувався на аналогічному законі РСФСР. Він дозволяв обмежене користування найманою робочою силою та зем. оренду (див. *Оренда*).

За союзною конституцією 1924, визначення заг. основ З. з. відійшло до компетенції СССР, а респ. органи могли встановлювати, відповідно до союзного З. з., лише порядок користування землею. Останніми більш-менш автономними актами З. з. УССР можна вважати постанови уряду УССР з 1927, що вносили деякі зміни до Зем. кодексу УССР. 15. 12. 1928 Центр. Виконавчий Комітет СССР вже видав загальносоюзний закон про «Заг. основи землекористування та землеустрою», що став обов'язковим і в УССР.

Радикальні зміни в З. з. УССР настали з ухвалою 5. 1. 1930 постанови ЦК ВКП(б) про прискінення колективізації та союзного закону про позбавлення «куркулів» права на користування землею, трудової оренди землі та права наймати працю. Президія ВУЦВК УССР повторила цей закон постановою 23. 8. 1930, в наслідок чого значна частина Зем. кодексу УССР та загальносоюзного закону з 1928 р. стали недійсними. Колгоспне землекористування регулювалося вже майже виключно союзним З. з., насамперед Зразковим статутом с.-г. артілі з 1. 9. 1930 та 17. 2. 1935. В 1930 р. вийшов союзний закон про закріплення землі за колгоспами на «вічне користування» (див. *Колгосп*). Важливими актами у розвитку З. з. в УССР були постанови уряду СССР в 1939 р., що регулювали розміри присадибних ділянок колгоспників, робітників і службовців, та постанова, яка наказувала ліквідувати всі хутори. В повоєнний період З. з. в УССР, за винятком постанови про «укрупнення» колгоспів, не зазнало ніяких поважних змін.

Питання про окремі компетенції союзних республік в З. з. було одним із спірних об'єктів між централізмом Москви й автономізмом республік в 1920-их рр. Тоді воно було вирішене дорогою докнаних фактів на користь загальносоюзних компетенцій. У зв'язку з тим і теоретичне питання, хто є суб'єктом власності на землю на Україні — УССР чи СССР, з 1929—30 рр. фактично вирішено на користь СССР, коли його ор-

гани майже повністю скасували окреме З. з. УССР. В 1956—58 рр. виникла знову дискусія про кодифікацію З. з. союзних республік, в тому ч. й УССР. Підносяться голоси за поширення прав союзних республік в ділянці З. з., залишаючи за ССР лише видання загально-нормативних актів з основних питань землекористування, землепорядження, обліку земель тощо. (Див. також *Земельний устрій, Земельні реформи, Колективізація та ЕУ I*, стор. 682—89, 693; там же література).

М. Стахів, В. Голубничий, В. Маркус

Земельне право, див. *Земельне законодавство*.

Земельний Банк Гіпотечний, Землебанк, укр. акційний банк у Львові, заснований 1910, філія в Станиславові. До 1914 р. видав укр. селянам 1 840 позичок на купівлю землі на заг. суму 7 070 000 корон; в 1930-их рр. акційний капітал 5 000 000 злотих, акції по 100 злотих, майно бл. 800 000 злотих; дир. були: 1910—30 — О. Кульчицький, 1930—39 — В. Сінгалевиц. По приході большевиків націоналізований.

«Земельний Кодекс УСРР», з 1922 р. основне джерело зем. права в УССР і Молд. ССР, яке однак в більшій частині втратило своє попереднє значення після колективізації. «З. К. УСРР» був схвалений ВУЦВК 16. 10. 1922; складається із 227 ст., об'єднаних в 4 частинах: про трудове землекористування (ст. 9—145), про міські землі (146—56), про держ. зем. мастки, в тому ч. і про радгоспи (157—67), про землеустрій та переселення (168—227); лише 33 ст. термінологічно відмінні від відповідних ст. Зем. Кодексу РСФСР з 30. 10. 1922.

«З. К. УСРР» встановлює право держ. власності на землю й одночасно визнає за селянами право на постійне трудове користування тією землею, якою вони фактично і законно користувалися на 27. 5. 1922, себто в час видання «Основного закону про трудове землекористування». На відміну від селян в РСФСР, які могли здійснювати право на землекористування і в складі зем. громади, і без входження до неї, суб'єктом закріплення землі в УССР був не окремий сел. двір, а тільки об'єднання землекористувачів — зем. громада. До 1930 р. допускалася наймана праця в допоміжному розмірі, а також трудова оренда. Зем. суперечки вирішували окремі зем. суд. комісії — районні, окружні та губ. Окремо кодекс регулював гуртові або товариські форми землекористування — с.-г. комуни й артіль, а також т.-ва гром. обробітку землі. Коли після суцільної колективізації артіль стала панівною формою сіль. госп-ва, вона вже регулювалася не «З. К.

УССР», а цілою низкою нових законодавчих та адміністративних актів, насамперед Зразковим статутом с.-г. артілі.

У зв'язку з постановою Верховного Совета СССР з 11. 2. 1957 про деякі децентралізаційні зміни в сов. законодавстві (ст. 14 конституції СССР) стала актуальною також справа нової кодифікації всього зем. законодавства УССР, а з тим і складення нового «З. К. УССР».

Література: Аменицкий В. Земельный кодекс УССР в вопросах и ответах. Х. 1925; Гершенов М., Кельман С. Земельный кодекс УССР, текст та поартикульний коментар. Х. 1928.

Б. Цюцюра

Земельний устрій, також зем. лад, цілість зем. стосунків певної країни, система володіння землею і користування нею.

В давній Україні-Русі підставою землеволодіння було займання вільної території спільною працею роду. Згодом від роду відокремлювалися більші родини і переходили на власні дворища, займаючи, по силі власного труда, найближчі вгіддя, здебільша за згодою і без порушення прав ін. членів роду. Дворище як прастара основна одиниця сіль. госп-ва об'єднувало звич. в окремих димах кілька посвоєних родин, рідко допускаючи до цієї спілки «чужородних»; іноді бували й однородинні дворища. В предметовому значенні дворище було неподільним наділом вгідь, зайнятих колись спільним трудом усіх чл. дворища («потужників» або ж їх предків): поля, води, лісу, сінокосів. В ньому визначалися потужникам потрібні пайки на користування. На власність дворищ закріплювалися ті вгіддя, в які вкладено якусь працю: розроблене поле, видовбані борти в лісі, випалений ліс під оранку або бодай обгороджена знаками територія. Людська праця, живий та мертвий реманент при освоєнні землі мали більшу ціну, ніж сама земля, якої було багато. Поза вгіддями дворищ, громада диспонувала вільними землями на своїй території для заг. потреб села.

У княжу добу вже розвивається поняття власності та постають різні форми диспонування нею. Почуття власності зміцнилося, коли під натиском кочовиків населення почало шукати безпечніших місць на зах. і півн. землях. Представники княжої адміністрації почали загороджувати вільні й гром. землі, спершу на користування за службу, а згодом привласнювали їх. В 12—13 вв. збільшилися претенсії на землі князя, бояр, громади й вільних селян. Більші зем. мастки — княжі, боярські, церк. оточувалися служебними селами або оброблялися піввільними закупками та ізгоями. Населення сіль. громад давало

князеві дань, а поза тим вільно користувалося своїм майном.

На поч. княжої доби немає виразних слідів стосунку князя до всієї землі, як це було на заході. Князь, мабуть, як і кожний інший, мав право на зайняті ним для потреб власного двору землі. Є пізніші згадки про дарування князями сіл, але правдоподібно вони були його власністю; існують також згадки про княжі спадщинні передачі і про купівлю маєтків у бояр. Февдальні відносини під кін. Гал.-Волинської Держави ілюструють літописні вістки про надання землі за службу. Виразніша подібність до фефдальних порядків помітна на території України в лит. добу 15—16 вв.

У В. Князівстві Лит. і в Польщі. Під Литвою землеволодіння було зв'язане з обов'язком військ. служби. Зверхню владу над всією землею мав В. князь і за службу розділяв її князям і боярам, а вони давали її в користування дрібнішим від себе за обов'язок служби чи плачення данини. Із землею були зв'язані такі службові обов'язки: військ., замкові, податкові, данинні. Навіть більші госп. одиниці — дворища, які були підставою виміру повинностей, часто називаються в документах «службами». Вільні селяни сиділи на землях, що над ними мав зверхність В. князь безпосередньо або князі, бояри, церква. Селяни могли вільно диспонувати землею (купувати, збувати, передавати в спадщину) при забезпеченні обов'язків, зв'язаних з користуванням землею.

В першій і другій ред. Лит. Статуту (1529, 1566) вже помітні намагання запровадити такі суспільно-госп. відносини, які створилися в Польщі, себто розділити привілейовані і непривілейовані стани, відділити військ. службу від землі й обмежити право на зем. власність, визнаючи її тільки за В. князем, шляхтою й церквою. Під кін. 15 в. розбиваються старі дворища й розмірюються на лани (див. *Волочний перемир*).

Впродовж 15 в. поль. право встановилося в зем. відносинах Галичини, Холмщини й Підляшшя. Всі селяни — раніше вільні, піввільні й невольні, поволі зрівнюються й стають прикріпленими до землі, без права покинути її; крім натуральних данин, їх щораз більше зобов'язують до праці-панщини в маєтках панів, тепер вже не зверхників, а власників земель.

В 1466 р. Польща здобула доступ до Балтицького м., і для землевласників відкрилися можливості вивозу хліборобських продуктів до Зах. й Півн. Європи. Магнати й заможна шляхта розбудовували великі зем. підприємства — *фільварки* та стали збільшувати панщину. Крайні

землі були забрані під фільварки, а довкола них, на гірших землях, дробилися сел. госп-ва з повноланових на пів-, чверть- і меншеланові; селяни переходили на загородників і коморників, які відбували щораз більшу панщину. Під кін. 16 в. 78% землі було в руках шляхти, 3% належало церквам і монастирям, 19% належало до «королівщин» (див. *Панщина*).

Після Люблинської унії 1569 поль. право поширилося й на ін. укр. землі. Поль. магнати й шляхта почали захоплювати великі зем. володіння на Україні, присвоювати собі за службу «королівщини» й поступово притягати до панщини тамошні сіль. населення. Але в неспокої-них степових краях нелегко було будувати фільварки, а система короткотривалих оренд землі наражалася на опір. Соц. боротьба, яка виникла на цьому ґрунті, завершилася соц.-політ. рухом — Хмельниччиною.

В 16 в. оформлено підданство укр. закарп. села, коли скодифіковано шляхетські привілеї в зб. «Тріпартітум» 1546 р. (див. *Закарпаття*). На Буковині молд. воєводи тоді ж таки роздали лятифундії своїм боярам та шляхті — мазіям і руптушам. Але близькість тур.-тат. небезпеки в тих р-нах створювала для підданих селян децю легші умови, ніж в сусідній Галичині.

І. Витанович

На Гетьманщині існувало кілька форм землеволодіння. Нечисленна шляхта, що підтримувала Б. Хмельницького, зберегла право власності на свої маєтності. Коз.-старшинська верства також одержала доступ до великого землепосідання, але ці землі були зв'язані з службовими функціями. Щойно за Д. Апостола формально уніфіковано права шляхти і коз. старшини на землю, з визнанням спадкового права для останньої. Найвпливовіший на Гетьманщині коз. стан закріпив за собою під час повстання на вічну власність свої зем. посілості з необмеженим правом володіти ними.

Селяни за неписаним, але загальнови-знаним правом могли займати вільні землі в особисте посідання («заїмка»). За селянами (посполитими) визнавалося право самим вибирати собі господаря чи ставати «підсусідком», а тим самим і володіти тією землею, що була в їхньому користуванні. Так само селяни шляхетських і монастирських землеволодінь на поч. мали право диспонувати землею, якою вони користувалися, хоч вони підпадали під статус «підданих». Найдовше користувалися правом вільного розпорядження землею селяни «вільних військ. маєтностей», себто держ. земель. Паралельно з тим, як з кін. 17 в. Москва почала втручатися в справи земле-

володіння на Україні, даруючи царськими грамотами землі старшині і монастирям без згоди гетьманської влади, йшов також процес обмеження зем. прав селянства.

З пол. 18 в. все більша кількість земель, разом з підданими, ставала власністю рос. вельмож та урядовців. Разом з тим зменшилася кількість вільних посполитих селян. По ревізії гетьмана Д. Апостола вони становили в 7 полках (з усіх 10) лише $\frac{1}{3}$ заг. числа посполитих. Були випадки, що на вимогу рос. можновладців гетьман І. Скоропадський поширював підданство навіть на козаків. Нарешті, указом Катерини II 1783 остаточно заведено кріпацтво на Лівобережжі, а 1796 й на Степ. Україні.

В Рос. Імперії основна маса земель України розподілялася поміж поміщиками, державою і церквою. З ін. тільки козаки зберегли повне право власності на землю. Серед селян основними групами були *поміщицькі* (1858 р. — 2 493 000) і *державні* (1858 р. — 1 682 000) селяни (див.). Їхнє правне пов'язання із зем. ділянкою втрачалося повністю. Хоч закон 1808 р. забороняв продавати селян без землі, вже з 1841 р. можна було купувати їх на іншу землю. При самому ж продажу селян із землею одне і друге вважалось відокремленими товарами. Щобільше, у зв'язку з розвитком товарного хліборобства й с.-г. обробної пром.-сти все частіше застосовувався цілковитий відрив селянина від землі, переведенням його на «місячину», себто на видачу певної кількості харчів за працю. З двох форм обов'язків кріпака супроти поміщика — оброк і панщина, на Україні існувала майже виключно друга (див. докладніше *Панщина*).

Скасування кріпацтва 1861 р. потягло за собою ґрунтовні зміни в З. у. На 48,1 млн га землі в 9 укр. губ. селянам виділено 21,9 млн га, поміщикам залишилося 22,5 млн, державі й церкві тощо — 3,7 млн га. Селяни мусіли викупити одержану землю у її власників, а розрахунку здійснювала держава, що зобов'язала звільнених селян т. зв. *викупними платежами* на 40 років (див. також *Земельні реформи*). Частину земель, т. зв. *сервітутні землі*, залишено без розподілу в спільному користуванні селян і кол. власників, куди входили гол. пасовища і луки, але указ Сенату 1886 р. фактично призвів до того, що ці землі повністю увійшли до поміщицького землеволодіння.

Величина зем. наділів залежала від р-ну, категорії землевласників, розміру попереднього землекористування тощо. Держ. кріпакам припадало пересічно 7,5 десятин на двір, поміщицьким — 5, а

колоністам — бл. 16. 19% усіх селян взагалі не одержали зем. наділу; це здебільша кол. «дворові», себто кріпаки, що були на хатній і дворовій службі, як і ті, що були на «місячині». 3% дворів, наділених землею, одержали менше 1 десятини на двір, 16% — від 1 до 3 десятин, 67% — від 3 до 10 і 14% — понад 10. Лише частині сел. госп-в земля наділялася в подвірне землеволодіння, бо в степ. р-нах і на Харківщині панувала на рос. зразок т. зв. *община*. На кін. 1870-их рр. 45% дворів на Україні були в общинному землеволодінні (на Катеринославщині — 95% усієї надільної землі, на Харківщині — 95,3%, на Херсонщині — 88,8%, на Поділлі лише 5,4%, на Полтавщині — 5,9%, на Київщині — 6,7%) і не могли вільно розвиватися. Недостатнє забезпечення землею далі ще погіршувалося наслідком поділу дворів між нащадками. Сел. зем. фонд дещо збільшувався купівлею й орендою поміщицької землі, однак сер. величина сел. двору зменшилася з 12,3 га в 1877 р. до 9,4 у 1905 р., що спричинило дальше загострення аграрних відносин. Нові можливості для частини сел. госп-в давала т. зв. *Столипінська реформа*, що законом 1906 р. (уточненим 1910) давала селянам право виходу з общини та закріплювала виділену їм землю у власність і необмежене користування. Селяни могли зводити всю належну їм землю до купи, включаючи й садибу (хутір) або ні (відруб). Процес нового розмежування сел. земель до революції 1917 не був закінчений. З метою сприяння утворенню хутірських і відрубних госп-в фермерського типу була активізована також діяльність зем. банків і кредиту. Непевність збереження прав на землю, що постала перед поміщиками в наслідок сел. заворушень 1902—06 рр., великою мірою прискіпувала розпродаж їх земель. На поч. першої світової війни площа сел. землеволодіння в 9 укр. губ. зросла до 32 млн га (65% усієї площі), проте більше пол. сел. дворів залишалися, як видно з таблиці (стор. 786), мало- або безземельними. (Див. також ЕУ I, стор. 471—72, 476—77 і 1040—42).

1917—20 рр. Нова доба в зем. питанні почалася з революції 1917 р. Усі соц.-політ. прагнення укр. народу у перші місяці після скасування монархії наражалися на затятий опір Тимчасового уряду, тому власне аграрне законодавство України могла здійснити лише після проголошення держ. незалежності, але війна з сов. Росією і швидкі політ. зміни на Україні спричинилися до того, що ніякі землевпорядні акції не могли бути здійснені (див. *Земельне законодавство*).

Групування сел. госп-в			за площею посіву 1917 р. (у %/о)		
Групи	Полісся	Право-бережжя	Ліво-бережжя	Степ	В сер. на Україні
Вез посіву	9,7	13,5	18,6	19,1	16,0
З посівом					
до 1 десятини	17,7	24,8	13,6	7,1	16,2
1—4	42,6	51,1	34,9	22,3	37,8
4—9	24,4	9,5	23,4	24,0	18,5
9—15	4,6	0,9	6,5	13,6	6,4
понад 15	1,0	0,2	3,0	13,9	5,1

В УССР за доби воєнного комунізму і аж до видання *Земельного кодексу* такої організації землевпорядкування не було. З кін. 1922 р., в період НЕП-у, сов. зем. закони, зберігаючи принцип націоналізації землі, визнали за селянами право постійного користування землею, але безпосереднім одержувачем землі виступав не окремий землекористувач, а зем. громада, що нагадувала кол. общину. Дальший розподіл земель між своїми членами встановлювала вже громада, приймаючи ту чи ін. форму землекористування, найчастіше традиційне для укр. села подвірне госп-во з відрубками та хуторами (див. докладніше *Земельна громада*). У користуванні держави лишилися ліси (3,7 млн га) і невелика частина хліборобської площі (1,4 млн га), на якій організовано радгоспи й комуни. В користуванні селян опинилося 36,8 млн га (1927 р.); ч. сел. дворів зросло з 3,5 млн у 1916 р. до 5,2 млн у 1928, при чому найбільше зростає кількість середняцьких госп-в (див. ЕУІ, стор. 1043).

Корінну зміну З. у. принесла в 1930—31 рр. колективізація сіль. госп-ва, завершена на Центр. і Сх. Укр. Землях в сер. 1930-их рр., а на Зах. — 1948—51. Увесь зем. фонд УССР розподіляється тепер так (числа на 1955 р.):

Категорії землекористування	У тис. га
Землі колгоспів — всього	44 981
В тому ч.:	
Гром. користування	42 593
Присадибні ділянки	2 388
Землі держ. госп-в — всього	4 949
В тому ч.:	
Радгоспи	3 991
С.-г. підприємства	958
Землі в особистому користуванні:	
Робітників і службовців	216
Одноосібних госп-в	71
Держ. зем. фонд	106
Держ. лісовий фонд	6 123
Ін. землекористувачі	3 193
Всього	59 639

К. Кононенко

18—20 вв. на Зах.-Укр. Землях. Після приєднання Галичини і Буковини до Австрії *Марія Терезія* і *Йосиф II* внесли деякі зміни в З. у. на цих теренах в дусі просвіченого абсолютизму і доктрини фізіократів. Зроблено інвентарі маєтків та доходів від підданих і урегульовано обов'язки панщини; цісарський «патент» 1787 визначав правну межу між землями — панською чи домініальною або табулярною і сел.-рустикальною, створюючи тим непорушний рустикальний зем. фонд, з якого в майбутньому не можна було передавати землю до фільваркових ґрунтів; сел. госп-ва мали спадковим порядком переходити без поділу у власність найстаршого сина. За *Йосифа II* виготовлено кадастр, щоб на його основі провести податкову і т. зв. урбаріальну регуляцію, яка мала змінити підданські обов'язки на грошовий чинш. Провізорний кадастр 1819 подавав 61% сел. госп-в, які за тодішньої госп. системи не мали підстав для екон. самостійності. Наполеонівські війни й повоєнні роки припинили ці реформи, натомість воєнні поставки зміцнили госп. інтенсивність фільварків, і вони, не зважаючи на заборони, встигли до 1848 р. приєднати бл. 1 млн моргів (1 австр. морг — 0,58 га) сел. землі з рустикального фонду.

Скасування панщини 1848 (див. *Земельні реформи* і ЕУ I, стор. 1046) хоч і закріпило на власність за селянством наділи, якими вони користувалися до того часу, однак не створило умов для вільного екон. розвитку села. Заборони ділити сел. госп-ва, заборговувати їх та продавати в несел. руки не дотримувало, в наслідок чого в 1819—59 рр. ч. їх зросло на 55%, а ч. дрібних госп-в менше 5 моргів майже подвоїлося. Ці обмеження і формально усунув закон 1868. В наслідок цього й ін. законів (напр., про свободу кредиту 1868, що уможлилював лихварство) багато сел. землі стало предметом спекуляції (у 1875—84 рр. було зліцитовано 23 650 сел. госп-в), і вона частинно переходила в непродуктивні руки, а госп-ва дробилися, спадаючи в своїй масі нижче споживчих норм. У 1902 р. 42,3% сел. госп-в мало менше 2

га землі, 37,3% — 2—5 га, 14,9% — 5—10 га і ледве 5,5% понад 10 га.

Велика земельна власність в 1852—60 рр. становила 44,8% заг. площі, в 1912 — 37,8%, в тому ч. 16,3% великі маґнатські лятифундії розміром понад 10 000 морґів, які майже не ділилися. У 1852—1912 рр. велика зем. власність у Галичині втратила в наслідок парцеляції 275 700 га, але з цього скористувалися насамперед поляки (укр. селяни з того ч. змогли купити ледве 38 000 га). Процес дальшої пролетаризації зах.-укр. селянства в наслідок піднесення освіти і нац. свідомости та пожвавленого еміґраційного руху дещо послабився на поч. 20 в. (Див. ще ЕУ I, стор. 488 і 1046).

На укр. землях, які опинилися під Польщею після 1920 р., З. у. зазнав деяких змін, гол. у зв'язку з зем. реформами 1920 і 1925 рр. У висліді їх велика посілість була частинно парцельована, а вільний продаж землі був обмежений. Ці реформи не поліпшили вкрай нездорового для укр. селян З. у., бо до парцеляції їх майже не допущено. Ледве не половина (42%) госп-в на Зах. Укр. Землях мали менше 2 га землі, 39% припадало на дрібні госп-ва з 2—5 га, 14% — на сер. (5—10 га), а 5% — на більші (вони посідали 44% всієї землі); забезпечення землею укр. селянства було ще менше.

Буковина й Закарпаття пройшли подібну еволюцію зем. відносин, як і Галичина. І тут переважали карликуваті госп-ва. На поч. 20 в. на Буковині 56% сел. госп-в не перевищували 2 га, 20% сягали 2—5 га, 10% — 5—10 га, тільки 5% мали понад 10 га; вони володіли 61% всієї землі. Аґарна реформа, проведена за рум. часів, тільки незначно змінила ці відносини. На Закарпатті за Чехо-Словаччини селянам належало тільки 36% усієї землі (проте 88% усієї ріллі); госп-ва до 2 га становили 45%, 2—5 га — 30%, 5—10 га — 17%, а понад 10 га мали тільки 8% усіх госп-в, які однак посідали 77% усієї площі.

Під час першої сов. окупації Зах. України 1939—41 проведено вивласнення великого землепосідання та церк. і монастирського майна. За сов. даними, 45% конфіскованих земель Галичини і Волині розподілено поміж беззем. і малозем. селянами. Приватне землеволодіння було ще допущене з лімітним розміром землі (до 40 га). З літа 1940 р. розпочато колективізацію на Зах. Укр. Землях; до поч. нім.-сов. війни колгоспи об'єднали 13% сел. господарств. Німці в 1941—44 рр. на Зах. Укр. Землях проголосили сов. держ. власність німецькою і удержали сел. приділи за сов. окупації з поміщицьких земель, а на ба-

зі радгоспів та частини колгоспів утворили держ. с.-г. маєтки. В 1944—45 рр. большевики знову розділили частину конфіскованої землі серед селян, але вже влітку 1948 розпочалася масова колективізація, яка 1951 стала суцільною. Т. ч. на Зах. Укр. Землях запроваджено такий самий З. у., як і в решті УРСР. (Див. також *Земельні реформи, Земельне законодавство, Колективізація та ЕУ I*, стор. 682—89 і 1040—48).

І. Витанович

Література: Грушевський М. Іст. України-Руси, I—VI. Л.—К. 1898—1907, нове вид. Нью-Йорк 1954—55; Жерела до іст. України-Руси, I—III, VII. Л. 1895—1900, 1903; Ефименко А. Дворянское землевладение в Южной Руси. 36. Южная Русь, I. П. 1905; Порш М. Статистика землевладения и мобилизация зем. власности в Україні. Україна, чч. II—II. К. 1907; Вуґак F. Galicyna, I—II. Л. 1908—10; Бойноровський Т. Вплив Польщі на екон. розвій України-Руси. Л. 1910; Грушевський М. Студії з екон. іст. України. К. 1918; Павликовський Ю. Зем. справа в Сх. Галичині. Л. 1922; Гуревич М. К вопросу дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Х. 1923; Наркомзем УССР. Сіль. госп-во України. Х. 1923; Слабченко М. Матеріали до соц.-екон. іст. України в 19 ст., I—II. О. 1925—27; Будзиновський В. Хлопська посілість 1800—1925. Подєбради 1925; Слабченко М. Боротьба за систему землеволодіння і форми госп-ва в Україні 19—20 ст. О. 1927; Витанович І. Аґарна політика Гал. Сойму... Л. 1931; Лазаревський Г. Зем. устрій Сов. України. В. 1938; Олєжко Н. Аґарна політика большевиків. Мюнхен 1947; Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сіль. госп-ві України. К. 1954; Kononenko K. Ukraine and Russia, a history of the economic relations. Милвокі 1958.

Земельні банки, див. *Гіпотечні банки*.

Земельні закони, див. *Земельне законодавство і Земельний устрій*.

Земельні реформи, законодавчі, адміністративні та землевпорядні заходи з метою перерозподілу землі між окремими суспільними групами. Своєрідні З. р. були відомі вже в давнину; деякі з них, як напр., *Волочний перемир* у В. Князівстві Лит. в сер. 16 в., радикально змінили зем. відносини. Великі соц.-екон. зміни, напр., обмеження чи скасування панщини (1783 і 1848 в Австрії, 1861 в Росії) супроводилися певними реформами у землеволодінні й землекористуванні (див. *Панщина*), але щойно новітня доба знає модерне поняття З. р., зв'язаних з політ.-екон. боротьбою за справедливіший перерозподіл землі між групами окремих власників чи користувачів.

З. р. в Росії після скасування кріпаччини скоротила розмір сел. землекористування на Україні порівняно до 1861: 30,8% землі, що була в користуванні селян, було відрізано і залишено у поміщиків. З 48,1 млн га зем. фонду 9 укр. губ. селяни одержали 21,9 (45,7%), великі власники зберегли за собою 22,5 (46,6%), а решта 3,7 млн га (7,7%) належала державі, церкві тощо. Наділену

землю селяни повинні були викупити у попередніх власників. Операція виплати відбувалася за системою т. зв. *викупних платежів*, коли держава викупила від поміщиків вивласнену землю, а селяни залишилися її боржниками. Ця З. р. далеко не могла задовольнити зем. «голоду» селян. Малоземельність, а через те і непродуктивність великої частини сел. госп-в, зем. криза і аграрне перенаселення, яке сильно відчувалося на Україні в кін. 19. в., позначили великою мірою характер революції 1905. Спробою розв'язати цю кризу була *Столипінська реформа*, оголошена указом 1906. Проте нова З. р. йшла назустріч тільки сер. і заможному селянству; незаможні селяни не могли поліпшити свого госп-ва, продаючи масово рештки землі і творячи сіль. пролетаріат.

Революція 1917 проходила також під знаком З. р. Укр. нац. уряди тільки розробили основи нових З. р., але не встигли їх реалізувати (див. *Земельне законодавство*). Здійснені заходи були або вислідом рев. практики на місцях, або ж, навіть якщо виходили від органів центр. влади, мали тимчасовий характер. Больш. заходи в зем. політиці мали ознаки не З. р., а зем. революції — вивласнення й усупільнення землі (див. *Воєнний комунізм*, *Нова економічна політика*, *Колективізація* і *Земельний устрій*).

Після скасування панщини на укр. землях під Австрією селяни стали власниками землі, яку вони в той час посідали; в руках великих власників було тоді 2 461 000 га (44,4%), у селян — 3 069 000 (55,6%). Землевласники діставали відшкодування з громадських фондів. Селяни повинні були сплачувати державі належність за одержану землю на протязі 40 років. Але і на Зах. Землях, як і на Наддніпрянщині, зем. криза тривала, не зважаючи на те, що кількість землі в посіданні дідичів зменшувалася через парцеляцію. Грунтової З. р. на укр. землях за Австро-Угорщини не проведено; гал. сойм, до компетенції якого належало зем. законодавство, з огляду на переважаючі в ньому впливи поль. дідичів, її не хотів. Проте частина політ. партій в Галичині включила З. р. в свої програми.

З. р. і зв'язане з ними законодавство в модерному сенсі здійснювали на Зах. Укр. Землях між двома світовими війнами панівні там режими — поль., чехословацький і рум. 15. 7. 1920 в Польщі прийнято закон про З. р., який вивласнював порядком викупу, за встановленою зем. урядами ціною, великі посілости. Дотогочасним власникам залишилися зем. маєтки до 180 га (до 60 га б. міст), а на укр. землях максимальний

розмір посілости міг доходити до 400 га. Лишки понад законну норму підлягали парцеляції серед мало- і безземельних, насамперед вояків та інвалідів поль. армії. Інтенсивне здійснення З. р. поль. урядом припало на 1919—23 рр., коли на укр. землях під Польщею було розпарцельовано між колоністами з корінної Польщі (зокрема військ.) бл. 450 000 га землі. Укр. селяни отримали ледве 6% розподіленої землі. Парцеляцію проводили, з уповноваження поль. мін. хліборобства, самі власники або уповноважені для цього поль. банки. Укр. парцеляційне т-во «Земля» у Львові не одержало концесії на парцеляцію. З. р. в Польщі детально нормував новий закон, виданий 28. 12. 1925, який далі обмежував набування парцельованої землі укр. селянами. З 1934 р. функції зем. урядів у справах З. р. перебравли держ. адміністративні органи (воєводські уряди).

З. р. на Буковині і в Басарабії була проведена на підставі закону 30. 7. 1921, який вивласнював посілости понад 100 га (у випадку нерум. власників) і понад 250 га (у випадку румунів) та всю ріллю правос. Рел. Фонду. З 144 000 га зем. фонду, призначеного для розподілу, на Буковині розділено до кін. 1926 (рік закінчення З. р.) тільки 63 000 га; $\frac{1}{3}$ з того ч. дістали українці. За вивласнену землю держава платила власникові повну ціну, встановлену комісією, а селяни, які отримували землю, платили пол. з того державі та покривали кошти виміру, запису тощо. Значна частина нерозділеного зем. фонду була в оренді держави і призначалася для рум. колоністів серед укр. елементу.

На Закарпатті за чехо-словацької влади проведено часткову З. р. в 1922—28 рр. Розподілено частину вивласнених земель великих власників між мало- і беззем. селянами, на 86% українцями. Натомість держ. маєтки, гол. луки, пасовиська і ліси не підлягали розподілу. Ця З. р. не оздоровила важкої зем. ситуації закарп. селянства.

Нові радикальні зміни в землеволодінні на Зах. Укр. Землях після сов. окупації не мають нічого спільного із З. р. евр. типу. (Див. також *Земельний устрій*, *Земельне законодавство* та ЕУ I, стор. 476—77, 1041—42 і 1046—48).

Література: Залозецький Р. Зем. реформа на Україні. Відень—К. 1918; Павличковський Ю. В обороні рідної землі. Л. 1925; Мицюк О. Аграрна політика, I—II. Подєбради 1925; Зубик Р. Поль. колонізація і парцеляція на нашій території. Кооп. республіка. Л. 1930; Карп. Україна. 36. Л. 1939; Буковина, її минуле і сучасне. 36. Париж—Філадельфія—Детройт 1956 (див. також літературу при Зем. устрій).

Р. М. Земка Тарас († 1632), ігумен Братського монастиря в Києві, ректор брат-

ської школи та керівник друкарні Києво-Печерської лаври; видавець (зокрема переклад «Синаксара» 1627, з віршами), автор трактата про літургію (1628), можливо, й ін. видань або передмов до них.

Землеволодіння, посідання землі на праві власності. З. може бути приватне, держ., гром. й різних юридичних осіб; воно не завжди покривається із землекористуванням, яке в протизаг до З. — права власності і диспонування землею, є лише продукційним стосунком до неї. Про стан З. на Україні див. *Земельний устрій, Земельні реформи, Земельне законодавство*.

Землепорядкування, техн.-орг. заходи і діяльність відповідних, найчастіше держ. органів, спрямовані на впорядкування і розмежування землі з метою визначення об'єкту, меж і суб'єкту власності чи землекористування і їх легального задокументування, а також для більш раціонального використання землі. Землепорядні заходи пов'язані перев. із зем. реформами та соц.-екон. революціями (див. *Земельний устрій, Земельні реформи*). Найважливішими прикладами З. на Україні є: *Волочний перемир* (16—17 вв.), скасування панщини (1848, 1861), *Століпінська реформа, колективізація*. В СРСР існує, крім З. між окремими оселями, також внутр.-госп. З. в колгоспах (див. також *Комасація*).

Землекористування, госп. використання землі, що знаходиться в особистій чи суспільній (держ., юридичних осіб тощо) власності. В трудових госп.-вах З. покривається із землеволодінням. Часто З. стосується не власної землі, а такої, що перебуває в посіданні ін. власників (землевласників, держави, громади, церкви, приватно-правних установ чи спілок). Тоді право на З. впливає із закону, місц. звичаю або договору (див. *Оренда*). Про стан З. на Україні див. *Земельний устрій, Земельні реформи, Земельне законодавство, Земельна громада, Селянство, Колективізація*.

Землерийка мала (*Sorex araneus* L.), найменша тварина України з ряду комахоїдних ссавців; довж. тіла 4—5 см, вага 2—5 гр, з дуже видовженою мордочкою; оселяється по вологих місцях, порослих чагарниками, живиться гол. комахами й хробаками.

Землетруси (сейсмічні рухи), потрясення поверхні землі, спричинені пересуваннями в земній корі (тектонічні З.), рідше вулканічними вибухами або заваленням підземних порожнеч; силу З. визначають скалею від 1 до 12 балів. На Україні справжнім З. (5 і понад 5 балів) підлягають простори, положені в сусідстві складчастих гір — кримських, кавказь-

ких і Карпат. Найсильніші вони в Криму, на півдні якого діють складчасті рухи і опускається басейн Чорного м.; відомим був землетрус 12. 9. 1927 з силою 9 балів, відчутний на просторі 1 млн км² (у віддаленому на 450 км Києві із силою 5 балів). Меншої сили є З. на Півн. Кавказі; ще слабшими — в Карпатах і на Підкарпатті, бо їхнє вогнище лежить на півдні Карпат.

Землинський Микола (*1900), укр.-кат. свящ., гром. діяч на Львівщині, чл. ЦК УНДО; вивезений більшовиками в 1944 р.

Земля, в давньоукр. період юридичне визначення держави поруч із визначенням «князівство»; З. — назва давніша від князівства. Землі-держави були першими держ. одиницями, які замінили старі племінні держ. орг-ції, що інколи мали також назву З., напр. Деревлянська З. В 11—13 вв. держави-З. були ширшими одиницями за держави-удільні князівства, які входили до складу З. на засадах своєрідної васальної залежності. З. також називали цілу територію Київсько-Руської держави («Руська З.»). Частково ця назва збереглася і в лит.-русський період та під Польщею для визначення територіально-адміністративних одиниць. Новий адміністративний поділ УНР, запропонований Укр. Центр. Радою в лютому 1918, передбачав також поділ України на самоуправні З.

«Земля», тижнева газ. для укр. с.-г. робітників, вивезених до Німеччини, видавалася нім. хліборобською орг-цією в м. Пляуені 1942—45 рр., ред. С. Никоревич.

«Земля і Воля», рос. таємне т-во, засноване 1862 з рев. гуртків інтелігенції з метою боротьби з царським самодержавством (гол. діячі — брати О. і М. Серно-Соловйовичі, В. Курочкін й ін. в Росії, О. Герцен, М. Огарьов й ін. на еміграції). Серед чл. фігурують й укр. прізвища, напр., Гулевич, Жук, Рима-ренко. «З. і В.» на Україні не мала великого осередку (невеликий гурток існував у Полтаві). До «З. і В.» приєдналася старшинська орг-ція у Варшаві, очолена українцем А. Потєбнею, який взяв участь в поль. повстанні 1863. Але «З. і В.» в цілому не підтримувала активно поль. повстанців; незабаром т-во розпалося.

Під назвою «З. і В.» виступила нова орг-ція в 1876—79 рр. з народницькою ідеологією (див. *Народники*) та закликом до сел. революції; видатні чл. С. Кравчинський, М. Морозов, Г. Плеханов, А. Желябов, Д. Лизогуб, В. Осінський, Я. Стефанович і багато ін. Переважав укр. елемент, що творив перед тим окремому групу п. н. «Південні бунтарі» на

чолі з Лизогубом і Осінським. На з'їзді «З. і В.» у Воронежі 1879 радикальна група, яка була за застосування терору, оформилась в орг-цію «Народна Воля», на чолі з Желябовим, а прихильники поміркованої програми на чолі з Плехановим утворили «Чорний переділ».

«Земля і Воля», тижневик, орган Укр. Соц. Дем. Партії, виходив у Чернівцях 1905—06 за ред. М. Огородника, потім перенесений до Львова 1907—12 (ред. М. Ганкевич і В. Левинський); відновлений 1919—24 (ред. М. Фільц, П. Буняк, І. Квасниця, А. Чернецький). З осені 1923 до літа 1924 «З. і В.» була опанована «шумськими»; ред. С. Волинець.

«Земля і Воля», орган українців чл. чехо-словацької аграрної партії на Закарпатті (1934—38); появлявся в Мукачеві, спочатку як двотижневик, з 1936 тижневик з додатком «Молодий Плугар», редагував С. Клочурак при ближчій співпраці В. Кураха, А. Штефана і В. Куриленка.

Земляк Василь (*1923), сов. письм. родом з Вінничини; повість «Рідна сторона» (1955) й ін.

Земляк Семен (1880—1924), справжнє прізвище Цембровська Гелена, польс. письменниця з укр. роду, що жила у Франції; писала франц. мовою повісті й оп. з укр. сел. побуту; «Під Кнотом», «Темняки», «Нечиста сила», «Осудовище» та ін.

Земляний горіх, див. Арахіс.

Землянка звичайна (*Pelobates pelobates* Laur.), безхвоста земноводна тварина, подібна до жаби, до 7 см довж., поширена в безлісних просторах по всій Україні; удень ховається в землю.

Земний віск, див. Озокерит.

Земний газ, див. Горючі природні гази.

Земплин, до 1918 комітат в півн. Угорщині з столицею в Новому Місті (Sátoralja-Ujhely), заселений українцями (півн. частина), словаками й угорцями (півд. частина). Укр. частина Земплинського комітату мала 1 650 км² і 48 000 меш. (1910 р.), в тому ч. 77% українців. З 1919 р. укр. і словацька частина З. належать до Словаччини (див. Пряшівщина).

Земства, Земські установи, органи місц. самоуправління в царській Росії, що існували в більшості губ. з 1865 до больш. революції. Під тиском ліберального руху серед дворянства й інтелігенції Олександр II затвердив 1. 1. 1864 «Положение о губернских и уездных учреждениях». Згідно з ним, в губерніях і пов. створювалися виборні З. у. — губ. і пов. земські збори (розпорядчі органи) та земські управи (виконавчі). До компетенції З. входили місц. госп., соц. і осв. справи: завідування майном, утримання і будівництво місц. шляхів, захо-

ди для піднесення хліборобства, торгівлі, пром-сти, мед. опіка і санітарна справа, нар. освіта (в обмежених рамках), ветеринарна справа, місц. зв'язок, страхування, протипожежні заходи, визначення грошових і натуральних повинностей для земських потреб. Орг-цію і управління цих справ З. фінансували з окремих податків, прибутків із земських підприємств і маєтностей та з відрахувань із заг.-держ. скарбу. З. були введені на Україні в період 1865—70 в лівобережних і степ. губ. та в 1911 — в трьох правобережних.

Хоч З. були заг.-становим представництвом, все таки велику перевагу в них мали землевласники-дворяни. Вибори «гласних» (радних) до земських зборів відбувалися за куріальною становою системою, включаючи маєтковий ценз. Існували курії землевласників-дворян та ін. власників, гол. з міщан (до них стосувався маєтковий ценз: 200 десятин землі або вартість майна понад 15 000 карб., для міщан — 6 000 річного прибутку), що обирали гласних до пов. З. безпосередньо, та сел. курія; сіль. громади висилали своїх представників на волосні «сходи», де вибирали виборців на пов. з'їзд, який у свою чергу обирав гласних пов. земських зборів. Гласних губ. земських зборів обирали пов. земські збори. Закон з 12. 6. 1890, виданий з ініціативи реакційних кіл на чолі з мін. внутр. справ графом Д. Толстим, з метою обмеження автономії З., змодифікував представництво в З. у., ще більше обмежуючи права недворянських станів. Селяни вже не вибирали гласних, а тільки кандидатів до пов. З., з яких губернатор затверджував по одному від волости.

Гласні-дворяни мали, як правило, більше пол. голосів в пов. земських зборах, селяни — вдвоє менше, а міщани та ін. — в три рази менше. Ще менше потрапляло недворян до пов. управ та до губ. З. у. В 1903 р. в складі пов. управ укр. земських губ. було: 83% дворян, 9,3% селян, 7,7% різночинців; але, напр., в Херсонській губ. в складі пов. управ були виключно дворяни.

Каденція пов. і губ. земських зборів і вибраних ними земських управ тривала три роки. На земських зборах, які відбувалися звич. раз на рік, головували предводителі дворянства. За законом 1890, обраних голів земських управ затверджували: губернатор — пов. управи, мін. внутр. справ — губ. З. поставлено під контроль і нагляд держ. адміністрації; всі постанови З. у. мали затверджуватися губернаторами або мін. внутр. справ, і вони могли їх скасувати;

виборні земські службовці були включені до заг.-адміністративної системи.

Не зважаючи на ці обмеження, З. у. провели велику працю в низці діянох місц. управління. З. значно спричинилися до піднесення сіль. госп-ва України; вони створили мережу пов. і губ. агрономів, провели ряд суто агрономічних заходів (постачання с.-г. машин та приладдя, насіння, угноєння) та велику освідому акцію серед сіль. населення (виставки, курси, лекції, популярні брошури), заснували ряд с.-г. шкіл, вели н.-д. роботу (н.-д. станції, дослідження ґрунтів тощо), запровадили страхування нерухомостей, організували ветеринарну службу, сприяли піднесенню тваринництва (опорні пункти плеємної расової худоби), підтримали кооп. рух та допомогли масовій орг-ції кредитових кооп. установ з метою надання дрібного кредиту для селян і сіль. ремісників тощо (див. також *Агрономія суспільна й державна і Агрономія*). З. будували шляхи і організували т. зв. земську пошту (там, де не було держ. поштово-телеграфного зв'язку). Багато зробили З. на відтинку нар. освіти, гол. розбудовуючи мережу початкових шкіл, згодом і сер. та фахових (див. *Земські школи*) та дбаючи про позашкільну освіту (сприяння недільним школам, бібліотеки по селах, фахові курси, лекції тощо). Великі заслуги З. у розвитку нар. здоров'я (див. *Земська медицина*). З. у. організували ряд цінних статистичних і екон. досліджень окремих р-нів України (див. *Статистика*).

Значна частина суспільства бачила в З. не лише вияв самоуправи і самодіяльності на місцях, але також — шлях до конституційного перетворення Рос. Імперії. Земські діячі походили переважно з ліберальних кіл інтелігенції і дворянства; серед службовців З. у. було чимало таких, що мали марку неблагонадійних. З. часто зверталися з петиціями до царського уряду, домагаючися конституції. Взагалі довкола З. і З. у. витворився, починаючи з 1870-их рр., земський рух, що, поруч із ін. опозиційними рухами, боровся проти царського абсолютизму. Напр., Харківське З. звернулося до царя з закликом, щоб він «дав своєму народові те саме, що він дав болгарам», себто — конституцію (1878). Воно ж організувало святкування Г. Квітки-Основ'яненка (1878), при чому відбувся таємний земський з'їзд у Харкові, на якому обговорювалися і політ. питання. 1879 відбувся перший з'їзд земських діячів у Москві, де створено Земський Союз. Короткий час виходила тижнева газ. «Земство». В Женеві на поч. 1880-их рр. М. Драгоманов видавав «Вольное Слово», яке бу-

ло носієм ліберальних земських ідей і вважалось органом Земського Союзу. Зростання З. в 1870—80-их рр. викликало реакцію консервативних кіл, які бачили в них зародок «держави в державі»; вони всіляко перешкоджали спробам співпраці і спільним виступам діячів різних З.

В 1904—05 рр. відбуто ряд заг.-рос. з'їздів земських діячів, які домагалися скликання репрезентативного законодавчого органу. З. відіграли видатну роль у скликанні Держ. Думи. З утворенням політ. партій в Росії і на Україні політ. значення З. зменшилося, проте вони до кінця залишилися поважною силою в гром. й держ. житті.

В трьох укр. губ. «Півд.-Зах. краю» — Київській, Волинській, Подільській введено спрощене З. у формі губ. комітету з призначених гласних тільки в 1904 р., і лише 14. 3. 1911 там також стало дійсним «Положение» про З. у. з деякими змінами щодо виборчого цензу до них; ці зміни обмежували права польс. шляхти на користь рос. поміщиків.

Вже під час війни в 1914 р. постав Все-рос. Земський Союз, який разом із Союзом Міст займався зокрема допомогою пораненим, полоненим і втікачам. З вибухом революції З. стали повноправними установами місц. самоврядування. Постановами Тимчасового Уряду (21. 5. і 9. 6. 1917) заведено волосні З. у., а до вибору З. у. допущено всіх мешканців; З. у. набули право видавати обов'язкові постанови, а нагляд держ. адміністрації обмежено лише перевіркою їхньої діяльності щодо її законності; до компетенцій З. у. переходила гром. безпека (міліція). На Україні З. почали українізуватися, доповнюючи свій склад укр. політ. діячами. Київ. «Земська Газета» перейшла на укр. мову. Після створення Укр. Центр. Ради і проголошення 1 Універсалу низка губ. і пов. земств визнала її центр. органом управління на Україні та асигнувала фонди на її діяльність.

В квітні 1918 р. постав Всеукр. Союз Земств, що об'єднував губ. земські управи, і на чолі його став С. Петлюра. Здемократизовані З. були опорою опозиційно наставлених до гетьманського уряду укр. діячів. 16. 6. 1918 відбувся з'їзд представників З. у Києві, який поставив до гетьманського уряду ряд вимог ультимативного характеру, зокрема припинення адміністративного контролю над З., скликання конституанти, реорганізації уряду тощо. 5. 9. 1918 гетьман затвердив закон про вибори до З., які вносили обмеження до попереднього принципу заг. голосування; введено м. ін. куріяльну систему виборів, залежно від суми земського податку виборців. Метою цієї зміни

було зміцнити вагу заможного і сер. селянства в З. у. і рівночасно усунути з них рев. елементи, які часто займалися політикою, замість місц. справами управління. Нова виборча реформа тільки частково увійшла в життя.

Під час рос.-укр. війни діяльність З. у. була значно послаблена. Справу охорони порядку вже Центр. Рада відібрала від них і передала окремій міліції, залежній від мін-ва внутр. справ. Цей стан затвердив і гетьманський уряд, а згодом Директорія. Уряд УНР розпустив законом 5. 10. 1920 волосні, пов. і губ. земські збори до їх перевиборів, а виконання їх компетенцій передав відповідним земським (народним) управам. Але цей закон вже не був реалізований, бо тільки незначна частина території перебувала в руках адміністрації УНР. Після окупації України більшовиками компетенції З. повністю перебравли місц. совети.

Роля З., які проіснували понад 50 років, в поширенні ліберальних ідей та засад самоорганізації і самоуправління населення дуже велика; їх вклад у розбудову нар. госп-ва і культури України також поважний. Хоч серед земців було мало укр. політ. діячів, все ж для З. у. на Україні і їх діячів були близькі людські і культ. інтереси краю; вони їх всіляко підтримували в протидію до рос. централізму. Не зважаючи на перевагу в З. у. дворянства, основні заходи З. були звернені на піднесення добробуту широких нар. мас. Службовцями З. у. була значною мірою опозиційно наставлена до царського режиму інтелігенція, в тому ч. чимало укр. осв. і гром. діячів. Для багатьох з них З. у. були школою для майбутньої праці у відродженій укр. державі.

Укр. нац. рух знаходив поважні відгуки в З. у. Уже в 1870-их рр. укр. земці-ліберали мали зв'язки з чл. Старої Громади. Гол. в Чернігівському і Полтавському З. сильно відчувався «українофільський» рух. Полтавське З. спричинилося до будови пам'ятника І. Котляревському в Полтаві 1903. Будинок цього З. побудовано в укр. стилі за проектом В. Кричевського (1905). З видатних укр. земських діячів діяли на Полтавщині — Л. Зеленський, Шкляревич, Ф. Лизогуб, І. Присецький, О. Оболонський, П. Чижевський, В. Шемет, Шимків, Кіяніцин, Соколовський, Б. Мартос, О. Худолій, І. Данельський, Г. Данковський; на Чернігівщині — І. Шраг, Ф. Уманець, П. Дорошенко, М. Савицький, І. Петрункевич, Ліндфорс, О. Тишчинський та ін. (Див. також ЕУ І, стор. 477 і 482).

Література: З. С. Восемнадцать лет войны чиновничества с земством. Женева 1883; Драгоманов М. Либерализм и земства. Женева 1889; Веселовский В. История зем-

ства за 40 лет, I—IV. П. 1909—11; Русов А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. К. 1915; Щербина Ф. История полтавского земства. Полтава 1915; Дорошенко В. З іст. земства на Україні. ЗНТШ, Студії з поля суспільних наук і статистики, т. II. Л. 1909; Gurvin S. P. Russian local government during the war Union of Zemstvos. Нью-Гевен 1930; Петрункевич И. Из записок общественного деятеля. Архив Русской Революции, т. XXX. Берлін 1934.

В. Маркусь

Земська агрономія, див. *Агрономія суспільна й державна*.

Земська медицина, мед.-санітарні заходи, орг-ція й установи, що існували в Росії й на Україні до 1918 р., ініційовані та утримувані земствами і призначені перев. для сіль. населення (див. *Земства*). Створені в 1865—70-их рр. на Україні (за винятком Київщини, Волині й Поділля), земські установи перейняли від «Приказів гром. опіки» дрібні лікарні і всю мед. справу в повітах (53 пов. лікарні з 1 000 ліжками). Вони спочатку продовжували систему обслуговування фельдшерами і контролю та інструктажу їх пов. лікарями, збільшуючи ч. лікарських дільниць. Згодом земства почали творити амбулаторії, і З. м. переходила від роз'їзного до стаціонарного лікування. Ін. властивостями З. м. була безкоштовна мед. допомога, її дільничий характер і поступова спеціалізація. Теоретичні і практичні підстави З. м. дали праці і досвід Харківського мед. т-ва та проект орг-ції мед. допомоги, вироблений Полтавським земством. Реорганізація мед. справи вимагала великих витрат; в 1870 р. 70 пов. земств на Україні витратили на нар. здоров'я 300 000 карб., а в 1912 — вже 10 млн карб. Фінансування земсько-мед. закладів відбувалося заг. оподаткуванням населення; лікування як правило було безкоштовне, тільки деякі земства збирали незначні оплати. Роз'їзна система поволі усувалася, але фельдшерські пункти ще довго утримувалися; в 1870 р. їх було в земських губ. бл. 530, 1890 — 955, в 1912 — 854. Ріст З. м. видно з таблиці (числа абсолютні):

В роках:	1870	1890	1910-12
Лікарські дільниці	107	667	808
Лікарні	73	273	576
Ліжка в лікарнях	1 576	3 843	9 013
Лікарі	154	405	947
Фельдшери і акушерки	641	1 541	3 099

В 1912—14 рр. припадало на 1 дільницю 23 000 меш. (1870 р. — 74 000), 1 ліжка на 2 100 меш., 1 лікар на 20 000 меш. (1870 — 52 500), 1 фельдшер на 6 000 меш. (1870 р. — 11 500). Кількість ліжок у сіль. місцевостях становила в 1870 р. 12,8% заг. ч. ліжок, а наприкінці земського періоду — 68,2%. З 1890-их рр. збільшило-

ся ч. лікарень з понад 50 ліжками, які згодом стали модерно устаткованими, гол. в Катеринославській і Херсонській губ.; більшістю з них відали губ. земства. З 1880-их рр. Таврійське губ. і Бердянське пов. земства відали двома грязьолікарнями; в Миргороді засновано земством заклад радіоактивного лікування, відомий у всій Росії. В кін. 19 в. земства перебрали лікування й опіку над психічно хворими; крім існуючих раніше будинків для божевільних, засновано кілька нових губ. закладів — психіатричних лікарень і колоній для спокійних і працездатних хворих. До відання земств належала і справа віспо-щеплення; з цією метою деякі земства утримували телятники, а згодом відкри-ли пастерівські та бактеріологічні ін-ти (Одеса, Катеринослав, Чернігів). Завдан-ням земств була також підготовка фельд-шерського персоналу, і тому в більшо-сті губ. центрів відкрито фельдшерські школи.

До важливих обов'язків З. м. нале-жала боротьба з епідеміями; її організу-вав пов. земський мед. персонал, а губ. земства лише дечим допомагали у ви-падках великих епідемій, гол. холерних. Полтавське губ. земство провело двічі акцію проти сифілісу і дифтерії. До З. м. входила також санітарна діяльність, проваджена через губ. санітарні бюро та систему пов. санітарних лікарів. З ін. санітарних заходів належить згадати: заснування лікувально-продовольчих пунктів для сезонних робітників (гол. Херсонським і Катеринославським зем-ствами), відкриття сіль. ясел-притулків для дітей, перев. під час літніх робіт; справа водопостачання (будування коло-дязів й ін. водопостачальних споруд), по-ширення знань про охорону здоров'я се-ред населення (лекції, виставки, ство-рення на місцях т. зв. санітарних кура-торств).

В трьох укр. губ. т. зв. Півд.-зах. краю — Київській, Волинській, Подільській частково було введено земсько-мед. за-клади з 1905 р.

Багато спричинилися до піднесення са-нітарної справи з'їзди, які мали насам-перед дослідницьке значення: найваж-ливішими були — в Харкові з участю лікарів і земських діячів 5 укр. губ. (1881), Харківський з'їзд в справі бо-ротьби із заразними захворюваннями (1910), Київський (1913) та губ. з'їзди. Видатними земськими лікарями на Укра-їні були О. Корчак-Чепурківський, П. Дятротов, М. Тезяков, М. Васильєв-ський, Є. Яковенко, Є. Святловський (засновник журн. «Земский врач») й ін.; дехто з них залишив санітарно-статис-тичні описи і праці з ділянки вивчення стану здоров'я на Україні.

Література: Ігумнов С. Нарис розвитку земської медицини в губ., що ввійшли до складу УРСР... К. 1940; Ігумнов С. На-рис розвитку земської медицини на Україні. Матеріали до іст. розвитку охорони здоров'я на Україні. К. 1957. Р. М.

Земська статистика, див. *Статистика*.

Земський гетьман, див. *Гетьман ве-ликий*.

Земський начальник, суд.-адміністра-тивний урядовець в царській Росії, при-значуваний губернатором з-поміж ма-еткового дворянства і затверджуваний мін. внутр. справ. Інститут З. н. запрова-джений в часи реакції Олександра III 1889 замість виборних мирових суддів (див. *Мировий суд*) з метою насадження твердої урядової влади на селі. До суд. компетенції З. н. входили цивільні справи на суму до 3000 карб. та карні, що належали мировим судам. З. н. мав та-кож нагляд над волосним судом.

Земський підскарбій, див. *Підскарбій*.

Земські суди, шляхетські виборні су-ди в Польщі і В. Князівстві Лит. На укр. землях З. с. існували в 14—16 вв. у всіх суд. повітах. Суд складався із судді, під-судка, писаря і коморників; в З. с. ве-лися протоколи, т. зв. земські акти. До компетенції З. с. належали всі справи, які стосувалися шляхти, за винятком важливих карних справ, які розгляда-ли замкові суди. Вищою інстанцією бу-ли в Польщі шляхетські вічові суди, а у В. Князівстві Лит. — суд В. князя.

З 1763 р. на Гетьманщині відновлено З. с., яких утворено 20; до складу суду входили вибрані з військ. товаришів до-животно суддя, підсудок і земський пи-сар. До компетенції З. с. належали всі цивільні справи, за винятком межових; вони відбували три сесії на рік (див. та-кож *Судівництво*).

Земські уставні грамоти, законодавчі акти достатутової доби у В. Князівстві Лит., які надавалися великими князями окремим землям і для всього населення, з метою підтвердження давніх прав да-ної землі і встановлення її взаємин з центр. держ. владою. На відміну від при-вілейних грамот, що часом вводили нове право, З. у. г. зберігають і підтверджують давнє право окремих земель. Це були автономні статuti поодиноких земель. Вісім З. у. г. стосуються укр. земель на території В. Князівства Лит. та дві зах. укр. на території Польщі. Важливіші з них: грамота Ягайла з 1424 (або 1430) для Луцької землі, Казіміра Ягайловича з 1456 для Гал. землі, з 1516 для Дороги-чинської землі, дві грамоти з 1501 і 1509 для Волинської землі й одна грамота з 1501 р. для Більського пов. на Підляшші. Ряд цих грамот ґрунтується на якихсь попередніх З. у. г., що до нас не дійшли. Пізніші З. у. г. визначаються більш під-

кресленим становим характером. В З. у. г. багато матеріалу з цивільного, приватного, кримінального і процесового права. В них зафіксовані інститути і норми давнього укр. звичаєвого права. Крім названих З. у. г., існували ще уставні грамоти, якими надавалися часткові привілеї окремим областям.

Р. М.

Земські школи, початкові, а згодом і сер. та проф. школи в царській Росії і на Україні, організовані і утримувані земствами (див. Земства). За статутом земських установ з 1864, вони мали право засновувати початкові школи і дбати за їх матеріальне забезпечення. Проте земства не могли впливати на навчальний процес і програму та призначення вчителів (з 1874 мали право ставити канди-

дидів до школи, Полтаві та ін. Для підготовки учителів існувала в 1870-их рр. земська семінарія в Чернігові, яка однак в 1878 р. під тиском мін. освіти була закрита. Деякі земства почали відкривати також гімназії; першим було Глухівське пов. земство, яке заснувало в 1860-их рр. прогімназію, перетворену 1876 на гімназію.

Пов. і губ. земства часто клопоталися перед урядом за впровадження укр. мови до З. ш.; 1870 підняв це питання М. Константинович на з'їзді чернігівського пов. земства, 1881 — чернігівське губ. земство з ініціативи з'їзду нар. учителів під проводом М. Корфа, 1895 — елисаветградське пов. земство й ін. Зокрема в 1904—05 рр. земства виносили ухвали

Губернії	Кількість шкіл			Ч. населення на 1 школу (в тис.)		Ч. учнів в тис.	Число учителів
	1877 р.	1898 р.	1910 р.	1898 р.	1910 р.	1910 р.	1910 р.
Катеринославська	253	448	727	4,9	4,4	69,5	1 319
Полтавська	329 ¹⁾	809	1 137	3,5	3,1	100,1	1 822
Харківська	289 ¹⁾	510	729	5,1	4,4	74,6	1 621
Херсонська	180	410	783	6,8	4,4	75,1	1 507
Чернігівська	170 ²⁾	611	1 056	3,8	2,3	100,4	1 308

¹⁾ Вез даних з 2 пов. ²⁾ Вез даних з 5 пов.

датів). Вони мали своїх представників у пов. і губ. шкільних радах, які займалися управлінням початкових шкіл.

З. ш. засновувалися перев. по селах; вони мали з поч. 3 рр. навчання, з 1890-их рр. — 4 рр., а під кін. існування земств — деякі 7 рр.; в їх програму входили — релігія, читання, письмо, рахунки, а подекуди й спів. Тип дешевої 3-річної З. ш., де один учитель займався одночасно з учнями трьох клас в одній кімнаті, розробив земський діяч Олександрівського пов. на Катеринославщині, барон М. Корф; він також уклав програму, підготував на спеціальних курсах учителів, склав і видав низку підручників для учнів і учителів. Безпосередньою орг-цією З. ш. займалися пов. земства; губ. земства уділяли перев. позики повітам, організували учительські курси, відкривали школи проф. освіти. Стан З. ш. в 5 губ., в яких діяли земства вже з 1860-их рр., ілюструє подана вище таблиця:

Рівень З. ш. порівняно з ін. (міністерськими й церк.-приходськими) був вищий. Це показує і статистика письменності з 1897 р.: в земських (19,9%) і в неземських губ. (16,9%).

Крім початкових шкіл, земства займалися також проф. освітою. Заведено ряд ремісничих шкіл, на що асигнували кошти гол. губ. земства. З відомих земських проф. шкіл були: Художньо-пром. та керамічна школа ім. Гоголя в Миргороді й ремісничі школи в Ново-

моковському, Полтаві та ін. Для підготовки учителів існувала в 1870-их рр. земська семінарія в Чернігові, яка однак в 1878 р. під тиском мін. освіти була закрита. Деякі земства почали відкривати також гімназії; першим було Глухівське пов. земство, яке заснувало в 1860-их рр. прогімназію, перетворену 1876 на гімназію.

Пов. і губ. земства часто клопоталися перед урядом за впровадження укр. мови до З. ш.; 1870 підняв це питання М. Константинович на з'їзді чернігівського пов. земства, 1881 — чернігівське губ. земство з ініціативи з'їзду нар. учителів під проводом М. Корфа, 1895 — елисаветградське пов. земство й ін. Зокрема в 1904—05 рр. земства виносили ухвали про укр. мову, але уряд відхиляв ці прохання, а учителів, які пробували користуватися укр. мовою як допоміжною, звільняли. Діяльність земств в цілому на відтинку нар. освіти зустрічала неприхильне ставлення з боку реакційних кіл царського уряду і Синоду. З. ш. проіснували до революції 1917 р.

Роля З. ш. в піднесенні освіти, гол. сел. мас, та демократизації шкільництва на підрос. Україні була визначною. Крім згаданого Корфа, важливу участь у розробленні програм і підручників для З. ш. брав відомий педагог К. Ушинський.

За С. Сірополком

Література: Чарнолуский В. Земство и народное образование. П. 1910; Веселовский В. История земства за 40 лет, IV. П. 1911; Сірополко С. Іст. освіти на Україні. Л. 1937.

Зенькевич Захар (1853—1900), київ. лікар-терапевт і мікробіолог; 1883 застосував методу фарбування туберкульозних бактерій; праці з питань клініки й мікробіології туберкульозу, поворотного тифу, прокази й ін. інфекцій.

«Зеркало», сатирично-політ. двотижневик у Львові 1882—86 (1884—85 п. н. «Нове З.»), спрямований проти москвофільства; ред. К. Устиянович, співр. І. Грабович, В. Коцовський, В. Лісковацький, В. Масляк, І. Франко й ін.

«Зеркало», гумористична газ. 1889—93 у Львові, ред. о. О. Здерковський, Є. Олесьницький і К. Паньківський (1891—93).

«Зеркало», гумористична газ. у Львові 1906—08; вид. О. Дубицький.

Зернікав (Zörnikaŭ) Адам (1652—1691), правос. богослов нім. роду з Кенігсбергу, з 1680 р. на Україні, перейшов з лютеранства на православ'є, працював у Чернігові в архиеп. Л. Барановича, згодом як військ. інж.-архітект був на службі гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи; збудував Троїцький собор у Чернігові. Залишив велику працю латинською мовою про правос. вчення щодо

походження Св. Духа лише від Отця „De processione Spiritus Sancti“, написану 1682 і видану в Кенігсбергу 1773 С. Миславським. З. помер ченцем у Крупицькому монастирі б. Батурина.

Зернов (1871—1945), рос. зоолог-гідробіолог, д. чл. АН ССРСР, в 1902—14 рр. керівник Севастопільської біологічної ст. Академії Наук; вперше точно описав фауну і біоценоз Чорного м. в праці «К вопросу об изучении жизни Черного моря» (1913).

СПИСОК СТАТЕЙ

	стор.
Голод — В. Маркусъ	405
Городництво — М. Боровський	416
Горючі природні гази — Б. Винар	419
Грабовський Павло — М. Глобенко	421
Граматика — Ю. Шевельов	422
Грамоти — Р. М., Ю. Шевельов	424
Графіка — В. Січинський	425
Греблі — А. Жуковський	427
Греки — Р. М.	429
Греко-Католицька Богословська Академія — В. Ленчик	431
Греко-Католицька Семінарія — В. Ленчик	431
Греко-Католицька Церква — о. Г. Великий	431
Грецизми — Ю. Шевельов	433
Грецьке мистецтво на Україні — В. Січинський	433
Гриби — М. Боровський	434
Гривня — В. Шугаєвський	435
Гриневичева Катря — М. Глобенко	438
Грінченко Борис — М. Глобенко, Ю. Шевельов	440
Громада — В. Маркусъ	442
Громади — М. Глобенко	443
Громадянство — М. Статів, В. Маркусъ	445
Громадські права — Р. М.	446
Гроші — Є. Ігловінський, В. Шугаєвський, за М. Гнатюшаком	447
Грузини — М. Глобенко	451
Грушевський Михайло — О. Оглоблин	453
Гумористична преса — С. Янів	460
Гуртожитки — Р. М.	463
Гуцульська говірка — О. Горбач	465
Гуцульщина — В. Кубійович, С. Вінценц, В. Січинський	466
Горгани — В. Кубійович	478
Ґрунти України — за Г. Маховим	481
Ґрунтознавство — І. Бандура	482
Данило — П. Грицак	487
Декабристи — Р. М.	491
Декоративні рослини — М. Боровський	492
Демонологія — Р. М.	494
Денікін Антін — Р. М.	496
Дереворит — В. Січинський	497
Державна мова — В. Маркусъ	499
Державна Публічна Бібліотека Академії Наук УРСР — І. Кошелівець	500

Державний Секретаріат — За М. Лозинським	502
Десятирічна школа — М. Глобенко	505
Дзвони — В. Січинський	508
Дивізія «Галичина» — О. Горбач	510
Дипломатія — В. Галайчук, І. Витанович	511
Директорія Української Народної Республіки — М. Стахів	515
Дитяча безпритульність — Р. М.	516
Дитяча преса — Б. Гошовський	516
«Діло» — І. Кедрин-Рудницький	521
Діалект — О. Горбач	524
Діалектологія — О. Горбач	526
Дніпро — В. Кубійович, І. Тесля, М. Глобенко, Е. Жарський	529
Дніпрові пороги й забори — В. Кубійович	537
Дніпровська Гідроелектростанція — А. Поплюйко	538
Дніпровський металургійний завод ім. Ф. Дзержинського — А. Поплюйко	539
Дніпровський промисловий район — А. Поплюйко	540
Дніпропетровське — М. Глобенко, В. Кубійович	543
Дністер — В. Кубійович, І. Тесля	547
Добруджа — І. М. Новосівський, А. Жуковський	553
Добрянський Адольф — В. Маркусь	554
Довженко Олександр — М. Глобенко	557
Договір — В. Маркусь	558
Доманицький Василь	560
Донець Михайло — В. Ревуцький	562
Донецький басейн — В. Кубійович, А. Поплюйко, В. Голубничий	563
Донецький кряж — В. Кубійович	573
Донцов Дмитро — В. Янів	575
Донщина — В. Кубійович, М. Міллер, В. Маркусь	576
Дорошенко Дмитро — О. Оглоблин	583
Дорошенко Петро — Б. Крупницький	584
Дошкільне виховання — М. Пастернакова, Л. Петрушевська, М. Юркевич	586
Драгоманов Михайло — І. Лисяк-Рудницький	589
Драй-Хмара — В. Державин	592
Драма, драматична література — Д. Чижевський, І. Кошелівець	593
Дрогобицько-Бориславський промисловий район — В. Кубійович	595
Друкарство на Україні — Р. М.	599
Дуб — Б. Лучаковський	600
Думи — П. Одарченко	604
Дунай	605
Духнович Олександр	607
Духовенство — М. Чубатий	607
Духовна освіта — І. К-ий	610
Духовні семінарії — Р. М.	612
Душпастирство у війську — З. Стефанів	614
Дяки — Р. М.	615
Едмонтон — Р. М.	618
Економічна наука — Р. М.	620
Економічна освіта — Є. Іловіньський	622
Економічна преса — Р. М.	623
Екслібрис — В. Січинський	624

Експресіонізм — Я. Гніздовський, І. Кошелівець	624
Електрифікація — С. Процюк	625
Електромеханічна промисловість	627
Емаль — Я. Пастернак і В. Січинський	628
Еміграція — В. Кубійович, В. Маркусь	629
Енциклопедії — Р. М.	638
Епічна поезія — Д. Чижевський	640
Еспанія — Б. Цимбалістий	642
Есперанто — М. Михайлів	642
Етика — Д. Чижевський	644
Етимологія — О. Горбач, Ю. Шевельов	644
Етнографія — П. Одарченко	645
Етранжизми — О. Горбач	648
Евангелики — В. Боровський	649
Єжов Микола — В. Голубничий	651
Єзуїти — В. Ленчик	652
Епархія — Р. М.	654
Єпископ — І. К-ий	655
Єфремов Сергій — І. Кошелівець	659
Жандармерія — І. Козак	661
Жанрове малярство — Я. Гніздовський	663
Жданов — В. Кубійович	664
Жданов Андрій — В. Голубничий	666
Жида — Р. М.	670
Життя святих — Д. Чижевський	681
Житлова проблема — В. Голубничий	681
Жито — В. Кубійович	683
Життєвий стандарт — В. Голубничий	684
Жінки — Н. Полонська-Василенко, М. Кобринська, О. Трофимовська	686
Жіноча освіта — О. Трофимовська, К. Гардецька	689
Жіноча преса — О. Залізнякова	691
Жіночий рух — О. Залізнякова, Л. Бурачинська	693
Жовтнева революція — В. Голубничий	698
Загальна Українська Рада	707
Загаров Олександр — В. Гаєвський	708
Заготівлі сільсько-господарських продуктів — В. Голубничий	709
Задунайська Січ — Б. Крупницький	712
Займенник — О. Горбач	713
Закарпаття — В. Кубійович, В. Маркусь, І. Лисяк-Рудницький	715
Законодавство — В. Маркусь	727
Залізничний транспорт — В. Кубійович, А. Лебідь	731
Залізні руди — В. Кубійович, С. Процюк	734
Залізорудна промисловість — С. Процюк, В. Кубійович	736
Замки — В. Павловський	740
Заньковецька Марія — В. Ревуцький	743
Заочне навчання — І. Кошелівець	743
Заповідники — Г. Колодій, В. Кубійович	746
Запоріжжя — За Б. Крупницьким	747

Запоріжжя (місто) — В. Кубійович	749
Запорізька Січ — Р. М.	751
Запорізький корпус — З. Стефанів	752
Заробітна платня — В. Голубничий	755
Заслання — В. Маркусь	757
Заставка — С. Янів	758
Західньо-Українська Народна Республіка — М. Стахів, В. Маркусь	762
Зброя — З. Стефанів	764
Зелений Клин — В. Кубійович, І. Світ	768
Земельне законодавство — М. Стахів, В. Голубничий, В. Маркусь	781
Земельний кодекс УССР — Б. Цюцюра	783
Земельний устрій — І. Витанович, К. Кононенко	783
Земельні реформи — Р. М.	787
Земства, Земські установи — В. Маркусь	790
Земська медицина — Р. М.	792
Земські школи — За С. Сірополком	794

СПИСОК КАРТ

Античні гр. колонії на півн. чорноморському узбережжі	429
Гуцульщина	467
Далекий Схід	485
Карта українських говорів	525
Водне господарство Дніпра	534
Сполучення Дніпра із сточищами інших рік (проекти)	535
Дніпрові пороги	537
Дніпровський промисловий район	540
Плян м. Дніпродзержинського	543
Дніпропетровське (плян міста) — Г. Колодій	545
Українські поселення в Добруджі — А. Жуковський	554
Етнографічна карта Донецького басейну	563
Промисловість Донецького басейну в 1913 і 1956 рр.	567
Важка промисловість Південної України	569
Іміграція до Донецького басейну — В. Кубійович	571
Міста і селища міського типу в Донецькому басейні в 1926 і 1956 рр. — В. Кубійович	571
Людність Донецького басейну — В. Кубійович	572
Донщина	577
Дрогобицько-Вориславський промисловий район	596
Дельта Дунаю	606
Електрифікація Південно-Східної України	626
Еміграція з укр. земель до Азії — В. Кубійович	631
Маріюпіль (Жданов) — Г. Колодій	665

Маріупільський порт — Г. Колодій	665
Жидівська людність на Україні (1926—31 рр.) — В. Кубійович	676
Розміщення жидів в 1897 і 1926 рр. — В. Кубійович	677
Житомир — плян міста	684
Закарпаття в 1919—45 рр.	721
Етнографічна карта Закарпаття (за станом на 1930-і рр.)	723
Розвиток залізничної мережі	732
Залізниця	733
Залізниця Донбасу	734
Запоріжжя в пол. 18 в.	748
Дніпрогес і околиці — Г. Колодій	749
Запоріжжя й Хортиця — Г. Колодій	750
Алюмінійовий комбінат у Запоріжжі — Г. Колодій	751
Плян Нової (Покровської) Січі	752
Фізична карта Зеленого Клину	770
Заселення Зеленого Клину	772
Густота людности Зеленого Клину	774
Етнічні групи Зеленого Клину — В. Кубійович	775
Економічна карта Зеленого Клину	779